

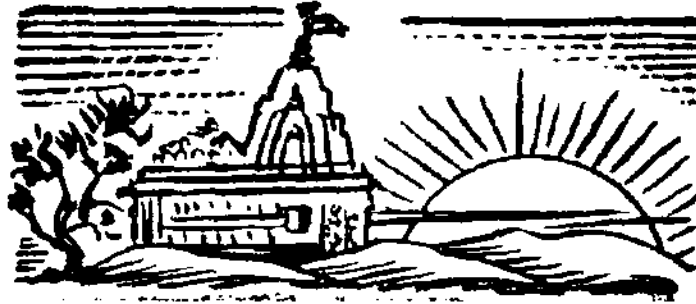
જૈન દર્શન

બારમી આવૃત્તિ

(ધણા સુધારા-વધારાથી વિસ્તૃત અનેલી
૫૮ ખંડાત્મક આવૃત્તિ)

--: લેખક :-

ન્યાયવિશારદ, ન્યાયતીર્થ
મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજી

પ્રકાશક :

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન સભા

પાટણ (ઉ. ગુજરાત)

કિંમત રૂ. ૧૦-૦૦

પ્રકાશક :-

શ્રી દલપતભાઈ પ્રેમચંદભાઈ

શ્રી અરેકભાઈ સેવંતીલાલ

મંત્રીઓ

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન સભા

હેમચંદ્ર ભાઈ

પાટણ (ઉ. ગુજરાત)

પ્રથમ સંપત્તિ રૂ. ૫૦૭ : બીજી સંપત્તિ રૂ. ૩૭

એપ્રિલ ૧૯૮૧

સર્વ હક પ્રકાશકને સ્વાધીન

મુદ્રક :

શાહ ગિરધરલાલ કુલચંદ

સાધના મુદ્રણાલય

દાણાપીઠ-ભાવનગર

પ્રકાશકનું નિવેદન

એ તો સુવિદિત છે કે પૂજ્ય મુનિ મહારાજ ન્યા. ન્યા. શ્રી ન્યાયવિજયજીનાં “અધ્યાત્મ તત્વાલોક”, “સુબોધ વાણી પ્રકાશ”, “જૈન દર્શન” વગેરે પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવાનો સુયોગ અમને પ્રાપ્ત થયો છે. એમનું “જૈન દર્શન” પુસ્તક ગુજરાતી અને હિન્દી સારી પ્રસિદ્ધી પામ્યું છે.

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય અને શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર એજ્યુકેશન બોર્ડ તેમજ અન્ય સંસ્થાઓના અભ્યાસક્રમમાં એ ચાલે છે. એ પુસ્તક સરળ તેમજ સુબોધ્ય હોઈ અને જૈન દર્શનના નત્વો તથા સિદ્ધાંતોને સુયોગ્ય રીતે સમજાવતું હોઈ એની માંગ વધુ રહે છે. માટે જ અમે એની ગુજરાતી બારમી આવૃત્તિ બહાર પાડી શક્યા છીએ.

મુખ્ય શ્રી પાટણ જૈન મંડળના ટ્રસ્ટના કાર્યકર્તા શ્રી બાલુભાઈ નાનાલાલ તથા કમિટીના મેમ્બરોએ જૈન દર્શનની ગુજરાતી બારમી આવૃત્તિ છપાવ અને વિશેષ પ્રચાર થાય એ માટે આર્થિક મદદની સગવડ કરી આપીને અમારા કાર્યને ટેકો આપ્યો છે, એ ખરેખર અભિનંદનીય છે.

આ ગુજરાતી બારમી આવૃત્તિ છપાવવામાં નીચે જણાવેલ

મહાનુભાવોએ આર્થિક સહાય આપી છે, તે બદલ તેઓનો અમે
આ તકે આભાર માનીએ છીએ.

રૂા. ૮૦૦૦/- શ્રી પાટણ જૈન મંડળના ટ્રસ્ટમાંથી

રૂા. ૪૦૦૦/- ગોરેગાંવ, જવાહરનગરના જૈન સંઘ તરફથી

હા: સ્વ. ભગુભાઈ મણીલાલ

આ પુસ્તકનું છાપકામ સાધના પ્રેસ-ભાવનગરના માલિક શ્રી
ગિરધરલાલ કુલચંદ શાહે સુંદર રીતે કરી આપી અમેને સમયસર
આપવા માટે તેઓનો આ તકે અમે આભાર માનીએ છીએ.

લી.

ડા. સેવંતીલાલ મો. શાહ

પ્રમુખ

શ્રી ભોગીલાલ ચુ. કાપડીયા

શ્રી કાન્તીલાલ લહેરચંદ

ઉપ-પ્રમુખ

જગતપૂજ્ય. શાસ્ત્રવિશારદ, જૈનાચાર્ય સ્વ. શ્રી

શ્રીમદ્ધર્મવિજય ધર્મસૂરીશ્વરજી મ. સા.

(A. M. A. S. B. H. M. A. S. I. H. M. G. O. S.)

જન્મ : સં. ૧૯૨૪
મહુવા (સૌરાષ્ટ્ર)

દીક્ષા : સં. ૧૯૪૩
ભાવનગર

સ્વર્ગગમન : સં. ૧૯૭૮
શિવપુરી (મ. પ્ર.)

શુભ કામના

લગભગ છેલ્લાં ત્રેવીસેક વર્ષથી મારી અનેક નાની-મોટી કૃતિઓ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન સભા, પાટણ પ્રકાશિત કરતી રહી છે. જેમાં સુબોધ વાણી પ્રકાશ અને જૈન દર્શન ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. જૈન દર્શનની અનેક આવૃત્તિઓ એ સભા તરફથી ખહાર પડી છે. આમ સભા મારી કૃતિઓને પ્રકાશમાં મુકવા તરફ જે રસ જે ઉત્સાહ દાખવતી રહી છે, તે મારે મન ઘણું મંતોષની વાત છે, અને એ માટે હું અંતઃકરણથી સભાનો આભાર માનું છું, અને સભા દ્વારા અંથ પ્રકાશન તથા જ્ઞાન-પ્રચારનાં પવિત્ર કાર્યો ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ થતા રહે એમ હાર્દિક ભાવથી ઇચ્છું છું.

આ સભાની ઉન્નતિ સાધનામાં પાટણ નિવાસી સ્વર્ગત વિદ્યા વ્યાસંગી સુપ્રજ્ઞ વિદ્વાન મણીલાલ દોલતચંદ શાહ બી. એ., એલ.એલ.બી., રિટાયર્ડ આસિસ્ટન્ટ જજ, વડોદરા સ્ટેટ, તેઓએ જે ઉત્સાહપૂર્ણ અને સક્રિય સહયોગ આપ્યો છે તે ખાસ ઉલ્લેખનીય અને સ્તુત્ય છે.

શ્રીમાન ભોગીલાલ ચુનીલાલ કાપડીયા જેઓ આ સભાના પ્રાણરૂપ છે, તેમજ સભાના ઉત્કર્ષ માટેની સાધના એ જેમનો મુખ્ય વ્યવસાય છે અને જેઓ સભાના વિકાસમાં સતત દત્તચિત્ત તેમજ પ્રયત્નશીલ રહે છે, તેમની સાહિત્ય સેવા ખરેખર સરસ્વતી સેવાનું અતિ ઉજ્જવલ ઉદાહરણ છે. એ સેવાસ્રિક, ઉદારમના મહાનુભાવનું આ પવિત્ર તપ નિરંતર અધિક અધિક ઝળહળતું રહે અને સાહિત્ય પ્રચારના પવિત્ર કાર્યને વધુ ને વધુ વિસ્તૃત તથા દિગ્ગિતમાન બનાવો, એ છે મારી શુભ કામના....

માંડલ

વિ. સં. ૨૦૨૪

આશ્વિન

-મુનિ ન્યાયવિજય

અર્પણ

અપક્ષપાતાઃ પરિપક્વબુદ્ધયઃ પ્રમાણવાચશ્ચ તટસ્થ દૃષ્ટયઃ ।
સમત્વમાજશ્ચ વિવેકિવર્તનાઃ શમૌજસા લોકમનઃ પ્રમોદકાઃ ॥૧॥

પક્ષપાતથી મુક્ત, પરિપક્વ બુદ્ધિવાળા, સત્યવચની, તટસ્થ દૃષ્ટિવાળા, સમતાસભર, વિવેકી વર્તનવાળા અને શમના પ્રભાવથી ઢોડોના મનને આનંદ આપનારા;

વિપરિચ્છદગ્રેસર વૃન્દ સત્કૃતવિદ્યારદસ્વા મુનિધર્મભાસુરાઃ ।
ઉપેક્ષ્ય દોષાંશ્ચ પરેષુ સદ્ગુણ-પ્રશંસકા ધીર-ગંભીર માનસાઃ ॥૨॥

વિદ્વાનોના અગ્રેસરોના સમુદાયે જેમનું પારંગતપણું સત્કાર્યું છે તેવા મુનિના સદ્ગુણોથી અળહળતા; દોષોની ઉપેક્ષા કરીને બીજાઓના સદ્ગુણોની પ્રશંસા કરનાર; ધીરગંભીર મનવાળા;

વિદ્યાક્ષેત્રે શ્રમોત્સાહાબુદ્ધવહન્તોઽપ્યનારતમ્ ।

અનાસક્તાઃ સ્થિરપ્રજ્ઞા વિશ્વકલ્યાણભાવનાઃ ॥૩॥

વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં શ્રમ તેમ જ ઉત્સાહથી સતત કાર્ય કરનાર, સ્થિરબુદ્ધિવાળા તથા વિશ્વકલ્યાણની ભાવનાવાળા;

મહાપુણ્યા મહાત્માનઃ શ્રી પુણ્યવિજયાઃ સદા ।

પ્રસારયન્તો જીયાસુર્જને સન્માર્ગભાવનામ્ ॥૪॥

મહાપુણ્યશાળી, શ્રી અને પુણ્ય પર વિજય મેળવનાર (અને) ઢોડોમાં સન્માર્ગે જવાની ભાવના પ્રસારવનાર મહાત્મા (શ્રી પુણ્ય-વિજય) વિજય પામે.

(ચતુર્થ કલાપકમ્)

કિંચિદ્ વક્તવ્ય

પાટણની શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન સભા તરફથી આજે વિદ્વાનો અને જિજ્ઞાસુઓના કરકમલમાં જૈન દર્શન નામનો ગ્રંથ અર્પણ કરવામાં આવે છે. આ ગ્રંથમાં તાર્ત્ત્વિક જૈન દૃષ્ટિએ જીવન વિદ્યાસૂત્રનો માર્ગ દર્શાવતાં અનેકાનેક પ્રકરણોનો સંગ્રહ ગુજરાતીમાં આપવામાં આવ્યો છે. એમાં પૂર્વાચાર્યવર્ણિત વિવિધ પદાર્થોનું સ્વતંત્ર નવીન દૃષ્ટિએ વર્ણન અને વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આ આખા પુસ્તકના મૂળ પ્રણેતા પૂજ્યપાદ મુનિવર શ્રી ન્યાયવિજયજી મહારાજ છે. એઓશ્રીએ પ્રત્યેક વિષયને પોતાની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ ઠીક ન્યાય આપ્યો છે. કોઈ પણ વિષય ઉપર ગમે તે બોલવું કે બોલી નાખવું એ ઘણું સહેલું છે, પરંતુ એ વિષયને લિપિબદ્ધ કે ગ્રંથબદ્ધ કરવો એ ઘણું કપરું કામ છે. પૂજ્યપાદ શ્રી ન્યાયવિજયજી મહારાજશ્રીએ પૂર્વાચાર્યવર્ણિત વિવિધ જૈનધર્મમાન્ય તાર્ત્ત્વિક પદાર્થોને વીણી-વીણીને વર્તમાન યુગને અનુરૂપ ગંભીર ભાષામાં ઉતારી વિદ્વદ્વર્ગ અને જિજ્ઞાસુ જનતા ઉપર ખરે જ મહાન્ અનુગ્રહ કર્યો છે.

આ કૃતિ અને એ સિવાયની એમની બીજી ભૌતિક કૃતિઓ સર્જવા પાછળ તેઓશ્રીનાં વર્ષોનાં તપ અને ચિંતન છે. એ

તપ અને ચિંતનમાંથી જ તેઓશ્રીએ જૈન દર્શન અને અધ્યાત્મ તત્ત્વાલોક આદિ જેવી વિશિષ્ટ કૃતિઓ આપણને અર્પણ કરી છે. તેઓશ્રીના જૈન દર્શન પુસ્તકે તો આજે વિશિષ્ટતા જ પ્રાપ્ત કરી છે અને નામના પણ મેળવી છે. નવયુગના વિદ્યાર્થીવર્ગને સરળ અને ગંભીરપણે જૈન દર્શનના હાર્દને સમજાવતું પુસ્તક માતૃભાષામાં તો આજે આ એક જ છે. એનું અધ્યયન, અવલોકન અને ચિંતન આપણે તાત્વિક ગુણગ્રાહિતાની દૃષ્ટિને લક્ષમાં રાખી કરવાં જોઈએ, જેથી તત્ત્વજ્ઞ વિદ્વાન્ અંતકાર અને પ્રકાશક આદિનો શ્રમ સફળ થયે ગણાય.

—મુનિ પુણ્યવિજય

॥ શ્રી ઋષભદેવસ્વામિને નમઃ ॥

॥ શ્રી શાન્તિનાથાય નમઃ ॥

॥ શ્રી શંકેશ્વરપાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥

॥ શ્રી મહાવીરસ્વામિને નમઃ ॥

॥ શ્રી ગૌતમસ્વામિને નમઃ ॥

॥ શ્રી સદ્ગુરુદેવેભ્યો નમઃ ॥

પૂજ્ય જંબુવિજયજી મહારાજના બે બોલ

પરમ કૃપાળુ શ્રી અરિહંત પરમાત્માએ પોતાના દિવ્ય જ્ઞાનથી જોયેલો અને જગતને બતાવેલો સર્વ જગતના કલ્યાણનો અને સાચા સુખનો જે સંપૂર્ણ માર્ગ તેનું નામ જૈન દર્શન.

જૈન દર્શન એ કોઈ વ્યક્તિએ જ સ્થાપેલો કે ચલાવેલો સંપ્રદાય વિશેષ નથી, પણ અનંતા જ્ઞાની પુરુષોએ કહેલું સુખ અને કલ્યાણના સાચા માર્ગનું સંપૂર્ણ દર્શન છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં જિ નામનો ધાતુ છે. ‘વિજય મેળવવો’ એ તેનો અર્થ છે. આ જિ ધાતુ ઉપરથી જિન શબ્દ બનેલો છે. જિન એટલે વિજેતા. રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ જીવાત્માના ભયંકર શત્રુ છે. જ્યાં સુધી જીવનમાં રાગ, દ્વેષ અને મોહ હોય ત્યાં સુધી જીવને સુખના સાચા માર્ગનું દર્શન થતું જ નથી.

આ રાગ, દ્વેષ તથા મોહ ઉપર જેમણે વિજય મેળવ્યો છે તે પરમાત્માને જિત કહેવામાં આવે છે. રાગ, દ્વેષ અને મોહ રૂપી અરિ એટલે શત્રુઓનો તેમણે નાશ કર્યો હોવાથી તે અરિહત પણ કહેવાય છે. આ જિને ખતાવેલો જે માર્ગ તે જ જૈન દર્શન છે.

સુખ અને શાંતિ માટે અહિંસા અત્યંત અનિવાર્ય છે એ અનુભવસિદ્ધ હકીકત છે. જે બીજા જીવોની હિંસા કરે છે અને બીજાને પીડા ઉપજાવે છે તેણે હિંસાનું-પરપીડનનું દુઃખદાયક કંડુ ફળ આ જન્મમાં કે જન્મોત્તરમાં અવશ્ય ભોગવવું પડે છે. માટે સર્વે અરિહંત પરમાત્મા ઉપદેશમાં કહે છે કે—

સે વેમિ-જે ય અતીતા જે ય પહુપ્પણા જે ય આગમિસ્સા અરહતા ભગવંતા તે સવ્વે એવમાદ્વક્ખતિ એવં ભાસેતિ એવં પણ્ણ-ર્થતિ એવં પરૂવેતિ-સવ્વે પાણા સવ્વે ભૂતા સવ્વે જીવા સવ્વે સત્તા ણ હંતવ્વા, ણ અઙ્ગાવેતવ્વા, ણ પરિઘેત્તવ્વા, ણ પરિતા-વેયવ્વા ણ ઉદ્ધવેયવ્વા ।

એસ ધમ્મે સુદ્ધે ણિતિ એ સાસ એ સમેચ્ચ લોયં સેત્તણ્ણોહિ વેદિતે ।

[આચારાંગ સૂત્ર ૧.૪.૧૩૨]

ભાવાર્થ :—ત્રણે કાળના સર્વે અરિહંત ભગવાન એમ કહે છે કે કોઈ પણ જીવોને હણશે નહિ, બળાત્કારે તેમના ઉપર આજ્ઞા ચલાવશે નહિ, નોકર-ચાકર આદિ રૂપે તેમના ઉપર સ્વામિત્વ સ્થાપશે નહિ, કોઈને ય શારીરિક કે માનસિક પીડાઓ ઉપજાવશે નહિ, કોઈના યે પ્રાણ લેશે નહિ.

આ અહિંસા એ શુદ્ધ ધર્મ છે, સનાતન ધર્મ છે, શાશ્વત ધર્મ છે, જગતના સ્વરૂપને બરાબર જાણીને જ્ઞાની પુરુષોએ જમતને આ અહિંસા ધર્મ ખતાવેલો છે.

અહિંસાને જીવનમાં સિદ્ધ કરવા માટે સર્વ જીવો ઉપર આત્મતુલ્યત્વની દૃષ્ટિ અત્યંત આવશ્યક છે. મનુષ્ય જેમ પોતાના હિતનો વિચાર કરે છે તેમ બીજાના પણ હિતનો વિચાર કરવાની દૃષ્ટિ તેનામાં પ્રગટ થાય તો જ જીવનમાં અહિંસા સાચા સ્વરૂપે આવી શકે છે.

આ અહિંસા અને આત્મતુલ્યત્વની ભાવનાને કેન્દ્રમાં રાખીને જ ભિન્ન ભિન્ન ભૂમિકાના જીવોને ઉપયોગી થઈ શકે એ રીતે વિવિધ આચારો અને વિચારો તથા યમો અને નિયમો જૈન દર્શનમાં બતાવેલા છે.

વિચારમાં અહિંસા આવે તો જ આચારમાં પણ સાચી અહિંસા આવી શકે. મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં માનની-અહંકારની મુખ્યતા રહેલી હોય છે. જ્યાં અહંકાર છે ત્યાં અધિકાર છવાઈ જાય છે. એટલે સામાન્ય રીતે દરેક મનુષ્ય પોતાની જ વાતને સાચી માનવા તથા સાચી ડરાવવા પ્રયત્નશીલ હોય છે. બીજાની વિચારધારામાં રહેલા સત્ય અંશને અહંકારી મનુષ્ય જોઈ શકતો જ નથી. તેથી વિચારોનો અને વાણીનો સંઘર્ષ આ જગતમાં સર્વત્ર ચાલ્યા જ કરે છે. આ સંઘર્ષમાંથી ઘણાં વૈરો, કલહો અને વિશ્રહો જન્મે છે. અને છેવટે ઘોર અતિઘોર હિંસાના સ્વરૂપમાં એ પરિણમે છે. આ અહંકારપ્રધાન એકાંત આશ્રહી ક્રુદ્ધદૃષ્ટિ દૂર થાય તો જ ધર્મથી જીવનમાં સાચું સુખ અને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય. આ અહંકારપ્રધાન એકાંત આશ્રહી ક્રુદ્ધદૃષ્ટિ-માંથી જગતનો ઉદ્ધાર કરવા માટે જ તીર્થંકર પરમાત્માએ અનેકાંત દૃષ્ટિની અને સ્યાદ્વાદની જગતને મહાનમાં મહાન ભેટ આપી છે. જ્યારે મનુષ્ય બીજાના વિચારોમાં રહેલા સત્ય અંશોને જોતાં, સ્વીકારતાં અને યોગ્યતાં શીખે છે ત્યારે જીવનના ઘણા ક્ષેત્રોમાંથી સંઘર્ષો અને કલેશોનો અંત આવી જાય છે.

એક વસ્તુનાં અનેક પાસાં હોય છે. ભિન્નભિન્ન પાસાંને તટસ્થ વૃત્તિથી જોવાની દૃષ્ટિને નય કહેવામાં આવે છે. આ નયદૃષ્ટિ એ અનેકાંતદૃષ્ટિનો જ ભાગ છે. નયદૃષ્ટિએ વિચારવાથી ભિન્નભિન્ન વિચારધારામાં રહેલા ઘણા ઘણા સત્ય અંશોનું સાપેક્ષભાવે દર્શન થાય છે. તેથી વિચારોમાં વિશાળતા, ઉદારતા અને બીજાઓમાં રહેલા શુભ તત્વો પ્રત્યે આદરભાવ અને પ્રમોદભાવ પ્રગટ થાય છે.

કેટલાક એમ માને છે કે જૈનો ઈશ્વરને માનતા નથી. પરંતુ ખરેખર આ એક મોટી ભ્રાંતિ જ છે જૈનો નયદૃષ્ટિએ ઈશ્વરને સારી રીતે માને જ છે. જૈનોનું સમગ્ર ઉપાસના સાહિત્ય અને જૈનોનો સમગ્ર આરાધનામાર્ગ પ્રભુભક્તિથી ભરેલાં છે. પરમાત્માનો અનુગ્રહ અને પરમાત્માનું યોગક્ષેમકારિત્વ જૈનગ્રંથોમાં ખૂબ સુંદર રીતે વર્ણવેલાં છે.

પરમાત્માનું સ્વરૂપ ખરેખર તો અનુભવગમ્ય છે. યોગીશ્વર મહાત્મા શ્રી આનંદધનજી મહારાજે શિવ, શંકર, જગદીશ્વર, જિન, અરિહંત, તીર્થંકર, વિધિ (બ્રહ્મા) આદિ અનેક નામોથી પરમાત્માની સ્તુતિ કરીને શ્રી સુપાર્શ્વનાથ ભગવાનના સ્તવનમાં અતે કહ્યું છે કે—

“ એમ અનેક અભિધા ધરે, અનુભવગમ્ય વિચાર; લલનાં

જે જાણે તેહને કરે, આનંદધન અવતાર. લલનાં

શ્રી સુપાસજિન વંદીએ ”

મહાન્ જૈન આચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિજીએ પણ તેમણે રચેલી વર્ધમાન દ્વાત્રિંશિકામાં વિવિધ નામોથી પરમાત્માની સ્તુતિ કરીને દરેક શ્લોકોના અંતમાં

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ।

આ શબ્દોથી પરમાત્માના ચરણોમાં શરણાગતિ સ્વીકારી છે.

જૈન દર્શનની આ વિશાળતા, ઉદારતા અને સર્વગ્રાહ્યતા છે.

જૈન દર્શનનું આ સ્વરૂપ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાના ગ્રંથોમાં તો ઘણા વિસ્તારથી વર્ણવેલું છે. પરંતુ તે તો તે તે ભાષાના વિદ્વાનોને જ ઉપયોગી થઈ શકે. સામાન્ય માનવ, આજના બુદ્ધિયોગનો અને વિજ્ઞાનયુગનો માનવ પોતાની ભાષામાં સહેલાઈથી સમજી શકે એવી રીતે લખાયેલા પુસ્તકની ખાસ જરૂર હતી. સ્વ. મુનિરાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી મહારાજે ગુજરાતી ભાષામાં આ રીતે વિસ્તૃત જૈન દર્શન પુસ્તક લખીને જૈન-અજૈન જિજ્ઞાસુઓ ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે. આ પુસ્તકની આજ સુધીમાં અનેક અનેક આવૃત્તિઓ છપાઈ ગઈ છે એ તેની ઘણી ઘણી લોકોપયોગિતા પુરવાર કરે છે.

શ્રી શંખેશ્વરજી તીર્થ પાસે માંડલ ગામ એ સ્વ. મુનિરાજશ્રી ન્યાયવિજયજી મહારાજની જન્મભૂમિ. મારા અનંત ઉપકારી પરમ પૂજ્ય પિતાશ્રી અને ગુરૂદેવ મુનિરાજ શ્રી ભુવનવિજયજી મહારાજની પણ માંડલ જ જન્મભૂમિ. એ કારણે પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી મહારાજનો મારા ઉપર ઘણો સ્નેહ હતો. મારા પિતાશ્રી કરતાં એ ઉંમરમાં થોડાં મોટા હતા. મારા પિતાશ્રીએ નાની ઉંમરમાં તેમની ઉત્કટ જ્ઞાન ઉપાસના વિષે જે જોયેલું અને સાંભળેલું તે મને ઘણીવાર કહેલું હતું. ઘણા વર્ષો પછી પાટણમાં મહાલક્ષ્મીમાતાના પાડાના જૈન ઉપાશ્રયમાં તેમને મળવાનો મારે સર્વ પ્રથમ પ્રસંગ આવ્યો હતો. તે પછી તો ઘણી ઘણીવાર મળવાનું થયું હતું. કેટલીક બાબતોમાં અમારો વિચારભેદ હતો જ. છતાં તેમની સરળતા, નિખાલસતા અને વિદ્વત્તાની મારા મન ઉપર ઘણી ઊંડી છાપ પડી હતી. તેઓ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાના પ્રકાંડવિદ્વાન તથા ઉત્તમ કવિ હતા. પાછલી ઉંમરનો તેમનો ઓક પ્રભુભક્તિ તરફ વિશેષ

રળેલો હોતો. આ વાત તેમના દીનાકન્દનમ્ વગેરે કાવ્યોમાં પણ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

તેઓશ્રીએ લખેલા જૈનદર્શન પુસ્તકને સંપૂર્ણ રીતે વાંચવાને પ્રસંગ મારે આવ્યો નથી. જ્યારે જોયું છે ત્યારે પણ ઉપર ઉપરથી કેટલાંક પાનાઓમાં નજર નાખવાનો જ પ્રસંગ આવ્યો છે. જૈન દર્શનમાં જૈનતત્ત્વજ્ઞાનમાં રહેલા ઉત્તમ આચારો, વિચારો તથા સનાતન સત્યોને તેમની વિચારધારા પ્રમાણે તેમની આગવી સ્વતંત્ર શૈલીથી વર્તમાન દેશકાળને જ્યાં રાખીને તેમણે રજુ કર્યાં છે. વાચકો આ પુસ્તકનું વાંચન તથા મનન કરીને તેમાંથી હીર-નીર ન્યાયે સાર ગ્રહણ કરે તથા જૈનદર્શનને ધરાબર સમજીને અને જીવનમાં ઉતારીને સ્વ-પરનું પરમ કલ્યાણ સિદ્ધ કરે એ જ શુભેચ્છા.

વિક્રમ સંવત ૨૦૭૭

ફાગણ વદિ ૧૦

મુ. ધામા

(શ્રી શંખેશ્વરજી તીર્થ પાસે)

પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ મુનિરાજ
શ્રી ભુવનવિજયાન્તેવાસી
મુનિ જંબૂવિજયજી

અભિપ્રાય

ક્રિયાત્મક વ્યવહાર-ધર્મમાં મતભેદનો સંભવ છે, પરંતુ દાર્શનિક સિદ્ધાંતોમાં મતભેદ શક્ય નથી. “જૈન દર્શન” ગ્રંથમાં પૂ. ન્યાયવિજયજી મહારાજશ્રીએ પ્રાધાન્યતઃ જૈન ધર્મના દાર્શનિક સિદ્ધાંતોનું મૌલિક સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે.

સાંપ્રદાયિકતાના સંસ્કારોને જેમણે જીવનમાં પણ સ્થાન નહોતું આપ્યું તો પુસ્તકમાં તો શું કામ આપે? માટે આ ગ્રંથ અને ગ્રંથકર્તા સાંપ્રદાયિક વિચારસરણીથી પર છે.

જિજ્ઞાસુઓ માટે જૈન-ધર્મદર્શનના પાયાના મૌલિક સિદ્ધાંતોના અભ્યાસ માટે પ્રસ્તુત ગ્રંથ “જૈન દર્શન” એક પાઠ્ય પુસ્તકની ગરજ સારે છે, તેમ જ વિવિધ ભાષાઓમાં અનુવાદ અને અનેક આવૃત્તિઓ. એ જ પુસ્તકની લોકપ્રિયતા અને ઉપયોગિતા સાબિત કરે છે.

તા. ૩-૫-૧૯૮૧

મરિન શાહવ-મુખબ

—અરૂણવિજય

‘જૈન દર્શન’ માટેનો અભિપ્રાય

જૈન શાસનના પૂર્ણ વક્રાદાર અને ભારતીય દર્શન શાસ્ત્રનાં અઠંગ અભ્યાસી પૂજ્ય આચાર્યવર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ પોતાના જીવનમાં સમન્વય દષ્ટિને સાકાર કરેલી હોવાથી તેમના ગ્રંથોમાં પણ તે દષ્ટિ દેખાઈ આવે છે. તેવી રીતે પૂજ્ય ન્યાયવિશારદ, ન્યાયતીર્થ, મુનિરાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી મહારાજના જીવનમાં આધ્યાત્મિકતાપૂર્વક સમન્વયધર્મ ઓતપ્રોત થયેલો હોવાથી જ તેમના વરદહસ્તે લખાયેલ “જૈન દર્શન” નામનું પ્રસ્તુત પુસ્તક ખારમી આવૃત્તિમાં પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે. આજ સુધી આટલી આવૃત્તિઓને પ્રાપ્ત કરનાર બીજો એકેય ગ્રંથ સાંભળવામાં આવ્યો નથી.

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાના માધ્યમથી જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને જાણવાનું કામ અઘરું બન્યું છે. ત્યારે આપણી માતૃભાષામાં જ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન-દર્શન-કર્મવાદ-સ્યાદ્વાદ-નયવાદ આદિ વિષયોને સમજવાનું સરળ બને તે કારણે જ ગ્રંથકારોનો પરિશ્રમ હોય છે, તેમ છતાં બધાંય ગ્રંથકારો યશસ્વી બની શકતા નથી. પ્રસ્તુત પુસ્તકના લેખક સાવ નાની ઉંમરમાં જ શિક્ષિત થઈને દીક્ષિત થયેલા છે. ત્યારે જ ‘અધ્યાત્મ તત્ત્વાલોક’ તથા ‘ન્યાય કુસુમાંજલી’ જેવા અધ્યાત્મ અને દર્શન શાસ્ત્રના ગ્રંથોની તેમજ ભલભલા તાર્કિકની જીભને પણ થોથરાવી મારે તે ‘પ્રમાણ પરિભાષા’ જેવા ઉત્કટ ગ્રંથોની પ્રભાવના કરીને યશસ્વી બન્યા છે.

પાટણની હેમચંદ્ર ગ્રંથમાળા ફરી ફરીથી તે પુસ્તકને પ્રકાશિત કરવાનો યશ મેળવી રહી છે તે આનંદની વાત છે.

મારી ભૂરિ ભૂરિ અનુમોદના સાથે ગ્રંથ લેખક મારા કાકાગુરૂ શ્રી ન્યાયવિજયજી મ.ને ભાવ વંદના કરતો વિરામ પામું છું.

તા. ૬-૫-૮૧

લી. પંન્યાસ પૂર્ણાનંદવિજય
(કુમાર શ્રમણ)

પ્રાસ્તાવિક યે યોલ

મુનિ શ્રી ન્યાયવિજયજીનો જૈન દર્શન ઉપરનો આ ગ્રન્થ બહુ જાણીતો છે. તેની ખારમી આવૃત્તિ પ્રકટ થાય છે તે તેની લોકપ્રિયતા અને ઉપયોગિતા બતાવે છે. ખાસ કરીને, સામાન્ય જન સમાજ માટે તેમ જ વિદ્યાર્થીઓ માટે, જૈન ધર્મ અને જૈન દર્શનનું પ્રાથમિક છતાં અધિકારયુક્ત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં આ ગ્રન્થ આવકારદાયક છે.

ભારતીય દર્શનોમાં, જૈન દર્શનનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે. આપણે જેને ભારતીય સંસ્કૃતિ કહીએ છીએ તે વૈદિક સંસ્કૃતિ અને શ્રમણ સંસ્કૃતિનો સમન્વય છે. શ્રમણ સંસ્કૃતિ મુખ્યત્વે તપ અને ત્યાગ-પ્રધાન છે. વૈદિક સંસ્કૃતિમાં નૈતિક મૂલ્યો આધારિત સમાજની સુવ્યવસ્થા છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશેષતા છે કે દર્શનના ક્ષેત્રે મતભેદ હોવા છતાં, આચારના ક્ષેત્રે એકતા છે.

આપણે સામાન્ય રીતે ધર્મ અને દર્શન શબ્દો પર્યાયવાચી માનીએ છીએ અને તે રીતે તેનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. પણ ખરી રીતે, ધર્મ મુખ્યત્વે આચારનો વિષય છે, જીવન જીવવાની કળા છે, જ્યારે દર્શન મુખ્યત્વે જ્ઞાનનો વિષય છે, તત્ત્વનું દર્શન છે.

જૈન દર્શનમાં નવ તત્ત્વ કહ્યાં છે, તેમાંના પ્રથમ યે જીવ અને અજીવ એ દર્શનનો વિષય છે. જીવ, જગત્ અને ઇશ્વર વિષેનું જ્ઞાન અને તેને પરિણામે સ્વીકૃત માન્યતાઓ, દર્શન છે. આસ્રવ અને તેનું પરિણામ બંધ, કર્મશાસ્ત્રનો વિષય છે અને તેમાં મનોવિજ્ઞાન શાસ્ત્ર છે. સંવર અને નિર્જરા, ચારિત્રનો વિષય છે—સાચા અર્થમાં ધર્મ છે, નૈતિક જીવનનો પાયો છે. તેનું અંતિમ લક્ષ્ય મોક્ષ છે, જે જીવનનો ચરમ પુરૂષાર્થ છે. પાપ-પુણ્ય, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરાનું માત્ર પરિણામ છે. જૈન શાસ્ત્રોનાં નવ તત્ત્વનું નિરૂપણ અતિ વિસ્તારથી જોવા મળે છે.

જૈન ધર્મે અહિંસાને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે, જૈન દર્શનનું જીવશાસ્ત્ર અદ્ભૂત છે. વિજ્ઞાનના સાધનો ન હતા ત્યારે, પૃથ્વી,

પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિમાં જીવ છે એવું દર્શન, અંતરજ્ઞાનની ચરમ કોટિ છે. જૈન દર્શનનો ખીજો પાયાનો સિદ્ધાંત સર્વ જીવથી સમાનતા-આત્મૌપમ્યનો છે. અહિંસાનો પાયો અનુભવ અને જ્ઞાન બંને છે. અનુભવ કહે છે કોઈ જીવને દુઃખ ગમતું નથી. માટે કોઈને દુઃખ થાય એવો વિચાર, વાણી કે વર્તન વર્જ્ય છે. એ જ સાચા સુખનો માર્ગ છે, જ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ, સત્તાએ કરી, સર્વ જીવ સમાન છે. તેથી, સૂક્ષ્મતમ જીવની હિંસા પણ વર્જ્ય છે. અંગ્રેજીમાં તેને Unity of Life કહે છે.

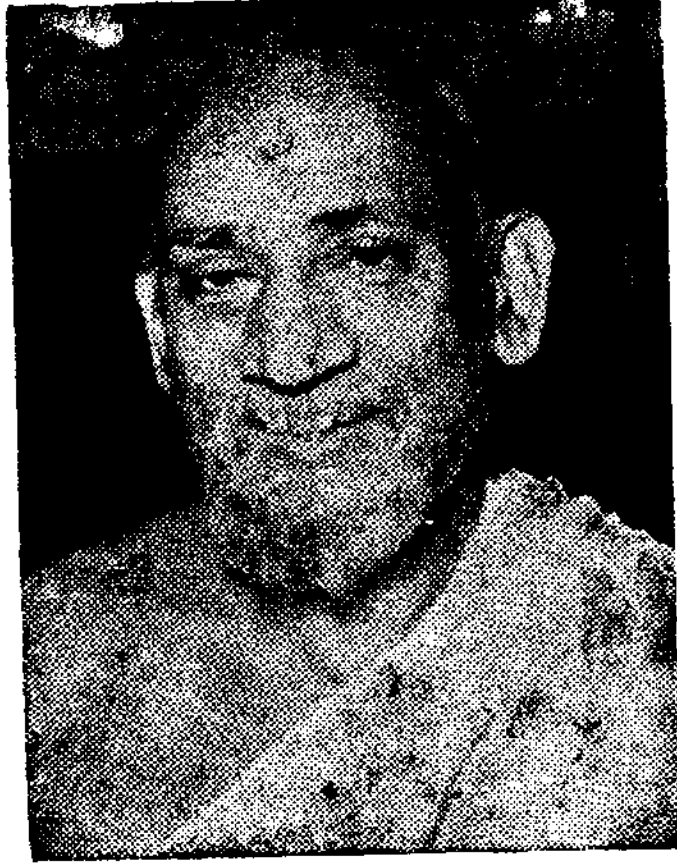
જૈન ધર્મે આત્યંતિક કોટિની અહિંસા અને તપશ્ચર્યા સ્વીકાર્યા છે. તેવું આચરણ અતિ કડિન છે, આ સાધના વિકટ છે. તેથી શ્રમજીવન અને ગ્રહસ્થધર્મ એવા વિભાગ કર્યા છે. પણ, ગ્રહસ્થ-ધર્મ અંતે તો સાધુધર્મની પૂર્વભૂમિકા રૂપે જ છે તેથી જૈન ધર્મ પ્રધાનતયા વૈયક્તિક મુક્તિ અને નિવૃત્તિલક્ષી રહ્યો છે.

અહિંસાની અધુરી સમજણને કારણે, સામાજિક કલ્યાણની પ્રવૃત્તિ તેમજ સામાજિક ફરજ અને જવાબદારી પ્રત્યે દુર્લક્ષ થયું છે. ગ્રહસ્થને સાધુધર્મનો ઉપદેશ આપવો તેમાં, તે ગ્રહસ્થધર્મ ચુકે છે અને સાધુધર્મને પાળી શકતો નથી. જૈન સમાજ આ દ્વિધામાં અટવાયો છે.

ગાંધીજીએ અહિંસાને સમાજવ્યાપી સ્વરૂપ આપ્યું અને સામાજિક જીવનનો પાયો બનાવી જૈન ધર્મનું આ વિસ્તૃત સ્વરૂપ છે, જગત માટે નવી દિશા છે.

જીવન શુદ્ધિનો આધાર અંતે ચિન્તન, મનન અને સ્વાધ્યાય છે. જૈન દર્શન બુદ્ધિગમ્ય છે. તેમાં કોઈ ગૂઢતા કે રહસ્યવાદ નથી. દરેક વ્યક્તિએ પોતે સ્વપુરુષાર્થથી બાળવાનો છે. જૈન દર્શન, કોઈ ઈશ્વરનો આદેશ કે આજ્ઞા નથી, અપૌરુષેય નથી.

આ પુસ્તક આત્માર્થી અને જિજ્ઞાસુને માર્ગદર્શક થશે. મુનિશ્રીએ સરળ ભાષામાં, છતાં સપ્રમાણ, જૈન ધર્મ અને દર્શનનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે.

પૂજ્યપાદ પ્રવર્તક ૧૯૦૮ શ્રી કાન્તિવિજયજી મહારાજના
શિષ્યરત્ન
પૂ મુનિપ્રવર ૧૯૦૮ શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજના શિષ્ય
વિદ્વન્મૂર્ધન્ય, આગમપ્રભાકર, મુનિરત્ન
શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ સાહેબ

પ્રસ્તાવના

પદાર્થ-તત્ત્વોનું જ્ઞાન બતાવે તે દર્શન યા દર્શનશાસ્ત્ર, અર્થાત્ દર્શનશાસ્ત્રનો વિષય પદાર્થ-તત્ત્વ છે, અને ધર્મશાસ્ત્રનો વિષય ધર્મ છે ધર્મ એટલે આચરણીય માર્ગ. આમ છતાં [એ બન્ને શાસ્ત્ર ખરી રીતે પૃથક્ક છતાં] દર્શનશાસ્ત્રમાં ધર્મ-શાસ્ત્રના વિષયનું (ધર્મનું) થોડું-ધણું નિરૂપણ લાવવામાં આવે છે એ દર્શનશાસ્ત્રના અભ્યાસીથી અબજાયું નથી એનું કારણ એ છે કે માત્ર દર્શનશાસ્ત્રના વિષયનું જ્ઞાન કરી લીધાથી કંઈ જીવનનો મૂળ અર્થ સરતો નથી દર્શનશાસ્ત્ર અથવા ગમે તે વિષયનું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી પણ ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર રહે છે જ. કેમ કે જીવનનું કલ્યાણ ધર્મના પાલનથી છે. માટે ધર્મને એના સાચા રૂપમાં સમજવો દરેકને માટે આવશ્યક રહે છે. અતએવ એ સ્પષ્ટ છે કે ધર્મશાસ્ત્રના વિષયનું (ધર્મનું) જ્ઞાન મેળવવાનું પ્રયોજન નિઃશ્રેયસ છે, કેમ કે ધર્મનું સાચું જ્ઞાન હોય તો જ ધર્મ યથાર્થ રીતે આચરણમાં મૂકી શકાય અને ત્યારે જ નિઃશ્રેયસની સિદ્ધિ થઈ શકે પણ જ્યારે દર્શન-શાસ્ત્રના જ્ઞાનનું પ્રયોજન પણ નિઃશ્રેયસ બતાવવામાં આવે છે, જેવી રીતે ‘ ન્યાયદર્શન, ’ ‘ વૈશેષિક દર્શન ’ વગેરે દર્શન-શાસ્ત્રોના પ્રારંભમાં બતાવવામાં આવેલ છે, ત્યારે એનો અર્થ એ જ થાય કે ધર્મશાસ્ત્રના જ્ઞાન સાથે દર્શનશાસ્ત્રના જ્ઞાનનો વિશિષ્ટ સંબંધ છે, જે પહેલાંને સતેજ બનાવવામાં ઉપયોગી થઈ શકે છે. પાતાંજલ યોગદર્શનને દર્શનશાસ્ત્ર કહી શકાય, તેમ ધર્મશાસ્ત્ર પણ કહી શકાય. કેમ કે તેમાં જેમ દાર્શનિક-તત્ત્વજ્ઞાન વર્ણવાયેલું છે, તેમ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય,

અપરિગ્રહ, તપ, સન્તોષ, સ્વાધ્યાય, ‘ઈશ્વરપ્રણિધાનાદ વા’ ‘યથામિમતઘ્યાનાદ વા’ વગેરે ધાર્મિક ઉપદેશ પણ પથરાયેલો છે. એ જ રીતે, ધર્મશાસ્ત્ર કે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો એવા ઘણા છે, જે દાર્શનિક ચર્ચાઓથી ભરેલા હોઈ દાર્શનિકતામિશ્ર કહી શકાય. શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો ‘ધર્મસંગહણિ’ ગ્રંથ પોતાના નામથી ધર્મનો સંગ્રહ કરવાનું સૂચવવા છતાં દાર્શનિક ચર્ચાઓથી જ અધિકાંશ ભરપૂર છે. એમનું ‘યોગ-ખિન્દુ’ યોગવિષયક છતાં દાર્શનિક વિચારોથી પૂર્ણ છે. વસ્તુતઃ ધાર્મિક અને દાર્શનિક અથવા આધ્યાત્મિક અને દાર્શનિક વિષયો પરસ્પર એટલા ઘનિષ્ઠ સંબંધવાળા છે કે એકના ગ્રંથમાં બીજાનાં વહેણ સહેજપણે કે અનિવાર્યપણે આવી જ જાય.

પ્રસ્તુત પુસ્તકના “જૈનદર્શન” નામમાં જે “દર્શન” શબ્દ છે તે દાર્શનિક તત્ત્વજ્ઞાનને કહેનારો ‘દર્શન’ શબ્દ નથી. પણ ધર્મસંપ્રદાયને કહેનારો ‘દર્શન’ શબ્દ છે. એટલે એ નામનો અર્થ એ થાય કે જૈનધર્મસંપ્રદાયની-એના ધાર્મિક તથા દાર્શનિક વિચારોની માહિતી આપનાર.

સમ્યક્ પ્રકારે પવિત્ર જ્ઞાનસંપત્તિ કે શુદ્ધ વિચારધારા પ્રદાન કરનાર પરંપરા તે સંપ્રદાય [સમ્ + પ્ર + દાય, અર્થાત્ સમ્યક્ પ્રકારે પ્રદાન કરનાર] કહેવાય છે. આ (સાચા) અર્થમાં સંપ્રદાય દુનિયામાં એક જ હોય એવું માની લેવાનું નથી. અને શુદ્ધ જ્ઞાનમાર્ગ બતાવનારા સંપ્રદાયો જેટલા વધુ જગતને મળે તેટલું વધુ સદ્ભાગ્ય જગતનું માની શકાય. એકથી વધારે દીવડા સાંપડે તો એટલું વધુ અજવાળું સાંપડે. પરંતુ જ્યારે સંકીર્ણ દષ્ટિ તથા સંકુચિત વૃત્તિ ધરાવનારા સંપ્રદાયો મતાંધતા કે મતાવેશને વશ થઈ રાગદ્વેષના કાલુષ્યના આવેશમાં

દ્વેષા થઈ પરસ્પર લડે છે, લડી પડે છે ત્યારે એ સંપ્રદાય સંપ્રદાય ન રહેતાં સંપ્રદાહ [સમ+પ્ર+દાહ અર્થાત્ ખૂબ ખાળનાર] બની જાય છે.

જગત્માં કોઈ “સંપ્રદાય” ન રહે એનું એટલું દુઃખ નથી, પણ “સંપ્રદાહ” હુર્ગિજ ન જોઈએ. અને ગંભીરપણે વિચારનાર બેધડક કહી શકશે કે બધા ધર્મ સંપ્રદાયો પાસેથી બીજું કોઈ જ્ઞાન ન મળતાં ફક્ત સત્ય, અહિંસા, મૈત્રી, પરોપકાર સંયમના જ-એટલા જ-બોધપાઠો રૂડી રીતે મળે તો ઈહલૌકિક અને પારલૌકિક સુખમાટે તેમ જ જીવનકલ્યાણ માટે એટલું જ બસ છે. પરંતુ જનતાના બૌદ્ધિક વિકાસ કે જ્ઞાનવિનોદ માટે તેમણે બીજું આપવું હોય તો પરસ્પર ઝગડ્યા વગર સહયતાથી, મધ્યસ્થતાથી, ઉચ્ચ વાતસલ્યભાવથી આપે. અસ્તુ

વૈદિક અને શ્રમણ-સંસ્કૃતિ મહાવીર અને બુદ્ધના જમાનામાં પરસ્પર ખૂબ સંઘર્ષમાં આવી અને એ મહાપુરુષોને એમના પ્રખર તપોબળે સારો જય અપાવ્યો. મોટાં મોટાં વૈદિક વિદ્વાનો કોઈ મહાવીરના શાસનમાં જોડાયા, તો કોઈ બુદ્ધના શાસનમાં. શ્રમણસંસ્કૃતિના ધુરંધરોમાં મહાવીર અને બુદ્ધ સિવાય પાંચ બીજા પણ હતા, જેમાં, ગોશાલકનું નામ X સાહિત્યના પાને વધુ ચડ્યું છે, જેના નિયતિવાદનો [“યદ્ ભાવ્ય તદ્ મવિષ્યતિ”-“જે થવાનું છે તે થશે ” એ પ્રકારનો] નાદ આજે પણ કેટલાય ભારતવાસીઓનાં હૃદયમાં જામેલો પડ્યો છે.

X બાકીના ચાર: પૂરણકાશ્યપ, અન્વિતકેશકંબલી, પદ્મકાત્યાયન અને સંજયભેલદ્રીપુત્ર, જેમના પન્થો અને ગોશાલકપન્થ નામશેષ થઈ ગયા છે.

મહાવીરના ક્રાન્તિકારક ઉપદેશનો સંક્ષિપ્ત સાર આ પુસ્તકના ૫૧૧મા પાનાથી વાચક જોઈ શકે છે. એ વીતરાગ સંતની સંભાવિત કાર્યરેખાનો ટૂંકમાં ઉલ્લેખ કરી શકાય કે—

લોકોમાં પ્રચલિત અંધવિશ્વાસ હટાવવો, હિંસાનું વાતાવરણ મિટાવવું, અહિંસા-મૈત્રીભાવનો પ્રચાર કરવો, વિવેક-બુદ્ધિના ઉદ્ઘાટન દ્વારા ધર્મો તથા દર્શનો સંબંધી સમન્વય-રેખા રજૂ કરવી અને સહુથી મોટી વાત એ કે માણસોને એ બતાવવું કે તમારું સુખ તમારી મુઠ્ઠીમાં છે. ધન-વૈભવમાં, પરિશ્રમમાં અસલી સુખ જોવાની ચેષ્ટા કરશો તો અસફલ રહેશો. અસલી સુખ આપણી પોતાની અંદર છે. જનતામાં સત્યનો પ્રચાર વધુ થાય એ માટે એ સંતે વિદ્વદ્ભાષા ગણાતી ‘સંસ્કૃત’નો ત્યાગ કરી લોક (પ્રાકૃત) ભાષામાં પોતાનો ઉપદેશ વહેવડાવ્યો. (બુદ્ધે પણ એ જ માર્ગ લીધો હતો. બંનેની ભાષામાં સામ્ય અને ભાવનામાં પણ સામ્ય. પ્રાચીન જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં સરખા રંગનો, સરખી કલ્યાણસંસ્કૃતિનો ઉપદેશ આપણે જોઈ શકીએ છીએ.) મહાવીરે ખૂબ બળપૂર્વક કહ્યું કે માણસ પોતાનું ભલું-પોતાનું આત્મહિત-પોતાનું જીવનશોધન જેટલું વધુ સાધે છે તે તેટલું વધુ બીજાનું ભલું-બીજાનું હિત કરી શકે છે.* એની વાણીનાં ઉમઠાં ઝરણુ આગમોમાં જે ઉપલબ્ધ થાય છે તેનો જરા નમૂનો આગળ [આ પ્રસ્તાવના પછી] આપ્યો છે. જે પરથી વાચકને એ સંતની વિકાસગામી ક્રાન્તિકારી પ્રકૃતિનો ખ્યાલ આવી શકશે.

ઈ. સન્ પૂર્વે ૫૯૬ વર્ષે જન્મેલા અને ૭૨ વર્ષની

* “ Let him that would move the world, first move himself. ”
—Socrates.

આયુવાળા પ્રભુ મહાવીરની પહેલાં થયેલા જિન “ પાર્શ્વ ” પણ ઐતિહાસિકX વ્યક્તિ તરીકે ઇતિહાસસિદ્ધ છે. જેમના નિર્વાણ પછી અઢીસો વર્ષે મહાવીરનું નિર્વાણ થયેલું. આ ઉપરથી માલૂમ થઈ શકે છે કે મહાવીરે—અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે થયેલા તીર્થંકર મહાવીરે કંઈ નવો ધર્મ ઉપજાવ્યો નથી. કિન્તુ

× Dr. Guerinot (ડૉ. ગેરિનોટ) કહે છે -

“ There can no longer be any doubt that Parshva was a historical personage. According to the Jaina Tradition he must have lived a hundred years and died 250 years before Mahavira. His period of activity, therefore, corresponds to the 8th century B. C.

The parents of Mahavira were followers of the religion of Parshva.... There have appeared 24 prophets of Jainism. They are ordinarily called Tirthankaras. With the 23rd Parshvanatha we enter into the region of history and reality. ”

[Introduction to his Essay on Jaina Bibliography.]

અર્થાત્—એ નિઃસંદેહ વાત છે કે પાર્શ્વનાથ એક ઐતિહાસિક પુરુષ હતા. જૈનપરંપરાનુસાર એમનું આયુષ્ય એક સો વર્ષનું હતું અને એઓ મહાવીરની પહેલાં અઢીસો વર્ષે નિર્વાણ પામ્યા હતા. આમ એમનો (પાર્શ્વનાથનો) જીવનકાળ ઇ. સન્ પૂર્વની આઠમી શતાબ્દી છે.

મહાવીરના માતાપિતા, પાર્શ્વનાથના ધર્મના અનુયાયી હતા જૈન ધર્મમાં જેઓ તીર્થંકર કહેવાય છે એવા પરમાત્માઓ ૨૪ થયા છે. તેવીસમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથના સમયથી આપણો વાસ્તવિક અને ઐતિહાસિક પ્રદેશમાં પ્રવેશ થાય છે.

તેમની પૂર્વે થઈ ગયેલા પાર્શ્વનાથ વગેરે કેવલજ્ઞાની મહાપુરુષો (તીર્થંકરો) જે ધર્મમાર્ગ પ્રકાશી ગયેલા તેને પુનઃ પ્રકાશમાં આણી વિકસિતરૂપે રજૂ કર્યો છે. એ ધર્મ-સંપ્રદાય સંકુચિત વાડારૂપ સંપ્રદાય નથી, કિન્તુ મનુષ્યમાત્રના-પ્રાણીમાત્રના હિત-સાધનનો-કલ્યાણસાધનનો માર્ગદર્શક [પવિત્ર જ્ઞાનસંપત્તિ કે વિચારધારાનો સંપ્રદાતા] સંપ્રદાય છે એમ એના વાસ્તવિક તત્વાભ્યાસ પરથી માલૂમ પડી શકે છે. વિદ્રન્મૂર્ધન્ય પ્રાદ્યાણુમાંથી શ્રમણ થયેલ તથા નિર્ઘ્રંથમાર્ગ સ્વીકારેલ મહાન્ જૈનાચાર્ય શ્રી હરિભદ્ર જ્યારે “યસ્માદેતે મહાત્માનો ભવવ્યાધિભિષગવરાઃ” (કપિલ, બુદ્ધ વગેરે મહાત્માઓ સંસારરૂપ વ્યાધિના મોટા વૈદ્યો હતા) એવી ઉજ્જવલ વાણી ઉચ્ચારે છે અને એને સમર્થ છે, ત્યારે આપણે ક્ષણભર સ્તબ્ધ થઈ જઈએ છીએ કે એ વાણીના ઉદ્દગાર વખતે એ આત્માની કેટલી શાન્તિ હશે ! સંપ્રદાયવ્યવહારમાં પ્રવર્તમાન છતાં અને દાર્શનિક વાદ્યર્થમાં જબરદસ્ત ભાગ લેવા છતાં એ આત્મામાં આટલી પ્રશમવૃત્તિ તથા લોકમૈત્રી જગાડનાર અને એને વીતરાગતા ભણી દોરનાર જે કોઈ દષ્ટિસંસ્કાર હોય તે ખરેખર વંદનાર્હી બને છે.

જૈનધર્મનું સાહિત્ય ઘણા બહોળા પ્રમાણમાં છે, દરેક વિષયના ગ્રંથોથી સમૃદ્ધ છે. જૈનોના સંસ્કૃત સાહિત્યની મહત્તા બતાવતાં જર્મન ડૉ. હર્ટલે લખ્યું છે કે—

“ Now what would Sanskrita Poetry be without the large Sanskrita literature of the Jainas ! The more I learn to know it, the more my admiration rises. ”

(Jaina shasana Vol. 1, No. 21)

અર્થાત્—જૈનોના મહાન્ સંસ્કૃતસાહિત્યને અલગ પાડવામાં

જાવે તો સંસ્કૃત કવિતાની શી દશા થાય ? આ વિષયમાં મને જેમ જેમ વધુ જાણવાનું મળે છે, તેમ તેમ મારા આનંદયુક્ત આશ્ચર્યમાં વધારો થતો જાય છે.

જૈનધર્મના અનુયાયીઓમાં મુખ્ય બે કાંટા પડેલા છે : શ્વેતાંબર અને દિગંબર. ક્રિયાકાંડ અને આચારવ્યવહાર સંબંધી મતભેદોને બાદ કરતાં એ બંને ફિરકાઓનું ધર્મસાહિત્ય અને દર્શનસાહિત્ય પ્રાયઃ પૂર્ણ* સમાન છે.

જૈનદર્શનના સંબંધમાં સ્વર્ગત જર્મન વિદ્વાન્ ડૉ. હર્મન યાકોબીએ કહ્યું છે કે—

* “ શેષં શ્વેતામ્બરૈસ્તુલ્યમાચારે દૈવતે ગુરૌ ।

શ્વેતામ્બરપ્રણીતાનિ તર્કશાસ્ત્રાણિ મન્વતે ॥ ”

“ સ્યાદ્વાદવિદ્યાવિદ્યોતાત્ પ્રાયઃ સાધર્મિકા અમી ॥ ”

(પદ્મદર્શનસમુચ્ચય, રાજશેખરસૂરિ)

ભાવાર્થ એ છે કે ‘ સ્ત્રીઓને મુક્તિ મળે નહિ, ’ ‘ દેહધારી કેવલજ્ઞાની ભોજન કરે નહિ ’ એ વગેરે બાબતો અને ‘ વસ્ત્ર ન પહેરવું ’ એ વગેરે સાધુના આચારવ્યવહાર સિવાય બાકી બધું પ્રાયઃ દિગંબર અને શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં-સરખું છે. એકબીજાનાં તર્કશાસ્ત્રોને તેઓ સ્વીકારે છે. જૈન ધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત જે ‘ સ્યાદ્વાદ ’ તેને તેઓ બંને એકસરખા ઉત્સાહથી સમર્થન કરે છે. આથી એઓ પરસ્પર સાધર્મિક છે.

[બંનેમાં મહાવિદ્વાનો અને પૂજનીય પુરુષો થયા છે. બંનેનું સાહિત્ય વિશાળ અને સમૃદ્ધ છે બંને સહોદરોની જેમ અસાધારણ પ્રેમથી હળીમળી રહે એવી બધી વસ્તુ છે, છતાં ઘણી જ દિલગીરીની વાત છે કે ઘણી જુદાઇ રાખી તેઓ રહે છે. મળીને રહે તો તેઓ પોતાના સંયુક્ત બળે મહાવીરદેવના પવિત્ર શાસનની ઉન્નતિ બહુ સારી કરી શકે.]

“In conclusion let me assert my conviction that Jainism is an original system, quite distinct and independent from all others and that, therefore it is of great importance for the study of philosophical thought and religious life in ancient India.”

(Read in the Congress of the History of Religions)

અર્થાત્—અંતમાં મને મારો થયેલો નિશ્ચય જણાવવા ઘો કે જૈન ધર્મ એ મૌલિક ધર્મ છે, સર્વ દર્શનોથી તદ્દન પૃથક્ છે અને સ્વતંત્ર છે, તેમ જ પ્રાચીન ભારતવર્ષના તત્ત્વજ્ઞાન અને ધાર્મિક જીવનના અભ્યાસ માટે તે ઘણો અગત્યનો છે.

[મહાવીરના ઉપદેશરૂપ આગમોમાં કર્મવિચાર, ગુણસ્થાન-વિચાર, જીવોની ગતિ-આગતિ વગેરે બાબતોનો વિચાર, લોકની વ્યવસ્થા તથા રચનાનો વિચાર, જડ પરમાણુપુદ્ગલોની વર્ગીણ તથા પુદ્ગલસ્કન્ધોનો વિચાર, પદ્મદ્રવ્ય તથા નવ તત્ત્વોનો વિચાર—આ બધા વિચારોનું વ્યવસ્થિત નિરૂપણ જોતાં એમ કહી શકાય છે કે જૈનતત્ત્વવિચારધારા ભગવાન મહાવીરની અગાઉની કેટલીય પેઢીઓના પરિશ્રમનું ફળ છે. એ (વિચારધારા) ઉપનિષદો વગેરેથી ભિન્ન, સ્વતંત્ર તથા મૌલિક છે.]

ઇટાલિયન વિદ્વાન ડૉ. એલ. પી. ટેસીટોરીએ પોતાના આખ્યાનમાં જૈનદર્શનની શ્રેષ્ઠતા જણાવતાં કહેલું કે—

જૈનદર્શન बहुत ही उची पक्ति का है । इसके मुख्य तत्त्व विज्ञानशास्त्र के आधार पर रचे हुए हैं, ऐसा मेरा अनुमान ही नहीं पूर्ण अनुभव है । ज्यों ज्यों पदार्थविज्ञान आगे बढ़ता जाता है, जैनधर्म के सिद्धान्तों को पुष्ट करता है । अस्तु,

જૈનસાહિત્ય અંધારામાં પડ્યું રહેવાથી અને પ્રકાશમાં આવતાં યા આવેલ અંથોનો ખરાબર પ્રચાર નહિ થવાથી મોટા મોટા વિક્ષાનો પણ જૈનધર્મનાં તત્ત્વોથી અપરિચિત યા થોડા પરિચિત રહેલા જોવાય છે. આ સિવાય એમ પણ જોવામાં આવે છે કે પોતાના અનુચિત પક્ષમોહમાં ફસાયેલા કેટલાકે સંકુચિત દષ્ટિના પરિણામે, બીજાના કહેવાતા તત્ત્વઅંથો અવલોકવાની ઉદાર વૃત્તિ ન ધરાવતા હોઈ જૈન અંથોના તત્ત્વબોધક વાચનથી વચિત રહી જાય છે.

પરંતુ હું કહી શકું છું કે ભારતીય દર્શનોનો (અને સાહિત્યનો) અભ્યાસ જૈન દર્શનના (અને જૈન સાહિત્યના) અભ્યાસ વગર ઘણો અધૂરો છે; અને તટસ્થ ભાવે એ પણ જણાવી શકું છું કે જૈન ધર્મના તાત્ત્વિક અંથોનું અધ્યયન જ્ઞાનવર્ધક થવા સાથે આત્મશાન્તિનો માર્ગ શોધવામાં પણ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે.

તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્ર પર કોઈની માલિકીની છાપ નથી; એનો કોઈએ ઈજારો લીધો નથી. કોઈપણ ચિંતન-મનનદ્વારા કોઈ પણ સમાજના કહેવાતા તત્ત્વજ્ઞાનક્ષેત્રને પોતાનું કરી શકે છે. કુલધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનને જ માન આપવું અને અન્ય તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્ર ઉપર નજર સરખી પણ ન કરવી એ ઉદારવૃત્તિ ન ગણાય જ્ઞાનવિકાસ અને સત્યની ઉપલબ્ધિનો આધાર “સાચું તે મારું” એ ભાવના પર અને તે મુજબ વિશાળ સ્વાધ્યાય પર અવલંબિત છે. સત્ય સર્વત્ર અનિયંત્રિત, નિરાબાધપણે વ્યાપક છે. સત્ય કોનું? જે મેળવે તેનું. જે જે વાડૂમય સત્યપૂત હોય તે સંસારભરની સંપત્તિ છે. તેનો ભોગવટો કરવાને જગતનો કોઈ પણ મનુષ્ય હકદાર છે.

—ન્યાયવિજય

મહાવીરનાં ઉપદેશવચન

સાચો યજ્ઞ

સુસંબુડા પંચહિ સંવરેહિ इह जीविअं अणवकंस्वमाणा ।
बोसट्टुकाया सुइ-चत्तदेहा महाजयं जयइ जणसिट्ठं ॥

—ઉત્તરાધ્યયન, ૧૨/૪૨

—અહિંસા આદિ પાંચ યમોથી સંવૃત, વૈવયિક જીવનને નહિ આકાંક્ષતા, શરીર ઉપરની મોહમમતા વગરના, કલ્યાણરૂપ સત્કર્મોમાં સમર્પિત શરીરવાળા એવા સત્યચરિત્રશાલીઓ આવા સત્યચરિતરૂપ વિજયકારક શ્રેષ્ઠયજ્ઞને યજ્ઞે છે.

तवो जोई जीवो जोइठाणं जोगासुआ शरीरं कारिसण ।
कम्मे एहा संजमजोगसंती होमं हुणामि इसिणं पसत्थं ॥

—ઉત્તરા. ૧૨/૪૪

—તપ જ્યોતિ (અગ્નિ) છે, જીવાત્મા અગ્નિકુંડ છે, મન-વચન-કાયની પ્રવૃત્તિ કડછી છે અને પોતાના કર્મો (પાપો)ને બાળવાનાં છે. આ જ યજ્ઞ છે, જે પવિત્ર સંયમરૂપ હોઈ શાન્તિદાયક તથા સુખકારક છે અને જેની ઋષિઓએ પ્રશંસા કરી છે.

સાચો બ્રાહ્મણ

जहा पउमं जले जायं मोवलिप्पइ वारिणा ।

एवं अलितं कामेहि तं वयं ब्रूम माहणं ॥

—ઉત્તરા. ૨૫/૨૬

—જેમ પાણીમાં પેદા થયેલ કમલ પાણીથી લેપાતું નથી, તેમ જે કામવૃત્તિથી [વૈષયિક વાસનાથી] લેપાતો નથી તેને અમે આદ્યક્ષ કહીએ છીએ.

જાયરૂવં જહા મઠું નિદ્ધન્તમલપાવગં ।
રાગદોસભયાદૈવં ત વયં વૂમ માહણં ॥

—ઉત્તરા. ૨૫/૨૧

—જે રાગ-દ્વેષ-ભય આદિથી મુક્ત હોઈ સુશોધિત-તપ્ત સુવર્ણની જેમ નિર્મલ-ઉજ્જવલ છે તેને અમે આદ્યક્ષ કહીએ છીએ.

સ્નાન

ધમ્મે હરણ વંભે સંતિતિત્થે અણાહલે અત્તપસસલેસે ।
જહિસિ ણ્હાઓ વિમલો વિસુદ્ધો સુસોતિભૂઓ પજહામિ-દોસ ॥

—ઉત્તરા. ૧૨/૪૬

—ધર્મ હૃદ(જલાશય) છે અને પ્રદ્યયર્થ શાન્તિતીર્થ છે, જે નિર્મળ અને પ્રસન્ન છે. ત્યાં સ્નાન કરવાથી આત્મા શાન્ત, નિર્મળ તથા શુદ્ધ થાય છે.

દાન

જો સહસ્સં સહસ્સાણં માસે માસે ગવં દણ ૧
તસ્સાવિ સંજમો સેઓ અદિત્તસ્સાવિ કિંચણ ॥

—ઉત્તરા. ૬/૪૦

—જે મહીને મહીને દસ લાખ ગાયોનું દાન કરે છે તેના કરતાં પણ, કશી (ખાદ્ય) ચીજનું દાન ન કરનાર અર્થિચ્છન માણસનો સંયમ અધિક શ્રેયસ્કર છે.

યુદ્ધ

*જો સહસ્સં સહસ્સાણં સગામે દુજ્જએ જિણે ।
એગં જિણિજ્જ અપ્પાણ એસ સે પરમો જઓ ॥

—ઉત્તરા. ૬/૩૪

—હજારો દુર્જય સંઘામોને જીતનારના કરતાં એક પોતાના આત્માને જીતનાર ચડી બધા છે. બહારના બધા જયો કરતાં આત્મજય શ્રેષ્ઠ છે.

અપ્પાણમેવ જુજ્ઞાહિ કિં તે જુજ્ઞેણ વજ્જઓ ।
અપ્પાણમેવ અપ્પાણં જહત્તા સુહમેહએ ॥

—ઉત્તરા. ૬/૩૫

—પોતાના આત્મા સાથે યુદ્ધ કર. બાહ્ય યુદ્ધ કરવાથી શું ?
પોતાને-આત્માને જીતવાથી પરમસુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

“ સે અસહ્ ઉચ્ચાગોએ, અસહં નીઆગોએ, નો હીણે, નો અહરિત્તે, XX કો ગોયાવાઈ ? કો માણાવાઈ ? ॥ ”

—આચાર્ય, ૨-૩-૭૭

—જીવ અનેક વાર ઉચ્ચ ગોત્રમાં, અનેક વાર નીચ ગોત્રમાં ગયો. ઉચ્ચ કોણ ? નીચ કોણ ? કોણ ગોત્રવાદી ? કોણ અભિમાનવાદી ?

* બૌદ્ધ ધર્મપદ ગ્રંથમાં સહસ્સવગ્ગમાં ચોથી ગાથા આ ન્હાતની છે. ઉત્તરાખ્યયન સૂત્રની અનેક ગાથાઓ ધર્મપદમાં થોડા ફેરફાર સાથે મળે છે. બીજાં પણ જૈન આગમોનાં વચનો સમાન આકારે ધર્મપદમાં મળે છે.

“ જહા પુણ્ણસ્સ કત્થઈ, તહા તુચ્છસ્સ કત્થઈ; જહા તુચ્છસ્સ કત્થઈ, તહા પુણ્ણસ્સ કત્થઈ । ”

—આચારાંગ, ૨-૬-૧૦૧

—સન્ત યા સુઝ માનવ પુણ્ણશાલીની (ધનાઢ્ય યા ધરાધીશ જેવાની) આગળ જેમ વાણીવ્યવહાર કરે, તેમ દીન-હીન-ગરીબની આગળ વાણીવ્યવહાર કરે; જેમ દીન-હીન-ગરીબની આગળ વાણીવ્યવહાર કરે, તેમ પુણ્ણશાલીની આગળ વાણીવ્યવહાર કરે.

“ પુરિસા ! સચ્ચમેવ સમભિજાણાહિ । સચ્ચસ્સ આણાએ સે ઉવઢિઁ મેહાવી મારં તરઈ । ”

—આચારાંગ, ૩-૩-૧૧૮

—મનુષ્યો ! સત્યને સમજો ! સત્યની આજ્ઞાએ ચાલનાર મેઘાવી મૃત્યુને તરી જાય છે.

“ સઠ્ઠવઓ પમત્તસ્સ મયં, સઠ્ઠવઓ અપ્પમત્તસ્સ નત્થિ મયં । ”

—આચારાંગ, ૩-૪-૧૨૩

—પ્રમાદીને સર્વત્ર ભય છે, અપ્રમત્તને ક્યાંય ભય નથી.

ગ્રન્થનો ઉપદેશસાર

બધા મહાપુરુષો સત્યશોધક અને સત્યગ્રાહક હોવા છતાં સત્યની ખોજ અને તેને નિરૂપવાની પદ્ધતિ તે બધાની એક-સરખી હોતી નથી. બુદ્ધની* જે નિરૂપણશૈલી છે તેનાથી

* બુદ્ધદેવની પ્રકૃતિ તત્કાલીન પરસ્પર વિરોધી વાદોથી અલિપ્ત રહેવાની હતી, એટલે જ તેઓ તે વખતના દાર્શનિક પ્રશ્નો, જે તેમની સામે ઉપસ્થિત હતા તેને એક પ્રકારે “ અસ્પૃશ્ય ” (અવ્યાકૃત, અર્થાત્ ખુલાસો યા નિરૂપણ ન કરી શકાય તેવા) કહી દેતા. દાખલા તરીકે, જીવને નિત્ય પણ તેમનાથી કહેવાય નહિ, અને અનિત્ય જો કહે તો ચાર્વાકસદશભૌતિકવાદિસમ્મત ‘ ઉચ્છેદવાદ ’ ગળે વળગે, એટલે તેઓ એવા પ્રશ્નોને ‘ અવ્યાકૃત ’ કહી દઈ જન્મ-મરણના ઉચ્છેદની વાતને પોતાના ઉપદેશનો વિષય જણાવતા. ત્યારે મહાવીરદેવની પ્રકૃતિ બધા વિરોધી વાદોને જુદા જુદા દષ્ટિકોણથી સ્પર્શવાની હતી. તેઓ એવા પ્રશ્નોને સાર્પેક્ષ રીતે હલ કરતા. દાખલા તરીકે તેઓ જીવને નિત્ય તથા અનિત્ય બોલ શાશ્વત તથા અશાશ્વત, જીવ અને શરીરને ભિન્ન તથા અભિન્ન-જુદા જુદા દષ્ટિબિંદુથી-જણાવી તેનું સમર્થન કરતા. એવા પ્રામાણિક (કહેવાતા) વિરોધોનાં તેઓ યુક્તિસર સમાધાન કરતા. આવા અનેક પ્રશ્નોના સાર્પેક્ષ પ્રકારે મહાવીરે કરેલા ખુલાસા આજે તેમના મૂળ આગ-મોમાં મળે છે, જે તે મહાપુરુષની વ્યાપક પ્રતિભાનું દ્યોતન કરે છે.

બુદ્ધની સમન્વયદષ્ટિ નહોતી એમ નહિ; તેઓ પણ ‘ વિભજ્યવાદ ’ના નામે અનેકાંતવાદી હતા-અમુક અંશે. ‘ સિંહ ’ સેનાપતિએ જ્યારે એમને પૂછ્યું કે લોકો આપને ‘ અક્રિયાવાદી ’ કહે છે તે શું ઠીક છે ? ત્યારે તેમણે કહેલું કે શુભ ક્રિયા કરવાનો ઉપદેશ કરું છું માટે ક્રિયાવાદી છું અને અકુશલ ક્રિયા ન કરવાનો ઉપદેશ કરું છું માટે અક્રિયાવાદી છું.

મહાવીરની નિરૂપણશૈલી જુદી છે. મહાવીરની એ વિશિષ્ટ શૈલીનું નામ જ ‘અનેકાન્તવાદ.’ વસ્તુનું પૂર્ણતયા યથાર્થ દર્શન થવું કઠિન છે. જેમને તે થાય તેમને પણ તેનું તે જ રૂપમાં શબ્દોદ્ધાર ઠીક ઠીક કથન કરવું કઠિન જ છે. દેશ, કાળ, પરિસ્થિતિ, ભાષા, શૈલી વગેરેના ભેદના કારણે તે બધાનાં કથનોમાં કંઈ ને કંઈ ભિન્નતા, વિરુદ્ધતા દેખાઈ આવે એ અનિવાર્ય છે.

પૂર્ણદર્શી મહાપુરુષોની વાત જવા દઈ લૌકિક જગત્ની વાત કરીએ તો લૌકિક મનુષ્યોમાં પણ અનેક સત્યપ્રિય યથાર્થવાદી હોય છે, પણ તેઓ અપૂર્ણદર્શી હોય છે અને પોતાના અપૂર્ણ દર્શનને રજૂ કરવાની તેમની અપૂર્ણતા હોય છે. અતઃ સત્યપ્રિય મનુષ્યોની પણ સમજમાં ક્યારેક ક્યારેક ભેદ આવી જાય છે, અને સંસ્કારભેદ એમાં ઔર વળી પારસ્પરિક ટક્કર પેદા કરી દે છે. આમ પૂર્ણદર્શી તથા અપૂર્ણદર્શી બધા સત્યવાદીઓ દ્વારા અંતમાં ભેદ અને વિરોધની સામગ્રી આપોઆપ પ્રસ્તુત થઈ જાય છે, અથવા બીજા લોકો એમની પાસેથી અથવા એમના દ્વારા એવી સામગ્રી પેદા કરી લે છે.

આવી વસ્તુસ્થિતિ જોઈ મહાવીરે વિચાર્યું કે એવો માર્ગ કાઢવો જોઈએ, જેથી વસ્તુનું પૂર્ણ યા અપૂર્ણ સત્યદર્શન કરવા-વાળા સાથે અન્યાય ન થવા પામે. બીજાનું દર્શન અપૂર્ણ અને આપણા પોતાથી વિરુદ્ધ હોવા છતાંય જો સત્ય હોય, અને એ જ પ્રમાણે, આપણું પોતાનું દર્શન અપૂર્ણ અને બીજાથી વિરુદ્ધ હોવા છતાં જો સત્ય હોય તો એ બંનેને ન્યાય મળે એવો માર્ગ કાઢવો જોઈએ. એ માર્ગ તે અનેકાન્તદર્ષિ. આ આવીથી તે સંતપુરુષે વૈયક્તિક તથા સામૂહિક જીવનની વ્યાવ-હારિક અને પારમાર્થિક સમસ્યાઓનાં તાળાં ખોલી દીધાં.

તેમણે જીવનોપયોગી વિચાર અને આચારનાં નિર્માણ કરવા વખતે તે અનેકાન્તદષ્ટિને નીચેની શરતો પર પ્રકાશમાં મૂકી અને તેને અનુસરવાનો ઉપદેશ આપ્યો—

- (૧) રાગદ્વેષની વૃત્તિને વશ ન થતાં સાર્વિક માધ્યસ્થ્ય રાખવું.
- (૨) જ્યાં સુધી માધ્યસ્થ્યનો પૂર્ણ વિકાસ ન થાય ત્યાંસુધી તે લક્ષ્ય તરફ ધ્યાન રાખી કેવળ સત્યની જિજ્ઞાસા રાખવી.
- (૩) જેમ આપણા પોતાના પક્ષ પર, તેમ બીજાના વિરોધી લાગતા પક્ષ પર પણ આદરપૂર્વક વિચાર કરવો, અને જેમ વિરોધી પક્ષ પર, તેમ આપણા પોતાના પક્ષ પર પણ તીવ્ર સમાલોચક દષ્ટિ રાખવી.
- (૪) પોતાના તથા બીજાઓના અનુભવોમાંથી જે જે અંશ ઠીક માલૂમ પડે—ચાહે તે વિરોધી જ કેમ ન જણાતા હોય—એ બધાનો વિવેકપ્રજ્ઞાથી સમન્વય કરવાની ઉદારતાનો અભ્યાસ કરવો અને અનુભવના વધવા પર પૂર્વના સમન્વયમાં જ્યાં ગલતી જણાય ત્યાં મિથ્યાભિમાન છોડી સુધારો કરવો અને એ ક્રમે આગળ વધવું.

અનેકાન્તદષ્ટિમાંથી નયવાદ અને સપ્તભંગીવાદ ફલિત થયા. વિચારની જેટલી પદ્ધતિઓ તે સમયમાં પ્રચલિત હતી તેમને નયવાદમાં સ્થાન મળ્યું અને કોઈ એક જ વસ્તુની બાબતમાં પ્રચલિત વિરોધી કથનો અથવા વિચારોને સપ્તભંગીવાદમાં સ્થાન મળ્યું.

મનુષ્ય પોતાનું ભણું થાય એ માટેની કોશિશ જિંદગીની

છેલ્લી ઘડી સુધી કરતો રહેતો હોય છે; સતત પરોપકારનિરત મહાત્માઓની પણ ઇચ્છા પરોપકારવ્યાપારદ્વારા પોતાનું પરમાત્મત્વ પ્રકટાવવાની જ રહે છે; પરકલ્યાણવ્યાપારમાં આત્મકલ્યાણની સહજ ભાવનાનું સ્થાન પ્રમુખપદે હોય છે. સ્થિરચેતા શાન્ત પ્રજ્ઞાવાનુ યોગી પણ એ જ વિચારથી પોતાના સાધનમાં લાગ્યા રહેલા રહે છે કે આ જન્મમાં નહિ, તો ભલે બીજા જન્મમાં ક્યારેક પરમાત્મભાવને પ્રાપ્ત કરી જ લઈશું.

શરીરના નાશ પછી ચેતનનું અસ્તિત્વ માનવામાં ન આવે તો વ્યક્તિનો ઉદ્દેશ કેટલો સંકુચિત બની જાય છે? અને કાર્યક્ષેત્ર પણ કેટલું અદૃષ્ટ રહી જાય છે? આ જન્મમાં નહિ, તો ભાવી જન્મમાં પણ મારું લક્ષ્ય હું સિદ્ધ કરીશ એ ભાવના મનુષ્યના હૃદયમાં જેટલું બળ પ્રગટાવી શકે છે તેટલું બળ બીજું કોઈ પ્રગટાવી શકતું નથી. આ બધું ધ્યાનમાં લેતાં નિત્ય-સનાતન સ્વતાંત્ર ચેતન તત્ત્વનું અસ્તિત્વ પ્રતીત થઈ શકે છે. એ (ચેતન આત્મા) જાણતાં-અજાણતાં જે સારું-ખોટું કર્મ કરે છે તેનું ફળ તેને મળે છે અને કર્મબન્ધના યોગે તેને પુનર્જન્મના ચક્કરમાં ધૂમવું પડે છે.

હરિભદ્રાચાર્યનું યોગબિંદુ કહે છે—

દૈવં નામેહ તત્ત્વેન કમૈવ હિ શુભાશુભમ્ ।

તથા પુરુષકારશ્ચ સ્વવ્યાપારો હિ સિદ્ધિદઃ ॥૩૧૧॥

—શુભાશુભ કર્મ એ જ દૈવ છે અને પોતાનો ઉદ્યમ એ પુરુષકાર (પુરુષાર્થ) છે.

व्यापारमात्रात् फलदं निष्फलं महतोऽपि च ।

अतो यत् कर्म तद् दैवं चित्रं ज्ञेयं हिताहितम् ॥૩૨૨॥

જે કર્મ અલ્પ ઉદ્યમથી પણ ફલદાયક થાય છે અને મહાન્ ઉદ્યમ કરવા છતાં નિષ્ફળ જાય છે એ કર્મને દૈવ કહેવામાં આવે છે, જે શુભાશુભરૂપે નાનાવિધ છે.

एवं पुरुषकारस्तु व्यापारबहुलस्तथा ।

फलहेतुर्नियोगेन ज्ञेयो जन्मान्तरेऽपि हि ॥૩૨૩॥

अन्योन्यसश्रयावेक द्वावप्येतौ विचक्षणैःXX ॥૩૨૪॥

—એ પ્રમાણે પુરૂષાર્થ એ પ્રચુરપ્રયત્નરૂપ છે, જે આગામી જન્મમાં પણ અવશ્ય ફલદાયક બને છે.

—આ (કર્મ અને પુરૂષાર્થ) બંને પરસ્પરાશ્રિત છે.

એ પછી ૩૨૬મા શ્લોકમાં જણાવે છે કે કર્મ જીવના પ્રયત્ન વિના ફલસાધક થતું નથી.

दैव पुरुषकारेण दुबलं ह्युपहन्यते ।

दवेन चैषोऽपीत्येत + + + ॥ ૩૨૭ ॥

પુરૂષાર્થથી દુર્બળ દૈવ હણાય છે અને પ્રબલ દૈવથી પુરૂષાર્થ હણાય છે જે બલવત્તર હોય તેનાથી અન્ય હણાય છે.

માણસની બેવકૂફીભરેલ પ્રવૃત્તિ કે વર્તનમાં કદુ ફળ તેની તેવી પ્રવૃત્તિ યા વર્તનને આભારી છે. પોતાની ભોગાશક્તિ, દુર્બલસનિતા યા પ્રમાદશીલતાથી શારીરિક આદિ દુર્દશાઓ જે પોતા પર અને બીજા પર આવી પડે તે તે ભોગાશક્તિ વગેરેને આભારી છે એમ માનવું સુચોગ્ય તથા શાસ્ત્રાનુમોદિત છે. અતઃ એવ કોઈ માણસને જેની બેવકૂફી અથવા અન્યાય કે ઘાતક દુષ્ટતાથી દુઃખાપત્તિ સહન કરવી પડે તેમાં તેની બેવકૂફી અથવા દુષ્ટતા બરોબર જવાબદાર છે, અને તે દુષ્ટત્યનો તે બરાબર અપરાધી બને છે. એમ કર્મશાસ્ત્રનું નિવેદન છે.

એ જ પ્રમાણે કર્મશાસ્ત્ર ઉપસ્થિત ખુરી પરિસ્થિતિ-પોતાની કે બીજાની-હટાવવા માટે પુરતો પ્રયત્ન કરવાનું પણ ઉદ્દેશ્ય છે એનો એ ઉદ્દેશ્ય પોતાને અંગે સ્વહિત અને અન્યને અંગે કર્તવ્યરૂપ દયાધર્મ બજાવવાનો ઉદ્દેશ્ય છે. ઘરમાં આગ લાગી ત્યારે તેને હોલવવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે માણસ બેઠો બેઠો ભગવાનને પ્રાર્થના કરે કે “ હે ભગવાન ! વરસાદ મોકલજે ! ” એ કેવું કહેવાય ? ભગવાન પોતે પણ એવી વર્તણૂક પસંદ કરે ? “ God helps those, who help themselves. ” [ઈશ્વર તેમને મદદ કરે છે જેઓ પોતાની જાતને મદદ કરે છે.]

હીન-હીન-દલિત-દુઃખીને અને બદમાશ, ગુંડા, લૂટારા, હત્યારાના સકંજામાં ફસાયેલાને તેના કર્મ પર છોડી દેવો એવું નૃશંસતાભર્યું કોઈ કર્મશાસ્ત્ર કહે જ નહિ. તેવાને રાહત આપવા, તેમનાં કષ્ટ દૂર કરવા અથવા તેમને આકૃતમાંથી બચાવી લેવાના પ્રયત્નો કરવાનું જ કર્મશાસ્ત્ર ફરમાવે છે.

ઉપરથી નીચે પડેલા, શસ્ત્રાઘાતથી ઘાયલ થયેલા, સાપ વગેરેથી કરડાયેલા અથવા માંદગીમાં પટકાયેલા આપણા સ્વજન કે મિત્રને સાજો કરવા તાબડોતોબ પ્રયત્ન આપણે કરીએ જ છીએ ને ! ત્યાં આપણે એમનાં પૂર્વકર્મને ગણકારીએ છીએ ? નહિ જ, તેમ દારિદ્ર્ય, રુઝ્ણતા, અનાથતા, નિરાધારતાના દુઃખમાં અથવા પીડિત-તાડિત-પતિત-દલિત-શેષિત દશામાં આવી પડેલાઓને ઉદ્ધરવા પ્રયત્ન કરવો એ આવશ્યક પુણ્યરૂપ કર્તવ્ય છે, અને એવા દુઃખાત્ તરફ ઉપેક્ષા ધરવી શક્તિ છતાં બેદરકારી પ્રકૃતિને લીધે, અથવા એમ સમજીને કે એ દુખિયો એનાં પૂર્વકર્મને લીધે છે, એ પાપ છે દુઃખાપત્તિમાં આવી પડેલાને ઉદ્ધરવા યથાયોગ્ય પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો [કર્મશાસ્ત્રના નિયમ મુજબ એનાં તે દુઃખદ કર્મો પર ફટકો

પડવાના પરિણામે] એને એ દુઃખમાંથી મુક્ત કરી શકાય છે, કમમાં કમ, એની દુઃખમાત્રાને યથાસંભવ જરૂર કમ કરી શકાય છે. આ સ્પષ્ટ પુણ્યકર્મ છે.

માનવધર્મનું આ પવિત્ર તત્ત્વ ખ્યાલમાં રાખી એનો યથા-શક્તિ અમલ કરવામાં જ ધર્મ છે—ધર્મનું આરાધન છે, વૈયક્તિક તથા સામુદાયિક કલ્યાણ છે.

ખરેખર જ—

નહીદશં સંવનનં ત્રિષુ લોકેષુ વિચિતે ।

દયા મૈત્રી ચ ભૂતેષુ દાનં ચ મધુરા ચ વાક્ ॥

(વ્યાસજી)

—આપું વશીકરણ ત્રણ જગત્માં બીજું કોઈ નથી; પ્રાણીઓ ઉપર દયા તથા મૈત્રી અને દાન તથા મધુર વાણી.

વિષયાનુક્રમ

પ્રથમ ખંડ-તત્ત્વવિચાર

વિષય	પૃષ્ઠાંક
ઉપક્રમ	૧
જગત્ શી વસ્તુ છે ?	૧
‘ જિન ’ અને ‘ જૈન ’ શબ્દની વ્યાખ્યા	૨
નવ તત્ત્વોનાં નામ	૪
જીવ	૪
અજીવ તથા પદ્મવ્યો	૧૩
પુણ્ય-પાપ આદિ તત્ત્વો	૨૦
મોક્ષ અને ઇશ્વર	૩૪

દ્વિતીય ખંડ-મોક્ષમાર્ગ

મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ	૪૫
સાધુધર્મ	૫૦
ગૃહસ્થધર્મ (બાર વ્રતો)	૫૧
સમ્યક્ત્વ	૭૧
જ્ઞાનના ભેદો	૭૬
ગુણશ્રેણી અથવા ગુણસ્થાન	૭૯
અધ્યાત્મ	૯૫
જૈન આચાર	૧૨૬

તૃતીય ખંડ-(પ્રકીર્ણક)

૧ કલ્યાણનાં દાર સહુને માટે ખુલ્લાં છે ...	૧૭૭
૨ દેવ-ગુરુ-ધર્મ	૧૮૧
૩ ભગવાનની મૂર્તિ	૧૮૪
૪ જીવનનિર્વાહ માટે હિંસાની તરતમતાનો વિચાર	૧૮૫
૫ શરીરનો ઉપયોગ	૧૮૭
૬ અનુકરણ અને દાન	૧૯૦

૭ મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓ	૧૯૧
૮ વિશ્વપ્રેમ અને મનશુદ્ધિ	૧૯૭
૯ અન્તર્યુદ્ધ	૨૦૦
૧૦ રાગ અને વીતરાગતા	૨૦૩
૧૧ ધર્મરૂપા	૨૦૬
૧૨ 'અનશન' વ્રત લીધેલ વ્યક્તિના વિષે	૨૦૩
૧૩ વ્યાપક હિતભાવના	૨૧૦
૧૪ સરળ માર્ગ	૨૧૧
૧૫ આત્માનું શાસ્ત્રીય સ્વરૂપાવેવેચન	૨૧૨
૧૬ લેશ્યા	૨૪૭
૧૭ કાર્યકારણસંબંધ	૨૫૩
૧૮ કાલ	૨૬૪
૧૯ નિયતિવાદ	૨૭૨
૨૦ જાતિ-કુલ-મદ	૨૭૮
૨૧ જ્ઞાન-ભક્તિ ક્રમ	૨૮૪
૨૨ શ્રદ્ધા	૨૯૨
૨૩ શાસ્ત્ર	૩૦૨
૨૪ વૈરાગ્ય	૩૧૧
૨૫ મુક્તિ	૩૧૪
ચતુર્થ ખંડ-કર્મવિચાર	૩૧૭

પંચમ ખંડ-ન્યાયપરિભાષા

ત્રમાણવિવેચન	૩૮૨
સ્વાદ્વાદ અથવા અનેકાન્તવાદ	૩૯૩
સપ્તભંગી	૪૧૫
નય	૪૩૦
ષષ્ઠ ખંડ-જૈનદર્શનની અસામ્પ્રદાયિકતા અને ઉદારતા			૪૬૮

જૈનદર્શન

દષ્ટિબિન્દુવિશેષેણ સમન્વયસમુન્મુખી ।
વાણી વિજયતે જૈની મૈત્રીભાવપ્રચારિણી ॥

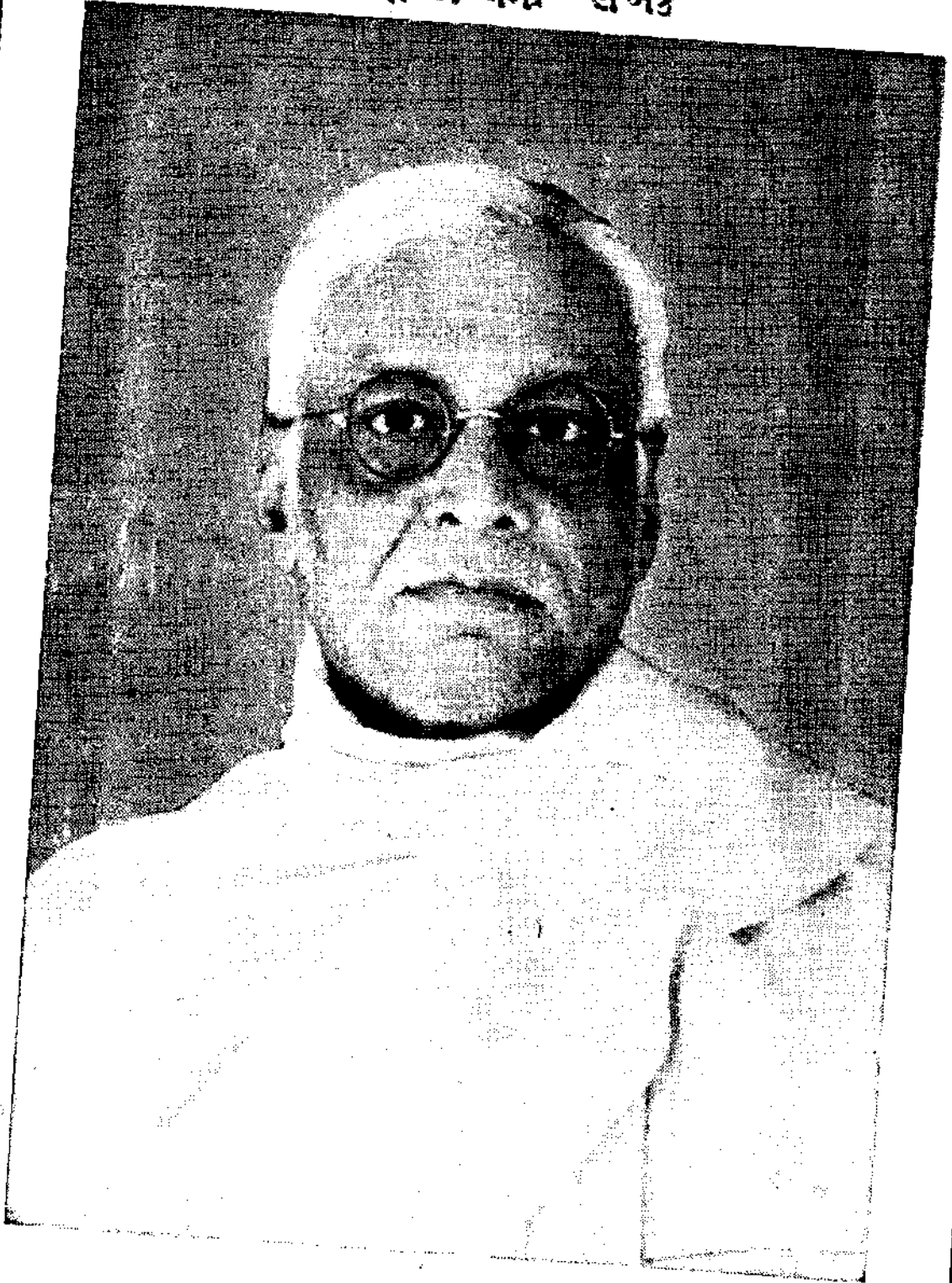
—ન્યાયવિજય

[સિન્નસિન્ન દષ્ટિકોણથી સમન્વયપરાયણુ એવી
મૈત્રીપ્રચારિણી જિનવાણી વિજયતે]

—ન્યાયવિજય

આ ગ્રંથના લેખક

ન્યા. ન્યા. મુનિશ્રી
ન્યાયવિજયજી મહારાજ

• જૈન દર્શન •

જૈ ન દર્શ ન.

પ્રથમ ખંડ

ઉપક્રમ

‘જગત્ શી વસ્તુ છે?’ એનો વિચાર કરતા તે માત્ર એ જ તત્ત્વરૂપ માલૂમ પડે છે-જડ અને ચેતન. આ એ તત્ત્વો સિવાય સંસારમાં ત્રીજું તત્ત્વ નથી. સમગ્ર વિશ્વના સમગ્ર પદાર્થો આ એ તત્ત્વોમાં આવી જાય છે. આ મૂળભૂત પદાર્થોને ‘દ્રવ્ય’ સંજ્ઞાથી સામાન્યપણે ઓળખવામાં આવે છે.

જેમાં ચેતન્ય નથી-જ્ઞાગણી નથી, તે જડ છે. એથી વિપરીત-ચેતન્યસ્વરૂપ આત્મા છે. આત્મા, જીવ, ચેતન એ બધા એક અર્થને કહેનારા પર્યાય શબ્દો છે. જ્ઞાનશક્તિ એ આત્માનું મુખ્ય લક્ષણ છે.

ચેતન અને જડ અથવા જીવ અને અજીવ એ બે તત્ત્વો પર અધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ વિશેષ પ્રકાશ નાખવા ખાતર એના જ પેટા ભાગનાં બીજાં તત્ત્વો જુદાં પાડી સમજાવવા જૈન-શાસ્ત્રકારોએ બહુ પ્રતિપાદન કર્યું છે. એકંદર નવ તત્ત્વો ઉપર જૈનદૃષ્ટિનો વિકાસ છે.

જિન અને જૈન

‘જિન’ શબ્દ ઉપરથી ‘જૈન’ શબ્દ બનેલો છે. ‘જિન’ એ રાગ, દ્વેષ આદિ સર્વ દોષોથી રહિત એવા પરમાત્માઓનું સાધારણ નામ છે. ‘જીતવું’ એ અર્થવળા “જિ” ધાતુથી બનેલું ‘જિન’ નામ રાગ, દ્વેષ આદિ સમગ્ર દોષોને જીતનાર એવા પરમાત્માઓને બરાબર લાગુ પડે છે. અહીં, વીતરાગ, પરમેષ્ઠી વગેરે ‘જિન’ના પર્યાય શબ્દો છે. ‘જિન’ના ભક્તો ‘જૈન’ કહેવાય છે. જિનપ્રતિપાદિત ધર્મ જૈન ધર્મ કહેવાય છે. જૈન ધર્મનો આહીંસક ધર્મ, અનેકાન્તદર્શન, નિર્ગન્ધશાસન, વીતરાગમાર્ગ એવાં અનેક નામોથી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.

તીર્થંકર

આત્મસ્વરૂપનો વિકાસ કરવાનો અભ્યાસ પરાકાષ્ઠા ઉપર પહોંચતાં, જે ભવમાં (જન્મમાં) આવરણો વિક્ષેપસ્ત થવાના પરિણામે જેમનો ચૈતન્યવિકાસ પૂર્ણ રૂપે સિદ્ધ થયો છે, તેઓ તે ભવમાં પરમાત્મા થયા કહેવાય છે. આ પરમાત્માઓને જૈનશાસ્ત્રો બે વિભાગોમાં બતાવે છે. પહેલા વિભાગમાં ‘તીર્થંકરો’ આવે છે, કે જેઓ જન્મથી વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળા અને લોકોત્તરસૌભાગ્યસમ્પન્ન હોય છે. અનેક વિશેષતાઓ

તીર્થંકરોના સંબંધમાં જણાવી છે. રાજ્ય નહિ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ આગળ ઉપર રાજ્ય મળવાનું હોવાથી રાજકુમાર જેમ રાજા કહેવાય છે, તેમ તીર્થંકરો બાહ્ય અવસ્થાથી કેવલજ્ઞાનધારી નહિ હોવા છતાં અને અત્યેવ તેઓમાં વાસ્તવિક તીર્થંકરત્વ નહિ હોવા છતાં પણ, તે જિંદગીમાં તીર્થંકર થનાર હોવાથી ‘તીર્થંકર’ કહેવાય છે. તેઓ જ્યારે ગૃહવાસનો ત્યાગ કરી ચારિત્રમાર્ગ સ્વીકારે છે, અને યોગસાધનની પૂર્ણતાએ પહોંચતાં સમગ્ર (ઘાતી) કર્માવરણોનો ક્ષય થવાથી તેમને જ્યારે કેવલજ્ઞાન પ્રકટ થાય છે, ત્યારે તેઓ તીર્થની સ્થાપના કરે છે. ‘તીર્થ’ શબ્દનો અર્થ—સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા એ ચતુર્વિધ સંઘ છે. તીર્થંકરના ઉપદેશના આધારે તેઓના સાક્ષાત્ મુખ્ય શિષ્યો—જેઓ ‘ગણધર’ કહેવાય છે—શાસ્ત્રોની રચના કરે છે, જે બાર વિભાગોમાં વિભક્ત હોય છે. એનું નામ છે—‘દ્વાદશાંગી.’ દ્વાદશાંગી એટલે બાર અંગોનો સમૂહ. ‘અંગ’ એ તે પ્રત્યેક બાર વિભાગોનું—સૂત્રોનું પારિભાષિક નામ છે. ‘તીર્થ’ શબ્દથી આ દ્વાદશાંગી (શ્રુત) પણ લેવાય છે. આવી રીતે તેઓ તીર્થના કરનાર (ઉક્ત ચતુર્વિધ સંઘના વ્યવસ્થાપક અને ‘દ્વાદશાંગી’ના પ્રયોજક) હોવાથી તીર્થંકર કહેવાય છે.

ઉપર બતાવેલી વિશેષતાઓ વગરના કેવલજ્ઞાનધારી વીતરાગ પરમાત્માઓ, તીર્થંકરોના વિભાગથી જુદા પડે છે. એઓને સામાન્ય કેવલી કહેવામાં આવે છે.

વૈદિક પરંપરાનાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં ‘કૃતયુગ’ આદિ ચાર યુગોથી કાળના વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે, તેમ, જૈન શાસ્ત્રોમાં

કાળના વિભાગ તરીકે છ *આરા બતાવવામાં આવ્યા છે. તીર્થંકરો ત્રીજા-ચોથા આરામાં થાય છે. જે તીર્થંકરો કે જે કેવલજ્ઞાનીઓ આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં મોક્ષપદને પામે છે તેઓ ફરીને સંસારમાં આવતા નથી. એથી એ સમજવાનું છે કે-સંસારમાં જે જે આત્માઓ તીર્થંકર બને છે, તે કોઈ પરમાત્માના અવતારરૂપે નથી, કિન્તુ સર્વ તીર્થંકરો જુદા જુદા જ આત્માઓ છે. મુક્ત થયા પછી સંસારમાં અવતાર લેવાનું જૈનસિદ્ધાંતને સમ્મત નથી.

નવ તત્ત્વો જૈન શાસ્ત્રોનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે એ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. તે નવ તત્ત્વો-જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, બન્ધ, નિર્જરા અને મોક્ષ છે.

જીવ

જીવ, બીજા પદાર્થો જેમ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તેમ દેખાતો નથી; પરન્તુ સ્વાનુભવ પ્રમાણથી જાણી શકાય છે. “હું

* જૈનશાસ્ત્રમાં ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી એ નામના કાળના બે મોટા વિભાગો પાડ્યા છે. આ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીમાં સંખ્યા ન થઈ શકે એટલાં વર્ષો પસાર થઈ જાય છે. ઉત્સર્પિણી કાળ રૂપ, રસ, ગન્ધ, શરીર, આયુષ્ય, બલ આદિ વૈભવમાં ક્રમશઃ ચઢતો હોય છે, જ્યારે અવસર્પિણી કાળ તેમાં પડતો હોય છે. પ્રત્યેક ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના છ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. એ પ્રત્યેક વિભાગને આરા (સંસ્કૃત શબ્દ ‘અર’) કહેવામાં આવે છે. ઉત્સર્પિણી અને ‘અવસર્પિણી’ને કાલચક્રનું એક પૈડું કહીએ તો એના બાર વિભાગને ‘આરા’ કહી શકાય. એકના છ આરા પૂરા થાય કે બીજાના આરા શરૂ થાય છે. વર્તમાનમાં ભારતવર્ષ આદિ ક્ષેત્રોમાં અવસર્પિણીનો પાંચમો આરો ચાલે છે, જેને ‘કલિયુગ’ કહી શકાય.

સુખી છું, દુઃખી છું” એવી લાગણી, શરીર (પૃથ્વી વગેરે ભૂતોનું પૂતળું હોઈ) જડ છે માટે તેને હોઈ શકે નહિ. શરીરને આત્મા માનવામાં આવે તો ‘ મડદું ’ કહેવાતા શરીરમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ હોવાનું કાં ન બને ? ‘ મડદું ’ કહેવાતા શરીરને સજીવન આત્મા કાં ન કહી શકાય ? પણ બાબત એવી છે કે- ઇચ્છા, લાગણી વગેરે ગુણો મૃતક શરીરમાં નહિ રહેવાથી એ સાબિત થાય છે કે એ ગુણોનું ઉપાદાન શરીર નથી, પણ બીજું કોઈ તત્ત્વ છે, અને એનું નામ આત્મા છે. શરીર, પૃથ્વી આદિ* ભૂતસમૂહથી બનેલું ભૌતિક છે, એટલે એ જડ છે. અને જેમ ભૌતિક ઘટ, પટ વગેરે જડ પદાર્થોમાં જ્ઞાન, ઇચ્છા આદિ ધર્મોની સત્તા નથી, તેમ ભૌતિક જડ શરીર પણ જ્ઞાન, ઇચ્છા આદિ ગુણોનો ઉપાદાનરૂપ આધાર હોઈ શકે નહિ.

શરીરમાં પાંચ ઇન્દ્રિયો છે; પરંતુ તે ઇન્દ્રિયોને સાધન બનાવનાર આત્મા તે ઇન્દ્રિયોથી જુદો છે, કારણ કે ઇન્દ્રિયો દ્વારા આત્મા રૂપ, રસ આદિનું જ્ઞાન કરે છે-ચક્ષુથી રૂપ જુએ છે, જીભથી રસ ગ્રહણ કરે છે, નાકથી ગન્ધ લે છે, કાનથી શબ્દ સાંભળે છે અને ત્વચાથી (ચામડીથી) સ્પર્શ કરે છે દૃષ્ટાંત તરીકે જેમ, ચપ્પુથી કલમ બનાવાય છે, પણ ચપ્પુ અને બનાવનાર એ બે જુદા છે, હાતરડાથી કપાય છે, પણ હાતરડું અને કાપનાર એ બે જુદા છે, દીવાથી જોવાય છે, પણ દીવો અને જોનાર એ બે જુદા છે, તેવી રીતે ઇન્દ્રિયોથી રૂપ, રસ વગેરે વિષયો ગ્રહણ કરાય છે, પણ ઇન્દ્રિય-ગ્રામ, અને વિષયોને ગ્રહણ કરનાર એ જુદા છે. સાધકને સાધનની અપેક્ષા છે. પણ એથી સાધક અને સાધન એ બે એક હોઈ શકે નહિ. ઇન્દ્રિયો આત્માને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવામાં સાધનભૂત છે, એથી સાધનભૂત

* પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ.

ઇન્દ્રિયો અને એમના દ્વારા જ્ઞાન મેળવનાર આત્મા એ એક હોઈ શકે નહિ. મૃત શરીરમાં ઇન્દ્રિયો હોવા છતાં મૃતકને તેમના દ્વારા કોઈ જાતનું જ્ઞાન થતું નથી એનું શું કારણ ? એટલે એ ઉપરથી જણાય છે કે ઇન્દ્રિયો અને તેમના દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર આત્મા જીવો છે. એ સિવાય એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે ઇન્દ્રિયો એક નથી કિન્તુ પાંચ છે, એથી ઇન્દ્રિયોને આત્મા માનવા જતાં એક શરીરમાં પાંચ આત્માઓ થઈ પડે, જે અઘટિત છે.

બીજી રીતે જોઈએ તો જે માણસની ચક્ષુ ચાલી ગઈ હોય છે તેને પણ ચક્ષુની હયાતીમાં પૂર્વે દેખેલા પદાર્થો યાદ આવે છે—સ્મૃતિમાં ઉપસ્થિત થાય છે. ઇન્દ્રિયોને આત્મા માનીએ તો આ વાત નહિ બને. ઇન્દ્રિયોથી આત્માને અલાયદો માનીએ ત્યારે જ આ હકીકત બની શકે. કારણ કે ચક્ષુથી દેખાયેલી વસ્તુઓનું સ્મરણ, ચક્ષુના અભાવે ન ચક્ષુથી થઈ શકે તેમ છે, ન બીજી ઇન્દ્રિયોથી થઈ શકે તેમ છે. બીજી ઇન્દ્રિયોથી સ્મરણ નહિ થવામાં કારણ એ છે કે એક માણસે દેખેલી વસ્તુને જેમ બીજો માણસ સ્મરણ કરી શકતો નથી, તેવી રીતે ચક્ષુથી દેખાયેલા પદાર્થોનું બીજી ઇન્દ્રિયોથી સ્મરણ થઈ શકે નહિ. એકને થયેલો અનુભવ બીજાને સ્મરણરૂપ થઈ શકે જ નહિ એ તદ્દન સુગમ હકીકત છે. ત્યારે ચક્ષુથી દેખાયેલી વસ્તુઓને ચક્ષુના આલ્યા ગયા પછી સ્મરણ કરનાર જે શક્તિ છે તે ઇન્દ્રિયોથી લિપ્ત ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા છે. આત્માએ ચક્ષુ દ્વારા જે વસ્તુઓ પૂર્વે પ્રત્યક્ષ કરી હતી, તે વસ્તુઓને, ચક્ષુની ગેરહાજરીમાં પણ પૂર્વ અનુભવથી સ્થાપિત થયેલા સંસ્કારના ઉદ્બોધનબળે આત્મા સ્મરણ કરી શકે છે. બીજી રીતે અનુભવ અને સ્મરણના એક બીજાના [જે અનુભવે તે જ સ્મરે એવા પ્રકારના] ઘનિષ્ઠ સંબંધને લીધે પણ સ્વતંત્ર ચતન્યસ્વરૂપ આત્મા સિદ્ધ થાય છે.

“હું અમુક વસ્તુને જોઈને પછી એને અડ્યો, પછી એને મેં સુંઘી અને ચાખી” આવો અનુભવ મનુષ્યને થયા કરે છે. આ અનુભવ ઉપર વિચારદષ્ટિ ફેંકવાથી ચોખ્ખી રીતે જણાઈ આવે છે કે તે વસ્તુને જોનાર, અડનાર, સુંઘનાર અને ચાખનાર જુદા નથી, કિન્તુ એક જ છે. એ એક કોણ? તે ચક્ષુ હોઈ શકે નહિ, કારણ કે તેનું કામ ફક્ત જોવાનું છે, સ્પર્શ વગેરે કરવાનું નથી; તે, સ્પર્શન ઇન્દ્રિય [ત્વચા] પણ હોઈ શકે નહિ, કારણ કે તેનું કામ ફક્ત સ્પર્શવાનું છે, જોવા વગેરેનું નથી; તે જ પ્રમાણે તે, નાક કે જીભ પણ હોઈ શકે નહિ, કેમકે નાકનું કામ ફક્ત સુંઘવાનું અને જીભનું કામ ફક્ત ચાખવાનું છે. આ હકીકતથી એ નિઃશંક સિદ્ધ થાય છે કે એ વસ્તુને જોનાર, સ્પર્શનાર, સુંઘનાર અને ચાખનાર જે એ એક છે તે, ઇન્દ્રિયોથી જુદો આત્મા છે.

આત્મામાં કાળો, ઘોળો, પીળો વગેરે કોઈ વર્ણ નથી; એથી બીજી વસ્તુઓની જેમ તે પ્રત્યક્ષ થઈ શકતો નથી. પ્રત્યક્ષ નહિ થવાથી તે વસ્તુ નથી એમ માની શકાય નહિ. પરમાણુઓ ચર્મચક્ષુથી દેખી શકાતા નથી, છતાં અનુમાન પ્રમાણથી ખરાબર તેનો સ્વીકાર કરાય છે. સ્થૂલ કાર્યની ઉત્પત્તિ માટે સૂક્ષ્મ-પરમ સૂક્ષ્મ અણુઓ હોવાની સાબિતી અનુમાન પ્રમાણ ઉપર ટકેલી છે. પરમાણુ મૂર્ત-રૂપી છતાં પ્રત્યક્ષગમ્ય નથી, તો અમૂર્ત-અરૂપી આત્મા પ્રત્યક્ષ શી રીતે હોઈ શકે? એમ છતાં સમજવાનું છે કે, જગતની અંદર કોઈ સુખી તો કોઈ દુઃખી, કોઈ વિદ્વાન તો કોઈ મૂર્ખ, કોઈ રાજા તો કોઈ રંક, કોઈ શેઠ તો કોઈ નોકર, આવી રીતની અનંત વિચિત્રતાઓ અનુભવાય છે. આ વિલક્ષણતાઓ કારણ વગર સંભવે નહિ, એ અનુભવમાં ઊતરી શકે તેમ છે. હજાર પ્રયત્નો કરવા છતાં

બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યને પણ ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી નથી, જ્યારે બીજા મનુષ્યને વગર પ્રયાસે અભીષ્ટ લાભ મળી જાય છે, આવી અનેકાનેક ઘટનાઓ આપણી નજર આગળ બન્યા કરે છે. એક જ સ્ત્રીની કુક્ષિમાંથી સાથે ઉત્પન્ન થયેલ જોડલામાંના બન્ને પ્રાણીઓ સરખા ન નીવડતાં તેમની જીવનચર્યા એક-બીજાથી બહુ જ તફાવતવાળી પસાર થાય છે. આ બધી વિચિત્રતાઓનું કારણ શું ? આ ઘટનાઓ અનિયમિત હોય એમ બની શકે નહિ, કેઈ નિયામક-પ્રયોજક હોવો જોઈએ. આ ઉપરથી તત્ત્વજ્ઞાની મહાત્માઓ કર્મની સત્તા સાબિત કરે છે; અને કર્મની સત્તાના અનુસંધાનમાં આત્મા સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે આત્માને સુખ-દુઃખ આપનાર કર્મપુંજ આત્માની સાથે અનાદિ કાલથી સંયુક્ત છે, અને એને લીધે આત્માનું સંસારમાં પરિભ્રમણ છે. કર્મ અને આત્માની ખાતરી થયેથી પરલોકની ખાતરી માટે કાંઈ બાકી રહેતું નથી. જેવાં શુભ યા અશુભ કાર્યો પ્રાણી કરે છે તેવો પરલોક [પુનર્જન્મ] તેને પ્રાપ્ત થાય છે. હકીકત એવી છે કે જેવી શુભ યા અશુભ ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેવા પ્રકારની 'વાસના' આત્મામાં સ્થપાય છે. આ 'વાસના' એક વિભિન્ન પ્રકારના પરમાણુસમૂહોનો જથ્થો છે. એને જ બીજા શબ્દોમાં 'કર્મ' કહેવામાં આવે છે. એટલે 'કર્મ' એક પ્રકારના પરમાણુઓના સમૂહરૂપ છે. આવી રીતનાં નવાં નવાં કર્મો આત્માની સાથે જોડાતાં રહે છે અને જૂનાં જૂનાં કર્મો પોતાની મુદત પૂરી થતાં ખરી પડે છે. સારી યા ખરાબ ક્રિયાથી બંધાતાં સારા યા ખરાબ કર્મો પરલોક સુધી, અરે ! અનેકાનેક જન્મો સુધી પણ આત્માની સાથે ફળ બતાવ્યા વગર સત્તામાં સંયુક્ત રહે છે; અને ફલવિપાકના ઉદય વખતે મીઠાં યા માઠાં ફલોનો અનુભવ આત્માને કરાવે છે. ફલ-વિપાક ભોગવવાની અવધિ હોય ત્યાં સુધી આત્મા તે ફળ અનુભવે છે. અનુભવાઈ

ગયા પછી તે કર્મ આત્માથી ખરી પડે છે. વર્તમાન જિન્દગી અને પરલોકગતિ એ આ ‘કર્મ’ના બળ પર પ્રવર્તમાન છે.

ઉપયુક્ત યુક્તિ-પ્રમાણો દ્વારા અને “હું સુખી, હું દુઃખી” એવી-શરીરમાં નહિ, ઇન્દ્રિયોમાં નહિ, કિન્તુ હૃદયના ઊંડાણમાં, એટલે અન્તરાત્મામાં સુસ્પષ્ટ અનુભવાતી લાગણી, જે પ્રત્યક્ષરૂપ છે, તે દ્વારા પણ શરીર અને ઇન્દ્રિયોથી અલગ સ્વતન્ત્ર આત્મતત્ત્વ સાબિત થાય છે.

સંસારમાં જીવો અનંત છે

આ પ્રસંગે એક પ્રશ્ન ઊભો થવાનો સંભવ છે. સંસારવર્તી જીવરાશિમાંથી જીવો કર્મક્ષય કરી મુક્તિમાં ગયા છે, જાય છે અને જશે. આવી રીતે પ્રતિક્ષણ સંસારમાંથી જીવોનો ઘટાડો થતો રહે છે. આ પ્રમાણે જીવો ખૂટતા રહેવાથી ભવિષ્યમાં કોઈ વખતે સંસાર જીવોથી ખાલી કાં ન થાય ?

આના સમાધાનનો વિચાર કરતાં પહેલાં એ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ કે સંસાર, જીવોથી ખાલી થાય એ વાત કોઈ શાસ્ત્રને સમ્મત નથી; તેમ જ એ વાત આપણી વિચારદૃષ્ટિમાં પણ નથી ઊતરતી. બીજી તરફ, મુક્તિમાંથી જીવો સંસારમાં પાછા ફરે એ વાત પણ માની શકાય તેવી નથી; કારણ કે મોક્ષ સર્વ કર્મોનો પૂર્ણ વિનાશ થવાથી મેળવાય છે એમ સહુ કોઈ માને છે; એટલે સંસારમાં જન્મ લેવડાવનાર કર્મસંખંધ કોઈ પણ પ્રકારનો જ્યારે મુક્ત જીવોને નથી, તો પછી તેઓ સંસારમાં પાછા કેમ આવી શકે ? મોક્ષમાંથી પાછા ફરવાનું માનવામાં મોક્ષની મહત્તા ઉડી જાય છે. જ્યાંથી ફરી પડવાનો પ્રસંગ આવે તે મોક્ષ કહેવાય જ નહિ. આ ઉપરથી એ ધ્યાનમાં રાખવાનું જરૂરી જણાય છે કે સંસાર, જીવોથી શૂન્ય

થતો નથી એ અને મુક્તિમાંથી જીવો પાછા ફરતા નથી, એ બંને સિદ્ધાન્તોને આંચ ન આવે એવા રસ્તે પ્રસ્તુત પ્રશ્નનું સમાધાન થવું જોઈએ. શાસ્ત્ર કહે છે કે જેટલા જીવો મુક્તિમાં જાય છે, તેટલા જીવો સંસારમાંથી બરાબર ખૂટે છે, છતાં જીવરાશિ અનંત હોવાથી સંસાર જીવોથી ખાલી થઈ શકે નહિ; અર્થાત્ સંસારવર્તી જીવરાશિમાં નવા જીવોનો ઉમેરો બિલકુલ ન હોવા છતાં અને સંસારમાંથી જીવોનો નિરંતર ઘટાડો થતો રહેવા છતાં પણ ભવિષ્યમાં કોઈ કાળે જીવોનો અંત ન આવે એટલા અનંત જીવો સમજવા જોઈએ. આ પ્રમાણે ‘અનંત’ શબ્દની વ્યાખ્યા શાસ્ત્રો કરે છે. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ (અવિભાજ્ય) વખતને જૈન શાસ્ત્રોમાં ‘સમય’ કહે છે. ‘સમય’ એટલો સૂક્ષ્મ વખત છે કે તે સમયે એક સેકન્ડમાં કેટલા પસાર થાય છે તે આપણાથી જાણી શકાય તેમ નથી. એવા-સમગ્ર ભૂતભવિષ્ય કાળના સમયે અનંતાનંત છે, તેમ સંસારવર્તી જીવો અનંતાનંત છે, જેની સમાપ્તિ કોઈ પણ કાળે થવાનો સંભવ નથી. [પ્રસ્તુત દષ્ટાન્ત જીવોની અનંતતાનો કોઈ ખ્યાલ આવી શકે તેટલા પૂરતું છે.]

જીવના વિભાગ

સામાન્ય રીતે જીવના બે ભેદો પડે છે-સંસારી જીવો અને મુક્ત જીવો. સંસારમાં ભ્રમણ કરતા જીવો ‘સંસારી’ કહેવાય છે. ‘સંસાર’ શબ્દ ‘સમ’ ઉપસર્ગપૂર્વક ‘સૃ’ ધાતુથી બનેલો છે. ‘સૃ’ ધાતુનો અર્થ ‘ગમન,’ ‘ભ્રમણ’ થાય છે. ‘સમ્’ ઉપસર્ગ તે જ અર્થને પુષ્ટ કરનાર છે. એટલે ‘સંસાર’નો અર્થ થયો ‘ભ્રમણ’. ચોરાસી લાખ જીવયોનિઓમાં અથવા ચાર ગતિઓમાં* પરિભ્રમણ કરવું તે સંસાર, અને પરિભ્રમણ

* મનુષ્યગતિ, તિર્યંચગતિ, સ્વર્ગગતિ અને નરકગતિ.

કરનાર સંસારી કહેવાય. બીજી રીતે ‘સંસાર’ શબ્દનો અર્થ ચૈત્તરશી લાખ જીવયોનિ અથવા ચાર ગતિ પણ થઈ શકે છે. શરીરનું નામ પણ સંસાર છે. એ રીતે સંસારને વળગેલા જીવો સંસારી કહેવાય છે. આત્માની કર્મબદ્ધ અવસ્થા એ ‘સંસાર’ શબ્દનો મૂળભૂત અર્થ હોઈ એ સંસારી જીવનું લક્ષણ ઠીક સમજી શકાય છે.

સંસારી જીવોના અનેક રીતે ભેદો પડી શકે છે. પરંતુ મુખ્ય બે ભેદો છે—સ્થાવર અને ત્રસ. દુઃખને દૂર કરવાની અને સુખ મેળવવાની પ્રવૃત્તિ—ચેષ્ટા, ગતિચેષ્ટા જ્યાં નથી તે સ્થાવર, અને જ્યાં છે તે ત્રસ. પૃથ્વીકાય, જલકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એ પાંચનો સ્થાવરમાં સમાવેશ છે. એ પૃથ્વીકાય વગેરે પાંચ સ્થાવરો એક સ્પર્શન (ચામડી) ઇન્દ્રિય-વાળા હોવાથી એકેન્દ્રિય કહેવાય છે. એના બે ભેદો છે—સૂક્ષ્મ અને બાહર. સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, સૂક્ષ્મ જલકાય, સૂક્ષ્મ તેજસ્કાય, સૂક્ષ્મ વાયુકાય અને સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાય જીવો આખા લોકમાં વ્યાપી રહેલા છે. એ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી આપણી ચક્ષુથી જોઈ શકાતા નથી. *બાહર (સ્થૂલ) પૃથ્વીકાય, બાહર જલકાય, બાહર તેજસ્કાય, બાહર વાયુકાય અને બાહર વનસ્પતિકાય પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. ઘર્ષણ, છેદન આદિ પ્રહાર જેને લાગ્યો ન હોય એવી માટી, પથ્થર વગેરે પૃથ્વી, જે જીવોનાં શરીરોનું પિંડ છે તે જીવો બાહર પૃથ્વીકાય જાણવા. જે જલને અગ્નિ વગેરેથી આઘાત ન થયો હોય, અથવા બીજી વસ્તુના મિશ્રણની અસર ન થઈ હોય તે જળ-કૂવા, નદી, વાવ, તળાવ વગેરેનાં—જે જીવોના શરીરોનું પિંડ છે તે જીવો બાહર જલકાય સમજવા. એ પ્રમાણે દીવો, અગ્નિ, વીજળી વગેરે જે જીવોનાં શરીરોનું

* ‘બાહર’ એ ‘સ્થૂલ’ અર્થમાં જૈન શાસ્ત્રનો સાંકેતિક શબ્દ છે.

પિંડ છે તે બાદર તેજસ્કાય જીવો છે. અનુભવાતો વાયુ જે જીવોનાં શરીરોનું પિંડ છે તે બાદર વાયુકાય છે અને વૃક્ષ, શાખા, પ્રશાખા, પત્ર, ફૂલ, ફલ, કાંદા વગેરે બાદર Xવનસ્પતિ-કાય છે.

પૂર્વોક્ત સચેતન પૃથ્વીને છેદન-ભેદન વગેરે આઘાત લાગવાથી તેમાંના જીવો તેમાંથી રચુત થાય છે અને એથી એ પૃથ્વી અચેતન (અચિત્ત) થાય છે. એવી રીતે પાણીને ગરમ કરવાથી અથવા એમાં સાકર વગેરે પદાર્થોનું મિશ્રણ કરવાથી તે પાણી અચેતન થાય છે. એ પ્રમાણે વનસ્પતિ પણ અચેતન થાય છે.

જે ઇન્દ્રિયો-ત્વચા અને જીભ-જેઓને હોય, તે ક્ષીન્દ્રિય કહેવાય છે. કૃમિ, પોરા, જળો, અળસિયાં વગેરેનો ક્ષીન્દ્રિયમાં સમાવેશ છે. જૂ, માંકડ, મકોડા, ઘીમેલ વગેરે, ત્વચા, જીભ અને નાક એ ત્રણ ઇન્દ્રિયોવાળા હોવાથી ત્રીન્દ્રિય કહેવાય છે. ત્વચા, જીભ, નાક અને આંખ એ ચાર ઇન્દ્રિયોવાળા માખી, ડાંસ, તીડ, વીંછી, ભમરા વગેરે ચતુરિન્દ્રિય કહેવાય છે. ત્વચા, જીભ, નાક, આંખ અને કાન એ પાંચ ઇન્દ્રિયોવાળા પંચેન્દ્રિય

X વનસ્પતિ વગેરેમાં જીવો હોવાનું પ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનવિશારદ જગદીશ-ચંદ્ર મહાશયે વિજ્ઞાનપ્રયોગથી જગત્ની આગળ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે.

તમામ પોલાણ સૂક્ષ્મ જીવોથી ભર્યું છે એમ વર્તમાન વૈજ્ઞાનિકોનો મત છે, જે જૈન દર્શનના મંતવ્યને અનુસરતી વાત છે. વૈજ્ઞાનિકોની લાંબા કાળથી એ પણ જાણીતી શોધ છે કે થેક્સસ નામનું પ્રાણી એટલું નાનું છે કે એ જંતુઓ એક સોયના અગ્રભાગ પર એક લાખ જેટલા પણ ખુરીથી બેસી શકે છે. આવાં નિરપણ સૂક્ષ્મ જીવોનું વર્ણન આપતાં જૈન શાસ્ત્રના રાહ પરનાં ગણાય.

કહેવાય છે. પંચેન્દ્રિયના ચાર ભેદો છે—મનુષ્યો તથા પશુ—પક્ષી, મચ્છ, સાપ, નોળિયા વગેરે તિર્યંચો, સ્વર્ગવાસી દેવતાઓ અને નરકભૂમિના નારકો.

× ‘ત્રસ’માં આ દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય જીવોનો સમાવેશ થાય છે.

એ રીતે સ્થાવર અને ત્રસમાં સમસ્ત સંસારી જીવો સમાઈ જાય છે. હવે રહ્યા મુક્ત જીવો. તેઓ મોક્ષતત્ત્વના પ્રકરણમાં વર્ણવાશે.

અજીવ

ચૈતન્યરહિત—જડ પદાર્થોને અજીવ કહેવામાં આવે છે. અજીવના જૈનશાસ્ત્રોમાં પાંચ ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે—ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને કાળ.

× ‘સ્થાવર’ અને ‘ત્રસ’ એ એ ભેદોમાં ‘સ્થાવર’નો અર્થ સ્થિતિશીલ અને ‘ત્રસ’નો અર્થ હેતુપૂર્વક ગતિ કરનાર થાય છે. સૂક્ષ્મ બેષ્ઠેન્દ્રિય જીવ પણ હેતુપૂર્વક ગતિ કરતો હોય છે, માટે તે ‘ત્રસ’માં ગણાય છે. પૃથ્વી, જલ અને વનસ્પતિ એ ત્રણ સ્થાવર (સ્થિતિમાન) હોવાથી ‘સ્થાવર’ કહેવાય છે, અને એ જ પ્રમાણે તેજસ્કાય તથા વાયુકાય જીવો યદ્યપિ ગતિમત્તા ધરાવે છે, તથાપિ તેમની ગતિમત્તા હેતુપૂર્વક નથી, કિન્તુ તેમની ક્રિયાનું એ જાતનું સ્વાભાવિક વલણ છે, માટે તેમને ‘ત્રસ’માં ન ગણતાં ‘સ્થાવર’માં ગણ્યા છે. છતાં તેમની સ્વાભાવિક ગતિની અપેક્ષાએ તેમને ‘ત્રસ’માં પણ ગણનારી પરંપરા છે. પણ એ અપેક્ષાએ તેમને ‘ત્રસ’માં ગણવા છતાં ય ખરી રીતે તેઓ ‘સ્થાવર’ ગણાય છે. કેમકે દુઃખને છોડી દેવાની અને સુખ મેળવવાની ગતિ—ચેષ્ટા જ્યાં સ્પષ્ટ હોય ત્યાં ‘ત્રસ’ નામકર્મનો ઉદય મનાય છે અને ન હોય ત્યાં ‘સ્થાવર’ નામકર્મનો ઉદય મનાય છે.

આ સ્થળે ધર્મ અને અધર્મ એ બે પદાર્થો પુણ્ય-પાપ-રૂપ સમજવાના નથી, કિન્તુ એ નામનાં બે જુદાં જ દ્રવ્યો છે. એ પદાર્થો (દ્રવ્યો) આખા લોકમાં આકાશની પેઠે વ્યાપક અને અરૂપી છે. આ બે પદાર્થોનો ઉદ્દેશ કેઈ પણ જૈનેતર દર્શનમાં નથી, પણ જૈન શાસ્ત્રોમાં એ વિષેનું પ્રતિપાદન છે. જેમ આકાશને, અવકાશ દેનાર તરીકે સર્વ વિદ્વાનો કબૂલ રાખે છે, તેમ આ બે પદાર્થો પણ જૈન શાસ્ત્રોમાં સહેતુક માનવામાં આવ્યા છે.

ધર્મ (દ્રવ્ય)

ગમન કરતા પ્રાણિઓ અને ગતિ કરતી જડ વસ્તુઓને તેમની ગતિમાં સહાયભૂત થનાર પદાર્થ ‘ ધર્મ ’ કહેવાય છે. માછલાંને પાણીમાં વિચરવામાં મદદ કરનાર જેમ પાણી છે, તેમ જડ પદાર્થો અને જીવોની ગતિ થવામાં સામાન્ય સહાયક તરીકે ‘ ધર્મ ’ નામક પદાર્થ માનવામાં આવે છે. અવકાશ મેળવવામાં સહાયભૂત તરીકે આકાશને માનવામાં આવે છે, તેમ ગતિ કરવામાં સહાયભૂત તરીકે ‘ ધર્મ ’ પદાર્થ માનવામાં આવે છે.

અધર્મ (દ્રવ્ય)

થાકેલા પ્રવાસીને વિશ્રામ લેવામાં વૃક્ષની છાયા જેમ નિમિત્તભૂત છે, તેમ ‘ અધર્મ ’ પદાર્થનો ઉપયોગ સ્થિતિ કરતા જીવો અને જડ પદાર્થોને તેમની સ્થિતિમાં સહાયક થવું એ છે. ગતિ કરવામાં સહાયક જેમ ‘ ધર્મ ’ પદાર્થ માનવો પડે, તેમ સ્થિતિ થવામાં સહાયક તરીકે ‘ અધર્મ ’ પદાર્થ માનવો પડે.

હાલવું-ચાલવું અને સ્થિત થવું એમાં સ્વતંત્ર કર્તા તો જીવ અને જડ પદાર્થો પોતે જ છે, પોતાના જ વ્યાપારથી

તેઓ હાલે-ચાલે છે અને સ્થિત થાય છે, પરન્તુ એમાં સહાય-ભૂત તરીકે કોઈ અન્ય શક્તિની અપેક્ષા હોવી જોઈએ એમ માનવા સુધી તો વર્તમાન વૈજ્ઞાનિકો પણ આવ્યા છે, જ્યારે જૈન શાસ્ત્રકારો એ સંબંધમાં ‘ધર્મ’ અને ‘અધર્મ’ એવા બે પદાર્થો હોવાનું જણાવે છે-જડ, જીવ પદાર્થોને પ્રેરણા કરનાર તરીકે નહિ, પણ તેમને ઉદાસીન ભાવે (સંયુક્ત ભાવે) સહાય થનાર તરીકે.

આકાશ

આકાશ પદાર્થ પ્રસિદ્ધ છે, દિશાનો પણ આકાશમાં જ સમાવેશ થાય છે. લોક સંબંધી આકાશને લોકાકાશ અને અલોક સંબંધી આકાશને અલોકાકાશ કહેવામાં આવે છે. આ લોક અને અલોકનો વિભાગ પડવામાં ખાસ કારણ કોઈ હોય તો ઉપર બતાવેલ ‘ધર્મ’ અને ‘અધર્મ’ પદાર્થો છે. ઉચ્ચ, નીચે અને આજુબાજુએ જ્યાં સુધી ‘ધર્મ’ અને ‘અધર્મ’ પદાર્થો સ્થિત છે, ત્યાં સુધીના ક્ષેત્રને ‘લોક’ સંજ્ઞા આપી છે, અને લોકની બહારનો પ્રદેશ ‘અલોક’ કહેવાય છે. આ બે પદાર્થોના સહયોગથી જ લોકમાં જીવો અને પુદ્ગલોની ક્રિયા થઈ રહી છે. અલોકમાં આ બે પદાર્થો નહિ હોવાથી ત્યાં એક પણ અણુ અથવા એક પણ જીવ નથી. લોકમાંથી કોઈ અણુ કે કોઈ જીવ અલોકમાં જઈ શકતો નથી, કેમકે અલોકમાં ‘ધર્મ’ અને ‘અધર્મ’ પદાર્થો નથી. ત્યારે અલોકમાં શું છે? કંઈ નથી. એ કેવલ આકાશરૂપ છે. જે આકાશમાંના કોઈપણ પ્રદેશમાં પરમાણુ, જીવ કે કોઈપણ ચીજ નથી એવું શુદ્ધ માત્ર આકાશ એ અલોક છે. આકાશ દ્રવ્ય વિસ્તારમાં અનંત છે, એટલે કે તેનો છેડો નથી.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ‘ધર્મ’ ‘અધર્મ’ પદાર્થ દ્વારા લોક અને અલોકનો વિભાગ સિદ્ધ થવામાં એક પ્રમાણુ સમજી શકાય તેવું છે. તે એ છે કે સર્વ કર્મોનો ક્ષય થતાં જ મુક્ત બનેલ આત્મા ઊંચે ગતિ કરે છે એમ જૈન શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત છે. એ વિષે તુંબડીનું ઉદાહરણ અપાય છે. જેમ પાણીમાં રહેલી માટીના લેપવાળી તુંબડી, તેના ઉપરની સઘળી માટી નીકળી જવાથી એકદમ પાણી ઉપર આવી જાય છે, તે પ્રમાણે આત્મા ઉપરથી કર્મરૂપ સઘળી માટી દૂર થતાં જ મુક્ત બનેલ વિદેહ આત્મા સ્વતઃ-સ્વભાવતઃ ઊર્ધ્વ ગતિ કરે છે-ઉપર જાય છે; પરન્તુ તે ઊર્ધ્વ ગતિ કયાં સુધી થતી રહે? કયાં જઈ અટકે? એ ખાસ વિચારવાનું આવી પડે છે. આ વિચારનો નિવેડો ‘ધર્મ’ અને ‘અધર્મ’ પદાર્થ દ્વારા લોક અને અલોકનો વિભાગ માન્યા સિવાય કોઈ રીતે થઈ શકે તેમ નથી. આ વિભાગને માન્ય રાખીએ તો એ પ્રશ્ન ઉકેલાઈ જાય છે, કેમકે ત્યારે ખુલાસો કરી શકાય છે કે ગતિ થવામાં સહાયક ‘ધર્મ’ પદાર્થ ઊંચે જ્યાં સુધી છે, ત્યાં સુધીના લોકના અગ્ર ભાગે કર્મરહિત થયેલ આત્મા પહોંચી અટકી જાય છે, ત્યાં તેની ગતિ અટકી જાય છે અને ત્યાં જ તે અવસ્થિત થાય છે, ત્યાંથી આગળ અલોકમાં ‘ધર્મ’ પદાર્થના અભાવે તેની ગતિ થઈ શકતી નથી. જો ‘ધર્મ’ ‘અધર્મ’ પદાર્થો ન હોય અને તેથી થતો લોક-અલોકનો વિભાગ ન હોય તો કર્મરહિત મુક્ત બનેલ આત્મા ઊંચે જતો કયાં અટકશે-કયાં અવસ્થિત થશે એ ઊભી થતી ગુંચવણ મટે તેવી નથી.

પુદ્ગલ

પરમાણુથી લઈ સ્થૂલ-અતિસ્થૂલ-મહાસ્થૂલ તમામ રૂપી પદાર્થોને ‘પુદ્ગલ’ સંજ્ઞા આપી છે. ‘પૂર’ અને ‘ગલ્’ એ

જે ધાતુઓના સંયોગથી ' પુદ્ગલ ' શબ્દ બન્યો છે. ' પૂર્ 'નો અર્થ ' પૂરવું', પુરાવું અર્થાત્ મળવું, અને ' ગલ 'નો અર્થ ' ગળવું' અર્થાત્ ખરી પડવું-જુદું પડવું એવો થાય છે. આ હકીકત આપણા શરીરમાં અને બીજી દરેક વસ્તુઓમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે, અર્થાત્ અણુસંઘાતરૂપ નાના-મોટા દરેક પદાર્થમાં પરમાણુઓનો વધારો-ઘટાડો થયા કરે છે. પરમાણુના સંશ્લેષ-વિશ્લેષ દરેક મૂર્ત વસ્તુમાં થયા કરે છે. એકલા પરમાણુને પણ બીજા સાથે મળવાનું કે તેનાથી અલગ પડવાનું થવાથી ' પુદ્ગલ ' સંજ્ઞા અર્થયુક્ત ઘટી શકે છે.

પરમાણુ એ પુદ્ગલનું મૂળ તત્ત્વ છે. પરમાણુઓ પરસ્પર મળવાથી બનતા પદાર્થો સ્કંધ કહેવાય છે.

સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણવાણા (એ ચારેવાણા) હોવું એ પુદ્ગલનું સ્વરૂપ છે. એ જ એનું મૂર્તત્વ છે. મૂર્તત્વ એટલે વર્ણ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ એ બધાના સમુદાયરૂપ પરિણામ. મૂર્તને રૂપી પણ કહેવામાં આવે છે. ત્યાં રૂપીનો (મૂર્તના પર્યાયશબ્દ રૂપીનો) અર્થ કેવળ વર્ણવાળું નહિ, પણ વર્ણાદિ-સમુદાયવાળું થાય છે. આ ઉપરથી એ પણ સમજી જવાશે કે પુદ્ગલ સિવાયનાં બધાં દ્રવ્યોને અરૂપી કહેવામાં આવે છે તેનો અર્થ એ નથી કે તેઓ સ્વરૂપ વગરનાં છે. જો એમનું કંઈ સ્વરૂપ જ ન હોય તો તે ખરવિષાણુવત્ અસત્ જ ઠરે. એમનું દરેકનું પોતાનું ચોક્કસ સ્વરૂપ છે જ પણ તેમાં વર્ણ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ ગુણોનો અભાવ હોવાથી (એ અભાવના અર્થમાં) એ અરૂપી કહેવાય છે.

સ્પર્શ આઠ પ્રકારનો છે: કઠિન અને મૃદુ, ગુરુ તથા લઘુ, શીત અને ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ (ચીકણો) તથા રૂક્ષ (લૂખો). રસ

પાંચ પ્રકારનો : કડવો, તીખો, કષાય (તૂરો), ખાટો, મીઠો. ગંધ એ પ્રકારની : સુગંધ અને દુર્ગંધ. વર્ણ પાંચ : કાળો, પીળો, લીલો, લાલ અને સફેદ. આ પ્રમાણે સ્પર્શ વગેરેના કુલ વીશ ભેદો થાય છે. પરંતુ એમના દરેકના સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનન્ત ભેદ તરતમભાવથી થાય છે.

જે જે વસ્તુ મૃદુ હોય છે તે બધાના મૃદુત્વમાં કાંઈને કાંઈ તારતમ્ય હોય છે જ. એ કારણે સામાન્યરૂપે મૃદુત્વ સ્પર્શ એક હોવા છતાં તેના તારતમ્ય પ્રમાણે સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત સુધી ભેદો થઈ શકે છે. એ જ પ્રમાણે કઠિન વગેરે અન્ય સ્પર્શોના તથા રસાદિ પર્યાયોના વિષયમાં સમજવું.

શબ્દ, પ્રકાશ, છાયા, તાપ, અંધકાર એ પણ પુદ્ગલ છે.

કાલ

કાલ દરેકના જાણવામાં છે. નવી વસ્તુ પુરાણી થાય છે, પુરાણી વસ્તુ જીર્ણ થાય છે, જીર્ણ બતમ થાય છે. બાલ તરુણ થાય છે, તરુણ વૃદ્ધ થાય છે, વૃદ્ધ પંચત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. જીવિષ્યમાં થનારી વસ્તુ વર્તમાન થાય છે અને વર્તમાન વસ્તુ ભૂતકાલના પ્રવાહમાં પ્રવાહિત થાય છે. આ બધી કાળની ગતિ છે. નવાં નવાં રૂપાન્તર, ભિન્ન-ભિન્ન પરિવર્તન, જુદા જુદા પરિણામ કાળને આભારી છે.

પ્રદેશ

ઉપર બતાવેલા ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને પુદ્ગલ એ ચાર અજીવ પદાર્થો અને આત્મા એ અનેક પ્રદેશવાળા છે. પ્રદેશ એટલે પરમ સૂક્ષ્મ (છેદ્વામાં છેદલો અવિભાજ્ય) અંશ. ઘટ, પદ આદિ પુદ્ગલ પદાર્થોના છેદ્વા અવિભાજ્ય સૂક્ષ્મ અંશો

પરમાણુ છે, એ તો સહુ કોઈ સમજે છે, અને એ પરમાણુઓ જ્યાં સુધી સાથે લાગેલા હોય-અવયવી સાથે સંબંધ હોય, ત્યાં સુધી તેનો ‘ પ્રદેશ ’ નામથી વ્યવહાર થાય છે, અને અવયવીથી છૂટા પડ્યા પછી તે ‘ પરમાણુ ’ નામથી વ્યવહાર થાય છે; પરંતુ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને આત્મા એ ચાર અરૂપી પદાર્થોના પ્રદેશો તો વિલક્ષણ પ્રકારના છે. એ પ્રદેશો પરસ્પર અત્યંત ઘનરૂપ પૂર્ણ એકતાબદ્ધ છે. ઘડાના પ્રદેશો-સૂક્ષ્મ અંશો ઘડાથી જુદા પડે છે, તેમ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને આત્માના પ્રદેશો એક-બીજાથી જુદા પડી શકે જ નહિ, એ એકદ્રવ્યાત્મક અખંડ એકચરૂપ છે. અખંડ એકચરૂપ પ્રદેશવાળાં તે દ્રવ્યો નિત્ય દ્રવ્ય છે.

અસ્તિકાય

આત્મા, ધર્મ અને અધર્મ એ ત્રણના *અસંખ્યાત પ્રદેશો છે. આકાશ અનંતપ્રદેશવાળું છે. લોકસંબંધી આકાશ અસંખ્યાત પ્રદેશવાળું અને અલોકસંબંધી આકાશ અનંતપ્રદેશવાળું છે. પુદ્ગલના સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત પ્રદેશો હોય છે આવી રીતે પ્રદેશસમૂહાત્મક હોવાથી એ પાંચ ‘ અસ્તિકાય ’ કહેવાય છે. ‘ અસ્તિકાય ’ શબ્દનો અર્થ ‘ અસ્તિ ’ એટલે પ્રદેશ અને ‘ કાય ’ એટલે સમૂહ, અર્થાત્ પ્રદેશસમૂહાત્મક એવો થાય છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને જીવની સાથે ‘ અસ્તિકાય ’ શબ્દ જોડીને ‘ ધર્માસ્તિકાય ’ ‘ અધર્માસ્તિકાય ’ ‘ આકાશાસ્તિકાય ’ ‘ પુદ્ગલાસ્તિકાય ’ ‘ જીવાસ્તિકાય ’ એ પ્રમાણે પણ એ દ્રવ્યોનો નામનિર્દેશ થાય છે.

* જેની સંખ્યા ન થઈ શકે તે અસંખ્યાત, આવો સામાન્ય અર્થ સમજવા ઉપરાંત જૈન શાસ્ત્રમાં બતાવેલ વિશેષ અર્થ સમજવાનો રહે છે.

ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એક એક વ્યક્તિરૂપ છે. જીવો અનંત છે. જેટલા જીવો તેટલી તે પૃથક્ વ્યક્તિઓ છે. પુદ્ગલ દ્રવ્ય અને વ્યક્તિરૂપ છે. પુદ્ગલ પરમાણુઓ અનંત છે.

કાલને ‘અસ્તિકાય’ કહેવાય નહિ. કેમકે ગયો સમય નષ્ટ થયો અને ભવિષ્ય સમય આત્યારે અસત્ છે, ત્યારે ચાલુ સમય એટલે વર્તમાન ક્ષણ એ જ સદ્ભૂત કાલ છે. મુહૂર્ત, દિવસ, રાત્રિ, મહિના, વર્ષ એ બધા જે કાલના વિભાગો પાડ્યા છે તે અસદ્ભૂત ક્ષણોને બુદ્ધિમાં એકત્રિત કરીને પાડવામાં આવ્યા છે; માટે કાળ એક ક્ષણ માત્ર હોઈ તેને પ્રદેશસમૂહસૂચક ‘અસ્તિકાય’ શબ્દ લાગુ પડી શકે નહિ.

ઉપર બતાવેલા પાંચ અસ્તિકાયો અને કાલ એ જૈનદર્શન-સમ્મત ૬(છ) દ્રવ્યો છે. કાલને અલાયદું દ્રવ્ય ન ગણીએ તો પાંચ દ્રવ્યો ગણાય.

પુણ્ય-પાપ

જ્યારે બધા જીવો તત્ત્વતઃ સમાન છે, તો પછી એ બધામાં પરસ્પર વિષમતા શા માટે ? તેમ જ એક જ જીવમાં પણ કાળ-ભેદે વિષમતા કેમ ? આ પ્રશ્નના જવાબમાંથી જ કર્મવિદ્યા પ્રકટ થાય છે. ત્રણે કાળની જીવનયાત્રાની પારસ્પરિક સંગતિ કર્મવાદ પર જ અવલંબિત છે. એ જ પુનર્જન્મવાદનો આધાર છે. આત્મવાદી બધી પરંપરાઓમાં પુનર્જન્મના કારણ તરીકે કર્મ-તત્ત્વના સ્વીકાર છે.

સારાં કર્મો ‘પુણ્ય’ અને ખરાબ કર્મો ‘પાપ’ કહેવાય છે. આરોગ્ય, સંપત્તિ, રૂપ, કીર્તિ, સુકુટુંબ-પરિવાર, દીર્ઘ આયુષ્ય વગેરે સુખનાં સાધનો જે કર્મોથી પ્રાપ્ત થાય છે તે શુભ

કર્મેને ‘પુણ્ય’ કહેવામાં આવે છે અને એથી વિપરીત-દુઃખની સામગ્રી ભેડી આપનાર કર્મ ‘પાપ’ કહેવાય છે.

જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર, અન્તરાય એ આઠ પ્રકારનાં કર્મ આગળ કહેવાશે. તેમાં જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અન્તરાય એ ચાર કર્મ અશુભ હોવાથી પાપકર્મ છે. કારણ કે જ્ઞાનાવરણ જ્ઞાનશક્તિને દબાવનાર છે, દર્શનાવરણ દર્શનશક્તિને રુંધનાર છે, મોહનીય કર્મ મોહ ઉપજાવનાર છે, અર્થાત્ આ કર્મ તત્ત્વશ્રદ્ધાનમાં તથા સંયમમાં ખાધા નાખનાર છે, અને અન્તરાય કર્મ ઇષ્ટસાધનમાં વિઘ્ન નાખનાર છે. આ ચાર કર્મો સિવાય શુભ અને અશુભ એ બે પ્રકારના નામકર્મની અંદરની અશુભ પ્રકૃતિઓ, આયુષ્ય કર્મમાંનું નારક-આયુષ્ય, ગોત્ર કર્મમાંની નીચગોત્ર પ્રકૃતિ અને વેદનીય કર્મમાંનો અસાત-વેદનીય પ્રકાર-એટલા કર્મભેદો અશુભ હોવાથી પાપકર્મ છે. વેદનીયકર્મનો સાતવેદનીય ભેદ, શુભ નામકર્મની પ્રકૃતિઓ, ઊંચું ગોત્ર અને દેવ-આયુષ્ય, મનુષ્ય આયુષ્ય તથા તિર્યંચ-આયુષ્ય એટલાં કર્મો પુણ્યકર્મ છે.*

* વિશેષ જણાવવાનું એ છે કે કર્મની પુણ્ય પ્રકૃતિઓને પુણ્ય કહેવામાં આવે છે એ તો જાણીતી વાત છે; પરંતુ કર્મની નિર્જરા અથવા કર્મનું લાઘવ થવું (દુષ્ણું કે પાતળું પડવું) તેને પણ પુણ્ય કહેવામાં આવે છે. જુઓ યોગશાસ્ત્રના ૪થા પ્રકાશના ૧૦૭મા શ્લોકની વૃત્તિમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય લખે છે કે :-

“નિર્જરા સૈવ રૂપં યસ્ય તસ્માત્, ‘પુણ્યાદ્’ ઇતિ પુણ્યં ન પ્રકૃતિરૂપમ્, કિન્તુ કર્મલાઘવરૂપમ્, તસ્માત્”

એ પછીના ૧૦૮મા શ્લોકની વૃત્તિમાં એ જ પ્રમાણે લખે છે કે-

“પુણ્યતઃ-કર્મલાઘવલક્ષણાત્, શુભકર્મોદયલક્ષણાચ્ચ” ।

આ મન્ને ઉલ્લેખોનો અર્થ ઉપર જણાવ્યો તે છે.

આસ્રવ

આત્માની સાથે કર્મનો સંબંધ થવાનાં કારણોને ‘આસ્રવ’ નામ આપ્યું છે. જે વ્યાપારોથી, જે પ્રવૃત્તિઓથી કર્મનાં પુદ્ગલો આત્મામાં ખેંચાઈ આવે તે વ્યાપારો તે પ્રવૃત્તિઓ ‘આસ્રવ’ કહેવાય છે. જે અધ્યવસાયથી કર્મપ્રવાહ (કાર્મિક પુદ્ગલપ્રવાહ) આત્મામાં દાખલ થાય તે ‘આસ્રવ.’ આત્મા કર્મથી બંધાય એવું કામ તે આસ્રવ. મન, વચન અને શરીરના વ્યાપારો શુભ હોય તો શુભ કર્મ અને અશુભ હોય તો અશુભ કર્મ બંધાય છે, માટે મન, વચન અને શરીરના વ્યાપારો એ આસ્રવ છે. મનનો વ્યાપાર દુષ્ટ ચિંતન કે સારું ચિંતન; વચનનો વ્યાપાર દુષ્ટ ભાષણ અથવા અથવા સારું ભાષણ; શરીરનો વ્યાપાર હિંસા, જીઠ, ચોરી વગેરે દુરાચરણ અથવા જીવદયા, ઇશ્વરપૂજન, દાન વગેરે શુભ આચરણ છે.

પુણ્ય કર્મ યા પાપ કર્મ બંધાવામાં મુખ્ય પ્રયોજક મનો-વ્યાપાર છે, જ્યારે વાણી વ્યાપાર તથા શારીરિક પ્રવૃત્તિ મનો-યોગને સહકાર યા પુષ્ટિ આપનાર તરીકે કર્મબંધનના હેતુ છે.

મનોયોગ, વચનયોગ અને શરીરયોગરૂપ આસ્રવથી ખેંચાઈ બંધાતાં કર્મોને અટકાવનાર આત્માના નિર્મળ પરિણામને

સંવર

કહેવામાં આવે છે. ‘સંવર’ શબ્દ સમ્ પૂર્વક વૃ ધાતુથી બનેલો છે. ‘સમ્’ પૂર્વક ‘વૃ’ ધાતુનો અર્થ રોકવું-અટકાવવું થાય છે. કર્મ બંધાતું અટકે તે ‘સંવર’ સમજવો. જે ઉજ્જવળ આત્મ પરિણામથી કર્મ બંધાતું અટકે તે ઉજ્જવળ પરિણામ

પણ ‘સંવર’ છે. આમ ‘અટકવું’ અને જેનાથી અટકે તે બન્ને ‘સંવર’ કહેવાય ‘સુ’ ધાતુનો અર્થ ‘ઝરવું’, ‘ટપકવું’ એવો હોવાથી ‘આ-સ્રવ’નો અર્થ ‘કર્મપુદ્ગલોનું’ આત્મામાં વહેવું અથવા વહેવાનાં દ્વાર થાય છે; અને તે વહેણુ અટકે તે ‘સંવર’ કહેવાય છે. આત્મદશા જેમ જેમ ઉન્નત થતી જાય છે, તેમ તેમ કર્મબન્ધ કરમ થતાં જાય છે. આસ્રવનિરોધ જેમ જેમ વધતો જાય છે, તેમ તેમ ગુણસ્થાનભૂમિ ઊંચી ઊંચી પ્રાપ્ત થતી જાય છે.

બન્ધ

કર્મનો આત્માની સાથે દ્વંધ અને પાણીની પેઠે સંબંધ થવો એનું નામ બન્ધ છે. ‘કર્મ’ કયાંય લેવા જવા પડતા નથી, તે જાતનાં પુદ્ગલ-દ્રવ્યો આખા લોકમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલાં છે, જેને ‘કર્મ-વર્ગણા’ એવું નામ જૈનશાસ્ત્રકારો આપે છે. આ દ્રવ્યો મોહરૂપ (રાગદ્વેષમોહરૂપ) ચિકાસને લીધે આત્માને વળગે છે.

અહીં એ પ્રશ્ન ઊભો થઈ શકે છે કે શુદ્ધ આત્માને મોહની અથવા રાગદ્વેષની ચિકાશ લાગવી કેમ જોઈએ? આના સમાધાનમાં સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ વિચાર કરવાની જરૂર છે. આત્માને મોહની કે રાગદ્વેષની ચિકાશ અમુક વખતે લાગી એમ તો કહી શકાય નહિ, કારણ કે એમ કહેવામાં, જે વખતે આત્માને રાગદ્વેષની ચિકાશ લાગી તે પહેલાં આત્મા શુદ્ધસ્વરૂપવાળો ઠરે છે; અને શુદ્ધસ્વરૂપવાળા આત્માને રાગદ્વેષનો પરિણામ થવાનું કાંઈ કારણ નથી. શુદ્ધસ્વરૂપી આત્માને રાગદ્વેષના પરિણામનો પ્રારંભ થવાનું માનવામાં આવે, તો મુક્તિદશાને પામેલા આત્માઓ-પૂર્ણ શુદ્ધ આત્માઓને પણ ફરી રાગદ્વેષનો પરિણામ ઉત્પન્ન

થવાનું કં નહિ બને ? પહેલાં ક્યારેક ભૂતકાળમાં આત્મા પૂર્ણ શુદ્ધ હતો અને પછીથી એને રાગદ્વેષનો પ્રાદુર્ભાવ થયો, એમ માનવા જતાં, ભવિષ્યકાળમાં મુક્ત અવસ્થાની શુદ્ધ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી ફરી પણ રાગદ્વેષનો પ્રાદુર્ભાવ થવાની ઊભી થતી આપત્તિ શી રીતે હઠાવી શકાશે ? આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે આત્માનો રાગદ્વેષમોહનો પરિણામ અમુક વખતથી ઉત્પન્ન થયેલ નથી, કિન્તુ એ અનાદિ છે.

જેમ અનાદિકાળથી માટીની સાથે મળેલ સુવર્ણનો ઉજ્જવળ ચાકચિકચ-સ્વભાવ ઢંકાયેલો છે, તે પ્રમાણે આત્મા પણ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ અનાદિસંયુક્ત કર્મપ્રવાહના આવરણથી ઢંકાયેલ છે. મલિન દર્પણને ઉટકવાથી, માંજવાથી તે ઉજ્જવળ થાય છે અને ઝગમગે છે, તેમ આત્મા ઉપરના કર્મ-મળ ધોવાઈ જવાથી-દૂર થવાથી આત્મા ઉજ્જવળ બને છે અને પોતાના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રકાશમાન થાય છે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે ‘આત્મા પહેલો અને પછી કર્મનો સંબંધ’ એમ માનવું બની શકતું નથી. ‘કર્મ પહેલું અને આત્મા પછી’ એમ તો બોલાય જ નહિ એ ખુદ્દલું છે. કારણ કે એમ કહેવામાં આત્મા ઉત્પન્ન થનારો અને અત-એવ વિનાશી ઠરે છે. એ સિવાય, આત્માના અભાવે ‘કર્મ’ વસ્તુ જ ઘટતી નથી. આ રીતે એ બન્ને પક્ષો જ્યારે ઘટી શકતા નથી, ત્યારે “આત્મા અને કર્મ એ બન્ને હંમેશાંથી સાથે છે-અનાદિ સંબંધ ધરાવે છે” એ ત્રીજો પક્ષ અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે.

જૈનશાસ્ત્રમાં કર્મના મુખ્ય આઠ પ્રકારો બતાવ્યા છે—
જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર

અને અન્તરાય આત્મા અસલ સ્વરૂપે પરમજ્યોતિઃસ્વરૂપ, શુદ્ધ સમિધદાનન્દમય છે, પરંતુ પૂર્વોક્ત કર્મોના આવરણથી એનું મૂળ સ્વરૂપ આચ્છાદિત છે. એથી એનું સંસારમાં પરિભ્રમણ છે અને ભવચક્રની અનેકાનેક વિડમ્બનાઓ એને વળગેલી છે.

હવે આઠ કર્મોને દૂકમાં ભેઈ જઈએ.

જ્ઞાનાવરણ કર્મ આત્માની જ્ઞાનશક્તિને દબાવનાર છે. જેમ જેમ આ કર્મનું ભેર વધે છે, તેમ તેમ તે, જ્ઞાનશક્તિને વધારે આચ્છાદિત કરે છે. બુદ્ધિનો અધિકાધિક વિકાસ થવાનું પ્રધાન કારણ, આ કર્મનું શિથિલ થતું જવું એ છે. જગતમાં બૌદ્ધિક વિભિન્નતા આ કર્મની ભિન્નભિન્ન અવસ્થાને લીધે છે. આ કર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય થતાં ‘કેવલજ્ઞાન’ (પૂર્ણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન) પ્રકટ થાય છે.

દર્શનાવરણ કર્મ દર્શનશક્તિને દબાવનાર છે. જ્ઞાન અને દર્શનમાં વધુ અંતર નથી. પ્રારંભમાં થનાર સામાન્ય આકારના જ્ઞાનને ‘દર્શન’ નામ આપ્યું છે. જેવી રીતે કોઈ માણસને દૂરથી ભેતાં એનું સામાન્ય પ્રકારનું જે ભાન થાય છે, તે દર્શન છે; અને પછી એનો વિશેષ પ્રકારે બોધ થવો એ જ્ઞાન છે. નિદ્રા આવવી, આંધળાપણું, બહેરાપણું વગેરે આ કર્મનાં રૂપ છે.

વેદનીય કર્મનું કાર્ય ઇન્દ્રિયો દ્વારા સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરાવવાનું છે. સુખનો અનુભવ કરાવનારને સાતવેદનીય કર્મ અને દુઃખનો અનુભવ કરાવનારને અસાતવેદનીય કર્મ કહેવામાં આવે છે.

મોહનીય કર્મ મોહ ઉપજાવનાર છે. સ્ત્રી ઉપર મોહ, પુત્ર ઉપર મોહ, મિત્ર ઉપર મોહ, સારી સારી લાગતી ચીજો ઉપર

મોહ, એ બધું મોહનીય કર્મનું પરિણામ છે. મોહમાં અંધ બનેલાઓને કર્ત્તવ્ય કે અકર્ત્તવ્યનું જ્ઞાન રહેતું નથી. દારુ પીધેલ માણસ જેમ વસ્તુને વસ્તુસ્થિતિએ સમજી શકતો નથી અને ઉન્મત્ત બની ઉત્પથગામી બને છે, તેમ મોહની ગાઢ અવસ્થામાં મુકાયેલો પ્રાણી તત્ત્વને તત્ત્વદષ્ટિએ સમજી શકતો નથી, અને અજ્ઞાનમાં તેમ જ ખોટી સમજમાં ગોથાં માર્યા કરે છે. મોહની અપાર લીલા છે. તેનાં ચિત્ર-વિચિત્ર અનંત ઉદાહરણો સંસારમાં સર્વત્ર દશ્યમાન છે. આઠે કર્મોમાં આ કર્મ આત્મસ્વરૂપની ખરાબી કરવામાં આગેવાનીભર્યો ભાગ ભજવે છે. આ કર્મના બે ભેદો છે : તત્ત્વદષ્ટિને રૂંધનારું ‘દર્શનમોહનીય’ અને ચારિત્રને અટકાવનારું ‘ચારિત્રમોહનીય.’

આયુષ્ય કર્મના ચાર ભેદો છે—દેવતાનું આયુષ્ય, મનુષ્યનું આયુષ્ય, તિર્થંચનું આયુષ્ય અને નરકનું આયુષ્ય. જેમ પગમાં ખેડી હોય ત્યાં સુધી માણસ બંધનમાંથી છૂટી શકતો નથી, તેવી રીતે મનુષ્ય, તિર્થંચ, દેવતા અને નારક એ ચારે ગતિઓના જીવો આયુષ્ય પૂરું ન થાય ત્યાં સુધી ત્યાંથી છૂટી શકતા નથી.

નામકર્મના અનેક ભેદ—પ્રભેદો છે. પરંતુ દૂંકમાં સાડું યા ખરાબ શરીર, સાડું યા ખરાબ રૂપ, સુસ્વર યા દુઃસ્વર, યશ યા અપયશ વગેરે અનેક બાબતો આ કર્મ ઉપર આધાર રાખે છે. ભિન્નભિન્ન એકેન્દ્રિયાદિ જાતિ અને ભિન્નભિન્ન મનુષ્યાદિ ગતિ વગેરે નામકર્મના વિષાક છે. જેમ ચિતારો ભિન્નભિન્ન જાતનાં સારાં, ખુરાં ચિત્રો બનાવે છે, તેમ પ્રાણીઓના વિવિધ દેહાકારો, રૂપાકારો, રચનાકારોનું નિર્માણ કરનાર આ કર્મ છે. શુભ નામકર્મથી શરીર વગેરે સાડું મળે છે, અને અશુભ નામકર્મથી ખરાબ.

ગોત્રકર્મના બે ભેદો છે : ઉચ્ચગોત્ર અને નીચગોત્ર. પ્રશસ્ત કે ગર્હિત સ્થાનમાં, સંસ્કારી કે અસંસ્કારી કુટુંબમાં જન્મ થવો એ આ કર્મનું પરિણામ છે.

અન્તરાયકર્મનું કામ વિધન નાખવાનું છે. સગવડ હોય અને ધર્મનો જાણકાર હોય, છતાં દાન ન આપી શકે એ આ કર્મનું ફળ છે. વૈરાગ્ય કે ત્યાગવૃત્તિ ન હોવા છતાં ધનનો ભોગોપભોગ માણસ ન કરી શકે એ આ કર્મનો પ્રભાવ છે. અનેક પ્રકારના બુદ્ધિપૂર્વક પ્રયાસો કરવા છતાં વ્યાપાર-ધંધામાં ફતેહમંદ ન થવાય અથવા નુકસાન ઉઠાવવું પડે એ આ કર્મનું કામ છે. શરીર પુષ્ટ હોવા છતાં ઉદ્યમશીલ ન થવાય એ આ કર્મનું પરિણામ છે.

કર્મ સંજંધી દૂંક હકીકત કહેવાઈ ગઈ. જેવા પ્રકારના અધ્યવસાય હોય, કર્મ તેવા પ્રકારનું ચીકણું બંધાય છે, અને ફળ પણ તેવું ભોગવવું પડે છે. કર્મના બંધન સમયે તેની સ્થિતિ, અર્થાત્ કર્મ કેટલા વખત સુધી જીવનની સાથે બંધાઈ રહેશે એ કાળમર્યાદા પણ બંધાઈ જાય છે. કર્મ બંધાયા પછી તરત જ ઉદયમાં આવે, એમ સમજવાનું નથી. જેમ બીજ વાવ્યા પછી તરત પાક થતો નથી, તેમ કર્મ બંધાયા પછી અમુક વખત પસાર થયા બાદ તે ઉદયમાં આવે છે ઉદયમાં આવ્યા પછી કર્મ કયાં સુધી ભોગવવું જોઈએ એનો નિયમ નથી; કારણ કે પૂર્વે (કર્મબંધના વખતે) બંધાયેલા સ્થિતિ-કાળમાં પણ આત્મપરિણામ પ્રમાણે ફેરફાર થઈ જાય છે.

કર્મનું બંધાવું એક રીતનું હોતું નથી. કોઈ કર્મ ગાઢ બંધાય છે, જ્યારે કોઈ કર્મ અતિ ગાઢ, કોઈ મધ્યમ પ્રકારનું તો કોઈ શિથિલ બંધાય છે. જે કર્મ અત્યંત ગાઢ બંધાય છે

તેને જૈન શાસ્ત્રો ‘નિકાચિત’ એવું નામ આપે છે. આ કર્મ પ્રાયઃ અવશ્ય ભોગવવું પડે છે. બાકીનાં કર્મો ભાવના અને સાધનાના પર્યાપ્ત બળથી ભોગવ્યા વગર પણ છૂટી શકે છે.

‘આસ્રવ’થી થતા ‘બન્ધ’ની બાબતમાં જરા વધુ સ્પષ્ટ વિચારી લઈએ.

પુદ્ગલની ‘વર્ગણાઓ’ (કક્ષાઓ) અનેક છે, તેમાંની જે ‘વર્ગણા’ કર્મરૂપ પરિણામને પામવાની યોગ્યતા ધરાવતી હોય છે તેને જ જીવ ગ્રહણ કરી પોતાના સઘળા પ્રદેશો સાથે વિશિષ્ટ રીતે જોડી દે છે; અર્થાત્ જીવ સ્વભાવે અમૂર્ત છતાં અનાદિ-કાળથી કર્મસંબંધવાળો હોવાથી મૂર્ત જેવો હોવાને લીધે મૂર્ત કર્મપુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. મન-વચન-કાયના વ્યાપાર જેને ‘આસ્રવ’ કહેવામાં આવે છે, તેનાથી કર્મ-પુદ્ગલો ખેંચાઈ-જેમ ભીના ચામડા ઉપર હવાથી પડેલી રજ એની સાથે ચોંટી જાય છે તેમ કષાયના કારણે આત્મા સાથે જડાઈ જાય છે, આત્મા સાથે ક્ષીરનીરવત્ મળી જાય છે. એને (એવા ઘનિષ્ઠ સંબંધને) “બન્ધ” કહેવામાં આવે છે. કર્મ પુદ્ગલો જીવન દ્વારા ગ્રહણ થઈ કર્મરૂપે પરિણામ પામે છે. એનો અર્થ એ છે કે તે વખતે તેમાં ચાર અંશોનું નિર્માણ થાય છે. તે જ અંશો બન્ધના પ્રકારો છે. તે પ્રકારો પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાવ અને પ્રદેશ. કર્મરૂપે પારણામ પામતાં કર્મ-પુદ્ગલોમાં ‘પ્રકૃતિ’ એટલે સ્વભાવ બંધાવો એ પ્રકૃતિ-બન્ધ છે. જેમકે જ્ઞાનને આવરવાનો સ્વભાવ વગેરે. આ પ્રમાણે, પ્રાણી ઉપર થતી અસંખ્ય અસરોને ઉપજાવનાર સ્વભાવ પણ અસંખ્ય છતાં દૂંકમાં વર્ગીકરણ કરી તે બધાને આઠ ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે, અને એ જ કારણથી કર્મની સંખ્યા આઠ ગણાવવામાં આવી છે. જેમકે જ્ઞાનને આવરવાનો સ્વભાવ ધરા-

વનાર કર્મપુદ્ગલ તે ‘ જ્ઞાનાવરણ ’ કર્મ; સુખ-દુઃખને અનુભવાવવાનો સ્વભાવ ધરાવનાર કર્મપુદ્ગલ તે ‘ વેદનીય ’ કર્મ. ઉપર કહ્યું તેમ પ્રકૃતિ અર્થાત્ સ્વભાવ બંધાવા સાથે જ, જીવની સાથે એ કર્મપુદ્ગલ કયાં સુધી બંધાઈ રહેશે એની કાળમર્યાદા પણ બંધાઈ જાય છે. આ કાળમર્યાદાનું નિર્માણ તે સ્થિતિ-બન્ધ. પ્રકૃતિના બન્ધ અર્થાત્ સ્વભાવના નિર્માણ સાથે જ તેમાં તીવ્ર કે અતિ તીવ્ર, મન્દ કે મધ્યમ પ્રકારે ફળ ચળાડવાની શક્તિ પણ નિર્મિત થઈ જાય છે. આ પ્રકારની શક્તિ કે વિશેષતા જે બંધાય છે તે અનુભાવ-બન્ધ. જીવથી ગ્રહણ કરાઈ ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવમાં પરિણામ પામતો કર્મપુદ્ગલસમૂહ સ્વભાવદ્વીઠ અમુક પરિમાણમાં ંહેંચાઈ જાય છે તે પરિમાણવિભાગ એ પ્રદેશ-બન્ધ. બન્ધના આ ચાર પ્રકારોમાં પ્રકૃતિ-બન્ધ અને પ્રદેશબન્ધ યોગને (મન-વચન-કાયના વ્યાપારને) આભારી છે; કેમકે અકષાયી આત્માને પણ તેના કેવળ ‘ યોગ ’ને જ કારણે કર્મ બંધાય છે; અલબત્ત તે ક્ષણિક હોય છે. અને સ્થિતિબન્ધ તથા અનુભાવબન્ધ એ કષાયને આભારી છે. આમ, કષાય અને યોગ એ બે કર્મબન્ધના હેતુઓ છે.

વિગતથી વિચારતાં કર્મબન્ધના હેતુઓ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ છે. આત્મા વિષેની અશ્રદ્ધા અથવા આત્મભાવનાનો અભાવ એ ‘ મિથ્યાત્વ ’ છે. હિંસા આદિ દોષોથી ન વિરમવું અને ભોગોમાં આસક્તિ તે ‘ અવિરતિ. ’ ‘ પ્રમાદ ’ એટલે આત્માનું વિસ્મરણ, અર્થાત્ કુશલ કાર્યોમાં આદર ન રાખવો તે, કર્તવ્ય-અકર્તવ્યની સ્મૃતિમાં સાવધાન ન થવું તે. ક્રોધ, લોભ આદિ વિકારો તે ‘ કષાય. ’ મન-વચન-કાયની પ્રવૃત્તિ તે ‘ યોગ. ’

જેમ, તળાવમાં નાળાં આદિનાં દ્વારોથી પાણી વહેતુ આવે છે, અને તે દ્વારો બંધ કરી દેવાથી પાણી આવતું બંધ થઈ જાય છે; અથવા યાનપાત્ર(વહાણ)માં છિદ્રો દ્વારા પાણી અંદર પેસે છે, અને તે છિદ્રો પૂરી દેવાથી પાણી અંદર પેસતું બંધ થઈ જાય છે; એ પ્રમાણે ‘ યોગ ’ (મન-વચન-કાયના વ્યાપાર), જે ‘ આસ્રવ ’ છે, અર્થાત્ કર્મના આવવાનાં દ્વાર છે, તેમનાથી કર્મ-દ્રવ્ય ખેંચાઈ આત્મામાં ભરાય છે. પણ એ માર્ગો (કર્મ પ્રવેશના માર્ગો) જ્યારે બંધ થાય છે ત્યારે કર્મ-દ્રવ્ય આવતું બંધ થઈ જાય છે. જેમ કપડા વગેરેને રજ લાગે એવા ખારી-ખારણાંના માર્ગો જો બંધ કરી દેવાય તો એને રજ લાગતી નથી, તેમ ‘ યોગ ’ રૂપ (આસ્રવ) દ્વાર જ્યારે બંધ થઈ જાય છે ત્યારે આત્માને કર્મ-દ્રવ્ય મુક્ત લાગતું નથી. આ સ્થિતિ જીવન્મુક્તના નિર્વાણસમયના છેદ્વા દ્વાળે પ્રાપ્ત થનારી છે. નિર્વાણ થવા પહેલાં શરીરના સંબંધે મન-વચન-કાયના ‘ યોગો ’ વિદ્યમાન હોવાથી ‘ યોગ ’ રૂપ આસ્રવ દ્વારા એને (જીવન્મુક્તને) [અને અકષાયી આત્માને] કિંચિત્ કર્મ-દ્રવ્ય લાગે છે, પણ તે કષાય-પ્રમાદરહિત કેવલ ‘ યોગ ’ થી આકૃષ્ટ હોવાથી લાગતાંની સાથે જ દ્વાળ માત્રમાં જ ખરી પડે છે-ખિલ્કુલ સૂકી લાકડી પર રજ પડે અને તરત જ ખરી પડે તેમ. પરંતુ મન-વચન-કાયના યોગો કષાય આદિથી દૂષિત હોય તો કર્મ-દ્રવ્ય આત્મા સાથે ચોંટી જાય છે.

બંધહેતુઓ, ઉપર કહ્યા મુજબ, મુખ્યપણે કષાય અને યોગ એમ બે હોવા છતાં આધ્યાત્મિક વિકાસની ઉતરતીચડતી ભૂમિકારૂપ ગુણસ્થાનોમાં બંધાતી કર્મપ્રકૃતિઓના તરતમભાવનું કારણ જણાવવા માટે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એમ ચાર બંધહેતુઓ બતાવવામાં આવ્યા છે. જે ગુણસ્થાને બંધ હેતુઓ ઉક્ત ચારમાંથી જેટલા વધારે હોય તે ગુણસ્થાનમાં

કર્મપ્રકૃતિઓનો તેટલો બન્ધ વધારે, અને જ્યાં એ બન્ધહેતુઓ ઓછા હોય ત્યાં કર્મપ્રકૃતિઓનો ઓછો બન્ધ. આ ચાર સાથે પ્રમાદને મૂકતાં બન્ધહેતુઓ પાંચ ગણાય. પરંતુ અસંયમરૂપ પ્રમાદને અવિરતિ કે કષાયમાં અન્તર્ગત કરતાં બન્ધહેતુઓ ચાર ગણાવી શકાય અને મિથ્યાત્વ તથા અવિરતિ એ બે, કષાયના સ્વરૂપથી જુદા નથી પડતાં એમ માનીને ચાલતાં મુખ્યપણે બન્ધહેતુઓ કષાય અને યોગ એમ બે ગણાય.

આ કર્મબન્ધહેતુઓનો નિરોધ એના વિરોધી ગુણોથી સધાય છે. જેમકે ‘મિથ્યાત્વ’ સમ્યગ્દર્શનથી, અર્થાત્ આત્માની સાચી જ્ઞાનદૃષ્ટિથી ખસે છે; ‘અવિરતિ’ વિરતિથી, અર્થાત્ પાપાચરણથી વિરત થવાથી, ‘પ્રમાદ’ અપ્રમત્તભાવથી, અર્થાત્ કર્તવ્યસાધનામાં જાગરૂકપણાથી; અને ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ‘કષાયો’ અનુક્રમે ક્ષમા, મૃદુતા, ઝજીવતા, સન્તુષ્ટિથી ખસે છે; અને મન-વચન-કાયાના વ્યાપારરૂપ ‘યોગો’ મન-વચન-કાયાના સદુપ-યોગ તથા સંયમસંસ્કારથી શુભ અને નિર્મળ બને છે, અને તેમના નિરોધના સમયે તેમનો નિરોધ થાય છે. આ રીતે કર્મ-બન્ધના હેતુઓને ખાળવા એ ‘સંવર’ છે અને બંધાયેલા કર્મોનો અશતઃ નાશ થવો એનું નામ છે—

નિર્જરા

આ નિર્જરા બે રીતે થાય છે. એક નિર્જરા ઉચ્ચ આશયથી કરાતા તપથી [આત્મસ્પર્શી ઉત્કટ સાધનાથી] કર્મનો જે ક્ષય થાય છે તે છે અને બીજી, કર્મ પોતાના પરિપાકના સમયે ભોગવાઈ જઈ ખરી પડે છે એ છે પહેલી નિર્જરા સકામ-નિર્જરા કહેવાય છે, જ્યારે બીજી અકામનિર્જરા છે. વૃક્ષનાં ફળ જેમ વૃક્ષ ઉપર સ્વતઃ સમય પર પાકે છે, અને ઉપાયથી પણ શીઘ્ર તમને પકાવવામાં આવે છે, એ પ્રમાણે કર્મ પણ

સમય ઉપર સ્વતઃ પાકી જઈ, ભોગવાઈ જઈ ખરી પડે છે, તેમ જ તપ-સાધનના બળથી પણ કર્મને પકાવી ક્ષીણ કરવામાં આવે છે.

આત્મા પોતાના તપસાધનના બળથી પોતાનાં બંધાયેલાં કર્મોને ખંખેરી નાંખે તો એ ખરી પડે છે, નહિ તો પોતાની મેળે-મુદત પૂરી થતાં પોતાના ક્ષણ બતાવી અથવા ભોગવાઈ જઈ ખરી પડવું એ તો એનો સ્વભાવ છે જ. પરંતુ એ ભોગવવામાં જો અશાન્તિ, દુર્ધ્યાન, કાષાયિક આવેશ થાય તો એનાથી ફરી કર્મ બંધાય છે. આમ લાંબી લાંબી અથવા અનંત પરંપરા ચાલ્યા કરે છે. કર્મનું ક્ષણ શાન્તિથી સહન કરી લેવાય અને ફરી કર્મબન્ધના પાશ બંધાવા ન પામે એવા શમભાવ અને શમભાવથી પોતાની જીવનયાત્રા રખાય, ત્યારે [એવી આધ્યાત્મિકતા વિકસતી જાય ત્યારે] સર્વ કર્મોથી અને સર્વ દુઃખોથી મુક્ત એવી મોક્ષ-અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

અગાઉ કહેવાયું છે તેમ ‘સંવર’ એટલે ‘આસ્ત્રવ’ને અર્થાત્ કર્મબન્ધવ્યાપારને અટકાવનાર (આત્માનો) શુદ્ધ ભાવપરિણામ. એ (સંવર) ‘ગુપ્તિ’ વગેરે સાધનોથી સધાય છે. મન-વચન-કાયયોગનો સમ્યગ્ નિગ્રહ એ ‘ગુપ્તિ’, વિવેક-શાલી પ્રવૃત્તિ એ ‘સમિતિ’, ક્ષમા, મૃદુતા, ઋજુતા, શૌચ, સત્ય, સંયમ, તપ, ત્યાગ, અકિંચન્ય, પ્રહ્લ્લયર્થરૂપ, ‘ધર્મ’, વસ્તુસ્થિતિનું કલ્યાણપ્રેરક ચિંતન એ ‘ભાવના’, શાન્તભાવ-યુક્ત સહિષ્ણુતા એ ‘*પરીપહજ્ય’ અને સમભાવપરિણતિરૂપ

* ક્રુધાન્તૃષા, ઠંડી-ગરમી, માન-અપમાન, રોગ-તકલીફ શાન્ત-ભાવથી સહવાં, પ્રલોભનની સામે ન લલચાવું, બુદ્ધિમત્તા કે વિદ્વાનો ધર્મડ ન થવો, બુદ્ધિમાન્દ્રતા કારણે ઉદ્વિગ્ન ન થવું એ વગેરે ‘પરીપહજ્ય’ છે.

‘સામાયિક’ આદિ ‘ચારિત્ર’—આટલી બાબતોથી ‘સંવર’ (કર્મબંધનો નિરોધ) સધાય છે; અને ‘નિર્જરા’ તપથી સધાય છે. અન્તર્મુખ બાહ્યતપથી અને ‘પ્રાયશ્ચિત્ત’ (દોષશોધનક્રિયા), ‘વિનય’, ‘વૈયાવૃત્ત્ય’ (સેવા-ભક્તિ), ‘સ્વાધ્યાય’, મમત્વ અને કાષાયિક વિકારોને ખંખેરવારૂપ ‘વ્યુત્સર્ગ’ તથા માનસિક એકાગ્રતારૂપ ‘ધ્યાન’; એ પ્રકારના આભ્યન્તર તપથી ‘નિર્જરા’ સધાય છે. તપથી ‘નિર્જરા’ સધાય છે, તેમ ‘સંવર’ પણ સધાય છે. તે જ પ્રમાણે સંવર સાધનના ઉપર્યુક્ત ‘ગુપ્તિ’ વગેરે લેદો તપોગલિત હોવાના બળ પર નિર્જરાના પણ સાધક બને છે.

કર્મ પોતાની સ્થિતિ પૂરી થતાં પાકી જઈ ખરી પડે છે જ એ કહેવાઈ ગયું છે, એ બાતની ‘નિર્જરા’નો કર્મ તો સમગ્ર સંસાર(ભવચક્ર)ના સમગ્ર જીવોમાં બરાબર પ્રવર્ત્યા કરે છે, પણ કલ્યાણી ‘નિર્જરા’ તો સંવરના સહયોગે જે સધાય છે તે છે. અને સંવર તથા નિર્જરા પૂર્ણ ઉત્કર્ષ પર આવતાં મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અન્તરાય; એ ચાર કર્મ ‘ઘાતીકર્મ’ કહેવય છે. કારણ કે તે આત્માના કેવલજ્ઞાન આદિ નિજસ્વરૂપ મુખ્ય ગુણોને હણનાર (આવરનાર) છે. આ ચાર ઘાતી કર્મોનો ક્ષય થવાથી કેવલજ્ઞાન પ્રકટ થાય છે. આ જ્ઞાન પ્રકટ થતાં આત્મા પૂર્ણદ્રષ્ટા-પૂર્ણજ્ઞાની બને છે. પછી એ આયુષ્ય પૂર્ણ થવાના સમય ઉપર અવશિષ્ટ ચાર કર્મો, જે ‘અઘાતી’^૧ અથવા ‘ભવોપગ્રાહી’^૨ કહેવાય છે, તેમને ક્ષીણ

૧ ઘાતીથી વિપરીત અઘાતી. ૨ ‘ભવ’ એટલે સંસાર અથવા શરીર તેને ટકાવી રાખનાર એ ‘ભવોપગ્રાહી’ શબ્દનો અર્થ છે.

કરે છે, અને તત્ક્ષણાત્ સીધું ઊર્ધ્વગમન કરતો ક્ષણમાત્રમાં લોકના અગ્રભાગ ઉપર અવસ્થિત થાય છે. આ અવસ્થાને કહે છે—

મોક્ષ

બન્ધહેતુએના અભાવથી અને નિર્જરાથી કર્મનો આત્મંતિક્ષય થવો એ મોક્ષ છે. મોક્ષ એટલે સર્વ કર્મોનો ક્ષય. સર્વ કર્મોનો ક્ષય થતાં ઊર્ધ્વગમન થવું એ આત્માનો સ્વભાવ છે, એ વિષે તુંબડીનું ઉદાહરણ પહેલાં અપાર્થ ગયું છે. ઊર્ધ્વગમન કરતો આત્મા લોકના અગ્રભાગે પહોંચી અટકી જાય છે અને ત્યાં જ અવસ્થિત થાય છે. ત્યાંથી આગળ ગમન કરી શકતો નથી, કારણ કે પહેલાં કહેવાઈ ગયું છે તેમ, લોકના અગ્રભાગથી આગળ ગતિ કરવામાં સહાયભૂત ‘ધર્માસ્તિકાય’ પદાર્થ નથી, અને એનામાં ગુરુત્વ તથા કોઈ કર્મજન્ય પ્રેરણા ન હોવાથી ત્યાંથી પાછો નીચે કે તિરછો જાય જ નહિ.

ઉપર્યુક્ત મુક્ત અવસ્થામાં સમગ્ર કર્મોની ઉપાધિઓ છૂટી જવાને લીધે શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનનો સર્વથા અભાવ થવાથી જે સુખ નિર્બન્ધન નિરુપાધિ મુક્ત આત્માઓ અનુભવે છે, તે અનિર્વાચ્ય, અનુપમેય છે. તે સ્વભાવસિદ્ધ પરમ સુખની આગળ સમગ્ર ત્રિલોકીનો વૈષયિક આનંદ કંઈ હિસાબમાં નથી ઘણાઓ શંકા કરે છે કે મોક્ષમાં શરીર નથી, વાડી-લાડી-ગાડી નથી, તો ત્યાં સુખ શું હોઈ શકે? પરંતુ કેમ ભૂલાય છે કે આત્માની હેરાનગતિ એકમાત્ર વિષયવાસનાને આભારી છે? વિષયવાસનાનો સંતાપ એ જ સંસારનો સંતાપ છે. માલ-મિષ્ટાન્ન ઉડાવવામાં જે મઝા પડે છે, તેનું કારણ માત્ર ભૂખની પીડા છે. પેટ ભરાઈ ગયેલું હોય તો અમૃતસમાન ભોજન પણ ગમતું નથી. ટાઢની પીડા દૂર કરવા જે વસ્ત્રો પહેરવામાં આવે છે, તે જ વસ્ત્રો

ગરમીના તાપ વખતે પહેરવાં ગમતાં નથી. બહુ બેસવાવાળાને ચાલવાનું મન થાય છે અને બહુ ચાલવાવાળાને બેસવાનું, આરામ લેવાનું મન થાય છે. કામભોગ શરૂઆતમાં જેવો અનુકૂળ ભાસે છે, અન્તમાં તેવો જ પ્રતિકૂળ લાગે છે. આ બધી સંસારની સ્થિતિ કેવી છે ? જે સુખનાં સાધનો સમજાય છે તે માત્ર ક્ષણિક શાંતિ સિવાય શું સુખ ઉત્પન્ન કરનારાં છે ? પાકેલું ગુમડું બ્યારે ફૂટી જાય છે, ત્યારે ‘ હા....શ ’ કરીને જે સુખ અનુભવાય છે, તે યથાર્થમાં સુખ છે ? નહિ. માત્ર તે વેદનાની શાન્તિ છે. વિષયાનુષંગમાં જે સુખ જણાય છે તે વેદનાની શાન્તિ+ સિવાય બીજું કંઈ છે ? અને એ શાન્તિ પણ કેટલા વખતની ? ક્ષણવારમાં એ ઊડી જાય છે, અને પાછો અશાન્તિનો વટોળ ચડી આવે છે. એ થોડી શાન્તિ પણ કંઈ નક્કર નથી હોતી, પોલી અને ઝાનિયુક્ત હોય છે. દુનિયામાં રાગ-દ્વેષની ગડ-મથલ અને કામ-ક્રોધના બળાપાં કંઈ ઓછા છે ? રોગ-શોકનાં આક્રમણો કંઈ થોડાં છે ? આ બધી સ્થિતિ શું સુખરૂપ છે ? શાન્તિ કે તૃપ્તિની માત્રા કરતાં અશાન્તિ કે અતૃપ્તિની માત્રા કેટલીયે ગણી વધારે નથી ?

+ તૃષા શુષ્યત્યાસ્યે પિબતિ સલિલં સ્વાદુ સુરભિ,
ક્ષુધાર્તઃ સન્ શાલીન્ કવલયતિ શાકાદિવલિતાન્ ।
પ્રદીપ્તે કામાગ્નૌ સુદૃઢતરમાશ્લિશ્યતિ વધૂં,
પ્રતીકારો વ્યાધેઃ સુખમિતિ વિપર્યસ્યતિ જનઃ ॥

(મહાત્મા ભર્તૃહરિ વૈરાગ્યશતક)

અર્થાત-તૃષાથી મોઢું સુકાતાં માણસ મિષ્ટ પાણી પીએ છે, ભૂખ્યા થતાં શાક વગેરેની સાથે ભાત ખાય છે અને કામાગ્નિ પ્રજ્વલિત થતાં સ્ત્રીનો સંગમ કરે છે, અને આ રીતે વ્યાધિનો (કષ્ટનો) જે પ્રતિકાર તે સુખ છે એમ ઊંધું સમજે છે.

જેને ખુજલી આવતી હોય, તેને જ ખણવામાં કંઈક આનંદ ભાસે છે, બીજાને તે તરફ રુચિ થાય જ શાની? એ પ્રમાણે જેઓને મોહવાસનાઓ વળગેલી છે તેઓને જ મોહ-ચેષ્ટાઓ મળતી લાગે, બીજાઓને (વિરક્ત કે મુક્ત આત્માઓને) તે મળતી લાગે જ શાની? વૈષયિક મોહવૃત્તિ ખરેખર ખુજલી જેવી શરૂઆતમાં કંઈક આનંદ દેખાડનાર, પણ પાછળથી પરિતાપ પેદા કરનાર બને છે. મોહરૂપી ખુજલી જેમની બિલકુલ શાન્ત થઈ ગઈ છે એવા મુક્ત પરમાત્માઓ પોતાના નિર્મલ ચિત્ત-રૂપમાં સદાનંદિત છે. આ પ્રકારનું (આત્મજીવનની પૂર્ણ નિર્મલ દશાનું) જે સુખ તે જ પરમાર્થ અને પૂર્ણ પવિત્ર સુખ છે. આવા પરમશુદ્ધ, પરમજ્યોતિ, પરમાનંદ પરમાત્માઓને માટે શુદ્ધ, ખુદ્ધ, સિદ્ધ, નિરંજન, પરબ્રહ્મ વગેરે નામો શાસ્ત્રકારોએ યોજ્યાં છે.

મોક્ષની પ્રાપ્તિ મનુષ્યશરીર દ્વારા જ થાય છે. સ્વર્ગીય દેવો સ્વભાવ મુજબ વિરતિરહિત હોવાથી દેવગતિમાંથી મોક્ષનું પરમ ધામ પામી શકતા નથી. મોક્ષને યોગ્ય તે લવ્ય. અલવ્ય દશાવાળા મોક્ષને યોગ્ય નથી.

ઈશ્વર

જૈનશાસ્ત્ર મુજબ ઈશ્વરનું લક્ષણ છે “પરિક્ષીણસકલકર્માર્જિશ્વરઃ” અર્થાત્ જેનાં સમગ્ર કર્મોનો નિર્મૂલ ક્ષય થયો છે તે ઈશ્વર છે ઈશ્વરે પૂર્વે બતાવેલી મુક્તિ-અવસ્થાને પામેલા પરમાત્માઓથી જુદા પ્રકારનો નથી, કિન્તુ ઈશ્વરત્વનું લક્ષણ અને મુક્તિનું લક્ષણ એક જ છે. મુક્તિને પામવું એ જ ઈશ્વરત્વનું લક્ષણ છે, એ જ ઈશ્વરત્વની પ્રાપ્તિ છે. ‘ઈશ્વર’ શબ્દનો અર્થ ‘સમર્થ’ એવો થતો હોઈ પોતાના જ્ઞાનાદિ પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપે પૂર્ણ સમર્થ થનાર માટે ‘ઈશ્વર’ શબ્દ ખરાખર લાગૂ પડી શકે છે.

જૈનશાસ્ત્રો કહે છે કે મોક્ષપ્રાપ્તિનાં કારણો-સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રનો અભ્યાસ વધતાં વધતાં જ્યારે પૂર્ણ સ્થિતિ ઉપર આવે છે, ત્યારે આવરણ-ખન્ધો સર્વથા છૂટી જાય છે અને આત્માનું જ્ઞાન આદિ સકલ સ્વરૂપ પૂર્ણ પ્રકાશમાન થાય છે. આ સ્થિતિએ પહોંચવું એ જ ઇશ્વરત્વ છે* જે આત્મા પોતાના સ્વરૂપવિકાસના અભ્યાસમાં આગળ વધે, પરમાત્મસ્થિતિએ પહોંચવાનો યથાવત્ પ્રયત્ન કરે તે જરાબર ઇશ્વર થઈ શકે છે એમ જૈન શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. ઇશ્વર વ્યક્તિ એક જ છે એવો જૈન સિદ્ધાન્ત નથી. એમ છતાં પરમાત્મસ્થિતિએ પહોંચેલા સર્વ સિદ્ધો એકસરખા નિરાકાર હોઈ, દીપજ્યોતિની જેમ પરસ્પર મળી જવાથી સમષ્ટિરૂપે, સમુચ્ચયરૂપ તે બધાનો ‘એક’ શબ્દથી કથંચિત્ત્વ વ્યવહાર થઈ શકે છે. જુદી જુદી નદીઓ કે જુદા જુદા ફૂવાઓનું ભેગું કરેલું પાણી જેમ પરસ્પર એકમેક થઈ જાય છે અને એમાં કશો ભિન્નભાવ જણાતો નથી, તેમ જ એકરૂપે એનો વ્યવહાર થાય છે, તે પ્રમાણે પ્રકૃતમાં પણ જુદા જુદા જલની પેઠે મળેલા સિદ્ધો વિષે ‘એક ઇશ્વર’ કે ‘એક ભગવાન’ એવો વ્યવહાર થવો અસંગત કે અઘટિત નથી.

* સામાન્ય કેવલજ્ઞાનીઓના કરતાં તીર્થંકરો પુણ્યકર્મપ્રકૃતિઓના મહત્તર પ્રભાવને લીધે અને ધર્મના એક મહાન પ્રભાવશાલી પ્રકાશક તરીકેની દૃષ્ટિએ બહુ ઉચ્ચ કોટી પર છે. પરંતુ આત્મવિકાસ એ જન્મેનો એકસરખો છે. નિરાવરણદશાસમ્ભૂત જ્ઞાનપૂર્ણતા યા પરમાત્મદશા એ જન્મે પ્રકારના કેવલીઓમાં પૂર્ણ સમાન હોવાથી એ જન્મે (તીર્થંકર અને સામાન્ય કેવલી) પરમાત્મા છે.

મોક્ષનું શાશ્વતત્વ

અહીં એક આશંકા થાય, અને તે એ કે ‘જે વસ્તુની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે વસ્તુનો નાશ થાય છે’ એ નિયમ અનુસાર, મોક્ષ પણ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી તેનો પણ અન્ત આવવો જોઈએ, અને અતએવ મોક્ષ શાશ્વત ઘટી શકે નહિ.

આના સમાધાનમાં જાણવું જોઈએ કે મોક્ષ કોઈ ઉત્પન્ન થનારી વસ્તુ નથી. માત્ર કર્મ-બન્ધથી છૂટા થવું યા આત્માથી કર્મો ખસી જવાં એ જ આત્માનો મોક્ષ છે. આથી આત્મામાં કોઈ નવીન વસ્તુનો ઉત્પાદ થતો નથી કે જેથી તેનો અન્ત આવવાની કલ્પના ઊભી થઈ શકે. જેમ વાદળાં ખસી જવાથી જળહુળતો સૂર્ય પ્રકાશમાન થાય છે, તેમ કર્મનાં આવરણો ખસી જવાથી આત્માના સકલ ગુણો પ્રકાશમાન થાય છે, અથવા એમ કહો કે આત્મા પોતાના મૂલ સ્વરૂપે-જ્યોતિર્મય ચિત્સ્વરૂપે પૂર્ણ પ્રકાશમાન થાય છે. આનું નામ જ મોક્ષ છે. કહો, આમાં શું ઉત્પન્ન થયું ?

સર્વથા નિર્મળ થયેલ મુક્ત આત્માને પુનઃ કર્મનો સંબંધ થતો નથી, અને તેથી એનું સંસારમાં પુનરવતરણ થતું* નથી. કહ્યું છે—

“દગ્ધે બીજે યથાઽસ્યન્તં પ્રાદુર્ભવતિ નાડ્કુરઃ ।
કર્મબીજે તથા દગ્ધે ન રોહતિ જ્વાડ્કુરઃ ॥”

(તત્ત્વાર્થાધિગમ-શાસ્ત્ર, મહર્ષિ ઉમાસ્વાતિ)

* “ન સ પુનરાવર્તંતે, ન સ પુનરાવર્તંતે ।”

છાન્દોગ્યોપનિષદ.

એટલે કે, જેમ બીજના અત્યન્ત બળી જવા પછી અંકુરો ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમ કર્મરૂપી બીજ સર્વથા બળી ગયા પછી સંસારરૂપી અંકુરો ઉત્પન્ન થતો નથી.

સંસારનો સંબંધ કર્મસંબંધને અધીન છે અને કર્મનો સંબંધ રાગદ્વેષમોહની વિકાસને અધીન છે. જેઓ પૂર્ણ નિર્મળ થયા છે—કર્મલેપથી સર્વથા રહિત થયા છે, તેઓને રાગદ્વેષમોહની વિકાસ હોય જ શાની? અને અતએવ તેમને કર્મનો પુનઃ સંબંધ થવાની કલ્પના પણ શી? અને એથી જ સંસારચક્રમાં તેમનું પુનરવતરણ અસંભવિત માનવામાં આવે છે.

સર્વ કર્મોનો ક્ષય થઈ શકે છે

આ સ્થળે એક એવો પ્રશ્ન થાય છે કે આત્માની સાથે કર્મનો સંયોગ જ્યારે અનાદિ છે, તો અનાદિ કર્મનો નાશ કેમ થઈ શકે? કારણ કે અનાદિ વસ્તુનો નાશ થતો નથી એવો નિયમ છે. આ પ્રશ્નના સમાધાનમાં સમજવાનું એ છે કે આત્માની સાથે નવાં નવાં કર્મો બંધાતાં જાય છે અને જૂનાં જૂનાં ખરી પડે છે, એટલે આ સ્થિતિમાં કોઈ પણ કર્મ પુદ્ગલ-વ્યક્તિ આત્માની સાથે અનાદિ સંયુક્ત નથી, કિન્તુ જુદા જુદા કર્મના સંયોગનો પ્રવાહ અનાદિકાળથી વહેતો આવે છે. સંસારી આત્માની સાથે હંમેશાંથી ભિન્ન ભિન્ન કર્મપુદ્ગલોના સંયોગ સતત થતા રહેવાથી કર્મબન્ધનો પ્રવાહ અનાદિ છે છતાં દરેક કર્મપુદ્ગલ-વ્યક્તિનો સંયોગ આદિમાન્ છે. કર્મ બંધાયું એટલે એ કર્મબન્ધ આદિમાન્ થયો અને આદિમાન્ થયો એટલે એ કર્મ ગમે ત્યારે પણ જીવથી ખસવાનું જ. અતએવ કોઈ કર્મપુદ્ગલ-વ્યક્તિ આત્માની સાથે શાશ્વતપણે સંયુક્ત રહેતી નથી. તો પછી શુક્લધ્યાનના પૂર્ણ બળે નવાં કર્મ બંધાતાં અટકવા સાથે જૂનાં કર્મ ખરી પડે એમ બનવું

શક્ય નથી ? આમ સર્વ કર્મોનો સમૂલ ક્ષય થઈ શકે છે, આત્મા સર્વકર્મરહિત થઈ શકે છે.

એ સિવાય, સંસારના મનુષ્યો તરફ દૃષ્ટિ કરતાં જોવા-જાણવામાં આવે છે કે કેઈ માણસના રાગ-દ્વેષ અધિક પ્રમાણમાં હોય છે, જ્યારે કેઈના ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે. એટલું જ નહિ, એક જ માણસમાં પણ રાગ-દ્વેષ ક્યારેક તીવ્ર બને છે, ક્યારેક મંદ પડે છે. આવી રીતની રાગ-દ્વેષની વધ-ઘટ હેતુ વગર ઘટી શકે નહિ એ સમજી શકાય છે, અને એથી માની શકાય છે કે વધઘટવાળી ચીજ જે હેતુથી ઘટતી હોય, તે હેતુનું પૂર્ણ બળ મળતાં તેનો પૂર્ણ નાશ જ થાય. જેમકે, પોષ મહીનાની પ્રબલ ઠંડી બાલ સૂર્યના મંદ મંદ તાપથી ઘટતી ઘટતી વધુ તાપ પડતાં બિલકુલ ઉડી જાય છે, તે પ્રમાણે, વધઘટવાળા રાગ-દ્વેષ દોષો જે કારણથી ઓછા થાય છે, તે કારણ જો પૂર્ણરૂપમાં સિદ્ધ થાય, તો તે દોષો સમૂલ નષ્ટ થાય એમાં શું વાંધા જેવું છે ? રાગ-દ્વેષ શુભ ભાવનાઓના બળથી ઘટે છે, અને એ જ શુભ ભાવનાઓ જ્યારે વધારે પ્રબલ બને છે અને આગળ વધી આત્મા શ્રેષ્ઠ સમાધિ-યોગ પર પહોંચે છે ત્યારે રાગ-દ્વેષનો પૂર્ણ ક્ષય થાય છે. આમ રાગ-દ્વેષનો ક્ષય થતાં નિરાવરણ દશા આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે કેમકે રાગ-દ્વેષનો ક્ષય થતાં જ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અન્તરાય એ ત્રણે કર્મોનો ક્ષય થઈ જાય છે. આમ નિરાવરણદશા પ્રાપ્ત થતાં જ કેવલજ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. આખો સંસારરૂપ મહેલ માત્ર બે જ થાંભલા ઉપર ટકી રહ્યો છે, અને તે રાગ તથા દ્વેષ છે. મોહનીય કર્મનું (મોહનું) સર્વસ્વ રાગ અને દ્વેષ છે તાલ વૃક્ષના શિર ઉપર સોય ભોંકી દેવાથી જેમ આખું તાલ વૃક્ષ સુકાઈ જાય છે, તે પ્રમાણે સર્વ કર્મનું

મૂળ જે રાગ-દ્વેષ, તેના ઉપર પ્રહાર કરવાથી, તેનો ઉચ્છેદ કરવાથી આખું કર્મવૃક્ષ સુકાઈ જાય છે—નાશ પામી જાય છે.

કેવલજ્ઞાનની સિદ્ધિ

રાગ-દ્વેષના ક્ષયથી (મોહનીય કર્મના ક્ષય પછી તત્ક્ષણાત્ શેષ ત્રણ ' ઘાતી ' કર્મોનો ક્ષય થતો હોવાથી) પ્રાદુર્ભૂત થતા કેવલજ્ઞાનના સંબંધમાં જે સમજુતી અપાય છે તે આ પ્રમાણે છે : જ્ઞાનની માત્રા મનુષ્યોમાં ન્યૂનાધિક દેખવામાં આવે છે, એ શું સૂચવે છે ? એ જ કે આવરણ જેટલા પ્રમાણમાં ખસે છે, તેટલા પ્રમાણમાં જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે. આવરણ જેમ જેમ વધુ ખસે છે, જ્ઞાન તેમ તેમ અધિક અધિક પ્રકાશમાં આવે છે; અને તે (આવરણ) સર્વથા ખસી જતાં જ્ઞાન પૂર્ણ પ્રકટ થાય છે. આ બાબત એક દૃષ્ટાંતથી બતાવાય છે. નાની-મોટી વસ્તુઓમાં પહોળાઈ જે એકથી બીજામાં ઘણી ઘણી જોવામાં આવે છે, તે વધતી જતી પહોળાઈનો પૂર્ણ પ્રકર્ષ જેમ આકાશમાં આવે છે, તેમ જ્ઞાનની માત્રા પણ વધતી વધતી કોઈ પુરુષ-વિશેષમાં પૂર્ણતાએ પહોંચી શકે છે. જ્ઞાનના વધતા જતા પ્રકર્ષની પૂર્ણતા જેની અંદર પ્રગટ થાય છે તે (પૂર્ણ જ્ઞાન-પ્રકાશ મેળવનાર) સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી કહેવાય છે, અને તેનું જે જ્ઞાન તે ' કેવલજ્ઞાન '. જ્યારે આત્માનું રાગ-દ્વેષરૂપ માલિન્ય પૂર્ણ-તથા દૂર થઈ શકે છે અને એ પૂર્ણ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તો પૂર્ણ શુદ્ધિમાંથી પ્રકટતો પૂર્ણ જ્ઞાન-પ્રકાશ પણ એને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, જેને ' કેવલજ્ઞાન ' કહેવામાં આવે છે.

ઇશ્વર જગત્નો કર્તા નથી

જૈનધર્મનો એક સિદ્ધાંત એ છે કે ઇશ્વર જગત્નો કર્તા નથી. જૈનશાસ્ત્રો એમ જણાવે છે કે કર્મસત્તાથી ફરતા સંસારચક્રમાં

નિલેપ, પરમ વીતરાગ અને પરમ કૃતાર્થ એવા ઇશ્વરનું કર્તૃત્વ કેમ બની શકે? ચેતન-અચેતનરૂપ અખિલ જગત્ પ્રકૃતિ-નિયમથી સંચાલિત છે. દરેક પ્રાણીનાં સુખ-દુઃખ પોતપોતાની કરણી પ્રમાણે રચાતા સ્વસ્વકર્મસંસ્કાર ઉપર આધાર રાખે છે. પૂર્ણ શુદ્ધ વીતરાગ ઇશ્વર ન કોઈના ઉપર ખુશ થાય, કે ન કોઈના ઉપર નાખુશ થાય. એમ થવું એ વીતરાવસ્થા પરિવર્તન પરમેશ્વરને ન ઘટે.

ઇશ્વર પૂજનની જરૂર

‘ઇશ્વર જગત્કર્તા નથી’ એ સિદ્ધાંતને અંગે, ઇશ્વરને પૂજવાથી શો લાભ? અર્થાત્ ઇશ્વર જ્યારે વીતરાગ છે, તુષ્ટ કે રુષ્ટ થતો નથી, તો પછી તેનું પૂજન શું ઉપયોગી? એવો પ્રશ્ન ઊભો થઈ શકે. પરંતુ જૈન શાસ્ત્રકારોનું કહેવું એવું છે કે ઇશ્વરની ઉપાસના ઇશ્વરને રાજી કરવા માટે નથી, કિન્તુ પોતાના હૃદયની, પોતાના ચિત્તની શુદ્ધિ કરવા માટે છે. સમગ્ર દુઃખોના ઉત્પાદક રાગ-દ્વેષને દૂર કરવા સારું રાગ-દ્વેષરહિત પરમાત્માનું અવલંબન લેવું પરમ ઉપયોગી અને આવશ્યક છે. મોહવાસનાથી ભરેલો આત્મા સ્ફટિકના જેવો છે, એટલે કે સ્ફટિક પોતાની પાસે જેવા રંગનું ફૂલ હોય, તેવો રંગ પોતામાં ખેંચી લે છે, તેવી રીતે જેવા રાગ-દ્વેષના સંયોગો આ આત્માને મળે છે, તેવા પ્રકારની અસર તેને જલદી ઉત્પન્ન થાય છે. આ માટે સારા પવિત્ર સંયોગો મેળવવાની અને તેવા સંયોગોમાં રહેવાની ખાસ આવશ્યકતા સમજી શકાય છે. વીતરાગદેવનું સ્વરૂપ પરમ વિમલ અને શાન્તિમય છે. રાગ-દ્વેષનો રંગ કે તેની અસર તેના સ્વરૂપમાં ખિલકુલ નથી. અતઃ તેનું અલંબન લેવાથી, તેનું ધ્યાન કરવાથી આત્મામાં વીતરાગ લાવનાનો સંચાર થાય છે, અને એ રસ્તે ક્રમશઃ વીતરાગ થઈ શકાય છે.

સહુ કોઈ સમજી શકે છે કે એક રૂપવતી રમણીના યોગે એક પ્રકારનો ભાવ પેદા થાય છે, પુત્રને જોવાથી કે મિત્રને મળવાથી સ્નેહની જાગૃતિ થાય છે અને એક પ્રસન્નાત્મા મુનિનાં દર્શનથી હૃદયમાં શાન્તિપૂર્ણ આહ્લાદ અનુભવાય છે. સજ્જનની સંગતિ સુસંસ્કાર અને દુર્જનની સંગતિ કુસંસ્કારનું વાતાવરણ જન્માવે છે. માટે જ કહેવાય છે કે ‘સોખત તેવી અસર.’ ત્યારે વીતરાગ આત્માનો સત્સંગ કેટલો કલ્યાણકારક નીવડે એનો ખ્યાલ કરવો રહ્યો. વીતરાગ દેવની સોખત-તેનું સ્મરણ, સ્તવન કે ભજન-ચિન્તન કરવું એ છે. એથી [એના સખળ અભ્યાસના પરિણામે] આત્મામાં એવી અસર ઉત્પન્ન થાય છે કે રાગ-દ્વેષની વૃત્તિઓ શમવા માંડે છે. આ ઈશ્વર પૂજનનું મુખ્ય અને તાત્વિક ફળ છે.

પૂજ્ય પરમાત્મા પૂજકના તરફથી કંઈ આકાંક્ષા રાખતા નથી. પૂજ્ય પરમાત્માને પૂજકના તરફથી કોઈ ઉપકાર થતો નથી. પૂજ્ય પરમાત્માને પૂજકની પાસેથી કંઈ જોઈતું નથી. પૂજક કેવળ પોતાના આત્માના ઉપકાર અર્થે પૂજ્ય પરમાત્માની પૂજા કરે છે, અને તેના [પરમાત્માના] આલંબનથી, તે તરફની એકાગ્ર ભાવનાના બળથી તે પોતાનું ફળ મેળવી શકે છે.

અગ્નિની પાસે જનાર મનુષ્યની ઠંડી અગ્નિના સાન્નિધ્યથી જેમ સ્વતઃ ઉડી જાય છે, પરંતુ આગ કોઈને ફળ લેવા બોલાવતી નથી, તેમ જ તે પ્રસન્ન થઈને કોઈને તે ફળ દેતી નથી, એ પ્રમાણે વીતરાગ પરમેશ્વરના પ્રણિધાનથી રાગાદિદોષરૂપ ઠંડી સ્વતઃ પલાયન કરવા માંડે છે અને આત્મ-વિકાસનું ફળ મેળવાતું જાય છે. પરમાત્માના સદ્ગુણોનાં સ્મરણથી ભાવના વિકસતી જાય છે. ચિત્તનું શોધન થવા માંડે છે અને આત્મ-

વિકાસ સધાતો જાય છે. આમ પરમાત્માની ઉપાસનાનું આ ફળ ઉપાસક પોતે પોતાના આધ્યાત્મિક પ્રયત્નથી મેળવે છે.

વેશ્યાનો સંગ કરનાર માણસ દુર્ગતિને પાત્ર થાય છે એ ખરી વાત, પણ એ દુર્ગતિ આપનાર કેણુ ? વેશ્યાને દુર્ગતિ આપનારી માનવી એ ખરાબર નથી. કારણ કે એક તો વેશ્યાને દુર્ગતિની ખબર નથી અને એ સિવાય, કોઈ કોઈને દુર્ગતિએ લઈ જવા સમર્થ નથી. ત્યારે દુર્ગતિએ લઈ જનાર માત્ર મનની મલિનતા સિવાય બીજું કોઈ નથી, એ બેધડક ગળે ઊતરે એવી હકીકત છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધાન્ત સ્થિર થઈ શકે છે કે સુખ દુઃખનાં કારણભૂત જે કર્મ છે, તેનો આધાર મનની વૃત્તિઓ ઉપર છે: અને એ વૃત્તિઓને શુભ બનાવવાનું અને તે દ્વારા આત્મવિકાસ સાધવાનું તથા સુખ-શાન્તિ મેળવવાનું પ્રશસ્ત સાધન ભગવદ્-ઉપાસના છે. ભગવદ્-ઉપાસનાથી વૃત્તિઓ શુભ થાય છે, આગળ વધી શુદ્ધ થાય છે. આમ, એ કલ્યાણ-સાધનનો માર્ગ બને છે.

દ્વિતીય ખંડ

મોક્ષ-માર્ગ

નવ તત્ત્વોનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન પૂરું થયું. આમાં મુખ્ય તત્ત્વો જીવ અજીવ બે જ છે. આસ્રવ એ જીવનો કર્મ બંધક અધ્યવસાય છે. બંધ એ જીવ અને અજીવ(કર્મ-પુદ્ગલ)નો પરસ્પરનો ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. સંવર અને નિર્જરા (ઉચ્ચ) એ આત્માની ઉજ્જવળ દશા છે. મોક્ષ આત્માની પૂર્ણ શુદ્ધતાનું નામ છે. આમ એ આસ્રવાદિ પાંચે તત્ત્વો જીવ-અજીવમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. પુણ્ય-પાપ આત્મસંબદ્ધ કર્મ-પુદ્ગલો છે. પુણ્ય-પાપનો બંધમાં અંતર્ભાવ કરીએ તો સાત તત્ત્વો ગણાય જેમ નવ તત્ત્વોની* પરંપરા છે, તેમ સાત તત્ત્વોની પણ પરંપરા છે. આસ્રવ અને બંધ એ સંસારનાં કારણ, અને સંવર તથા નિર્જરા એ મોક્ષનાં કારણ. સત્પુણ્ય-રૂપ શુભ આસ્રવ મોક્ષસાધનાનાં સાધન મેળવી આપનાર હોઈ

* શ્રી ઉમાસ્વાતિવાચકવિરચિત તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં સાત તત્ત્વોનો નિર્દેશ છે.

પ્રશસ્ત ગણાય, xધર્મ ગણાય. મોક્ષાર્થીને આત્મવિકાસના માર્ગમાં આ નવ વસ્તુઓનું જ્ઞાન બહુ ઉપયોગી છે, જેથી એ ‘તત્ત્વ’ નામથી કહેવાય. એ તત્ત્વોમાં સમગ્ર વિશ્વના સમગ્ર પદાર્થોનો જીવ તથા અજીવ (જડ) તત્ત્વો દ્વારા નિર્દેશ કરીને જીવનું મુખ્ય-સાધ્ય મોક્ષ બાહરે ક્યું અને તેના (મોક્ષના) બાધક-સાધક માર્ગ બતાવ્યા. બાધકમાં બન્ધ અને બન્ધનું કારણ આસ્રવ; સાધકમાં સંવર તથા નિર્જરા.

નવ તત્ત્વોના પ્રકરણ ઉપરથી આત્મા, પુણ્ય-પાપ, પરલોક, મોક્ષ અને ઇશ્વર સંબંધી જૈન વિચારોનું દિગ્દર્શન થઈ જાય છે. કલ્યાણસાધનનો માર્ગ આત્મા, પરમાત્મા, પુણ્ય-પાપ અને પુનર્જન્મની શ્રદ્ધા પર સરળ બને છે. એકલું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માનવાથી ચાલે તેમ નથી. કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના આધાર પર

x “ ધમઃ શુભાશ્રવે સવરે [નિજરાયાં] ચ અન્તર્ભવતિ” ।
(હેમચંદ્ર, યોગશાસ્ત્ર, ૨જો પ્રકાશ, બીજા શ્લોકની વૃત્તિ)

“ સામાન્યેન તાવદ્ ધર્મસ્ય ત્રીણ્યેવ રૂપાણિ દ્રષ્ટવ્યાનિ ભવન્તિ ।
તદ્વથા કારણ સ્વભાવઃ કાર્યં ચ । તત્ર સદનુષ્ઠાન ધર્મસ્ય કારણમ્ ।
સ્વભાવઃ પુનર્દ્વિવિધઃ-સાશ્રવોઽનાશ્રવશ્ચ । તત્ર સાશ્રવો જીવે શુભ-
પરમાણૂપચયરૂપઃ, અનાશ્રવન્તુ પૂર્વોપચિતકર્મપરમાણુવિચયમાત્ર-
લક્ષણઃ । x x કાર્યં પુનર્ધર્મસ્ય યાવન્તો જીવગતાઃ સુન્દરવિશેષાઃ ।”

[ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા, પ્રથમ પ્રતાવ, મુદ્રિત પુસ્તક પત્ર ૭૨]
આ પાઠનો અર્થ—

સામાન્ય રીતે ધર્મનાં ત્રણ રૂપ છે-કારણ, સ્વભાવ અને કાર્ય. તેમાં સદનુષ્ઠાન એ ધર્મનું કારણ છે. સ્વભાવ બે પ્રકારનો : આશ્રવરૂપ અને અનાશ્રવરૂપ. જીવમાં શુભ કર્મપરમાણુઓનો ઉપચય થવો તે આશ્રવરૂપ સ્વભાવ, અને પૂર્વોપાન્નિત કર્મપરમાણુઓનું ખંખેરાઈ જવું એ અનાશ્રવરૂપ સ્વભાવ. x x અને જીવમાં જે વિશેષ સુંદરતાઓ તે ધર્મનું કાર્ય.

તત્ત્વશોધનું કાર્ય શક્ય નથી. કેવળ પ્રત્યક્ષપ્રમાણવાદીને પણ ધૂમના દર્શનથી અગ્નિ હોવાનું અનુમાન સ્વીકારવું પડે છે. ન દેખાવા માત્રથી વસ્તુનો અભાવ માનવો એ ન્યાયસંગત કહી શકાય નહિ. ઘણી વસ્તુઓ હયાત છતાં દષ્ટિગોચરમાં આવતી નથી, એથી એમનો અભાવ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. આકાશમાં ઊડેલું પક્ષી એટલે ઊંચે ગયું કે તે નજરથી દેખી શકાતું નથી, એથી તે પક્ષીનો અભાવ સિદ્ધ થાય નહિ. આપણા પૂર્વજે આપણને દેખાતા નથી, એથી એઓ નહોતા એમ કહેવાની કોઈ હિંમત કરી શકે નહિ. દૂધમાં ભળી ગયેલું પાણી જોઈ શકાતું નથી, એથી એનો અભાવ માની શકાય નહિ. સૂર્યના અજવાળામાં તારા દેખાતા નથી, એથી એમનું નાસ્તિત્વ કહી શકાય નહિ. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે સંસારમાં જેમ ઇન્દ્રિય-ગોચર પદાર્થો છે, તેમ ઇન્દ્રિયાતીત(અતીન્દ્રિય) પદાર્થો પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પોતાનું જ અનુભવેલું માનવું અને બીજાની અનુભવેલ વાતને નિર્વિચારપણે ખોટી કહી દેવી એ બાજબી ગણાય નહિ. લંડન, પેરિસ, બર્લિન કે ન્યુયોર્ક જેવા શહેરો જેણે દેખ્યાં નથી એવો મનુષ્ય, તે શહેરોના વૈભવનો અનુભવ કરી આવેલા અન્ય કોઈ નિષ્પક્ષ સજ્જનને તે શહેરોના વૈભવ સંબંધે વર્ણન કરતો સાંભળી તેને પોતાથી અપ્રત્યક્ષ હોવાના કારણે અસત્ય ઠરાવવા તૈયાર થાય તો એ જેમ અઘટિત છે, તેવી રીતે આપણા-સાધારણ મનુષ્યો કરતાં અનુભવજ્ઞાનમાં આગળ વધેલા મહાપુરુષોના સિદ્ધાંતોને ‘નથી દેખાતા’ કે ‘નથી માલૂમ પડતા’ એટલા જ માત્ર હેતુથી ખોટા કહી દેવા એ પણ અયુક્ત છે. આ ઉપરથી ફલિતાર્થ એ નીકળે છે કે પુણ્ય-પાપની પ્રત્યક્ષ કળાતી લીલાઓને ધ્યાનમાં લઈ, જગતની વિચિત્રતા અને મોહવાસનાની વિષમતા સમજી કામ, ક્રોધ આદિ વિકારદોષોને દૂર કરવા માણસે યત્નશીલ થવું જોઈએ.

આત્મ-કલ્યાણનો શ્રેષ્ઠ આદર્શ ધ્યાન પર લઈ જીવન-શોધનના સાચા માર્ગ પર પોતાનો પ્રવાસ સદા વ્યવસ્થિત રીતે ચાલુ રાખવો જોઈએ. ધીરે ધીરે પણ માર્ગ ઉપર-સાચા માર્ગ ઉપર ગતિ કરતો પ્રાણી સીદાતો નથી, અને ક્રમશઃ આગળ વધતો જાય છે, છેવટે સાધ્યને પહોંચી વળે છે. મોક્ષ, અર્થાત્ આત્માનો પૂર્ણવિકાસ એ ખરું સાધ્ય સાધુ કે ગૃહસ્થ દરેકે પોતાના દષ્ટિ-બિન્દુ ઉપર સ્થાપિત કરવું જોઈએ. એ સાધ્યને સિદ્ધ કરી આપનાર માર્ગને જાણવો જોઈએ. દુરાચરનો ત્યાગ કરી ગુણાનુ-રાગી બની શાસ્ત્રોનો ગર્ભ તપાસવો જોઈએ. શુદ્ધ જિજ્ઞાસુ બુદ્ધિએ અને આત્મ-કલ્યાણની સાચી ઉત્કંઠાથી અવલોકાતાં શાસ્ત્રોમાંથી મોક્ષ મેળવવાનો નિષ્કલંક માર્ગ જાણી શકાય છે. જાણ્યા પછી ક્રિયામાં મૂકવાની જરૂર છે. ક્રિયા વગરનું જ્ઞાન, અર્થાત્ જે જ્ઞાન આચરણમાં ન મુકાય તે ફલસાધક થઈ શકતું નથી, એ વાત દરેક સમજી શકે છે. પાણીમાં તરવાની ક્રિયા જાણવા છતાં પણ તે ક્રિયા કરવામાં ન આવે તો પાણીમાં તરી શકાતું નથી, તે જ પ્રમાણે ભવસાગરને તરવાનો ઉપાય જાણવા છતાં તે ઉપાયને આચરણમાં ન મુકાય તો ભવસાગર કેમ તરાય? માટે જ શાસ્ત્રકારો " સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં મોક્ષઃ " એ સૂત્રથી, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ક્રિયા(આચરણ) એ બન્નેનો સહ-યોગ થાય ત્યારે જ મોક્ષસાધન શક્ય થાય એમ પ્રરૂપે છે. પ્રાપ્તવ્ય સ્થળના માર્ગની માહિતી હોય અથવા કોઈ ઔષધની રોગક્ષતતાની ખાતરી હોય, પણ એ માર્ગ ઉપર ચાલીએ નહિ, અથવા એ ઔષધનું સેવન કરવામાં આવે નહિ તો ઇષ્ટસિદ્ધિ કેમ થઈ શકે? જ્ઞાન તથા શ્રદ્ધાના પાયા માંડી માણસ અટકી જાય અને ચારિત્ર-મન્દિરને ચણવાનું કામ ન કરે (અર્થાત્ વર્તનમાં ન મૂકે) તો કલ્યાણ-મન્દિર ક્યાંથી પામે?

સમ્યગ્જ્ઞાન

આત્મતત્ત્વની ઓળખાણ કરવી યા વાસ્તવિક કલ્યાણસાધનના માર્ગની ઓળખાણ કરવી એ સમ્યગ્જ્ઞાન (Right Knowledge) છે. આત્માનું પરિજ્ઞાન કરવામાં તેની (આત્માની) સાથે સંબંધ ધરાવતાં જડ (કર્મ-) દ્રવ્યોનાં આવરણ જાણવા પણ આવશ્યક છે. એ જાણ્યા વગર આત્માની સ્થિતિ બરાબર સમજાય નહિ અને આત્મ-કલ્યાણ સાધવાનું સરળ બને નહિ. વસ્તુતઃ આત્મજ્ઞાન, આત્મદર્શિ, આત્મ-ભાવના વગર જગત્ની સઘળી વિદ્વત્તા નિસ્સાર અને નિર્થક છે. સંસારના સઘળા કલેશો માત્ર આત્માની અજ્ઞાનતાને લીધે છે. તે અજ્ઞાનતાને દૂર કરવાનું સાધન આત્મબોધના અભ્યાસ સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ? આત્માભિમુખ થવું એ જ એકમાત્ર અખિલ આધ્યાત્મિક વાઙ્મયનું રહસ્યભૂત તાત્પર્ય છે.*

સમ્યક્ ચારિત્ર

તત્ત્વજ્ઞાનનું (તત્ત્વસ્વરૂપ જાણવાનું) ફળ પાપકર્મથી હઠવું એ છે. એ જ સમ્યક્ ચારિત્ર (Right Conduct) છે. પોતાના જીવનને પાપના સંયોગથી દૂર રાખી નિર્મળ બનાવવું અને યથાશક્તિ પરહિત સાધવું એ ‘ સમ્યક્ ચારિત્ર ’ શબ્દનો ખરો અર્થ છે. એના સંબંધમાં શાસ્ત્રવર્ણિત સદુપદેશનું અનુસરણ ઉપયોગી છે. સામાન્યતઃ ચારિત્ર બે વિભાગોમાં વહેંચાય છે—સાધુઓનું ચારિત્ર અને ગૃહસ્થોનું ચારિત્ર. સાધુઓના

* “ આત્મા વા અરે ! દ્રષ્ટવ્યઃ

શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિદ્યાસિતવ્યઃ ।

આત્મનો વા અરે ! દર્શનેન શ્રવણેન મત્યા

વિજ્ઞાનેન इदं सर्वं विदितं भवति ॥ ”

(બૃહદારણ્યકોપનિષદ્)

ચારિત્રને ‘ સાધુધર્મ ’ અને ગૃહસ્થોના ચારિત્રને ‘ ગૃહસ્થધર્મ ’ કહેવામાં આવે છે. આ બન્ને પ્રકારના ધર્મો વિષે જૈનશાસ્ત્રોમાં સારું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

સાધુધર્મ

“ સાદ્ગતોતિ સ્વપરહિતકાર્યાણિ इति साधुः ” અર્થાત્ સ્વહિત અને પરહિતનાં કાર્યો જે સાધે તે સાધુ. સંસારના કાંચન-કામિન્યાદિ સર્વ લોગો છોડી, સમગ્ર ગૃહ-કુટુંબ-પરિવાર સાથેના સંબંધથી વિમુક્ત થઈ ઉચ્ચ કલ્યાણભૂમિ ઉપર આરૂઠ થવાની પરમ પવિત્ર આકાંક્ષાએ જે અસંગત્રત ગ્રહણ કરાય છે તે સાધુધર્મ છે. રાગદ્વેષની વૃત્તિઓને દબાવવી-જીતવી એ જ સાધુના ધર્મવ્યાપારનો મુખ્ય વિષય હોય છે. પ્રાણાતિપાતવિરમણ, મૃષાવાદ-વિરમણ, અદત્તાદાનવિરમણ*, મૈથુનવિરમણ અને પરિગ્રહવિરમણ એ સાધુઓનાં પાંચ મહાવ્રતો છે. એ પાંચ મહાવ્રતોની પાલના એ સાધુજીવનની સાધના છે. Xમનોગુપ્ત, Xવચનગુપ્ત અને Xકાયગુપ્ત થવું એ સાધુજીવનનું પ્રધાન લક્ષણ છે. સાધુધર્મ એ વિશ્વબંધુત્વનું વ્રત છે. જેનું ફળ જન્મ, જરા, મૃત્યુ, આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ વગેરે સર્વ દુઃખોથી રહિત અને આનંદ-સ્વરૂપ એવો મોક્ષ છે. એ સાધુધર્મ કેવો ઉજ્જવલ અને કેવો વિકટ હોવો જોઈએ એ એનો ખ્યાલ કરવાથી સમજી શકાય છે. આવો મુનિધર્મ, સંસારની વિચિત્રતાનું (ભવચક્રની નિસ્સારતાનું) યથાર્થ ભાન થયું હોય, તેના ઉપરથી તાત્ત્વિક વૈરાગ્યનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હોય અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબલ ઉત્કંઠા જાગ્રત થઈ હોય ત્યારે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ત્યારે જ પાળી શકાય છે.

* નહિ આપેલી વસ્તુ ન લેવી.

X મન, વચન અને શરીરને સુયોગ્ય સંયમમાં રાખનાર.

આધુધર્મના જેઓ અધિકારી નથી, તેઓ ગૃહસ્થધર્મનું પાલન કરવાથી પોતાના જીવનને કૃતાર્થ કરી શકે છે. ધર્મોપાર્જનમાં પ્રામાણિકતા અને વ્યવહારમાં નીતિ તથા સચ્ચાઈ ગૃહસ્થધર્મને લાયક થવામાં પ્રથમ આવશ્યકતા ધરાવે છે. ધર્મભાવનાને સતેજ રાખવા માટે સતસંગનો શ્રેયસ્કર લાભ લેતા રહી આત્મભાનના બળે નિર્ભયતા શુશુને કેળવવો અને સમુચિત સંયમના પાલનમાં જાત્રત રહેવું એ ગૃહસ્થને માટે જરૂરનું છે.

ગૃહસ્થ-ધર્મ

ગૃહસ્થધર્મનું ખીજું નામ-જૈનશાસ્ત્રોમાં-શ્રાવકધર્મ છે. ગૃહસ્થધર્મને પાળનાર પુરુષ ‘શ્રાવક’ અને સ્ત્રી ‘શ્રાવિકા’ કહેવાય છે. ‘શ્રાવક’ શબ્દ ‘શ્રવણ’ અર્થવાળા ‘શ્રુ’ ધાતુથી બનેલો છે. શ્રવણ કરે અર્થાત્ આત્મદૃષ્ટ્યાણના માર્ગને રસપૂર્વક સાંભળે તે ‘શ્રાવક’ અને તે ‘શ્રાવિકા’. શ્રાવકના અર્થમાં ‘ઉપાસક’ શબ્દ પણ વપરાય છે. ગૃહસ્થ-ધર્મમાં બાર વ્રતો પાળવાની વ્યાખ્યા આવે છે. સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતવિરમણ, સ્થૂલ મૃષાવાદવિરમણ, સ્થૂલ અદત્તાદાનવિરમણ, સ્થૂલ મૈથુનવિરમણ, પરિશ્રદ્ધપરિમાણ, દિગ્વ્રત, ભોગોપભોગપરિમાણ, અનર્થદંડવિરતિ, સામાયિક, દેશાવકાશિક, પોષધ અને અતિથિસંવિભાગ એ બાર વ્રતો છે. આમાં શરૂઆતનાં પાંચ મર્યાદિત હોવાથી ‘અણુવ્રત’ કહેવાય છે. મર્યાદિતતા સૂચવવા માટે ‘સ્થૂલ’ શબ્દ એમની સાથે જોડવામાં આવ્યો છે.

સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતવિરમણ

પ્રાણાતિપાત એટલે પ્રાણોનો અતિપાત, અર્થાત્ પ્રાણીના પ્રાણ લેવા એ પ્રાણાતિપાત, તેથી હઠવું એ પ્રાણાતિપાતવિરમણ. પ્રાણાતિપાત અથવા હિંસા પોતે કરવાથી, બીજા પાસે

કરાવવાથી અને એને અનુમોદવાથી (એમ કરવા, કરાવવા, અનુમોદવાથી) ત્રણ રીતે થાય છે. એ જ પ્રમાણે મૃષાવાદ વગેરે પણ એ ત્રણ રીતે થાય છે. બીજાના આરંભ-સમારંભથી બનેલી ચીજ-વસ્તુના ભોગોપભોગમાં પણ એ આરંભનું અનુમોદન રહેલું છે. એ (ભોગોપભોગ) એને (આરંભને) પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ થોડો કે ઘણો ટેકો (ઉત્તેજન) આપનાર પણ બને છે, અતઃ ભોગોપભોગ કરનારને આરંભનો દોષ લાગે છે. પુણ્ય કે પાપકાર્ય જે માણસ પોતે કરે છે તે પોતે તો તેના પરિણામરૂપ પુણ્ય કે પાપકર્મ બાંધે જ છે, પણ તે કાર્યમાં તેને જે પ્રવર્તાવનાર હોય તે પણ બાંધે છે, તેમ જ તે કાર્યને જે અનુમોદે તે પણ બાંધે છે. અલબત્ત, પુણ્ય કે પાપકાર્ય જે કરે છે તેની પોતાની મનોવૃત્તિ તે કાર્ય કરાવનાર અને તેને અનુમોદનારના કરતાં વધુ પ્રબળ હોવાનો સંભવ છે. પણ આ એકાન્ત નથી. વિવશ બનીને જેને કરવું પડે છે તેના મનના અધ્યવસાય કરતાં કરાવનારના મનના અધ્યવસાય વધુ તીવ્ર હોઈ શકે છે. દાખલા તરીકે, કોઈ માણસને પોલિસને હાથે માર મરાવનાર અફસરની માનસિક રોદ્રતા એ વિવશ બનીને મારનાર પોલિસ કરતાં ઘણી ઉચ્ચ હોય છે, એ જ પ્રમાણે કદાચિત્ પ્રચારરસિક અનુમોદકના મનના અધ્યવસાય, કરનાર-કરાવનારના અધ્યવસાય કરતાં વધુ તીવ્ર હોઈ શકે છે. કોના અધ્યવસાય વધુ તીવ્ર એ માણસ અપૂર્ણ હોઈ જાણી ન શકે. સિદ્ધાન્તની વાત એટલી જ છે કે એ ત્રણ પૈકી જેના જેવા અધ્યવસાય, તેને તેવાં કર્મ બાંધાય.

મન-વાણી-શરીરબળ (૩), પાંચ ઇન્દ્રિયો, (૮) અને આયુષ્ય (૬) તથા શ્વાસોચ્છવાસ (૧૦) એ દશ પ્રાણ છે. બીજાના કે પોતાના, એમાંના કોઈ પ્રાણ કે પ્રાણોને પ્રમાદથી

કે દુર્બુદ્ધિથી હણવા કે ઈન્ન પહોંચાડવી એ હિંસા છે. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે પ્રમાદથી અથવા દુર્બુદ્ધિ કે દ્રેષથી કોઈને માઠું લગાડવું, કોઈનું અપમાન કરવું, કોઈની નિંદા-ચુગલી કરવી, કોઈને ભય-ત્રાસ આપવો, દૂકામાં કોઈનું ખુરું કરવું કે ખીજના દિલને દુખવવું એ હિંસા છે એટલું જ નહિ, ખીજના પ્રાણને ઈન્ન પહોંચાડવાની કે ખીજનું ખુરું કરવાની સ્થૂલ ક્રિયા ન હોય તો યે ખીજનું ખુરું ચિંતવવા માત્રથી પણ હિંસાનો દોષ ઉપસ્થિત થાય છે. જૂઠ, ચોરી, બેઈમાની, ઠગાઈ અને ક્રોધ, લોભ, મદ, ઇર્ષ્યા, દ્રેષ વગેરે વિકારો એ બધા ભારોભાર હિંસારૂપ હોઈ પાપ છે. અહિંસાની ઉપાસના ખરી રીતે એ દોષોને અને મનના દુઃચિંતનને દૂર કરી ચિત્તશોધનના વ્યાપારમાં ઉદ્યત રહેવામાં છે.

હિંસાનું લક્ષણ “ પ્રમત્તયોગાત્ પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા ” Xએ સૂત્રથી જણાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રમત્તયોગથી, અર્થાત્ પ્રમાદથી, એટલે કે રાગદ્રેષવૃત્તિથી પ્રાણીના પ્રાણ લેવા એ હિંસા છે. તેમ જ પોતાની અસાવધાની (બેદરકારી)થી પ્રાણીના પ્રાણની હિંસા થાય એ પણ પ્રમત્તયોગવાળી હિંસા છે. પ્રમત્તદશા ભાવહિંસા છે, અને પ્રાણીના પ્રાણનો નાશ કરવો એ દ્રવ્યહિંસા છે. ભાવહિંસા (પ્રમત્તયોગ) પોતે જાતે જ દોષરૂપ (પાપરૂપ) હિંસા છે, જ્યારે દ્રવ્યહિંસા ભાવહિંસા સાથે મળીને પાપરૂપ હિંસા બને છે. હિંસાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ ગૃહસ્થપણની પરિસ્થિતિમાં શક્ય ન હોવાથી ગૃહસ્થને માટે હિંસાના ત્યાગને મર્યાદિત કરી બતાવવામાં આવ્યો છે. એ મર્યાદા ‘ નિરપરાધી

Xમહર્ષિ ઉમાસ્વાતિવિરચિત ‘ તત્ત્વાર્થસૂત્ર ’ ૭ ૮

સ્થૂલ (ત્રસ) જીવોને સંકલ્પથી* ન મારું’ એ પ્રકારની ખતાવવામાં આવી છે. તે બાબતની સમજૂતી આ પ્રમાણે છે:—

પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, વનસ્પતિ એ એકેન્દ્રિય સ્થાવરો સ્વાભાવિક ભોગોપભોગરૂપ હોવાથી અને જીવનચર્યામાં તેમનો ઉપયોગ સતત અપેક્ષિત હોવાથી ગૃહસ્થના અહિંસાવ્રતમાં એમની હિંસાનો ત્યાગ ન લેતાં ‘સ્થૂલ (ત્રસ-એકેન્દ્રિય આદિ) જીવોને ન મારું’ એ રીતે એ વ્રતને મર્યાદિત કરવામાં આવ્યું. પણ ઘર-મકાન-ખેતી-કૂવા-તલાવ-વાવ વગેરે સંબંધી આરંભોમાં કીડા-મંકોડા વગેરે સ્થૂલ (ત્રસ) જીવોની પણ હિંસાનો સંભવ રહે છેજ, માટે ‘સ્થૂલ જીવોને ન મારું’ એટલેથી ન ચાલવાથી એ વ્રતમાં ‘સંકલ્પથી’ [અર્થાત ઇરાદાપૂર્વક-જાણીખૂઝીને] એટલું ઉમેરવામાં આવ્યું. આ પ્રમાણે ‘સ્થૂલ જીવોને ઇરાદાપૂર્વક (જાણીખૂઝીને) ન મારું’ એવા આકારનું વ્રત બન્યું. એમ થવાથી આરંભ-સમારંભના અનુયાતમાં સ્થૂલ જીવોની હિંસા થાય તે ઇરાદાપૂર્વક (જાણીખૂઝીને) થતી ન હોવાથી એ વ્રતને બાધક થવાની નહિ. તેમ છતાં વળી એક હરકત આવી કે વિકટ પરિસ્થિતિના વખતે અપરાધીને ઠાર કરવો પડે તો તેનું કેમ? એટલે એની પણ છૂટ રાખવા માટે એ વ્રતમાં ‘નિરપરાધી’ને ગ્રહણ કરી ‘અપરાધી સિવાય સ્થૂલ (ત્રસ) જીવોને ઇરાદાપૂર્વક (જાણીખૂઝીને) ન મારું’ એ પ્રમાણે વ્રતનું ઘડતર પૂરું કરવામાં આવ્યું.

આ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે સ્થૂલ હિંસા ચાર પ્રકારની છે; સંકલ્પી, આરંભી, ઉદ્યોગી અને વિરોધી. કેઇ નિરપરાધ

* પઙ્ગુકુષ્ટિકુણિત્વાદિ દ્રષ્ટવા હિંસાફલં સુધીઃ ।

નિરાગસ્ત્રસજન્તૂનાં હિંસાં સદ્કલ્પતસ્ત્યજેત્ ॥૧૯॥

—આચાર્ય હેમચન્દ્ર યોગશાસ્ત્ર, દ્વિતીય પ્રકાશ.

પ્રાણીની જાણી ખૂઝીને હિંસા કરવી એ સંકલ્પી હિંસા છે. ઘર, દુકાન, ખેતર વગેરેના આરંભ-સમારંભમાં, રસોઈ બનાવવી વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં યત્નાચાર રાખવા છતાં ત્રસોની હિંસા થાય છે તે આરંભી હિંસા છે. દ્રવ્યોપાજ્ઞન કાર્યમાં એ પ્રકારની જે હિંસા થાય છે તે ઉદ્યોગી હિંસા છે. દુષ્ટ નરાધમના હુમલાથી બચવા માટે, સ્વપર-રક્ષા માટે એનો વધ કરવો પડે તો એ વિરોધી હિંસા છે. આ ચાર પ્રકારની હિંસાઓમાં સંકલ્પી હિંસા વર્જનીય છે. બાકીની ત્રણ પૈકી આરંભી અને ઉદ્યોગી તો ગૃહસ્થને સ્વાભાવિક રીતે વળગેલી જ છે; અને છેલ્લી વિરોધી હિંસાનો આશ્રય લેવાનું પણ ક્યારેક એને માથે આવી પડે છે.

આરંભી અને સંકલ્પી હિંસામાં ફરક એ છે કે આરંભીમાં ગૃહનિર્માણ કરવું, રસોઈ બનાવવી, ખેતીવાડી કરવી વગેરે કાર્યોની મુખ્યતા રહે છે. એ કાર્યો કરવામાં જીવો મરે છે જરૂર, પણ એમાં જીવોને સીધા મારવામાં નથી આવતા, એટલે કે એમાં જીવોની હિંસા સંકલ્પ(ઈરાદા)પૂર્વક નથી હોતી; કિન્તુ કાર્ય-પ્રવૃત્તિના અનુસંધાનમાં જીવોની હિંસા થવા પામે છે. પરંતુ સંકલ્પી હિંસામાં જીવવધની મુખ્યતા રહે છે. એમાં ખાસ ઈરાદાપૂર્વક જીવવધની પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે. જીવહિંસાના સંકલ્પ(ઈરાદા)થી થનારી હિંસા તે સંકલ્પી હિંસા છે. યદ્યપિ વિકટ સંજોગમાં વિરોધીનો વધ કરવાનું આવી પડે ત્યારે તેમાં વિરોધીના વધનો સંકલ્પ (ઈરાદા) હોવા છતાં એ વાજબી ન્યાય્ય હેતુસર હોવાથી એને ‘વિરોધી’ હિંસાના ગુહા નામથી નિર્દેશવામાં આવી છે અને ગૃહસ્થના અહિંસા વ્રતમાં તેનો (વિરોધી હિંસાનો) ત્યાગ લેવામાં આવ્યો નથી.

ઈરાદો ન છતાં અજાણપણે-સાવધાની ન રાખ્યાને લીધે હિંસા ન થવાની જગ્યાએ હિંસા થઈ જાય એ પ્રામાદિક હિંસા પણ વર્જનીય કક્ષામાં છે એ સમજવું જોઈએ.

અહિંસાની મર્યાદાના ઉપરના નિર્દેશ-વાક્યમાં મૂકેલ નિરપરાધી વિશેષણની ઉપયોગિતા વિષે કહેવું પ્રાસંગિક છે કે જુદમી નરાધમના અપરાધ સામે-એના તરફથી થતાં અનીતિ, ગુદમ, અત્યાચાર સામે, અહિંસાની નીતિથી ન માને તો બીજી નીતિએ યોગ્ય સામનો કે પ્રતિકાર કરવાથી એના ગૃહસ્થધર્મને બાધા આવતી નથી; ઊલટું, લોકહિત માટે એ એનું ન્યાય્ય ધર્મ્ય કર્તવ્ય બની જાય છે. એવા વિકટ સંકટ વખતે વિશેષ દશામાં સાધુ પણ લોકહિત ખાતર મુનાસિબ પગલાં લેવા તૈયાર થવામાં વાજબી ગણાય છે.

જગત્ સર્વત્ર જીવેથી બીચોબીચ ભરેલું છે, પ્રવૃત્તિમાત્રમાં જીવહિંસા છે, એમ છતાં યોગ્ય સાવધાની (યત્નાચાર) રાખી પ્રવૃત્તિ કરનાર અહિંસકબુદ્ધિ માણસ પ્રવૃત્તિ-ક્રિયામાં અનિવાર્યરૂપ હિંસા થવા છતાં ય હિંસાના દોષથી મુક્ત રહે છે, જ્યારે પ્રમાદી (બેદરકાર) માણસની પ્રમાદી પ્રવૃત્તિમાં કદાચિત્ હિંસા (સ્થૂલ હિંસા) ન થાય તો એ તેને તેના પ્રમાદના કારણે હિંસાનો દોષ લાગે છે.

પ્રવૃત્તિમાત્રમાં હિંસા હોવાથી નિવૃત્તિ ઉપર વધુ ઝોક અપાયો લાગે છે. એની મતલબ એ લાગે છે કે પ્રવૃત્તિમાત્રમાં હિંસા થતી હોવાથી જેટલી પ્રવૃત્તિ ઓછી થશે તેટલી હિંસા ઓછી થશે. પરંતુ એમ હિંસા ઓછી થાય એ માટે કર્તવ્યરૂપ પ્રવૃત્તિ કે લોકકલ્યાણની પ્રવૃત્તિને સંકોચવી કેમ પાલવે? એવી પ્રવૃત્તિ હિંસાની બીકે ઓછી કરવાની ન હોય. અને એવી પ્રવૃત્તિ વિવેકપૂર્વક યત્નાચારથી કરવામાં, દેહયાત્રાસુલભ સહજ-સાધારણ જીવહિંસા થઈ જવા છતાં ય એ હિંસાનો દોષ નગણ્ય છે, બદકે પ્રશસ્ત કર્તવ્યપાલનના પુણ્ય પ્રવાહમાં તે જરા જેટલો દોષ ઓગળી જાય.

અને નિવૃત્તિ લીધાથી અહિંસા સધાઈ જશે એવું કયાં નક્કી છે? નિવૃત્તિ લીધાથી મન શાન્ત પડી જવા બંધાયેલું નથી. શારીરિક સ્થિરતા વખતે પણ મન ચકડોળે ચડેલું હોઈ શકે છે. એક બાબુ શારીરિક સંયમ જબરદસ્ત હોવા છતાં બીજી બાબુ મનનું રૌદ્રત્વ ઘોર નરકનાં કર્મ મૂળ શકે છે. (આ વિષેનાં ‘ પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ ’ વગેરેનાં શાસ્ત્રોક્ત ઉદાહરણો જાણીતાં છે.)

અને ખાનપાન આદિ પ્રવૃત્તિ જે મોકળી રખાય તો પોતાની યોગ્ય જવાબદારીની પ્રવૃત્તિ અને લોકહિતની પ્રવૃત્તિને શું કામ બંધ કરી દેવાય ?

બંધ-મોક્ષનો આધાર મનના ભાવ પર છે. મનનો સારો ભાવ વચન અને કાયાને સારી દોરવણી આપે છે, માટે મનને સતત જાગ્રત રાખવું એ જ એક મુદ્દાની વાત છે.

સમાજના ધારણ-પોષણ અને સુખ-સગવડ માટે જરૂરી હોય એવી ઘણી પ્રવૃત્તિઓ સમાજની વ્યક્તિઓને કરવાની આવશ્યકતા હોય છે, અને આવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરવા દરમ્યાન ઇરાદો ન હોવા છતાં પણ જીવહિંસા (દ્રવ્યહિંસા) થઈ જ જાય છે, તો પછી આવી પ્રવૃત્તિઓ સમાજની સુખ-સગવડ ખાતર ચલાવવાની જ હોય તો શી રીતે ચલાવવી ? એનો ખુલાસો ધર્મશાસ્ત્રાનુસાર એવો છે કે આવી પ્રવૃત્તિઓ જે ટાળી શકાય એવી જીવહિંસા થવા ન પામે એવી યોગ્ય સંભાળ રાખીને કરી હોય તો હિંસા થઈ જવા છતાંય તેવા પ્રકારની હિંસાને પાપરૂપ હિંસા કહી શકાતી નથી. પરંતુ જે તેવી પ્રવૃત્તિઓ, જીવહિંસા ટાળવા માટે લેવા યોગ્ય સંભાળ લીધા વગર કરવામાં આવે તો, ખેદરકારી રાખ્યાને લીધે હિંસારૂપી

દોષને પાત્ર બને છે. કહાચિત્ કોઈ પ્રવૃત્તિમાં બાહ્ય સ્થૂલ-હિંસારૂપ થવા ન પામે તો એ બેદરકારી રાખ્યાને લીધે તે હિંસારૂપ દોષને પાત્ર બને છે.

યોગ્ય સંભાળ કોને કહેવી તે બાબત તો જે તે વ્યક્તિના સ્થિતિ-સંજોગ ઉપર આધાર રાખે છે. કોઈ સંતપુરુષ પોતાના આશ્રમ યા રહેઠાણમાં રહીને જેટલી સંભાળ રાખી શકે તેટલી એક ખેડૂત ખેતી કરતી વખતે રાખી શકે નહિ એ ખુલ્લું છે. ખેતી કરતાં ઘણા નાના જીવજંતુઓની હિંસા થઈ જાય છે, એ દરેક કબૂલ કરે તેમ છે, તેમ છતાં ખેતીના ઉત્પન્નના અભાવે થનારી અતિ વિપુલ અને બહુ દારુણ હિંસાની ઘોર આપત્તિને અટકાવવાની ખાતર ખેતી કરવી એ આવશ્યક કર્તવ્ય* બને છે. એવા પ્રસંગે થનારી હિંસા અલ્પ ગણાઈ ક્ષાંતવ્ય બને છે. એમાં હિંસા હોતાં પણ એની સાથે લોકોપકારની ભાવના પણ (જે હોય તો એ પુણ્ય અને પ્રશસ્ત કાર્ય બની જાય છે. હિંસાની તરતમતાની બાબત જાણવા માટે જુઓ ત્રીજા ખંડનો લેખાંક ચોથો.)

આ વ્રતમાં સ્થાવર (એકેન્દ્રિય) જીવોની હિંસાનું વર્જન શક્ય ન હોઈ-નહિ આવવા છતાં પણ બનતાં સુધી તેની વ્યર્થ હિંસા ન થાય એ તરફ ખ્યાલ રાખવાનો છે. એ સિવાય

* ભગવાન મહાવીરના ‘આનંદ’ આદિ બારવ્રતધારી શ્રાવકોએ પરિગ્રહપરિમાણ વ્રતમાં પાંચસો હજ, અને પાંચસો ગાડાં દેશાન્તર માટે તેમ જ પાંચસો ગાડાં ક્ષેત્રાદિથી ઘાસ, ધાન્ય, કાષ્ટ વગેરે ઘર વગેરે સ્થળે લાવવા માટે છૂટાં રાખ્યાં હતાં; અને દશ હજાર ગાયોનું એક વ્રજ, એવા વ્રજ કોઈ શ્રાવકે ચાર, કોઈએ છ, કોઈએ આઠ રાખ્યાં હતાં. જુઓ ‘ઉવાસગદસા’ સૂત્ર.

અપરાધીના સંબંધમાં પણ વિચારદષ્ટિ રાખવાની છે. સાપ, વીંછીના કરડવાથી તેને અપરાધી સમજવો અને મારી નાખવો એ ગેરવાજબી છે. હૃદયમાં દયાની લાગણી પૂરી રહેવી જોઈએ અને સર્વત્ર વિવેકબુદ્ધિથી લાભ-અલાભના વિચારપૂર્વક ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. સમજી રાખીએ કે પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે સદ્ભાવ એ માનવતાનું મુખ્ય તત્ત્વ છે.

સ્થૂલ મૃષાવાદવિરમણ

સૂક્ષ્મ પણ અસત્ય નહિ બોલવાની ટેક નહિ રાખી શકનાર ગૃહસ્થો માટે સ્થૂલ અસત્યોનો ત્યાગ કરવો એ બીજું વ્રત છે. વર-કન્યા વગેરે મનુષ્યના સંબંધમાં, ગાય-ભેંસ-ઘોડા-ખજા વગેરે જાનવરના સંબંધમાં, ઘર-મકાન-ખેતર-વૃક્ષ-ખાગ-ખગીયા આદિ ભૂમિના સંબંધમાં અસત્ય નહિ બોલવાનું, તેમ જ પારકી થાપણ નહિ બોળવવાનું, ખોટી સાક્ષી નહિ પૂરવાનું, ખોટા લેખ નહિ કરવાનું આ વ્રત છે + વેપાર ધંધામાં દગાબાજી ખેલનાર, તેમ જ કોઈ પ્રલોભનમાં તણાઈ જઈ ગપગોળા ફેંકનાર પોતાના વ્રત કે ધાર્મિક ક્રિયા-કાંડને લજવે છે અને જનતાની દૃષ્ટિમાં પોતે તિરસ્કારપાત્ર બનવા સાથે ધર્મની હાંસી કરાવે છે, એ વાત આ વ્રતના ધારકે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. વિશ્વાસઘાત તથા ખોટી સલાહ આપવી એ મહાપાપ છે એ ન ભૂલવું જોઈએ. દૂકમાં માણસ સમજી રાખે કે અર્થોપાર્જનના ઉપાયોનું રહસ્ય ન્યાય (નીતિમત્તા)માં છે. એમાં સુખશાંતિ, માનસિક સ્વાસ્થ્ય તથા પરલોકહિતનું મૂળ છે.

+ “ કન્યાગાભૂમ્યલીકાનિ ન્યાસાવહરણ તથા ।

કૂટસાક્ષ્યં ચ પંચેતિ સ્થૂલાસત્યાન્યકીર્તયન્ ” ॥ ૫૪ ॥

(હેમચન્દ્ર યોગશાસ્ત્ર, બીજો પ્રકાશ)

સ્થૂલ અદત્તાદાનવિરમણ

સૂક્ષ્મ પણ ચોરી નહિ કરવાનો નિયમ નહિ પાળી શકનાર ગૃહસ્થો માટે સ્થૂલ ચોરીનો ત્યાગ આ વ્રતમાં આવે છે. *ચોરી લેવાની બુદ્ધિએ બીજાની ચીજ ઉઠાવાય તે ચોરી છે. ખાતર પાડવું, તાળું તોડી લઈ જવું, ગાંઠ કાપવી, દાણચોરી કરવી, એાછું દેવું-વધારે લેવું, તેમ જ રાજા દંડે અને લોકોની દષ્ટિમાં અપમાનિત થવાય એવી કોઈ ચોરી નહિ કરવાનું આ વ્રત છે. કોઈનું રસ્તામાં પડી ગયેલું દ્રવ્ય ઉઠાવી લેવું, કોઈના હાટેલા ધનને ઉપાડી લેવું, કોઈની થાપણને હુડપ કરી જવી, કોઈની ચીજ ચોરી લેવી એ બધાનો આ વ્રતમાં સારી પેઠે ત્યાગ કરાય છે. કોઈના લેખ વગેરેને ચોરીથી પોતાને નામે ચડાવવા, બીજાના પૈસાથી કોઈ સારું કામ કરી તેને પોતાના નામથી જાહેર કરવું એવી બધી ચોરી વર્જવાની છે. કોઈના બાળકનું કે કોઈ માણસનું અપહરણ કરવું એ બહુ ભૂંડી ચોરી. કોઈની કન્યા કે સ્ત્રીનું અપહરણ કરવું એ ભયંકર બદમાશીભરેલી ચોરી. ચોરને સંતાડવો અથવા ચોરીનો માલ સંઘરવો એ ચોરીના માલમાં મોઢું ધાલવારૂપ હોઈ ચોરી છે, જે વર્જનીય છે. દેખાવમાં સાધારણ ચોરી હોય, પણ એથી માણસ જૂઠો અને અપ્રમાણિક બની જનનિંદા બને છે અને એથી પોતાના વ્રતની હાંસી કરાવે છે, તેમ જ બીજાઓની ધર્મ-શ્રદ્ધા મોળી પાડવામાં પોતે નિમિત્તભૂત બને છે, એ વાત આ વ્રતના ધારકે ખાસ લક્ષ પર રાખવાની છે.

* " પતિતં વિસ્મૃતં નષ્ટં સ્થિત સ્થાપિતમાહિતમ્ ।

અદત્તં નાદદીત સ્વં પરકીયં ક્વચિત્ સુધીઃ ॥ ૬૬ ॥

હેમચન્દ્ર યોગશાસ્ત્ર, બીજો પ્રકાશ.

સ્થૂલ મૈથુનવિરમણ

પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો એ આ વ્રતનો અર્થ છે. વેશ્યા, વિધવા અને કુમારીની સંગતિનો ત્યાગ પણ આ વ્રતમાં આવી જાય છે. સ્વદારની મર્યાદિત સંગતિX સિવાય દરેક જાતની

X મર્યાદિત સંગતિ એટલે સામાન્યતઃ વીર્યરક્ષણનું ધ્યેય રાખીને પ્રજ્નેત્પત્તિના ઈરાદે અને તેવા ઉદ્દેશથી સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચે થતી સંગતિ. વીર્યનો ઉપયોગ માત્ર પ્રજ્નેત્પત્તિ કરવામાં સીમિત થતો નથી; પરંતુ મનોજ્ઞ અને શરીરજ્ઞ વધારવામાં, સંકલ્પજ્ઞ ખીલવવામાં, આરોગ્ય સાચવવામાં અને એકંદરે શારીરિક, માનસિક, આધ્યાત્મિક તથા ભૌતિક ઉન્નતિ સાધવામાં પણ વીર્યનો ઉપયોગ અસાધારણપણે અપેક્ષિત છે. કામરસમાં અંધ બની અતિ પ્રમાણમાં વિષયસેવન શરીર અને મનની પાયમાલી આણી ભૌતિક સુખ ભોગવવા માટે તથા પ્રજ્નેત્પત્તિ માટે પણ નાલાયક બનાવે છે, અને સંકલ્પજ્ઞ, જેનું અસ્તિત્વ કોઈ પણ કાર્ય માટે મોક્ષ માટે પણ-આવશ્યક છે તેને નષ્ટપ્રાય કરી મૂકે છે અને મનુષ્યને અવનતિની ખીણમાં ધકેલી દે છે. વીર્યમાં સર્જન-શક્તિ છે, અને તેનો ઉપયોગ પ્રજ્નેત્પત્તિ સિવાય અન્ય ઉચ્ચ કાર્યોમાં પણ થઈ શકે છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. જે લોકો શાસ્ત્રો સાહિત્યગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરવામાં, નવાં નિર્માણ કરવામાં અથવા લોકોપયોગી સેવાકાર્યોમાં રત થયેલા હોય છે, અથવા ઉચ્ચ આદર્શના ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહી તે આદર્શને પહોંચવાના માર્ગોની વિચારણા કરવામાં અને તદનુસાર વર્તવામાં સંલગ્ન હોય છે તેમને સ્ત્રી-સંગનો વિચાર કરવાની કુરસદ હોતી નથી; અને જે આવા હોય છે તે જ મહાનુભાવો સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળી શકે છે. કોઈ પણ શક્તિને (વાસના એ પણ શક્તિ છે) અંકુશમાં લેવી હોય તો તેને દાખવાનો પ્રયત્ન એ સચોટ ઉપાય નથી; દબાવેલી ક્રમાનની પેઠે તે પાછી ઊઠળી પણ આવે છે; પરંતુ ખરો ઉપાય તેને અન્ય ઉપયોગી કાર્યમાં વાળવી એ

કામચેષ્ટા+ હેય છે. એ પ્રમાણે સ્ત્રીને માટે પોતાના વિવાહિત પતિને છોડી પરપુરુષનો ત્યાગ કર્તાવ્ય છે.

પરિશ્રદ્ધ પરિમાણ

ઈચ્છા અપરિમિત પ્રસરે છે, તેને નિયમમાં રાખવાનો આ વ્રતમાં પ્રયત્ન છે. ધન, ધાન્ય, સોનું, રૂપું, ઘર, ખેતર, જમીન, પશુ વગેરે બાહ્ય પદાર્થોનો પરિશ્રદ્ધ એને દ્રવ્ય-પરિશ્રદ્ધ કહેવામાં આવે છે; અને તે પદાર્થો ઉપરનો મૂર્છાભાવ, અર્થાત્ મોહ-મમત્વ એને ભાવ-પરિશ્રદ્ધ કહેવામાં આવે છે. દોષરૂપ અને બન્ધનરૂપ આ ભાવપરિશ્રદ્ધને શિથિલ કરવા સારુ દ્રવ્ય-પરિશ્રદ્ધનું સમુચિત પરિમાણ કરવું આવશ્યક છે. જ્યારે કોઈ માણસ પોતાના કબજામાંની અથવા અખત્યારમાંની ચીજો પૈકી કેટલીક પોતાના, પોતાના કુટુંબી જનોના તથા આશ્રિતોના ભોગોપભોગ માટે રાખે છે ત્યારે તેટલી ચીજો પુરતો તે પરિશ્રદ્ધી-ભાવપરિશ્રદ્ધી ગણાય છે; પરંતુ તે સિવાયની જે ચીજો તે બીજાઓના વપરાશ અથવા ઉપભોગ માટે છૂટી રાખે છે અને જ્યારે જ્યારે બીજા કોઈને જરૂર પડે ત્યારે (તે ચીજો) તેમને ભોગોપભોગ માટે આપતો રહે છે ત્યારે તે ચીજોના સંબંધે તે પરિશ્રદ્ધી (ભાવપરિશ્રદ્ધી) ન ગણાતાં એક ટ્રસ્ટી અર્થાત્ જીરમેદાર જેવો ગણાય છે. કેમકે તે ચીજોના સંબંધે તેને

છે. જેમ ધસી આવતાં પાણીનાં પૂરને તે નુકસાન કરી એસે તે પહેલાં નહેરો વગેરે ખોદી અન્ય માર્ગે વાળવામાં આવે છે તેમ. આ પ્રમાણે વાળવામાં ન આવે તો તેના પૂરમાં ખેંચાઈ જવાની જ સ્થિતિ ઊભી થાય.

+ षण्ढत्वमिन्द्रियह्रिदं वीक्ष्याब्रह्मफलं सुधोः ।

भवेत् स्वदारसन्तुष्टोऽन्यदारान् वा विवर्जयेत् ॥ ૭૬ ॥

(હેમચન્દ્ર યોગશાસ્ત્ર, પ્રકાશ ૨)

મમત્વ-મોહ ન હોઈ તે કેવળ બીજાઓના ઉપકાર અર્થે રાખે છે અને પોતે એનો પ્રામાણિક સંરક્ષક જેવો બની રહે છે.

માણસની હાલત નિર્ધન કે દરિદ્ર હોય તો પણ જો તેના મનમાં મોજશોખ ઉડાવવાના ઇરાદે મોટા પ્રમાણમાં ધન ભેગું કરી સંઘરી રાખવાની ઇચ્છા-તૃષ્ણા જલતી હોય તો તે પરિશ્રદ્ધી (ભાવપરિશ્રદ્ધી) છે. દ્રવ્યપરિશ્રદ્ધનો અતિ સંગ્રહ પાપ છે અને તેવી ઇચ્છા ધરાવવી એ પણ પાપ છે. જીવનની સામાન્ય જરૂરી-આત તથા સુખસગવડ પૂરતા દ્રવ્યપરિશ્રદ્ધ ઉપરની મમતા ભાવ-પરિશ્રદ્ધમાં ગણાય તો એ તેવી મમતા ગૃહસ્થાશ્રમની પરિસ્થિતિ સાથે અનિવાર્યરૂપે સ્વાભાવિકતયા જડાયેલી હોઈ અને અનર્થ-દંડરૂપ ન હોઈ પાપરૂપ ગણાવા પાત્ર નથી.

સામાન્ય જીવનજરૂરીઆતો અને સામાન્ય સુખ-સગવડો એટલે અતિ ધનિક નહિ, તેમ જ અતિ ગરીબ નહિ એવો મધ્યમ સ્થિતિનો માણસ જે જરૂરીઆતો તથા સુખ-સગવડો શાન્તિથી ભોગવી શકે તે. આ મધ્યમ સ્થિતિમાં સંતોષ અને શાન્તિ રહ્યાં છે અને આત્મવિકાસ તથા આત્મકલ્યાણ માટે એ અનુકૂળ સ્થિતિ હોય તેમ સામાન્યતઃ દેખાઈ આવે છે. એવા સંતોષશાલી સજ્જનને કદાચિત્ પુણ્યસંભેગે જો વધુ ધનલાભ પ્રાપ્ત થાય તો તેનો ઉપયોગ પોતાના પરિશ્રદ્ધની વૃદ્ધિમાં નહિ કરતાં લોક-કલ્યાણનાં કાર્યોમાં તે કરવાનો.

જીવનનિર્વાહનાં સાધનો જે મેળવી ચુક્યો હોય અને જેને રખવાની પંચાત ન હોય તેણે વેપારધંધામાંથી છૂટકારો મળી ગયાથી અકર્મણ્ય બની જવું ન જોઈએ. અકર્મણ્યતા ખુરી અને જીવનને હાનિકારક છે. તેણે લોકસેવાના કાર્યમાં પોતાની શક્તિ મુજબ લાગી જવું જોઈએ. એવું ઉઘમી જીવન એને બાહ્ય

અને આભ્યન્તર બન્ને રીતે કલ્યાણકારી તથા પોતાને અને પરને હિતાવહ બનશે. જીવનનિર્વાહની પંચાત ન હોવા છતાં એ વેપાર-ધંધાનો શોખ ચાલુ રાખવા માંગતો હોય તો તેણે પ્રમાણિકપણે વેપારધંધા ચલાવીને જે કમાય તે નિશ્ચિત કરેલ પરિશ્રમ પરિમાણથી વધુ ન રાખતાં (પોતાના સ્વામિત્વ નીચે ન રાખતાં) લોકહિતનાં કાર્યોમાં ખરચતા રહેવું જોઈએ. માણસે પોતાને એક અલગ અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તરીકે ન ગણતાં સમાજના એક ઘટક અથવા અંશ તરીકે ગણવાનો છે, અને તે દૃષ્ટિથી તેણે સ્વપરહિતનાં સત્કાર્યો કરવાનાં છે. પરિશ્રમ ઉપરનો મમત્વ-ભાવ ઓછો થતાં લોભવૃત્તિ ઉપર કાર્યસાધક અંકુશ મુકાય છે, અને દ્રવ્યોપાજ્ઞને અંગે થતી હિંસા આદિ પાપપ્રવૃત્તિઓમાંનો રસ તીવ્ર ન બનતાં મંદ બનવા પામે છે. પરિશ્રમનું પરિમાણ નહિ કરવાથી લોભ-તૃષ્ણાનું દબાણ વધુ થાય છે અને એથી વિશેષ આરંભ-સમારંભો અને તે સાથે કષાયદોષોમાં તણાવાથી આત્માની અધોગતિ થાય છે. માટે આ વ્રતની આવશ્યકતા છે. +તૃષ્ણાનું સમુચિત નિયંત્રણ થાય તો પરિશ્રમની ઉપાધિ ઓછી થઈ શકે; અને એ ઉપાધિ જેમ ઓછી હોય છે, તેમ આત્મા શાન્તિમાં રહી શકે છે અને પરોપકાર, સ્વાધ્યાય તથા ભગવત્સ્મરણનો વધુ સારો લાભ લઈ શકે છે. એ રીતે ધર્મસાધનદ્વારા એનું કલ્યાણ સધાય છે.

પરિશ્રમપરિમાણ જે સામાજિક દૃષ્ટિ અને સામાજિક સિદ્ધાંત બની જાય તો “સામ્યવાદ” કે “સમાજવાદ”ના બખેડા

+ અસન્તોષમવિશ્વાસમારમ્ભં દુઃસ્વકારણમ્ ।

મત્વા મૂર્છાફલં કુર્યાત્ પરિગ્રહનિયન્ત્રણમ્ ॥૧૦૬॥

હેમચન્દ્ર યોગશાસ્ત્ર, ૨જો પ્રકાશ.

અધા સરલતાથી શમી જાય. આ ધર્મવ્રત ખરેખર સારામાં સારી સમાજવ્યવસ્થા સર્જનારું પણ વ્રત છે.

દિગ્વ્રત

પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ એ ચાર દિશાઓ, ઇશાન, આગ્નેય, નૈઋત તથા વાયવ્ય એ ચાર વિદિશાઓ અને મસ્તક ઉપરની ઊર્ધ્વદિશા તથા પગ નીચેની અધોદિશા એ પ્રમાણે દશ દિશાઓ છે. જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ અંગેના કાર્ય ક્ષેત્રને સીમિત બનાવવા માટે દિશાઓની મર્યાદાઓ બાંધવી એ આ વ્રતનો અર્થ છે. આ દિગ્વ્રતથી મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં જવા આવવાનું, વેપારધંધા કરવાનું, પુત્ર-પુત્રી વરાવવાનું, તેમ જ સદરહુ મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં પેદા થયેલી અને પેદા કરવામા આવેલી ચીજવસ્તુઓ વપરાશમાં લેવાનું-એ વગેરે પ્રવૃત્તિઓ નિયમિત થઈ જાય છે. તૃષ્ણાને હ્રદ ઉપરાંત વિસ્તરતી અટકાવવાનો, વ્રતનો અભાવ હોતાં મર્યાદિત ક્ષેત્રની બહાર પ્રસરવા સંભવિત હિંસાદિ પ્રવૃત્તિઓથી બચાવવાનો અને પાડોશીધર્મના પાલનને પુષ્ટિ આપવાનો આ વ્રતનો ઉદ્દેશ છે. ખરેખર માણસની ઘણી જંજળ, ઘણી ધાંધલ-ધમાલ આનાથી ઓછી થાય, અને નિરાંત તથા શાંતિ મળવા સાથે જીવન-વિકાસ સાધવા માટેના અવકાશમાં સારી વૃદ્ધિ થાય.

લોગોપલોગપરિમાણ

એક વાર લોગમાં આવતા પદાર્થો લોગ કહેવાય છે, જેવા કે અનાજ, પાણી વગેરે. વારંવાર ઉપલોગમાં આવનાર વસ્તુ વગેરે પદાર્થો ઉપલોગ કહેવાય છે. આનું પરિમાણ કરવું-એમાં નિયમિત રહેવું, જરૂરીઆતથી વધારે લોગોપલોગથી વિરત થવું એ આ વ્રતનો અર્થ છે. આ વ્રતથી તૃષ્ણા-લોહુપતા ઉપર

કેવો અંકુશ મુકાય છે એ આ વ્રતનો અનુભવ કરવાથી માલૂમ પડી શકે છે. માંસ, મધ વગેરે અભક્ષ્ય અને અપેય ચીજો, જેમની બિંદુલ જરૂર નથી, ઉલટી જે જીવનને હાનિકારક અને આત્માની દુર્ગતિ કરનારી છે, તેમનો નિષેધ આ વ્રતમાં આવી જાય એ સ્વાભાવિક જ છે. એવી જ રીતે જેમાં બહુ અધર્મનો સંભવ હોય તેવી અભોગ્ય યા અનુપભોગ્ય ચીજોનો પણ ત્યાગ આ વ્રતમાં સમજવાનો છે. શાંતિના માર્ગમાં આગળ વધવાના અભિલાષે આવો ત્યાગમાર્ગ ગ્રહણ કરાય છે, એ માટે પાપમય અધર્મ વેપાર-ધંધા પણ આ વ્રતમાં વર્જી દેવાય છે. પુણ્ય પાપનો વિવેક કરનાર માણસ હાનિકારક માર્ગોમાંથી પસંદગી કરવાનું આવી પડે તો એાછો હાનિકારક માર્ગ ગ્રહણ કરે.

માણસની ઇચ્છાઓ ઉપર કોઈ અંકુશ જ નથી, એથી જ આટલી બેકારી અને આટલી કપરી મોંઘવારી અને હાડમારી દેશમાં પથરાઈ પડી છે. એક ઠેકાણે જ્યાં ધનનો ઢગ નકામો ભોગો થાય છે અને ઉદ્ભટ ભોગ-વિલાસમાં તથા પોતાની શ્રીમત્તાનાં પ્રદર્શનમાં શ્રીમંતો નકામો ગંજવર ખર્ચ કરે છે, ત્યાં બીજે (આમ જનતાના વિશાળ પ્રદેશમાં) દરિદ્રતાની લયાનક ખાઈ ખોદાઈ જાય છે. આ ઘોર વિષમતામાં જનતાના પ્રાણ શોષાઈ દેશ-આઝાદ દેશ પણ બરબાદ થાય છે. ભોગો પભોગમાં વાજબી સમતા અને સંયતતા માણસો રાખે તો જીવનનિર્વાહના માર્ગની બધી વિષમતા ટળી જાય અને એક પ્રકારની વિરાદ સમાનતા પેદા થઈ બધાનાં જીવન સુખી થાય. જનતા સુખી થાય અને માનવતાના પંથે વળે એ જ મુદ્દો આ વ્રતની પાછળ છે, જેનો ઓક આધ્યાત્મિક કલ્યાણ તરફ તો ખુલ્લા રીતે છે જ.

અનર્થદંડવિરમણ

‘અનર્થ’ એટલે નિર્થક, અને ‘દંડ’ એટલે પાપ. આમ ‘અનર્થદંડ’નો અર્થ થયો નિર્થક (પ્રયોજન વગર) પાપાચરણ; એનો ત્યાગ તે ‘અનર્થદંડવિરમણ’. ગૃહસ્થને ઉઘોગી અને આરંભી હિંસા વળગેલી છે, વિરોધી હિંસા કરવાનું પણ આવી પડે છે, કુટુંબના નિર્વાહ અર્થે ધનોપાર્જનવ્યવસાય અને ઉચિત પરિશ્રમ પણ એને જરૂરી છે. આમ ગૃહસ્થજીવન બહુ આરંભોથી ભરેલું છે, છતાં આગળ જણાવ્યા મુજબનાં અણુવ્રતોનાં અને બીજાં ઉપકારક વ્રતોનાં ધારણ એ એમના નિસ્તારનો માર્ગ છે. ગૃહસ્થ-જીવનના માર્ગને જે વિવિધ આરંભો અનિવાર્યપણે વળગેલા છે અને જે કરવાની ફરજ આવી પડે છે કે જે કરવા જરૂરી થઈ પડે છે તે બાબત તરફ પૂર્ણ ધ્યાન આપીને શાસ્ત્રકારોએ આ વ્રતથી ડહાપણભરેલી સૂચના આપતાં કહ્યું કે નકામાં પાપ ન કરો ! ખસ આ વ્રતનું આ જ તાત્પર્ય છે, પણ નકામું પાપ કયું ? એની ચોખવટ કરવી એ બહુ ગુંચવણભરેલું છે. પોતાના નકામા પાપને પણ સહેતુક બતાવવું શું કઠણ છે ? પ્રમાદી અને સંઘર્ષપૂર્ણ જીવન-યાત્રામાં આનું સ્પષ્ટ વિવેચન શે બને ? એટલે જ શાસ્ત્રકારોએ સ્થૂલ સૂચનાઓથી આ વિષયનો ખ્યાલ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે, તેઓ કહે છે—

(૧) પાપોપદેશ ન કરવો. માણસ પોતે જે દુર્વ્યસનમાં ફસેલો હોય તેનો શોખ બીજાને લગાડવા પ્રયત્ન કરે એ અનર્થદંડ પાપોપદેશ છે. માણસ પોતાનું દુર્વ્યસન ન છોડી શકે તો યે એણે એને ન વખાણતાં વખોડવું જોઈએ. વખાણીને પાપાચરણનો પ્રચાર કરવો એ અનર્થદંડ અનર્થકારક છે. પરંતુ રસોઈ કેમ બનાવવી, ખેતી કેમ કરવી, ગૃહરચના કેવી કરવી

એ વગેરે જીવનોપયોગી બાબતો બીજાને શીખવવી પડે છે; અને એ ઉદાર દિલથી કોઈ પણ જિજ્ઞાસુને બતાવવામાં કે સમજાવવામાં ‘અનર્થદંડ’ નથી. “ઉદારચરિતાનાં તુ વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્” (અર્થાત્ ઉદારચરિત મનુષ્યને જગત્ પોતાનું કુટુંબ છે.) એટલે કોઈ પણ માણસને એની ભલાઈ માટે ભલી બુદ્ધિથી સાંસારિક કે વ્યાવહારિક ઉપયોગી બાબતોની સમજ આપવી એ અનર્થદંડમાં નથી. બીજાની પાપારંભપ્રવૃત્તિમાં નકામા ડાહ્યા થવું, વ્યર્થ શીખ આપવા કે પંચાત કરવા નીકળી પડવું એ અનર્થદંડ ખરું.

(૨) હિંસોપકરણ ન આપવું. આની મતલબ એ છે કે ચપ્પુ, છરી કે અગ્નિ વગેરે બીજાને પેન્સિલ છોલવા, શાક સમારવા કે રસોઈ બનાવવા માટે આપીએ એ અનર્થદંડ નથી, પણ એનો દુરુપયોગ કરવા માટે આપવું એ અનર્થદંડ છે. સંબંધી વર્ગમાં જ આપવું અને બીજાને ન આપવું એ સંકુચિત મનોદશા ગણાય. કોઈ પરાયા માણસને રોટી બનાવવા અગ્નિ ન આપીએ તો એ ચિત્તની કઠોરતા ગણાય. ઉપર કહેલું “ઉદારચરિતાનાં તુXX” એ શ્લોકાર્ધવાક્ય ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે. ભલાઈ માટે પારસ્પરિક વ્યવહારનું ક્ષેત્ર સમગ્ર વિશ્વ છે. કોઈ નિરપરાધ પ્રાણી ઉપર કોઈએ અન્યાયી આક્રમણ કર્યું હોય તો તે નિરપરાધીને બચાવવાના સાધન તરીકે કોઈ હથિયાર આપવું એ અનર્થદંડ નથી; પણ કોઈ હુમલાખોરને હિંસા કરવાની ખાતર હિંસાનું ઉપકરણ આપવું એ અનર્થદંડ છે.

(૩) દુધ્યાન ન કરવું અર્થાત્ બીજાનું બુકું કરવાના વિચારો, અનીતિ-અન્યાયના વિચારો કરવા અને નિર્થક મોહ-રસને પોતાના મનમાં બહુલાવવો તથા વ્યર્થ દુઃખીઆશ વિચારો

કર્યા કરવા એ અનર્થદંડ છે. અનિષ્ટપ્રાપ્તિ, ઇષ્ટની અપ્રાપ્તિ અને રોગ વિષેના વ્યર્થ ચિંતા-બળાપા દુર્ધ્યાન હોઈ અનર્થદંડ છે. વ્યાપાર-ધંધાના અને ગૃહસ્થાશ્રમની વ્યવસ્થાના યોગ્ય વિચાર અનર્થદંડમાં ન આવે. ‘રામ’ જેવા ન્યાયીના જય અને ‘રાવણ’ જેવા અન્યાયીના પરાજય વિષેના વિચાર દુર્ધ્યાનરૂપ અનર્થદંડ ન ગણાય. ન્યાયરક્ષણ અને અન્યાયનાશના વિચાર જનહિત માટે ઉપયોગી હોવાથી અનર્થદંડમાં ન આવે. રોગ-વ્યાધિને દૂર કરવા-આરોગ્ય સાધવા વિષેની યોગ્ય વિચારણા અનર્થદંડમાં ન આવે. ઇષ્ટપ્રાપ્તિ યા અનિષ્ટપરિહાર વિષેની ઉચિત વિચારણા અનર્થદંડમાં ન આવે.

(૪) પ્રમાદચર્યા નિરર્થક જમીન ખોદવી, વ્યર્થ આગ સળગાવવી વગેરે પ્રમાદચર્યા અનર્થદંડ છે. રસ્તામાં ચાલતાં, કોઈ જનવર ઊભું હોય એને વ્યર્થ લાકડી ફટકારી દેવી એ એવકૂશી અનર્થદંડ છે. આવા અનર્થદંડનાં પાપ માણસને હાથે ઘણાં થાય છે, જે ખ્યાલ રાખી તજવાં જોઈએ. અહિંસાના આશુ વ્રતમાં ‘સ્થાવર’ જીવોની હિંસાનો ત્યાગ ન આવવા છતાં પણ એની નિરર્થક હિંસા અનર્થદંડમાં ગણાય, જે ન કરવાનું આ વ્રત ફરમાવે છે. એ જ પ્રમાણે, સાધારણ કક્ષાનાં અસત્ય વગેરે, જેનો નિષેધ અગાઉ જણાવેલ વ્રતમાં આવ્યો ન હોય, તેનું પણ નિરર્થક આચરણ ન કરવાની આ વ્રતમાં ચેતવણી છે. બીજાને દુઃખકારક મશકરી-ઠઠ્ઠા, નિંદા-ચુગલી કરવાની આ વ્રતમાં મનાઈ છે. મોહવર્ધક ઉન્મત્ત ખેલ-તમાશા જેવા એ પ્રકારનાં પ્રમાદાચરણ યથાશક્તિ વર્જવાનું આ વ્રતમાં છે પરંતુ વાયુસેવન માટે બહાર ફરવા જવું અને આરોગ્યને ઉપકારક યોગ્ય કસરત આદિ પ્રવૃત્તિઓ યોગ્ય ભોજન-પાનની જેમ શરીર તેમ જ મનને ઉપકારક હોઈ, સ્વાસ્થ્ય માટે ઉપયોગી હોઈ અનર્થદંડમાં ન આવે. સફાઈ, સ્વચ્છતા રાખવી, જાળવવી અને

અનારોગ્ય હાલતમાં યોગ્ય ચિકિત્સા કરાવવી, તેમ જ નિષ્પાપ મનોવિનોદ તથા આમોદ-પ્રમોદ માટે યોગ્ય મર્યાદામાં ઉચિત પ્રમાણમાં કોઈ કાર્ય કરાય એ અનર્થદંડમાં ન આવે. ગંદકી કે ગંદાપણું રાખી નિર્થક જીવોત્પત્તિ વધારવી એ જીવહિંસાને માર્ગ આપ્યો ગણાય.

આ પ્રસંગે એ જણાવવું યોગ્ય છે કે વનસ્પતિ ખોરાકથી નિર્વાહ થઈ શકે તેમ હોય છતાં સ્વાદ ખાતર કે શરીરને પુષ્ટ બનાવવા ખાતર માંસાહાર કરવો એ માત્ર અનર્થદંડ જ નથી, સંકલ્પી હિંસામાં પણ સમાવિષ્ટ થાય છે, જે ગૃહસ્થને તદ્દન વર્જનીય છે.

સામાયિક વ્રત. રાગદ્વેષરહિત શાન્ત સ્થિતિમાં બે ઘડી અર્થાત્ ૪૮ મિનિટ સુધી એક આસને રહેવું એનું નામ 'સામાયિક' છે. એટલા વખતમાં આત્મતત્ત્વની વિચારણા, જીવનશોધનનું પર્યાલોચન, જીવનવિકાસક ધર્મશાસ્ત્રોનું પરિશીલન, આધ્યાત્મિક સ્વાધ્યાય અથવા પરમાત્માનું પ્રણિધાન કરવાનું છે.

દેશાવકાશિક વ્રત. છઠ્ઠા વ્રતમાં ગ્રહણ કરેલા દિશાના નિયમનો એક દિવસ માટે અથવા અમુક વખત માટે સંક્ષેપ કરવો અને એવી જ રીતે બીજાં વ્રતોમાં રહેલી-રાખેલી છૂટનો સંક્ષેપ કરવો એ આ વ્રતનો અર્થ છે. આમાં વિરતિવર્ધનનું તાત્પર્ય છે.

પોષધ વ્રત. ધર્મને પોષણ કરનાર હોવાથી 'પોષધ' કહેવાય છે. ઉપવાસ કે એકાશન કરી ચાર કે આઠ પહોર સુધી અથવા એથી વધુ વખત સાધુજીવનની પેઠે ધર્મક્રિયાપરાયણ થવું એ પોષધ વ્રત છે. સર્વ સંસારી ભાંજગડથી દૂર ખસી સર્વવિરતિ ધર્મની વાનગીનો મધુર રસાસ્વાદ ચાખવા માટે આ

પોષધ વ્રત છે. આમાં સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યપૂર્વક યથાવિધિ ધર્મક્રિયા કરવામાં આવે છે, અને ક્રિયાવિધિ સિવાયનો વખત સ્વાધ્યાય અથવા આત્મહિતની જ્ઞાનગોષ્ઠીમાં પસાર કરવામાં આવે છે.

અતિથિસંવિભાગ-આત્માની ઉચ્ચ કેટીની ઉન્નતિ સાધવા જેઓએ ગૃહવાસનો ત્યાગ કરી વિરતિપરાયણ સન્યાસનો માર્ગ અખત્યાર કર્યો છે એવા અતિથિ મુમુક્ષુ સાધુ સંત મુનિઓને તેમજ પરોપકારપરાયણ લોકસેવક સજ્જનોને એમની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવી અને દીન-દુઃખીઓને યોગ્ય મદદ કરવી એ આ વ્રતનો અર્થ છે.

આ બાર વ્રતોમાં શરૂઆતનાં પાંચ વ્રતો ‘અણુવ્રત’ કહેવાય છે, કેમકે સાધુજીવનનાં મહાવ્રતોની આગળ એ વ્રતો ‘અણુ’ એટલે નાના છે. ત્યાર પછીનાં ત્રણ ‘ગુણવ્રત’ કહેવાય છે, કારણ કે એ ત્રણ વ્રતો અણુવ્રતોને ‘ગુણ’ એટલે ઉપકાર કરનારાં છે, અર્થાત્ પુષ્ટિ આપનારાં છે. ત્યાર પછીનાં ચાર ‘શિક્ષાવ્રત’ કહેવાય છે. ‘શિક્ષાવ્રત’ એટલે અભ્યાસ કરવાનાં વ્રત.

બારે વ્રતો અહણ કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો શક્ય હોય તેટલાં વ્રત લઈ શકાય છે. હવે ધર્મસિદ્ધિના મૂલાધાર તરીકે ‘સમ્યક્ત્વ’ જોઈએ. ‘સમ્યક્ત્વ’ એટલે વિચારપૂત આત્મશ્રદ્ધા.

સમ્યક્ત્વ :

‘સમ્યક્ત્વ’નો શબ્દાર્થ છે સમ્યક્પણું અથવા સારાપણું. પણ પ્રસ્તુતમાં સારાપણું શું? સમ્યક્ અથવા નિર્મળતા. કેની સમ્યક્ અથવા નિર્મળતા? દૃષ્ટિની. એટલે અહીં સમ્યક્ત્વ શબ્દ દૃષ્ટિની સમ્યક્ અથવા નિર્મળતામાં રૂઢ છે, અર્થાત્

સાચી અથવા નિર્મળ તત્ત્વદષ્ટિને ‘સમ્યક્ત્વ’ કહેવામાં આવે છે. તત્ત્વદષ્ટિ એટલે? એ પણ સ્પષ્ટ કરવું જરૂરી છે. તત્ત્વદષ્ટિ એટલે આત્મકલ્યાણના તત્ત્વ વિષેની દષ્ટિ. એ જ્યારે સાચી અથવા નિર્મળ બને છે ત્યારે તેને ‘સમ્યક્ત્વ’ કહેવામાં આવે છે. એ કલ્યાણી દષ્ટિના યોગે ધર્માંધતા, મતદુરાશ્રય, સંકુચિત સામ્પ્રદાયિકતા દૂર થાય છે અને કાષાયિક ભાવાવેશ ઠંડો પડે છે. સમ્યગ્દષ્ટિ શુદ્ધ જિજ્ઞાસુતાને પ્રગટાવે છે અને એના અજવાળામાં વસ્તુ એકાંગી નહિ, પણ અનેકાંગી સમજાય છે, અને એથી સમન્વયદષ્ટિ ખીંચતી જવાના પરિણામે આત્માનો વિવેકપૂત સમભાવ વિકાસગામી બને છે.

સમ્યક્ત્વનું બીજું નામ ‘સમ્યગ્દર્શન’ છે. એ પણ એ જ અર્થ દર્શાવે છે. એ બંને શબ્દોનો સુગમ અર્થ સાચી શ્રદ્ધા થાય છે. સાચી શ્રદ્ધા એટલે અંધશ્રદ્ધા નહિ, પણ વિવેકપૂર્વકની શ્રદ્ધા. અંધશ્રદ્ધા આંધળી-વિચાર વગરની-કાર્ય કારણભાવના નિયમની સમજ વગરની હોય છે, જ્યારે વિવેક પૂર્વક શ્રદ્ધામાં કાર્યકારણભાવના યથાર્થનું ભાન હોય છે. એ યુક્તિક્ષમ તથા ન્યાયપૂત શ્રદ્ધામાં બુદ્ધિ વાંધો ઊઠાવે એવું તત્ત્વ સ્થાન પામી શકતું નથી કે ટકવા પામતું નથી. આવી શ્રદ્ધા એક વિશિષ્ટ બળ ધરાવતી દષ્ટિ છે. કર્તૃવ્ય-અકર્તૃવ્ય અથવા હેયોપાદેય વિષેની વિવેકદષ્ટિનું બળ, જે કલ્યાણસાધનના સન્માર્ગમાં નિશ્ચલ શ્રદ્ધારૂપ-અટલ વિશ્વાસ-રૂપ છે, તે પ્રગટ થતાં જ થોડું પણ જ્ઞાન, અલ્પ પણ શ્રુત, સાધારણ બુદ્ધિ કે પરિમિત ભણતર ‘સમ્યગ્જ્ઞાન’ બની જાય છે. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે વિવેકદષ્ટિરૂપ તત્ત્વશ્રદ્ધા એ ‘સમ્યક્ત્વ’ અથવા ‘સમ્યગ્દર્શન’ છે, જેના સમ્યક્પણા ઉપર જ્ઞાનનું સમ્યક્પણું અવલંબિત છે. જ્ઞાનથી વસ્તુ જણાય છે, એમાં વિવેકદષ્ટિ પાવિત્ર્ય આણે છે અને

એ બન્નેના (સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન એ ઉભયના) આધાર પર ચારિત્ર (સાચું ચારિત્ર) ઘડાય છે, જેથી મોક્ષ સધાય છે. આ વાત મહર્ષિ ઉમાસ્વાતિજીના તત્ત્વાર્થસૂત્રના “ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ” એ પ્રથમ જ સૂત્રમાં નિર્દિષ્ટ છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ સમ્યગ્દર્શન (સમ્યગ્દષ્ટિ) એ ચારિત્ર માટેનો મૂળભૂત સમર્થ પાયો છે એ સમજી શકાય તેવું છે. કેમકે સારી યા સાચી દષ્ટિ ઉપર સારી યા સાચી જીવનચર્યા ઘડાય. “ જેવી દષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ. ”

જ્ઞાન કે બુદ્ધિનો વિકાસ ગમે તેવો મહાન્ હોય, પણ દષ્ટિ ખૂરી હોય તો એ જ્ઞાન કે બુદ્ધિનો દુરુપયોગ થવાનો, જ્યારે દષ્ટિ બલી હોતાં થોડા પણ જ્ઞાનનો સદુપયોગ થાય છે. જ્ઞાનના ઉપયોગને દોરનારી દષ્ટિ છે, એટલે તેનું બલીપણું યા ખુરીપણું મુદ્દાનો પ્રશ્ન થઈ પડે છે.

દષ્ટિ અપ્રશસ્ત હોતાં જ્ઞાન અને આચરણ બન્ને અપ્રશસ્ત બને છે અને એ પ્રશસ્ત હોતાં (અર્થાત્ સમ્યગ્દષ્ટિ અથવા સમ્યગ્દર્શન હોતાં) જ્ઞાન અને ચારિત્ર બન્ને પ્રશસ્ત બની જાય છે. એ માટે દષ્ટિનું પ્રાથમ્ય અને પ્રાધાન્ય છે. એ જ કારણ છે કે ઉપરના આર્ષ સૂત્રમાં જે ત્રિકોને મોક્ષનો માર્ગ કહ્યો છે તેમાં ‘ સમ્યગ્દર્શન ’ને પહેલું મૂકવામાં આવ્યું છે, જે બતાવે છે કે દર્શન(દષ્ટિ)ના સમ્યક્પણાના આધાર પર જ્ઞાન તથા ચારિત્રનું સમ્યક્પણું આશ્રિત છે.

સમ્યગ્દર્શન અથવા સમ્યક્ત્વ શાસ્ત્રાભ્યાસથી જ મળે છે એવું કંઈ નથી. કોઈ પણ મુલકનો, કોઈ પણ કોમનો અને જાડી બુદ્ધિનો* નિરક્ષર પણ માણસ જો મૃદુ આત્મા હોય તો

* કોઈ ભાગ્યવાન તિર્યગ્યોનિ પશુ પણ એને પ્રાપ્ત કરે છે.

એને પામી જાય છે. કેઈ સજ્જન પરોપદેશાદિ બાહ્ય નિમિત્તના સંજોગ વગર આત્મસ્વભાવે એને પામી જાય છે—એની એવી આત્મિક યોગ્યતા હોવાથી અથવા કહો કે એની આંતરિક વિચારદૃષ્ટિના બળે, જ્યારે કેટલાકનાં માનસ પરોપદેશાદિ બાહ્ય નિમિત્તના સંજોગબળે જાગરિત થઈ એને પ્રાપ્ત કરે છે.

સમ્યક્ત્વની વ્યાવહારિક બાબત નીચે પ્રમાણે બતાવવામાં આવી છે—

“ યા દેવે દેવતાબુદ્ધિર્ગુરૌ ચ ગુરુતામતિઃ ।
ધર્મે ચ ધર્મધી શુદ્ધા સમ્યક્ત્વમિદમુચ્યતે ॥x”

અર્થાત્—દેવની અંદર દેવબુદ્ધિ, ગુરુમાં ગુરુબુદ્ધિ અને ધર્મ ઉપર ધર્મબુદ્ધિ—શુદ્ધ પ્રકારની હોવી—એ સમ્યક્ત્વ છે.

અહીં દેવ—ગુરુ—ધર્મ તત્વો જરા યાદ કરી જઇએ.

દેવતાત્વ

દેવ કહો કે પરમાત્મા કહો, એક જ વાત છે. પરમાત્મા કે ઇશ્વરનું લક્ષણ પહેલાં બતાવી દીધું છે. દેવનું વર્ણન કરતો

“ સર્વજ્ઞો જિતરાગાદિદોષસ્ત્રિલોક્યપૂજિતઃ ।
યથાસ્થિતાર્થવાદી ચ દેવોઽર્હન્ પરમેશ્વરઃ ”+ ॥

આ શ્લોક જણાવે છે કે—

સર્વજ્ઞ, રાગ-દ્વેષ આદિ સમગ્ર દોષોથી નિર્મુક્ત, ત્રૈલોક્ય-પૂજિત અને યથાસ્થિતતત્વોપદેષ્ટા એને ‘ દેવ ’ કહેવામાં આવે છે.

x હેમચન્દ્રાચાર્યનું યોગશાસ્ત્ર, બીજો પ્રકાશ, ૨ જો શ્લોક.

ગુરુત્વ

“ મહાવ્રતધરા ધીરા મૈક્ષમાત્રોપજીવિનઃ ।

સામાયિકસ્થા ધર્મોપદેશકા ગુરવો મતાઃ ”+ ॥

અર્થાત્—અહિંસા આત્મિક પાંચ* મહાવ્રતોને ધારણ કરનાર, ધૈર્ય ગુણથી વિભૂષિત, ભિક્ષા—માધુકરીવૃત્તિ કરનાર, સમભાવમાં રહેનાર અને ધર્મનો યથાર્થ ઉપદેશ કરનાર એવા સંતને ‘ગુરુ’ કહ્યા છે.

ધર્મત્વ

“ પञ्ચેतानि પવિત્રાણિ સર્વેષાં ધર્મચારિણામ્ ।

અહિંસા સત્યમસ્તેયં બ્રહ્મચર્યમલોભતા ” ॥

(હારિભદ્ર અષ્ટક ૧૩મું)

અર્થાત્—સર્વ ધર્મવાળાઓને અહિંસા, સત્ય, અચૈર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ બાબતો પવિત્ર છે—પવિત્ર સિદ્ધાંતરૂપ છે—સર્વમાન્ય છે. ‘ધર્મ’ શબ્દનો અર્થ—

દુર્ગતિપ્રપત્તપ્રાણિધારણાદ્ ધર્મ ઉચ્યતે ।

ધત્તે ચૈતાન્ શુભસ્થાને તસ્માદ્ ધર્મ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

એ વાક્યથી એમ બતાવાય છે કે પ્રાણીઓને દુર્ગતિમાં પડતાં બચાવે તે ધર્મ. જીવનને અધોગતિમાંથી ઉપર ઉઠાવે, જીવે ચડાવે તે ધર્મ. એ આત્માનો સ્વાનુભવગમ્ય ઉજ્જવળ ગુણ છે. કિલ્લ કર્મના સંસ્કારો દૂર થવાથી રાગ-દ્વેષની વૃત્તિઓ

+ હેમચંદ્રાચાર્યનું યોગશાસ્ત્ર, ખીન્ને પ્રકાશ, ૪થો અને ૮મો શ્લોક.

* અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ.

નરમ પડતાં અન્તઃકરણની જે શુદ્ધિ થાય છે, તે જ વાસ્તવિક 'ધર્મ' છે. એ જ જીવનની ઉજ્જવલતા છે. દયા, મૈત્રી, પરોપકાર, સત્ય, સંયમ, ત્યાગ એ સદ્ગુણો આન્તરિક ઉજ્જવલ જીવનની શુભ પ્રભા છે. એવું પ્રભાશાલી જીવન એને જ ધાર્મિક જીવન કહેવામાં આવે છે.

જ્ઞાનના ભેદો

દર્શનમોહનું આવરણ શિથિલ અથવા ક્ષીણ થતાં 'સમ્યગ્-દર્શન' પ્રગટે છે; અને એ પ્રકટ થતાંની સાથે જ જ્ઞાનમાં સમ્યક્ત્વ (સારાપણું અથવા સમ્યકાર્થ) આવી જાય છે, એ અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે. સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનનું સંપૂર્ણ સાહચર્ય છે. મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવલ એ જ્ઞાનના પાંચ ભેદો છે. મનોયુક્ત ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે જ્ઞાન થાય છે તે મતિજ્ઞાન છે. આંખથી જોવાય છે, જીભથી ચખાય છે, નાકથી સુંઘાય છે, કાનથી સંભળાય છે અને ચામડીથી અડાય છે તે બધાં મતિજ્ઞાન છે. સ્મૃતિ, પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન એ પણ મતિજ્ઞાન છે. શબ્દ દ્વારા કે સંકેત દ્વારા જે જ્ઞાન થાય છે તે શ્રુતજ્ઞાન છે. આ બન્ને (મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન) ઇન્દ્રિયાધીન હોઈ પરોક્ષ ગણાય, છતાં ઇન્દ્રિયો દ્વારા થનારાં રૂપાવલોકન આદિ (રૂપાવલોકન, રસસ્વાદન, ગંધગ્રહણ, શબ્દ-શ્રવણ અને સ્પર્શાનુભવ) જ્ઞાન વ્યવહારદષ્ટિએ પ્રત્યક્ષ છે, માટે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. જેમ એ ઇન્દ્રિય-સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ છે, તેમ સુખાદિસંવેદન એ માનસ-સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ છે. અહીં પ્રસંગોપાત્ત ઇન્દ્રિયો વિષેનું જૈન કથન જરા જોઈ લઈએ.

ઇન્દ્રિયો પાંચ છે : સ્પર્શન (ત્વચા), રસન (જીભ), દ્રાણ (નાક), ચક્ષુ અને શ્રોત્ર. એમના અનુક્રમે સ્પર્શ, રસ, ગંધ,

રૂપ અને શબ્દ એ વિષયો છે. એ, દરેક મૂર્ત-પૌદ્ગલિક દ્રવ્યમાં રહેનારા તેના અંશો છે-અવિભાજ્ય પર્યાયો છે, જે બધા તેના બધા ભાગોમાં એકસાથે રહે છે. ઇન્દ્રિયોની શક્તિ જુદીજુદી છે. તે ગમે તેટલી પટુ હોય, તો પણ પોતાના આહ્ય વિષય સિવાય અન્ય વિષયને ગ્રહણ કરી શકતી નથી. આ કારણથી પાંચે ઇન્દ્રિયોના પાંચે વિષયો પૃથક્ પૃથક્ છે-નિયત છે.

જેમ ઇન્દ્રિયોના ઉપયુક્ત પાંચ વિષયો છે, તેમ મનનો વિષય વિચાર છે. બાહ્ય ઇન્દ્રિયો ફક્ત મૂર્ત પદાર્થોને ગ્રહણ કરે છે અને તે પણ અંશરૂપે, જ્યારે મન, જે આંતર ઇન્દ્રિય હોઈ અન્તઃકરણ કહેવાય છે, મૂર્ત અને અમૂર્ત બધા પદાર્થોને તેમનાં અનેક રૂપો સાથે ગ્રહણ કરે છે, ભૂત ભવિષ્ય-વર્તમાન ત્રણેને ગ્રહણ કરે છે. એટલે કે મનનું કાર્ય વિચાર કરવાનું છે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલા અને ગ્રહણ ન કરાયેલા વિષયોમાં પોતાના વિકાસ કે યોગ્યતા પ્રમાણે તે વિચાર કરી શકે છે. માટે મનનો વિષય વિચાર છે. સ્પર્શન આદિ પાંચ ઇન્દ્રિયોથી ફક્ત મતિજ્ઞાન થાય છે, જ્યારે મનથી મતિ અને શ્રુત બન્ને થાય છે-પહેલું સામાન્ય ભૂમિનું મતિજ્ઞાન થાય છે, પછી વિચારાત્મક વિશેષતાવાળું શ્રુતજ્ઞાન થાય છે. એમાં પણ મતિ કરતાં શ્રુત જ પ્રધાન છે, માટે મનનો વિષય શ્રુત કહ્યો છે—
“શ્રુતમત્તોન્દ્રિયસ્ય” (તત્ત્વાર્થ ૨-૨૨).

ઇન્દ્રિયો પાંચે બળે પ્રકારની છે: દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય. દ્રવ્યેન્દ્રિયના બે ભેદો પડે છે: નિવૃત્તિ અને ઉપકરણ. શરીરગત ઇન્દ્રિયોની આકૃતિઓ, જે પુદ્ગલસ્કન્ધોની વિશિષ્ટ રચનાઓ છે તે ‘નિવૃત્તિ’ ઇન્દ્રિય છે. પુદ્ગલસ્કન્ધોની જે બાહ્ય રચના તે બાહ્ય નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિય અને પુદ્ગલસ્કન્ધોની જે આભ્યન્તર રચના તે આભ્યન્તર નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિય. બાહ્ય નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિયને

ખડ્ગની ઉપમા આપીએ તો આશ્ચર્યનંતર નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિયને તે ખડ્ગની ધાર કહી શકાય; અને તે ધારની વિષય-ગ્રહણમાં સાધનભૂત જે શક્તિ તેને ‘ઉપકરણ’ ઇન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે. ભાવેન્દ્રિય પણ એ પ્રકારની છે: લબ્ધિ અને ઉપયોગ. જ્ઞાનના પ્રકારભૂત મતિજ્ઞાન આદિનાં આવરણભૂત ‘કર્મેનો ક્ષયોપશમ’ (કર્મેનું એક પ્રકારનું પોચાપણું થવું એ ક્ષયોપશમ), જે એક પ્રકારનો આત્મિક પરિણામ છે, અથવા આત્મિક શક્તિ છે, તે ‘લબ્ધિ’ ઇન્દ્રિય છે; અને એ લબ્ધિ તથા નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એ ત્રણેના મળવાથી રૂપ આદિ વિષયોનો જે સામાન્ય અને વિશેષ બોધ થવો એ ‘ઉપયોગ’ ઇન્દ્રિય છે. આ પ્રમાણે પાંચે ઇન્દ્રિયો લબ્ધિ, નિર્વૃત્તિ, ઉપકરણ અને ઉપયોગ એમ ચાર ચાર પ્રકારની થઈ. મતલબ એ છે કે આ ચાર ચાર પ્રકારોની સમષ્ટિ એને જ એક એક (સ્પર્શન આદિ એક એક) પૂર્ણ ઇન્દ્રિય કહી શકાય. એ સમષ્ટિમાં જેટલી ન્યૂનતા તેટલી જ ઇન્દ્રિયની અપૂર્ણતા. ઉપયોગ તો જ્ઞાન છે છતાં લબ્ધિ, નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એ ત્રણેની સમષ્ટિનું કાર્ય હોવાથી ઉપચારથી, અર્થાત્ કાર્યમાં કારણનો આરોપ કરી એને પણ ઇન્દ્રિય કહી છે. ‘ઉપયોગ’ એટલે જ્ઞાન, એ પેઠા થવામાં ‘લબ્ધિ’ એ આંતરિક સાધનશક્તિ છે, જ્યારે ‘નિર્વૃત્તિ’ અને ‘ઉપકરણ’, જે પુદ્ગલમય દ્રવ્યેન્દ્રિય છે, બાહ્ય સાધન છે. આંતરિક સાધન શક્તિરૂપ લબ્ધિનો ઉપયોગ જ્ઞાન કે બોધ થવો એ છે, માટે એને ‘ઉપયોગ’ સંજ્ઞા બરાબર ઘટી શકે છે.

જ્ઞાનના પાંચ ભેદો પૈકી મતિ, શ્રુત જોયા. ‘અવધિજ્ઞાન’ અને ‘મનઃપર્યાયજ્ઞાન’ સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ છે અને ત્યાગહારિક નહિ, પણ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ છે. કેમકે તેઓ ઇન્દ્રિયનિરપેક્ષ હોઈ કેવલ આત્મશક્તિસમ્ભૂત છે. અવધિજ્ઞાનની અવધિ એક જાતની થી, અસંખ્ય પ્રકારની છે. ‘અવધિજ્ઞાન’ પોતાની અવધિમાંના

રૂપી પદાર્થોને-ચાહે તે આવરણથી આવૃત હોય, ચાહે દૂર હોય-સાક્ષાત્કાર કરી શકનારું જ્ઞાન છે. ‘ મનપર્યાયજ્ઞાન ’ બીજા-ઓનાં મનને (મનોદ્રવ્યને) સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ કરી શકનારું જ્ઞાન છે. બીજો માણસ શું, ચિન્તવી રહ્યો છે તે મન:પર્યાયજ્ઞાની જાણી શકે છે. ‘ કેવલજ્ઞાન ’ એ પૂર્ણજ્ઞાન છે.

કેવલ્ય-ભૂમિને પહોંચવા માટે આરોહણપ્રકાર સમજવો જોઈએ, જે આત્માનો ક્રમિક વિકાસ છે. એ ગુણસ્થાનનો વિષય હોઈ હવે તે તરફ નજર કરીએ.

ગુણશ્રેણી અથવા ગુણસ્થાન

જૈનશાસ્ત્રમાં ચૌદ શ્રેણીઓ બતાવી છે. આ શ્રેણીઓ ગુણસ્થાનની છે. ગુણસ્થાન એટલે ગુણની અવસ્થા. આત્માનો ગુણવિકાસ મથાયોગ ક્રમશઃ ચૌદ શ્રેણીઓમાં થાય છે.

પહેલી શ્રેણીના જીવો કરતાં બીજી-ત્રીજી શ્રેણીના જીવો આત્મગુણના સંપાદનમાં આગળ ગયેલા હોય છે, અને તેમના કરતાં ચોથી શ્રેણીના જીવો વધુ ઉન્નતિ ઉપર વર્તતા હોય છે. આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર શ્રેણીના જીવો પૂર્વ-પૂર્વ શ્રેણીના જીવોથી અધિક ઉન્નતિ ઉપર પહોંચેલા હોય છે-એક અપવાદ સિવાય. બધા પ્રાણીઓ પહેલાં (પ્રાથમિક અવસ્થામાં) તે પ્રથમ શ્રેણીમાં વર્તનારા હોય છે. પણ એમાંથી જેઓ આત્મબળ ફેરવી આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેઓ ઉત્તરોત્તર શ્રેણીઓમાં યોગ્ય ક્રમથી પસાર થાય છે અને છેવટે બારમી શ્રેણીમાં નિરાવરણ બની તેરમીમાં જીવન્મુક્ત પરમાત્મા બને છે; અને મૃત્યુ સમયે ચૌદમી શ્રેણીમાં આવી તરત જ પરમ નિર્વાણધામ પ્રાપ્ત કરે છે. મંદપ્રયત્નવાળાઓને વચલી કેટલીક શ્રેણીઓમાં

વધારે રોકાવું પડે છે, ચડતી-પડતી પણ ઘણી વખત ઘણી થાય છે. જેથી બારમી શ્રેણીએ કે એ શ્રેણીએ જતા માર્ગે પહોંચતાં તેઓને ઘણો વખત લાગે છે. કેઈ પ્રબળ પુરુષાર્થ ફોરવનારા મહાન્ સાધકો તીવ્ર વેગથી કામ લેતાં વચલી શ્રેણી-ઓમાં વધુ ન રોકાતાં સત્વર બારમી શ્રેણીએ પહોંચી તરત જ કેવલી બની તેરમીમાં આવે છે.

આ વિષય સૂક્ષ્મ હોવા છતાં સમજવામાં ધ્યાન અપાય તો મજનો લાગે એવો છે. આ આત્માની ઉત્ક્રાંતિની વિવેચના છે. મોક્ષમહેલ ઉપર પહોંચવાને આ પગથિયાંની નીસરણી છે. પહેલા પગથિયાથી જીવો ચડવા માંડે છે અને કેઈ હુળવે, તો કેઈ ઉતાવળથી ચડે છે અને યથાશક્તિ આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કેટલાક ચડતાં ચડતાં ભાન નહિ રાખવાથી નીચે ગબડી પડે છે, પડતાં-પડતાં કેઈ ઠેઠ પહેલે પગથિયે પણ જઈ પડે છે, અગ્યારમા પગથિયા સુધી પહોંચેલાઓને પણ મોહનો ફટકો લાગવાથી એકદમ નીચે પડવાનું થાય છે. એટલા જ માટે જીવોને ચડતાં-ચડતાં જરા પણ પ્રમાદ ન કરવા માટે આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોએ ખૂબ *ચેતવણી આપી છે. બારમા પગથિયે પહોંચ્યા પછી પડવાનો કેઈ જાતનો ભય રહેતો નથી. આઠમે-નવમે પગથિયે મોહનો ક્ષય શરૂ થયા પછી પડવાનો ભય બિદકુલ ટળી જાય છે.

(અગ્યારમે પહોંચેલાને પણ નીચે પડવાનું થાય છે તે તેણે મોહનો ‘ક્ષય’ નહિ પણ ‘ઉપશમ’ કર્યો હોવાના કારણે; પણ જો આઠમે-નવમે મોહના ઉપશમની નહિ, પણ ક્ષયની

*જૈન ‘ઉત્તરાધ્યયન’ સૂત્રમાં દશમા અધ્યયનમાં ભગવાન મહાવીરે ગૌતમ ઈન્દ્રભૂતિને સંબોધીને જીવોને “સમયં ગોચમ ! મા પમાયણ” (‘ગોચમ ? મ કર પ્રમાદ’) એ પ્રકારનો સુંદર ઉપદેશ કર્યો છે.

પ્રક્રિયા પ્રારંભ થઈ જાય તો પછી નીચે પડવાનું અસંભવિત બની જાય છે)

‘ગુણસ્થાન’ શબ્દમાં ‘ગુણ’ શબ્દનો અર્થ આત્મવિકાસના અંશ થાય છે. આત્મવિકાસના અંશ જેમ જેમ વધે છે, તેમ તેમ ગુણસ્થાનનો ઉત્કર્ષ માનવામાં આવે છે. આમ તો ગુણસ્થાન અસંખ્યાત છે. કેમકે આત્માની એ પ્રકારની જેટલી પરિણતિઓ એટલાં ગુણસ્થાન. જેમ નદીના એક પ્રવાહને ‘કોસ’ આદિના કલ્પિત માપથી વિભક્ત કરી શકાય છે, છતાં એથી એ પ્રવાહમાં કોઈ અમિટ રેખા બની જતી નથી, ન તો તે પ્રવાહ તૂટે છે, ન તો એક ભાગથી બીજો ભાગ અલગ પડે છે; એ પ્રમાણે ગુણસ્થાનોની વાત છે. એક ગુણસ્થાનથી બીજા ગુણસ્થાનની સીમા એવી રીતે જોડાયેલી છે કે તે એક પ્રવાહસમું બની ગયું છે. એમ છતાં વર્ણન કરવાની સગવડ ખાતર ગુણસ્થાન ચૌદ ભાગોમાં વિભક્ત કરવામાં આવ્યાં છે. દિશાનિર્દેશ એ રીતે જ કરી શકાય.

ચૌદ ગુણશ્રેણીઓનાં નામ : મિથ્યાદષ્ટિ, સાસાદન, મિશ્ર, અવિરતિસમ્યગ્દષ્ટિ, દેશવિરતિ, પ્રમત્ત, અપ્રમત્ત, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ, સૂક્ષ્મમ્પરાય, ઉપશાન્તમોહ, ક્ષીણમોહ, સયોગ-કેવલી, અયોગકેવલી.

૧ મિથ્યાત્વગુણસ્થાન. પ્રાણીમાં જ્યારે આત્મકલ્યાણ-સાધનના માર્ગ વિષેની સાચી દષ્ટિ ન હોય, ઊંધી સમજ હોય કે અજ્ઞાન, ભ્રમ પ્રવર્તતા હોય ત્યારે એ આ પ્રથમ શ્રેણીમાં હોય છે. નાના કીડાથી માંડી મોટા મોટા પંડિતો, તપસ્વીઓ અને રાજા-મહારાજા વગેરે સુદ્ધાં આ શ્રેણીમાં હોય છે. કેમકે વાસ્તવિક આત્મદષ્ટિ કે આત્મભાવના ન હોવી એ મિથ્યાત્વ છે, જે હોતાં એમની અન્ય ઉન્નતિનું કશું મૂલ્ય નથી.

સત્પુરુષને અસત્પુરુષ અને અસત્પુરુષને સત્પુરુષ, કલ્યાણને અકલ્યાણ અને અકલ્યાણને કલ્યાણ, સન્માર્ગને ઉન્માર્ગ અને ઉન્માર્ગને સન્માર્ગ એમ ઉંધું સમજવું એ અને ખોટાં રૂઢિ વહેમોમાં માનવું એ પણ મિથ્યાત્વ છે. દૂકમાં, આત્મકલ્યાણ સાધનના માર્ગમાં કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય વિષેના વિવેકનો અભાવ તે ‘મિથ્યાત્વ’ છે.

શ્રીહરિભદ્રાચાર્યે પોતાના ‘યોગદષ્ટિસમુચ્ચય’ ગ્રંથમાં નિરૂપેલી યોગની-મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્રા, સ્થિરા, કાન્તા, પ્રભા અને પરા-એ આઠ દષ્ટિઓમાં પહેલી ‘મિત્રા’ દષ્ટિ કે જે દષ્ટિમાં ચિત્તની મૃદુતા, અદ્વેષવૃત્તિ, અનુકંપા અને કલ્યાણ-સાધનની સ્પૃહા જેવા પ્રાથમિક સદ્ગુણો પ્રગટે છે તે દષ્ટિની (મૈત્રીલક્ષણા ‘મિત્રા’ દષ્ટિની) પ્રાપ્તિ થવામાં પહેલું ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે, એમ એ આચાર્યમહારાજ જણાવે છે. આમ પ્રથમ ગુણસ્થાન કલ્યાણકારક સદ્ગુણોના પ્રકટીકરણની (પ્રાથમિક) ભૂમિરૂપ છતાં તેને ‘મિથ્યાત્વ’ નામથી નિર્દેશવું એનું કારણ એ છે કે તે ભૂમિકાએ યથાર્થ ‘સમ્યગ્દર્શન’ પ્રગટ થયેલું હોતું નથી. એ ગુણસ્થાનમાં સમ્યગ્દર્શનની ભૂમિએ પહોંચવાના માર્ગ-રૂપ સદ્ગુણો પ્રગટતા હોવાથી એ અવસ્થાનું ‘મિથ્યાત્વ’ તીવ્ર હોતું નથી. છતાં મન્દ પણ મિથ્યાત્વ વર્તતું હોવાને કારણે એ (પ્રથમ) ગુણસ્થાનને ‘મિથ્યાત્વ’ નામથી જણાવવામાં આવ્યું છે; અને સાથે જ, સમ્યગ્દર્શન તરફ લઈ જનારા સદ્ગુણોનું પ્રકટીકરણ થવાની પ્રથમ ભૂમિકા હોવાના કારણે એને ‘ગુણસ્થાન’ પણ કહેવામાં આવ્યું છે.

આચાર્ય હેમચંદ્ર યોગશાસ્ત્રના ૧ પ્રકાશના ૧૬મા શ્લોકની વૃત્તિમાં—

“ગુણસ્થાનસ્વમેતસ્ય ભદ્રકત્વાદ્યપેક્ષયા”

એ વચનથી જણાવે છે કે મિથ્યાદષ્ટિને ‘ગુણસ્થાન’ કહેવામાં આવે છે તે ભદ્રિકપણું વગેરે ગુણોના આધાર પર (એ ગુણોની અપેક્ષાએ).

આ પ્રથમ (‘મિત્રા’) દષ્ટિ સુધી જેઓ પહોંચ્યા નથી તેવા નાના-મોટા બધા અધઃસ્થિત જીવોને પણ શાસ્ત્રે ‘મિથ્યાત્વ’ નામના પ્રથમ ગુણસ્થાનમાં ગણ્યા છે. એ બધાની મિથ્યાત્વ-ભૂમિને ‘ગુણસ્થાન’ નામથી નિર્દેશવાનું કારણ એ છે કે મિથ્યાત્વી પણ, માણસ-પશુ-પક્ષી વગેરેને માણસ-પશુ-પક્ષી આદિરૂપે જાણે છે, માને છે, એ પ્રકારની-બહુવિષયક-યથાર્થ બુદ્ધિ ધરાવે છે. અને એ પણ કારણ શાસ્ત્ર જણાવે છે કે સૂક્ષ્મ-અતિસૂક્ષ્મ જીવોમાં પણ જીવસ્વભાવરૂપ ચેતનાશક્તિ, ગમે તેટલા અલ્પ પ્રમાણમાં પણ અવશ્ય છે. અથવા જે અધઃસ્થિતિમાંથી ઉપર ઊઠવાનું છે તે અધઃસ્થિતિને તેમાંથી ઉપર ઊઠવાની શક્યતા યા સંભવિતતાની દષ્ટિએ [તે પોતે ભલે ગુણસ્થાન ન હોય, પણ ગુણ માટેનું ઉત્થાન ત્યાંથી થતું હોવાની દષ્ટિએ] ‘ગુણસ્થાન’ નામથી નિર્દેશવામાં આવી હોય.

૨. *સાસાદન ગુણસ્થાન સમ્યગ્દર્શનથી પડતી અવસ્થાનું નામ છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયા પછી પણ ક્રોધાદિ પરમ તીવ્ર

* “અનંતાનુબંધી” (અતિ તીવ્ર) ક્રોધાદિ કષાય સમ્યગ્દષ્ટિને શિથિલ કરનાર (આવરનાર) હોવાથી “આ-સાદન” કહેવાય. તેનાથી યુક્ત તે “સાસાદન”. “સીદન્તિ મમ ગાત્રાણિ” વગેરે પ્રયોગો મુજબ ‘સદ’ ધાતુનો અર્થ શિથિલ થવું-ઢીલું પડવું એવો થાય છે. ‘સાદન’ એ એ ધાતુનું પ્રેરક કૃદન્તરૂપ છે. ‘સાદન’ એટલે શિથિલ કરવું અથવા શિથિલ કરનાર. ‘સાદન’ને લાગેલો ‘આ’ એ જ અર્થની વૃદ્ધિ જણાવે છે. આ પ્રકારે ‘આ-સાદન’થી અર્થાત્

(‘અનન્તાનુબન્ધી’) કષાયોનો ઉદય થાય તો સમ્યક્ત્વથી પડવાનો વખત આવે છે. આ ગુણસ્થાન એવી પડતી અવસ્થા-રૂપ છે-સમ્યગ્દર્શનથી અજ્ઞાનમોહમાં કે મિથ્યાત્વમાં પડવારૂપ છે. પડવા માંડે એને પડતાં કેટલી વાર ? એટલે આ ગુણસ્થાન ક્ષણમાત્રનું છે. ‘ઉપશમ’ સમ્યક્ત્વથી પડનારને માટે જ આ ગુણસ્થાન છે.

૩. મિશ્રગુણસ્થાન : આત્માના એવા વિચિત્ર અધ્યવસાયનું નામ છે કે જે સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વ બન્નેના મિશ્રણરૂપ છે, માટે આ ગુણસ્થાનનું નામ મિશ્રગુણસ્થાન છે.

જ્યારે કોઈ જીવને સત્યનું દર્શન થાય છે ત્યારે તે આશ્ચર્ય-ચકિત જેવો બની જાય છે. એના જૂના સંસ્કાર એને પાછળ તરફ ખેંચે છે અને સત્યનું દર્શન આગળ ખેંચે છે. આ ગુણસ્થાનની આ ‘ડોલાયમાન’ અવસ્થા થોડા વખત માટે હોય છે. પછી તો એ કાં તો મિથ્યાત્વમાં પડે છે, કાં તો સત્યને પ્રાપ્ત કરે છે. આ ગુણસ્થાનમાં “અનન્તાનુબન્ધી” કષાય ન હોવાથી આ ગુણસ્થાન ઉપરનાં બન્ને ગુણસ્થાનોથી ચઢિયાતું છે. પરંતુ આમાં પૂર્ણ વિવેકપ્રાપ્તિ હોતી નથી, સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વનું મિશ્રણ હોય છે, અર્થાત્ સન્માર્ગ વિષે શ્રદ્ધા પણ નહિ અને અશ્રદ્ધા પણ નહિ એવી “હાલકડોલક” જેવી

પાડનારથી એટલે કે સમ્યક્ત્વને ગાળી નાખનાર એવા તીવ્ર ક્રોધાદિ કષાયથી યુક્ત તે [સ+આસાદન] સાસાદન. મતલબ કે ‘સાસાદન’ ગુણસ્થાનભૂમિ તીવ્ર ક્રોધાદિ કષાયોદયરૂપ હોઈ પાડવાવાળી છે-સમ્યગ્દષ્ટિને રફે દફે કરી જનારી છે.

‘સાસ્વાદન’ એવું પણ નામ આ ગુણસ્થાનનું છે. એનો અર્થ આસ્વાદનયુક્ત, અર્થાત્ વમન કરાતા સમ્યક્ત્વના આસ્વાદથી યુક્ત.

સ્થિતિ હોય છે, અથવા સત્ અને અસત્ બેઉ તરફ ખેંચાનારી યા બેઉ વિષે “ સેળસેળ ” જેવી શ્રદ્ધા હોય છે.

૪ અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ: વિરતિ વિનાની સમ્યગ્દષ્ટિ (સમ્ય-કૃત્વ યા સમ્યગ્દર્શન) એ ‘ અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ ’ શબ્દનો અર્થ છે. સમ્યક્ત્વનો સ્પર્શ થતાં-ભવબ્રમણના કાળનો છેડો નિયત થઈ જાય છે. આત્મવિકાસની મૂળ આધારભૂમિ આ ગુણસ્થાન છે.

મિથ્યાદષ્ટિ અને સમ્યગ્દષ્ટિ એ બે વચ્ચેનો ફેર આ પ્રસંગે જરા બેધ લઈએ. મિથ્યાદષ્ટિમાં ધાર્મિક ભાવના નથી હોતી. બધા પ્રાણીઓ સાથે એકતા યા સમાનતા અનુભવવાની સદ્-વૃત્તિથી એ ખાલી હોય છે. અન્ય સાથે એનો સંબંધ સ્વાર્થનો કે બદલો લેવાનો જ હોય છે. સમ્યગ્દષ્ટિ ધાર્મિક ભાવનાશીલ અને આત્મદષ્ટિવાળો હોય છે. આત્મકલ્યાણની દિશામાં એ યથા-શક્તિ પ્રવર્તેલો હોય છે. મારો આત્મા છે એવો જ બીજાઓનો આત્મા છે એવી તેની શ્રદ્ધા હોય છે. આસક્તિવશાત્ પોતાના સ્વાર્થ માટે બીજાના હિતનો ઉપરોધ કરવા જેવું દુષ્કૃત્ય એ કદાચ કરે તો પણ એ અનુચિત છે એમ એના અન્તરાત્માને ડંખ્યા કરે છે, એ માટે એને પશ્ચાત્તાપ થાય છે અને કામક્રોધાદિક દોષો અને પાપાચરણ ઓછાં થાય એવી એની મનોભાવના હોઈ એ પ્રકારનું વલણ એ પોતાના ગજા મુજબ રાખતો હોય છે. મિથ્યાદષ્ટિ, ધાર્મિક દષ્ટિએ જે પાપ ગણાતું હોય તેને પાપ સમજતો નથી; ભૌતિક સુખ મેળવવા પાછળ મસ્ત હોવાથી એ માટેનો માર્ગ લેવામાં પુણ્ય-પાપનો ભેદ એને ગ્રાહ્ય નથી; એ પાપમાર્ગને પાપમાર્ગ ન સમજતાં “ એમાં શું ? ” એવી સ્વાભાવિકતાથી ગ્રહણ કરે છે. મિથ્યાદષ્ટિ કોઈનું ભણું કરતો હોય તો પણ સ્વાર્થ, પક્ષપાત કે કૃતજ્ઞતાના હિસાબે કરતો હોય છે, જ્યારે સમ્યગ્દષ્ટિ એ ઉપરાંત સ્વાર્પણભાવનાનું

સાત્ત્વિક તેજ પણ ધરાવતો હોય છે. એનામાં અનુકર્યા અને બંધુભાવની વ્યાપક વૃત્તિ હોય છે.

૫ દેશવિરતિ : સમ્યગ્દષ્ટિપૂર્વક, ગૃહસ્થ ધર્મનાં વ્રતોનું રીત-સર પાલન કરવું એ ‘દેશવિરતિ’ છે. સર્વથા નહિ, કિંતુ દેશતઃ અર્થાત્ અંશતઃ ચોક્કસપણે પાપયોગથી વિરત થવું એ ‘દેશવિરતિ’ શબ્દનો અર્થ છે. દેશવિરતિ એટલે મર્યાદિત વિરતિ.

૬ પ્રમત્ત ગુણસ્થાન. મહાવ્રતધારી સાધુજીવનનું આ ગુણસ્થાન છે. પરંતુ અહીં સર્વવિરતિ હોવા છતાં પ્રમાદ હોય છે. ક્યારેક ક્યારેક કર્તવ્ય કાર્ય કરવાનું ઉપસ્થિત થવા છતાં આલસ્યાદને લીધે જે અનાદરબુદ્ધિ પેદા થાય છે તે પ્રમાદ છે, પરંતુ જેમ ઉચિત માત્રામાં ઉચિત ભોજન લેવું એ પ્રમાદમાં ગણાતું નથી, તેમ જ ઉચિત નિદ્રા પ્રમાદમાં ગણાતી નથી, તેમ કષાય પણ મન્દ હાલતમાં હોતાં અહીં પ્રમાદમાં ગણવામાં આવ્યો નથી, પણ તીવ્રતાને ધારણ કરે ત્યારે તે અહીં પ્રમાદમાં ગણવામાં આવ્યો છે. કેમકે એમ તો કષાયોદય આગળ સાતમામાં પણ છે, દશમા ગુણસ્થાન સુધી છે, પણ મન્દ થતો જતો હોઈ ‘પ્રમાદ’ કહેવાતો નથી.

૭ અપ્રમત્ત ગુણસ્થાન. પ્રમાદમુક્ત મુનિવરનું આ સાતમું ગુણસ્થાન છે. સંયમી મનુષ્ય ઘણીવાર પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત અવસ્થામાં ઝોલાં ખાતો હોય છે. કર્તવ્યમાં ઉત્સાહ અને સાવધાની બંન્ધાં રહે એ અપ્રમત્ત અવસ્થા છે. એ અવસ્થામાં ચલિત-પણું આવતાં થોડા વખતમાં પાછી પ્રમત્તતા આવી જાય છે.

૮ અપૂર્વકરણ. *ચારિત્રમોહનીય કર્મનો ઉપશમ યા ક્ષય કરવાનો અપૂર્વ (પહેલાં નહિ પ્રાપ્ત થયેલો) અધ્યવસાય

* ‘કરણ’ એટલે અધ્યવસાય-આત્મપરિણામ અથવા ક્રિયા.

(આત્મિક ઉત્થાનકાળનો વિશિષ્ટ ભાવોત્કર્ષ) આ ગુણસ્થાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ચારિત્રમોહનીયનો ઉપશમ યા ક્ષય અહીંથી (અહીંની સખળ ભૂમિકા પર મંડાયેલ આગલા ગુણસ્થાનથી) શરૂ થાય છે.

૯ અનિવૃત્તિકરણ. અપૂર્વ પ્રકારનો પામેલો ભાવોત્કર્ષ અહીં એ સમાન શ્રેણીના આત્માઓમાં સમાનતાને ધારણ કરે છે. ઉપલું અને આ બે ગુણસ્થાન આત્મિક ભાવના નૈર્મલ્યની તરતમ અવસ્થાના નિર્દેશરૂપ છે.卐

૧૦ સૂક્ષ્મસમ્પરાય. xમોહનીયકર્મનો ઉપશમ યા ક્ષય થતાં થતાં જ્યારે બધું (ક્રોધ આદિ સપરિવાર કષાયરૂપ) મોહનીય-કર્મ ઉપશાન્ત યા ક્ષીણ થઈ જાય છે, માત્ર એક લોભનો (રાગને) સૂક્ષ્મ અંશ અવશિષ્ટ રહે છે ત્યારે તે સ્થિતિનું ગુણસ્થાન ‘સૂક્ષ્મસમ્પરાય’ કહેવાય છે.

૧૧ ઉપશાન્તમોહ. કષાયરૂપ ચારિત્રમોહનીય કર્મનો ઉપ-શમ જ (ક્ષય નહિ) કરવો જેણે પ્રારંભ્યો છે, તેનો સંપૂર્ણ મોહ ઉપશાન્ત થવો તેનું નામ ‘ઉપશાન્તમોહ’ ગુણસ્થાન.

૧૨ ક્ષીણમોહ. કષાયરૂપ ચારિત્રમોહનીય કર્મનો ક્ષય જેણે પ્રારંભ્યો છે, તેનો સંપૂર્ણ મોહ ક્ષીણ થવો તેનું નામ ‘ક્ષીણ-મોહ’ ગુણસ્થાન. ઉપલું અને આ બન્ને પૂર્ણ સમભાવનાં ગુણ-સ્થાન છે. પણ ફરક એ છે કે ઉપલામાં સમભાવનું સ્થાયીત્વ નથી, જ્યારે આ ગુણસ્થાનમાં એ પૂર્ણ સ્થાયી છે.

卐 પ્રથમ ગુણસ્થાનમાં પ્રવર્તમાન ‘અપૂર્વકરણ’ અને ‘અનિવૃત્તિ-કરણ’ જેમ ‘સમ્યક્ત્વ’ સાથે સંબંધિત છે, તેમ આ (ગુણસ્થાનરૂપ) ‘અપૂર્વકરણ’ અને ‘અનિવૃત્તિકરણ’ ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્ર સાથે સંબંધિત છે.

x ‘સમ્પરાય’ એટલે કષાય, પ્રકૃતમાં લોભ લેવો.

અહીં ઉપશમ અને ક્ષયમાં ફરક સમજી લઈએ. સામાન્ય રીતે એમ સમજીતી અપાય કે આગ પર પાણી નાખી તેને હોલવી નાખવી એ ‘ક્ષય’ અને રાખ નાખી તેને ઢાંકી દેવી એ ‘ઉપશમ’. મોહનો સર્વથા ઉપશમ થયો હોય, છતાં પુનઃ મોહનો પ્રાદુર્ભાવ થયા વગર રહેતો નથી. જેમ પાણીના વાસણમાં પાણીની રજ બધી તળીયે બેસી જાય છે, ત્યારે તે પાણી સ્વચ્છ દેખાય છે, તેમ મોહનાં રજકણો-મોહનો તમામ પુંજ ઉદ્ધિત થતાં અટકી જઈ આત્મપ્રદેશોમાં જ્યારે અન્તર્નિગૂઢપણે બિલ્કુલ સ્થિર થઈ જાય છે, ત્યારે આત્માના પ્રદેશો સ્વચ્છ જેવા બને છે. પરંતુ આ સ્વચ્છતા કેટલા વખતની? પેલા પાણીની નીચે બેસી ગયેલાં રજકણો થોડી વારમાં પાણીને જરામાત્ર હલનચલન-ક્રિયાની અસર લાગવાથી જેમ તમામ પાણીમાં પ્રસરી જાય છે, તેમ ઉપશાન્ત થયેલ મોહપુંજ થોડી વારમાં પુનઃ ઉદયમાં પ્રાપ્ત થાય છે, અને એથી, જેમ ગુણશ્રેણીઓમાં ચડવાનું થયું હતું તેમ પડવાનું થાય છે. મોહશમનના સાધકને ફરી પડવું જ પડે છે, જ્યારે મોહક્ષયનો સાધક એકદમ ‘કેવલજ્ઞાન’ને પ્રાપ્ત કરે છે. કેમકે મોહનો ક્ષય થયા પછી ફરી તેનો ઉદ્ભવ થતો નથી. બારમા ગુણસ્થાનમાં આત્મ ચિત્તયોગની પરાકાષ્ઠાની શુદ્ધ-સમાધિ ઉપર આરૂઢ થઈ સમગ્ર મોહાવરણ, સમગ્ર જ્ઞાનદર્શનાવરણ અને સમગ્ર અંતરાયચક્રને વિધ્વસ્ત કરી કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. એ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં જ—

૧૩ સયોગકેવલી ગુણસ્થાનની શરૂઆત થાય છે. આ ગુણસ્થાનના નામમાં જે ‘સયોગ’ શબ્દ મુકયો છે તેનો અર્થ ‘યોગવાળો’ થાય છે. ‘યોગવાળો’ એટલે શરીર વગેરેના વ્યાપારવાળો. કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી પણ શરીરધારીને ગમનાગમનનો વ્યાપાર, બોલવાનો વ્યાપાર વગેરે વ્યાપારો

રહે છે. દેહાદિની ક્રિયા હોવાને લીધે શરીરધારી કેવલી સયોગ-કેવલી કહેવાય છે.

ગુણસ્થાનસમારોહ સંબંધી મહત્ત્વની પ્રક્રિયા ઉપર જરા દષ્ટિપાત કરી લેવો અહીં પ્રાસંગિક છે.

સાતમા ગુણસ્થાનકે પહોંચેલ પ્રગતિશીલ વીર્યવાન્ સાધકની આન્તરિક સાધના અત્યન્ત સૂક્ષ્મ બની પ્રખર પ્રગતિ કરવા માંડે છે અને ક્ષણમાત્રમાં વિરામભૂમિએ પહોંચે છે. તે બાબત નીચે પ્રમાણે છે.

સમગ્ર કર્મચક્રમાં સરદારી ધરાવતું કર્મ ‘મોહનીય’ કર્મ છે. તેના દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય એમ બે ભેદો અગાઉ બતાવવામાં આવ્યા છે, અને ત્યાં જણાવ્યું છે કે ‘દર્શન’ એટલે દષ્ટિ, અર્થાત્ તાત્ત્વિક સાચી સમજ અથવા કલ્યાણભૂત તત્ત્વશ્રદ્ધા, તેને અટકાવે તે દર્શનમોહનીય; અને ચારિત્રને અટકાવે તે ચારિત્રમોહનીય. જે જીવનનો જે અન્ત-મુહૂર્તમાં દર્શનમોહનીયનાં અર્થાત્ મિથ્યાત્વનાં પુદ્ગલોનો ઉદય એટલા વખત પૂરતો અટકી જાય તે જીવનું તે અન્તમુહૂર્ત સમ્યક્ત્વસંપન્ન બને છે, અને તે સમ્યક્ત્વ ‘ઉપશમ’ સમ્યક્ત્વ છે. એ સમ્યક્ત્વના અજવાળામાં જીવ એ સમ્યક્ત્વના અન્તમુહૂર્તપ્રમાણકાળ પછી ઉદયમાં આવનારા દર્શનમોહનીય (મિથ્યાત્વમોહનીય)નાં પુદ્ગલોને સંશોધવાનું કામ કરે છે. એ કરતાં જેટલા પુદ્ગલોનું માલિન્ય દૂર થઈ તે પુદ્ગલો શુદ્ધ બને છે તેટલાં પુદ્ગલોના પુંજને ‘સમ્યક્ત્વમોહનીય’ કહેવામાં આવે છે; અને એ (મિથ્યાત્વમોહનીયનાં) પુદ્ગલોનો જે ભાગ શુદ્ધાશુદ્ધ મિશ્ર હાલતમાં રહે છે તે પુંજ ‘મિશ્રમોહનીય’ કહેવાય છે; અને જે ભાગ એવો ને એવો અશુદ્ધ રહે છે તે

પુંજ ‘મિથ્યાત્વમોહનીય’ કહેવાય છે. આમ દર્શનમોહનીયના સમ્યક્ત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય અને *મિથ્યાત્વમોહનીય એમ ત્રણ ભેદો (ત્રણ ભાગો) પડે છે. ‘ઉપશમ’ સમ્યક્ત્વનો કાળ પૂરો થતાં એ ત્રણ ભાગો—ત્રણ પુંજોમાંથી જેનો ઉદય થાય છે તે મુજબ આત્માની પરિસ્થિતિ બની જાય છે. અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ—મોહનીય પુંજનો ઉદય થતાં આત્મા ‘ક્ષયોપશમ’ સમ્યક્ત્વને ધારણ કરનારો બને છે; કેમકે એ નિર્મળ પુદ્ગલોનો ઉદય નિર્મળ કાચની જેમ સમ્યક્ત્વપ્રતીતિમાં બાધક થતો નથી; અને જો મિશ્રમોહનીય પુદ્ગલપુંજનો ઉદય થાય તો જીવની તત્ત્વશ્રદ્ધા મિશ્ર એટલે કે “સેળસેળ” જેવી અથવા “હાલક-હાલક” જેવી બને છે; અને મિથ્યાત્વમોહનીય પુદ્ગલપુંજનો ઉદય થતાં જીવ પાછો મિથ્યાત્વથી અવરાય છે.

દર્શનમોહનીયના આ ત્રણ પુંજોના તથા અનન્તાનુબન્ધી ચાર કષાયોના ઉપશમથી પ્રગટનારું ‘ઉપશમ’ સમ્યક્ત્વ ઉપશમશ્રેણી અવસ્થામાં પમાય છે.

ઉપશમ સમ્યક્ત્વ અને ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ વચ્ચે ફરક એ છે કે ઉપશમ સમ્યક્ત્વમાં મિથ્યાત્વનો અથવા દર્શનમોહ-

* દશન મોહયતીતિ દશનમોહનીયમ્ એ પ્રમાણે વ્યુત્પાદિત ‘દર્શનમોહનીય’ શબ્દમાં ‘મોહનીય’ શબ્દનો મુંઝવનાર અર્થાત્ રુંધનાર એવો અર્થ થાય છે, અર્થાત્ દર્શનને રુંધનાર તે દર્શનમોહનીય; પણ એના પેટાભેદરૂપ સમ્યક્ત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય અને મિથ્યાત્વમોહનીયનો અર્થ અનુક્રમે સમ્યક્ત્વને રુંધનાર, મિશ્રને રુંધનાર, મિથ્યાત્વને રુંધનાર એવો નથી કરવાનો, પણ સમ્યક્ત્વમેવ મોહનીયં સમ્યક્ત્વમોહનીયમ્, મિશ્રમેવ મોહનીયં મિશ્ર-મોહનીયમ્, મિથ્યાત્વમેવ મોહનીયં મિથ્યાત્વ-મોહનીયમ્, અર્થાત્ સમ્યક્ત્વરૂપ મોહનીય, મિશ્રરૂપ મોહનીય અને મિથ્યાત્વરૂપ મોહનીય એ પ્રમાણે કરવાનો છે.

નીયનાં કોઈ પુદ્ગલોનો વિપાકોદય કે પ્રદેશોદય કોઈ ઉદય હોતો નથી, અને ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ મિથ્યાત્વમોહનીયનાં ઉદયગત* (પ્રદેશોદયગત) પુદ્ગલોનો ક્ષય અને ઉદયમાં નહિ આવેલ એવાં તે પુદ્ગલોનો ઉપશમ એમ ક્ષય તથા ઉપશમ બન્નેવાળું છે, અને એથી તે ‘ ક્ષયોપશમ ’ સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. વળી તે સમ્યક્ત્વમોહનીયનાં પુદ્ગલોના *વિપાકોદયરૂપ છે. આમ પુદ્ગલાશ્રયી ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ કરતાં શુદ્ધ આત્મ-પરિણામરૂપ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ શ્રેષ્ઠતર છે; અને એનાથી શ્રેષ્ઠતર [સર્વશ્રેષ્ઠ] ‘ ક્ષાયિક ’ સમ્યક્ત્વ છે, જે મિથ્યાત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય અને સમ્યક્ત્વમોહનીય એમ ત્રિવિધ દર્શનમોહનીય તથા અનન્તાનુબન્ધી ચાર કષાય એ સાતના ક્ષયથી પ્રાપ્ત થાય છે. ક્ષયસાધ્ય હોવાથી એ ‘ ક્ષાયિક ’ કહેવાય છે. આમ સમ્યક્ત્વ મુખ્યતઃ ત્રણ પ્રકારનાં છે.

હવે ચારિત્રમોહનીયના ભેદો જોઈએ. તે પચીસ છે. તે આ પ્રમાણે : ક્રોધ-માન-માયા-લોભ એ ચાર, આત્માને કષ્ટ આપનાર હોવાથી ‘ કષાય ’ કહેવાય છે એ દરેકના અનન્તાનુબન્ધી, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને સંજ્વલન એમ ચાર ચાર ભેદો છે. અતિ તીવ્ર કષાયો, જે અનન્તદુઃખરૂપ મિથ્યાત્વના ઉદ્ભાવક છે તે ‘ અનન્તાનુબન્ધી ’; ÷અ-પ્રત્યાખ્યાનને અર્થાત્ અલ્પ પ્રત્યાખ્યાનને પણ, એટલે કે દેશવિરતિને રુંધનાર કષાય તે ‘ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ ’; ‘ પ્રત્યાખ્યાન ’ અર્થાત્ સર્વવિરતિને રોકનાર કષાય તે ‘ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ’; અને વીતરાગ (યથાખ્યાત) ચારિત્રને અટકાવનાર કષાય

* ફલપ્રદ ઉદય તે વિપાકોદય અને જે ઉદયથી આત્મા પર અસર ન થાય તે પ્રદેશોદય.

÷ અહીં “ અ ”નો અર્થ અલ્પ છે.

‘સંજવલન’ કહેવાય છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે “અનન્તા-નુબંધી” કષાય ટળે ત્યારે ચતુર્થગુણસ્થાનસ્વરૂપ સમ્યક્ત્વ, બીજા નંબરનો કષાય ખસે ત્યારે ‘દેશવિરતિ, ત્રીજા વર્ગનો કષાય હટે ત્યારે સર્વવિરતિ અને “સંજવલન” કષાય દૂર થાય ત્યારે વીતરાગ (યથાખ્યાત) ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય. આમ કષાયોના સોળ ભેદ થયા. એમના સહચારી બીજા નવ ગણાવ્યા છે, જેમને ‘નોકષાય’ કહેવામાં આવે છે. તે છે-હાસ્ય, રતિ (અનુરાગ, પ્રીતિ), અરતિ (અપ્રીતિ, ઉદ્વેગ), ભય, શોક, જુગુપ્સા (ઘૃણા) અને પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ, નપુંસકવેદ, આમ ચારિત્રમોહનીયના આ (સોળ અને નવ) પચીસ ભેદો અને દર્શનમોહનીયના પૂર્વોક્ત ત્રણ ભેદો એમ મોહનીય કર્મના કુલ અઠાવીશ ભેદ થયા. તેમાં ત્રિવિધ દર્શનમોહનીય અને અનન્તા નુબંધી ચાર કષાય એમ સાતના ઉપશમથી ઉપશમસમ્યક્ત્વ અથવા ક્ષયથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરેલ આત્મા આઠમા, નવમા બે ગુણસ્થાનોમાં બાકીની મોહનીયની એકવીશ પ્રકૃતિઓમાંથી-એક લોભ સિવાય-વીશ પ્રકૃતિઓને ઉપશમાવે છે. આ ક્ષય કરે છે; અને દશમા ગુણસ્થાનમાં ‘સૂક્ષ્મ’ લોભની દશા ધરાવતો એ ઉપશમક્રિયાની શ્રેણી ચલાવનાર હોય તો એ અવશિષ્ટ લોભાંશને-સૂક્ષ્મભૂત લોભને ઉપશમાવી અગ્યારમા ઉપશાન્તમોહ ગુણસ્થાનને સ્પર્શે છે, જ્યારે ક્ષયક્રિયાની શ્રેણી ચલાવનાર એ સૂક્ષ્મભૂત લોભાંશનો ક્ષય કરે છે. આ સૂક્ષ્મ ભૂત લોભનો ક્ષય થતાં સંપૂર્ણ મોહનો નાશ પૂર્ણ થાય છે, જે બારમા ગુણસ્થાનની પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલી સિદ્ધિ છે, જે તત્કાલ કેવલજ્ઞાનની સિદ્ધિ પ્રગટાવે છે.

આગળ જણાવેલ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ કર્મબંધના હેતુઓમાં આગળ આગળનો બંધહેતુ હોય ત્યારે એની પછીના બંધહેતુ બધાંયે હોય; પણ પાછળનો

બન્ધહેતુ હોય ત્યારે આગળનો હોય અને ન પણ હોય. જેમકે મિથ્યાત્વ હોય ત્યાં અવિરતિ વગેરે બધાંયે બન્ધહેતુ હોય; પણ અવિરતિ હોય ત્યાં મિથ્યાત્વ હોય જ એવો નિયમ નથી; હોય અને ન પણ હોય; પહેલા ગુણસ્થાને અવિરતિ અને મિથ્યાત્વ બન્ને છે, પણ બીજા-ત્રીજા-ચોથા ગુણસ્થાને અવિરતિ છે અને મિથ્યાત્વ નથી. એ પ્રમાણે કષાય હોય ત્યાં યોગ હોય જ, પણ સદેહ કેવલીના યોગ શરીરાદિ (ક્રિયા) નિષ્કષાય હોય છે. આ બધા બન્ધહેતુઓ સાધકની સાધના જેમ જેમ ખિલતી જાય છે, તેમ તેમ ક્રમે ક્રમે ખસતા જાય છે. જેમકે ચતુર્થ ગુણસ્થાને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં મિથ્યાત્વનો ઉદય અટકી જાય છે, એટલે એ મિથ્યાત્વનો સંવર થયો. એ પ્રમાણે વિરતિનું ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થતાં અવિરતિ અટકી જાય છે એ અવિરતિનો સંવર; અપ્રમત્ત (સપ્તમ) ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થતાં પ્રમાદ અટકી જાય છે એ પ્રમાદનો સંવર; ઉપશાન્તમોહ કે ક્ષીણમોહ દશા આવતાં કષાય અટકી જાય છે એ કષાયનો સંવર; અને છેલ્લે મૃત્યુ વખતે અયોગી દશામાં યોગનો નિરોધ થાય છે એ યોગનો સંવર સમજવો.

મોહનો પૂર્ણ વિલય થતાં જ કર્મનો બંધ સર્વથા અટકી જાય છે, અર્થાત્ ‘સંવર’ પૂર્ણતયા સિદ્ધ થાય છે. (એક ફક્ત સાતાવેદનીય કર્મનો ક્ષણિક બન્ધ કઈ ગણત્રીમાં !) જીવન્મુક્ત (સયોગકેવલી)ની એ દશા છે. આમ મોક્ષ અથવા સિદ્ધત્વ પૂર્ણ સંવર અને દેહમુક્ત થતી વખતે પૂરી થતી નિર્જરા એ ઉભયના બળે પ્રાપ્ત થાય છે.

સર્વકર્મક્ષયાત્મક મોક્ષ થવા પૂર્વે અંશતઃ કર્મક્ષયરૂપ નિર્જરા વધતી જવી જરૂરની છે. જો કે સર્વ સંસારી આત્માઓમાં કર્મનિર્જરાનો ક્રમ ચાલુ જ હોય છે, પણ આત્મકલ્યાણરૂપ

કર્મનિર્જરા જીવ મોક્ષાભિમુખ થયા પછી થાય છે. ખરી મોક્ષાભિમુખતા સમ્યગ્દષ્ટિની પ્રાપ્તિથી શરૂ થાય છે, અને તે મોક્ષસાધનવિકાસ વધતો વધતો “જિન” અવસ્થાએ પૂર્ણ થાય છે. સમ્યગ્દષ્ટિની પ્રાપ્તિથી માંડી “જિન” અવસ્થા સુધીમાં થતી અન્તર્વિકાસગતિના સ્થૂલ દષ્ટિએ દશ વિભાગો બતાવવામાં આવ્યા છે. એમાં ઉત્તરોત્તર પરિણામની વિશુદ્ધિ ચઢતી જતી હોય છે. પરિણામની વિશુદ્ધિ જેટલી વધારે, કર્મનિર્જરા પણ તેટલી વધારે. એટલે પૂર્વ પૂર્વ અવસ્થા કરતાં ઉત્તર ઉત્તર અવસ્થામાં પરિણામવિશુદ્ધિની અધિકતાને લીધે અસંખ્યાતગણી કર્મનિર્જરા વધતી જાય છે. આ રીતે વધતાં વધતાં છેવટે જિન (સર્વજ્ઞ) અવસ્થામાં નિર્જરાનું પ્રમાણ સહુથી વધારે થઈ જાય છે. એ દશ અવસ્થાઓ આ છે :

૧ મિથ્યાત્વ ટળતાં સમ્યક્ત્વ પ્રગટે તે સમ્યગ્દષ્ટિ. ૨ જેમાં દેશવિરતિ પ્રગટે તે ઉપાસક. ૩ જેમાં સર્વવિરતિ પ્રગટે તે વિરત. ૪ જેમાં “અનંતાનુબંધી” કષાયોનો વિલય કરવા જેટલી વિશુદ્ધિ પ્રગટે તે અવન્તવિયોજક, ૫ જેમાં દર્શનમોહનો ક્ષય કરવાની વિશુદ્ધિ પ્રગટે તે દર્શનમોહક્ષપક. ૬ જે અવસ્થામાં ચારિત્રમોહની પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ ચાલતો હોય તે ઉપશમક. ૭ જે અવસ્થામાં એ ઉપશમ પૂર્ણ થાય તે ઉપશાન્ત. ૮ જે અવસ્થામાં ચારિત્રમોહની પ્રકૃતિઓનો ક્ષય ચાલતો હોય તે ક્ષપક. ૯ જે અવસ્થામાં એ ક્ષય પૂર્ણ સિદ્ધ થાય તે ક્ષીણમોહ. ૧૦ જેમાં જિનપણું [સર્વજ્ઞપણું] પ્રગટે તે જિન.

જિન કેવળી પરમાત્મા પોતાના આયુષ્યના અંત વખતે [મરણસમયે] પોતાના શરીરાહિના તમામ વ્યાપારોનો નિરોધ કરે છે, એ નિરોધની પૂર્ણ અવસ્થાનું ગુણસ્થાન—

૧૪ અયોગી કેવલી છે. અયોગી એટલે સર્વવ્યાપારરહિત—સર્વક્રિયારહિત. કેવલી અયોગી થતાં જ એનું શરીર છૂટી જાય છે અને એ પરમ આત્મા અમૂર્ત, અરૂપી, કેવલજ્યોતિ સ્વરૂપ પરમ કૈવલ્યધામને પ્રાપ્ત થાય છે.

અધ્યાત્મદષ્ટિ પણ આ પ્રસંગે સંક્ષેપમાં ચિંતવી લઈએ.

અધ્યાત્મ

સંસારની ગહન ગતિ છે. જગતમાં સુખી જીવોના કરતાં દુઃખી જીવોનું ક્ષેત્ર ખડું મોટું છે. આધિ-વ્યાધિ-શોક-સંતાપથી સમસ્ત જગત્ સન્તપ્ત છે. સુખનાં અનેકાનેક સાધનો મોજુદ હોય તો પણ મોહ અને સન્તાપનાં દર્દો મટી શકતાં નથી. ધન વગેરે મળવા છતાં દુઃખનો સંયોગ ખસી શકતો નથી. દુઃખનાં મૂળ વસ્તુતઃ—કામ, ક્રોધ, લોભ, અભિમાન, ઇર્ષ્યા, દ્વેષ આદિ માનસિક વિકારદોષોમાં રહ્યાં છે. મોહવાસનાની દુનિયા એ જ દુખીઆરો સંસાર છે.

સુખ-દુઃખનો તમામ આધાર મનોવૃત્તિ ઉપર છે. મોટો વનાઢ્ય મનુષ્ય પણ લોભના ચક્કરમાં ફસાવાથી અથવા પ્રકૃતિના કાર્પણ્યદોષને લીધે દુઃખી રહ્યા કરે છે, જ્યારે નિર્ધન મનુષ્ય પણ વિવેકસંપાદિત સંતોષવૃત્તિના પ્રભાવે મન ઉપર ઉદ્વેગ નહિ રાખતો હોવાથી સુખી રહે છે. સુખ-દુઃખની ભાવનાનાં વહેણ મનોવૃત્તિના વિચિત્ર ચક્કર પ્રમાણે ફરતાં રહે છે. મનની આ વિચિત્ર ચંચલ સ્થિતિમાં જ દુઃખનાં મૂળ રહેલાં છે. યેશક

જળ, અન્ન તો +શરીરયાત્રાર્થે જોઈએ જ છે; જીવનયાત્રા યા સુખશાન્તિ માટે એ પ્રકારના બાહ્ય પદાર્થો કે સાધનો અવશ્ય અપેક્ષિત છે; તથાપિ તેમની (તે પદાર્થો કે તે સાધનોની) તંગ હાલતમાં પણ, તાત્વિક (સાચી) સમજ અને તેણે બક્ષેલી સંતોષલક્ષ્મી જેણે સંપાદન કરી છે તે સત્વશાલી મનુષ્ય પોતાના ચિત્ત કે આત્માને સ્વસ્થ રાખી શકે છે અને પોતાના અન્તર્વિકાસને મંદ પડવા દેતો નથી.

સામાન્યતઃ આ જિંદગીમાં અને આ દુનિયામાં સુખી થઈ શકાય છે, સુખે રહી શકાય છે—જો આપણે આપણી પોતાની પાસે જે હોય તેનાથી સંતુષ્ટ રહીએ અને જરૂરી ચીજો ન્યાયના રસ્તે

+ હસ્થ મુનિ ઋષભદેવનું ચિંતન—

પ્રદીપા ઇવ તૈલેન પાદપા ઇવ વારિણા ।
 આહારેણૈવ વર્તન્તે શરીરાણિ શરીરિણામ્ ॥ ૨૩૯ ॥
 અચાપિ યદિ વાઽઽહારમતિક્રાન્તદિનોષ્વવ ।
 નગૃહ્ણામ્યભિગ્રહાય કિન્તૂત્તિષ્ઠે પુનર્યદિ ॥ ૨૪૧ ॥
 અમી સહસ્રાશ્રત્વાર દ્વાઽમોજનપીડિતા ।
 તદામઙ્ગં ગ્રહીષ્યન્તિ ભાવિનો મુનયોઽપરે ॥ ૨૪૨ ॥
 સ્વામી મનસિકૃત્યેવં ભિક્ષાર્થં ચલિતસ્તતઃ ।

—હેમ-ત્રિષ્ટિ, ૧ પર્વ, ૩ સર્ગ.

અર્થાત્ શરીરધારીઓના શરીર, જેમ તેલથી દીપક અને પાણીથી વૃક્ષ, તેમ આહારથી વર્તે છે. આજ વર્ષ દહાડા સુધી ભોજન વગર ચલાવ્યું તો હજી પણ જો આહાર ગ્રહણ નકરું અને અભિગ્રહણનિષ્ઠ બનું તો પેલા ચાર હજાર મુનિઓની જે દશા થઈ અર્થાત્ તેઓ જેમ ભૂખથી પીડાઈ વ્રતભંગ થયા, તેમ ભવિષ્યના મુનિઓ પણ ભોજન ન મળવાથી ભૂખથી પીડાઈ વ્રતભંગ થશે. આમ વિચારીને ઋષભદેવ ભિક્ષા માટે ચાલ્યા.

મેળવીએ કે મેળવવા શ્રમ કરીએ, તેમ જ ભૌતિક વિલાસની આકાંક્ષા ન રાખતાં માનસિક સુખની સંભાળ રાખવાનું દૃષ્ટિબિન્દુ ધારણ કરીએ. સારાંશ એ છે કે આત્માનું અથવા નિર્દોષ જીવનની પ્રસન્નતાનું સુખ એ જ સાચું સુખ છે-ચાહે માણસ ગરીબ હોય કે પૈસાદાર; શહેરમાં વસનારો હોય કે ગામડામાં *

તત્ત્વવેત્તા મિલેટન કહે છે :

* " A mind can make heaven of hell and hell of heaven. અર્થાત્-મન નરકને સ્વર્ગ અને સ્વર્ગને નરક બનાવી શકે છે.

" we may be unhappy even while sitting on a mountain of gold and happy even without a pie in our pocket. I think that true happiness comes when we are neither rich nor poor, but just able to meet our requirements and reasonable comforts of life. The struggle of existence kills the joy of life. Easy life makes life dull and inactive. I think true happiness consists in working for needs but never in becoming greedy. "

અર્થાત્ એ સંભવિત છે કે આપણે સુવર્ણના પર્વત ઉપર બેસીને પણ સુખી ન થઈ શકીએ, દુઃખી થઈએ, અને આપણા ખિસ્સામાં એક પાઈ પણ ન હોય તેવે વખતે પણ સુખી હોઈ શકીએ. હું ધારું છું કે ખરું સુખ નથી ધની અવસ્થામાં કે નથી ગરીબ હાલતમાં, પણ આપણી જરૂરીઆતો અને વાજખી સુખ-આરામ મેળવવા માટે ઠીક ઠીક સમર્થ થવામાં છે. જીવનની ધાંધલ જીવનના આનંદને મારી નાખે છે અને આરામતલબ જીવન જીવનને આળસુ-જડ અને અકર્મણ્ય બનાવે છે. હું ધારું છું કે સાચું સુખ જરૂરીઆતો માટે કામ, શ્રમ કરવામાં સમાયું છે, પણ લોભીઆ થવામાં નહિ જ.

ખરેખર “મન સાધ્યું તેણે સધળું સાધ્યું” એ વાત પૂર્ણ સત્ય છે. જે મનનો વિજેતા છે તે વિશ્વવિજેતા છે.

રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ મનોવૃત્તિના પરિણામો છે. એ ત્રણ ઉપર આખું સંસાર-ચક્ર ફરે છે. એ ત્રિદોષને દૂર કરવા અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સિવાય અન્ય કોઈ વૈદ્યક ગ્રંથ નથી. પરંતુ એ વાતનો પોતાની જાતને અનુભવ થવો કે ‘હું એક પ્રકારે રોગી છું’ બહુ કઠિન છે. જ્યાં સંસારના મોહ-તરંગો મન ઉપર અફળાતા હોય, વિષયરાતરૂપ વીજળીના ચમકારા હૃદયને આંજ નાખતા હોય અને તૃણાના ઉત્કટ ધોધમાં આત્મા અસ્વસ્થ દશા ભોગવી રહ્યા હોય ત્યાં પોતાનો ગુપ્ત “રોગ” સમજવો એ ભારે કઠિન છે. આવી સ્થિતિવાળા અજ્ઞ જીવો એકદમ અધઃસ્થિતિ પર છે. એ સ્થિતિથી ઉપર આવેલા જીવો, જેઓ પોતાને ત્રિદોષાકાન્ત, ત્રિદોષજન્ય ઉગ્ર તાપમાં સપડાયેલા સમજે છે અને તે રોગના પ્રતીકારની શોધમાં ઉત્સુક છે, તેવાઓને માટે આધ્યાત્મિક “ઔષધ”નાં પ્રકાશન ઉપયોગી છે.

‘અધ્યાત્મ’ શબ્દ ‘અધિ’ અને ‘આત્મા’ એ બે શબ્દોના સમાસથી બનેલો છે. આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને લક્ષ્ય કરી તદનુસાર વર્તવું-આત્મવિકાસની કલ્યાણમયી દિશામાં વિહરવું એ અધ્યાત્મ છે, અથવા એ આધ્યાત્મિક જીવન કહેવાય. સંસારના તત્ત્વો જડ અને ચેતન-જે એકબીજાના સ્વરૂપને જાણ્યા સિવાય જાણી શકાતાં નથી-એમનું નિરૂપણ અધ્યાત્મના વિષયમાં મુદ્દાસર કરવામાં આવે છે.

‘આત્મા શી વસ્તુ છે?’ ‘આત્માને સુખ-દુઃખનો અનુભવ કેમ થાય છે?’ ‘આત્માને સુખ-દુઃખનો અનુભવ થવામાં કોઈ અન્યનો સંસર્ગ કારણભૂત છે કે કેમ?’ ‘કર્મનો સંસર્ગ આત્માને કેમ થઈ શકે?’ ‘એ સંસર્ગ આદિમાન છે કે

અનાદિ ? ' ' અનાદિ હોય તો તેનો ઉચ્છેદ કેવી રીતે થાય ? ' ' ' કર્મનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે ? ' ' કર્મના ભેદાનુભેદ કેવી રીતે છે ? ' ' કર્મના બન્ધ, ઉદય અને સત્તા કેવી રીતે નિયમ-બદ્ધ છે ? ' ' આત્મા કઈ હાલતમાં છે ? ' ' એ પેતાની મૂળ સ્થિતિને પામી શકે કે નહિ ? ' ' પામી શકે તો કેવી રીતે ? ' ' આ બધી બાબતોની વિચારણા અધ્યાત્મના વિષયમાં સારી પડે પથરાયેલી હોય છે.

એ સિવાય, અધ્યાત્મના વિષયમાં મુખ્યત્વે સંસારની (ભવચક્ર) નિસ્સારતા અને નિર્ગુણતાનો, રાગ-દ્વેષ-મોહના દોષે ભવચક્રના ફેરા કરવા પડે છે, એની કલેશરૂપતાનો ડૂબડૂબ ચિતાર આપવામાં આવે છે. જુદી જુદી રીતે ભાવનાઓ સમ-જાવી મોહ-મમતાને દબાવવા તરફ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું પ્રધાન લક્ષ્ય હોય છે અને એ જ લક્ષ્ય તરફ એનો સકલ ઉપદેશ પૂર્ણ બળથી વહે છે.

દુરાચરનો ત્યાગ, અદ્વેષભાવ, તત્ત્વશુશ્રૂષા, સન્તસમાગમ, સત્પુરુષોની પ્રતિપત્તિ, તત્ત્વશ્રવણ, કલ્યાણભાવના, મિથ્યાદષ્ટિના નિરાસ, સમ્યગ્દષ્ટિની પ્રાપ્તિ, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ કષાયોનો નાશ, ઇન્દ્રિયોનો સંયમ, મનઃશુદ્ધિ, મમતાનો ત્યાગ, સમતાનો પ્રાદુર્ભાવ, ચિત્તની સ્થિરતા, આત્મસ્વરૂપરમણતા, ધ્યાનનો પ્રવાહ, સમાધિનો આવિર્ભાવ, મોહાદિ આવરણોનો ક્ષય અને છેવટે કેવલજ્ઞાન તથા મોક્ષની પ્રાપ્તિ, એ રીતે મૂલથી લઈને ક્રમશઃ થતી આત્મોન્નતિ અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં વર્ણવવામાં આવે છે.

‘ અધ્યાત્મ ’ કહો કે ‘ યોગ ’ કહો એક જ વાત છે. ‘ યોગ ’ શબ્દ ‘ જોડવું ’ એ અર્થવાળા યુજ્ઞ ધાતુથી બનેલો છે. કલ્યાણકારક ધર્મસાધના અથવા મુક્તિસાધનવ્યાપાર, જે મુક્તિ સાથે જોડનાર હોવાથી ‘ યોગ ’ કહેવાય છે, તે અધ્યાત્મ છે.

મોહદૃશા એ આત્માનો ગંભીર રોગ છે. કર્મબન્ધપરંપરા અથવા ભવભ્રમણ એને જ આભારી છે. ક્રોધ વગેરે એનાં જ રૂપ છે. એમની સામે આધ્યાત્મિક સાધનોનું દિગ્દર્શન આ પ્રમાણે છે; ક્રોધનો નિરોધ ક્ષમાથી થાય છે, માન મૃદુતાથી શમે છે, માયા ઋજુતાથી ખસે છે અને લોભ સંતોષથી જિતાય છે. આ કષાયોનો પરાભવ ઇન્દ્રિયજય પર અવલમ્બિત છે. ઇન્દ્રિયજય ચિત્તશુદ્ધિથી સધાય છે. *ચિત્તશુદ્ધિ રાગ-દ્વેષ રૂપ મેલને દૂર કરવાથી થાય છે. એ દૂર કરવાનું કામ સમતા-રૂપ જળથી બને છે. સમતા મમતાને મૂકી દેવાથી પ્રગટે છે. મમતાને દૂર કરવા “અનિત્ય સસારે ભવતિ સકલં યત્તયનગમ્” (સંસારમાં જે કંઈ આંખથી દેખાય છે તે બધું અનિત્ય છે. એવી અનિત્ય-ભાવના અને બીજી ‘અશરણ’ વગેરે ભાવનાઓ પોષવી ઉપયુક્ત છે. આ ભાવનાઓનું બળ જેમ જેમ પ્રખર થતું જાય છે, તેમ તેમ મમત્વરૂપ અંધકાર તે પ્રમાણમાં ક્ષીણ થતો જાય છે, અને તે પ્રમાણમાં સમતાની જ્યોત પ્રગટતી જાય છે. આ સમતાની પરાકાષ્ટાના પરિણામે ચિત્તની એકાગ્રતા સિદ્ધ થઈ શકે છે, જેના પરિણામે આત્મા ધ્યાન કે સમાધિ-યોગની ભૂમિએ પહોંચે છે. ધ્યાનની ભૂમિમાં આવ્યા પછી પણ, સિદ્ધિ-લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થતાં એમાં ફસાવાનું થાય અથવા માન-મોટાઈ કે પૂજા-ગૌરવનો મોહ પેદા થાય તો અધઃપાત થતા વાર લાગે નહિ. માટે જ્ઞાની ધ્યાની યોગીએ પોતાના

* “અસશય મહાબાહો ! મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।

અભ્યાસેન ચ કૌન્તેય ! વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥”

—ભગવદ્ગીતા, ૬-૩૫

અર્થાત્-સત્કર્મોના અભ્યાસથી અને વૈરાગ્યભાવથી ચિત્તનો નિરોધ થાય છે.

મોહવિહારણુકાર્યમાં અખંડ ધૈર્ય રાખી પૂર્ણ સાવધાન રહેવાનું છે એમ શાસ્ત્રકારો ઉપદેશે છે. વીતરાગતાના ચરમ શિખરે જ્યારે એ પહોંચે છે ત્યારે પૂર્ણ કૃતાર્થ (કૃતકૃત્ય) થાય છે. ત્યારે એ આત્મામાં પરમાત્મભાવનું પૂર્ણ પ્રકટન થાય છે. આવો ઉત્તાણુ આત્મા એ જ ભગવાન કે પરમાત્મા. શરીર હોય ત્યાં સુધી એ સાકાર પરમાત્મા, પછી નિરાકાર.

આત્મા કલ્યાણસાધન વિષે મૂઠ યુદ્ધિવાળો હોય ત્યારે ‘બહિરાત્મા’, અન્તર્દષ્ટિવાળો થાય ત્યારે ‘અન્તરાત્મા’ અને નિરાવરણ દશાએ પહોંચી પૂર્ણ પ્રકાશ બને ત્યારે પરમાત્મા કહેવાય છે.

બહિરાત્મા, ભદ્રઆત્મા, Xઅન્તરાત્મા, ÷સદ્દાત્મા, *મહાત્મા, યોગાત્મા અને પરમાત્મા એ પ્રમાણે પાંચ આત્માનો વિકાસ-ક્રમ બતાવી શકાય છે.

“યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ” એ મહાત્મા પતંજલિનો યોગના સંખંધમાં પ્રથમ સૂત્રપાત છે. ચિત્તવૃત્તિનિરોધ એટલે જ્યાં ત્યાં ભટકતી ચિત્તવૃત્તિઓને કુશલ ભાવનામાં જોડવી, શુભ-ચિંતનમાં વ્યાપ્ત કરવી એને યોગ કહેવામાં આવે છે. યોગનો આ અર્થ પ્રથમ આવશ્યક પાઠ તરીકે સમજવા યોગ્ય અને અભ્યસનીય છે.

ચિત્તવૃત્તિનું શુભપણું જેમ જેમ ખિલતું જાય છે તેમ તેમ તેનું શુદ્ધત્વ અને સ્થૈર્ય સધાવા માંડે છે; પરિણામે એકાગ્રતાની ભૂમિ પર એ આવી શકે છે. મલિન વિચારોને ઊઠવા ન દેતાં સદ્વિચારોમાં જ ચિત્તને અખંડ રમતું રાખવા માટે

Xસમ્યગ્દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરે ત્યારે. ÷સદાચરણસમ્પન્ન *ચારિત્રની મહાન ભૂમિકાને પામેલ.

સત્યનિષ્ઠા પહેલી જોઈએ, જોઈએ દૃઢનિશ્ચય, અને પ્રયત્ન; એ યોગસાધનનો પ્રાથમિક અને અત્યાવશ્યક માર્ગ છે. ભગવત સ્મરણ તથા સત્કર્મશીલતા.

મોક્ષની સાધના નવાં આવતાં કર્મોને અટકાવવાં અને પૂર્વનાં બંધાયેલાં કર્મો ક્ષીણ કરવાં એ જ જ ક્રિયાઓ પર અવલંબિત છે, જેમાં પહેલીને ‘સંવર’ અને બીજીને ‘નિર્જરા’ નામ આપેલું પાછળ જોઈ ગયા છીએ. આ બંને ઉપાયોની સિદ્ધિ માટે સદ્વિચારણ, સદાચરણ, શમ, સંયમ, તપ, ત્યાગ અને આધ્યાત્મિક સ્વાધ્યાય તેમ જ દોષાસ્પદ સંયોગથી દૂર રહેવું એ જ અધ્યાત્મશાસ્ત્રવર્ણિત સાધનપ્રણાલી છે.

આત્મામાં અનન્ત શક્તિઓ છે. અધ્યાત્મના પ્રબલ માર્ગે તે ખિલવી શકાય છે. આવરણો દૂર થવાથી આત્માની જે શક્તિઓ પ્રગટે છે તે વર્ણવી શકાય તેમ નથી. આત્માની

૫ સ્વામી શંકરાચાર્યનો પણ સાધનપञ्ચકસ્તોત્રમાં એવો જ ઉલ્લેખ છે કે—

પ્રાક્કર્મ પ્રવિલાપ્યતાં ચિત્તિબલાન્નાપ્યુત્તરૈઃ શ્લિષ્યતાં

પ્રારબ્ધં ત્વિહ ભુજ્યતામથ પરબ્રહ્માત્મના સ્થીયતામ્ ॥ ૫ ॥

અર્થાત્ પૂર્વજન્મ કર્મોને જ્ઞાનશક્તિથી નષ્ટ કરો, નવા કર્મબંધોથી ન જોડાઓ, તેમ જ પ્રારબ્ધ (ઉદ્યાગત) કર્મોને (સમભાવે) ભોગવો, અને એ રસ્તે પરબ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરો.

જૈનદર્શનમાં કર્મની બંધનતા, સત્ અને ઉદ્યમાન એમ ત્રણ અવસ્થાઓ માનવામાં આવી છે. જેમને ક્રમશઃ બંધ, સત્તા અને ઉદ્ય કહેવામાં આવે છે. જૈનેતર દર્શનોમાં બંધમાન કર્મને “ક્રિયમાણ,” સત્કર્મ (સત્તાગત કર્મ)ને “સંચિત” અને ઉદ્યમાન કર્મને “પ્રારબ્ધ” કહે છે.

ચેતનશક્તિ સામે ભૌતિક વિજ્ઞાનના ચમત્કારો કંઈ હિસાબમાં નથી. જડવાદનો ઉત્કર્ષ અને એથી પ્રાપ્ત થતી ઉન્નતિ સાપાય, સપરિતાપ, સભય અને વિનશ્વર છે; પરંતુ વિશુદ્ધ આત્મશક્તિનો પ્રકાશ એ કલ્યાણભૂત પ્રકાશ અને નિર્મળ આનંદનો ઝરો છે. એ અખંડ અને અક્ષય સુખ છે. આધ્યાત્મિક યાત્રા જ એને મેળવવાનો માર્ગ છે. વિદ્યા કે વિજ્ઞાન ધર્મસમ્પન્ન હોતાં જ સુખ અને અભ્યુદય સર્જે છે; ધર્મવિરુદ્ધ હોતાં દુઃખરૂપ અને અનર્થકારક નીવડે છે.

ભાવના :

મોહ-મમત્વને નરમ પાડવામા ભાવનાઓનું બળ સારું કામ કરે છે, એમ હમણાં જ કહેવામાં આવ્યું છે. જૈન ગ્રંથોમાં એ વિષયમાં બાર ભાવના-જેમને ‘અનુપ્રેક્ષા’ પણ કહેવામાં આવે છે-ઉપદેશવામાં આવી છે.

(૧) અનિત્ય. બધું નાશવંત છે એમ વિચારવું એ અનિત્ય-ભાવના છે. અનાસક્તિ માટે આ ભાવના બહુ સારી છે. “દુનિયાની જે ચીજો માટે આપણે અન્યાય કરીએ છીએ તે સાથે આવવાની નથી; આ જીવન પણ ક્ષણભંગુર છે; તો પછી એ માટે અન્યાય કે અધર્મનું આચરણ કરવું ખોટું છે. પ્રકૃતિ ઉપર આપણે કદાચ કેટલેક અંશે જય મેળવી શકીએ, બીજા માણસો કે રાષ્ટ્રમંડળ ઉપર પણ પ્રભુત્વ જમાવી શકીએ, કિન્તુ મોત ઉપર જિત નથી મેળવી શકતા. મોત આપણા વિજયોને છીનવી લે છે. જિંદગી ચાર દિવસનું ચાંદરણું છે, એને પાપાચરણેથી કાળુ શું કામ બનાવીએ? કાળુ બનાવીએ તો “ફિર અંધેરી રાત!” “શરીર એક દહાડે માટીમાં મળી જવાનું છે, પછી એને બીજાના માથા પર શું કામ નચાવીએ?”

નાશવાન્* જિંદગી માટે અનિતિ-અન્યાયનાં, પરદ્રોહનાં દુષ્કર્મો કરવાં અને પછી એના પરિણામે ઘોર અધોગતિમાં પટકાર્થ પડવું એ મૂર્ખાઈની જ વાત ગણાય, સમજદારીની નહિ. ”— આ પ્રકારની ભાવના ન્યાયમાર્ગથી આપણને બ્રહ્મ થવા દેતી નથી. એ જ આ ભાવનાની ઉપયોગિતા છે. સ પત્તિ ચાલી જાય છે, તેમ વિપત્તિ પણ ચાલી જાય છે એ વાત ધ્યાન પર રહે તો વિપત્તિના વખતે અને ઇષ્ટવિયોગના વખતે ધૈર્યને જાળવી શકાય. એ પણ આ ભાવનાની ઉપયોગિતા છે. આ ભાવનાનો ઉપયોગ અકર્મણ્ય બનવામાં ન થવો જોઈએ. એ એનો દુરુપયોગ

* કવિમૂર્ધન્ય કાલિદાસે રઘુવંશના ૮મા સર્ગમાં આપેલા ૮૭-૮૮-૮૯-૯૦ શ્લોકો પ્રસ્તુત વિષયને ઉપયોગી થઈ શકે છે, તે શ્લોકોનો ભાવ આ છે—

(૮૭) મરણ પ્રકૃતિ છે અને જીવિત વિકૃતિ છે. પ્રાણી ક્ષણભર પણ શ્વાસ લેતો રહી શકે છે એ જ ગનીમત છે.

(૮૮) મૂઢબુદ્ધિ માણસ પ્રિયનાશ થતાં એને પોતાના હૃદયમાં ભોંકાયેલું શબ્દ સમજે છે, જ્યારે સ્થિરબુદ્ધિ મનુષ્ય એ સંયોગમાં ‘શબ્દ’ નીકળી ગયું માને છે.

(૮૯) જ્યારે એક વખતે માણસને (પ્રાણીને) પોતાનું શરીર જ મૂકી દેવું છે, તો પછી (જીવિત દરમ્યાન) બાહ્ય વિષયોના થતા વિયોગ પર એણે શા માટે દુઃખી થવું જોઈએ ?

(૯૦) હવાના સપાટા લાગતાં વૃક્ષ અને પર્વત બન્ને હાલવા માંડે તો એ બેઉમાં ફેર શો ? (વૃક્ષ જેવા તો હાલી જીકે પણ પહોડ અડગ રહે.)

મરણે પ્રકૃતિઃ શરીરિણાં

વિકૃતિર્જીવિતમુચ્યતે બુધ્વઃ ॥ ૮૭ ॥

દ્રુમ-સાનુમતાં કિમન્તરં

યદિ વાયો દ્વિતયેડપિ તે ચક્ષ્માઃ ? ॥ ૯૦ ॥

ગણાય. પરહિતના સત્કાર્યમાં યથાશક્તિ પ્રવૃત્તિશીલ થઈએ તો જ અનિત્ય-ભાવના સાચી રીતે પરિણમી ગણાય. કેમકે “અનિત્ય” સમજીને “નિત્ય” ને પામવાના ઉમેદવારે સ્વપરહિતસાધનના સન્માર્ગે ચાલવું જ રહ્યું.

સુખોપભોગની ભૌતિક વસ્તુઓ અનિત્ય હોય તેમ જ દુઃખમિશ્રિત હોય તેમ છતાં જ્યાં સુધી જીવન છે ત્યાં સુધી તેવી જીવનોપયોગી વસ્તુઓ મેળવવી એ આવશ્યક થઈ પડે છે અને તે વિના ચાલી શકતું નથી એ સ્પષ્ટ છે. અતઃ એ વસ્તુઓ ન્યાયથી મેળવવી જોઈએ અને એનો ઉપભોગ આસક્તિ વિના કરવો જોઈએ એવો ઉપદેશ આપવાનો આ ભાવનાનો ઉદ્દેશ છે. આપઘાત કરવાનું તો નિષિદ્ધ જ છે.

(૨) અશરણ “હું રાજા છું, મહારાજા છું, જનતાનો કે જગતનો રક્ષક છું, હું મોટો શ્રીમંત છું, શેઠ છું, બળવાન છું, મારું સહાયકમંડળ, મારો અનુયાયિવર્ગ વિશાળ છે, મારું કોઈ શું કરી શકે તેમ છે?” આ જાતનો અહંકાર માણસમાં ન આવે એ માટે ‘અશરણ’ ભાવના છે. માણસનો આવી જાતનો મદ કે ધમંડ ખોટો છે, કેમકે એ મૃત્યુના અનિવાર્ય પંજમાંથી બચી શકતો નથી, તેમ જ બીજા કોઈને બચાવી શકતો નથી. કારમા રોગોનાં દુઃખ એને એકલાને સહન કરવા પડે છે, એ વળતે એના દુઃખને કોઈ, કોઈ પ્રિયતમ પણ હળવું કરી શકતો નથી. આ અશરણતા ઓછી છે? આ ભાવનાનો ઉપયોગ અહંકારનો ત્યાગ કરવામાં કરવાનો છે. દયા અને પરોપકારનાં સત્કર્મ છોડી નિપટ સ્વાર્થી બની જવું એ અશરણભાવના નથી. જો કે આપણે અસાધ્ય સ્થિતિમાં બીજાને રક્ષી શકતા નથી, તો પણ રક્ષા કરવાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરી સહાનુભૂતિ તો બતાવી શકીએ છીએ;

તેમ જ બીજાની ભલાઈમાં, બીજાના હિતસાધનમાં ઓછાવત્તા અવશ્ય ઉપયોગી થઈ શકીએ છીએ.

આ ભાવવાનું મુખ્ય લક્ષ્ય એજ છે કે દરેક વ્યક્તિએ કોઈ બીજાના શરણની લોલુપતા ન રાખતાં [કેવળ પરમાત્માના શરણ પર આશ્રિત થઈ] સ્વાવલંબી બનવું જોઈએ, પરોપકાર-દયા-સંયમ જેવા સદ્ગુણરૂપ ધર્મનું શરણ સ્વીકારવું જોઈએ, અને સારાં કામ કરીને પણ, સારાં ગુણો કે સારી શક્તિઓ હોવાને લીધે પણ અભિમાન ન લાવવું જોઈએ, મૃદુ તથા નમ્ર બનવું જોઈએ.

(૩) સંસાર-ધની કે નિર્ધન બધા દુનિયામાં દુઃખી છે એવું ચિંતવન સંસાર-ભાવના છે. એ એટલા માટે જરૂરી છે કે માણસ દુનિયાના ક્ષુદ્ર પ્રલોભનમાં ફસાઈ કર્તવ્યચ્યુત ન થાય. “હરથી દુંગરા રળિયામણા” મુજબ બીજા સુખી દેખાય છે, પણ ખરી વાત એ છે કે જે સુખી દેખાય છે તે પોતે પોતાને સુખી માનતા નથી. પોતાની પાસે સુખસગવડનાં સાધન પર્યાપ્ત હોવા છતાં માણસ તેનાથી સંતોષાતો નથી, અને બીજાની અધિક સંપત્તિ જોઈ એનો અસંતોષ બહેકી ઊઠે છે, અને લોભતૃષ્ણાના વધતા જતા વેગથી વધુને વધુ પ્રેરાઈ પરિશ્રદ્ધનાં પાપને વધારવામાં, તેમ જ એને અંગેનાં બીજાં પાપોને પોષવામાં મશગૂલ બને છે. એને જો સમજાય કે આટલાં પાપ કરીને પણ મને જે મળશે એમાં પણ હું દુઃખી જ રહેવાનો, બદકે દુઃખ પરંપરા વધવાની, તો પાપ કરવા એ ન પ્રેરાય.

આ ભાવનાને અંગે વિચારવું ઉપયોગી છે કે સંસારમાં દુઃખ ઘણાં છે, પ્રાકૃતિક દુઃખોની સીમા નથી, ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરવામાં આવે તો પણ દુઃખો પૂરી રીતે ખસી શકતાં

નથી, છતાં આવી હાલતમાં ચે આપણે પરસ્પર અન્યાય કરી અને એકલપેટા બની એકબીજા તરફ બેઠરકારી રાખી દુઃખોમાં જે વધારો કરીએ છીએ તે શું ઠીક છે ? ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે કે સંસારમાં ઘણાં દુઃખો તો આપણા પોતાના દોષોથી આપણે ઉપજાવીએ છીએ અને વધારીએ છીએ. માણસાઈના સદ્ગુણોને ખિલવી અને મૈત્રીભાવને વ્યાપકરૂપે પ્રગટાવીને સંસારમાં બની શકે તેટલું દુઃખ નષ્ટ કરવા આપણે કોશિશ કરવી જોઈએ. એ જ આ ભાવનાનો મુદ્દો છે.

(૪) એકત્વ. માણસ એકલો જ જન્મે છે, એકલો જ મરે છે હરેક હાલતમાં એનો કોઈ સારી નથી-એ પ્રકારનું વિચારવું એ એકત્વ-ભાવના છે. સ્વાવલંબન અને અનાસક્તિને પોષવામાં આ ભાવના ઉપયોગી છે. પરંતુ દુનિયા જે સહયોગ ઉપર ટકેલી છે તેનું આ ભાવનાથી ખંડન થતું નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. મતલબ એ છે કે જેમ આપણે પોતાની ભલાઈ માટે બીજાઓની સહાયતા ચાહીએ છીએ, તેમ બીજા પણ પોતાની ભલાઈ માટે આપણી સહાયતા ચાહે છે એ ઉઘાડું છે. બીજાની ભલાઈ કરવાની યોગ્યતા જેટલી આપણામાં હશે એના જ ઉપર એ વાતનો આધાર છે કે આપણે બીજાઓ પાસેથી લાભ ઊઠાવી શકીએ. નાનાવિધ સંબંધોનો લાભ ઊઠાવવામાં માણસની પોતાની યોગ્યતા જ એને કામ આવવાની. શ્રી એકમાત્ર યોગ્યતાને વરે છે. એટલે Deserve, then desire. અર્થાત્ પોતે યોગ્ય બનવું એ એકત્વભાવનાનો મુદ્દો છે. આ જ એકત્વ અર્થાત્ એકતરવ ખપ લાગે છે-અનેક સહયોગ, અનેક મૈત્રી અને અનેક સેવાના લાભ માટે. એકત્વનો અર્થ એ નથી કે વ્યક્ત યા અવ્યક્ત રૂપે દુનિયાથી તો આપણે લાભ ઊઠાવ્યા કરીએ, અને એનો બદલો ચુકાવવાના વખતે કહેતા ફરીએ કે “ હું કોઈનો નથી, મારું કોઈ નથી, સંસાર જૂઠો છે ”. આ

તો એક પ્રકારની ધૂર્તવિદ્યા ગણાય એકત્વભાવના આવી સ્વાર્થાધિતા માટે નથી, પણ સ્વાવલંબી તેમ જ યોગ્ય બનવા માટે છે; અને અસહાય હાલતમાં દુઃખાત્ત ન થતાં, પ્રત્યેક પ્રાણી એકલો છે એમ સમજી આત્મબળને ફેરવી સમાધાન મેળવવા માટે છે, ધૈર્ય ધારણ કરવા માટે છે. બીજી રીતે જોઈએ તો ‘એકત્વ’ એટલે એકતા-એકચ, અર્થાત્ માનવસમૂહનું પરસ્પર મૈત્રીપૂત સંગઠન. આના મહત્વપૂર્ણ બળે જગત્માં સુખ-શાન્તિ પ્રવર્તવા સાથે આધ્યાત્મિક કુશલ પણ સધાઈ શકે છે. આ પ્રકારની ભાવના તે એકત્વ-ભાવના.

(૫) અન્યત્વ. હું શરીરથી ભિન્ન છું એવી અન્યત્વ-ભાવનાથી શારીરિક સુખ-દુઃખ આપણને ક્ષુબ્ધ કરી શકતાં નથી. પ્રાયઃ શારીરિક સુખ-દુઃખના વિચારમાં જ માણસની બધી શક્તિ નષ્ટ થાય છે. ‘હું કોણ ?’ એ સમજાય તો એ પવિત્ર જ્ઞાનના અજવાળામાં માણસ શરીરના મોહમાં પડે નહિ, પડતો અટકી જાય, પડવાનું બંધ કરી દે, ઇન્દ્રિયોનો દાસ બને નહિ અને એ રીતે એ બધાના બખેડાઓથી નીપજવારાં દુઃખોથી બચી જાય; અને “હું”ના સમ્યક્ અનુભવના વિકાસમાં જેમ જેમ એ પ્રગતિ કરતો જાય, તેમ તેમ સાચા સુખની અનુભૂતિ એની ખિલતી જાય. સુખ ભૌતિક સાધનો પર જ અવલંબિત નથી, એના ઊગમનું ખરું સ્થાન આત્મા છે, ચિત્ત છે, જેનું નિર્મલીકરણ જેટલું જેટલું થતું જાય છે, તેટલું સ્વાસ્થ્ય અને સુખ-શાન્તિ ઉચ્ચ શ્રેણીનાં પ્રગટતાં જાય છે.

(૬) અશુચિ. શરીરની અશુચિતાનો વિચાર કરવો એ અશુચિ-ભાવના છે. આથી બે લાભ છે; એક એ કે એથી કુળજાતિનો મદ અને છૂતાછૂતનો ઢોંગ દૂર થાય છે. અશુચિ-ભાવના બતાવે છે કે શરીર સરખી અશુચિ વસ્તુમાં શુચિતા અને અશુચિતાની

કલ્પના કરવી એ જ મૂર્ખતા છે. શરીર તો બધાનાં અશુચિ છે. બીજો લાભ એ છે કે શરીરને અશુચિ સમજવાથી શારીરિક ભોગો ઉપરની આસક્તિ કમ થાય છે. આમ શારીરિક અહંકાર અને આસક્તિને કમ કરવા માટે આ ભાવનાનો ઉપયોગ કરવાનો છે. પણ અશુચિ-ભાવનાના નામ પર સ્વચ્છતાની બાબતમાં બેપરવાહી રાખવાની નથી.

શરીર અશુચિ છે, છતાં એની તરફ બેદરકારી રાખવી પાલવે તેમ નથી અને એ યોગ્ય પણ નથી. એની યોગ્ય સંભાળ રાખી (એ સંભાળમાં સમુચિત સંયમ પણ ખાસ આવી જાય છે) સારાં શુભ કાર્યોમાં એનો ઉપયોગ કરવાનો છે. એક પણ દુષ્કૃત્યમાં એને ન લગાવતાં સત્કર્મોમાં જ એનો ઉપયોગ કરવાનો છે. આમ એનો સદુપયોગ સુખકારક તથા કલ્યાણકારક બને છે અને અનુક્રમે મોક્ષસાધનના વિશિષ્ટ માર્ગ ચડાવે છે, તેમ જ એ પ્રવાસને વિશેષ ગતિમાન બનાવવામાં સહાયભૂત થાય છે. માટે જ “ શરીરમાદ્યં સ્વલુ ધર્મસાધનમ્ ” અર્થાત્ શરીર ધર્મનું પ્રથમ સાધન છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ શરીર એવું “ કારખાનું ” છે કે જે ખાધેલ-પીધેલ દ્રવ્યોમાંનાં અસારભૂત તત્ત્વોને બહાર કાઢી નાખી તેમાંનાં સારભૂત તત્ત્વોને સંગ્રહે છે. આ રીતે એ અશુચિ તત્ત્વોને દૂર કરી યોગ્ય તત્ત્વોને સંગ્રહનારું હોઈ, કેાણુ કહી શકશે કે એ જીવનસાધનામાં ઉપયોગિભૂત સાધન નથી ? કલ્યાણભાવનાને વીસરી જઈ માણુસ જ્યારે શરીરને કેવળ વિષયભોગોનું પાત્ર બનાવે છે ત્યારે એ ખરેખર અશુચિ છે, અને એવું અશુચિત્વ ન રાખવું જોઈએ એ જ અશુચિભાવનાનો ધ્યાનમાં રાખવા લાયક મુદ્દો છે; અર્થાત્ આત્મતત્ત્વની ઉપેક્ષા કરી શરીર ઉપર રખાતી આસક્તિને દૂર કરવાનો અશુચિ

ભાવનાનો ઉદ્દેશ છે. માણસ સમુચિત સંયમ રાખી સત્કર્મશીલ અને પરોપકારપરાયણ બને તો એનું શરીર “નાપાક” ન મનાતાં આત્મકલ્યાણના શુચિ માર્ગે દોરનારું થઈ પડે છે, અને એ જ કારણે એ એવું ‘શુચિ’ ગણાય છે કે એ શરીરના અંગભૂત પગને કલ્યાણાભિલાષી લોકો ભક્તિભાવથી સ્પર્શતા વાંદે છે, ચરણસ્પર્શને પાવિત્ર્યનો સ્પર્શ માને છે.

(૭) આસ્ત્રવ. દુઃખના કે કર્મબંધોનાં કારણો પર કે વૈષયિક ભોગોના રાગમાંથી ઉત્પન્ન થતાં અનિષ્ટ પરિણામોનો વિચાર કરવો એ આસ્ત્રવ-ભાવના છે.

(૮) સંવર. દુઃખના કે કર્મબંધોનાં કારણોને ન આવવા દેવા અથવા એમને રોકવા વિષેનો વિચાર કરવો એ સંવર-ભાવના છે. દુર્વૃત્તિના દ્વારો બંધ કરવા માટે સદ્વૃત્તિના ગુણોનું ચિતન કરવું એ સંવર-ભાવના છે.

(૯) નિર્જરા. વળગેલી દુઃખની જડને ધ્વસ્ત કરવાનો અથવા ઉપસ્થિત દુઃખને માનસિક સમાધાન સાથે સહન કરવા બાબતનો કે દુઃખાવહ વાસનાનો નાશ કરવા વિષેનો વિચાર કરવો તે નિર્જરા-ભાવના છે.

(૧૦) લોક. વિશ્વ બહુ મોટું છે, એમાં આપણી કિંમત એક અણું સરખી છે, તો પછી કઈ વાતો ઉપર આપણે અહંકાર કે ધમંડ કરી શકીએ તેમ છીએ? આવો વિચાર જે નમ્રતાને પ્રેરે છે, તે લોક-ભાવના છે. વિશ્વની વિશાળતા અને વિચિત્રતાનો વિચાર કરવાથી જે એક કૌતુહલ તથા હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે અને જીવનના ક્ષુદ્ર સ્વાર્થો ઉપર ઉપેક્ષા પેદા થઈ પાપ કરવાની ઉત્સાહવૃત્તિ મંદ પડી જાય છે એ જ

મોટો લાલ છે. આ ભાવના વિન્યાદિ ગુણોને પ્રગટાવવામાં ઉપયોગી થઈ શકે.

(૧૧) બોધિદુર્લભત્વ. સંસારમાં બધા લાલ સુલભ છે, પણ સત્યની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે. મનુષ્યજન્મ સુશિક્ષણ, સુમંગલિતિ વગેરે તો દુર્લભ છે જ, પણ એ બધું પ્રાપ્ત થયા પછી પણ માણસ અહંકારરૂપ પિશાચને તામે થઈને એ બધાના લાભોને ગુમાવી બેસે છે. ધર્મ અને સંપ્રદાયના નામે આપણે અહંકારના પૂજારી બનીએ છીએ, જેથી વિશુદ્ધ સત્યની પ્રતીતિ કે ઉપલબ્ધિ થવા પામતી નથી. આમ, “ બોધિ ” અર્થાત્ વિશુદ્ધ સત્યની ઉપલબ્ધિના દૌર્લભ્ય વિષે વિચાર કરવો એ બોધિદુર્લભત્વ-ભાવના છે.

(૧૨) ધર્મસ્વાખ્યાતત્વ. ધર્મનું કથન કેવી રીતે કરાય, જેથી એ ‘ સ્વાખ્યાત ’ અર્થાત્ સારી રીતે કહેવાયો કહેવાય-એ બાબતનો વિચાર કરવો એ ધર્મસ્વાખ્યાતત્વભાવના છે. ધર્મ બધાને માટે હિતકારી હોવો જોઈએ, એમાં બધાનો સમાન અધિકાર હોવો જોઈએ, ધર્મના ભિન્ન ભિન્ન જણાતા ઉપદેશો વચ્ચે સુસંગત થઈ શકે તેવી સંમન્વયબુદ્ધિ હોવી જોઈએ, જ્યાં-કયાં સદ્ગુણ દેખાય તેને નિષ્પક્ષપણે અપનાવવાની ઉદારતા રાખવી જોઈએ-આ વગેરે વિશેષતાઓ ધર્મની સ્વાખ્યાતતા છે. ધાર્મિક સંકુચિતતા અને અર્થ અહંકારથી ધાર્મિક સત્યનું અપમાન થાય છે. ઉપરાંત એકબીજાની કલુષિત નિંદામાં પડી જવાય છે એ સમજવું જોઈએ. જેના વડે સમગ્ર પ્રાણીઓનું કલ્યાણ સાધી શકાય એવો સર્વગુણસંપન્ન ધર્મ સત્પુરુષોએ ઉપદેશ્યો છે એ કેટલું મોટું સદ્ભાગ્ય છે એ પ્રકારનું ચિંતવવું એ ધર્મસ્વાખ્યાતત્વ-ભાવના છે.

ભાવના* અર્થાત્ અનુપ્રેક્ષા, એટલે કે ઊંડું ચિંતન. જે ચિંતન તાત્ત્વિક અને ઊંડું હોય તો તે દ્વારા રાગદ્વેષાદિ વૃત્તિઓ થતી અટકે છે, તેથી એવા ચિંતનને ‘સંવર’ના (કર્મબન્ધ-નિરોધના) ઉપાય તરીકે જણાવવામાં આવેલ છે.

બન્ધ-મોક્ષ

“મનઃ એવ મનુષ્યાણાં કારણં બન્ધમોક્ષયોઃ” એ (મૈત્ર્યુ-પનિષદ્નું) પ્રસિદ્ધ વચન જણાવે છે કે મન જ બન્ધ અને મોક્ષનું કારણ છે અને એ વાત ખરાખર છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે મનની શુભ વૃત્તિથી શુભ કર્મ અને અશુભ વૃત્તિથી અશુભ કર્મ બંધાય છે. પરંતુ ક્રિયા-પ્રવૃત્તિની પાછળ મનની વીતરાગ સ્થિતિ કે વિશુદ્ધ [નિષ્કામ] વાત્સલ્યભાવ હોય તો એવા શ્રેષ્ઠ શુભ મનથી કર્મબન્ધ થતો નથી, બદલે મનની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલી શુભતાથી મોક્ષ પ્રગટે છે. એટલા જ માટે ઉપલા સંસ્કૃત શ્લોકાર્ધમાં મનને મોક્ષનું પણ કારણ જણાવ્યું છે.

આ ઉપરથી માલૂમ પડી શકે છે કે ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ હોવાથી જ કર્મ બંધાઈ જાય છે એવો નિયમ ધારી લેવાનો નથી;

* સમગ્ર ભાવનાઓના સારરૂપ ઉદ્દગાર—

મનો વચો મે ચરિતં ચ સન્તતં
પવિત્રતાવાહિ યદા ભવિષ્યતિ ।
તદા ભવિષ્યામિ યથાર્થમુન્નતઃ
કૃતાથજન્મા પરમપ્રસાદભાક્ ॥ (લેખક)

અર્થાત્-જ્યારે મારાં મન, વચન અને આચરણ નિરંતર પવિત્રતાને ધારણ કરતાં થઈ જશે ત્યારે મારી સાચી ઉન્નતિ થઈ હશે, ત્યારે મારો જન્મ કૃતાર્થ થયો હશે અને ત્યારે હું અખંડ પ્રસાદને અનુભવતો હઈશ.

ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ રાગદ્વેષરહિતપણે હોય તો તે કર્મબંધક થતી નથી. કેવલી ભગવાન સંસારી માણસની જેમ હરે-ફરે છે, બોલે છે, અન્યાન્ય કાર્યપ્રવૃત્તિ કરે છે. છતાં તેમને [સાત-વેદનીય કર્મનો ક્ષણિક બંધ ગણતરીમાં ન હોઈ] કર્મબંધ થતો નથી, કેમકે તેઓ વીતરાગ છે. જે ખરો વીતરાગ હોય તે વિશ્વવત્સલ હોય-જગન્મિત્ર હોય-બધા પ્રાણીઓ પ્રત્યે તેનું વીતરાગ વાત્સલ્ય વહ્યા કરતું હોય. કેવલી એવા હોય એ નિષ્ક્રિય નથી હોતા, ઉજ્જવળ પ્રવૃત્તિપરાયણ હોય છે. વિશ્વરહિતની તેમની પ્રવૃત્તિ વીતરાગપણે (નિષ્કષાય વત્સલભાવે) હોઈ કર્મબંધક થતી નથી.

જો કે અનાસક્ત અથવા વીતરાગભાવે વિશુદ્ધવાત્સલ્ય-પ્રેરિત કાર્ય બજાવવું એ બહુ ઊંચી સ્થિતિ છે એ વાત ખરી, અને સાધારણ વિકાસ સુધી પહોંચેલાઓને પણ એ ભૂમિકા દુર્ગમ જણાય એ પણ સાચું, તો પણ દુર્ગમ આદર્શને સુગમ કરવાની દિશામાં ધીરે ધીરે પણ કોશિશ કરવી જ રહી.

શુભ કર્મ બંધાવા પાછળ જે શુભ વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ હોય છે તેમાં રાગ વળગેલો હોય છે અને રાગનો પ્રતિપક્ષી દ્વેષ પણ પ્રાયઃ (અન્યપક્ષે) આવવો સંભવે; રાગનું આવરણ હોય ત્યાં સ્વાર્થ, પક્ષપાત, અન્યના હિત પ્રત્યે ઉપેક્ષા એવું એવું કસ્તર થોડું ઘણું પ્રાયઃ વળગેલું હોય, જેથી એ કર્મબંધક થાય અને તે એના સ્વભાવ અનુસાર.

આમ છતાં એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે સ્વપરહિતનાં સત્કાર્ય કરવા પાછળ શુભયોગરૂપ શુભ 'આસ્રવ' હોય તો એ પણ આત્માને હિતાવહ છે. સદ્ભાવસમ્પન્ન સત્કાર્યોથી બંધાનારું સત્પુણ્યરૂપ કર્મ કલ્યાણસાધનાનાં સાધન મેળવી આપનાર

હોવાથી પ્રશસ્તકોટીનું, પ્રશંસાસ્પદ સમજવું જોઈએ. યોગ્ય-સુયોગ્ય શરીરાદિ સાધનો અને શ્રેયઃસાધક સત્સંગ જેવા શુભ સંયોગો મેળવી આપનાર કર્મ [સત્પુણ્યકર્મ] કેટલું મહત્વ-શાલી ગણાય ? “ તીર્થંકર ” નામકર્મ જેવાં મહાન્ ઉચ્ચ કોટીનાં કર્મો આત્માના જે ‘ આસ્રવ ’ રૂપ પરિણામથી બંધાય તે એછો સ્તુતિપાત્ર હશે ! વીતરાગ દશા સિવાય ઊંચી-નીચી સમગ્ર જીવનયાત્રામાં કર્મબન્ધનવ્યાપાર અથવા કર્મબન્ધનો ક્રમ ચાલુ જ રહે છે. તથાપિ કર્મમાં કર્મ એટલો ખ્યાલ વિવેકી જરૂર રાખે કે કર્મ કલુષ કે પાપરૂપ ન બંધાય; સત્કર્મો દ્વારા સત્પુણ્ય બંધાવાથી ડરવાનું કે ગભરાવાનું નથી. X

x નૈવ, યત્ પુણ્યબન્ધોઽપિ ધર્મહેતુઃ શુભોદયઃ ।

વહ્નેર્દાહ્યં વિનાશ્યેવ નશ્વરત્વાત્ સ્વતો મતઃ ॥

આ-યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની પ્રથમ દ્વાત્રિંશિકાનો ૧૭મો શ્લોક કહે છે કે—

પુણ્યબન્ધ (શુભ પુણ્યબન્ધ) પણ શુભ ઉદયવાળો અને ધર્મહેતુ છે. એ મુક્તિ કે નિર્જરાનો વિરોધી નથી. જેમ અગ્નિ ઇન્ધનાદિને બાળીને પછી સ્વયં શાન્ત થઈ જાય છે, તેમ શુભ પુણ્ય પાપનો નાશ કરી સ્વયમેવ ક્ષીણ થઈ જાય છે.

એ જ દ્વાત્રિંશિકાના ૨૨મા શ્લોકની ટીકામાં એઓ જણાવે છે કે— શુભ પુણ્ય મોક્ષમાર્ગવિહારમાં ભંગ પાડનારું નથી. અતઃ એવ એવા પુણ્યથી મુક્તિ સૌલભ્ય સમજવાનું છે.

પુણ્યાત્મા શુભ પુણ્યના ઉદયે પ્રાપ્ત થયેલા બાગેમાં આસક્ત થતો નથી, સ્વસ્થ રહે છે, ધર્મવિહારી રહે છે, રાજયોગી બની રહે છે; અને એ પવિત્રબુદ્ધિ જગત્ સુમુક્ષુ અવસરે મોક્ષ-સાધનના મહાન્ માર્ગ પર ચડી જાય છે, અને ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરતો જાય છે.

જૈન-જૈનેતર દષ્ટિએ આત્મા

અધ્યાત્મનો વિષય એ આત્માનો વિષય છે, એટલે એમ આત્મસ્વરૂપની મીમાંસા મુખ્યપણે જ હોય. જુદી જુદી દષ્ટિએ આત્મસ્વરૂપનો વિચાર કરવાથી તે સંબંધી શંકાઓ ટળી જાય છે અને આત્માની સાચી ઓળખાણ થવાથી તેના ઉપર અધ્યાત્મનો પાયો માંડી શકાય છે. જો કે આ વિષય અતિ વિસ્તૃત છે, છતાં તે સંબંધી એકાદ બે બાબતો ઉપર ટૂંક અવલોકન કરી લઈએ.

પ્રથમતઃ કેટલાક દર્શનકારો* આત્માને કેવળ શરીરમાં જ સ્થિત નહિ માનતાં વ્યાપક [શરીરની બહાર પણ-સર્વવ્યાપક] માને છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક શરીરનો પ્રત્યેક આત્મા આખા જગત્ને વ્યાપ્ત કરી રહેલ છે એમ એઓનો અભિપ્રાય છે. એ સિવાય એમ પણ એઓનું માનવું છે કે જ્ઞાન એ આત્માનું અસલ [પોતાનું વાસ્તવિક] સ્વરૂપ નથી; કિન્તુ શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનના સંબંધથી આગન્તુક [ઉત્પન્ન થનારો] એ આત્માનો અવાસ્તવિક ધર્મ છે.

આ બંને સિદ્ધાંતોમાં જૈન દર્શનકારો જુદા પડે છે. પહેલી બાબતના સંબંધમાં એઓ પ્રત્યેક શરીરના જુદા જુદા આત્માને માત્ર તે તે શરીરમાં જ વ્યાપી રહેલા માને છે. તેઓનો અભિપ્રાય એવો છે કે જ્ઞાન, ઇચ્છા વગેરે ગુણો ફક્ત શરીરમાં જ અનુભવાતા હોવાથી તે ગુણોનો માલિક આત્મા પણ માત્ર શરીરમાં જ હોવો ઘટે છે.X

* નૈયાયિક, વૈશેષિક અને સાંખ્યદર્શનવાળા.

X જે વસ્તુના ગુણો જ્યાં દેખાતા હોય, તે વસ્તુ ત્યાં જ હોવી ઘટે. ઘટનું રૂપ જ્યાં દેખાતું હોય ત્યાં જ ઘટ હોવાનું ઘટી શકે છે. જે

ખીજી બાબતના સંબંધમાં, જ્ઞાન એ આત્માનો વાસ્તવિક ધર્મ છે—આત્માનું અસલ સ્વરૂપ છે—આત્મા સ્વભાવે જ્ઞાનમય છે એમ જૈનદર્શનનું મન્તવ્ય છે. અત એવ એ માન્યતા મુજબ શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનનો સંબંધ છૂટ્યા પછીની મુક્ત અવસ્થામાં પણ આત્માનું પોતાનું સ્વભાવસિદ્ધ જ્ઞાન-સ્વરૂપ અવસ્થિત હોય છે, અર્થાત્ આત્મા પોતાના સાચા સ્વરૂપે જ્ઞાનમય હોવાથી મુક્ત અવસ્થામાં તેનું નિરાવરણ = જ્ઞાન પૂર્ણ રૂપે પ્રકાશે છે, જ્યારે જ્ઞાનને આત્માનો અસલ [વાસ્તવિક] ધર્મ નહિ માનનારાઓના મતે મુક્ત-અવસ્થામાં આત્મા જ્ઞાનશૂન્ય માનવો પડે છે.

ભૂમિભાગ પર ઘટનું રૂપ દેખાતું હોય તે ભૂમિભાગ સિવાય ખીજી જગ્યાએ તે રૂપવાળો ઘટ હોવો કેમ બની શકે? આ પ્રમાણે હેમચન્દ્રાચાર્ય પોતાની દ્વાત્રિંશિકામાં—

“ યત્રૈવ યો દૃષ્ટગુણઃ સ તત્ર કુમ્ભાદિવન્નિષ્પ્રતિપક્ષમેતત્ ”

એ શબ્દોથી જણાવી આત્માના લાગણી, સમજ, ઈચ્છા વગેરે ગુણો શરીરમાં અનુભવાતા હોવાથી તે ગુણોનો સ્વામી આત્મા પણ શરીરમાં જ-શરીરથી બહાર નહિ-રહેલો સિદ્ધ થાય છે એમ સમર્થન કરે છે.

÷ વાદળામાં સપડાયેલા સૂર્યનો જળહળતો પ્રકાશ પણ વાદળામાંથી ઝાંખો નીકળે છે, અને એજ ઝાંખો પ્રકાશ અનેક છિદ્રવાળો પડદો લગાવેલા કે આવરણવાળા ઘરમાં અધિક ઝાંખો પડે છે, પણ એથી સૂર્ય જળહળતા પ્રકાશવાળો નથી એમ કહી શકાય નહિ. એવી રીતે આત્માનો જ્ઞાનપ્રકાશ કે વાસ્તવિક સન્નિવિદ્યાનન્દ પણ શરીર-ઇન્દ્રિય-મનના બન્ધનથી કે કર્મસમૂહના આવરણથી પૂર્ણ રૂપે ન અનુભવાય-ઝાંખો અનુભવાય વિકારમુક્ત અનુભવાય એ બનવા જોગ છે, પરન્તુ એથી એમ ન કહી શકાય કે જ્ઞાન આત્માનું અસલ સ્વરૂપ નથી.

આત્માના સંબંધમાં અન્ધ દર્શનકારોથી જુદા પ્રકારના જૈન સદ્ધાંતો આ પ્રમાણે બતાવવામાં આવ્યા છે—

“ ચૈતન્યસ્વરૂપ, પરિણામી, કર્તા, સાક્ષાદ્ ભોક્તા, દેહ-પરિમાણઃ, પ્રતિક્ષેત્રં ભિન્નઃ પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટવાંશ્રાયમ્ । * ”

આ સૂત્રમાં આત્માને પહેલું વિશેષણ ‘ચૈતન્યસ્વરૂપવાળો’ આપવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ જ્ઞાન એ આત્માનું અસલ સ્વરૂપ છે. એથી અગાઉ કહ્યા પ્રમાણે નૈયાયિક વગેરે દાર્શનિકો જુદા પડે છે. ‘પરિણામી’ [નવી નવી યોનિઓમાં જુદી જુદી અતિઓમાં ભ્રમણ કરવાને લીધે, જુદી જુદી અવસ્થામાં પરિવર્તમાન હોવાને કારણે પરિણામસ્વભાવવાળો], ‘કર્તા’ અને ‘સાક્ષાત્ ભોક્તા’ એ ત્રણ વિશેષણોથી, આત્માને કમલપત્રની જેમ નિર્લેપ-સર્વથા પરિણામરહિત તથા ક્રિયારહિત માનનાર અને એને સાક્ષાત્ ભોક્તા ન માનનાર સાંખ્યો જુદા પડે છે. નૈયાયિક વગેરે પણ આત્માને પરિણામી માનતા નથી. ‘માત્ર શરીરમાં જ વ્યાપ્ત’ એ અર્થવાળા ‘દેહપરિમાણુ’ વિશેષણથી, આત્માને બધે વ્યાપક માનનારા વૈશેષિક-નૈયાયિક સાંખ્યો જુદા પડે છે. ‘શરીરે શરીરે આત્મા જુદો’ એ અર્થવાળા ‘પ્રતિક્ષેત્રં ભિન્ન’ એ વિશેષણથી, એક જ આત્મા માનનારા અદ્વૈતવાદીઓ-બ્રહ્મવાદીઓ જુદા પડે છે. અને છેલ્લા વિશેષણથી આત્માને પૌદ્ગલિક દ્રવ્યરૂપ અદૃષ્ટવાળો બતાવવાથી કર્મને અર્થાત્ ધર્મ-અધર્મને આત્માનો વિશેષ ગુણ માનનારા નૈયાયિકો-વૈશેષિકો અને કર્મને તેવા પ્રકારના પરમાણુઓના સમૂહરૂપ નહિ માનનારા વેદાન્તી વગેરે જુદા પડે છે.

* વાદિદેવસૂરિકૃત ‘પ્રમાણુનયતત્વાલોક’ નામક ન્યાયગ્રંથના સાતમા પરિચ્છેદનું પદમું સૂત્ર.

x ક્ષેત્ર એટલે શરીર.

“ સત્યં બ્રહ્મ મિથ્યા જગત્ ” એ વાક્યનો ખરો અર્થ એ છે કે જગત્ના દેખાતા તમામ ભૌતિક પદાર્થો વિનાશી છે, માટે એમને મિથ્યારૂપ એટલે કે અસાર સમજવા જોઈએ; માત્ર શુદ્ધ-ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા જ આરાધન કરવા યોગ્ય છે, એનું આરાધન કરવું એ જ સાચું [સત્ય] છે. ઉક્ત વાક્યનો આ અર્થ અથવા એમાંથી નીકળતો આ ઉપદેશ બહુ મહત્વપૂર્ણ છે. અનાદિ મોહવાસનાનો ભીષણ સંતાપ શમાવવા માટે આવા ઉપદેશો આપવા પ્રાચીન મહાત્માઓ અગત્યતા સમજતા હતા. જગત્ના પદાર્થો ગંધેડાના શિંગડાની જેમ સર્વથા અસત્ છે એવો અર્થ ઉક્ત વાક્યનો કરવો ખરાબર નથી, પણ જગત્ મિથ્યા છે એટલે કે અસાર છે, એ જ અર્થ યથાર્થ અને સહુની અનુભવ-દૃષ્ટિમાં ઊતરી શકે તેવો છે. દેખાતા બધા પદાર્થોની અસારતાનું વર્ણન કરતાં જૈન મહાત્માઓએ પણ તેમને ‘ મિથ્યા ’ કહી દેવામાં કંઈ બાકી રાખી નથી. પણ એની મતલબ, દુનિયામાં ‘ બ્રહ્મ ’ સિવાય વસ્તુતઃ કોઈ વસ્તુ નથી એમ નથી. સંસારનો સઘળો ‘ પ્રપંચ ’ વિનશ્વર હોઈ અસાર છે, અથવા એના ઉપરનો મોહ અસાર છે એ સમ્યક્ ઉપર ભાર મૂકવા સારું ‘ મિથ્યા ’ વિશેષણ છે. એથી સર્વાનુભવસિદ્ધ જગત્ને શશશંગવત્ સર્વથા અસત્ સમજવાનું નથી. દુનિયાના દેખાતા ભૌતિક પદાર્થો સદ્ભૂત પદાર્થો છે. એ દેખાય છે તે “ ખોટી ” જ પ્રતીતિ છે એમ નથી. રસ્સી સર્પરૂપે જણાતી હોય ત્યાં અને ત્યારે એ સર્પ અસત્ છે, માટે એને સર્પ સમજવો એ ભ્રમ છે, પણ આયો સર્પ સત્ સર્પ છે, માટે એને સર્પ સમજવો એ ભ્રમ નથી, એ સાચી સમજ છે.*

* બધું અસત્ (ઝાંઝવાના નીરતી જેમ ખોટું) હોય તો બન્ધ-મોક્ષના, સુખ-દુઃખના, સૌજન્ય-દૌર્જન્યના કે સત્કર્મ-અસત્કર્મના ભેદ જેવું કશું જ રહે નહિ; તો સાચા લાગતા સિદ્ધાંતના કે સંમાર્ગના ઉપદેશની જરૂર પણ રહે નહિ, કોઈ કર્તવ્ય કે સવાલ જ રહે નહિ. બધું ‘ અસત્ ’ હોતાં અસત્વાદ પણ અસત્ નહિ ઠરે ?

કર્મની વિશેષતા

અધ્યાત્મનો વિષય આત્મા અને કર્મને લગતાં વિસ્તૃત વિવેચનોથી ભરપૂર છે. આત્મસ્વરૂપના સંબંધમાં કિંચિત્ અવલોકન કર્યું, હવે કર્મની વિશેષતાના સંબંધમાં થોડુંક જોઈ લઈએ.

જડ પુદ્ગલદ્રવ્યમાં પણ અનન્ત શક્તિ છે. પુદ્ગલરૂપ ‘કર્મ’ જડ છતાં ચેતનસ્વરૂપ આત્મા સાથેના અત્યંત ઘનિષ્ઠ સંયોગને લીધે અને એ બન્નેની શક્તિઓની એકત્રિત અસરના પરિણામે આત્મા ઉપર પોતાની જખખર અસર ઉપજાવે છે—જખખર અસર ઉપજાવવાનું બળ રાખે છે. જેમ સારી-ખુરી ચીજો શરીરમાં જઈને સારી-ખુરી અસર ઉપજાવે છે, તેમ સારાં-ખુરાં કામથી (વિચાર-વાણી-વર્તનથી) ખાસ પ્રકારના “સંસ્કાર” આત્મામાં જડાઈ જાય છે, જે ખાસ પ્રકારના ભૌતિક આણુસંઘાતના સંયોગરૂપ હોય છે. એ જ શુભ-અશુભ “કર્મ” છે, જે આત્માને શુભ-અશુભ ફળ આપે છે. પ્રાણીઓમાં—મનુષ્યોમાં પણ દેખાઈ આવતી નાનાવિધ વિચિત્રતાઓ આ શુભાશુભ કર્મોને આભારી છે.

સંસારમાં બીજા જીવો કરતાં મનુષ્યો તરફ આપણી નજર જલ્દી પડે છે. મનુષ્યજાતિની સ્થિતિનો આપણને હંમેશાં પરિચય હોવાથી તેની તરફ મનન કરતાં કેટલીક આધ્યાત્મિક બાબતોમાં વિશેષ ખુલાસો થઈ શકે છે.

જગત્માં મનુષ્યો બે પ્રકારના માલૂમ પડે છે; એક સદાચારી જીવનવાળા, બીજા એથી વિપરીત. આ બન્ને પ્રકારના મનુષ્યોને પણ બે વિભાગોમાં વહેંચી શકાય છે; સુખી અને દુઃખી. એકન્દર મનુષ્યોના ચાર વિભાગો થયા. ૧. સદાચરણી

અને સુખી, ૨. દુરાચરણી અને સુખી, ૩. સદાચરણી અને દુઃખી, ૪. દુરાચરણી અને દુઃખી. આ ચારે પ્રકારના મનુષ્યો દુનિયાની સપાટી ઉપર આપણા જોવામાં આવે છે. આવી વિચિત્ર સ્થિતિ હોવામાં પુણ્ય-પાપની વિચિત્રતા કારણભૂત છે એ સ્પષ્ટ છે; અને એથી આ ચાર પ્રકારના મનુષ્યોને લઈને પુણ્ય અને પાપના સામાન્યતઃ બન્ને પ્રકારો બતાવવામાં આવ્યા છે તે આ પ્રમાણે—

૧. પુણ્યાનુબન્ધી પુણ્ય, પાપાનુબન્ધી પુણ્ય, ૩. પુણ્યાનુબન્ધી પાપ, ૪. પાપાનુબન્ધી પાપ.

પુણ્યાનુબન્ધી પુણ્ય

જન્માન્તરના જે પુણ્યના ઉદ્દયથી સુખ ભોગવતાં છતાં ધર્મસાધનમાં અભિરુચિ રહ્યા કરે, પુણ્યનાં કાર્યો કરવામાં પ્રમોદાગ્રે અને સદાચારી જીવન જીવાય એવા પુણ્યને ‘પુણ્યાનુબન્ધી પુણ્ય’ કહેવામાં આવે છે. કેમકે આ પુણ્ય (પુણ્યોદય) વર્તમાન જિન્દગીમાં સુખ આપવાની સાથે સાથે જીવનને પુણ્યશાલી બનાવવામાં પણ અનુકૂલ હોય છે. ‘પુણ્યનું અનુબન્ધી’ એટલે પરલોકસાધક પુણ્યસાધના સાથે સંબંધ ધરાવનાર (ભાવી સારા પરલોક માટેની પુણ્યક્રિયામાં બાધક ન થનાર, અનુકૂલ રહેનાર) જે પુણ્ય [પુણ્યોદય] તે પુણ્યાનુબન્ધી પુણ્ય છે. આ પવિત્ર પુણ્ય છે.

પાપાનુબન્ધી પુણ્ય

જન્માન્તરના જે પુણ્યના ઉદ્દયથી સુખ મળે, પણ સાથે જ પાપાસક્તિ રહે એવા પુણ્યને ‘પાપાનુબન્ધી પુણ્ય’ કહેવામાં

આવે છે. કેમકે આ પુણ્ય [પુણ્યોદય] વર્તમાન જિન્દગીમાં સુખ આપવા સાથે જીવનને પતિત બનાવવામાં સહયોગ રાખે છે. ‘ પાપનું’ અનુબન્ધી’ એટલે પરલોકમાં દુર્ગતિમાં નાખે એવાં પાપાચરણ સાથે સંબંધ ધરાવનાર જે પુણ્ય [પુણ્યોદય] તે પાપાનુબન્ધી પુણ્ય છે, જેના યોગે માણસ સુખનાં સાધન મેળવે છે, પણ સાથે જ ભાવી પરલોક બગડે એવાં દુષ્કર્મોમાં આસક્ત રહે છે. આ નાપાક પુણ્ય છે.

પુણ્યાનુબન્ધી પાપ

જન્માન્તરના જે પાપના ઉદયથી દારિદ્ર્યાદિ દુઃખ ભોગવતા છતાં પાપાચાર ન સેવાય અને પુણ્યમાર્ગરૂપ ધર્મસાધનમાં ઉદ્યત રહેવાય એવા પાપને ‘ પુણ્યાનુબન્ધી પાપ ’ કહેવામાં આવે છે. કેમકે આ પાપ [પાપોદય] વર્તમાન જિન્દગીમાં દુઃખ આપવા છતાં જીવનને પાપી બનાવવામાં નિમિત્તભૂત થતું નથી. ‘ પુણ્યનું’ અનુબન્ધી’ એટલે પરલોકસાધક પુણ્ય-સાધના સાથે પ્રતિકૂલ ન થવારૂપ સંબંધ રાખનાર જે પાપ [પાપોદય] તે પુણ્યાનુબન્ધી પાપ છે, જે, ભાવી સારા પરલોક માટેની પુણ્યક્રિયામાં બાધક બનતું નથી.

પાપાનુબન્ધી પાપ

જન્માન્તરસંચિત જે પાપના ઉદયથી દરિદ્રતા વગેરે દુઃખો ભોગવવા છતાં પાપ કરવાની બુદ્ધિ હુઠે નહિ, અધર્મનાં કામ કરવામાં તત્પરતા રહે એવા પાપને ‘ પાપાનુબન્ધી પાપ ’ કહેવામાં આવે છે. કેમકે આ પાપ [પાપોદય] વર્તમાન જિન્દગીમાં દુઃખ આપવા સાથે જીવનને અધર્મ બનાવવામાં પણ

સહયોગ રાખે છે. ‘પાપનું’ અનુબન્ધી’ એટલે પરલોકમાં દુર્ગતિ આપનાર પાપાચરણ સાથે સંબંધ ધરાવનાર જે પાપ [પાપોદય] તે પાપાનુબન્ધી પાપ છે.X

Xઆ પુણ્યાનુબન્ધી પુણ્ય વગેરે ચાર પ્રકારોના વિષયમાં આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રે પોતાના અષ્ટક ગ્રંથમાં (૨૪મા અષ્ટકમાં) જે શ્લોકોમાં વાત કરી છે તે આ છે—

गेहाद् गेहान्तरं कञ्चिच्छोभनादधिकं नरः ।

याति यद्वत् सुधर्मेण तद्वदेव भवाद્ भवम् ॥ ૧ ॥

—જેમ કોઈ માણસ સારા ધરમાંથી વધુ સારા ધરમાં (રહેવા) જાય, તે પ્રમાણે પ્રાણી સદ્ધર્મના પ્રભાવે સારા ભવમાંથી વધારે સારા ભવમાં જાય છે.

આ સદ્ધર્માચરણ તે પૂર્વજન્મોપાર્જિત પુણ્યનાં સુખસમ્પત્તિરૂપ ફળ ભોગવતી વખતનું. એ પુણ્ય (પુણ્યોદય) પુણ્યાનુબન્ધી પુણ્ય. કેમકે એ સદ્ધર્માચરણથી (પુણ્યાચરણથી) સંયુક્ત છે.

गेहाद् गेहान्तरं कञ्चिच्छोभनादितरन्नरः ।

याति यद्वदસદ્ધર્માત્ તદ્વદેવ ભવાદ્ ભવમ્ ॥ ૨ ॥

—જેમ કોઈ માણસ સારા ધરમાંથી ખરાબ ધરમાં (રહેવા) જાય, તે પ્રમાણે પ્રાણી અધર્મના યોગે સારા ભવમાંથી ખરાબ ભવમાં જાય છે.

આ અધર્માચરણ તે પૂર્વજન્મોપાર્જિત વિચિત્ર પુણ્યનાં શ્રીમત્વાદિ-રૂપ ફળ ભોગવતી વખતનું. એ પુણ્ય (પુણ્યોદય) પાપાનુબન્ધી પુણ્ય. કેમકે એ પાપાચરણથી સંયુક્ત છે.

गेहाद् गेहान्तरं कञ्चिदशુभादधिकं नरः ।

याति यद्वन्महापापात् તદ્વદેવ ભવાદ્ ભવમ્ ॥ ૩ ॥

—જેમ કોઈ માણસ ખરાબ ધરમાંથી વધારે ખરાબ ધરમાં

દૂંકમાં, પૂર્વજન્મના જે પુણ્યનાં (મીઠાં) ફળ ભોગવતાં નવું પુણ્ય ઉપાર્જન થાય તેનું નામ ‘ પુણ્યાનુબન્ધી પુણ્ય ’. પૂર્વજન્મના જે પાપના (માઠાં) ફળ ભોગવતાં શાન્તિ, સમતા, પશ્ચાત્તાપ અને સત્કર્મ દ્વારા પુણ્ય ઉપાર્જન થાય તેનું નામ ‘ પુણ્યાનુબન્ધી પાપ ’. પૂર્વ જન્મના જે પુણ્યનાં ફળને ભોગવતાં મદમસ્ત થઈને નવાં નવાં પાપ ઉપાર્જન કરવામાં (રહેવા) જાય તે પ્રમાણે પ્રાણી મહાપાપના યોગે ખરાબ ભવમાંથી વધારે ખરાબ ભવમાં જાય છે.

આ અધર્માચરણ તે પૂર્વજન્મોપાર્જિત પાપનાં દારિદ્ર્યાદિદુઃખરૂપ ફળ ભોગવતી વખતનું. એ પાપ (પાપોદય) પાપાનુબન્ધી પાપ. કેમકે એ પાપાચરણથી સંયુક્ત છે.

गेहाद् गेहान्तरं कश्चिदशुभादितरन्नरः ।

याति यद्वत् सुधर्मेण तद्वदेव भवाद् भवम् ॥ ૪ ॥

—જેમ કોઈ માણસ ખરાબ ધરમાંથી સારા ધરમાં (રહેવા) જાય, તે પ્રમાણે પ્રાણી સદ્ધર્મના પ્રભાવે ખરાબ ભવમાંથી સારા ભવમાં જાય છે.

આ સદ્ધર્માચરણ તે પૂર્વજન્મોપાર્જિત પાપનાં દારિદ્ર્યાદિદુઃખરૂપ ફળ ભોગવતી વખતનું. એ પાપ (પાપોદય) પુણ્યાનુબન્ધી પાપ. કેમકે એ સદ્ધર્માચરણથી (પુણ્યાચરણથી) સંયુક્ત છે.

આ ચાર શ્લોકો પછી પાંચમા શ્લોકમાં આચાર્ય મહારાજ જણાવે છે કે, માણસે પુણ્યાનુબન્ધી (પવિત્ર) પુણ્ય આચરવું, જેથી અક્ષય સકલ સમ્પત્તિ પમાય. પછી છઠ્ઠા શ્લોકમાં કહે છે કે-રાગાદિ સંકલેશોથી રહિત એવું ચિત્ત-રત્ન એ પ્રાણીનું આન્તરિક ધન છે. એ ધન જેવું લુંટાય છે તે અનેક વિપત્તિઓથી ઘેરાય છે. એ પછી આઠમા શ્લોકમાં જણાવે છે કે ભૂતદયા, સદાચારિત્વ અને સમભાવ યા શમભાવ એ પુણ્યાનુબન્ધી પુણ્યને મેળવવાનો માર્ગ છે.

આવે તેનું નામ ‘ પાપાનુબન્ધી પુણ્ય ’. પૂર્વજન્મના જે પાપનાં ફળ ભોગવતાં નવાં પાપ બાંધવામાં આવે તેનું નામ ‘ પાપાનુબન્ધી પાપ. ’

સંસારમાં જે મનુષ્યો-જે નરનારીઓ સુખી છે અને ધર્મ્ય જીવન જીવે છે, તેઓ પુણ્યાનુબન્ધી પુણ્યવાળા સમજવા. જેઓને સુખ સામગ્રી સાંપડી છે અને પાપાચરણમાં મસ્ત રહે છે, તેઓ પાપાનુબન્ધી પુણ્યવાળા છે. જેઓ દરિદ્રતાદિને લીધે દુઃખી હાલતમાં છે, છતાં પુણ્ય-પથ પર વિહરે છે, તેઓ પુણ્યાનુબન્ધી પાપવાળા જાણવા. અને જેઓ દરિદ્ર-દુઃખી હોવા છતાં પાપાચરણી છે તેઓ પાપાનુબન્ધી પાપવાળા છે.

વિશ્વાસઘાત, હત્યા, લૂટફાટ, મારફાડ, ચોરી, દગાખોરી અને ગુંડાશાહીના બળે માલદાર બની બંગલા બંધાવી એશ-આરામ ભોગવતા કેટલાક મનુષ્યોને જોઈ કેટલાક દૂંકી નજરના માણસો કહે છે કે “ જુઓ ! ભાઈ ! ધર્મીને ઘેર ધાડ છે ! પાપ કરનારા કેવી મોજ મારે છે ! હવે ક્યાં રહ્યું ધર્મ-કર્મ ! ” પરંતુ આ કથન અજ્ઞાનપૂર્ણ છે તે ઉપરની કર્મ સંબંધી હકીકત વિચારતાં સમજી શકાય છે. આ જિંદગીમાં અનેકાનેક પાપ કરવા સાથે પૂર્વના પુણ્યબળની ચમક હોય ત્યાં સુધી સુખ પણ ભોગવી શકાય છે. પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે પ્રકૃતિનું રાજ્ય કંઈ પોપાબાઈનું રાજ્ય નથી કે તે બધું પાપ નિષ્ફળ જ હવામાં ઊડી જાય ! પ્રકૃતિનું સામ્રાજ્ય સુનિયમિત છે. તેનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વો અકળ-અગમ છે. મોહના અંધારામાં ગોથાં મારતો પ્રાણી ગમે તેવી કલ્પનાઓ બાંધી નિર્ભય રહેવા માંગે, પણ એ નિશ્ચય છે કે પ્રકૃતિના અટલ શાસનમાંથી કોઈ ગુનેહગાર છૂટ્યો નથી, છૂટતો નથી અને છૂટશે નહિ. આ જિંદગીનાં ઉત્ર પાપ આ જિંદગીમાં પણ

પોતાનો પરચો* બતાવે છે, એ પણ ખ્યાલમાં રાખવા યોગ્ય છે.

‘પુણ્ય-પાપ’ની આ વિવેચનાના પ્રસંગે સુખ અને તેને અંગે ધનની બાબતમાં સ્પષ્ટતા કરવી ઠીક છે. ધનની પ્રચુરતાથી સુખ માપી શકાય નહિ. એ માપણી ખોટી માપણી છે. ધનનો અતિ સંશ્રદ્ધ પાપ છે, એટલું જ નહિ, એ ઘણી દુઃખ-દાયક ચિન્તાઓ ઊભી કરી ચિત્તની શાન્તિને હરી લે છે; માટે એને સુખની ભાષામાં શી રીતે ગણી શકાય? માણસને શારીરિક જરૂરીઆતો પૂરી પડે અને નિવાસસ્થાન મળે અને તે ન્યાયમાર્ગથી, અને તેમાં તેને સંતોષ રહે, તેમ જ ન્યાયમાર્ગે જરૂરીઆત કરતાં વધુ પ્રાપ્ત થતાં સેવા કે પરોપકાર કરવાની વૃત્તિ રહે તો તે સુખ ગણાય. કેમકે એથી એ ચિત્તની શાન્તિને ન ગુમાવતાં મનથી આનન્દનો અનુભવ કરે છે. બેશક, ધન

* સત્યમત્યુગ્રવાપાપાનાં ફલમત્રૈવ લક્ષ્યતે આ પ્રકારનું વચન યોગ-શાસ્ત્રના બીજા પ્રકાશના ૩૦મા શ્લોક ઉપરની કથામાં હેમચન્દ્રાચાર્ય મગધેશ્વર શ્રેણિક રાજાના પુત્રરત્ન ‘અભયકુમાર’ના મુખથી કહેવરાવે છે. જેમ ઉગ્ર પાપનું તેમ ઉગ્ર પુણ્યનું ફળ પણ આ જન્મમાં મળી શકે.

“ જ જેણ કય કમ્મં મન્નમવે હહ મવે અ સત્તેણં ।
ત તેણ વેહમઠ્ઠવં નિમિત્તમિત્તં પરો હોહ ॥ ”

આ શાસ્ત્રગાથા કહે છે કે બાંધેલું કર્મ ભોગવવું પડે છે-ચાહે તે અન્ય ભવમાં બાંધેલું હોય કે આ ભવમાં બાંધેલું હોય. તે કર્મની વેદનાનો પ્રયોજક પ્રાણી તો નિમિત્તમાત્ર છે.

આ ઉદ્દેશ ઉપરથી આ ભવનું કર્મ પણ આ ભવમાં ઉદયમાં આવી શકે છે એમ જાણી શકાય છે.

જીવનનિર્વાહનું સાધન હોઈ સુખસગવડમાં ઉપયોગી છે, પણ તે ન્યાયોપાર્જિત હોય, પોતાની કે કુટુંબની ઉચિત જરૂરી-આતોમાં ખર્ચાતું હોય અને વધારાનું પરોપકારમાં વપરાતું હોય, આટલી ઉપયોગિતા સિવાય તેને વધુ પ્રતિષ્ઠા આપવી અસ્થાને છે, અધ્યાત્મદૃષ્ટિએ તો એ ખોટું જ છે. જીવનવિકાસની સાધના કે ધર્મની ઉપાસના પરિશ્રદ સાથે નહિ, પણ અપરિશ્રદ કે પરિશ્રદપરિમાણ સાથે સંબંધ રાખે છે. માત્ર ધનને પુણ્યની નિશાની ન સમજવી જોઈએ. અન્યાય ધન દુર્ભાગીપણાનું સૂચક છે. પુણ્યાઈનું સૂચક અને સુખદાયક ધન ન્યાય ધન છે. ધની કરતાં સદ્ગુણીનું સ્થાન કેટલુંય ઊંચું છે એ દૃષ્ટિ સંસ્કાર સમાજમાં ફેલાય એ જરૂરનું છે. પરિમિત પરિશ્રદના સુસંસ્કાર સમાજવ્યાપી થતાં સુખ-શાન્તિ અને નૈતિક પ્રભા સમાજની ખિલી ઊઠવાની.

હવે, આચારવ્યવહારની શુદ્ધિ આવશ્યક હોઈ એ જાખતમાં પણ જરા નજર કરી આ બીજા ખંડને પૂરો કરીએ.

જૈન આચાર

સાધુધર્મ અને ગૃહસ્થધર્મનું સામાન્ય પ્રકારે દિગ્દર્શન પહેલાં થઈ ગયું છે, તથાપી અહીં આચારના સંબંધમાં કેટલીક વિશેષ જાખતો નોંધાશે. પ્રથમ સાધુધર્મને લગતા આચારો દ્વંકમાં જોઈએ.

સાધુઓનો આચાર

જૈન આચારશાસ્ત્રોમાં સાધુને રેલ, મોટર, એરોપ્લેન, સાયકલ, ટ્રામ, એક્કા, ગાડી, ઘોડા, ઊંટ વગેરે કેઈ પણ વાહન

પર સવારી કરવાનો નિષેધ છે.^૧ સાધુને પાદવિહાર કરવાનું ફરમાન છે^૨ પાણી ગરમ કરેલું^૩ પીવાનું ફરમાન છે.

જૈન સાધુને અગ્નિ સળગાવવાનો, ^૪અગ્નિ તાપવાનો કે અગ્નિથી રસોઈ કરવાનો અધિકાર નથી. ભિક્ષા-માધુકરી-વૃત્તિ^૫ કરવાનું તેમને ફરમાવવામાં આવ્યું છે. જુદાં જુદાં ઘરોથી ઘરવાળાઓને અડચણ કે સંકોચ ન થાય તે પ્રમાણે તેમણે

૧ રસ્તામાં નદી આવે અને એટલામાં બીજો સ્થલ માર્ગ ન હોય તો નાવમાં બેસવાની છૂટ છે.

૨ મહાભારત, મનુસ્મૃતિ વગેરે વૈદિક હિન્દુધર્મના ગ્રંથોમાં પણ સંન્યાસીઓ માટે આ ફરમાન છે.

૩ પશ્ચિમની વિદ્યાવાળા ડોક્ટરો ઉજ્જણ કરેલ પાણીને તન્દુરસ્તી માટે ગુણકારક બતાવે છે. પ્લેગ, કોલેરા વગેરે રોગોમાં તેઓ ખૂબ ઝીકળી ગયેલું પાણી પીવાનું કહે છે. વૈજ્ઞાનિક વિદ્વાનોની શોધ પ્રમાણે પાણીમાં એવા અનેક સૂક્ષ્મ જીવો હોય છે કે જેઓ આપણી નજરે દેખી શકાતા નથી, કિન્તુ સૂક્ષ્મદર્શક (Microscope) યન્ત્રથી જોઈ શકાય છે. પાણીમાં થતા પેરા વગેરે જીવો પાણી પીવાની સાથે શરીરમાં દાખલ થઈ સખ્ત વ્યાધિને જન્માવે છે. કોઈ સ્થળનું ખરાબ પાણી પણ ખરાબર ઉકાળીને પીવામાં આવે તો તે શરીરને નુકશાન કરતું નથી. સાધુ ભ્રમણશીલ હોઈ જુદાં જુદાં સ્થળોનાં જુદાં જુદાં પાણી એમને પીવાનાં હોય, એથી એમને માટે ઉજ્જણ (ઝીકળી ગયેલ) પાણીનું વિધાન એમના આરોગ્યના હિતની વાત ગણાય.

૪ અનગ્નિરનિકેતઃ સ્યાદ્ ॥ ૮૩ ॥

(મનુસ્મૃતિ, ૬૬૦ અધ્યાય

૫ ચરેન્માધુકરીવૃત્તિમપિ મ્લેચ્છકુલાદપિ ।

(અત્રિસ્મૃતિ)

બિક્ષા લેવાની છે. ખાસ સાધુને માટે રસોઈ બનાવવી અને તેવી રસોઈ સાધુએ લેવી શાસ્ત્રાનુકૂલ નથી. આમાં એ ઉદ્દેશ સાફ તરી આવે છે કે સાધુસંસ્થા સમાજને બોબરૂપ ન લાગે અને સાધુજનોમાં રસલુબ્ધતા પેદા થવા ન પામે.

સાધુનો ધર્મ બિલકુલ અક્રિયન-અપરિશ્રદ્ધ રહેવાનો છે, અર્થાત્ સાધુ પૈસા ટકા ન રાખે, દ્રવ્યના સંબંધથી સર્વથા મુક્ત હોય; ત્યાં સુધી કે તેનાં ભોજનનાં પાત્રો પણ ધાતુનાં ન હોય, કાષ્ઠ, માટી કે તુંબડીનાં પાત્રો સાધુઓના ઉપયોગમાં આવે છે.

વર્ષા-ઋતુમાં સાધુ એક જગ્યાએ રહી જાય. સાધુથી સ્ત્રીનો સ્પર્શ સુદ્ધાં ન કરાય.

દૂંકમાં, સાંસારિક સર્વ પ્રપંચોથી નિર્મુક્ત અને સદા અધ્યાત્મરતિપરાયણ રહેવાનો સાધુનો ધર્મ છે. આત્મકલ્યાણ-

૧ “ અતંજસાનિ પાત્રાણિ તસ્ય સ્યુર્નિર્વ્રણાનિ ચ ।

X

X

X

“ અલાબુ દારુપાત્રં ચ મૃન્મયં વૈદલં તથા
 એતાનિ યતિપાત્રાણિ મનુઃ સ્વાયમ્ભુવોઽબ્રવીત્ ॥ ”

—મનુસ્મૃતિ, ૬ કો અધ્યાય, ૫૩, ૫૪, શ્લોક

અર્થાત્—ધાતુ વગરનાં તથા છિદ્રરહિત પાત્રો સાધુને ખપે. તુંબડી, કાષ્ઠ, માટી અને વાંસનાં પાત્રો સંન્યાસીઓને માટે મનુએ કહ્યાં છે.

૨ સાધુની વિરક્ત દશાના સંબંધમાં મનુસ્મૃતિના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં નીચે પ્રમાણે સુંદર ઉપદેશ મળે છે—

“ અતિવાદાંસ્તિતિક્ષેત નાવમન્યેત કઞ્ચન ।

ન ચેમં દેહમાશ્રિત્ય વૈરં કુર્વીત કેનચિત્ ॥ ૪૭ ॥

ના સાધનમાં સતત નિરત રહી નિઃસ્વાર્થભાવે પોતાના જીવનને પરકલ્યાણને ઉપયોગી બનાવવું, જનતાને સન્માર્ગદર્શક થવું એ સાધુ-જીવન છે. સાધુ-જીવન વસ્તુતઃ વિશ્વબન્ધુ જીવન છે, અહંકાર-અભિમાન, ક્રોધ-રોષ, દંભ-વકતા અને મોહ-મમતા તથા ‘વાહવાહ’ની લિપ્સા જેવાં દૂષણો દૂર થઈ નિર્મલ થયેલું ઉજ્જવલ જીવન છે.

સાધુ એટલે સાચો ત્યાગી. સાધુ એટલે જેમાં જ્ઞાન અને ચારિત્રનો સુમેળ સધાયો હોય એવો તેજસ્વી મનુષ્ય. આસક્તિને વશ ન થતાં એ ગૃહસ્થોની પાસેથી જીવનની જરૂરીઆતની ચીજો નિર્દોષરૂપે અને સહજ તથા સરળપણે જે મળી જાય

ક્રુદ્યન્તં ન પ્રતિક્રુદ્યેદાક્રુષ્ટઃ કુશલ વદેત્ ,,

x

x

x

॥ ૪૮ ॥

“ ભંક્ષે પ્રસક્તો હિ યતિવિષયેષ્વપિ સજ્જતિ ” ॥ ૫૫ ॥

“ અલાભે ન વિષાદી સ્યાદ્, લાભે ચૈવ ન હર્ષયેત્ ”
પ્રાણયાત્રિકમાત્રઃ સ્યાન્માત્રાસંગાદ્ વિનિર્ગતઃ ” ॥ ૫૭ ॥

“ इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।

अहिसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ” । ૬૦ ॥

અર્થાત્-નિન્દા-અપમાનને સહન કરે, પણ કોઈનું અપમાન કરે નહિ. આ દેહને સારુ કોઈ સાથે વૈર ન કરે, ક્રોધ કરનારની સામે ક્રોધ કરે નહિ, આક્રોશ કરનારને કુશલ વદે, ભિક્ષાના લોભમાં ફસા-યેલો યતિ વિષયોમાં ડૂબી જાય છે. લાભ થતાં ખુશ ન થાય અને અલાભ થતાં ખિન્ન ન થાય. કેવળ પ્રાણરક્ષા નિમિત્તે ભોજન કરે, આસક્તિથી વેગળો રહે, ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવાથી, રાગ-દ્વેષને પરાસ્ત કરવાથી અને પ્રાણીમાત્ર પર અહિંસા-વૃત્તિને ધારણ કરવાથી મોક્ષને યોગ્ય થવાય છે.

તેમાં સંતોષ ધરનારો હોય. સંયમમાં એ સતત જાગ્રત્ હોય, શમ-દમની એની સાધના ઉચ્ચ શ્રેણીની હોય અને જ્ઞાનલોકના સાચા પ્રકાશથી પ્રકાશમાન હોય.

ત્યાગી પોતાને માટે ઓછામાં ઓછી-ખાસ જરૂર હોય તેટલી જ-સગવડની અપેક્ષા રાખે છે અને તે પૂરી થતાં તેમાં સંપૂર્ણ સંતોષ તથા સાત્ત્વિક આનંદ અનુભવે છે; પરંતુ કદાચ પૂરી ન થાય તો તે ઉદ્વેગ પામતો નથી. અમુક પ્રકારનું ખાનપાન મળે તો ઠીક, અમુક પ્રકારનાં અને બનાવટનાં વસ્ત્ર પહેરવા મળે તો ઠીક, અમુક પ્રકારનું આશ્રયસ્થાન રહેવા મળે તો ઠીક, અથવા અમુક પ્રકારની અન્ય સામગ્રી મળે તો ઠીક-એવા પ્રકારનો મોહ તેને હોતો નથી. જે વખતે જે સરળતાથી અને સહજ પ્રાપ્ત થાય તે વખતે તેનો સ્વીકાર કરી તે સંતુષ્ટ રહે છે. આવા પ્રકારનો ત્યાગ ખરા વૈરાગ્યમાંથી જન્મેલો હોય છે. વૈરાગ્ય વિનાનો ત્યાગ એ ખરો ત્યાગ નહિ, પણ ત્યાગની વિડંબના છે. કારણ કે એવા પ્રસંગે જેનો બહારથી ત્યાગ કર્યો હોય તેને મન ઝંખતું હોય છે. વૈરાગ્ય વિના ત્યાગ ઝાઝો ટકી શકતો નથી.

બાહ્યવેષ જ્યારે એક પક્ષે સ્વેચ્છાપૂર્વક સ્વીકૃત સંન્યાસમાર્ગને અનુસરતું જીવન જીવવા તરફ લક્ષ ખેંચે છે, ત્યારે અન્યપક્ષે દોષયુક્ત આંતરિક જીવન છુપાવી દંભ કરવામાં પણ કારણભૂત બને છે. જીવનની સાચી માહિતી મેળવ્યા સિવાય બાહ્યવેષ તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખવાથી ખરેખરા સંત પુરુષનો અનાદર થા અપમાન થઈ જવાનો મોટો ભય રહે છે; તે જ પ્રમાણે કેવળ બાહ્યવેષ ઉપર અંધશ્રદ્ધા રાખવાથી છેતરાવાનો મોટો ભય રહે છે. માટે ખરા નિર્ણય ઉપર આવવા માટે બાહ્યવેષ અને આંતરિક જીવન એ બન્ને ઉપર ધ્યાન પહોંચાડવાની જરૂર

છે. એ બાબતમાં વિવેક અને ધીરજની જરૂર છે, એકાએક પૂર્વગ્રહ બાંધી લેવામાં જોખમ છે.

સાધુનું જીવન લોકોને પોતાના ઉપદેશ અને આચરણથી જેનીતેની યોગ્યતા પ્રમાણે ગૃહસ્થ-ધર્મ કે સાધુ ધર્મના ક્ષેત્રમાં માર્ગદર્શક થવાનું છે. ધર્મની બાબતમાં મહત્વની બાબતો કઈ અને ગૌણ બાબતો કઈ એ વિષે એનામાં વિવેક હોવો આવશ્યક છે. અહિંસા વગેરે પાંચ વ્રતો મુખ્ય મહત્વની બાબતો છે, જ્યારે બાહ્ય ક્રિયાકાંડની પ્રણાલીની બાબતો એટલે દરજ્જે મહત્વની બાબતો ન ગણાય; છતાં તેમની બાબતમાં “તે જ સર્વસ્વ છે” એવી પ્રરૂપણા કરી સમાજમાં જે સાધુ કે ધર્માચાર્ય કલહ પેદા કરે અને તડાં પાડે તે પોતાના વાસ્તવિક ધર્મથી રચુત થાય છે. સાધુ સમગ્ર સમાજમાં શાંતિ ફેલાય એવી ભાવના અને પ્રવૃત્તિ-વાળો હોય; પ્રશાંત અને સત્વપૂર્ણ વર્તણૂકવાળો હોય. દાર્શનિક માન્યતાઓ વિષેની ચર્ચા પણ તેની ગંભીર સૌમ્યભાવથી ભરેલી હોય અને સમન્વયદષ્ટિથી સુશોભિત હોય, જેથી અશાંતિ કે બખેડો ઉદ્ભવવા ન પામે.

ગૃહસ્થોના આચાર

હવે ગૃહસ્થોના આચાર વિષે કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. ગૃહસ્થનો સહુથી પહેલો સદ્ગુણ એ છે કે એણે પોતાનો વ્યવહાર નૈતિક (ન્યાયયુક્ત) રાખવો જોઈએ. નેકી-સચ્ચાર્ધ અથવા વ્યવસ્થિત પ્રામાણિકતાના સમુચિત ધોરણ પર એનો જીવન-વ્યવહાર પ્રવર્તમાન રહેવો જોઈએ. આ પ્રસંગે કંઈક વિશેષ અવબોધન કરી દેવું ઠીક પડશે.

પહેલી વાત અહિંસા બાબતની. અનિવાર્યરૂપે જીવનને વળગેલી હિંસા કર્યા વિના તો આપણા છૂટકો જ નથી. પણ

હિંસાને જીવનનો નિયમ ન બનાવતાં ઓછામાં ઓછી હિંસાથી કેમ ચલાવી લેવાય એવા માર્ગો શોધવા તરફ પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

જેમ બને તેમ અવિકસિત જીવોની અપેક્ષાએ વિકસિત જીવોને બચાવો અને અવિકસિત જીવોની પણ ઓછામાં ઓછી હિંસા થાય એવું જીવન ગોઠવો એમ સંતોનો ઉપદેશ છે. આ દૃષ્ટિએ માંસાહાર, શિકાર, સંહાર કે હિંસા નિષિદ્ધ મનાયાં.

વિરોધી તરફ આવેશવશ થઈ ઊઠવાથી ઊઠવું અને એની સાથે ધીંગામસ્તીમાં ઊતરવું એમાં (એ હિંસામાં) શું શૂરાતન છે ? શૂરાતન છે અહિંસામાં—વિરોધી સામે પોતાના મનને ક્રુદ્ધ કે કૂર ન થવા દેતાં પોતાના વિવેકશાળી સત્ત્વબળે એને શાંત વૃત્તિમાં, યોગ્ય સંયમમાં રાખવામાં. આમ શરીરબળ કે ભૌતિકબળ, જે પશુબળ ગણાય છે, તેના કરતાં ઉપર જણાવ્યું તે મનોબળ કે આત્મબળ, જે અહિંસારૂપ છે, ઘણું વધારે ચડીઆતું છે. એ બળ માનવસમાજમાં જેટલું ખિલે તેટલો એનો વિકાસ સઘાય—ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક, તેમ જ ભૌતિક પણ. વિવેકબુદ્ધિ અને સત્ત્વશુદ્ધિના પ્રકાશરૂપ અહિંસાબળથી જ માનવજગત્ મૈત્રી અને સૌહાર્દ, બળ અને શક્તિ, તેમ જ આનંદ અને આહ્લાદથી સમૃદ્ધ બની સ્વર્ગલોકસમું બની શકે છે.

મતલબ એ છે કે અહિંસા એ (આધ્યાત્મિક) બળ છે. ઉચ્ચ ક્ષાત્રવૃત્તિ-વીરવૃત્તિ માંગી લે છે. પોતાની સ્વેચ્છાથી સ્વાર્થત્યાગ કે સ્વાર્થછૂટ દ્વારા, અથવા જરૂર પડતાં પોતાનું બલિદાન આપીને પણ હિંસાનો વિરોધ કરવો અને અહિંસાને જીવિત રાખવી એ ઉચ્ચ કોટીની ક્ષાત્રવૃત્તિ—વીરવૃત્તિ છે. પરંતુ ખમવાનું કે સહન કરવાનું આવે ત્યારે ડરીને છેટા

ખસી જવું અને માત્ર મોઢેથી હિંમતો વિરોધ કરવો એ કંઈ અહિંસાનું પાલન નથી. લડી લેવાની હિંમત અને શક્તિ હોવા છતાં, એવો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં જે માણસ પોતાનો આવેશ સંયમમાં રાખી હિંસા કરતો નથી તે અહિંસક ગણાવાપાત્ર છે. નાહિંમત અને નિર્બળ માણસ અહિંસક હોવાનો દાવો કરે તે ખોટો છે, કેમ કે એ માણસમાં હિંમત નથી, સામનો કરવાનું બળ નથી એટલે એ (બાહ્ય) હિંસા કરતો નથી, પરંતુ એ કાયર અને નિર્બળ હોઈ સામનો કરવાનું હિંમતભર્યું કામ કરવાને અશક્ત હોવા છતાંયે એના દુર્બળ મનમાં તો એવા વખતે હિંસા જલતી જ હોય છે, રોષ અને ગુસ્સાનો ઉશ્કેરાટ ભભૂકતો હોય છે. નિર્બળ માણસનું નિર્બળ મન “કમજોર ગુસ્સા બહુત” એ કહેતી મુજબ નજીવા કારણે હિંસાવૃત્તિથી જ્યારે ત્યારે ઘેરાઈ જાય છે, વાત-વાતમાં એ નિર્થક આવેશવશ થઈ ભભૂકી ઊઠે છે. અહિંસકતાની સિદ્ધિ માટે સાચી સમજણ ઉપરાંત બળ અને હિંમત જોઈએ અને તે માટે શરીરબળ પણ કેળવવું જોઈએ. બળ-શક્તિની કેટલી કિંમત છે! જુલ્મખોરો, હુલ્લડખોરો અને દુષ્ટ દુશ્મનોના આક્રમણમાં સપડાયેલા લોકોને તે દુષ્ટો સામે મર્દાનગીભર્યો સામનો કરી તેમનાથી બચાવી લેવામાં બળ-શક્તિનો ઉપયોગ કેટલો ઉપયોગી થઈ પડે છે ! ખરેખર, બળ-શક્તિનો જેમ સમય પર દુષ્ટથી દુષ્ટતાનું દમન કરવામાં ઉપયોગી થાય છે, તેમ દુષ્ટ દ્વારા પીડાતી જનતાને ઉગારી લેવામાં પણ આશીર્વાદરૂપ બને છે. જનરક્ષારૂપ અહિંસા માટે બળ-શક્તિ કામ આવે છે, તેમ ચિત્તને સ્વસ્થ રાખવારૂપ આંતર અહિંસા માટે પણ એ એટલી જ અગત્યની છે.

અહિંસાનો ઉપદેશ આપ્યો છે ક્ષત્રિયોએ અને તે ઝીલે ક્ષાત્રવૃત્તિના બહાદુરો. ખરેખર ઉત્કર્ષ યા ઉત્કાન્ત ક્ષાત્રવૃત્તિને

જ વરી છે. એ જ લૌકિક કે આધ્યાત્મિક અભ્યુદય સાધી શકે છે અહિંસાની સાધના જ્યાં કાયરતા યા ડરપોકપણું હોય ત્યાં શક્ય નથી નૈર્ભત્ય કે ડરપોકપણું એ જીવનનો મોટામાં મોટો રોગ છે. “વિરમોગ્યા વસુંઘરા” એ કથન આજના યુગની વિચાર-સરણીને બંધ ખેસે તેવું હોય કે ન હોય, પણ અહિંસા બલવત્સાધ્યા [અહિંસા બળને વરેલી છે] એ તો ત્રિકાલાબાધિત સનાતન સત્ય છે. વિવેકબુદ્ધિ વીર જ અહિંસાનો પાલક બની શકે છે. અહિંસાનો ઉચ્ચ શ્રેણિના ક્ષાત્રધર્મી હોય છે, અને વિવેકશાલી ક્ષાત્રધર્મી જ તેમનો ઉપાસક યા અનુયાયી બની શકે છે. માયકાંગલા પણ પોતાનું માયકાંગલાપણું ખંખેરી તેમના ઉપાસક બની શકે છે.

જેમ કૃત્ય કરીને હિંસા થાય છે તેમ શક્તિ છતાં હિંસા થતી અટકાવવામાં પોતાનો ફાળો ન આપવો, ચૂપ ખેસી રહેવું એ પણ હિંસા છે. કોઈ માણસ ડૂબતો હોય અને આપણને તરતાં આવડતું હોય છતાં તેની વહારે ન જતાં જોયા કરવું એ પણ હિંસા છે. કોઈ માણસ ભૂખ્યો હોય, ભૂખથી હેરાન થતો હોય, આપણી શક્તિ હોય છતાં એ તેને ખાવાનું ન આપવું એ હિંસા છે. આવી બધી હિંસાઓ નિષ્કુર ખેદરકારીમાંથી— “મારે શું? હું એવી લપમાં શું કામ પડું? એટલો ઘસારો મને ન પોષાય, ન પાલવે” એવી ખેદરકારીમાંથી જન્મનારી છે. નિષ્કુરતા અધર્મ છે, “દયા ધર્મકા મૂલ હૈ” પોતાનાં સુખ, આરામ અને ફાયદા માટે બીજાનાં સુખ, આરામ અને હિત પ્રત્યે ખેદરકાર બનવું એ પણ હિંસા છે. બીજા માણસના શ્રમનો અનુચિત લાભ ઊઠાવવો એ પણ હિંસા છે. ખરી હકીકત આપણને માલુમ હોય, તેમ જ તેવી જુબાની આપવાથી નિર્દોષ માણસનો બચાવ થવાનો સંભવ હોય છતાં તેના ન્યાયી લાભમાં જુબાની આપવાની ના પાડી તેને અન્યાયનો

ભોગ થવા દેવો એ પણ મૃષાવાદ છે, અને સાથે સાથે હિંસા પણ છે. મારા ઘરનો કચરો કાઢી પાડોશીના ઘર આગળ નાખું, અથવા મારા ઘરમાં નીકળેલો વીંછી કે ખેડેલો ઉંદર પાડોશીના ઘર આગળ નાખી આવું અને એ રીતે પાડોશીને ભયમાં મૂકું કે તકલીફમાં નાખું એ પણ હિંસા છે.

સત્ય વિષે

જે વસ્તુ જેમ હોય અથવા જેમ બની હોય તેમ કહેવી એ સામાન્ય રીતે સત્ય કહેવાય છે અને હકીકતની દૃષ્ટિએ એ સત્ય છે, પરંતુ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તે સત્ય ગણાય અથવા ન પણ ગણાય. જો તે હકીકતમાં સત્ય હોય અને સાથે જ કલ્યાણકારી પણ હોય અથવા અકલ્યાણકારી ન હોય તો તે ખરેખર સત્ય છે. પરંતુ જો તે હકીકતમાં સત્ય હોવા છતાં અકલ્યાણકારી હોય તો તે અસત્ય તરીકે ગણાવા પાત્ર છે. કોઈ દુષ્ટ બદમાશ કોઈ સુકુમાર સ્ત્રી પાછળ પડ્યો હોય, અથવા કોઈ શિકારી કોઈ મૃગ પાછળ પડ્યો હોય અને તે ક્યાં છુપાયેલ છે એની આપણને ખબર હોય છતાં, એ ગુંડો કે શિકારીના પૂછવા ઉપર એનો પત્તો ન બતાવતાં ચૂપ રહીને કે એને આડે રસ્તે દોરીને નિર્દોષનો બચાવ કરવો એ જ આપણા માટે ધર્મ્ય ગણાશે. તોફાને ચડેલા ગુંડાઓ મકાનવાળાને પૂછે છે કે મકાનમાં અમુક શખ્સ છે? હવે, મકાનમાં સંતાડેલા યા સ્ત્રીના ખુરખામાં છુપાયેલા એ શખ્સને જો તે બતાવી દે તો તરત જ એ નિરપરાધ શખ્સનો ઘણું નીકળી જાય. આવી હાલતમાં તે માણસને તે શખ્સ નથી એમ બેધડક જૂઠું બોલવું પડે છે, અને તેમ બોલવું તે વખતે કર્તવ્ય અને ધર્મ છે. સત્ય તે હકીકતે સત્ય (સાચું) હોય, પણ અહિતકારી હોય તો સત્યની ગણનામાં

આવીX શકે નહિ. સત્ય બોલવા ન બોલવાના સંબંધમાં ખૂબ જ વિવેક અને સતર્કતાની જરૂર છે. રોગી કે પાગલ જેવાની સાથે તેમના હિતને માટે જૂઠું બોલવું પડે તો તે નિઃસ્વાર્થ અને કેવલ તેમના હિતસાધનને માટે હોઈ અનુચિત નથી.

પોતાનું ન્યાયસંગત રહસ્ય છુપાવવા જેવું હોય તો તે છુપાવવા માટે મૌન રાખ્યાથી ચાલે તેમ ન હોય અને અસત્ય બોલવું પડે તો તે અનુચિત નથી.

અન્યાય યા અનુચિત પ્રતિજ્ઞા તોડવામાં અસત્ય દોષ નથી. દાખલા તરીકે, “મારો દીકરો સાન્ને થશે તો દેવીને એક બકરો ચડાવીશ” એવી પ્રતિજ્ઞા કોઈ માણસે કરી, પણ પાછળથી એને સમજ આવતાં કે પશુહત્યા ઘોર પાપ છે અને દેવીની આગળ તો એ અત્યંત નિન્દનીય પાપ છે, એણે પોતાની તે પ્રતિજ્ઞાને તોડી નાખવી જોઈએ. અધર્મી પ્રતિજ્ઞાના પાલનમાં પાપ છે, પણ તોડવામાં કલ્યાણ છે.

×સદ્મ્યો હિત સત્યમ્—પ્રાણીને હિતકારી હોય તે સત્ય.

उक्तेऽनृते भवेद् यत्र प्राणिनां प्राणरक्षणम् ।

अनृतं तत्र सत्यं स्यात् सत्यमप्यनृतं भवेत् ॥

(મહાભારત, બહુલોપાખ્યાન)

અર્થાત્ જ્યારે જૂઠું બોલતાં પ્રાણીનું રક્ષણ થતું હોય ત્યારે તે વખતે તે અસત્ય સત્ય છે, અને તે વખતે જો સાચું બોલવામાં આવે તો તે અસત્ય છે. (આમ સત્ય અસત્ય બને છે અને અસત્ય સત્ય બને છે.)

“तुसिणीओ उवेहेज्जा जाणं वा नो जाणं ति वएज्जा ”

(આચારાંગ, દ્વિતીય શ્રુતસ્કન્ધ, ત્રીજા અધ્યયનનો ત્રીજો ઉદ્દેશ)

અર્થાત્—મૌન રહે, અથવા જાણતો છતાં નથી જાણતો એમ કહે.

ઉપર જણાવ્યાં એવાં આપવાદિક અસત્ય બોલવાં પડે તો એ બોલ્યા પછી એવું બોલવાના પ્રસંગમાં આવી પડવા માટે અંતઃ-કરણમાં પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ આલોચના કરવી યોગ્ય અને ઊર્ધ્વાશિષ્ટણની ભાવનાને વિકસિત રાખવામાં ઉપયોગી છે.

બાળકો સાથે કે બીજાઓ સાથે મૃદુ અને નિર્દોષ હાસ્ય-વિનોદમાં, કોઈને ખેદ ન થાય તેમ ક્ષણભર યથા-તથા બોલાય છે તે અસત્યના દોષરૂપ નથી. શિષ્ટાચારના હિસાબે મર્યાદિત અતથ્ય બોલવું પડે તે પણ ક્ષંતવ્ય છે.

તિરસ્કારવૃત્તિથી આંધળાને આંધળો, કાણુને કાણુ, મૂર્ખને મૂર્ખ કહેવો એ અસત્ય છે. દુર્ભાવથી કે ખોટા આવેશમાં આવી કડવા શબ્દ બોલવા, ગાળ દેવી, કૂર મશ્કરી એ બધું અસત્યમાં શામિલ છે.X

અચોર્ય વિષે

કોઈ માણસ બીજાની ચોરી કરતો જણાયો હોય, છતાં તે અટકાવવામાં અથવા ધરધણીનું ધ્યાન ખેંચવામાં આંખઆડા કાન કરી ચૂપ રહેવું એ બેદરકારી કે બહીષ્કણપણું બહુ ખરાબ છે. પોતે જાતે ચોરી ન કરનાર પણ આવી રીતે ચોરી થવા દે તો ચોરી થવા દેવારૂપ ચોર્યનું પાપ તેને લાગે.

X વાણીચવહારની સામાન્ય રીત બતાવતાં મનુસ્મૃતિ ચોથા અધ્યયનમાં કહે છે—

સત્યં ब्रूयात् प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात् सत्यंप्रियम् ।

प्रियं च नानृतं ब्रूयाद् एव धर्मः सनातनः ॥ ॥ ૧૩૮ ॥

અર્થાત-સત્ય અને સાથે જ પ્રિય બોલવું, સત્ય પણ અપ્રિય ન બોલવું, તેમ જ પ્રિય પણ અસત્ય ન બોલવું.

વેપારધંધામાં અનીતિ ચલાવવી, કાવાદાવાથી કોઈનું તફડાવવું, ઊંધુચત્તું સમજાવી કોઈને ઠગવો-છેતરવો, વિશ્વાસમાં લઈને કોઈને નુકશાનમાં ઉતારવો, ચાલાકીથી કોઈનું પડાવવું-અગાડવું, અન્યાયથી [ખોટી રીતે] કોઈને હેરાન કરવો, ખીનશુ-હેગારને સતાવવો એ બધું અપકૃત્ય પાપાચરણ છે.

ચોરીના કામમાં કોઈને પ્રેરણા આપવી, તેમાં સમ્મત થવું, ચોરની ચોરી કરેલી વસ્તુ લેવી, પ્રજ્ઞના હિત માટે સરકારે બાંધેલા કાયદા-કાનૂનનો ભંગ કરવો, ઓછાવત્તા તોલ રાખવા, ઓછુંવત્તું દેવું-લેવું, વસ્તુ સેળસેળ કરી આપવી, અસલી માલને બદલે નકલી વસ્તુ આપવી એ બધું ચોરીરૂપ દુષ્કૃત્ય છે. કોઈ માણસની લાચારીનો ગેરલાભ લઈ તેની પાસેથી વધારે પડાવવું, કોઈ માણસ ભૂલથી વધારે આપી ગયો હોય તે રાખી લેવું, એ ચોરી છે. ટૂંકમાં અન્યાયથી, નીતિના ધોરણથી વિરુદ્ધ જઈ પારકી વસ્તુ લેવી એ ચોરી છે.

ઉદ્યોગપતિઓ અને શ્રીમંતોની સંગ્રહખોરી અને શોષણ ખોરીના દુષ્પરિણામરૂપે, એના ભુંડા પ્રત્યાઘાતરૂપે ચોટાઈ, ઠગાઈ, ડકેતી, ગુંડાઈ જેવાં નિકૃષ્ટ અને અધમ તત્ત્વો પેદા થાય છે અને પ્રચાર પામે છે.

બેકારીથી માણસો ચોરીના રસ્તે જઈ પડે છે. દ્રવ્યલોભપતાનો દુષ્ટ આવેગ માણસને અનીતિ અને પરદ્રોહનાં પાપ કરાવે છે. મોટાઈ મેળવવા અને પોતાની મોટાઈનાં પ્રદર્શન કરવા માણસ ધનહુબ્ધ બની લુચ્ચાઈ-દગાખોરીનો રસ્તો લે છે ઉડાઉ-પણાનાં અને દુર્વ્યસનોનાં પાપે માણસ ચોરી-ઠગાઈના રવાડે ચડે છે. કુછંદ અને ખુરી સોખતથી માણસ ચોરી અને અનાચાર શીખે છે.

સમુચિત પરિશ્રદ્ધમાં સંતોષ, સાદું તથા સંયમિત જીવન અને વ્યાપક બંધુભાવના સદ્ગુણોથી સમાજની નૈતિક ભૂમિ જ્યારે ઊંચી બનશે ત્યારે યત્ર-તત્ર પથરાઈ પડેલાં અનીતિ, ચોરી, ઠગાઈ અને શયતાનિયતનાં પાપ આપોઆપ વિખેરાવા માંડશે.

દુર્યસનરૂપ ધંધા

જુગાર કે સદ્દો નથી પ્રામાણિક વ્યવસાય કે નથી પારિશ્રમિક ધંધો. છળ-બળ ભરેલા એ ધંધાથી બીજા કેટલાય પાયમાલ થાય છે ત્યારે એકને ધન મળે છે. આમ, ઘણાંને સંકટમાં નાખી એવા ધંધાથી-વિના શ્રમે બેઠેબેઠે-ધન મેળવવું અને પછી એમાંથી ધર્માર્થ દાન કરવું એ, જો કે જે ક્ષેત્રમાં પડે તેને તો ઉપકારક થાય, પણ એ દાનના એ દાતાનું પેલા સંકટો હૈયાં બાળ્યાનું પાપ ધોવાનું હશે ખરું? હા, ધોવાય-એવું બધું ધન લોકોપયોગી પ્રવૃત્તિઓમાં અર્પણ કરી એવા કલુષત ધંધા પશ્ચાત્તાપપૂર્વક ભવિષ્યને માટે કરવા છોડી દે તો. અન્યાયોપાર્જિત ધનથીX અણુસમજી સમાજમાં મળતી પ્રતિષ્ઠા અને વાહવાહનું મૂલ્ય આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ કશું જ નથી. એવા કારણે મળતી પ્રતિષ્ઠા કે વાહવાહને માટે ગર્વ કરવો એ વિશેષ પાપમાં પડવા જેવું છે.

x અન્યાયોપાર્જિત ધનનું દાન કેવું છે તે નીચેનો પ્રાચીન શ્લોક જણાવે છે :—

અન્યાયોપાત્તવિત્તસ્ય દાનમત્યન્તદોષકૃત્ ।

ધેનું નિહત્ય તન્માંસૈઘ્વાંક્ષાણામિવ તર્પણમ્ ॥

અર્થાત્-અન્યાયોપાર્જિત દ્રવ્યનું દાન અત્યન્ત દોષકારી છે. એ છે ? ગાયને હુશી તેના માંસવડે કાગડાઓને તર્પણ કરવા સરખું છે.

પરિશ્રદ્ધપરિમાણુ વિષે

એટલા જ માટે પરિશ્રદ્ધપરિમાણુવ્રત ઉપદેશવામાં આવ્યું છે કે જેથી લોકોનું આક્રમણ મંદ પડવાથી નીતિનું ધોરણ જળવાઈ શકે અને પૂંજીપતિઓ પોતાના વધારાના ધનનો સમાજના હિત-સાધનમાં ઉપયોગ કરી શકે. આ પ્રકારના ઉપયોગથી જ પૂંજીપતિઓ દરિદ્ર અને બેકારોની પોતાની સામેની વિરોધવૃત્તિનો યોગ્ય પ્રતિકાર કરી શકે છે. તેઓ પોતાના વધારે પડતા મોજ-શોખનો અને અન્ય પ્રકારે થતા દુર્વ્યયનો ત્યાગ કરી પોતાની જરૂરીઆતો ઉચિત રીતે મર્યાદિત કરી પોતાના વધારાના ધનનો ઉપયોગ સમાજના હિત-સાધનમાં કરે એમાં એમનું અને સમાજનું ઉભયનું કલ્યાણ છે.

સમાજને ખરેખર જરૂરી અને ઉપયોગી ચીજવસ્તુઓનાં ઉત્પાદન અને કય-વિક્રયની સગવડો ઉપર સમાજનાં ધારણુ-પોષણનો મોટો આધાર રહે છે, એ સમજી શકાય તેવી વાત છે; માટે ઉત્પાદન અને કય-વિક્રયની સગવડો પૂરી પાડનાર ધંધાઓમાં એક યા બીજા રૂપમાં મૂડી રોકવાની જરૂર હોય છે. આ પ્રમાણે, જરૂરી ધંધાઓમાં રોકાયેલી મૂડીના સંબંધમાં તે [રોકનાર પરિશ્રદ્ધી (ભાવ-પરિશ્રદ્ધી) ગણાય કે નહિ તે સંબંધમાં વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે સદર રોકાયેલી મૂડી સંબંધમાં રોકનાર ભાવ-પરિશ્રદ્ધી ગણી શકાય નહિ. કેમકે ભાવપરિશ્રદ્ધનો સંબંધ, વ્યક્તિ અથવા કૌટુંબિક જરૂરીઆત માટે, તેમ જ સમ-વિષમ પ્રસંગો આવી પડે તો તેને પહોંચી વળવા માટે, ધંધાની ઉપજમાંથી મૂડી બાદ જતાં જે નફો રહે તેમાંથી કઈ કઈ જાતનો કેટલો પરિશ્રદ્ધ રાખવો તે ઠરાવવા સાથે છે, જ્યારે ધંધામાં રોકાયેલી મૂડીનો સંબંધ તો તે ધંધાથી સમાજની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા સાથે રહે છે. ઠાપલા તરીકે, ખેડૂત

જમીનમાં દાણા ચોરે છે તે એ માટે કે તેમાંથી ઘણા દાણા પાકી સમાજની વ્યક્તિઓ જીવિત રહી શકે. જો જરૂર કરતાં ઉત્પાદન ઘટી જાય અથવા કૃય-વિક્રયના ધંધા બંધ પડે તો સમાજ મોટી આફતમાં મુકાઈ જાય.

પરિશ્રદ્ધ પરિમાણનું વ્રત લેવાનો ઉદ્દેશ પરિશ્રદ્ધનું પરિમાણ અર્થાત્ મર્યાદા બાંધવાનો છે. પરિશ્રદ્ધ વધારવામાં અથવા સંશ્રદ્ધ-વૃત્તિને અમર્યાદ બનાવવામાં તેનો ઉપયોગ કરવાનો નથી. જો કોઈ સામાન્ય સ્થિતિનો માણસ પરિશ્રદ્ધ પરિમાણનું વ્રત લેવાની ઇચ્છા બતાવી એમ કહે કે “ એક મણ હીરા, બે મણ મોતી, દશ લાખ રૂપીયા, ત્રણ હજારનાં વાસણકુસણ, દશ હજારનો ઘરવખરીનો સામાન રાખવા માટે પરિશ્રદ્ધ પરિમાણનું વ્રત આપો. ” તો તેવો માણસ પરિશ્રદ્ધ વ્રતની ઠેકડી કરે છે, અને આવું વ્રત આપનાર, અવિવેકી ગણવાપાત્ર બને છે; કારણ કે એવું વ્રત લેનારનો ઉદ્દેશ દેખીતી રીતે પોતાની અમર્યાદ સંશ્રદ્ધવૃત્તિને પોષવાનો છે, નહિ કે સમાજમાંની વ્યક્તિઓની વિષમતા ટાળવાનો અથવા સંતોષવૃત્તિને સંપાદન કરવાનો કે કેળવવાનો.

લોગોપલોગપરિમાણવ્રતનો સંબંધ

૧ જે વસ્તુઓ લોગ તથા ઉપલોગમાં આવે છે તે વસ્તુઓનું પરિમાણ બાંધવા સાથે છે, તેમ જ

૨ જે ધંધાઓથી તે વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરાતી હોય તે ધંધાઓ કરવા સાથે છે.

જે ધંધાઓમાં બહુ મોટા પ્રમાણમાં હિંસા થવાનો સંભવ છે તેવા ‘ મિલ ’ વગેરે યાંત્રિક ધંધા અને એવા બીજા ધંધાઓના દોષમાંથી મુક્ત થવા માટે તે ધંધાઓ કરવા નહિ કે કરાવવા નહિ એટલું જ બસ નથી, પણ તે ધંધાઓથી ઉત્પન્ન

થયેલી ચીજ-વસ્તુઓ ભોગવવી પણ નહિ જોઈએ. જો તેવી વસ્તુનો ઉપભોગ કરીએ છતાં તે વસ્તુવાળા ધંધા આપણે પોતે કરતા કે કરાવતા નથી, એટલા કારણસર આપણે દોષ-મુક્ત રહીએ છીએ એમ માનવામાં આત્મઠગાર્થ રહેલી છે. માંસ ખાનાર માણસ એવી દલીલ કરે કે જે પ્રાણીનું માંસ મેં ખાધું છે તે પ્રાણીને મેં માયું નથી કે મરાવ્યું નથી, તેથી પ્રાણિવધનો દોષ મને લાગતો નથી, તો એ દલીલ કોઈ વાજબી માનશે નહિ. તે પોતાની દલીલને પુષ્ટ કરતાં જો એમ કહેવા લાગે કે માંસ સચિત્ત હશે તો તેની સચિત્તતાનો દોષ મને લાગશે પણ પ્રાણિવધનું પાપ મને લાગી શકશે નહિ; અને જો તે કદાચ અચિત્ત હશે તો સચિત્તતાનો દોષ પણ લાગી શકવાનો નહિ. તો એ જાતનું તેનું પોતાની દલીલનું સમર્થન કંઈ કામ લાગે તેમ નથી. તેને પ્રાણિવધનું પાપ લાગવાનું જ. આચાર્ય હેમચન્દ્ર (યોગશાસ્ત્રના ત્રીજા પ્રકાશના વીશમા શ્લોકમાં) કહે છે કે પ્રાણીનો ઘાતક તો ઘાતક છે જ, પણ પ્રાણીનું માંસ વેચનાર, ખરીદનાર, રાંધનાર, પીરસનાર અને ખાનાર એ બધા લોકો પણ ઘાતક છે. આગળ ૨૩ મા શ્લોકમાં “ ન વધકો મક્ષકં વિના ” એ શબ્દોથી એ જ વાતને પુષ્ટ કરતાં તેઓ કહે છે કે ખાનાર હોય તો વધક (ઘાતક) હોય છે, ખાનાર ન હોય તો વધક હોય નહિ, માટે ખરો ઘાતક ખાનાર છે. હેમચન્દ્રાચાર્યના આ શબ્દો ધ્યાન ખેંચે એવા છે.

જો મારે મિલમાં ઉત્પન્ન થયેલાં વસ્તુ પહેરવાં હોય, જો મારે પશુહિંસાથી બનેલાં ચામડાની ચીજ-વસ્તુઓ વાપરવી

x તે શ્લોક આ છે-

હન્તા પલસ્ય વિક્રેતા સંસ્કર્તા મક્ષકસ્તથા ।

ક્રેતાન્નુમન્તા દાતા ચ ઘાતકા એવ યન્મનુઃ ॥

હોય, જો મારે ચક્રિન્દ્રિય જીવોનો નાશ કરી ઉત્પન્ન કરેલા રેશમનાં કપડાં કે રેશમની ચીજો વાપરવી હોય, જો મારે પંચેન્દ્રિય માછલીઓનો નાશ કરી મેળવેલાં મોતીનાં દાગીનાં પહેરવા હોય, અને એ જ પ્રમાણે ઉગ્ર હિંસાથી નીપજેલા બીજા કોઈ પદાર્થોનો ઉપલોગ મારે કરવો હોય તો તેમાં થયેલી પ્રાણીહિંસાના દોષમાં મારી ભાગીદારી નોંધાવવા સિવાય છૂટકો નથી.

શ્રેયાર્થીએ કોઈપણ વસ્તુનો ઉપયોગ કરતા પહેલાં વિચારવું આવશ્યક છે કે તે વસ્તુ અદ્વારંભી છે કે મહારંભી? અદ્વારંભી વસ્તુથી તે ચલાવે, પણ મહારંભી વસ્તુ ન વાપરે. ભોગોપલોગના પરિમાણ સિવાય અથવા એનું સમુચિત નિયમન કર્યા સિવાય અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અહમ્કાર, અપરિગ્રહ વ્રતોનું પાલન શક્ય નથી. કારણ કે ભોગોપલોગલુબ્ધ માણસને પોતાની નિર્મર્યાદા ભોગોપલોગતૃષ્ણાને સંતોષવા માટે ઉત્કટ હિંસાનો આશ્રય લેવો પડે છે. અસત્ય, અન્યાય, શોષણ વગેરે પાપો ભોગોપલોગની ઉચ્છ્રંખલ તૃષ્ણામાંથી જન્મે છે અને એ બહેકેલી તૃષ્ણાને સંતોષવા ખાતર પરિગ્રહ વધારવા માટે ફાંફાં મારવાં પડે છે. બધાં પાપ ભોગોપલોગની કારમી તૃષ્ણામાંથી જન્મ્યાં છે. ભોગલાલસાનું સમુચિત નિયમન એ ખરેખર મનો-બળનું કામ છે અને એવા ધીર-મના મનુષ્ય ઘણાં પાપોથી બચી શકે છે, તેમ જ એનું પોતાનું જીવનશ્રેય ઘણી સરળતાથી સધાઈ શકે છે.

દૂકમાં આ વ્રતનો સારાંશ એક જ સંક્ષિપ્ત વાક્યમાં કહી શકાય કે—

જેમાં બહુ જ અધર્મનો સંભવ હોય તેવા ધંધા ત્યાગવા ઉપરાત તેવા ખાનપાન, ઘરેણાં, કપડાં, વાસણકુસણ વગેરેનો

ત્યાગ કરી ઓછા અધર્મવાળી વસ્તુઓનું પણ ભોગ માટે પરિભ્રમણ બાંધવું તે ભોગોપભોગપરિભ્રમણ વ્રત.

અનર્થદંડ-દુર્ધ્યાન. વધ-બંધન-તાડન-પીડનરૂપ પ્રાણિ-હિંસા વિષેના વિચાર, જૂઠ-ચોરી-અનીતિ-અન્યાય વિષેના વિચાર, નિષિદ્ધ કામવિલાસ ભોગવવાના વિચાર અને ગમે તે રસ્તે ધન ભેગું કરી તેનો સંઘરો કરી સાચવી રાખવાના મોહમસ્ત વિચાર એ રૌદ્રધ્યાન છે, તેમ જ હિંસાદિ પાપોથી મેળવેલી સિદ્ધિઓના વિચારોમાં આનંદવૃત્તિ રૌદ્રધ્યાન છે, અને તેનો દુર્ધ્યાનમાં સમાવેશ થતો હોવાથી તેમાં દુર્ધ્યાનરૂપ અનર્થ-દંડનું પાપ રહેલું છે.

અનર્થદંડ-પ્રમાદચર્યા. અદ્ય આરંભ(અદ્યહિંસા)થી ઉત્પન્ન થયેલી ચીજવસ્તુઓથી વ્યક્તિ તથા સમાજની જરૂરી-આતો, વિના હેરાનગતિએ પૂરી પડી શકે તેમ હોય તેમ છતાં મહાઆરંભ(મહાહિંસા)થી ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓ વાપરવી એમાં પ્રમાદચર્યારૂપ અનર્થદંડનો દોષ રહેલો છે.

વ્યક્તિએ પોતાની અંગત સુખ-સગવડ પૂરી કરવા ખાતર જો પોતામાં શક્તિ અને આવડત હોય અને સમય હોય તો પોતે જાતે પરિશ્રમ ન કરતાં બીજા (નોકર, આશ્રિત વગેરે) ઉપર તેનો બોલો નાખી અકર્મણ્ય બનવું એમાં પ્રમાદચર્યારૂપ અનર્થદંડનો દોષ રહેલો છે.

સામાયિકનો ઉદ્દેશ. સમભાવ, સમતા અને શમ કેળવવાનો છે.

(૧) સમભાવ —

- ૧ ધર્મસમભાવ.
- ૨ જાતિપાંતિસમભાવ.
- ૩ નરનારીસમભાવ.

(૨) સમતા—

૧. દરેક જીવને પોતારૂપ ગણવા.

૨. સમ-વિષમ પ્રસંગોએ મનની સ્થિરતા જાળવવી.

(૩) શમ—

કષાયોને દબાવવા યા શિથિલ કરવા.

વ્રતોના સંબંધમાં શાસ્ત્ર કહે છે કે—

અહિંસા, સત્ય વગેરે વ્રતોથી વ્રતી (સાચા વ્રતી) થવા માટે પ્રથમ નિઃશલ્ય (શલ્યરહિત) થવાની જરૂર છે. શલ્ય દૂંકમાં ત્રણ છે—

(૧) દંભ, ડોળ કે ઠગવાની વૃત્તિ.

(૨) ભોગોની લાલસા.

(૩) સત્ય ઉપર અશ્રદ્ધા અથવા અસત્યનો આગ્રહ.

જેમ શરીરના કોઈ ભાગમાં શલ્ય અર્થાત્ કાંટો કે એવી બીજી કોઈ તીક્ષ્ણ વસ્તુ ભોંકાઈ હોય અને તે દૂર ન થાય ત્યાં સુધી શરીર અને મનને વ્યથા બનાવી આત્માને અસ્વસ્થ બનાવે છે, તેમ આ શલ્યરૂપ ત્રણ માનસિક દોષો પણ મન અને શરીરને કોતરી ખાય છે અને આત્માની અસ્વસ્થ દશા કરે છે. એ “ શલ્યો ” દૂર ન થાય ત્યાં સુધી વ્રતપાલનમાં સ્થિરતા આવતી નથી, માટે એ દોષોનો ત્યાગ વ્રતી બનવા માટેની પ્રથમ શરત છે.

આ પ્રસંગે ગૃહસ્થનાં પદ્કર્મ પણ જોઈ જઈએ.

પદ્કર્મ

દેવ-પૂજા ગુરુપાસ્તિઃ સ્વાધ્યાયઃ સંયમસ્તપઃ ।

દાનં ચેતિ ગૃહસ્થાનાં ષટ્ કર્માણિ દિને દિને ॥

અર્થાત્ દેવ-પૂજા, ગુરુ-ઉપાસ્તિ, સ્વાધ્યાય, સંયમ, તપ અને દાન એ ગૃહસ્થનાં પદ (છ) કર્મ છે. આ છએ કર્મો નિત્ય-કર્મો હોઈ દરરોજ આચરવાનાં છે એ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે.

દેવપૂજા એટલે દેવનું પરમાત્માનું ભક્તિપૂર્ણ સ્મરણ, સ્તવન, પાર્થના. એ આંતરિક દોષોને કાઢવા, વિચારોને સુધારવા, ભાવના કેળવવા અને આત્મશક્તિને જાગરિત તથા વિકસિત કરવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે.

દ્રવ્યપૂજા અને ભાવપૂજા એમ બે ભેદો પૂજાના બતાવવામાં આવે છે.

ભગવત્-સ્મરણ અર્થાત્ ભગવાન્ સાથે તાદાત્મ્ય સાધવાનો આંતરિક પ્રયત્ન એ ભાવ-પૂજા છે. આ વાસ્તવિક પૂજાનો માર્ગ સરળ થાય એવી ઊર્મિ જગાડવાના કાર્યમાં ભક્તિનો બાહ્ય ઉપચાર કામ આવી શકતો હોઈ એ (ઉપચાર) દ્રવ્યપૂજા ગણાય છે. “દ્રવ્યપૂજા” શબ્દમાં “દ્રવ્ય” શબ્દ નિમિત્તભૂત અથવા સહાયભૂત એ અર્થમાં છે. ભાવપૂજા માટે સહાયભૂત થનારી બાહ્ય પ્રક્રિયા તે દ્રવ્યપૂજા છે. ભક્તજન, જે સીધો પૂજા (ભાવ-પૂજા) એ પહોંચી શકતો નથી, તે આ રીતનો વિવેકયુક્ત આશ્રય લઈને ભાવપૂજાનો લાભ મેળવવા સમર્થ થાય છે. ભાવપૂજાનું બળ ભાવનામાં પલટો આણે છે, સદ્ગુણો અને સત્કાર્યોની ભાવના પ્રેરીને ચિત્તને સદ્વૃત્તિશાલી બનાવે છે. ભાવપૂજાનું ઓજસૂ જેમ જેમ ખિલે છે, તેમ તેમ ચિત્તની કલ્યાણકામના વિકસ્વર થતી જાય છે. આ રીતે એ પરમ શ્રેય-સાધક બને છે. શ્રી હરિભદ્રાચાર્ય પોતાના “અષ્ટક” ગ્રંથના ત્રીજા અષ્ટકમાં કહે છે—

અહિંસા સત્યમસ્તેયં બ્રહ્મચર્યમલોભતા ।
 ગુરુભક્તિસ્તપો જ્ઞાનં સત્પુષ્પાણિ પ્રચક્ષતે ॥
 એભિર્દેવાધિદેવાય બહુમાનપુરસ્સરા ।
 દીયતે પાલનાદ્ યા તુ સા વૈ શુદ્ધેત્યુદાહતા ॥

અર્થાત્ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, નિર્લોભતા, ગુરુભક્તિ, તપ અને જ્ઞાન એ (આઠ) પ્રશસ્ત પવિત્ર પુષ્પો છે. એ ગુણોનું પાલન કરીએ તો એ “ પુષ્પો ” દેવાધિદેવને ચડાવ્યાં ગણાય. આ પ્રમાણે એ પુષ્પો ચડાવવાં (આ પ્રકારની “ પુષ્પ-પૂજા ”) એ શુદ્ધ પૂજા છે. જાણવું જોઈએ કે આવી “ શુદ્ધ ” પૂજા માટે ભાવ-પૂજા છે અને ભાવ-પૂજાને અનુકૂલ માનસિક વાતાવરણ સર્જવા માટે જે ઉપચારવિધિ કરવામાં આવે તે દ્રવ્ય-પૂજા છે, જે પૂજા માટેનો ઉપચારવિધિ હોઈ “ ઉપચાર-પૂજા ” પણ કહી શકાય.

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે ઉપચાર [દ્રવ્ય] પૂજામાં જ ઇતિશ્રી ન કરતાં કે એને મુખ્ય કે પ્રધાન ન માનતાં એનો જરૂરીઆત પૂરતો વિવેકયુક્ત ઉપયોગ કરી સાધ્યક્રિયામાં યથાશક્તિ ઉદ્યત બનવું જોઈએ.

ઉપર કહ્યું તેમ દ્રવ્યપૂજા ભાવપૂજા માટે વાતાવરણ ઉપસ્થિત કરવામાં નિમિત્તભૂત થાય છે, પરંતુ જો વાસ્તવિક ભાવ-પૂજા ન થાય તો એકલી દ્રવ્યપૂજા યોગ્ય સાધ્યને વરી

×સ્વકર્મણા તમમ્યર્ચ્યં સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ ॥ ૧૪૬ ॥

—ગીતા, અધ્યાય. ૧૮

અર્થાત્—માણસ એને (પ્રભુને) પોતાનાં કાર્યોથી પૂજીને સિદ્ધિ મેળવે છે.

શક્તી નથી. દ્રવ્યપૂજા પ્રભુના પ્રતીકની થઈ શકે છે, પણ ભાવ-પૂજા તો મૂર્તિ જેનું પ્રતીક છે તે પ્રભુની થઈ શકે. ભાવનો સંબંધ પ્રભુના ગુણો સાથે હોય છે. દ્રવ્યપૂજા થોડા વખતમાં પતી જાય છે, જ્યારે ભાવપૂજા-પ્રભુગુણભક્તિ-ભગવદ્ગુણ-પ્રણિધાન માટે સ્થળ કે સમયની કશી મર્યાદા હોતી નથી, તેનો તો ગમે તે સ્થળે અને ગમે તે સમયે લાભ લઈ શકાય છે. લૌકિક કાર્યવ્યવહાર કરતી વખતે પણ ભક્તના દિલ પર ભક્તિરસ રમતો હોય છે, એ વખતે પણ એ એ પ્રકારના રસોદ્ધાસરૂપે ભગવાનની ભાવપૂજા કરતો હોય છે. દુન્યવી કામધંધા કરતી વખતે પણ જેની નીતિમત્તા અને સત્યનિષ્ઠા અબાધિતપણે વર્ત્યા કરે છે તે તે વખતે પણ તે સદ્ગુણોના રૂપમાં ભગવત્પૂજા કરી રહ્યો છે. ભક્તિરસ સ્મૃતિ પર સદા પથરાયેલો રહે અને એના ફલસ્વરૂપ જીવનનું પાવિત્ર્ય નિરંતર જ્વલંત રહે એ જ સાચા ભક્તની સ્થિતિ હોય છે.

ભગવદ્ભક્ત મનુષ્ય, કર્મરૂપી પહાડોને ભેદી નાખનાર, વિશ્વતત્ત્વોના જ્ઞાતા, પરમતત્ત્વના પ્રકાશક અને મોક્ષમાર્ગે દોરનાર એવા વીતરાગદેવને એમના [એમના જેવા] ગુણો પ્રાપ્ત થાય [પોતાના આત્મામાં પ્રગટ થાય] એ માટે વંદન કરે છે. વળી જ્યાંસુધી એવી [વીતરાગતાની પૂર્ણ ઉજ્જવલ] સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી તે એવી યાચના-પ્રાર્થના કરતો રહેશે કે ‘ભવે ભવે સદા સતત વીતરાગદેવમાં-એ પ્રભુના સદ્ગુણોમાં મારી ભક્તિ રહો, કે જેથી હું કોઈ પણ વખતે દુર્ગુણોમાં સરકી ન જઈ.’ કારણ કે ત્રણે જગત્માં અને ત્રણે કાળમાં ભવજ્રમણથી અથવા દુઃખચક્રથી રક્ષણ કરનાર કોઈ હોય તો એકમાત્ર વીતરાગ દેવનું, એની વીતરાગતાનું આલંબન જ છે.

વીતરાગતત્ત્વને અંતિમ ધ્યેય તરીકે સ્વીકારવાની જરૂર એટલા માટે છે કે વીતરાગ પરમાત્માના સ્મરણમાં સતત નિરત રહેનાર યોગી વીતરાગતાને પ્રાપ્ત કરે છે, જ્યારે સરાગ વ્યક્તિને અંતિમ ધ્યેય તરીકે સ્વીકારી તેનું ધ્યાન કરનાર સરાગતાને પોષે છે, અને એથી પોતાના ભવબંધનને વધુ સખત બનાવે છે.

એ ખરી વાત છે કે વીતરાગતાએ પહોંચવાની લાંબી મજલમાં કેટલાંક સાધનોની જરૂર પડે છે અને તેમને અવાન્તર સાધ્ય તરીકે વચમાં વચમાં સ્વીકારવાની અને ન્યાયમાર્ગે પ્રાપ્ત કરવાની* આવશ્યકતા રહે છે, કે જેથી ‘મુસાફરી’ સરળ થાય; પરંતુ તે સાધન તરીકે, નહિ કે અંતિમ સાધ્ય તરીકે. જો માણસ વીતરાગતાનો અંતિમ આદર્શ ચૂકી જાય અને જેનો માત્ર સાધન તરીકે ઉપયોગ છે તેને અંતિમ સાધ્ય તરીકે પ્રતિષ્ઠિત કરી તેની પાછળ લાગે તો તેવું કરનાર માણસ મુઓ જ પડ્યો છે. તેનો કોઈ રીતે નિસ્તાર નથી, પછી તે ગમે તેટલા ધમપછાડા કરે કે ગમે તેટલું દ્રવ્ય ખર્ચી નાખે.

ભાવપૂજા ખુરી પ્રકૃતિ, ખરાબ સ્વભાવ અને ખરાબ આદતો કે અપલક્ષણોને ખસેડી આત્મવિકાસરૂપ સદ્ગુણોને પોતાના જીવનમાં-જીવનવ્યવહારમાં-આચરણમાં પ્રગટાવવાની ભાવના કેળવવામાં છે. ભાવને વિકસાવી સદાચરણી થવા તરફ પ્રેરે એ જ ભાવપૂજાનો ખરો મુદ્દો છે અને એમાં જ એનું સાફલ્ય છે.

* દરેક સાધ્ય ક્રમે ક્રમે સાધનયોગ મુજબ સધાય છે. વસ્ત્ર તૈયાર કરવામાં રૂ, સૂતર વગેરે અવાન્તર કાર્યો કેટલાંય સધાય છે, ત્યારે (સાધનયોગના ક્રમ મુજબ) વસ્ત્ર તૈયાર થાય છે.

જૈનો વ્યક્તિ-પરમાત્માના નહિ, પણ ગુણોના પૂજક + છે. પરમાત્મામાં હોવા યોગ્ય ગુણો જે જે આત્મામાં પ્રગટ થયા હોય તે બધાને એક સરખી રીતે જૈનો પરમાત્મા ગણે છે. એટલે પરમાત્માના ગુણો એ જ જૈનોનો આદર્શ છે. જૈનોના અગ્રગણ્ય પવિત્ર “ નમોક્કાર ” અર્થાત્ “ નમસ્કાર ” [નવકાર] મંત્રમાં *પહેલું* પદ “ નમો અરિહંતાણ ” છે, તેમાં કોઈ વ્યક્તિ-પરમાત્માનો નામનિર્દેશ નથી, તેમાં રાગદ્વેષાદિ આંતર-શત્રુઓને જે કોઈએ હુણી નાખ્યા હોય તેને-તે સઘળાને સામાન્યરૂપે નમસ્કાર છે.

ગુરુ ઉપાસ્તિ :

ગુરુ એટલે વડીલ. હરિભદ્રાચાર્ય પોતાના યોગબિન્દુમાં-

માતા પિતા કલાચાર્ય એતેષાં જ્ઞાતયસ્તથા ।

વૃદ્ધા ધર્મોપદેષ્ટારો ગુરુવર્ગઃ સતાં મતઃ ॥ ૧૧૦ ॥

આ શ્લોકથી ગુરુઓના વર્ગ બતાવતાં કહે છે કે માતા

+ ગુણવાન્ વ્યક્તિ પણ પૂજ્ય જ, પણ વ્યક્તિ તરીકે નહિ, કિન્તુ તેના ગુણોના દ્વારે. ગુણીના પૂજન દ્વારા ગુણોનાં પૂજન કરાય છે. ગુણોનાં પૂજન ગુણીના પૂજન મારફતે બલાઢ્ય બને છે. ગુણીનું એના ગુણોના પૂજનરૂપે પૂજન પૂજકમાં ગુણભાવના પ્રેરે છે. હકીકત એવી છે કે ગુણો દ્વારા ગુણી પૂજ્ય છે અને ગુણી દ્વારા ગુણો પૂજ્ય છે.

*એ મંત્રમાં અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ પાંચ પદોનો નિર્દેશ કરી નમસ્કાર કરાયેલો છે. એ પાંચે પદોનો નિર્દેશ ગુણવાચક છે, એમાં વ્યક્તિનો નિર્દેશ નથી. એ જ પ્રમાણે “ અરિહંતે સરણ પવજજામ ” વગેરે ચતુઃશરણના અને મંગલચતુષ્ટયના જે ચાર કલ્યાણભૂત પાઠો છે તેઓમાં પણ અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને કેવલિ-પ્રજ્ઞપ્ત ધર્મ એ ચારનો નિર્દેશ ગુણવાચક છે, વ્યક્તિવાચક નથી.

પિતા, વિદ્યાગુરુ, જ્ઞાતિ-કુટુંબમાંના વડીલો, શ્રુતશીલવૃદ્ધો અને ધર્મપ્રકાશક સંતો એ ગુરુઓ છે.

આ ગુરુઓ તરફ યોગ્ય રીતે વિનયશીલ રહેવું અને તેમને ઉચિત સહાયતા પહોંચાડવી એ ગુરુ-ઉપાસ્તિ છે. એ દ્વારા તેમની પાસેથી જીવન ખીલે એવા જ્ઞાનસંસ્કાર મેળવવા ઉદ્યત રહેવું જોઈએ. માતાપિતાનું ગુરુત્વ અગ્રકોટીનું હોય 'માતા-પિત્રોશ્ચ પૂજકઃ' (માતાપિતાના પૂજક) પ્રથમ જનવાનું શાસ્ત્ર ફરમાવે છે.

સ્વાધ્યાય :

‘સ્વ’ અને ‘અધ્યાય’ એ બે શબ્દોના સમાસથી ‘સ્વાધ્યાય’ શબ્દ બન્યો છે, જેનો અર્થ ‘સ્વનું-આત્માનું-પોતાના જીવનનું અધ્યયન થાય છે. જીવનપ્રેરક સદુપદેશનું વાચન-શ્રવણ-વિચારણ તે સ્વાધ્યાય, જે ચિત્તને સ્વસ્થ રાખવામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે અને યત્ર-તત્ર ભ્રમણશીલ મનને ‘અંતર’માં ડોકિયું કરવા પ્રેરે છે; પરિણામે પ્રગતિ અને પ્રકાશનો માર્ગ સરળ બનવા પામે છે. સ્વાધ્યાય એ તપ છે, જેને તપના (ઊંચી કક્ષાના તપના) ભેદોમાં એક

૧ તદ્ વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ।

ઉપદેક્ષ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્ત-ત્વર્દશિનઃ ॥ ૩૪ ।,

(ભાગવદ્ગીતા, અધ્યાય ચોથો)

અર્થાત્ જ્ઞાની સદ્ગુરુને પ્રણામ કરી, પૂછી અને એની સેવા કરી જ્ઞાન મેળવ. તત્ત્વદ્રષ્ટા જ્ઞાનીઓ ભારે તને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે.

૨ “ માતૃદેવો ભવ ! પિતૃદેવો ભવ ! ” (તૈત્તિરીય ઉપનિષદ)

૩ સ્વાધ્યાયાન્ન પ્રમાદિતન્ન્યમ્ ! (તૈત્તિરીય ઉપનિષદ)

લેદરે શામિલ કરી જૈન ધર્મે તપની વ્યાપકતા અને પ્રત્યક્ષ ફલપ્રદતાનું સુંદર પ્રદર્શન કર્યું છે.

સંયમ :

ઇન્દ્રિયો ઉપર કાબૂ, મન ઉપર કાબૂ, વાણી અને વિચારો ઉપર કાબૂ, રસેન્દ્રિય ઉપર કાબૂ, કામ-ક્રોધ-લોભ ઉપર કાબૂ, એનું નામ સંયમ. જીવનયાત્રાને સુખી બનાવવા તેમ જ શાંત તથા આનંદિત રાખવા માટે સંયમની કેટલી જરૂર છે !

પ્રમાદીપણું અને સંકલ્પનું દૌર્બલ્ય એ જીવનના મોટામાં મોટા રોગો છે. માણસ આ રોગોને લીધે પડતો પડતો ખુરીમાં ખુરી દશામાં જઈ પડે છે. સંયમ એ માનસિક સુખનો ઝરો છે. શારીરિક કે ભૌતિક સુખનો ખરો સ્વાદ પણ એના જ બળ પર બળકે છે. બૌદ્ધધર્મગ્રંથ “ધમ્મપદ” કહે છે—

અપ્પમાદો અમતપદ પમાદો મચ્ચુનો પદં ।

અપ્પમત્તા ન મીયન્તિ યે પમત્તા મત્તા યથા ॥

૧ ત્રિવિધ નરકસ્યેદ દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્ યત્ર ત્યજેત્ ॥ ૨૧ ॥

—ભાગવદ્ગીતા, ૧૬મો અધ્યાય

૨ ન ગંગા યમુના ચાપિ સરયૂ વા સરસ્વતી ।

નિન્નગા વા ચિરવતી મહી ચાપિ મહાનદી ॥

સવક્રુણંતિ વિસોધેતું તં મલં દ્વિષ પાણિનં ।

વિસોધયતિ સત્તાનં યં વે સીલ-જલ મલં ॥

—વિસુદ્ધિમગ્ગ (બૌદ્ધગ્રંથ)

અર્થાત-ગંગા, યમુના, સરયુ, સરસ્વતી વગેરે નદીઓ પ્રાણીઓના તે મેલને ધોઈ શક્તી નથી કે જે મેલને સદાચરણરૂપ જળ ધોઈ શકે છે.

અર્થાત્ અપ્રમાદ એ અમૃતપદ છે, જ્યારે પ્રમાદ એ મૃત્યુ-ધામ છે. અપ્રમાદી મરતો નથી (એનું ભૌતિક શરીર છૂટી જવા છતાં એ મરતો નથી, કેમકે એ જે સત્કર્મોની રોશની પાથરી ગયો છે તે સત્કર્મોના ચળકાટથી હુમેશાં ચળકયા જ કરે છે), જ્યારે પ્રમાદી માણસ જીવતો મુઓ પડ્યો છે.

માણસ પાસે કોઈ આદર્શ હોય તો જ એ સંયમશીલ બની શકે છે. છતાં એ આદર્શ સાથે એને સર્જનનો આનંદ મળે એવું કાર્યક્ષેત્ર ન હોય તો સંયમ અધરો થઈ પડે છે. માણસને શીલની કિંમત હોય અને શીલના મહત્વ તરફ એ પ્રભાવિત હોય તો સંયમવાળું જીવન જીવી શકાય છે. સંયમ માટે વાતાવરણની જરૂર છે. વાતાવરણ સંયમને પોષક ન હોય તો સંસારીઓને તેમ જ ત્યાગીઓને સંયમ મુશ્કેલ બને છે. દૂકમાં સંયમ પાછળ ભાવના, સર્જનનો આનંદ, શીલ પ્રત્યેની નિષ્ઠા અને વાતાવરણ એ બધાં એને ઉપયોગી અને સહાયક છે.

તપ :

ઉપવાસાદિ તપનું મહત્વ અને ગૌરવ એની પાછળ રહેલા કોઈ ઉદાત્ત હેતુ ઉપર અને ભાવશુદ્ધિ ઉપર રહેલું છે. એ જ તત્વ ઉપર એને તપ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા મળી શકે છે. લોકસેવાની ખાતર કે અનીતિ-અન્યાયનાં આવરણોમાં અટવાઈ પડેલ સત્યને અથવા સત્ય વસ્તુને પ્રાકટ્યમાં લાવવાના હેતુએ શુદ્ધ આધ્યાત્મિક પ્રયાસરૂપે મહામના વિશેષજ્ઞો અનશનાદિ તપનો આશ્રય લે છે, જે એની પાછળ ના પવિત્ર-પ્રશસ્ત હેતુને લીધે તેમ જ ઉજ્જવલ ચિત્ત વૃત્તિથી સુશોભિત હોવાથી લોકવંદ્ય અને શ્રેયસ્કર બને છે.

÷ ' All joy lies in creation. '

યોગ, ધ્યાન, ચિત્તશુદ્ધિ કે ઇન્દ્રિયસંયમના ઇરાદે અશનનો ત્યાગ કરવામાં આવે, અન્તર્મુખ બનવાના કે આત્મશાન્તિ મેળવવાના હેતુએ, સચ્ચિન્તન કે સ્વાધ્યાય અથવા કોઈ બીજા સત્કાર્ય યા કલ્યાણલાભ માટે અશન(ખાનપાન)ની ઉપાધિને વેગળી કરવામાં આવે તો એ અનશન શ્રેયસ્કર તપ છે. જે સજ્જનોએ વિદ્યાવ્યાસંગમાં નિરત રહી પ્રશસ્ય શાસ્ત્રની રચના કરી છે તેઓનો વિદ્યાવ્યાસંગ, શાસ્ત્રસ્વાધ્યાય અને ગ્રંથનિર્માણ કાર્ય એ બધું શ્રેષ્ઠ તપ છે. એકાદ મહાન્ કાર્ય હાથમાં લઈ તે પાર પાડવાને માટે પ્રથમ વિચારણા કરવી, સાધન અને સહાય ભેગાં કરવાં, કામની યોજના ગોઠવીને તેનો અમલ કરવો અને એ બધું કરતાં કરતાં ભૂખ, તરસ, થાક, મહેનત, કષ્ટ બધું વીસરી જઈ એકાગ્રતાથી કામની પાછળ મંડવું એ સમગ્ર વ્યાપાર અને વ્યવહાર તપ છે. લોકોને માટે પાણી વગેરે પૂરાં પાડવાનો નિષ્ઠાપૂત પ્રયાસ તપ છે. આમ આત્મશોધનપ્રયાસ કે પવિત્ર કાર્યલગની એ તપ છે. પરોપકારવૃત્તિ તપ છે. સત્યવાદીનો સત્યવાદ, બ્રહ્મચારીનું બ્રહ્મચર્ય, સેવકની સેવા, યોગીનો યોગ, ધ્યાનીનું ધ્યાન, ભક્તની ભક્તિ, વિદ્યાર્થીનો વિદ્યાભ્યાસ, વિદ્વાનનો વિદ્યાવ્યાસંગ, અધ્યાપકની અધ્યાપકતા, ઉપદેશકની ઉપદેશકતા, લોકહિતૈષીની લોકહિતસાધના એ બધું નિષ્ઠાપૂત હોતાં તપ છે. એટલું જ નહિ પ્રામાણિકતાપૂર્વક સ્વકર્મનિષ્ઠા એ પણ તપ છે. તપનું સૌન્દર્ય એની પાછળ વિશિષ્ટ પ્રકારનો ઉદ્ધાસ અને આનંદ હોવામાં છે.

રીતસર કરાતો પ્રમાણોચિત ઉપવાસ શારીરિક આરોગ્ય માટે ફાયદાકારક છે, અને સુરુબુદ્ધિ માણસને એના આધ્યાત્મિક લાભના (માનસિક વિશોધનના) કામમાં પણ ઉપયોગી થઈ શકે છે. એથી સહિષ્ણુતા કેળવાય છે. “ઉપવાસ” શબ્દમાં

“ ઉપ ”નો અર્થ ‘ પાસે ’ અને “ વાસ ”નો અર્થ ‘ વસવું ’ થાય છે; એટલે “ઉપવાસ”નો અર્થ “ આત્માની પાસે, અર્થાત્ આત્માની શુદ્ધ સ્થિતિમાં વસવું ” એવો થાય છે. જેટલે અંશે આ અર્થ સધાય તેટલે અંશે ઉપવાસ તપ બને છે. “આંખેલ”થી * રસોલોલુપતા ઉપર અંકુશ લાવવાનું પ્રયોજન સાધવાનું છે, અને તખીઅતના સમીકરણમાં પણ એ ઉપયોગી થઈ શકે છે. એકાશનથી ભોજનની ખટપટ એકવારમાં પતી જાય છે અને તખીઅત હુળવી બનવા સાથે કાર્યપ્રવૃત્તિ માટે વધુ અવકાશ મળી રહે છે.

બાહ્ય તપ બાહ્ય હોવાથી એના તરફ લોકોનું ધ્યાન જલ્દી ખેંચાય છે, તેમ જ એના પાલનમાં વિશેષ યોગ્યતાની આવશ્યકતા પણ હોતી નથી, યશ અને પ્રશંસા પણ શીઘ્ર મળી જાય છે, એટલે એ જલ્દી પ્રચાર પામી જાય છે. એની ઉપયોગિતા તથા મર્યાદાનો પણ ખ્યાલ લોકોમાં રહેતો નથી. બાહ્યતપની વિશેષ ઉપયોગિતા એમાં હતી કે લોકો પોતાના સ્વાસ્થ્યને સંભાળે, તથા અવસર આવતાં કષ્ટનો સામનો કરી શકે એ માટે કષ્ટ-સહિષ્ણુતાનો અભ્યાસ કરતા રહે; પણ એ બંને બાબતોનો વિચાર કરાતો નથી. એ સધાતી પણ નથી. ભગવાન મહાવીરની બાહ્ય તપસ્યા લોકોના ધ્યાન પર આવે છે, પણ સમજવું જોઈએ કે બાહ્ય તપ કરતાં અન્તરંગ તપ એ મહર્ષિમાં વધારે હતો—ખૂબ જ વધારે, જેના તરફ પહેલું ધ્યાન જવું જોઈએ, જે પહેલું લક્ષ્ય બનવું જોઈએ.

* ‘ આંખેલ ’ એકવાર ભોજન કરવાનું વ્રત છે પણ તે ભોજનમાં દૂધ, દહીં, છાશ, તેલ, ઘી, ગોળ, ખાંડ તથા મરચુ વગેરે મસાલા તેમજ લીલાં-સૂકાં શાકભાજી-ફળ એ બધાનો ત્યાગ હોય છે. ઘઉં-બાજરી-મગ-અડદ-ચણા-ચોખા વગેરે અનાજનો ખોરાક ઢાળ-ભાત-રોટી વગેરે લેવાય છે. ઘાણી ચણા-મમરા લેવાય છે. નમક, સૂંઠ, કાળા મરી લેવાય છે.

ભગવાન્ મહાવીરની બાહ્ય તપસ્યા તેમના આગલા ભવોમાં કરેલાં દુષ્કૃત્યોના પરિણામે તેમના ચિત્તમાં પડેલા સંસ્કારદોષો (કર્મદોષો)ને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે પકડી પકડીને તેમનો નાશ કરવા માટે હતી, તેમ જ યજ્ઞમાં તથા ખોરાક માટે તે સમયમાં થતી અતિપ્રચુર પશુહિંસા પ્રત્યે લોકહૃદયમાં પુણ્ય પ્રકોપ સળગાવી હિંસાના સ્થાને અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા કરી તેનો પ્રચાર કરવાની પ્રખર ભાવના એ પરમ કારુણિક પુરુષમાં જે રમી રહેલી તેને મૂર્તરૂપ આપવા માટે પણ હતી. તે વખતમાં થતી લડાઈઓમાં પરાજિત રાજ્યનાં સ્ત્રી-પુરુષોને કેદી તરીકે પકડી લાવી તેમને ગુલામો તરીકે વેચવા-ખરીદવાની જે પ્રથા ચાલતી હતી તે પ્રથા પ્રત્યે લોકોમાં ઘૃણા ઉત્પન્ન થાય અને તે પ્રથા નાબૂદ કરવા તેઓ પ્રવૃત્ત થાય એવી એવી લોકહિતાવહ પુણ્ય ભાવના પણ એ કલ્યાણમૂર્તિ પુરુષના તપની આસપાસ પથરાયેલી સંભવે છે. એ સત્પુરુષના પૂર્વભવોનાં જીવનચરિતના અવલોકન પરથી આ કલ્પનાઓ સ્ફુરી શકે છે. સંન્યસ્ત મહાવીર કે જે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પહેલાં ચતુર્જ્ઞાનના ધારક હતા અને જેમની તે જમાનામાં (અન્ય સમ્પ્રદાયોની વિશાળ જનતામાં તેમ જ તે લોકોના લોકમાન્ય ધર્મનાયકોમાં) દીર્ઘ તપસ્વી તરીકેની વ્યાપક ખ્યાતિ પ્રસરી હતી, તેઓ પોતાની દીર્ઘ તપસ્યા માત્ર કાયાને કષ્ટ આપવા ખાતર કરે એ માની શકાય તેમ નથી, પણ એ મહાન્ વિશ્વબંધુની મહાન્ તપશ્ચર્યા પાછળ વિશાળ કલ્યાણ-સાધનાનું વિશાળ દષ્ટિ-બિન્દુ હતું, એમ તેમના જીવનચરિતના અધ્યયન પરથી પ્રગટ થાય છે. મહાવીરદેવનો ભીષણ ‘અભિગ્રહ’ અને તેની સાથે “ચંદનખાળા”ની ગુલામીમાંથી મુક્તિની વિશિષ્ટ ઘટનાનો સંબંધ મહાવીરના વ્યાપક તેજસ્વી તપનો ખ્યાલ લાવી શકે છે.

અંતરંગ તપ વિના બાહ્યતપનું મૂલ્ય નથી. મુખ્ય તપ—સીધો અને શ્રેષ્ઠ તપ આભ્યાંતર તપ છે, અને બાહ્ય તપ જેટલો અંશે અનુકૂળ થાય, જેટલો દરજ્જો ઉપકારક થાય તેટલો અંશે, તેટલો દરજ્જો તે સાર્થક છે. પરંતુ ચિત્તશોધન, જીવન-વિકાસ અથવા આરોગ્યલાભ કશામાં જે ઉપયોગી ન થાય તે અજ્ઞાન નિરર્થક તપ છે.

બાહ્યતપ કરનારે બીજા ઉપર બોજારૂપ પણ થવું ન ઘટે.

પ્રસંગતઃ એ યાદ લાવવું ઉપયોગી છે કે આરોગ્ય માટે, પેટમાં પડેલો ખોરાક પચીને શરીરમાં આમેજ થાય એ જરૂરનું છે. પાચન-શક્તિનો નાશ થતાં સર્વ પ્રાણો નાશના પંથે વળે છે અને શરીરમાં અનેક પ્રકારના રોગો ઉદ્ભવવા માંડે છે. રોગ માણસના મન ઉપર ખરાબ અસર ઉપજાવે છે અને આત્મધ્યાનમાં કે ધર્મસાધનમાં નડતરરૂપ બને છે. માટે શરીર નીરોગી રહે એ પહેલી જરૂર છે. અતઃ બાહ્યતપ એવી રીતે ન કરવો જોઈએ કે જેથી શરીરમાં રોગ ઉત્પન્ન થાય અને ઇન્દ્રિયો (જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો) કાર્યક્ષમ ન રહે.

ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી પોતાના ‘જ્ઞાનસાર’ અષ્ટકના તપોઽષ્ટકમાં કહે છે કે—

તદેવં હિ તપઃ કાર્યં દુષ્કર્માનં યત્ર નો ભવેત્ ।

યેન યોગા ન હીયન્તે ક્ષીયન્તે નેન્દ્રિયાણિ ચ ॥

અર્થાત્—તપ એવો કરવાનો છે કે જેમાં દુષ્કર્માન ન થાય, મન-વચન-કાયાનાં બળ વિષ્ણુસે નહિ અને ઇન્દ્રિયોમાં ક્ષીણતા આવે નહિ.

આ બાબતમાં નીચેનો શ્લોક સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન કરાવે છે—

કાયો ન કેવલમયં પરિતાપનીયો
મિષ્ટૈ રસૈર્બહુવિધૈર્ન ચ લાલનીયઃ ।
ચિત્તેન્દ્રિયાણિ ન ચરન્તિ યથોત્પથેન
વશ્યાનિ યેન ચ તદાચરિત્તં જિનાનામ્ ॥

અર્થાત્-આ શરીર કેવળ તપાવી નાખવા માટે પણ નથી, તેમજ નાનાવિધ મીઠા રસોથી બહુલાવવા કે પંપાળવા માટે પણ નથી; કિન્તુ મન અને ઇન્દ્રિયો જોટે માર્ગે ન જાય અને કાબૂમાં રહે એ રીતે વર્તવાનું છે.

આ જિનભક્ત શ્લોકકાર ખરેખર બંને છેડાઓની વચ્ચેના (મધ્યમ) માર્ગ લેવાનું કહે છે.

ભગવદ્ગીતા જીવનનું વ્યાપક ધોરણ બતાવતાં કહે છે —

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।
યુક્તસ્વાપાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃખહા ॥ ૬-૧૭ ॥

અર્થાત્—જેના આહાર-વિહાર, જેના ઉદ્યોગ કે શ્રમ-કાર્ય અને જેનું ઊંઘવું તથા જાગવું નિયમિત અથવા પ્રમાણસર છે તેને દુઃખવિનાશક યોગ સાંપડે છે.

સારાંશ એ કે રોગનિવારણ માટે, અભ્યાસ માટે કે જેથી ભવિષ્યમાં વખત ઉપર સેવાનું કે કષ્ટસહનનું કાર્ય બજાવી શકાય, અથવા આપણા ઉપર જેનો સદ્ભાવ હોય તેણે દુશ્ચરિત કર્યું હોય તો તેના નિવારણ માટે, પરહિત (સેવાકાર્ય) માટે, વિદ્યાભ્યાસ, પઠન-પાઠન, વાચન-લેખન કે ચિંતન સારું કુરસદ મેળવવા માટે અથવા ચિત્તશુદ્ધિના કાર્ય માટે-આવા શુભ હેતુઓ માટે બાહ્યતપ કર્તવ્ય છે.

વાસનાઓને ક્ષીણ કરવા માટે જોઈતું આધ્યાત્મિક બળ કેળવવા સારું શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનને જે જે ‘તાપણી’માં તપાવાય છે તે તે બધું તપ છે; અને એ વાત સારી પેઠે કહેવાઈ ગઈ છે કે બાહ્યતપનું મહત્ત્વ આભ્યંતર તપની પુષ્ટિમાં ઉપયોગી થવાની દૃષ્ટિએ જ મનાયેલું છે, અર્થાત્ બાહ્યતપ આભ્યંતર તપે પહોંચવામાં સહારારૂપ બનવો જોઈએ એમ શાસ્ત્રકારોનો ઉપદેશ છે. આ બાહ્ય અને આભ્યંતર તપના વર્ગીકરણમાં સમગ્ર સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ધાર્મિક નિયમોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

બાહ્યતપ :

(૧) અશનનો ત્યાગ અર્થાત્ ઉપવાસ એ અનશન (૨) પોતાની ક્ષુધા માગે તે કરતાં ઓછો આહાર લેવો એ અવમૌદર્ય (ઊણોદરી). (૩) વિવિધ વસ્તુઓની લાલચ ટુંકાવવી તે વૃત્તિસંક્ષેપ. (૪) ઘી, દૂધ, મધ, માખણ વગેરે રસનો તથા દારૂ જેવા હાનિકારક રસનો ત્યાગ કરવો તે રસત્યાગ. રસત્યાગ પાછળ રસસ્વાદ-રસલોભુપતા પર જય મેળવવાનો ઉદ્દેશ છે. રસલુબ્ધ ન થવાય, રસના આસ્વાદમાં ખોરાકનું પ્રમાણ અવ્યવસ્થિત ન થવા પામે તેમ જ રસ વગર ચલાવી શકાય એવો અભ્યાસ પાડી શકાય એ હેતુ પણ રસત્યાગની પાછળ રહેલો છે. એથી દારૂ તો ત્યાજ્ય જ છે, પણ ઘી-દૂધ જેવા શરીરને પોષક નિર્દોષ પદાર્થો પણ પોતાની જીવન-ચર્યાને સારી અને વિકસિત બનાવવાના હેતુએ પ્રમાણસર લેવાય એટલા પૂરતા જ હિતાવહ છે (૫) બાધા વિનાના એકાંત સ્થાનમાં (આત્મલાલ માટે) વસવું તે વિવિક્તશય્યાસનસંલીનતા. (૬) ટાઢમાં, તડકામાં કે વિવિધ આસન આદિ વડે શરીરને કસવું તે કાયકલેશ. ક્યારેક કોઈ શારીરિક કષ્ટ આવી પડે તે વખતે માણસ એને સહન કરી શકે, સમભાવ રાખી શકે એ માટે આ તપ છે.

કાયકલેશ માત્ર કાયાને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવા ખાતર અથવા બીજા પર પ્રભાવ પાડવા ખાતર, બીજાને ચોંકાવવા ખાતર કે બીજાની હયાને ઉશ્કેરી કંઈક મેળવવા ખાતર કરવામાં આવે, અથવા એ બીજાની ઉપર ખોટી સખ્તાઈરૂપ હોય તે તે અજ્ઞાન તપ છે. જેટલે અંશે તે મનશુદ્ધિ કરવામાં, એટલે કે આસક્તિ દોષ અને ક્ષાયવિકારને દૂર કરવામાં ઉપકારક થાય તેટલે અંશે તે સાર્થક બને છે. અતઃ અમુક કાયકલેશ સહુવામાં જીવનશુદ્ધિ કે આત્મહિતનો લાભ થવો સંભવ છે કે કેમ એ વિચારવું જરૂરી છે.

[આમ બાહ્ય તપના છ ભેદો બતાવ્યા છે.]

આભ્યન્તર તપ :

હેમચન્દ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્રના ચોથા પ્રકાશના ૯૧ મા શ્લોકની વૃત્તિમાં કહે છે—

“ નિર્જરાકરણે બાહ્યાચ્છેષ્ઠમાભ્યન્તરં તપઃ । ”

અર્થાત્ નિર્જરા કરવા માટે બાહ્ય તપ કરતાં આભ્યન્તર તપ શ્રેષ્ઠ છે.

૧ લીધેલ વ્રતમાં થયેલ પ્રમાદજનિત દોષોનું જેના વડે શોધન કરી શકાય તે પ્રાયશ્ચિત્ત. ૨ જ્ઞાન આદિ સદ્ગુણો વિષે બહુમાન રાખવું તે વિનય. ૩ યોગ્ય સાધનો પૂરાં પાડીને કે પોતાની જાતને કામમાં લાવીને સેવા-શુશ્રૂષા કરવી તે* વૈયાવૃત્ય. ૪ જ્ઞાન મેળવવા માટે વિવિધ પ્રકારનો અભ્યાસ કરવો તે સ્વાધ્યાય. ૫ અહંત્વ અને મમત્વનો ત્યાગ કરવો તે વ્યુત્સર્ગ. ૬ ચિત્તના વિક્ષેપ દૂર કરી એની એકાગ્રતા સાધવી તે ધ્યાન.

[આમ આભ્યન્તર તપના છ ભેદો ગણાવ્યા છે.]

* જૈન ધર્મ બીજાની સેવા કરવી એને પણ તપ માને છે અને તપના વિશિષ્ટ ભેદોની યાદીમાં એને મૂકે છે.

આમાં વિનય જ્ઞાનવિનય, દર્શનવિનય, ચારિત્રવિનય અને ઉપચારવિનય એમ ચાર પ્રકારનો છે. જ્ઞાન મેળવવું, તેનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો એ જ્ઞાનનો ખરો વિનય છે. તત્ત્વની યથાર્થ પ્રતીતિરૂપ સમ્યગ્દર્શનથી ચલિત ન થવું, તેમાં આવતી શંકાઓનું યથાશક્તિ સંશોધન કરી નિઃશંકપણું કેળવવું તે દર્શનવિનય. ચારિત્રમાં ચિત્તનું સમાધાન રાખવું તે ચારિત્રવિનય, કોઈ પણ સદ્ગુણ વડે જે પોતાથી શ્રેષ્ઠ હોય તેનો યોગ્ય વિનય કરવો—તેના પ્રત્યે યોગ્ય વ્યવહાર સાચવવો તે ઉપચારવિનય, વિનય ગર્વનો તથા અન્ય પ્રત્યે તિરસ્કારવૃત્તિનો ત્યાગ સૂચવે છે. ઊંચ કે નીચ ગણાતા પ્રત્યે પણ મૈત્રીપૂત સહ્યતા જાળવીને વર્તવું એ ધર્મશાસ્ત્રનો સદુપદેશ યાદ રાખવો ઘટે.

ધ્યાન :

મનની એકાગ્રતાનું નામ ધ્યાન છે. આર્ત, રોદ્ર, ધર્મ્ય, શુકલ એમ ધ્યાનના ચાર ભેદો છે. એમાં ધર્મ્ય અને શુકલ ધ્યાન કલ્યાણકારક અને મોક્ષસાધક હોઈ તપના ભેદરૂપ છે. આર્ત અને રોદ્ર ધ્યાન દુર્ધ્યાન છે, દુર્ગતિકારક છે અને તેથી ત્યાજ્ય છે. એ ચારે ધ્યાનને દૂંકમાં જોઈએ.

આર્તધ્યાન દુઃખિયારાચિન્તનરૂપ છે. અપ્રિય વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેના વિયોગ માટે જે સતત ચિંતા તે પહેલું આર્તધ્યાન. બીમારી-દુઃખ આવતાં તેને દૂર કરવાની વ્યથતાભરી ચિંતા—સતત ચિંતા તે બીજું આર્તધ્યાન. પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ થાય ત્યારે તેને મેળવવા માટે જે સતત ચિંતા થાય તે ત્રીજું આર્તધ્યાન. નહિ પ્રાપ્ત થયેલ ભોગની પ્રાપ્તિ માટે સંકલ્પ કરવો કે સતત ચિંતા કરવી તે ચોથું આર્તધ્યાન. અર્તિ એટલે પીડા યા દુઃખ, તત્સંજંધી ધ્યાન તે આર્તધ્યાન. દુઃખનાં રોહણાંમાં અસ્ત થવું એ આર્તધ્યાન. દુઃખની ઉત્પત્તિનાં

મુખ્ય ચાર કારણો છે : અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ; પ્રતિકૂલ વેદના. ઇષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ અને ભોગની લાલચ. આ કારણો ઉપરથી આર્તધ્યાનના ચાર પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે : ૧ અનિષ્ટ-સંયોગ-આર્તધ્યાન, ૨ રોગચિંતા-આર્તધ્યાન, ૩ ઇષ્ટવિયોગ-આર્તધ્યાન, ૪ અપ્રાપ્ત ભોગ મેળવવાનો તીવ્ર સંકલ્પ તે નિદાન-આર્તધ્યાન. [‘ નિદાન ’ એટલે સંકલ્પ.]

રૌદ્રધ્યાન :

રૌદ્ર એટલે ક્રૂર અથવા કઠોર, એવા ચિત્તનું કે જીવનું ધ્યાન તે રૌદ્રધ્યાન. હિંસા, અસત્ય, ચોરી અને વિષયસંરક્ષણ માટે જે ક્રૂરતાભરી સતત ચિંતા તે રૌદ્રધ્યાન છે. આ ઉપરથી હિંસાનું-ખંધી, અનૃતાનુખંધી, સ્તેયાનુખંધી અને વિષયસંરક્ષણાનુખંધી એમ ચાર ભેદો રૌદ્રધ્યાનના પડે છે, જે અનુક્રમે હિંસામયચિંતારૂપ, અસત્યમયચિંતારૂપ, ચોર્યમયચિંતારૂપ અને વિષયરક્ષણચિંતારૂપ છે. પાપમાં અથવા પાપલબ્ધ લાભોમાં આનંદરૂપ-ઉદ્વાસરૂપ વૃત્તિ એ રૌદ્રધ્યાન છે, જે ઉપર જણાવ્યા મુજબ હિંસાનંદ, અનૃતાનંદ, ચોર્યાનંદ અને પરિશ્રદ્ધાનંદ એમ ચાર પ્રકારનું છે. (કુશીલાનંદ પરિશ્રદ્ધાનંદમાં શામિલ કરી શકાય. જેમ મહાવ્રતોમાં બ્રહ્મચર્ય લેવાયું તેમ પૃથક્ પણ લઈ શકાય).

ધર્મધ્યાન :

આત્મકલ્યાણરૂપ ધ્યાન છે. જે કંઈ એકાગ્રભૂત સચ્ચિંતન (ધર્મરૂપ ચિંતન, કલ્યાણરૂપ ચિંતન) તે ધર્મધ્યાન છે. ઉદાહરણાર્થ, વીતરાગ મહાપુરૂષની આજ્ઞા શી છે? કેવી હોવી જોઈએ? એની પરીક્ષા કરી તેવી આજ્ઞા શોધી કાઢવા માટે મનોયોગ આપવો તે ‘આજ્ઞાવિચય’ ધર્મધ્યાન. રાગાદિદોષોના સ્વરૂપની અને તે દોષોમાંથી કેમ છૂટાય એની વિચારણામાં જે મનોયોગ આપવો તે ‘અપાયવિચય’ ધર્મધ્યાન. કર્મના

વિપાક વિષેના ચિંતનમાં મનોયોગ આપવો તે ‘વિપાકવિચય’ ધર્મધ્યાન. લોકના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં મનયોગ આપવો તે ‘લોકસંસ્થાનવિચય’ ધર્મધ્યાન.

શુક્લધ્યાન :

આ બહુ ઊંચી ભૂમિકાનું—મોહનીય કર્મની પ્રશાંત અથવા ક્ષીણ થતી અવસ્થાનું અતિસૂક્ષ્મ ધ્યાન છે, જેના સ્વરૂપનો ખ્યાલ વાંચી કે સાંભળી લેવા ઉપરથી આવવો *કઠિન છે. ધ્યાતા જ્યારે પરમાણુ આદિ જડ કે આત્મરૂપ ચેતન એવા એક દ્રવ્યમાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, નાશ, મૂર્તત્વ, અમૂર્તત્વ આદિ અનેક પર્યાયોનું વિવિધ દષ્ટિબિન્દુ વડે ભેદપ્રધાન ચિંતન કરે અને એક ‘યોગ’ ઉપરથી બીજા ‘યોગ’ ઉપર અથવા શબ્દ ઉપરથી અર્થ ઉપર અને અર્થ ઉપરથી શબ્દ ઉપર જઈ ચિંતનપરાયણ

* શુક્લધ્યાનના સંબંધમાં આચાર્ય હેમચન્દ્ર યોગશાસ્ત્રના ૧૧મા પ્રકાશના ત્રીજા શ્લોકની વૃત્તિમાં—

જો પ્રથમ સંહનનવાળાને શુક્લધ્યાનનો અધિકાર છે, તો આજના સેવાર્ત સંહનનવાળાએ શુક્લધ્યાનનો ઉપદેશ શા માટે કરે છે ?

આવો પ્રશ્ન કરી પોતે તેનું સમાધાન કરતાં જણાવે છે કે—

યદ્યપિ વર્તમાન યુગવાળાએ શુક્લધ્યાનનો અધિકાર નથી, તો પણ સંપ્રદાય (એ વિષયનો જ્ઞાનસંપ્રદાય) તૂટવા ન પામે એ માટે એનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે.

યોગશાસ્ત્રને સમાપ્ત કરતાં આચાર્ય મહારાજ—

મોક્ષોઽસ્તુ માઽસ્તુ યદિ વા પરમાનન્દસ્તુ વેદ્યતે સ સ્વલુ ।

યસ્મિન્નિશ્ચિલસુખાનિ પ્રતિભાસન્તે ન કિઞ્ચિદિવ ॥

આ (છેલ્લા—બારમા પ્રકાશના ૫૧મા) શ્લોકથી જણાવે છે કે—

મોક્ષ હો યા ન હો, પણ (ચિત્તની સ્થિતિ દશામાં) એ પરમાનંદનું સંવેદન થાય છે કે જેની આગળ સમગ્ર સુખો જાણે કંઈ નથી એમ લાગે છે.

ખને ત્યારે તે ધ્યાન ‘પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર’ નામનું શુક્લધ્યાન કહેવાય છે. એ નામનો અર્થ આ પ્રમાણે: ‘પૃથક્ત્વ’ એટલે ભેદ. ભેદપ્રધાન વિતર્ક (ચિંતન) તે પૃથક્ત્વવિતર્ક. એ એક ‘યોગ’ ઉપરથી ખીજા ‘યોગ’ ઉપર અથવા અર્થ ઉપરથી શબ્દ ઉપર અને શબ્દ ઉપરથી અર્થ ઉપર-એમ સંચરતું (વિચરતું) હોવાથી ‘સવિચાર’ કહેવાય છે. [‘વિચાર’નો અર્થ અહીં વિચરણ છે.] આમ આ ધ્યાન વિચરણશીલ છતાં એકદ્રવ્યવિષયક હોવાથી મનઃસ્થૈર્યરૂપ છે. જ્યારે એ ભેદપ્રધાન મટી અભેદપ્રધાન ચિંતન ખને છે અને તે પણ એક જ પર્યાય ઉપર, ત્યારે તે ‘એકત્વવિતર્ક’ કહેવાય છે. એ ઉપલા ધ્યાનની જેમ કરતું ધ્યાન ન હોવાથી ‘અવિચાર’ (વિચરણ વગરનું) કહેવાય છે. પહેલી શ્રેણીના શુક્લધ્યાન કરતાં આ ખીજી શ્રેણીનું શુક્લધ્યાન અતિ-પ્રખર હોય છે, જે મન-વચન-કાય એ ત્રણ યોગોમાંથી કોઈ એક જ યોગ ઉપર પૂર્ણ અટલ રહી પ્રવર્તે છે. પહેલા શુક્લધ્યાનનો અભ્યાસ દૈનિક થયા પછી આ ખીજા શુક્લધ્યાન માટે સમર્થ થવાય છે. જેમ આખા શરીરમાં વ્યાપેલા સર્પ આદિના વિષને મંત્રાદિ ઉપાય વડે ડાંખની જગ્યા પર લાવી મૂકવામાં આવે છે, તેમ આખા જગતના પદાર્થોમાં અસ્થિરપણે ભ્રમણશીલ મનને ધ્યાન વડે કોઈ એક આણુપર્યાય ઉપર લાવી સ્થિર કરવામાં આવે છે. એ સ્થિરતા સુદૃઢ થતાં (પૂર્ણ ઉત્કર્ષે પહોંચતાં) મન પૂર્ણ શાન્ત થઈ જાય છે. જેમ ઇન્ધન શેષ નહિ રહેવાથી અથવા ઇન્ધનનો સંબંધ ખતમ થવાથી આગ+

+ ત્રિજગદ્વિષય ધ્યાનાદણુસસ્થ ધારયેત્ ક્રમેણ મનઃ ।

વિષમિવ સર્વાઙ્ગત મન્ત્રબલાન્માન્ત્રિકો દશે ॥ ૧૯ ॥

અપસારિતેન્ધનભરઃ શેષસ્તોકેન્ધનોઽનલો જ્વલિતઃ ।

તસ્માદપનીતો વા નિર્વાતિ યથા મનસ્તદ્વત્ ॥ ૨૦ ॥

(હેમચન્દ્ર, યોગશાસ્ત્ર, ૧૧મો પ્રકાશ)

સ્વયમેવ હોલવાઈ જાય છે, તેમ મન ઉપયુક્ત ક્રમ એક અણુ ઉપર પૂર્ણ સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થતાં તેનું ચાંચલ્ય સર્વથા દૂર થઈ પૂર્ણ શાન્ત બની જાય છે, જેના પરિણામે મોહાવરણનો સંયોગ સર્વથા છૂટી જતાં સમગ્ર જ્ઞાન-દર્શનાવરણ અને સમગ્ર અંતરાય છૂટી જાય છે અને કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે. આમ શુદ્ધધ્યાનના બીજા ભેદના બળે કેવળજ્ઞાનX (સાર્વજન્ય) પ્રગટે છે. કેવલી ભગવાન પોતાના મૃત્યુ સમયે યોગનિરોધના કાર્યક્રમમાં જ્યારે સૂક્ષ્મ શરીરયોગનો આશ્રય લઈ વચન અને મનના સૂક્ષ્મ યોગનો નિરોધ કરે છે ત્યારે તે અવસ્થાને ‘સૂક્ષ્મક્રિય’ ધ્યાન કહેવામાં આવે છે. આ અવસ્થા કંઈ ધ્યાન(ચિંતન)રૂપ નથી, એટલે એ અવસ્થાને જે ‘ધ્યાન’ કહેવામાં આવે છે તે રૂઢિ છે. એને અંગે એમ કહેવામાં આવે છે કે મનનું સ્થૈર્ય જેમ ‘ધ્યાન’ કહેવાય તેમ શરીરનું સ્થૈર્ય પણ ‘ધ્યાન’ કહી શકાય. એ અવસ્થામાં શ્વાસોચ્છવાસ જેવી સૂક્ષ્મ જ શરીરક્રિયા બાકી રહેલી હોવાથી એ ‘સૂક્ષ્મક્રિય’ કહેવાય છે. એટલી પણ ક્રિયા તરત જ અટકી જાય છે અને આત્મપ્રદેશોનું સંપૂર્ણ નિષ્કમ્પપણું પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એ અવસ્થાને ‘સમુચ્છિન્નક્રિય’ ધ્યાન કહેવામાં આવે છે. આ ક્ષણિક અવસ્થામાં એ પરમ આત્મા દેહમુક્ત થઈ ઉધ્વ જતો ક્ષણમાત્રમાં લોકની ટોચે પહોંચે છે અને ત્યાં સ્થિર થાય છે.

ધ્યાનનું વિવેચન પૂરું થયું અને તેની સાથે તપનું વિવેચન પૂરું થયું. હવે—

X બીજું શુદ્ધધ્યાન અગ્યારમા ગુણસ્થાનમાં હોય છે તેના કરતાં બારમા ગુણસ્થાનનું શુદ્ધધ્યાન અત્યંત વધારે પ્રખર હોય છે; કહો કે બારમા ગુણસ્થાનમાં શુદ્ધધ્યાન(મન:સ્થૈર્યરૂપ)ની પૂર્ણતા હોય છે. એટલે જ એ કેવળજ્ઞાનને તત્કાળ પ્રગટ કરે છે.

દાન :

દાન ન્યાયપૂત દ્રવ્યનું યોગ્ય સ્થળે યોગ્ય પાત્રમાં કર્તવ્ય છે. દાન જેટલા પ્રમાણમાં કરવામાં આવે તેટલા પ્રમાણમાં એ ત્યાગ છે. ત્યાગી બની શુદ્ધ પરોપકારપરાયણ બનવું એ દાનની પરાકાષ્ઠા છે. ત્યાગી માણસ પોતાના નિર્વાહ માટે જરૂર પૂરતું મેળવી, કંઈ પણ 'સંગ્રહ' કરવાની બુદ્ધિ વિના પોતાની બધી શક્તિઓ જીવનના ઉચ્ચ આશય પાછળ ખર્ચી સ્વ-પરહિતના કાર્યમાં મશગૂલ રહે છે. તે ઓછામાં ઓછું સમાજ પાસેથી લઈ વધારેમાં વધારે સમાજને એક યા બીજા રૂપમાં આપે છે. આવો ત્યાગી માણસ જે તેની પાસે નથી હોતું તેનું દાન કરવાની ફરજમાંથી મુક્ત રહે છે. એ પોતાની સાધના અને પોતાની વિકાસ પામતી શક્તિઓનો લાભ જ્યારે જનતાને નિર્મલ વાત્સલ્યભાવે આપ્યે જાય છે ત્યારે કોઈ ધનિક-મહા-ધનિકના અસંખ્ય ધનના દાન કરતાં એ ત્યાગીનું દાન કયાંય ચડી જાય છે. મહાવીર, બુદ્ધ અને એવા બીજા તેજસ્વી ત્યાગીઓ એવા દાનીઓ છે કે મોટામાં મોટા, ભારેમાં ભારે ધનદાન કરનાર દુનિયાના શ્રીપતિઓ કરતાં કયાંય ઊંચે છે.

સમજી ધનિક પોતાના ધનનું દાન પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે આપે છે. પોતાનું કર્તવ્ય તથા સ્વ-પરકલ્યાણનો માર્ગ સમજીને આપે છે. વાહવાહ માટે અપાતું દાન વાહવાહમાં હવા થઈ જાય છે. ધન કે વસ્તુનું દાન થાય છે, તેમ વાણીથી કોઈને સારો માર્ગ બતાવવો, સારી સલાહ આપવી, અથવા વાણી દ્વારા કોઈનું ભલું કરવું, હિત સાધી આપવું એ પણ દાન છે. શિષ્ટ-મિષ્ટ વાણીવ્યાપાર એ મિષ્ટ દાન છે. એ જ પ્રમાણે પોતાની જાતથી -પોતાના શરીરથી કોઈનું ભલું કરવું, કોઈના હિતના કામમાં સક્રિય મદદગાર થવું એ પણ દાન છે. આમ દાનધર્મ અનેકધા બજાવી શકાય છે.

કયુ દાન મોટું ? એનો સાદો જવાબ એ કે જે વખતે જેની જરૂરીઆત તેનું દાન મોટું. જેમકે તરસ્યાને માટે પાણીનું દાન મોટું, રોગીને માટે ઔષધ-દાન મોટું, ભૂખ્યાને માટે ભોજન-દાન મોટું, વસ્ત્રહીનને માટે વસ્ત્રદાન મોટું, નિરક્ષર જન માટે શિક્ષણદાન મોટું, લયભીત માટે અભયદાન મોટું. જે વખતે જેની જરૂરીઆત પહેલી, તેનું દાન પહેલું કરવાનું.

દાન અર્થાત્ અર્પણ એના કરનારને અને સ્વીકારનારને ઉપકારક થવું જોઈએ. અર્પણ કરનારનો મુખ્ય ઉપકાર એ છે કેં એ વસ્તુ ઉપરની એની મમતા ટળે અને એ રીતે એનો સંતોષ તથા સમભાવ કેળવાય. સ્વીકારનારનો ઉપકાર એ છે કે એ વસ્તુથી એની જીવનયાત્રામાં મદદ મળે અને પરિણામે એના સદ્ગુણો ખિલે.

શક્તિનો ઉપયોગ પૈસા કમાવામાં કરવો અને પછી પૈસા દાન કરવા એના કરતાં સીધી શક્તિનું દાન કેવું ? સીધી શક્તિનું દાન એટલે નિઃસ્વાર્થ સેવાભાવી જીવન ધારણ કરવું. એ પ્રકારનું જીવન ત્યાગી જીવન બની જાય છે. નીતિના માર્ગે ચાલી અને શ્રમયુક્ત જીવન જીવી સદ્વિચારનું અથવા પવિત્ર કે ઉપયોગી જ્ઞાનનું દાન કરવું, બીજાઓને સત્કાર્યપરાયણ થવા યથાશક્તિ પ્રેરક બનવું એ અર્થદાન કરતાં વધી જાય છે. ધન કરતાં વિદ્યા તથા સંસ્કારનું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે, જેનું દાન ધનદાન કરતાં ઘણું ચડિયાતું છે. એ શ્રેષ્ઠ દાનનો લાભ પહોંચાડવાના કામમાં ઉપયોગી થવામાં જ ધનયોગની પ્રશસ્યતા છે. આ તારતમ્ય તરફ ધ્યાન આપવું જરૂરનું છે.

સેવા*એ દાનની શ્રેષ્ઠ સ્થિતિ છે. અદ્વેષઃ સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ

* 'The service of the poor is the service of God'

અર્થાત્ ગરીબ દુઃખીઓની સેવા એ ઇશ્વરની સેવા છે.

ભગવતીમાં ભગવાન્ મહાવીરદેવ પોતાના મુખ્ય શિષ્ય ગૌતમ

કારુણ એવ ચ' અર્થાત્ દ્વેષવૃત્તિ વગરનું અને સર્વ ભૂતો પ્રત્યે મૈત્રી ધારણ કરનારું, તેમજ કરુણાવાન્ એવું માનસ સ્વયમેવ દાનભાવનાનું વહેતું ઝરણુ છે, જે વાણી અને શરીર દ્વારા યથાશક્તિ દાનધર્મને સતત વહેતો રાખે છે.

દાન—ચાહે તો શરીરશ્રમથી કરેલું હોય યા માનસિક શ્રમથી કરેલું હોય, શિક્ષણ અથવા સહાનુભૂતિના રૂપમાં કરેલું હોય અથવા ધન યા અન્ય ઉપયોગી ચીજનું કરેલું હોય—એનો ત્યાગમાં સમાવેશ થાય છે એ ઉપર જણાવ્યું છે. ત્યાગના ત્રણ ઉદ્દેશ હોવા સંભવે છે—

(૧) સંયમમૂલક ત્યાગ એટલે જે, સંયમમાં સમાવિષ્ટ થનારાં પાંચ વ્રતોના પાલનને ઉપકારક હોય. નકામા મોજ-શોખની ચીજ-વસ્તુઓ જે સાત્ત્વિક અથવા નિર્દોષ આનંદ આપવાને બદલે શરીરને હાનિકારક હોય, મનને બગાડનાર હોય અથવા ધનની નિરર્થક ખર્ચાદી કરનાર હોય અને તૃણજ્વાળા-આસક્તિને વધારનાર હોય તેમનો ત્યાગ એ સંયમમૂલક ત્યાગ છે.

ધન્દ્રભૂતિને સંબોધીને કહે છે કે—

“ગોયમા ! જે ગિલાણ પડિચરઈ સે મ દસણેણ પડિવજ્જઈ,
જે મં દસણેણ પડિવજ્જઈ સે ગિલાણં પડિચરઈ,”

અર્થાત્—હે ગૌતમ ! જે માંદા દુઃખીઆની સેવા કરે છે તે દર્શન (સમ્યગ્દર્શન) વડે મને ભજે છે—ઉપાસે છે, અને જે દર્શન (સમ્યગ્દર્શન) વડે મને ભજે છે—ઉપાસે છે તે માંદા દુઃખીઆની સેવા કરે છે.

“They asked a great one; How many ways are there to God? He said: There are as many ways as there are atoms in the universe, but the best and shortest is Service.

અર્થાત્—લોકોએ એક સંતને પૂછ્યું : ઈશ્વરને પામવાના કેટલા માર્ગ છે ? સંતે કહ્યું : જગત્માં જેટલા અણુઓ છે તેટલા; પણ સહુથી સારો અને સહુથી દૂંડો માર્ગ સેવા છે.

મહારંભથી મિલોમાં બનેલાં આકર્ષક અને ખારીક વસ્ત્રોના બદલે હાથકંતામણ અને હાથવણાટના અદ્યારંભથી બનેલ ખાદી વાપરવામાં સતોષ માનવામાં.

પંચેન્દ્રિય માછલીઓને ચીરીને મેળવેલાં મોતીના દાગીના અને ચઉરિન્દ્રિય કીડાઓનો નાશ કરી ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલ રેશમનાં વસ્ત્રો ન વાપરવામાં.

પશુઓનો વધ કરી મેળવેલાં ચામડાંઓના જોડા વગેરે ચીજવસ્તુઓના વપરાશનો ત્યાગ કરી મૃત ઢોરનાં ચામડાંથી બનેલી ચીજવસ્તુઓ વાપરવામાં.

શૃંગારપ્રેરક નાટક, સિનેમા જોવાનું મૂકી દેવામાં.

પુરુષોને દાગીનાની જરૂર નથી અને સ્ત્રીઓને સાંભાગ્ય-દર્શક દાગીના સિવાય અન્ય દાગીના પહેરવાની જરૂર નથી, છતાં શ્રીમંતાઈનું પ્રદર્શન કરવા માટે અથવા બીજાઓને આંજી નાખવા માટે દાગીનાના ઠઠારા નહિ કરવામાં.

પદ્ પાવડર અને લિપસ્ટિક વગેરેથી કૃત્રિમ રીતે લોકોનું આકર્ષણ કરવામાં જે વિલાસપ્રિયતાનો પરિચય આપવામાં આવે છે તેનો ત્યાગ કરી ખરી શોભા શીલપાલનમાં રહેલી છે એમ સમજી તદ્દનુસાર વર્તવામાં.

કેવલ સ્વાદ ખાતર ‘કોલ્ડડ્રિંક’ નામે ઓળખાતાં પીણું પીવાં મૂકી દેવામાં—

સંયમમૂલક ત્યાગ રહેલો છે.

(૨) પ્રેમમૂલક ત્યાગ. પોતાને અપ્રાપ્ત હોય છતાં પ્રાપ્ત થઈ શકે એવી ચીજવસ્તુઓ—અછતના પ્રસંગે બીજાની ખરે-ખરી જરૂરીઆતો પૂરી પાડવાને માટે પોતે સંકોચ કે અગવડ વેઠી બીજાની સગવડ ખાતર—લેવાની ના પાડવી અને તેમનો ઉપયોગ અથવા ઉપભોગ છોડી દેવો એ પ્રેમમૂલક ત્યાગ છે.

દાખલા તરીકે, ચોખ્ખા ખાનારી પ્રજાની સગવડ ખાતર બીજા અનાજ ઉપર જીવનાર લોકો ચોખ્ખાનું રેશન છોડી દે એ પ્રેમમૂલક ત્યાગ છે.

(૩) દાનમૂલક ત્યાગમાં ‘પૂણીઆ’ શ્રાવકનું ઉદ્દાહરણ આપી શકાય કે જે, રૂમાંથી પૂણીઓ ખનાવી એ માણસ પૂરતું કમાતો હોવા છતાં પોતે અને પોતાની પત્ની વારાફરતી એક ટંક ભૂખ્યાં રહી એક અતિથિને પોતાને ત્યાં રોજ જમાડતો હતો.

પરંતુ કોઈ માણસ પાંચ રૂપીઆની નોટ ત્યાગ કરવા અર્થે ફાડી નાખે તો તે ત્યાગ ગણાય? નહિ જ, એ તો કેવળ સ્વચ્છંદ અને મૂર્ખાઈ જ ગણાય. કારણ કે એથી કોઈને એટલા પૈસાનો લાભ ન મળતાં કેવળ એનો નાશ થાય છે. તેમ જ બેકારી અને ભૂખમરોને લીધે સમાજની વિપદગ્રસ્ત સ્થિતિ પ્રવર્તતી હોય તેવા વખતે એ પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરી ધર્મનું નિમિત્ત આગળ ધરી આડંબર ખાતર યા વાહવાહ ખાતર ધનવ્યય કરનારને, ઉચિત અને ખરા ત્યાગથી મળનારો આધ્યાત્મિક લાભ મળી શકે નહિ એ સ્પષ્ટ છે, વળી જુગાર, સદ્દા, કાળાખજાર યા અન્ય અન્યાયી તરીકાઓથી પ્રાપ્ત કરેલા ધનથી કરાવાતી ધાર્મિક ક્રિયાઓ સાચા ધર્મને દૂષિત બનાવે છે. એટલું જ નહિ, પણ અન્યાયોપાર્જિત ધન મેળવીને ધાર્મિક ગણાતી ક્રિયાઓમાં ખર્ચવાથી ધર્મ થાય છે એવો લોકોમાં ખોટો ભ્રમ પેદા કરે છે અને અધર્મથી પણ ધન પેદા કરવાની વૃત્તિને ઉત્તેજે છે.

ત્યાગ એક જાતનું સ્વપરહિતકારક તપ છે. સ્વાદંજનના કારણે કે અન્ય કારણે અનશનાદિ તપ કરનારા મનુષ્યો પોતા પોતાની શક્તિ અનુસાર ‘પૂણીઆ’ શ્રાવકના દાખલાના હાર્દને અનુસરશે ત્યારે, અન્ય કોઈ પણ ઉપાયથી નહિ થઈ શકે એવી પ્રભાવના શાસનની થશે. કોઈ પણ ધર્મની કલ્યાણ-

કારકતાનું માપ તે ધર્મના અનુયાયીઓનાં વર્તન ઉપરથી સામાન્યતઃ કાઢવામાં આવે છે, ખાસ કરીને ધર્મના હાર્દથી અનભિજ્ઞ જનસમૂહ તો હમેશાં એમ જ કરે છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ, પરોપકારને માટે પોતાના પ્રાપ્ત ધનનો ખર્ચ કરવો કે પોતાનું દ્રવ્ય આપવું તે દાન છે; અને સ્વ-પરકલ્યાણ માટે પ્રાપ્ત અથવા અપ્રાપ્ત સુખ, સગવડ કે સંપત્તિ છોડવાં એ ત્યાગ છે. દાનનાં ચાર પ્રયોજન ગણાવી શકાય—

૧. દુરુપાર્જન (અન્યાયની કમાણી) આદિના પાપનું થોડું પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે.
૨. ભોગ કરતાં બચેલી સંપત્તિનો સદુપયોગ થાય છે.
૩. જનસેવાનાં કાર્યો શિક્ષણાલય, દવાખાનાં, જીર્ણોદ્ધાર વગેરે સાધી શકાય છે.
૪. ખરી સાધુતાને અવલંબન અથવા મદદ આપી શકાય છે.

જે ન્યાયયુક્ત વેપારધંધા કરી કમાય છે અને ઉદારતાથી દાનપરાયણ રહે છે તે ભાગ્યશાલી દાની છે; અને જે ત્યાગી થઈને સંયમપૂત જીવન જીવવા સાથે પોતાની ભૂમિકા મુજબ પરોપકારપરાયણ રહે છે તે મહાભાગ્યશાલી ત્યાગી છે.

આ પ્રમાણે ષટ્કર્મ સંક્ષેપમાં જોયાં.

લક્ષ્યાલક્ષ્યનો વિચાર જૈન આચારગ્રંથોમાં ઘણો કરવામાં આવ્યો છે. તેમનો રાત્રિભોજનનિષેધ પણ પ્રસિદ્ધ છે.

રાત્રિભોજનનિષેધ :

આ બાબતમાં વિચાર કરતાં જોઈ શકાય છે કે સંધ્યા પડતાંની સાથે અનેક જીવો, જથ્થાબંધ સૂક્ષ્મ જીવો ઊડવા માંડે છે. રાત્રિએ દીવાની આગળ બેશુમાર જીવો ઊડતા-ફરતા જોવામાં આવે છે. ખુદ્દા રાખેલા દીવાના પાત્રમાં પુષ્કળ જીવડાં

પડેલાં દેખાય છે. એ સિવાય, આપણા શરીર ઉપર પણ, રાત્રિ પડતાં અનેક જીવો બેસવા માંડે છે અને મોઢા ઉપર ફરતા ઉપાધિરૂપ બને છે. આવી સ્થિતિમાં ભોજન ઉપર પણ જીવ જંતુ બેસતા હોવા ભોજનને એ અસંભવિત નથી. આથી રાત્રિ ભોજનમાં જીવવિરાધના થવાનો દોષ લાગે. કેટલાક ઝેરી જીવડા ભોજનની સાથે પેટમાં આવતાં વહેલામોડા રોગને ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે. ભોજનમાં જૂઝૂ આવી હોય તો જલોદર પેદા થાય, કરોળિયો આવવાથી કોઠ ઉત્પન્ન થાય, કીડી આવવાથી બુદ્ધિ હાસ થાય, માખી આવવાથી વમન થાય અને કાંટો કે લાકડાની કકડી જેવું આવવાથી ગળામાં પીડા પેદા થાય; અને વખતે કોઈ ઝેરી જીવ ખાવામાં આવી જાય તો મોત જ આવી બને. રાત્રિએ રસોઈ અને જમવાના અનેક બનાવો એવા આપણા સાંભળવામાં આવ્યા છે કે એમાં સર્પાદિના પડવાથી માણસોનું મોત નીપજ્યું છે.

સાયંકાલે (સૂર્યાસ્ત થવા પહેલાં) કરેલું ભોજન રાત્રિએ સૂઈ જવાના વખત સુધીમાં ઘણુંખરું જઠરાગ્નિની જ્વાલા પર ચડી જવાથી નિદ્રામાં અસ્વાસ્થ્યકારક બનતું નથી, પણ રાત્રિએ ખાઈને થોડીવારમાં સૂઈ જવાથી ભોજનના પ્રમાણમાં હરફર ન થવાને લીધે પેટમાં તરતનું ભરેલું અન્ન નિદ્રામાં વખતે માઠી

X મેઘાં પિપીલિકા હન્તિ યૂકા કુર્યાજ્જલોદરમ ।

કુરુતે મક્ષિકા વાન્તિ કુષ્ઠરોગં ચ કોલિકઃ । ૫૦ ॥

કણ્ટકો દારુલ્લખ્ણડ ચ વિતનોતિ ગલવ્યથામ્ ।

વ્યઙ્ગજનાન્તર્નિપતિતસ્તાલુ વિઘ્ન્યતિ વૃશ્ચિકઃ ॥ ૫૧ ॥

વિલગ્નશ્ચ ગલે બાલઃ સ્વરભઙ્ગાય જાયતે ।

ઇત્યાદયો દૃષ્ટદોષાઃ સર્વેષાં નિશિ ભોજને ॥ ૫૨ ॥

(હેમચન્દ્ર યોગશાસ્ત્ર, ત્રીજો પ્રકાશ)

અસર ઉત્પન્ન કરનાર થઈ પડે છે. ભોજન કર્યા પછી થોડું થોડું પાણી પીવાનો વૈદ્યક નિયમ (' મુહુર્મુહુર્વારિ વિવેદભૂરિ ') છે, જે રાત્રિએ જમતા હોઈએ તો જોઈતા પ્રમાણમાં પાણી પીવાનો વખત ન મળવાને લીધે સચવાઈ શકે નહિ, જેના પરિણામે અજીર્ણ પેદા થવાનું સંભવે, જે રોગોનું મૂળ ગણાય છે—“ અજીર્ણપ્રમત્તા રોગાઃ ”.

દૂકમાં, વીજળી કે ચંદ્રનો પ્રકાશ ગમે તેટલો સારો હોય, પણ સૂર્યપ્રકાશને ન પહોંચી શકે, એટલે ભોજન માટે બધા પ્રકાશ કરતાં સૂર્યપ્રકાશ વધુ પસંદ કરવા લાયક છે. આરોગ્યની દૃષ્ટિએ એ પ્રથમ નંબરે સ્વીકારવા યોગ્ય છે. શાન્તિ-લાલની દૃષ્ટિએ પણ દિવસની બધી પ્રવૃત્તિઓ સાથે ભોજનની પ્રવૃત્તિ સંકેલી લઈ સંતોષ સાથે રાત્રિએ જઠરને વિશ્રાન્તિ આપવી એ યોગ્ય લાગે છે. એથી નિદ્રા સારી આવે છે અને બ્રહ્મચર્ય સાચવવામાં મદદ પણ મળે છે. આ આરોગ્યલાલની સ્પષ્ટ વાત છે. દિવસભોજન અને રાત્રિભોજન એ બન્નેમાંથી સંતોષ ખાતર એકની જ પસંદગી કરવાની હોય તો વિચારકુશલ બુદ્ધિ દિવસભોજન તરફ જ વલણ લે એમ આજ સુધીના મહાન સંતોના જીવન-ઈતિહાસ પરથી જણાય છે.

રાત્રિભોજન ત્યાગના કાયદા સાદી બુદ્ધિથી પણ જે સમજી શકાય છે તે રાત્રિભોજનનો ત્યાગ નહિ કરી શકનાર ગુમાવે છે એ વાત ખરી છે; પરંતુ જીવનકલહના આ જમાનામાં જે લોકો આજીવિકા મેળવવાના અર્થે એવી વ્યવસાયી પ્રવૃત્તિમાં મુકાયેલા હોય કે રાત્રિભોજનનો ત્યાગ ન કરી શકતા હોય તેઓની તે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ સંજોગો જોતાં અણધૂટકે કરવામાં આવતી હોઈ ક્ષન્તઃ છે. કારણ કે તેમાં સાંકડિપક હિંસાનો તેમ જ અનર્થદંડનો દોષ પ્રવેશી શકતો નથી.

ભક્ષ્યાભક્ષ્યવિવેક :

આજ સુધીના જમાનામાં શરીરશાસ્ત્ર, આરોગ્યશાસ્ત્ર, ચિકિત્સા(વૈદ્યક)શાસ્ત્ર અને ખોરાકશાસ્ત્રના સંબંધમાં વિજ્ઞાને પુષ્કળ શોધખોળ અને પ્રયોગો કરી જે પ્રકાશ નાખ્યો છે તે પ્રકાશની ઉપકારક બાજુ તરફ આંખો મીંચી રાખવી કે દુર્લક્ષ કરવું એ જૈન ધર્મ જેવા વૈજ્ઞાનિક ગણાતા ધર્મને પાલવી શકે તેમ નથી. શરીર આત્મવિકાસનું અને છેવટે મોક્ષનું પ્રથમ સાધન હોઈ તેની કાર્યક્ષમતા જળવાઈ રહે અને તે દુરસ્ત હાલતમાં રહે એ અનિવાર્યપણે આવશ્યક છે. શરીર કોઈ પ્રકારની રુગ્ણ સ્થિતિમાં આવ્યા પછી તેની ચિકિત્સા અને ઉપચારક્રિયા કરાવવા બેસવું એના કરતાં રોગનું આક્રમણ ન થવા પામે અને આરોગ્ય જળવાઈ રહે એવા પ્રકારની ખાન-પાનાદિવિષયક દિનચર્યા રાખવી એ ઘણું સારું છે. આને માટે પથ્યાપથ્યનો વિચાર કરી, શરીરની અંદર રોજ રોજ જે ઘસારો લાગે છે તે ઘસારાની જે ખાનપાનથી ક્ષતિપૂર્તિ થાય અને શરીરસ્વાસ્થ્યને માટે જરૂરી રસો પૂરા પડે તેવા ખાન-પાનની વિવેકપૂર્વક પસંદગી કરવી જોઈએ સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે જે ખાનપાનમાં હાલતા-ચાલતા પ્રાણીનો વધ કરવામાં આવ્યો હોય, જે નશો ઉત્પન્ન કરી બેભાન અથવા કર્તાવ્યચ્યુત બનાવે, જે આરોગ્યને હાનિકારક હોય, જેના ગુણ-દોષથી આપણે અજાણ્યા હોઈએ, જે જીભને રસાસ્વાદ આપવા ઉપરાંત અન્ય કંઈ ફાયદો કરનાર ન હોય, જે ખીન જરૂરી હોવા છતાં એનો ઉપયોગ કરવા જતાં વ્યસનરૂપ બની જતું હોય, જે શરીરમાં રસસમૃદ્ધિ વધારવાને બદલે માત્ર જ્ઞાનતંતુઓ અને તેની સાથે સંબંધ રાખનારી માનસિક વૃત્તિઓને ઉશ્કેરી છેવટે થાક, નિર્બલતા યા શરીરની પાયમાલી આણે એવા ખાનપાનનો ત્યાગ જ ઈષ્ટ છે. તેમ જ હાલતા-ચાલતાં પ્રાણીઓનો

વધ કરી તેમાંથી બનાવવામાં આવતી દવાઓનો શરીરપુષ્ટિ માટે અથવા રોગનિવારણ સારુ ઉપયોગ કરવો એ ધાર્મિક દષ્ટિએ ત્યાજ્ય છે. કારણ કે તેથી પ્રાણિવધની પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન મળે છે. માંસાહાર અત્યંત કુત્સિત અને ગદ્ય છે, હિંસાનું ઉત્તરૂપ હોઈ ત્યાજ્ય છે.

વનસ્પતિમાં યદ્યપિ સુસૂક્ષ્મ પ્રાણિતત્ત્વ (Life) છે, તથાપિ તેના આધાર વગર દેહધારી જીવી શકે નહિ. વળી એ પ્રાકૃતિક આહાર છે, જેમાં કોઈ પ્રકારની મલિન ચીજ (લોહી વગેરે) બિલકુલ નથી, માટે એ સ્વભાવિક પવિત્ર આહાર કરતાં માણસ દૂષિત થતો નથી-ગુન્નેગાર ઠરતો નથી. એકેન્દ્રિય સ્થાવરો (પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, વનસ્પતિ)ના ભોગોપભોગની પ્રકૃતિએ સ્વયં છૂટ આપી છે. એ પ્રાકૃતિક અને પવિત્ર (Natural as well as unsullied) ભોગોપભોગ છે. તેથી આગળ ન વધવું જોઈએ.

આરોગ્ય :

આરોગ્ય માટે યોગ્ય અને મર્યાદિત આહાર, સ્વચ્છ જળ, ખુદ્ગી હવા, સૂર્યતાપ, સ્વચ્છતા, ઉચિત શરીરશ્રમ તથા ઉચિત આરામ અને નિદ્રા આવશ્યક છે. સમુચિત સંયમ તો આવશ્યક છે જ. આ બાબતોની અવગણના અનારોગ્યને નોતરે છે.

વ્યસનરૂપ નિંદ્ય કાર્યો :

જીવનને માટે જરૂરી ન છતાં જે નિંદ્યકાર્ય એવી આદતરૂપ થઈ પડે કે જેના વગર બેચેની લાગવા માંડે તે દુર્વ્યસન છે. Xદુર્વ્યસનરૂપ નિંદ્ય વસ્તુનું એક વાર પણ સેવન જો થઈ જાય

Xચૂત ચ માસ ચ સુરા ચ વેશ્યા પાર્પદ્વિચૌર્યે પરદારસેવા ।

एतानि सप्त व्यसनानि लोके तत्सेवितुदुर्गतिमावहन्ति ॥

આ શ્લોકમાં સાત દુર્વ્યસનો આ ગણાવ્યાં છે. જુગાર, માંસ, શરાબ, વેશ્યા, શિકાર, ચોરી અને પરસ્ત્રીગમન.

તો અન્તઃકરણ ખિન્ન થવું જોઈએ-એવું ખિન્ન થવું જોઈએ કે ફરી એનો સંપર્ક થવા ન પામે એટલું એ જાણતું રહે.

ખીમ્બુ, જૈન ઉપદેશમાં સ્વચ્છતા, સુઘડતા, શુદ્ધતા અને સમુચિત શૌચનું ફરમાન છે. એઠા-જૂઠા પ્રત્યે બેદરકારી સેવામાં ધર્મદૃષ્ટિએ દોષ છે અને આરોગ્યદૃષ્ટિએ હાનિ છે. લાંબો વખત મળ-મૂત્ર રહેવાથી તેમાંથી ફેલાતા રોગમય જંતુઓના સંક્રમણને લીધે અનેક રોગો પેદા થાય છે એમ રસાયણશાસ્ત્ર જણાવે છે; ત્યારે છૂટી જગ્યામાં કોઈને અડચણકર્તા ન થાય તેમ મળ-મૂત્ર આદિ કરવા બાબતનો જૈન ઉપદેશ બહુ પ્રાચીન સમયનો છે. ચોખખાઈ અને સ્વચ્છતા અગત્યની છે, આરોગ્યને હિતકારક છે અને માનસિક ઉલ્લાસમાં સહાયભૂત બને છે.

અંતમાં સર્વ શાસ્ત્રાર્થના નિષ્કર્ષરૂપે ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે કે સદ્વર્ત્તન અને સદાયરણ, સંયમ અને સભ્યતા, દયા અને પ્રેમ, સેવા અને પરોપકાર, સત્ય અને વિવેક, બ્રાતૃભાવ અને મૈત્રીભાવ, સહિષ્ણુતા અને નમ્રતા, ગંભીરતા અને ધીરતા, વીરતા અને ક્ષમા, ઉદારતા અને ત્યાગ એ મનુષ્યજીવનની સર્વશ્રેષ્ઠ સંપત્તિ છે. આ સદ્ગુણોની વિકાસક્રિયામાં મનુષ્યનું ચારિત્ર સંપન્ન થાય છે. એમાં પુરુષાર્થસિદ્ધિ છે. શારીરિક, માનસિક અને આત્મિક ઉત્કર્ષ સાધવાનો એ સન્માર્ગ છે, એ કલ્યાણમય જીવન છે, એ મોક્ષ-માર્ગ છે.

તૃતીય ખંડ

પ્રકીર્ણક

આ તૃતીય ખંડમાં કેટલાક છૂટક છૂટક કિપયોગી જાણાતા વિચારો રજૂ કરવા ઇચ્છું છું.

(૧)

કલ્યાણનાં દ્વાર સહુને માટે ખુલ્લાં છે

જિનેન્દ્રદેવો સર્વ જીવોની તત્ત્વદષ્ટિએ સમાનતા પ્રરૂપ છે અને એ સત્યનું જરા પણ વિસ્મરણ કર્યા વગર સંસારી અવસ્થામાં યોગ્ય વ્યવહાર ચલાવવાનું ફરમાવે છે. સંસારી જીવોમાં શરીરાકૃતિની, રૂપની, જાળની, ધનની, કુળવંશની, સત્તાની, સમૃદ્ધિની તેમજ જ્ઞાન-બુદ્ધિની વિષમતાઓ જોવામાં આવે છે, પરંતુ તે સર્વ વિષમતાઓ આગન્તુક કારણોને લઈને, અર્થાત્ શુભાશુભ કર્મના પ્રભાવને લઈને હોય છે. જીવોના શુદ્ધ સ્વભાવમાં તેવી વિષમતાઓને સ્થાન નથી. માટે આગન્તુક કારણોને લીધે થયેલી તેવી વિષમતાઓ અંગે ઊંચ-નીચ ભાવના કેળવી સારા ભાગ્યવાળાઓએ અહંકાર કે ગર્વ કરીને કમભાગ્યવાળાઓ પ્રત્યે તિરસ્કાર કરવો એ જીવમાં રહેલા

પરમાત્મતત્ત્વનું અપમાન કરવા બરાબર છે. જેમ રોગાદિ દુઃખોમાં આવી પડેલા અનુકમ્પાને તેમજ સદ્ભાવને પાત્ર છે, તેમ હીન ગણાતી હાલતમાં આવી પડેલા પણ અનુકમ્પા તેમજ સદ્ભાવને પાત્ર છે.

વૈદિક હિન્દુધર્મમાં પ્રચલિત વર્ણશ્રમધર્મ, જે સમાજ-વ્યવસ્થા સારી રીતે ચાલે અને જીવનકલહ તથા અંદર અંદર ઘાતક હરિકાર્થ ન પ્રવેશે તેટલા માટે ગુણકર્મના વિભાગના આધારે પ્રરૂપવામાં આવ્યો હતો, તેમાં જ્યારે ઊચનીય-ભાવના પેઠી, ગુણકર્મને બદલે જન્મને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું અને સત્તાશાલી વર્ગ દલિતવર્ગનું શોષણ કરવા માંડ્યો ત્યારે જિનેન્દ્રદેવે વર્ણના અંગે પાડવામાં આવેલા ભેદોને અવગણીને સર્વ મનુષ્યો માટે પછી તે ગમે તે યોનિમાં જન્મ્યો હોય, જન્મથી તે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર યા ચાંડાલ હોય, પતિત હોય, દુરાચારી હોય, કોઈને પણ માટે કશા પણ ભેદભાવ વગર વિશ્વવ્યાપક પ્રેમ અને અનન્ત કારુણ્યભાવથી ધર્મનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરી મૂક્યાં છે. આમ છતાં ધર્મ પામવામાં અથવા ધર્મ પામવાનાં નિમિત્તોનો આશ્રય લેવામાં કોઈને પ્રતિબંધ અથવા અડચણ કરવામાં આવે તો તે પરમકારુણિક શ્રી જિનેશ્વરદેવના શાસનના ઉદ્દેશથી વિરુદ્ધ છે. જિનેન્દ્ર ભગવાનના ઉપદેશના શ્રોતાઓ વિષેનું વર્ણન કરતાં હેમચન્દ્રાચાર્ય ત્રિષાષ્ટ-શલાકાપુરુષચરિતના પ્રથમ પર્વના ત્રીજા સર્ગમાં કહે છે—

નિયન્ત્રણા તત્ર નૈવ વિકથા ન ચ કાચન ॥ ૪૭૪ ॥

અર્થાત્ જિન ભગવાનની વ્યાખ્યાન-સભામાં કોઈ પ્રકારની નિયન્ત્રણા નથી.

જૈનદર્શન મુજબ કોઈ પણ મનુષ્ય, પછી તે ગૃહસ્થ હોય કે સાધુ-સન્યાસી હોય, તેમજ જૈન સમ્પ્રદાય પ્રમાણે કે

અન્ય કોઈ સમ્પ્રદાય પ્રમાણે દાર્શનિક માન્યતા ધરાવતો હોય અને ક્રિયાકાંડ કરતો હોય, તો પણ મુક્તિ પામી શકે છે— શરત માત્ર એક જ કે તેમાં વીતરાગતા આવવી જોઈએ. એટલા જ માટે કહ્યું છે—

સેયમ્બરો ય આસમ્બરો ય બુદ્ધો ય અહવ અન્નો વા ।
સમભાવભાવિઅપ્પા લહર્ઈ મુક્કલ ન સન્દેહો ॥ ૨ ॥
(સમ્બોધસપ્તતિ)

અર્થાત્—શ્વેતામ્બર હોય કે દિગમ્બર હોય, અથવા જોડ્ધ હોય કે અન્ય કોઈ હોય, જો તે સમભાવથી ભાવિત હોય તો અવશ્ય મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.

જૈનાગમ કૈવલ્યપ્રાપ્તિ માટે કોઈ વેષવિશેષને નિયત * ઠરાવતું નથી. તેનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ છે કે માણસ ગૃહસ્થ-સ્થિતિમાં (ગૃહસ્થલિંગે) હોય કે સાધુસંન્યાસીની સ્થિતિમાં (સાધુલિંગે), પુરુષ હોય કે સ્ત્રી, સ્વસમ્પ્રદાયના વેષમાં

* “ મોક્ષપ્રાપ્તિ પ્રતિ ન વેષપ્રાધાન્યમ્, કિન્તુ સમભાવ એવ નિર્વૃત્તિહેતુઃ । ”

(‘ સમ્બોધસપ્તતિ ’ની ખીજી ગાથા ઉપરની ગુણવિનય વાચકની ટીકા)

અહ મવે પઙ્ગણા ઉ મોક્કલસઠ્ઠમ્ભૂઅસાહણો ।

નાણં ચ દસણં ચેવ ચરિત્તં ચેવ નિચ્છણ ॥ ૩૩ ॥

(ઉત્તરાધ્યયન, ૨૩ મું અધ્યયન)

આ ગાથાની ભાવવિજયજીગણિકૃત ટીકામાં ટીકાકાર લખે છે કે—

“ જ્ઞાનાદ્યેવ મુક્તિસાધનમ્, ન તુ લિજ્ઞમ્ । શ્રૂયતે હિ મરસાદીનાં લિજ્ઞં વિનાપિ કેવલોત્પત્તિઃ । ઇતિ તત્ત્વતો લિજ્ઞસ્ય અકિઞ્ચિત્કરત્વાન્ન તદ્ભેદો વિદુષાં વિપ્રત્યયહેતુઃ । ”

(સ્વલિંગે) હોય કે અન્યધર્મસમ્પ્રદાયના વેષમાં (અન્યલિંગે), કોઈ હાલતમાં હોય, જે વીતરાગતાને પ્રાપ્ત કરે તો અવશ્ય મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.X

વીતરાગતા એ માનસિક યા આન્તરિક ધર્મ છે અને જ્યારે સાચી વીતરાગતા પ્રકટે છે ત્યારે તેનો પ્રભાવ વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં પડે છે. વીતરાગતા માટે સંન્યાસ-માર્ગ સરળ કે ધોરી માર્ગ ગણીએ તો એ એવો એકાન્ત નથી કે એ વગર વીતરાગતા સાધી શકાય જ નહિ કે પ્રાપ્ત થઈ શકે જ નહિ. એ હમણાં જણાવેલ આગમપાઠથી (ગૃહસ્થલિંગે સિદ્ધ થઈ શકવાના ઉલ્લેખથી) સિદ્ધ છે. તેમ જ જૈનદર્શન-સમ્મત દાર્શનિક માન્યતાઓ ધરાવ્યા સિવાય તથા તે સમ્પ્રદાયમાં પ્રમાણિત ગણેલાં ક્રિયાકાંડ કર્યા સિવાય વીતરાગતા આવી શકે જ નહિ એવું પણ નથી. એ પણ એ આગમપાઠથી (અન્યલિંગે સિદ્ધ થઈ શકવાના ઉલ્લેખથી) સિદ્ધ છે. અહીં એટલું કહી દેવું જરૂરનું છે કે જૈન ધર્મની દાર્શનિક માન્યતાઓ અને એનાં ક્રિયાકાંડોમાં એવું કશું નથી કે જે વીતરાગતાને પ્રાપ્ત કરવામાં બાધક નીવડે. ઉલટું એનાં દાર્શનિક મન્તવ્યો તથા યોજેલાં ક્રિયાકાંડો વાસ્તવિક ધર્માચરણમાં પુષ્ટપણે ઉપકારક તથા સહાયક થાય તેવાં છે, જે તે મન્તવ્યોનો સદુપયોગ કરવામાં આવે અને ક્રિયાકાંડો, જે સદાચાર-પ્રેરક ઉદ્દેશથી રચવામાં આવેલાં છે તે ઉદ્દેશ સફલ થાય એવી

X ઇત્યોલિંગસિદ્ધા, પુરિસલિંગસિદ્ધા, સલિંગસિદ્ધા, અન્નલિંગ-સિદ્ધા, ગિહિલિંગસિદ્ધા ।

(પત્રવણાસૂત્ર, પહેલું પ્રજાપનાપદ, સિદ્ધપ્રજાપનાપદ)

કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ એ જ મોક્ષ છે. દેહધારીનો એ મોક્ષ જીવન્મુક્તિ કહેવાય છે.

રીતે સમજપૂર્વક કરવામાં આવે. સદાચરણ [સમ્યચરિત] એ જ પાયારૂપ ધર્મ છે. એ વિના કોઈ પણ દાર્શનિક માન્યતાઓ અથવા બાહ્ય ક્રિયાકાંડો તારવા સમર્થ નથી એ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે.

સમ્પ્રદાયો દુનિયામાં રહેવાના છે, તેમનો નાશ થવાનો નથી અને નાશ થાય એમ ઇચ્છવાની જરૂર પણ નથી. જે તે સમ્પ્રદાયનો માણસ પોતાના સમ્પ્રદાયમાં રહી સન્માર્ગે ચાલી પોતાનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે. સમ્પ્રદાયમાં રહેવું એ ખોટું નથી, પણ સામ્પ્રદાયિકતા (સામ્પ્રદાયિક સંકુચિતતા) ખોટી છે. પોતાના સમ્પ્રદાય ઉપરના વ્યામોહ, કદાચર કે દુરભિનિવેશને લીધે બીજા સમ્પ્રદાયને ખોટો માનવો કે વખોડવો એ ધર્માન્ધતા વૈયક્તિક અને સામાજિક સ્વાસ્થ્યને ખૂબ બાધાકારક બની જાય છે. પોતાના સમ્પ્રદાયમાં રહીને પણ બહારના વિચારપ્રવાહો માટે પોતાના વિચારબુદ્ધિનાં દ્વાર ખુલ્લાં રાખવાં જોઈએ. મધ્યસ્થ બુદ્ધિથી વિચારતાં જે કોઈ વિચારધારા યોગ્ય અને જીવનને હિતાવહ જણાય તે ગ્રહણ કરવા ઉદ્ધાર બનવું જોઈએ. આપણે એ પણ સમજવું જોઈએ કે કોઈ પણ સમ્પ્રદાયનો માણસ પોતાના સમ્પ્રદાયમાં રહી બીજાઓ સાથે બન્ધુભાવ અને મૈત્રીને કેળવતો રહી સદાચારના વિશદ માર્ગે ચાલે તો એનું કલ્યાણ નિશ્ચિત છે.

(૨)

દેવ-ગુરુ-ધર્મ

શરીરમાં રહેલો આત્મા તત્ત્વદષ્ટિએ એના મૂળ સ્વરૂપમાં સત્તાએ પરમાત્મા છે-દેવ છે, પણ કર્માવરણોથી આવૃત હોવાને લીધે અશુદ્ધ ભાવમાં વર્તમાન હોવાથી ભવચક્રમાં ભમે છે. એ પોતાની અશુદ્ધતા ટાળી પોતાના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં

પ્રકાશમાન થઈ શકે છે, અર્થાત્ વીતરાગતા સાધી દેવત્વને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એવી રીતે જે કોઈ મનુષ્ય દેવત્વને પ્રાપ્ત કરે છે તે દેવ છે, જે વીતરાગ છે તે દેવ છે.

આ દેવત્વને પ્રગટાવવું એ આપણો આદર્શ છે. એ દેવત્વને પ્રગટાવવાની સાધનામાં જે સુયોગ્ય પ્રયત્નશીલ છે, તે ત્યાગી સંયમી અપરિશ્રદ્ધી સન્ત ગુરુ છે, જે આદર્શની ઓળખાણ કરાવે છે, વીતરાગતા શું છે એ સમજાવે છે અને એ સ્થિતિએ પહોંચવા માટે સંસારી જીવનમાં કયો માર્ગ વિધેય છે—આચરવા યોગ્ય છે એ યોગ્ય રીતે બતાવે છે. અશુદ્ધ દશા દૂર કરી શુદ્ધ દશા (વીતરાગતા) જે માર્ગે પમાય તે માર્ગનું નામ ધર્મ. ધર્મ એટલે કર્તવ્યમાર્ગે ચાલવું તે, અર્થાત્ વિકાસગામી કર્તવ્ય-સાધના. આ દેવ-ગુરુ-ધર્મને (એ ત્રણે તત્ત્વોને) સાચા અર્થમાં ઓળખવા સદ્દેહવા એ ‘સમકિત’ (સમ્યક્ત્વ) કહેવાય છે. પણ એ ‘વ્યવહાર-સમકિત’ છે, જ્યારે આત્મા જ એના મૂળ સ્વરૂપમાં સત્તાએ દેવ છે અને કર્માવરણોને વીંખી નાખી પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં પૂર્ણ પ્રગટ થઈ શકે છે એવી વિમલ શ્રદ્ધાથી ઊજળો આત્મપરિણામ તે ‘નિશ્ચય-સમકિત’ છે.

વિવિધતામાં એકતા યા સમાનતા જોવી, એટલે કે સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના આત્મરૂપ જોવા એ વસ્તુ સમ્યગ્દષ્ટિના મૂળમાં રહેલી છે. એ જો સધાય તો આગળનો માર્ગ સુગમ બની રહે છે. મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓ એ આત્મદષ્ટિમાંથી ઉદ્ભવે છે. આવી દષ્ટિ પ્રગટ્યા વગર મનુષ્ય તત્ત્વતઃ ‘સમ્યક્ત્વી’ બની શકતો નથી એ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવા યોગ્ય છે. આવી દષ્ટિ જ્યાં હોય છે ત્યાં કન્યા-ટંટા, વૈર-વિરોધ, છીનાઝપટી, ઊંચ-નીચભાવ, અહંકારવૃત્તિ વગેરે કાલુષ્ય હોતું નથી, અને

હોય છે ત્યાં તે કન્યા-ટંટા, વૈર-વિરોધ, છીનાઝપટી, ઊંચ-નીચભાવ, અહંકારવૃત્તિ વગેરેથી કલુષિત થયેલો. સ્વાર્થમય અન્ધકારનો માર્ગ ભેદી સ્વાર્થત્યાગ, પરોપકાર અને સેવાનો માર્ગ પ્રકાશિત કરે છે. આવી દૃષ્ટિ સદસદ્વિવેક ખિલ્યા વગર પ્રાપ્ત થતી નથી.

વ્યવહાર-સમક્રિતમાંથી પ્રગતિ કરતો પ્રાણી નિશ્ચય-સમક્રિત પ્રાપ્ત કરે છે, જે પ્રાપ્ત થતાં આત્માની દૃષ્ટિ શુદ્ધ બને છે, અને ત્યારે તેણે ઘણી પ્રગતિ કરેલી હોય છે, અને હવે તેને માટે ધર્મની ઉત્તમ ભૂમિ પર, એટલે કે કલ્યાણસાધનના ઊંચા વિકાસગામી માર્ગે પ્રયાણ કરવું એ જ બાકી રહે છે, કે જેથી એ ભવિષ્યમાં વીતરાગતા પ્રાપ્ત કરી શકે, એટલે કે પોતે જ દેવ બની શકે.

‘સમ્યક્ત્વ’નું વિરોધી ‘મિથ્યાત્વ’ છે. એટલે એ સ્પષ્ટ છે કે મિથ્યાત્વ ખસે ત્યારે જ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય. એટલે મિથ્યાત્વ કેવા પ્રકારનાં હોય છે તે પણ જરા જોઈ લઈએ.

(૧) વસ્તુગત મિથ્યાત્વ—

શરીરને જ આત્મા માનવો, તે બેની વચ્ચે ભિન્નતા ન સ્વીકારવી તે.

(૨) ધ્યેયગત મિથ્યાત્વ—

મોક્ષના સ્વરૂપ સંબંધમાં અવળી સમજ; મોક્ષને યા વીતરાગતારૂપ પૂર્ણ પાવિત્ર્યને ધ્યેય ન માનતાં શારીરિક કે ભૌતિક સુખને અન્તિમ સાધ્ય યા જીવનનું સર્વસ્વ માનવું તે.

(૩) ધર્મગત મિથ્યાત્વ—

ધ્યેયને પહોંચવાના માર્ગ વિષેની ઉંઘી સમજણ, દેહસુખ યા ભૌતિક વૈભવ માટે અન્ય પ્રાણીઓનાં સુખ-દુઃખ પ્રત્યે

તદ્દન બેઠરકાર રહી પોતાની ભૌતિક લાલસા પૂરવા માટે હિંસા, અનીતિ, અન્યાયનાં કારમાં પાપ કરવાં તે એ પાપાચરણોને ખોટો રસ્તો (અધર્મ) ન સમજવો તે. હયા-અનુકરણ, નીતિ-ન્યાય, સંયમ-સહાચાર એ સદ્ગુણોને ધર્મ ન સમજવો અથવા એમના વિરોધી દુર્ગુણો-દોષોને ધર્મ સમજવો તે.

(૪) ગુરુગત મિથ્યાત્વ—

ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે અયોગ્ય ઉપદેશકને અર્થાત્ આસક્તિપૂર્ણ, દંભી, અજ્ઞાની અને વિવેકહીન ઉપદેશકને ગુરુ માની બેસવું તે.

(૫) દેવગત મિથ્યાત્વ—

પરમ આદર્શરૂપ અનુકરણીય વ્યક્તિ સંબંધી ઊંધી સમજણ, એટલે કે વીતરાગ પરમાત્માને દેવરૂપ ન માનતાં સરાગ વ્યક્તિને દેવ માનવો તે.

આવા પ્રકારનો મિથ્યાત્વભાવ જીવન વિકાસનો રોધક છે.

(૩)

ભગવાનની મૂર્તિ

ભગવાનના નામ દ્વારા ભગવત્સ્મરણ થાય છે, તેમ ભગવાનની મૂર્તિ કે તસ્વીર દ્વારા પણ ભગવત્સ્મરણ થાય છે. સામાન્યતઃ મૂર્તિ કે તસ્વીર, નામથી પણ વધારે સ્મૃતિપ્રેરક થઈ શકે છે; જેમને પોતાને માટે મૂર્તિની ઉપયોગિતા ન લાગતી હોય તેમણે, જેમને ભગવત્સ્મરણ કે ભગવદ્ભક્તિમાં ભગવાનની મૂર્તિનો સહારો ઉપયોગી થતો કે લાગતો હોય તેમને તે સહારો સહર્ષ લેવા દેવો જોઈએ અને સારા હેતુ માટે લેવાતો એ સહારો પ્રશંસનીય માનવો જોઈએ. એ જ પ્રમાણે, જેઓ મૂર્તિના સહારા વગર ભગવદ્ભક્તિ કરી શકતા હોય કે કરી શકવાનું માનતા હોય અને એ એથી સહારો ન લેતા હોય

તેમની ટીકામાં ન પડવું જોઈએ. પોતાના કષાયના ઉપશમનના લાભ માટે ભગવાનની મૂર્તિનો સહારો લેનારા, ભગવાનની મૂર્તિનો સહારો ન લેવાના કારણે બીજાને નિન્દે કે બીજાએ સાથે કષાયમાં ઊતરે તો તેઓ પોતાનું ધ્યેય ચૂકી જતા ગણાય. આમ કેઈ સાધનનું [બાહ્ય સાધનનું] અવલંબન લેવા ન લેવાની બાબતને પકડી સંકુચિત વાડાબન્ધી સર્જવી કે પોષવી યોગ્ય ન ગણાય. મૂર્તિનો સહારો પોતાને માટે જરૂરી ન લાગતાં ન લેનારાઓએ પણ મનુષ્યસમૂહની-મૂર્તિનો સહારો લેવાની-રુચિને ખ્યાલમાં લઈને, તે રુચિને સંતોષવા માટે કલ્યાણ-સાધનના હેતુએ બંધાયેલાં ઐતિહાસિક પવિત્ર દેવાલયો, જેઓ એક વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિનાં ધામ છે, તેમની તરફ સન્માનવૃત્તિ રાખવી જોઈએ અને મહાત્મા પુરુષોનાં ચિત્ર, મૂર્તિ કે તસ્વીર તરફ જેમ સહજ સન્માનવૃત્તિ હોય છે તેમ ભગવાનની મૂર્તિ તરફ સહજ સન્માનવૃત્તિ તેમને હોવી જોઈએ.

હા, એટલું ખરું કે વીતરાગ ભગવાનની મૂર્તિમાં વીતરાગતાનો દેખાવ હોવો જોઈએ. રાગદ્વેષરહિત, અહિંસા-સંયમ-તપ-ત્યાગના સદ્ગુણોના પૂર્ણ ઉત્કર્ષથી પ્રકાશિત એવા વીતરાગ ભગવાનની ધ્યાનસ્થ વીતરાગ યોગીની આકૃતિવાળી મૂર્તિમાં વીતરાગતા સાથે અસંગત થાય, વીતરાગ મુનિને ન છાજે એવો દેખાવ ન લાવવો જોઈએ.

(૪)

જીવનનિર્વાહ માટે હિંસાની તરતમતાનો વિચાર

હિંસા વિના જીવન અશક્ય છે એ વાતનો સ્વીકાર કયે જ છૂટકો છે, પરંતુ તે સાથે, ઓછામાં ઓછી હિંસાથી શ્રેષ્ઠ રીતે જીવવું એ જીવનનો નિયમ અથવા કાયદો મનુષ્યે પાળવાનો છે. પણ ઓછામાં ઓછી હિંસા કેને કહેવી એ પ્રશ્ન

ઘણાને ઊઠે છે. કોઈ મતવાળા એવું માનતા હોય છે કે મોટા સ્થૂલકાય પ્રાણીનો નાશ કરવાથી ઘણા માણસોનો ઘણા દિવસ સુધી નિર્વાહ થાય છે, જ્યારે વનસ્પતિમાં રહેલા ઘણા જીવોને માર્યા છતાં એક માણસનો એક દિવસ માટે પણ પૂરતો નિર્વાહ થઈ શકતો નથી, માટે ઘણા જીવોને મારવા કરતાં એક મોટા પ્રાણીને મારવો એમાં ઓછી હિંસા છે. આવા મતવાળા માણસો જીવોની સંખ્યાના નાશ ઉપરથી હિંસાની તરતમતાનો આંકડો લગાવે છે, પણ આ વાત ખરાબર નથી. જૈન દૃષ્ટિ જીવોની સંખ્યા ઉપરથી નહિ, પણ હિંસ્ય જીવના ચૈતન્ય-વિકાસ ઉપરથી હિંસાની તરતમતા ઠરાવે છે. ઓછા વિકાસવાળા ઘણા જીવોની હિંસા કરતાં વધુ વિકાસવાળા એક જીવની હિંસામાં વધુ દોષ રહેલો છે એમ જૈન ધર્મનું મનતવ્ય છે. અને એટલા જ માટે એ વનસ્પતિકાયને ખોરાક માટે યોગ્ય ગણે છે. કેમકે વનસ્પતિ-જીવો ઓછામાં ઓછી ઇન્દ્રિયવાળા, એટલે કે એક જ ઇન્દ્રિયવાળા ગણાય છે. અને એનાથી આગળના ઉત્તરોત્તર વધુ ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને ખોરાક તરીકે એ નિષિદ્ધ ઠરાવે છે. એ જ કારણ છે કે પાણીમાં જલકાય જીવો ઘણા હોવા છતાં તેમની-એટલા બધા જીવોની-વિરાધના [હિંસા] કરીને પણ (હિંસા થવા છતાંયે) એક તરસ્યા માણસને કે પશુને પાણી પાવામાં અનુકમ્પા છે, દયા છે, પુણ્ય છે, ધર્મ છે એમ સહુ કોઈ કબૂલ રાખે છે. કેમકે જલકાયજીવરાશિ એક માણસ કે પશુની અપેક્ષાએ બહુ અદ્ય ચૈતન્યવિકાસવાળી છે. આ ઉપરથી જણાશે કે ' મનુષ્યસૃષ્ટિના ભોગે તિર્યંચ સૃષ્ટિના જીવો બચાવવા એ જૈન ધર્મને સમ્મત નથી. પરંતુ કોઈ વ્યક્તિ પોતાને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી પોતાનો ભોગ આપવા જેટલી પોતાની અહિંસાવૃત્તિ વિકસાવે તો તેને કશો પ્રતિબંધ નથી. જેમ શ્રી શાન્તિનાથજીએ

પોતાના પૂર્વ ભવમાં શરણે આવેલા પારેવાને અને રાજા દિલીપે ગાયને બચાવવા માટે પોતાના શરીરનો ભોગ આપવા તત્પરતા બતાવી હતી. પરંતુ નિર્થક હિંસાના પ્રસંગે પુણ્યપાંખડી દુભાવવા જેટલી પણ હિંસાની જૈન ધર્મ મનાઈ કરે છે.

વનસ્પતિજીવોમાં બે ભેદ છે : પ્રત્યેક અને સાધારણ. એક શરીરમાં એક જીવ હોય તે ‘પ્રત્યેક’ અને એક શરીરમાં અનંત જીવો હોય તે ‘સાધારણ’. કંદમૂળ વગેરે ‘સાધારણ’ [સ્થૂલસાધારણ*] છે. એમને ‘અનન્તકાય’ પણ કહેવામાં આવે છે. ‘સાધારણ’ કરતાં પ્રત્યેકની ચૈતન્યમાત્રા અતિ અધિક વિકસિત છે.

(૫)

શરીરનો ઉપયોગ

શરીર હાડ, માંસ, લોહી, ચરબી વગેરેનું બનેલું “પૂતણું” છે અને મળ, મૂત્ર આદિ અશુચિઓથી ભરેલું છે, એ પ્રમાણે શરીર પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે વિવેચન કરવામાં આવે છે. વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ જોતાં શરીર તો જેનું બનતું હોય તેનું બને. બીજી વસ્તુઓથી બનાવવા જતાં બની શકે નહિ. આપણા કરતાં કુદરત વધુ ડાહી છે. શરીરમાં જે અશુચિ ઉત્પન્ન થાય છે તે શરીરને ટકાવવા માટે ખાનપાન લેવાની આવશ્યકતા હોઈ ખોરાક વગેરેમાં શરીરને ઉપયોગી વસ્તુઓ સાથે સાથે જે નિરુપયોગી વસ્તુઓ મળેલી છે તેને લીધે છે. શરીર એક

* ‘સૂક્ષ્મસાધારણ’ જીવો અને સૂક્ષ્મ પૃથ્વી-જલ-તેજ-વાયુ જીવોથી સમગ્ર લોકાકાશ ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલું છે. એ પરમસૂક્ષ્મ જીવો બિંદુલ સંઘર્ષ-વ્યવહારમાં આવતા નથી. ‘સાધારણ’ને ‘નિગોદ’ પણ કહે છે. માટે ‘સૂક્ષ્મ સાધારણ’ને સૂક્ષ્મનિગોદ અને ‘સ્થૂલસાધારણ’ને સ્થૂલનિગોદ (બાહરનિગોદ) કહે છે.

એવું અદ્ભુત યંત્ર છે કે સારભૂત વસ્તુઓને પોતાના ઉપયોગમાં લઈ નિરુપયોગી વસ્તુઓ, જે અશુચિ કહેવામાં આવે છે તેમને બહાર ફેંકી દઈ શરીરને કાર્યક્ષમ રાખવાનો આપમેળે સતત યત્ન કરતું રહે છે. શરીર એ પરાણે ત્યાગ કરવા જેવી ચીજ નથી, અથવા તો જેમ બને તેમ જલ્દી નાશ કરવા જેવી ચીજ નથી. શરીરને કાર્યક્ષમ અને આરોગ્ય સ્થિતિમાં રાખવાની જરૂર છે, કે જેથી તેનો પ્રભાવ મન ઉપર પડી મન શરીરવિષયક દુશ્ચિન્તનમાંથી મુક્ત રહે. બેશક શરીરના ભોગોપભોગ માટે બીનજરૂરી હિંસા થવી ન જોઈએ, તેમ જ જૂઠું-અનીતિ-અન્યાયનું આચરણ થવું ન જોઈએ એટલી જ વાત પ્રસ્તુત વિષયમાં મુદ્દાની છે અને ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક તેમ જ અમલ કરવા લાયક છે. સમજી શકાય એવું છે કે આત્મા પોતાના શરીરમાં જ રહીને પોતાની જ્ઞાનશક્તિ અને કાર્યશક્તિનો ઉપયોગ કરી મોક્ષ-સાધન કરી શકે છે. આત્મા જ્યાં સુધી છેવટનું શરીર છોડી મોક્ષ પ્રાપ્ત ન કરે ત્યાં સુધી તેને શરીરનો ઉપયોગ છે અને ત્યાં સુધી તેને શરીર વળગેલું જ છે. છતાં અણુસમજથી શરીરનો ત્યાગ કરવા જેવી પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો તે આપઘાતની પ્રવૃત્તિ જેવું ગણાય, જે પાપ મનાયું છે. ત્યાગ શરીરનો નહિ, પણ દુર્વૃત્તિ તેમ જ દુષ્પ્રવૃત્તિનો કરવાનો છે.

આપઘાત અને ‘સંલેખના’માં ફરક છે. આપઘાત કષાયના આવેગનું પરિણામ છે, જ્યારે ‘સંલેખના’ ત્યાગ અને દયાનું પરિણામ છે. જ્યાં પોતાના જીવનની કંઈપણ ઉપયોગિતા રહી ન હોય અને પોતાને માટે બીજાઓને વ્યર્થ કષ્ટ ઊઠાવવું પડતું હોય ત્યાં શરીરત્યાગમાં બીજાઓ ઉપર દયા છે. કેટલાક કોઈ પાણીમાં ડૂબી મરવાનું, કોઈ પર્વત ઉપરથી પડીને મરવાનું યા બીજી રીતે પ્રાણોત્સર્ગ કરવાનું આદરે છે; પણ એ અંધશ્રદ્ધાની

વાત છે. હા, કર્તાત્મની વેદી ઉપર બલિદાન કરવું એ સાચું બલિદાન છે. જનરક્ષા માટે પોતાના પ્રાણ કુરમાન કરવા અથવા બીજાઓની સેવામાં પોતાનું શરીર આપવું પડે તો આપવું એ સાચું બલિદાન છે. અમુક જગ્યાએ મરવાથી કે અમુકનું નામ લઈ મરવાથી સ્વર્ગ યા મોક્ષ મળે છે એ પ્રકારની અન્ધ-શ્રદ્ધાથી પ્રાણત્યાગ કરવો એ ખોટું છે. જૈનધર્મે ઉપવાસને છોડી મૃત્યુના બીજા બધા ઉપાયોની મનાઈ કરી દીધી છે. આ પ્રશસ્ય સંશોધન ગણાય. જ્યારે કોઈ અસાધ્ય બીમારી આવે કે જેનું કષ્ટ સહવું કઠિન થઈ પડે અને બીજાઓ પાસેથી ખૂબ સેવા લેવી પડે એવા સમયમાં ઉપવાસ કરી શરીરને છોડવું યોગ્ય ગણાય છે. ઉપવાસચર્યા પણ એકદમ નહિ, પણ શરૂઆતમાં નીરસ ભોજન, પછી છાશ વગેરે કોઈ પેય વસ્તુ ઉપર અને પછી શુદ્ધ જળ પર એમ ચડતાં ઉપવાસ પર આવવું જોઈએ. આ પ્રક્રિયામાં દિવસો, મહીનાઓ અને કદાચિત્ વર્ષોનો વખત પણ લાગી જવા સંભવ છે. એકદમ પ્રાણત્યાગ કરવામાં જે સંકલેશ સ્વ-પરને થાય છે તે આ પ્રક્રિયામાં થતો નથી. વળી આ પ્રક્રિયા મરણનો જ નહિ, જીવનનો પણ ઉપાય બની જઈ શકે છે, અર્થાત્ આ પ્રકારની પ્રક્રિયાથી ક્યારેય બીમારીમાંથી સાજા થવાનું પણ બની જાય છે. આ પ્રકારની પ્રક્રિયાથી બીમારી શાન્ત થઈ જાય તો સંલેખનાનું કારણ ન રહેતાં સંલેખના બંધ કરી દેવી જોઈએ. ઉપવાસચિકિત્સામાં અને સંલેખનામાં અન્તર છે. ચિકિત્સામાં જીવનની પૂરી આશા અને એ માટે પ્રવૃત્તિ હોય છે. પરંતુ સંલેખના ત્યારે કરાય છે, જ્યારે જીવનની ન તો કોઈ આશા રહી હોય છે, ન એ માટે પ્રયત્ન હોય છે. પરંતુ ઉપરની સંલેખનાની પ્રક્રિયાથી શરીરને જો સારું થઈ જાય તો પછી જખરદસ્તીથી પ્રાણત્યાગ કરવાની જરૂર નથી કેમકે સંલેખના

આત્મહત્યા નથી, કિન્તુ આવેલ મોતની સામે વીરતાથી આત્મ-સમર્પણની ક્રિયા છે. એથી મનુષ્ય શાન્તિ અને આનન્દથી પોતાનો પ્રાણત્યાગ કરે છે. મોતની પહેલાં એણે જે કરવું જોઈએ તે એ કરી જાય છે. પણ મોત જો ટળી જાય તો એને જખરદસ્તીથી ન બોલાવવું જોઈએ.

(૬)

અનુકરમ્પા અને દાન

દયા એ ધર્મનું મૂળ છે. યોગ્ય દાન એ દયાધર્મનું ક્રિયા-ત્મક પાલન છે—ચાહે એ દાન આપણી શારીરિક, માનસિક, વાચિક અથવા સામ્પત્તિક શક્તિનું હોય.

કોઈ પણ વ્યક્તિ જો આપણી દયાથી જીવિત રહેશે તો તે જીવિત રહેશે ત્યાં સુધી જે જે હિંસા આદિ દોષવાળાં કાર્યો અથવા જે જે અપકૃત્યો કરશે તેની જવાબદારી આપણા ઉપર આવશે એવો લોકોમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કરવો અને દયા તથા દાનના શુભ પ્રવાહને સૂકવી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવો એ ઘોર પાપ છે. અમુક વ્યક્તિ ભવિષ્યમાં કેમ વર્તશે એ આપણે જાણતા નથી, છતાંય એવા જ્ઞાનના અભાવમાં તે સારી રીતે નહિ, પણ ખોટી રીતે જ વર્તશે એવો પૂર્વશ્રદ્ધ ધારણ કરી દયા કરવાથી વંચિત થવું એમાં ઘણું અજ્ઞાન રહેલું છે. દરેક વ્યક્તિ પોતે આમાન્ય રીતે કેમ વર્તવું એમાં સ્વતન્ત્ર છે, અને તે જો ખોટી રીતે વર્તે, અર્થાત્ આપણા દયોપ-ચારની સહાયતાના યોગે મરવામાંથી બચવા પામેલો માણસ દુષ્ટ રીતે વર્તે તો તેણે પોતાની સ્વતન્ત્રતાનો દુરુપયોગ કર્યો એટલું જ કહી શકાય; પણ તેનો દોષ એ માણસને દુઃખમાં સાહાય્ય કરી એનું જીવન લંબાવવામાં સહાયભૂત થનાર, એને બચાવનાર કે એને રાહત આપનારના ઉપર હોઈ શકે

નહિ. શુદ્ધ અનુકમ્પાથી કરેલી દયા કે આપેલી શાન્તિનો લાભ પામી સ્વસ્થ થનાર માણસ પછી ગમે તે રીતે વર્તે તેની સાથે એ દયા બતાવનારને કંઈ લેવાદેવા નથી. એને તો ફક્ત પોતાની શુદ્ધ અનુકમ્પાનું પુણ્ય ફળ જ મળે છે. પરંતુ જો કોઈ લૂંટારો લૂંટવા માટે જતો હોય અને એ વાત આપણા જાણવામાં હોવા છતાં એને રસ્તામાં આપણે ત્યાં આશ્રય આપી જમાડીએ તો તે લૂંટ કરવામાં જે પાપ કરે તેના ભાગી આપણે થઈએ.

(૭)

મૈત્રી આદી ચાર ભાવનાઓ

“ સમાનશીલઘસનેષુ સહયમ ” અર્થાત્ સરખા આચાર અને સરખી આદતવાળાઓમાં પરસ્પર મિત્રતા હોય છે, કાં તો થાય છે. આ ઉક્તિ મુજબ, બધા આત્માઓ—નિકૃષ્ટ શ્રેણીના શરીરધારકોથી લઈ ગિર્યા ગિર્યા કક્ષાના શરીરધારકો સુધીના બધા સંસારવર્તી જીવો સ્વરૂપે અર્થાત્ પોતાના સત્તાગત મૂળરૂપમાં બિદ્ધુલ એક સરખા હોઈ, અર્થાત્ એ પ્રકારની મૌલિક પૂર્ણ સમાનતાને લઈને બધા પ્રાણીઓમાં પરસ્પર મૈત્રી થવા બાબતની ઉમંગી કલ્પના પેદા થઈ જાય; પરંતુ તિર્યંચ્યોનીના પ્રાણીઓમાં અજ્ઞાનતા અને વિવેકભાવને લીધે એ (વ્યાપક મૈત્રીભાવ) ન હોવાનું કે ન સાધવાનું સમજી શકાય છે, કિંતુ મનુષ્યોમાં તો સમજદારી અને વિશેષ સંજ્ઞાવત્તા હોવાને કારણે એ સધાવાનું સંભાવ્ય છે, છતાં એ ન હોતાં એને બદલે જ્યારે પશુસૃષ્ટિને યોગ્ય ઇર્ષ્યા, દ્વેષ, કૂરતા, વૈરવિરોધ અને સ્વાર્થાન્ધતાનો પ્રગાઠ વંટોળ માણસોમાં પથરાયેલો જોવામાં આવે છે ત્યારે એવા માણસો પશુસૃષ્ટિને યોગ્ય વાસનામય આવરણના ભિન્નભિન્ન પ્રકારના પડદાઓ ચીરી ગિર્યે આવ્યાં નથી એમ ફલિત થાય છે. કિન્તુ વિવેકબુદ્ધિ, મનુષ્યના ચિત્તની નિકટ

હોવાથી માણસ જે શાન્ત અને સ્થિર થઈ વિવેકયુક્ત વિચાર કરે તો બધા પ્રાણીઓ સરખા છે એ વાત એને ઝટ સમજાઈ જાય તેમ છે, અને એના જ અનુસંધાનમાં બધા પ્રાણીઓ તરફ એના ચિત્તમાં મૈત્રીભાવ પેદા થવાની ખૂબ જ શક્યતા છે. વેદાન્તદર્શન બધા જીવોને બ્રહ્મની ચિનગારી તરીકે માને છે અને જૈન, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ વગેરે દર્શનકારો બધા જીવો પૃથક્પૃથક્ સ્વતન્ત્ર અખંડ દ્રવ્યો છે એમ માનવાની સાથે સાથે જ એ બધા મૂળે એક સરખા છે એમ માને છે. આ પ્રમાણે બધા આર્ય દર્શનકારો બધા જીવો મૂળે એક સરખા તેજઃસ્વરૂપ છે એમ પ્રતિપાદન કરી તેના ફલિતાર્થરૂપે અદ્વૈષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ અર્થાત્ કોઈ તરફ દ્વેષ-વૃત્તિ ન રાખતાં પ્રાણીમાત્ર તરફ મૈત્રી રાખવાની અને દુઃખી તરફ દયાળુ બનવાની ઘોષણા કરે છે. ઇર્ષ્યા-દ્વેષ, વૈરવિરોધ વગેરે દોષો પરાપકાર અને સામાજિક અશાન્તિ પેદા કરનાર હોવા સાથે પોતાના આત્માની પણ દુઃખદ હિંસારૂપ છે, માટે એમને ખંખેરવા માટે આર્ય સન્તો મજબૂત ભલામણ કરે છે.* જૈનદર્શન અને પાતંજલદર્શન વગેરે આત્મોપમ્યની ભાવનાના આધાર પર અને એ ભાવનાને વિકસાવવા માટે મૈત્રી આદિ (મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ) ચાર ભાવનાઓ બતાવે છે, જેમના અનુશીલનના આધાર પર જીવનની ઉત્તરોત્તર વિકાસભૂમિ ઉપર આરોહણ કરવાનું સુગમ બનતું જાય છે. એ ચારે ભાવનાઓ આ પ્રમાણે—

* કામ એવ ક્રોધ એષ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ।

મહાશનો મહાપન્મા વિદ્વ્યેનમિહ વૈરિણમ્ ॥ ૩૭ ॥

(ભગવદ્ગીતા અ. ૩)

અર્થાત્-રજોગુણથી ઉત્પન્ન થનાર આ કામ, આ ક્રોધ સર્વજક્ષી, સર્વધાતી મહારાક્ષસ છે, એને તું વૈરી સમજ.

પ્રાણીમાત્રમાં મૈત્રીવૃત્તિ કેળવવી એ મૈત્રીભાવના છે. આવી વૃત્તિ કેળવી હોય તો જ દરેક પ્રાણી પ્રત્યે સત્યવાદી અને અહિંસક રહી વર્તી શકાય. મૈત્રી એટલે અન્ય આત્માઓમાં પોતાપણની બુદ્ધિ-આત્મીયપણની ભાવના. આ ભાવના હોત બીજાને દુઃખ ઉપજાવવાની કે બીજાનું અહિંત કરવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવવા પામતી નથી, એટલું જ નહિ. પણ બીજાનું ભલું કરવાની વૃત્તિ પ્રવર્તતી રહે છે. આ ભાવનાનો વિષય પ્રાણીમાત્ર છે.

માણસ અન્યને પોતાથી બાહ્યસમ્પત્તિની બાબતમાં ચડિ-ચાતો જોઈ તેની અદેખાઈ કરવા લાગે છે; પરંતુ તે અન્યનું ચડિયાતાપણું જો તેણે પોતાના ગુણથી યા શુભકર્મપ્રાપ્ત પુણ્યના પરિણામે સમ્પાદન કરેલું હોય અને તેનો ઉપયોગ તે શુભ કાર્યો કરવામાં કરતો હોય તો તેની અદેખાઈ કરવાને બદલે તેનાં શુભ-પુણ્ય કાર્યોનું તથા ગુણોનું અનુમોદન કરી ખુશ થવું જોઈએ. અનીતિ, અનાચરણ સામે અસન્તોષ કે પુણ્ય-પ્રકોપ થાય તે ખરાખર છે; પણ કેવળ, પોતાથી બીજાનાં ચડિયાતાપણાના જ કારણે તેના પર દ્વેષ કે અદેખાઈ કરવી એ ખોટું છે. અદેખો માણસ પોતાના દુઃખે દુઃખી અને બીજાના સુખે દુઃખી થઈ બેવડો દુઃખાનુભવ કરે છે. જ્યાં સુધી અદેખાઈ જેવા દોષો દૂર ન થાય ત્યાં સુધી સત્ય, અહિંસાનું પાલન થઈ શકે નહિ; માટે અદેખાઈ જેવા દોષોની વિરુદ્ધ પ્રમોદ-વૃત્તિ કેળવવી આવશ્યક છે. ગુણાધિક પર પ્રમુદિત થવું અને એનો આદર કરવો એ પ્રમોદભાવના છે. આ ભાવનાનો વિષય ગુણાધિક જન છે. પોતાના ઇષ્ટ જનની ચડતી જોઈને જેમ આનન્દ થાય છે તેમ પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે આત્મીયતા કેળવી હોય તો જ જે કોઈ ગુણાધિક હોય તેને જોઈ પ્રમોદ ઉપજી શકે. એટલે આ ભાવનાના મૂળમાં આત્મીયતાની બુદ્ધિ છે.

સામાન્યતઃ કોઈ પણ ગુણીના ગુણ તરફ પ્રમોદ થવો એ પ્રમોદભાવના છે. ગુણીના ગુણરાગી થવું એ ગુણી થવાનો માર્ગ છે.

ઉપરની બંને ભાવનાના વિષયમાં જરા વિશેષ અવલોકન કરીએ. બીજાનું સુખ જોઈ યા બીજાને અધિક સુખી જોઈ માણસને ઇર્ષ્યા અને અસૂયા પેદા થાય છે, પરંતુ વ્યાપક મૈત્રીભાવ માણસના હિલમાં જો ઊગે તો તે બીજાના સુખિત્વને જોઈ તેને [એટલે કે તેના સુખિત્વને] પોતાના મિત્રનું કે પોતાના આત્મીયનું સમજે અને એથી એના તરફ એના મનમાં ઇર્ષ્યા કે અસૂયા પેદા ન થતાં માનસિક સ્વસ્થતા અનુભવે. એ માટે સુખી જનનું સુખિત્વ પણ મૈત્રીભાવનાનો વિષય બતાવવામાં આવ્યો^x છે. અર્થાત્ બીજાના સુખ તરફ સહૃદયભાવ એ મૈત્રી ભાવના છે. પ્રમોદ ભાવના સંબંધે જણાવવાનું કે કોઈ માણસ

x મૈત્રીકરુણામુદિતોપેક્ષાણાં સુખદુઃખપુણ્યાપુણ્યવિષયાણાં
ભાવનાતશ્ચિત્તપ્રસાદનમ્ । (પાતંજલ યોગદર્શન ૧ પાદ ૩૪મું સૂત્ર)

અર્થાત્—મૈત્રીનો વિષય સુખિત્વ, કરુણાનો વિષય દુઃખિત્વ, મુદ્ધિતાનો (પ્રમોદનો) વિષય પુણ્યવત્તા અને ઉપેક્ષાનો વિષય નિષ્પુણ્યત્વ છે. આવી એ (મૈત્રી, કરુણા, મુદ્ધિતા અને ઉપેક્ષા) ભાવનાઓના અનુશીલનથી ચિત્તનો પ્રસાદ સંપાદન કરી શકાય છે.

આ બાબતમાં મહર્ષિ શ્રીઉમાસ્વાતિજીના ‘ તત્ત્વાર્થસૂત્ર ’નું સાતમા અધ્યાયનું ૬૬મું સૂત્ર છે.

મૈત્રીપ્રમોદકારુણ્યમાધ્યસ્થ્યાનિ
સ-ત્વગુણાધિકવિલક્ષ્યમાનાવિનેયેષુ ।

અર્થાત્—પ્રાણીમાત્રમાં મૈત્રી, ગુણથી મોટાઓમાં પ્રમોદ, દુઃખ પામતાઓમાં કરુણા અને જડ જેવા અપાત્રોમાં માધ્યસ્થ ભાવના કેળવવી.

ધનવાન્ જલવાન્ કે સત્તાવાન્ હોય યા ભૌતિક રીતે સુખી મનાતો હોય તો તેટલા જ ઉપરથી તેના પ્રત્યે પ્રમુદ્ધિત થવું એમ કહેવાનો આશય નથી; પરંતુ જો તે પોતાના ધનનો, જળનો કે સત્તાનો ઉપયોગ દીન દુઃખી જનોને સારી હાલતમાં લાવવા કે તેમનાં દુઃખ વિહારવામાં કરતો હોય તો તેના સદુપયોગ માટે તેને ગુણી સમજી તેના ગુણ પ્રત્યે પ્રમુદ્ધિત થવું યોગ્ય છે. માણસ ચાહે નિર્ધન હોય, પણ પ્રામાણિકપણે ઉદ્યમ કે શ્રમ કરી પોતાની આજીવિકા ચલાવતો હોય અને એમાં સંતોષ માનતો હોય તો તેના તેવા સદ્ગુણ માટે પ્રમુદ્ધિત થવું યોગ્ય છે. પ્રમોદનો વિષય પુણ્યવત્તા બતાવ્યો છે, તેનો એ અર્થ નથી કે કોઈ પોતાની પુણ્યવત્તાનો દુરુપયોગ કરે તો એ તેના પર પ્રમુદ્ધિત થવું. વસ્તુતઃ પ્રમોદનો વિષય પુણ્યવત્તા એટલે પુણ્યાચરણશીલતા.

હવે કરુણા-ભાવના. પીડાતાને જોઈને અનુકંપા ન ઉભરાય તો અહિંસા આદિ વ્રતો નભી ન શકે, તેથી કરુણા-ભાવનાની આવશ્યકતા છે. આ ભાવનાનો વિષય દુઃખ પામતા પ્રાણી છે, કારણ કે અનુગ્રહ કે મદદની અપેક્ષા દુઃખી, દીન, અશક્ત, અનાથને જ રહે છે. પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે આત્મીયતા-બુદ્ધિ હોય તો જ, ઇષ્ટજનને પીડાતો જોઈને જેમ એક પ્રકારની મૃદુ લાગણીથી ઘેરાઈ જવાય છે તેમ, કોઈને પણ પીડાતો જોઈ કરુણા ઉભરાવા માંડે. આમ આ ભાવનાના મૂળમાં આત્મીયતા-બુદ્ધિ રહેલી છે. ભવચક્રનાં દુઃખમાં પડેલાને તેમાંથી ઉદ્ધરવાની ભાવના જે કોઈ સંતના દિલમાં ઊગવી એ પણ કરુણાભાવના છે. જ્ઞાની મહાત્મા તથા કેવલી ભગવાન્ સર્વાનુગ્રહપરાયણ કરુણાવાળા હોય છે. એ જ માટે એઓ પરમ કારુણિક એવા વિશેષણથી ઉદ્દેખાય છે.

ક્યારેક અહિંસા આદિ ગુણોના રક્ષણ માટે તટસ્થપણું જ ધારણ કરવું ઉપયોગી થાય છે, તેથી માધ્યસ્થ્ય ભાવનાની આવશ્યકતા છે. ‘ માધ્યસ્થ્ય ’ એટલે તટસ્થતા કે ઉપેક્ષા. જ્યારે જડબુદ્ધિનાં અને ઉપયોગી સારી શિખામણ ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા ન હોય એવાં પાત્ર મળે અને તેવાને સુધારવાની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ છેવટે તદ્દન શૂન્ય જ દેખાય તો તેવા પ્રત્યે તટસ્થપણું યા ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખવામાં જ શ્રેય છે. તેથી આ ભાવનાનો વિષય અવિનેય (અયોગ્ય) પાત્ર છે. પ્રાણીમાત્રમાં આત્મીયતા બુદ્ધિ હોય તો જ અવિનેય (દુર્મતિ દુષ્ટ કે મૂર્ખ જણાતા) માણસ તરફ ફૂરતા, દ્વેષ કે કિલ્લવૃત્તિ પેદા ન થતાં તેની તરફ શુદ્ધ તટસ્થભાવ રહી શકે—જેમ એવા પોતાના ઇષ્ટજન તરફ એવો ભાવ રહે છે તેમ.

આ ભાવનાઓમાં જેમ દુઃખી જન કરુણાનો વિષય છે, તેમ દુર્મતિ માણસ પણ દયાનો—ભાવદયાનો વિષય છે. એવાની તરફ ઊપજતી કે રખાતી માધ્યસ્થ્ય—ભાવના ભાવદયાગર્ભિત છે. આ પ્રસંગે એ વાત પણ ખ્યાલમાં આવી શકે છે કે જેમ નાના બાળકે કરેલ અથવા આત્મીય સ્નેહી સ્વજન કે પ્રેમીજન તરફથી થયેલ અનાદર કે અપમાનથી સ્વમાનભંગ થયાનું આપણને લાગતું નથી, તેમ આ મૈત્રી આદિ ભાવનાઓના સખળ સંસ્કારથી પ્રકાશિત ચિત્તવાળા સુજ્ઞ જનને બીજાએ કરેલ અનાદર કે અપમાનથી સ્વમાનભંગ થયાની કદપના ઉદ્ભવતી નથી. વિશ્વ-બન્ધુત્વની ભાવનામાં રમમાણ એવા સજ્જનને ગુણી માણસ પ્રમાદનો વિષય છે, તો દુર્મતિ દુષ્ટ માણસ ભાવદયાગર્ભિત માધ્યસ્થ્ય—ભાવનાનો વિષય છે. આચાર્ય હેમચંદ્ર (પોતાના યોગશાસ્ત્રના પ્રારંભમાં મંગલાચરણમાં) કહે છે—

કૃતાપરાધેऽપિ જને કૃપામન્થરતારયાઃ ।

ईषद्बाष्पाद्र्योर्भद्रं श्रीवीरजिननेत्रयोः ॥ ૩ ॥

અર્થાત્-અપરાધી માણસ ઉપર પણ પ્રભુ મહાવીરનાં નેત્રો દયાથી જરા નીચે નમેલી કીકીવાળાં અને કરુણાથી આવેલ કિંચિત્ આંસુથી આર્દ્ર બની ગયાં.

(૮)

વિશ્વપ્રેમ અને મનશુદ્ધિ :

પ્રેમ-શુદ્ધપ્રેમ(વ્યાપક મૈત્રી)નો સદ્ગુણ સર્વ પ્રાણી પ્રત્યેની હિતદષ્ટિએ કાર્ય કરે છે, અને એવો વત્સલ-મના મનુષ્ય પોતાનું હિત સાધે છે તે વિશ્વના એક ઘટક તરીકે સાધે છે. તેનું હિત પરહિતનું વિરોધી હોતું નથી. (અહીં હિતથી ભૌતિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક હિત ગ્રહણ કરવાનું છે.) વ્યાપક પ્રેમથી કરેલાં કૃત્યો સ્વ અને પરને હિતકારક હોય છે અને કલ્યાણકર બને છે.

શુદ્ધપ્રેમ(અહિંસા)નાં બે સ્વરૂપ છે : (૧) નિષેધાત્મક અને (૨) વિધેયાત્મક. નિષેધાત્મક પ્રેમ, બની શકે ત્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રાણીને કોઈ પણ જાતની ઈજા કે નુકસાન ન કરવામાં ચરિતાર્થ થાય છે. એ જાતનો પ્રેમ સૃષ્ટિનાં ઘણાંખરાં પ્રાણીઓમાં વ્યાપક બની વિહરનારો હોય છે. વિધેયાત્મક પ્રેમ અન્ય પ્રાણીઓની સેવા યા પરોપકારવૃત્તિમાં પરિણમે છે. આવો પ્રેમ ભલે ભાવનામાં આખા વિશ્વના પ્રાણીઓને આવરી લેવા માંગે તો પણ તે વ્યવહારમાં જે તે વ્યક્તિની શક્તિની મર્યાદામાં રહીને જ ચરિતાર્થ થઈ શકે છે. કોઈ સજ્જનનો પ્રેમ વિશ્વવ્યાપી હોય તોયે તે વ્યક્તિની શક્તિના પ્રમાણમાં મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં કાર્યરૂપે પરિણમી શકે છે. પરંતુ એથી એ વિશ્વપ્રેમ મટી જતો નથી, કેમકે એ વ્યાપક હિત કરવાને ભલે અશક્ત હોય તો પણ વ્યાપક હિતભાવના ત્યાં જલતી હોય છે.

સદરહુ પ્રેમનો અમલ કેવા ક્રમથી કરવો એ વિષે સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે પ્રેમને કાર્યરૂપે અમલમાં મૂકતી વખતે તેની શરૂઆત કુટુંબથી થાય છે, અને તે પ્રમાણે થાય તે ઇષ્ટ છે. પરંતુ જો શક્તિ હોય તો તે ત્યાં અટકવો ન જોઈએ અને શક્તિના વધવા સાથે તે વિસ્તરતો જતો હોવો જોઈએ. “Charity begins at home, but it does not end there.” “ઘરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટે અને ઉપાધ્યાયને આટો” જેવું તેમ જ “ઘર બાળીને તીર્થ કરવા” જેવું સામાન્ય રીતે ન થવા દેવું જોઈએ. કુટુંબપ્રેમ, ગ્રામપ્રેમ, દેશપ્રેમ, રાષ્ટ્રપ્રેમ એ ઉત્તરોત્તર વિકસતા જતા પ્રેમનાં દૃષ્ટાંતો છે. પરંતુ કોઈ કોઈ વાર એવા આપવાદિક પ્રસંગો આવી પડે છે કે જે વખતે કુટુંબ અથવા ગ્રામનો ભોગ આપી દેશ યા રાષ્ટ્રકાર્યને સંભાળી લેવું પડે છે. આવા આપવાદિક પ્રસંગો જુજ હોય છે, અને તે અસાધારણ શક્તિશાલી તથા પ્રભાવશાલી પુરુષોના સંબંધે અસાધારણ સંજોગોમાં બની આવે છે.

એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે ઉપર જણાવેલા કુટુંબપ્રેમ વગેરે પ્રેમના કારણે અન્ય કુટુંબ, અન્ય ગ્રામ, અન્ય દેશ યા અન્ય રાષ્ટ્રને નુકસાન પહોંચાડવામાં આવતું હોય અથવા તેનું ગેરવાજબી શોષણ કરવામાં આવતું હોય તો તે શુદ્ધ પ્રેમ મટી જઈ કલુષિત રાગ બને છે, જે ત્યાજ્ય છે.

કેટલાક પ્રેમના નિષેધાત્મક સ્વરૂપથી જ સન્તુષ્ટ રહી પ્રેમના વિધેયાત્મક સ્વરૂપ તરફ ઉદાસીનતા સેવે છે અને તેમાં જ કૃત-કૃત્યતા માની, મનાવી અકર્મણ્ય રહે છે. પરંતુ તેવી જાતનો પ્રેમ અધૂરો જ ગણવાપાત્ર છે.

પોતાની જીવનચર્યાને અંગે પ્રાણીસૃષ્ટિ પાસેથી આપણે જે મેળવીએ છીએ તેનું ઋણ આપણા ઉપર ચડે છે અને તે

આપણે ચુકવવાનું હોય છે; અને તે પ્રાણીસમાજને હિતકારક પ્રવૃત્તિ આદરી પરોપકાર અને સેવામાર્ગે જ ચુકવી શકાય છે.

જે અન્તર્જાત્ર દશાના ચારિત્રશાલી સન્તો એકાન્તમાં પોતાના ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક વિકાસની સાધનામાં નિમગ્ન રહે છે તેઓ પોતાની વિકાસગામી આધ્યાત્મિક તપોરશ્મિ અથવા યોગ-જ્યોતિ પ્રસારીને (એ પ્રકારની અગમ્ય રીતે) પ્રાણીસમાજના હિતસાધનમાં પોતાનો યોગ આપતા હોય છે.

ખરેખરા સન્ત માનવો તો સમાજ પાસેથી જે મેળવે છે તેથી ઘણું વધુ તેઓ સમાજને આપે છે, એટલે સમાજ તેમનો હંમેશાં દેવાદાર રહે છે. અને એવા જ માણસોને પોતાની વાજબી જરૂરીઆતો પૂરી પાડવાનું સમાજને કહેવાનો નૈતિક હક્ક પ્રાપ્ત થાય છે. સમાજ તેમને ગમે તેટલું આપે તો પણ તે હંમેશાં ઓછું જ રહેવાનું.

વિશ્વપ્રેમ, જે આધ્યાત્મિક પ્રેમ કહી શકાય તે આધ્યાત્મિક જીવનના વિકાસ પર અવલંબિત છે. ચિત્તશુદ્ધિ જેમ જેમ ખીલતી જાય છે, તેમ તેમ આત્મૌપમ્યની દૃષ્ટિ વિસ્તરતી જાય છે, અને તેમ તેમ પ્રાણિવાત્સલ્ય વિમલ અને વિશાલ બનતું જાય છે. વેરઝેર, અભિમાન તથા રાગ-રોષ જવા એ જ મનનું નિર્મલીકરણ છે. એ દોષોના દૂર થવામાં જ ચિત્તની પ્રસન્નતા છે. આસક્તિ તથા કષાયો પાતળા પડવા કે પાતળા પડતા જવા એ જ મનની થઈ રહેલી શોધનક્રિયા ગણાય. કષાયો જેમ જેમ નબળા પડતા જાય છે, તેમ તેમ મનનું દુઃસ્થિત્તન ઓછું થતું જાય છે અને તેમ તેમ એ શુભચિન્તનપરાયણ બને છે. અનુકૂલ કે પ્રતિકૂલ પ્રસંગો આવતાં મન ક્ષુબ્ધ થાય નહિ, પોતાનું સમતોલપણું ગુમાવે નહિ, રાગ-દ્વેષ મોહને વશ થાય નહિ ત્યારે એ ચિત્તની નિર્મલીકરણની સાધના ગણાય.

જ્યારે એ સાધના સતત જાગ્રત રહી દૃઢતમ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે સ્થિતપ્રજ્ઞ અને વીતરાગ દશા પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રલોભક કે ક્ષોભક ઘટનાના પ્રસંગે દુન્યવી બનાવો તથા વિષયભોગોના ચમકારાની ક્ષણભંગુરતાનો વિચાર કરી, તેમ જ મોહથી ઉત્પન્ન થનાર રસ પરિણામે સન્તાપરૂપ છે એ ધ્યાનમાં લઈ અને સંયોગ-વિયોગ, જન્મ-મૃત્યુ, સુખ-દુઃખ વગેરે પ્રસંગો સંસારી જીવનને અનિવાર્યપણે વળગેલા છે એમ સમજી મનની સ્વસ્થતા જાળવવી એ જ કર્તવ્ય બને છે.

મનશુદ્ધિ ધીમે ધીમે સધાય છે. ઇન્દ્રિયોના સમુચિત સંયમથી મનશુદ્ધિનો માર્ગ સરળ થતો જાય છે. મનની ચંચલ સ્થિતિ તો પ્રાયઃ લાંબે કાળે લાંબા “પ્રવાસ” પછી દૂર થાય છે, એટલે એના ચાંચલ્યના ચમકારાથી ગભરાઈ ન જતાં એના ઉપર યોગ્ય સતર્ક રહેવા સાથે ઇન્દ્રિયો ઉપર અખંડ કાબૂ રાખવો જોઈએ. જિતેન્દ્રિયત્વ પ્રતિષ્ઠિત થતાં મનઃસંયમ પૂર્ણ કળાએ ઝગમગશે અને એમાંથી જ શુદ્ધિ તેમ જ દિવ્યપ્રકાશ પ્રગટશે.

(૯)

અન્તર્યુદ્ધ

માનસિક મન્દતાની શી વાત કરવી? ઘણા ઘણા માણસો એવા કમજોર મનના હોય છે કે જેઓ પાડનારાં પ્રલોભનની

x ભગવદ્ગીતા બીજા અધ્યાયમાં કહે છે કે—

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ ।

વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૬૧ ॥

અર્થાત્—બધી ઇન્દ્રિયોને સંયમમાં રાખી સમાહિત બની મનુષ્ય ભગવત્પરાયણ રહે- જેણે પોતાની ઇન્દ્રિયોને વશ કરી છે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ બને છે. [અર્થાત્ જિતેન્દ્રિય થવાથી સ્થિતપ્રજ્ઞ થવાય.]

સોબતનાં સ્વપ્ન સેવતા રહે છે અને એને મેળવવા કાંકાં મારતા હોય છે.

બહારની પરિસ્થિતિ માણસને પાડવા માટે કારણભૂત બને છે, પણ ખરી વાત એ છે કે જેમ વાતાવરણમાં રહેલા રોગ-જંતુઓ જે માણસની જીવનશક્તિ દુર્બળ હોય છે તેને જ અસર કરે છે, પણ સમર્થ પ્રાણશક્તિવાળાને અસર નથી કરતા, તે પ્રમાણે બહારનાં પ્રલોભન, વાસનાથી ભરેલા દુર્બળ મનના માણસને જ પાડે છે, સત્વપૂર્ણ મનના માણસને નહિ.

માણસ પોતાની નબળાઈઓ માટે સંજોગોને દોષ દે છે અને એમ મનાવે છે કે ‘શું કરું ? લાલચ સામે આવી એટલે હું ટકી ન શક્યો.’ પણ વસ્તુતઃ સંજોગોને દોષ દેવો એના કરતાં પોતાની માનસિક નબળાઈનો વાંક કાઢવો એ જ વધારે યથાર્થ છે. માણસનું મન લાલચની શોધમાં હોય છે, તે પ્રત્યે રસવાળું હોય છે, એથી લાલચ સામે આવતાં તે પડે છે. પડે છે કે તેને હર્ષવેશથી જોર કરી વધાવી લે છે ! વિકાસ ઇચ્છનારે પોતાની નબળાઈ સમજી લઈ પોતાના સઘળા દોષોની જવાબદારી પોતાને શિરે ઉઠાવી લઈ તે દૂર કરવા કટિબદ્ધ થવું જોઈએ. સત્વપૂર્ણ મનોબળની આગળ બહારનું ભૌતિકબળ શું વિસાતમાં છે ?

સામાન્યતઃ બહારના પ્રલોભક સંજોગોથી છેટા રહેવામાં જ સલામતી છે; પણ એમાં પણ [છેટા રહેવા કે ખસી જવામાં પણ] મનોબળની તો જરૂર પડવાની જ. એટલું જ મનોબળ જેનામાં નહિ હોય તે તો ડગલે ને પગલે મરવાનો જ. પ્રલોભનો સામે ટકી રહેવાની શક્તિ કેળવવાનો રાજમાર્ગ પ્રલોભક સંજોગોથી બની શકે તેટલા દરજ્જે છેટા રહેવામાં અને એ પ્રમાણે છેટા

રહી તદ્દથે મનોબળ કેળવવામાં રહેલો છે. એવી શક્તિ પહેલાં કલ્પનામાં સિદ્ધ કરવાની હોય છે. શરૂઆત એ જ પ્રમાણે કરવી ઇષ્ટ છે અને એમાં જ સલામતી રહેલી છે. તાલીમ હેઠળ હોવા છતાં સિદ્ધિનું અભિમાન કરનાર પોતાના પતનને નોતરે છે. સાહસ કરવામાં જોખમ છે. અને વળી પ્રલોભનોથી દૂર રહી મેળવેલી સિદ્ધિ છેતરનારી-બ્રમણાદ્ય ન નીવડે એ પણ જોવાનું છે. પ્રલોભનોની વિદ્યમાનતામાં પણ, તેમની સામે અચળપણે ટકી રહેવામાં તેની ખરી કસોટી રહેલી છે. આ કારણથી મનુષ્યે પોતાના રાગ-દ્વેષનું વખતોવખત સંશોધન અને નિરીક્ષણ ઘણી ખારીકીથી કરતા રહેવાની અગત્ય પ્રત્યે આંખમીંચામણું કરવાં હિતાવહ નથી.

બાહ્ય પરિસ્થિતિ વિષે માણસે બેદરકાર ન જ રહેવું. જાણી જોઈને કોણુ રોગના જંતુઓને આરોગે કે ત્યાં જાય? પણ બાહ્ય પરિસ્થિતિ પર માણસનો કાબૂ બહુ ઓછો હોય છે અને માણસ ક્યારે ક્યાં જઈ પડે છે એની ખબર પડતી નથી. એટલે પ્રલોભનથી બચવા માટે માણસે હરવખત જાગ્રત્, સતર્ક અને શક્તિશાલી બની રહેવાની જરૂર છે. પોતાના મનને હરવખત ચોખ્ખું, વાસના કે માલિન્યથી રહિત અને ધૈર્યપૂર્ણ રાખવું એ જ પતનમાંથી બચવાનો સાચો માર્ગ છે, જેથી પ્રલોભક કે સંક્ષોભક પરિસ્થિતિ વખતે મન પતિત કે પરાજિત ન થતાં સ્થિર અને તેજસ્વી રહી શકે.

લલા માણસોનાં મન પણ પ્રલોભક કે સંક્ષોભક સંજોગ વખતે હાલકડોલકમાં પડી જાય છે; એવા વખતે સુસ્ત મનુષ્યને પોતાના મન સાથે યુદ્ધ કરવું પડે છે. એ યુદ્ધમાં-એ આન્તર સંગ્રામમાં મહામના મહાનુભાવ માનવ ખીલે છે, ખીલતો જાય છે અને એનું સંયમબળ એટલું વધે છે કે પછી કોઈ પણ લાલચ સામે એ અડગ ઊભો રહી વિજેતાનો આનંદ માણી શકે છે.

(૧૦)

રાગ અને વીતરાગતા :

ખરેખર સંસારવર્તી જીવને અતિ નિખિડ બન્ધન રાગ-
દ્વેષનાં છે. તેમાંય રાગ મુખ્યપદ્ધે છે. દ્વેષના મૂળમાં રાગ છે.
દરેક દોષના મૂળમાં રાગનું બળ કામ કરે છે. વળી રાગ જડ
અને ચેતન બન્ને પ્રકારના પદાર્થો વિષે હોય છે. જેમ
મનુષ્યાદિ ચેતન પ્રાણીઓ ઉપર, તેમ ઘડીયાળ, ફાઉન્ટન પેન,
સ્ટેશનરી, ફરનીચર, વસ્ત્ર-આભૂષણ વગેરે સારી સારી ગમતી
જડ ચીજો ઉપર પણ રાગ પથરાયો પડ્યો છે, જ્યારે દ્વેષ તે
સામાન્ય રીતે સચેતન પ્રાણિવિષયક હોય છે. જડ વસ્તુ એનો
વિષય નથી. થાંભલા સાથે અફળાતાં વાગે તો થાંભલા તરફ
દ્વેષ જેવો વિકાર થાય છે ખરો, પણ એ ખરી રીતે દ્વેષ નથી,
કિન્તુ એ મોહનો (અજ્ઞાનનો-બેવકૂફીનો) ગાંડો આવેશ છે.

રાગ એ મોહનું પ્રબલતમ રૂપ છે અને સમગ્ર સંસાર-
ચક્રમાં એનું એકછત્ર સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે. બધા દોષો એને
વળગી રહેલા છે. એ ખસતાં બધા દોષો વિખરાઈ જાય છે.
એટલા જ માટે ‘વીતરાગ’ શબ્દમાં ફક્ત એક ‘રાગ’ શબ્દ
રજૂ કરીને રાગનો અભાવ પણ સૂચવાઈ જાય છે.

સચેતનપ્રાણિવિષયક રાગ ધાર્મિક, સામ્પ્રદાયિક અને લૌકિક
એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. જ્ઞાની મહાત્મા સન્ત સત્પુરુષ સદ્ગુરુ
ઉપર કલ્યાણી ભક્તિનો રાગ, તેમ જ સદ્ગુણોને અંગે ઊપજનાર

x આ બાબત માટે હરિભદ્રાચાર્યના અષ્ટક ગ્રંથના પ્રથમ અષ્ટકના
પ્રથમ શ્લોકના “ ન ચ દ્વેષોઽપિ સ-ત્ત્વેષુ ” એ ત્રીજા ચરણ ઉપરની
શ્રી જિનેશ્વરસૂરિકૃત ટીકા જુઓ.

પવિત્ર રાગ તે ધાર્મિક રાગ છે, જે ભક્તિરૂપ હોઈ કલ્યાણરૂપ છે. (જેમ મહર્ષિ ગૌતમ ઇંદ્રભૂતિનો ભગવાન મહાવીર પર હતો.) પોતાના સમ્પ્રદાય ઉપરનો સંકુચિત ભાવનો રાગ તે સામ્પ્રદાયિક રાગ* છે, જે ત્યાજ્ય છે. સ્વજનકુટુંબ, સગા સંબંધી તથા મિત્રાદિ તરફનો રાગ તે લૌકિક રાગ છે, આ લૌકિક રાગના પણ બે ભેદો પડી શકે : સ્નેહરૂપ અને સ્મર વાસનારૂપ. સ્નેહરૂપ રાગ કલુષિત ન હોય, નિર્મળ હોય તે આદરણીય છે. સ્મર વાસનારૂપ રાગ પણ નિષિદ્ધ અને અનિષિદ્ધ એમ બે પ્રકારે ગણાવી શકાય. સ્વપત્ની કે સ્વપતિ વિષેનો ઔચિત્યયુક્ત તે અનિષિદ્ધ અને નિષિદ્ધ સ્થાન વિષેનો તે નિષિદ્ધ.

જાણવું જોઈએ કે વ્યક્તિ પ્રત્યેના રાગ કરતાં તેના ગુણો પ્રત્યેનો રાગ અડિયાતો છે, ભલે એવી વ્યક્તિ પ્રત્યેનો રાગ તેના સહગુણોને લીધે ઉત્પન્ન થયો હોય. એવી વ્યક્તિ પ્રત્યેનો રાગ આત્માના ઊર્ધ્વીકરણમાં ઘણા અંશે સહાયભૂત થાય છે એ વાત ખરી. પરંતુ એવો રાગ તે વ્યક્તિનો વિયોગ થતાં નિરાધારતાની લાગણી પેદા કરી રુદ્ધ કરાવે છે અને છેવટના વિકાસને રુંધે છે. આ બાબતમાં મહર્ષિ ગૌતમ ઇન્દ્રભૂતિનું ઉદાહરણ સ્પષ્ટ છે.

* કામરાગસ્નેહરાગાવીષત્કરનિવારણી ।

દૃષ્ટિરાગસ્તુ પાપીયાન્ દુરચ્છેદઃ સતામપિ ॥

(હેમચન્દ્ર, વીતરાગસ્તોત્ર)

અર્થાત્—કામરાગ અને સ્નેહરાગનું નિવારણ સુકર છે, પણ અતિ-પાપી એવા દૃષ્ટિરાગને ઉચ્છેદવો એ પારિતો અને સાધુસંતોને પણ કઠિન થઈ પડે છે. [દૃષ્ટિરાગ એટલે સામ્પ્રદાયિક રાગ.]

આ શ્લોકમાં કામરાગ, સ્નેહરાગ અને દૃષ્ટિરાગ એ ત્રણ રાગ બતાવ્યા છે. પવિત્ર ભક્તિરૂપ યા ધાર્મિક રાગનો સ્નેહરાગના સુપવિત્ર વિભાગમાં સમાવેશ થઈ શકે છે.

વીતરાગતા એટલે રાગ અને દ્વેષનો આત્યન્તિક અભાવ. આમાં રાગજનિત તેમ જ દ્વેષજનિત બધી વૃત્તિઓનો અભાવ સૂચવાઇ જાય છે. વીતરાગતા એ વિશ્વબન્ધુત્વ, વિશ્વપ્રેમ અથવા વિશ્વવાત્સલ્યની વિરોધી નથી. જેટલો અંશે રાગ-દ્વેષ ઓછા થતા જાય છે તેટલો અંશે પ્રાણિવાત્સલ્ય વિકાસ પામતું જાય છે. અને જ્યારે વીતરાગતા પૂર્ણતયા પ્રાકટ્યમાં આવે છે ત્યારે એ વાત્સલ્યભાવ પૂર્ણપણે વિકસિત થઈ સમગ્ર લોકના પ્રાણીઓને વ્યાપે છે. જ્યાં નિર્બ્રાન્ત જ્ઞાન જળહણી રહ્યું છે, જ્યાં સંકુચિત સ્વર્થ અને પૌદ્ગલિક સુખોપભોગમાં આસક્તિ નથી, જ્યાં કષાયાદિ દોષો નથી, જ્યાં શુભકર્મપ્રાપ્ત વિશેષતા અંગે ગર્વ કે અહંકાર નથી, જ્યાં પક્ષપાત કે અન્યાયવૃત્તિ નથી, જ્યાં ઊંચનીચભાવ નથી, જ્યાં પૂર્ણ સમદર્શિતા તથા સર્વ-પ્રાણિહિતપરાયણતા છે ત્યાં વીતરાગતા છે, જે વિશ્વ-ક્ષેમકર પૂર્ણપવિત્ર પૂર્ણજ્યોતિ જીવનનું નામ છે.

જે રાગને પડખે દ્વેષ, સ્વર્થ, પક્ષપાત આદિ દોષો હોય છે અથવા જે રાગ સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ દ્વેષાદિ દોષોથી સમ્બન્ધિત હોય છે તે રાગ કલુષિત રાગ છે. જગત્ આ કલુષિત રાગના ગુલમી આક્રમણથી હેરાન છે. પણ એ રાગ જ્યારે દ્વેષ, સ્વર્થ અને મૂઢતા આદિ કચરાથી જેટલો છૂટો થતો જાય છે ત્યારે તે તેટલો નિર્મલ બનવા લાગે છે. આ નિર્મળતાને લીધે એ (રાગ) નિર્મળ વાત્સલ્ય કે નિર્મળ પ્રેમભાવ એવા સુ-નામથી વ્યવહૃત થાય છે. વિધેયાત્મક અહિંસા-રૂપ આ વાત્સલ્યભાવ પ્રાણિવર્ગમાં જેટલો વ્યાપક બને છે, આત્મા તેટલો મહાન્ બને છે. “સમ્યક્ત્વ”નાં નિર્મળ પુદ્ગલો વિખરાતાં જેમ શ્રેષ્ઠતર કે શ્રેષ્ઠતમ (આત્મિક) સમ્યક્ત્વ પ્રગટે છે, તેમ અત્યુન્નત ભૂમિ પર આવતાં રાગનાં નિર્મળ

પુદ્ગલો પણ જ્યારે વિખરાઈ જાય છે ત્યારે પૂર્ણ વીતરાગ દશા પ્રાપ્ત થાય છે; અને ત્યારે પરમ વિશુદ્ધ આત્મિક વાત્સલ્ય (Divine or spiritual love), જે અહિંસાની પરમ જ્યોત છે, સર્વભૂતવ્યાપી બને છે; અને તેનો સદ્વ્યવહાર વીતરાગ પ્રભુ જ્યાં સુધી જગત્માં (શરીરધારી અવસ્થામાં) હોય છે ત્યાં સુધી કરે છે. એટલા માટે જ લોકબન્ધુ, જગન્મિત્ર, વિશ્વવત્સલ કહેવાય છે, એ રીતે ગવાય છે, સ્તવાય છે.

(૧૧)

ઈશ્વરકૃપા

“તબિયત સારી રહે, બુદ્ધિ સારી રહે, વિચાર-વર્તન સારાં રહે, સુખ-શાન્તિ રહે એ બધું ઈશ્વરની કૃપાથી છે” આ પ્રમાણે જનસમૂહમાં બોલાય છે, જૈનો પણ બોલે છે, એ ગેરવાજબી નથી. એ પ્રકારના સુખદુઃખ વાણીવ્યવહારમાં ભારોભાર મદ્દતા રહેલી છે. સ્મૃતિપૂર્વક બોલાતાં એવાં વચનોથી આપણે અહંકારરહિત થઈ શકીએ છીએ. એથી ઈશ્વર તરફ આપણી નમ્રતા અને આપણો ભક્તિભાવ પોષાય છે અને એનાં ચરણોમાં બેસી જવા જેટલું હેતુ ઊભડવા પામે છે.

બીજી બાજુ તાર્કિક બુદ્ધિવાદથી જોતાં જણાય છે કે કલ્યાણમય ઈશ્વર એવો વીતરાગ અને સમત્વધારક છે, એવો નિરંજન અને નિર્લોપ છે કે કેઈનું ભલું-ખુરું કરવાની ખટ-ખટમાં પડતો નથી. દરેકનું ભલું-ખુરું એના પોતાના કર્મથી થાય છે, અને દરેકે પોતાનું ભલું પોતાના પ્રયત્નથી જ સાધવાનું છે. ઈશ્વરની ‘કૃપા’ તો બધા જીવો સારા સુખી રહે, સદ્-બુદ્ધિ, સદ્વિચાર અને સદ્વર્તનવાળા બને, રહે એવી હોય જ, નિરંતર જ હોય. બધાના જ ઉપર એની કૃપા હોય જ

અને કૃપા જ હોય એ સિદ્ધ વાત છે. અતઃ જો કેવળ એની કૃપાના જ કારણે સુખ, શાન્તિ મળતાં હોય અને સદાચરણી થવાતું હોય તો તો એની કૃપા બધા ઉપર એકસરખી હોવાથી બધા એકસપાટે સદાચરણી અને સુખી બની જવા જોઈએ. પણ વસ્તુસ્થિતિ એવી નથી. અતઃ આપણે સમજવું જોઈએ કે એની સર્વવ્યાપી, સર્વસાધારણ સ્વભાવભૂત કૃપા કે પ્રસન્નતા બધા ઉપર હોવા છતાંયે પ્રાણીનાં સુખ-દુઃખ, ઉન્નતિ-અવનતિ યા કલ્યાણ-અકલ્યાણનો આધાર પોતાનાં કર્મઆચરણ પર જ છે. આપણને પાડનાર આપણું દુરાચરણ છે અને આપણું સદાચરણ એ જ આપણો તારક છે. અને સદાચરણી થવા માટે ઇશ્વરની કૃપાની રાહ જોવાની નથી. એની કૃપા છે જ, હરહમેશાં છે જ, અને આપણે સદાચરણી થઈએ કે સુખી થયા જ છીએ. સદાચરણની સાધના દરમ્યાન પૂર્વનાં દુષ્કૃતના બળે દુઃખ, તકલીફ આવી પડે એમ બને, પણ એ સનાતન સન્માર્ગમાં અડગ રહીએ તો ઉત્તરોત્તર વિકસિત થતા થતા આખરે પૂર્ણ ઉજ્જવલ બની સર્વ દુઃખોમાંથી મુક્ત થઈ શકીએ અને પૂર્ણ શાન્તિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ.

દુનિયામાં દુષ્ટ અધમ માણસો દુષ્ટ અધમ કામ કરે છે એનું કારણ શું? એમના ઉપર એની (ઇશ્વરની) કૃપા નથી એ કારણ છે? નહિ જ. એની તો, ઉપર જણાવ્યું તેમ, બધા ઉપર બધા ભલા અને સુખી બને એવી કૃપા છે જ. એમ છતાં જગત્ કલુષિત પણ કેટલું છે? ભલા કરતાં ખુરા, સુખી કરતાં દુઃખી, અને ડાહ્યા કરતાં જ્ઞાનહીન પ્રાણીઓનું પ્રમાણ જગત્માં બહુ મોટું છે. ખરી વાત એ છે કે દુનિયાના મામલામાં એની (એ અલબ ઇશ્વરની) કૃપા કે અકૃપા જેવું કંઈ જ નથી. તો સ્વમગ્ન છે, નિર્લેપ અને તટસ્થ છે. એના તરફ આપણો

ભક્તિભાવ અને એ ભક્તિભાવદ્વારા સહાયારિત્વની સાધના એને જ એની કૃપા સમજી જઈએ તો તાર્કિક બુદ્ધિ પણ વાંધેા ઊઠાવી ન શકે એવો જીવનહિતનો સંપૂર્ણ મુદ્દો એમાં આવી જાય છે.

સારું જે થાય છે તે પુણ્યથી અને ખુરું તે પાપથી એમ આર્ય સંસ્કૃતિના તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રચલિત સિદ્ધાન્ત છે. હવે, સુખ-સગવડ મળે, અથવા કંઈ સારું બન્યું અથવા અનિષ્ટ અકસ્માતના સપાટામાંથી આપણે ઈષ્ટજન કે આપણે બચી જઈએ તે પુણ્યના ઉદયથી અને અગવડ કે સંકટ ઉપસ્થિત થાય અથવા ખુરી કે દુઃખી હાલતમાં ફસાઈ પડીએ તે પાપના ઉદયથી એ વાત નક્કી; પણ એ પુણ્ય અને પાપ આવ્યું ક્યાંથી ? કહેવું જોઈશે કે સત્કૃત્ય કરવાથી અથવા અમુક અંશે શુભ માર્ગે ચાલવાથી પુણ્ય આવ્યું અને અશુભ કાર્ય કે પાપાચરણથી પાપ આવ્યું. વારુ, ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય કે શુભાશુભ માર્ગની સનાતન સમજ મૂળમાં જગત્ ઉપર ઊતરતી રહી ક્યાંથી ? જવાબ એ જ કે એ સમજ મૂળમાં મહાન્ જ્ઞાની પુરુષોથી ઊતરતી આવી છે. ત્યારે આ ઉપરથી એમ માની શકાય છે કે જ્ઞાની પ્રભુની શિખામણ મુજબ ચાલવાથી પુણ્ય ઉપાર્જિત થઈ એ પુણ્યદ્વારા જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે સુખના આપનાર, મૂળમાં તે જ્ઞાની પ્રભુ ગણાય અને તે જ પ્રમાણે જ્ઞાની પ્રભુની કલ્યાણમયી શિખામણ નહિ માનીને દુષ્કર્મના માર્ગે ચાલવાથી પાપ બંધાય અને એના પરિણામે દુઃખી થવાય એ પણ જ્ઞાની ભગવાનની શિખામણ નહિ માન્યાનું પરિણામ લેખી શકાય. દુનિયાના વ્યવહારમાં આપણે જોઈએ જ છીએ કે જેને જેની સલાહથી લાભ કે સુખ મળે છે તે તેને પોતાનો ઉપકારી માને છે, પોતાને તે સુખ કે તે લાભ અપાવ-

નાર તે છે એમ તે માને છે. એ જ પ્રમાણે જ્ઞાની ભગવાનની શિખામણ પ્રમાણે ચાલનાર માણસ સુખ મેળવે તે માટે જ્ઞાની ભગવાન ઉપકારી માની શકાય, કેમકે એમના (જ્ઞાની ભગવાનના) સદુપદેશ પ્રમાણે ચાલવાથી તેને સુખ મળ્યું. આ જ દૃષ્ટિએ પરમાત્મા ઈશ્વર સુખદાયક કે મુક્તિદાયક ગણાય છે. એટલું જ નહિ, ઈશ્વરના કર્તૃત્વનો વાદ પણ આ દૃષ્ટિ અનુસાર અને આ રીતે આટલા અંશ પૂરતો ઘટાવી શકાય છે.

આ ઉપરથી, કોઈ આકૃતમાંથી બચી જતાં કે ઈષ્ટ લાભ પ્રાપ્ત થતાં ભગવાનનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે અથવા એની કૃપાને અંજલિ આપવામાં આવે છે તે વાજબી અને યોગ્ય છે.

(૧૨)

‘અનશન’ વ્રત લીધેલ વ્યક્તિના વિષે :

જૈનોમાં તેમજ અન્ય સમ્પ્રદાયોમાં ‘અનશન’ તપમાં કોઈ કોઈ પાણી પીવાનો પણ ત્યાગ કરે છે. કદાચિત્ પ્રસંગ એવો બને છે કે એવા ત્યાગવાળાને પાણીની તીવ્ર તૃષ્ણા લાગે છે, અને એથી એ ઘણી જ બેચેની ભોગવે છે. તે વખતે તેને તેના વ્રતનું સ્મરણ આપવા છતાં પણ તે પાણી પીવાની તીવ્ર ઈચ્છાને વળગી રહે છે. આ પ્રસંગે જ્યારે તે આતુરતાથી પાણી માંગે છે ત્યારે, તે ‘વ્રતી’ દુર્ધ્યાનમાં ન પડી જાય અને તેનું મોત બગડે નહિ એટલા માટે તેને પાણી આપી તૃપ્ત કરવો એ જ ધર્મ છે. તેને પાણી ન આપવું, અને તરસે રીખાવવો એ અક્ષમ્ય અને ભયંકર અપરાધ છે, જલિમ મનુષ્યહત્યા છે. જૈનધર્મ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ (સંજોગ-પરિસ્થિતિ) નો વિચાર કરી કામ કરવાનું ફરમાવે છે.

આ બાબતમાં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે તેનો વ્રતભંગ થાય એનું શું ? તેનો જવાબ એ છે કે તે વિચાર વ્રતીએ પોતે કરવાનો

છે આપણે તેને વ્રતના અંગે આજ્ઞા કે હુકમ કરવાનો, અથવા જોરજબુદ્ધમથી તેને વ્રત પળાવવાનો અધિકાર નથી. માત્ર તેને તેના વ્રતનું સ્મરણ આપી શકીએ; પછી કેવી રીતે વર્તવું તેને માટે તે સ્વતંત્ર છે. સમજવું જોઈએ કે પાણી આપનાર, વ્રતીને નહિ, પણ વ્રતથી ગળડી પડેલા અને પાણી માટે કાંકાં મારતા એવાને-જે પાણી ન મળવાથી, વ્રતભંગ કરતાં અધિક પાપરૂપ દુધ્યાનમાં પડેલો છે એવાને-એના માંગવાથી પાણી આપે છે. માટે પાણી આપનારને વ્રતીના વ્રતભંગના દોષ સાથે કંઈ જ લાગતું વળગતું નથી; બલકે તેને પાણી પાવું એ અનુકરણધર્મ હોઈ એ ધર્મ બજાવનાર ખરેખર પુણ્ય કાર્ય બજાવે છે. એથી, ‘પાણી’ ‘પાણી’ કરનાર, પાણી વગર તરફડિયાં મારનાર તે પાણી મળવાથી દુધ્યાન અને સંકલેશોમાંથી બચી જાય છે, અને એ રીતે તેનું તે વખતે બગડતું મોત અટકી જાય છે. પાણી આપતાં વ્રતભંગની આપત્તિ માનવાનું કંઈ જ કારણ નથી, પણ બહુ ભયાનક આપત્તિ તો તેને પાણી ન આપવામાં ઊભી થાય છે, કેમકે તે હાલતમાં તે કરુણ (આર્ત) અને દારુણ (રૌદ્ર) દુધ્યાનમાં પડે છે. તે વખતે તેની માગણી મુજબ તેને પાણી કે ભોજન આપવાથી તેને સાતા વળે છે, અને એ સાતામાંથી, સંભવ છે કે તે પુનઃ ધર્મજગૃતિ મેળવે.

‘અનશન’ જ નહિ, ઉપવાસાદિનાં વ્રત પાળવાની જવાબદારી પણ સમાધિ (શાંતિ) રહે ત્યાં સુધી જ છે. શાંતિ કે મનોભાવ નષ્ટ થયા પછી એ વ્રતનું બંધન રહેતું નથી. એ જ માટે તો ઉપવાસાદિનાં પરચક્ષણોમાં સઠ્ઠસમાહિવત્તિઆગારેણ પાઠ મુકાયેલ છે.

(૧૩)

વ્યાપક હિતભાવના :

માણસ સામાજિક પ્રાણી છે, સમુદાયમાં એક-બીજાના સાહચર્ય કે સહયોગ ઉપર રહેનારું, જીવનારું પ્રાણી છે. એક

વ્યક્તિના જીવન અને વર્ધન પાછળ અસંખ્ય પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ, પરિશ્રમ, કષ્ટસહન અને બલિદાન હોય છે. આમ પ્રત્યેક વ્યક્તિ ઉપર પ્રાણિસમાજનું ક્ષણ પેદા થાય છે. માટે એણે કેવળ પોતાના જ હિતની દૃષ્ટિએ નહિ, પણ બધાના હિતની દૃષ્ટિએ પોતાના ધ્યેયનો વિચાર કરવો જોઈએ, એની કાર્યપ્રવૃત્તિ કોઈને અહિતાવહ ન થાય એનો એણે ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. એનું માનસ લોકબન્ધુતાના વિશદ ભાવથી રંગાવું જોઈએ. પોતે સમાજથી મુદ્દી અને અલગ વ્યક્તિ છે એવી રીતે વર્તવું એ સમાજના ક્ષણનો ઈન્કાર કરી દેવાનું કાઠવા જેવું છે. પોતે સમાજના એક અંશ યા ઘટક તરીકે છે એમ વિચારી તથા સમાજહિતથી વિરુદ્ધ એવું પોતાનું એકલાનું હિત હોવું અસંભવિત છે એમ સમજી એણે પોતાના હૈયે સમાજહિતની ભાવના વહેતી રાખવી જોઈએ.

ધર્મ અને જીવનને અલગ પાડી શકાય નહિ. ધર્મ જીવનમાં, બીજાઓ સાથેના વ્યવહારમાં ઓતપ્રોત બની રહેવો જોઈએ. જો ધર્મને જીવનથી, વ્યાવહારિક વર્તનથી અલગ પાડવામાં આવે તો તે ધર્મ મટી જઈ ખાલી બકવાદનો વિષય બની જાય છે. ‘નિશ્ચય દૃષ્ટિ’ (મૂળ આદર્શ) ઉપર લક્ષ્ય રાખી તદનુકૂલ અથવા તેની વિરુદ્ધ નહિ એવો સદ્વ્યવહાર રાખવામાં ધર્મનું પાલન છે. જ્યાં વ્યવહારમાં નીતિ અને ન્યાયને ઉવેખવામાં આવે ત્યાં ધર્મની પ્રતિષ્ઠા હોતી નથી. લોકબન્ધુભાવ એ અહિંસાની જ્યોત હોઈ ધર્મના પ્રાણ છે, એનાથી જીવન સુરભિ બનવું એ જીવનનું શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ સૌન્દર્ય છે.

(૧૪)

સરળ માર્ગ

જગત્ અનેક દુઃખોથી આક્રાન્ત છે. દુઃખ એ ભૂલનું પરિણામ છે. માણસ ધર્મનું અર્થાત્ કર્તવ્યમાર્ગનું પાલન ન

કરવાની ભૂલ કરે છે, માટે જ દુઃખી થાય છે. શાસ્ત્રકારોએ યમ-નિયમ બતાવી મનુષ્યને એનો કર્તવ્ય-પથ બતાવી દીધો છે, જેના ઉપર ચાલવાથી એનું કલ્યાણ સધાય છે. લોભવૃત્તિ ઓછી કરી ઉપાધિ કમ કરી સમુચિત સંયમના રસ્તે જીવનને સુખશાન્તિવાળું બનાવવું એ જ વ્રતોનો ઉદ્દેશ છે. મનુષ્ય-સમાજ પરસ્પર હુણીમળી સુખશાન્તિથી રહે અને જીવન વિકાસ તરફ ગતિમાન્ થાય એ જ ધર્મમાર્ગનું પ્રયોજન છે. અને સત્ય, અહિંસા, સંયમ, સન્તોષ, મૈત્રી, સેવા એ સદ્-ગુણોની સાધના એ જ ધર્મમાર્ગ છે-મનુષ્યમાત્રનો.

એમ કહી શકાય કે જે વખતે જે ગ્રાહ્ય વસ્તુ આપણને મળે તેનો પ્રસન્નતાથી ઉપભોગ કરી સન્તોષ માનવો એમાં હરકત નથી. પરંતુ તે વસ્તુ પ્રિય થઈ પડવાથી તે વસ્તુ વારંવાર મળે એવી ઇચ્છા થવી અને તેના વિયોગમાં તેની અપ્રાપ્તિદશામાં-ચિત્તની બેચેની અથવા અસ્વસ્થતા અનુભવવી એ આસક્તિ અથવા તૃષ્ણા છે, જેના પરિણામે જીવન અસ્વસ્થ બને છે. આ આસક્તિને વશ ન થવાનું જે ધૈર્ય તે અનાસક્તિમાર્ગ. સામાન્ય રીતે માણસ પોતાના આરોગ્યને અને પોતાની ચિત્તશુદ્ધિને ઇજા ન પહોંચે તેમ સ્વાદેન્દ્રિયને વશ થયા વગર ન્યાયસમ્પન્ન યોગ્ય રસાસ્વાદ કરી શકે છે, નિર્દોષ અને ન્યાય્ય ભૌતિક આનન્દ લઈ શકે છે. આ રીતનો દૃષ્ટિમાન્ સજ્જન સ્વાદેન્દ્રિયનો દાસ થશે નહિ અને જીવન વિકાસના પોતાના મધ્યમ માર્ગમાં સુવાળી પ્રગતિ સરલતાથી કરતો જશે.

(૧૫)

આત્માનું શાસ્ત્રીય સ્વરૂપવિવેચન

જીવનું લક્ષણ ચેતના છે. ચેતના એટલે જ્ઞાનશક્તિ. આવી શક્તિ જીવ સિવાય બીજા કોઈ રૂપી કે અરૂપી દ્રવ્યમાં નથી.

ચેતનાસ્વરૂપ-જ્ઞાનસ્વરૂપ એવો જીવ પોતાની ચેતના શક્તિથી જાણે છે, વસ્તુનું જ્ઞાન કરે છે, કરી શકે છે. જીવ અન્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન કરી શકે છે, એટલું જ નહિ, તે પોતાનું પણ જ્ઞાન કરી શકે છે. અને એટલા માટે તે સ્વપરપ્રકાશક કહેવાય છે. જ્ઞાન માત્ર (સાચું કે ખોટું) સ્વપ્રકાશક^૧ (સ્વસંવેદનરૂપ અથવા સ્વસંવિદિત) છે, અર્થાત્ પોતે સ્વયં પોતાનો પ્રકાશ કરે છે. પરંતુ યથાર્થ જ્ઞાન સ્વપ્રકાશક અને અર્થ-પ્રકાશક બન્ને સ્વરૂપવાળું હોઈ સ્વપરપ્રકાશક (સ્વપરવ્યવસાયી) ગણાય છે. જ્ઞાન સ્વયંપ્રકાશરૂપ હોઈને જ અર્થને પ્રકાશિત કરે છે- પ્રદીપની જેમ. જે જ્ઞાન ખોટું (સન્દિગ્ધ યા બ્રાન્ત) હોય તે પરપ્રકાશક ન હોય એ તો ખુલ્લું જ છે.

વિશ્વમાં જેટલા પદાર્થો છે તે બધા સામાન્ય તથા વિશેષ સ્વભાવવાળા છે. જ્યારે ચેતના પદાર્થના વિશેષ સ્વભાવ તરફ લક્ષ ન કરતાં મુખ્યત્વે પદાર્થના સામાન્ય સ્વભાવને લક્ષ્ય

૧ “ સ્વનિર્ણયસ્તુ અપ્રમાણેડપિ સંશયાદૌ વર્તતે । ન હિ કાચિત્ જ્ઞાનમાત્રા સાસ્તિ યા ન સ્વસંવિદિતા નામ । ”

(હેમચન્દ્રાચાર્યની પ્રમાણુભીમાંસાના ત્રીજા સૂત્રની વૃત્તિ)

૨ “ જ્ઞાનં પ્રકાશમાનમેવ અર્થં પ્રકાશયતિ પ્રકાશકત્વાત્ પ્રદીપવત્ ! ”

(ઉક્ત ત્રીજા સૂત્ર ઉપરની અવતરણિકામાં)

અર્થાત્ પ્રદીપને પોતાના પ્રકાશન માટે બીજી વસ્તુની અપેક્ષા નથી, એ પોતે પ્રકાશરૂપ છે, અને એમ હોઈને જ એ અર્થને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ જ્ઞાન પણ સ્વપ્રકાશ હોઈને જ પરપ્રકાશ કરે છે. જે સ્વયં-પ્રકાશરૂપ ન હોય તે પરપ્રકાશક ન હોઈ શકે (અર્થપ્રકાશ ન કરી શકે). જેમ ઘટ જ્ઞાન અર્થપ્રકાશક કરે છે, માટે સ્વપ્રકાશ છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનને સ્વસંવિદિત (સ્વપ્રકાશરૂપ) સિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

બનાવે છે ત્યારે ચેતનાના તે વખતના પરિણમનને ‘દર્શન’ કહેવામાં આવે છે. અને જ્યારે ચેતના પદાર્થના સામાન્ય સ્વભાવ તરફ લક્ષ ન કરતાં મુખ્યત્વે પદાર્થના વિશેષ સ્વભાવને લક્ષ્ય બનાવે છે ત્યારે ચેતનાના તે વખતના પરિણમનને ‘જ્ઞાન’ કહેવામાં આવે છે. ચેતનાનું, યોગ્ય નિમિત્તયોગે જાણવાની ક્રિયામાં પરિણમન થવું તેનું નામ ‘ઉપયોગ’. આ ઉપરથી જણાશે કે ઉપયોગ બે પ્રકારમાં વહેંચાય છે. સામાન્ય ઉપયોગ અને વિશેષ ઉપયોગ. જે બોધ ગ્રાહ્ય વસ્તુને સામાન્યરૂપે જાણે તે સામાન્ય ઉપયોગ અને જે બોધ ગ્રાહ્ય વસ્તુને વિશેષરૂપે જાણે તે વિશેષ ઉપયોગ. વિશેષ ઉપયોગ એ સાકાર ઉપયોગ કહેવાય છે અને સામાન્ય ઉપયોગ નિરાકાર ઉપયોગ કહેવાય છે. સાકાર-નિરાકાર શબ્દોમાં ‘આકાર’નો અર્થ “વિશેષ” લેવાનો છે. ‘નિરાકાર’ એટલે આકારનું અર્થાત્ વિશેષનું ગ્રહણ જેમાં નથી એવો એવો ઉપયોગ, અર્થાત્ સામાન્ય ગ્રહણાત્મક ઉપયોગ તે નિરાકાર ઉપયોગ. સામાન્ય ઉપયોગને ‘દર્શન’ અને વિશેષ ઉપયોગને ‘જ્ઞાન’ કહેવામાં આવે છે.

દર્શનનું લક્ષ સામાન્ય તરફ હોવાથી તેનાથી એકતા યા સમાનતાનું જ્ઞાન નિપજે છે અને જ્ઞાનનું લક્ષ વિશેષતા તરફ હોવાથી તેનાથી વિશેષરૂપતાનું-ભિન્નતાનું જ્ઞાન નીપજે છે. પ્રથમ દર્શન અને પછી જ્ઞાન એ ક્રમ લગભગ સર્વસાધારણ ગણાય છે. પ્રથમ દર્શન ન હોય તો જ્ઞાન થાય જ ક્યાંથી? દર્શન અને જ્ઞાનનો ભેદ સમજવા માટે અહીં સ્થૂલ દષ્ટાન્ત ઉપયોગી થશે. આપણે ગાયોનો સમૂહ છોટેથી જોઈએ ત્યારે આપણને પ્રથમ ‘આ બધી ગાયો છે’ એવું સામાન્યતઃ જ્ઞાન થશે. આ વખતે આપણે મુખ્યત્વે ગાયોમાં રહેલા સામાન્ય તત્ત્વ તરફ ધ્યાન આપીએ છીએ. ગાયોનો સમૂહ પાસે આવતાં ગાયોના રંગ, શિંગડાં, કદ વગેરેમાં રહેલી વિશેષતાઓ તરફ લક્ષ આપીએ તો

એક ગાયથી બીજી ગાયમાં રહેલી ભિન્નતા આપણા સમજવામાં આવે છે. આ વખતે આપણે મુખ્યત્વે ગાયોમાં રહેલી વિશેષતાઓ તરફ ધ્યાન આપીએ છીએ.

દર્શન અને જ્ઞાનમાં તાત્ત્વિક ભેદ નથી. બન્ને બોધરૂપ જ છે. તદ્વાવત કક્ષા વિષયની સીમાને લઈને જ છે. એટલે જ્ઞાનને વિશાળ અર્થમાં લઈએ તો તેમાં ‘દર્શન’નોX સમાવેશ થઈ જાય છે.

લગભગ બધાં દર્શન એમ માને છે કે જ્ઞાનવ્યાપારના ઉત્પત્તિક્રમમાં સર્વપ્રથમ એવા બોધનું સ્થાન અનિવાર્યરૂપે આવે છે કે જે ગ્રાહ્ય વિષયના સત્તામાત્ર સ્વરૂપને ગ્રહણ કરે, પણ જેમાં કોઈ અંશ વિશેષણવિશેષ્યરૂપે ભાસિત ન હોય.

લોકવ્યવહારનો સમગ્ર આધાર જ્ઞાન ઉપર છે. એ જ કારણ છે કે જ્ઞાનને આવરનાર ‘જ્ઞાનાવરણીય’ કર્મ, અગાઉ જણાવેલાં આઠ કર્મોમાં પહેલું મૂકવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાનના સંબંધમાં અગાઉ થોડુંક નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં જ્ઞાનના ‘મતિ’ વગેરે પાંચ ભેદો બતાવ્યા છે. અહીં આપણે એ વિષયમાં જરા વધુ જોઈએ.

મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન મન અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા થાય છે. મનયુક્ત ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોથી રૂપ વગેરે વિષયોનું જે પ્રત્યક્ષ-જ્ઞાન થાય છે તે (સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ) મતિજ્ઞાન છે તેમ જ મનથી સુખાદિનું સંવેદન થાય છે તે માનસ (સાંવ્યવહારિક) પ્રત્યક્ષ મતિજ્ઞાન છે આમ મતિજ્ઞાનનો એક વિભાગ પ્રત્યક્ષ- (સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ) રૂપ છે, અને મનથી તર્ક-વિતર્ક-

X દર્શનને સામાન્ય અવબોધ, સામાન્ય ઉપયોગ નિરાકાર ઉપયોગ અથવા નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન પણ કહે છે, અને જ્ઞાનને વિશેષ અવબોધ, વિશેષ ઉપયોગ, સાકાર ઉપયોગ અથવા સવિકલ્પક જ્ઞાન પણ કહે છે.

વિચાર, સ્મરણ, પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન, અનુમાન જે થાય છે તે પરોક્ષ મતિજ્ઞાન છે. પ્રત્યક્ષરૂપ મતિજ્ઞાનના અવગ્રહ, ઇહા, અવાય, ધારણા એવા ચાર ભેદો છે. પ્રથમ સામાન્યગ્રહણાત્મક અવ્યક્ત 'દર્શન' પછી અવગ્રહ થાય છે. સામાન્યતઃ રૂપ, સ્પર્શ આદિનો પ્રતિભાસ તે 'અવગ્રહ' છે. અવગ્રહ પછી વિશેષ બાબતનો સન્દેહ થતાં એ વિશેષ બાબત વિષે નિર્ણયોન્મુખી વિશેષ આલોચના થાય તે 'ઇહા' છે. કેઈ દ્રશ્ય આકૃતિનો ચક્ષુ દ્વારા, કેઈ શબ્દનો કર્ણ દ્વારા, કેઈ સ્પર્શનો સ્પર્શન દ્વારા પ્રતિભાસ (અવગ્રહરૂપ પ્રતિભાસ) થયા પછી, વિશેષ ચિહ્નો માલૂમ પડ્યા ઉપર 'આ વૃક્ષ જ હોવું જોઈએ, માણસ નહિ,' અથવા 'આ માણસ બંગાલી X હોવો જોઈએ, પંજાબી નહિ,' અથવા 'આ *શબ્દનો શબ્દ હોવો જોઈએ, શૃંગ- (શિંગડા)નો નહિ.' અથવા 'આ દોરડાનો સ્પર્શ હોવો જોઈએ, સર્પનો નહિ'—આ પ્રકારની જે નિર્ણયાભિમુખી વિચારણા—સંભાવના થાય તે 'ઇહા' છે.

ઇહા પછી 'આ વૃક્ષ જ છે, ' આ બંગાલી જ છે, ' આ શબ્દનો જ શબ્દ છે, ' આ દોરડાનો જ સ્પર્શ છે ' એવો નિર્ણય

x " અવગ્રહેણ વિષયીકૃતો યોઽર્થોઽવાન્તરમનુષ્યત્વાદિજાતિ-વિશેષલક્ષણઃ, તસ્ય 'વિશેષઃ' કર્ણાટલાટાદિભેદઃ તસ્યઃ 'આકાંક્ષણં' ભવિતવ્યતાપ્રત્યયરૂપતયા ગ્રહણાભિમુખ્યમીહા । "

(રત્નાકરાવતારિકા, ૨-૮)

" યથા પુરુષ इत्यवगृहीते तस्य भाषाकयोरुपादिविशेषैरा-કાંક્ષણમીહા । "

(તત્ત્વાર્થરાજવર્તિક, ૧-૫-૧૫)

* " અવગ્રહગૃહીતસ્ય શબ્દાદેરથસ્ય 'કિમયં શબ્દઃ શાઙ્ગઃ શાઙ્ગો વા ' ઇતિ સંશયે સતિ 'માધુર્યાદયઃ શાઙ્ગધર્મા એવોપ-લમ્યન્તે ન કાર્કશ્યાદયઃ શાઙ્ગધર્માઃ ' इत्यन्वयव्यतिरेकरूपविशेष-पर्यालोचनरूपा मतेश्चेष्टा ईहा । " (પ્રમાણભીમાંસા, ૧-૧-૨૭)

થાય તે ‘અવાય’ છે અને અવાયથી નિર્ણીત થયેલ પદાર્થનું કાલાન્તરમાં સ્મરણ થઈ શકે એ પ્રકારના સંસ્કારવાળું જ્ઞાન તે ‘ધારણા’ છે, જે ‘સંસ્કાર’ પણ કહેવાય છે. અર્થાત્ ‘અવાય’ સમય ઉપર લુપ્ત થઈ જવા છતાંય એવો ‘સંસ્કાર’ મૂકતો જાય છે કે જેથી આગળ વખત ઉપર એ નિશ્ચિત વિષયનું સ્મરણ થઈ આવે છે. આ અવાયરૂપ નિર્ણયની સતત ધારા અને તજજન્ય સંસ્કાર અને સંસ્કારજન્ય સ્મરણ એ બધા મતિવ્યાપાર ‘ધારણા’ છે. પરંતુ એમાં ‘સંસ્કાર’ પ્રત્યક્ષરૂપ મતિજ્ઞાન છે અને ‘સ્મરણ’ પરોક્ષ મતિજ્ઞાન છે.

આ પ્રમાણે ‘અવગ્રહ’ આદિ ચાર જ્ઞાનોનો ઉત્પત્તિક્રમ છે.

શાસ્ત્રમાં ઔત્પત્તિકી, વૈનયિકી, કર્મજ્ઞ અને પારિણામિકી એમ ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ વર્ણવી છે અને તેમને ‘મતિજ્ઞાન’ તરીકે જણાવી છે. કોઈ વિકટ સમસ્યાને ઉકેલવા વખતે ઉકેલી શકે એવી સહજ બુદ્ધિ તરત ઉત્પન્ન થઈ આવે તે ઔત્પત્તિકી બુદ્ધિ છે, જેને પ્રત્યુત્પન્ન મતિ પણ કહી શકાય. વિનયથી અર્થાત્ કેળવણીથી કેળવાયેલી મતિ તે વૈનયિકી બુદ્ધિ શિષ્ય અને કર્મથી સંસ્કાર પામેલી મતિ તે કર્મજ્ઞ બુદ્ધિ અને લાંબા વખતના અનુભવથી ઘડાયેલી અર્થાત્ પરિપકવતાને પામેલી મતિ તે પારિણામિકી બુદ્ધિ.

આ ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ ‘નન્દી’ સૂત્રમાં ઉદાહરણોનાં દૂંકા નામ સાથે જણાવી છે, અને તે ઉદાહરણો એ સૂત્રની ટીકામાં શ્રીમદ્વયગિરિજીએ દૂંકામાં આપ્યાં છે, જેમાંનાં કેટલાંક ઘણાં મનોરંજક છે. અહીં પણ માત્ર વિષયનો ખ્યાલ આવે એટલા ખાતર બેએક ઉદાહરણ એ ટીકામાંથી આપી દઉં.

ઔત્પત્તિકી બુદ્ધિ ઉપર ટીકાકારે આજે પણ આમ જનતામાં ખૂબ જાણીતું છે એવું એક ઉદાહરણ આપ્યું છે. જેમ કે—

એક પુરુષની જે વિધવા સ્ત્રીઓમાં પુત્ર માટે ઝઘડો થયો. બન્ને કહે કે આ મારો પુત્ર છે. ન્યાયાધીશે આજ્ઞા કરી કે પુત્રના જે કકડા કરી નાખવા અને એક એક કકડો બન્ને સ્ત્રીઓને આપી દેવો. જે નકલી માતા હતી તે તે આ ફેંસલા ઉપર કંઈ ન બોલી, પણ જે અસલી માતા હતી તેનું હૃદય કંપી ઊઠ્યું અને ઉભરાતા પ્રેમ સાથે તેણીએ કહ્યું: આ મારો પુત્ર નથી. આ આખો પુત્ર એને આપી દો. આ ઉપરથી અસલી માતાનો પત્તો લાગી ગયો. ન્યાયાધીશની આ ઔત્પત્તિક બુદ્ધિ.

વૈનયિકી બુદ્ધિનું ઉદાહરણ એક વૃદ્ધાએ જે જ્યોતિર્વિદોને પૂછ્યું કે દેશાંતરથી મારો પુત્ર ક્યારે આવશે? આ પૂછતી વખતે ડોશીના માથા ઉપરનો ઘડો નીચે પડી કકડે કકડા થઈ ગયો. આ ઉપરથી એ જે જ્યોતિર્વિદોમાંના એકે કહ્યું: ડોશી! તમારો પુત્ર આ ઘડો નષ્ટ થયો તેમ મૃત્યુ પામ્યો છે. ત્યારે ખીજે એને એમ બોલતાં અટકાવીને કહે છે કે તમારો પુત્ર ઘેર આવી ગયો છે માણ! ઘેર જાઓ. ડોશી ઘેર ગઈ અને પુત્રને જોઈ આનંદ પામી. જ્યોતિર્વિદની આ વૈનયિકી બુદ્ધિ. તેણે એવા વિચારથી-એવી તર્કશક્તિથી આ પ્રકારનું ભાવી કથન કરેલું કે જેમ ડોશીનો ઘડો, પ્રશ્ન પૂછતી વખતે જ, પોતાની જનની માટીમાં મળી ગયો, તેમ ડોશીનો પુત્ર પણ ડોશીને હમણાં જ મળી જવો જોઈએ.

કર્મજ્ઞ બુદ્ધિના ઉદાહરણોમાં શિલ્પ અને કર્મ(કારીગરી)માં કૌશલ બતાવનારાં ઉદાહરણો છે.

પારિણામિકી બુદ્ધિના ઉદાહરણોમાં એક ઉદાહરણ આ છે—

એક પરસ્ત્રીસંગત્યાગી શ્રાવક એક વખતે પોતાની પત્નીની સખીને જોઈ મોહિત થયો. મોહથી પીડાતા પોતાના પતિને

જોઈ પત્નીએ કહ્યું : તમે દુઃખી ન થાઓ, તમારી ઇચ્છા હું પૂરી કરી આપીશ. પછી રાત પડનાં એ પોતાની સખીનાં વસ્ત્રાભરણ ધારણ કરી પોતાની સખીરૂપે બની પોતાના પતિને એકાન્તમાં મળી એની સાથે સંગ કર્યા પછી એ પુરુષને પોતાના વ્રતભંગ માટે દુઃખ થયું. પત્નીએ ખરી વાત જણાવી ત્યારે એનું દુઃખ થોડું હળવું થયું, અને ગુરુની પાસે દુષ્ટ-મનઃસંકલ્પનિમિત્ત વ્રતભંગ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું. શ્રાવિકાની આ પારિણામિકી બુદ્ધિ.

મતિજ્ઞાન જોયું. હવે શ્રુતજ્ઞાન. શ્રુતજ્ઞાન એટલે શ્રુતનું અર્થાત્ સાંભળ્યાનું જ્ઞાન. એનો એક અર્થ છે શાસ્ત્રજ્ઞાન. સામાન્યતઃ કોઈ પણ વિષયના શાસ્ત્ર કે ગ્રંથથી ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન. સદુપયોગ યા દુરુપયોગ કોઈ પણ શાસ્ત્રનો કે જ્ઞાનનો થઈ શકે છે. મોક્ષમાં ઉપયોગી થવું એ કંઈ શાસ્ત્રનો નિયત સ્વભાવ નથી. અધિકારી યોગ્ય અને મુમુક્ષુ હોય તો લૌકિક ગણાતાં શાસ્ત્રોને પણ મોક્ષ માટે ઉપયોગી બનાવી શકે છે; અને અધિકારી યોગ્ય ન હોય તો આધ્યાત્મિક કોટીનાં શાસ્ત્રોથી પણ પોતાને નીચે પાડે છે. છતાંય વિષય અને પ્રણેતાની યોગ્યતાની દૃષ્ટિએ શાસ્ત્ર જરૂર પોતાનું વિશિષ્ટ મહત્ત્વ રાખે છે.

વ્યાપક રૂપથી વિચારતાં, શ્રુતજ્ઞાનનો અર્થ શબ્દજન્ય જ્ઞાન યા સંકેતજન્ય જ્ઞાન થાય છે. શબ્દો સાંભળીને કે લખાણ વાંચીને જે જ્ઞાન થાય છે તે તે શ્રુતજ્ઞાન છે જ, પણ સંકેતદ્વારા થતું જ્ઞાન પણ શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે. જેમકે, કોઈના હાથના ઇશારાથી, કોઈના ખોખારાથી જે સમજાય તે શ્રુતજ્ઞાન. કોઈ પોતાના મોઢા આગળ હાથ ધરે તો તે નિશાનીથી ખાવાનો અર્થ સમજી જવાય છે તે શ્રુતજ્ઞાન. ઉપસેલા અક્ષરો પર હાથ ફેરવી

આંધળા વાંચે છે-સમજે છે તે શ્રુતજ્ઞાન. તારના “કટ કટ” શબ્દો ઉપરથી જે સમજાય છે તે શ્રુતજ્ઞાન. સામાસામા બે માણસો એકબીજાની નિશાનીઓથી જે સમજે છે તે શ્રુતજ્ઞાન. ઉધરસ વગેરે ઉપરથી અંધારામાં કોઈ માણસ છે એવું જ્ઞાન થાય છે તે શ્રુતજ્ઞાન. મૂંગો બીજાની હાથની ચેષ્ટાઓ કે નિશાનીઓથી સમજે, અથવા મૂંગાની હાથની નિશાનીઓથી બીજો સમજે તે શ્રુતજ્ઞાન. તે જ પ્રમાણે બહારના બીજાની હાથની સંજ્ઞાઓથી સમજ પડે તે શ્રુતજ્ઞાન. પંચેન્દ્રિયપટુ માણસોમાં પણ ઘણી વખત વાણીપ્રયોગ ન કરતાં મુખ, હાથ, મસ્તકની સંજ્ઞાઓ - નિશાનીઓથી એકબીજાને સમજાવી દેવાનું કે જવાબ આપી દેવાનું સુપ્રચલિત છે, એથી જે સમજ પડે છે તે શ્રુતજ્ઞાન છે.

શબ્દો સાંભળીને અર્થની ઉપસ્થિતિ થાય છે, તેમ સંકેતથી પણ અર્થની ઉપસ્થિતિ થાય છે. જે ઢબે શબ્દથી જ્ઞાન પેદા થાય છે, તે ઢબે સંકેતથી પણ જ્ઞાન પેદા થાય છે. માટે સંકેતજન્ય જ્ઞાન શાબ્દબોધસમું છે અને અતએવ શ્રુતજ્ઞાન છે.

શબ્દને સાંભળવો એ તો શ્રોત્રેન્દ્રિયનું અવગ્રહાદિરૂપ મતિજ્ઞાન છે, પણ તે દ્વારા બોધ (શાબ્દબોધ) થવો તે શ્રુતજ્ઞાન છે. ચેષ્ટા, સંજ્ઞા કે સંકેત નજર પર આવે તે ચાક્ષુષ અવગ્રહાદિ મતિજ્ઞાન છે, પણ તે દ્વારા અર્થની ઉપસ્થિતિ થવી-અર્થનો બોધ થવો તે શ્રુતજ્ઞાન છે. તે જ પ્રમાણે સંકેતને સાંભળવો તે શ્રોત્રેન્દ્રિયનું અવગ્રહાદિ મતિજ્ઞાન છે, પણ તે દ્વારા શાબ્દબોધ જેવો અર્થબોધ થવો તે શ્રુતજ્ઞાન છે.

મતિ અને શ્રુતમાં અન્તર શું? એ વિષે ‘વિશેષાવશ્યક’ બ્રાહ્મકાર કહે છે કે ઇન્દ્રિય-મન દ્વારા ઉત્પન્ન થતું બધું ‘મતિજ્ઞાન’ જ છે, ફક્ત પરોપદેશ અને આગમવચનથી પેદા થવાને

લીધે ‘શ્રુત’ કહેવાય છે, જે (એ પ્રકારની વિશેષતાવાળો) મતિજ્ઞાનનો એક વિશિષ્ટ* લેહ જ છે.

સામાન્યતઃ કહી શકાય કે મતિ અને શ્રુતમાં અનુક્રમે બુદ્ધિ અને વિદ્વત્તાનો લેહ છે. મતિજ્ઞાનીને બુદ્ધિમાન્ અને શ્રુતજ્ઞાનીને વિદ્વાન્ કહી શકાય. વિદ્વાન્ની મતિ શ્રુતથી રંગાયેલી હોય છે. એ રીતે એ બન્ને એકરસ બની જાય છે.

મતિજ્ઞાન નિમિત્તયોગે સ્વયં ઉત્પન્ન થનાર જ્ઞાન છે, અર્થાત્ એમાં પરોપદેશની અપેક્ષા નથી, જ્યારે શ્રુતજ્ઞાન પરોપદેશથી (આગમ કે શાસ્ત્રવચન પણ પરોપદેશ જ છે) પેદા થાય છે, અને એમાં, અગાઉ કહ્યું તેમ શબ્દ અને અર્થના સંકેતની આવશ્યકતા છે. મતિજ્ઞાનથી જાણેલી વસ્તુ બીજાની આગળ કહેવા માટે જ્યારે આપણે મનમાં ને મનમાં ભાષારૂપમાં પરિણુમાવીએ છીએ ત્યારે એમ ભાષામાં પરિણુમવાથી તે, ‘શ્રુતજ્ઞાન’ થઈ જતું નથી, તે ‘મતિજ્ઞાન’ જ કહેવાય. ‘શ્રુતજ્ઞાન’ તો ભાષાથી પેદા થવાથી થાય છે. મતિજ્ઞાનથી જાણેલું પણ ભાષામાં રજુ કરી શકાય છે અને શ્રુતજ્ઞાનથી જાણેલું પણ ભાષામાં રજુ કરી શકાય છે. શ્રુતજ્ઞાનથી જાણેલા પદાર્થ પર વિશેષ વિચાર-વિશેષ ચિંતન-વિશેષ ઊઠાપોઠ કરવો તે બુદ્ધિરૂપ છે અને બુદ્ધિ ‘મતિજ્ઞાન’ છે. ‘વૈનયિકી’ બુદ્ધિ જે અગાઉ બતાવી છે, વિશેષ વિચારરૂપ છે અને મતિજ્ઞાન છે.

આમ મતિજ્ઞાનની વ્યાપકતા છતાં એની સંસ્કારિતા, પુષ્ટિમત્તા અને બલવત્તા શ્રુતજ્ઞાન પર આધાર રાખે છે. પ્રગતિ કે ઉન્નતિના પથ પર એ ચડાવે છે પૂર્વજો અને સાથીઓના

*इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तद्वारेण उपजायमान सर्वं मतिज्ञानमेव, केवलं परोपदेशाद्, आगमवचनाद्य भवन् विशिष्टः कश्चिन्मतिभेद एव श्रुतम् नान्यत् । ”

(વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય, પ્રારંભની ૮૬મી ગાથાની મહધારી ટીકા)

અનુભવોનો લાભ આપણને ન મળે તો આપણી અવસ્થા પશુઓથી પણ નિમ્ન શ્રેણીની થઈ જાય. માટે જ શ્રુતજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર પણ ખૂબ વિશાલ છે. યદ્યપિ મતિજ્ઞાન વિના શ્રુતજ્ઞાન ખડું ન થઈ શકે, કિન્તુ શ્રુતજ્ઞાન વિના મતિજ્ઞાન પશુથી વધુ ઉંચી પાયરીએ લઈ જઈ શકે તેમ નથી. આમ, મતિ અને શ્રુત પરસ્પર ઓતપ્રોત હોવા છતાં બંને વચ્ચેનો તફાવત સમજી શકાય.

મતિ અને શ્રુત સંસારના સમગ્ર પ્રાણીઓમાં-સૂક્ષ્મ જીવથી લઈ પંચેન્દ્રિય સુધીના સર્વ જીવોમાં છે. શાસ્ત્રાધારે મતિ અને શ્રુતનો વિષય બધાં દ્રવ્યો છે, અર્થાત્ રૂપી અને અરૂપી બધાં દ્રવ્યો મતિદ્વારા અને શ્રુતદ્વારા વિચારી, જાણી શકાય છે. પણ એ બંને જ્ઞાન કોઈ પણ દ્રવ્યના પર્યાયો તો પરિમિત જ જાણે છે. અલબત્ત, મતિ કરતાં શ્રુતનું પર્યાયબ્રાહ્મિત્વ અધિક છે.

મતિજ્ઞાન ઇન્દ્રિયજન્ય છે, તેમ મનોજન્ય પણ છે. મન સ્વાનુભૂત અથવા શાસ્ત્રશ્રુત બધાં મૂર્ત-અમૂર્ત દ્રવ્યોનું ચિન્તન કરે છે. આથી મનોજન્ય મતિજ્ઞાનની અપેક્ષાએ બધાં દ્રવ્યો મતિજ્ઞાનનો વિષય કહી શકાય છે. માનસિક ચિંતન જ્યારે શબ્દોલ્લેખ સહીત હોયX ત્યારે શ્રુતજ્ઞાન અને જ્યારે શબ્દોલ્લેખ રહિત હોય ત્યારે મતિજ્ઞાન.

શાસ્ત્રદષ્ટિએ મતિ અને શ્રુત એ બે જ્ઞાન ઇન્દ્રિય-મનો-નિમિત્ત હોઈ અન્ય નિમિત્તના બળ પર ઉત્પન્ન થનારાં હોવાના કારણે ‘પરોક્ષ’ કહેવાયાં છે, જેમાં નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોથી

Xશબ્દોલ્લેખનો અર્થ વ્યવહારકાળમાં શબ્દશક્તિના ગ્રહણથી ઉત્પન્ન થવું તે અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સમયે સંકેતસ્મરણ અને શ્રુત-ગ્રંથનું અનુસરણ અપેક્ષિત છે. ઈહા વગેરે મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં શબ્દારકુર્તિ હોવા છતાં એ જ્ઞાન આ પ્રકારનાં શબ્દોલ્લેખવાળાં નથી.

થનારાં રૂપ વગેરે વિષયોનાં જ્ઞાન પણ આવી જાય છે. છતાં નેત્રાદિ-ઇન્દ્રિય-જન્ય રૂપાદિવિષયક જ્ઞાન લોકવ્યવહારમાં પ્રત્યક્ષ ગણાતાં હોઈ શાસ્ત્રને એમને પ્રત્યક્ષ માનવાં પડે છે. પાર-માર્થિક દૃષ્ટિએ એ જ્ઞાન ‘પરોક્ષ’ હોવા છતાં વ્યવહારના હિસાબે પ્રત્યક્ષ માનવાં પડતાં હોવાથી એમને સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે.

શાસ્ત્રાધારે પારમાર્થિક (વાસ્તવિક) પ્રત્યક્ષ ત્રણ છે : અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવલ. એ ત્રણે ઇન્દ્રિય અને મન કશાની અપેક્ષા વિના કેવળ આત્મશક્તિથી પ્રગટ થનારાં છે. અતઃ અતીન્દ્રિયજ્ઞાન છે.

અવધિનો વિષય રૂપી (મૂર્ત) દ્રવ્યો છે. અર્થાત્ અવધિ-જ્ઞાન રૂપી દ્રવ્યોનો સાક્ષાત્ કરે છે.

અવધિજ્ઞાનના અસંખ્ય ભેદો છે. એવું ઉચ્ચકોટીનું પણ અવધિજ્ઞાન હોય છે, જે મનોદ્રવ્યને અહણ કરી શકે છે, કાર્મિક દ્રવ્યોને પણ અહણ કરી શકે છે.

મનઃપર્યાયજ્ઞાન પણ રૂપી દ્રવ્યોને જ અહણ કરનારું જ્ઞાન છે, પણ રૂપી દ્રવ્ય બીજાં કોઈ નહિ પણ ફક્ત મનોદ્રવ્ય (મનરૂપે પરિણુમેલાં પુદ્ગલો) જ, મતલબ કે મનઃપર્યાયજ્ઞાન મનુષ્યલોકવર્તી સંજી પંચેન્દ્રિય જીવોનાં મનોદ્રવ્યને અહણ કરે છે. આ કારણથી મનઃપર્યાયજ્ઞાનનો વિષય અવધિજ્ઞાનના વિષયનો અનન્તમો ભાગ કહ્યો છે.

મનઃપર્યાયજ્ઞાનથી, બીજાના મનમાં ચિંતવાતી વસ્તુનું જ્ઞાન નથી થતું, પણ વિચાર કરવાના સમયે મનની (મનોદ્રવ્યની) જે આકૃતિઓ બને છે તે આકૃતિઓનો જ સાક્ષાત્કાર થાય છે. ચિન્ત્યમાન (ચિંતવાતી) વસ્તુનું જ્ઞાન પછીથી અનુમાનથી થાય છે. જેમ આપણે પુસ્તક વગેરેમાં અંકિત લિપિને પ્રત્યક્ષ જોઈએ

છીએ, તેમ મનઃપર્યાયજ્ઞાન મનોદ્રવ્યની વિશિષ્ટ આકૃતિઓને પ્રત્યક્ષ જુએ છે. એ આકૃતિઓનો સાક્ષાત્કાર એ જ મનઃપર્યાયની સાક્ષાત્ક્રિયા છે. પણ લિપિદર્શન ઉપરથી (લિપિ વાંચીને) આપણને જે જ્ઞાન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ નથી, કિન્તુ શાબ્દબોધ (શ્રુતજ્ઞાન) છે, તેમ મનોદ્રવ્યની વિશિષ્ટ આકૃતિઓના દર્શન (સાક્ષાત્કાર) ઉપરથી જે (ચિંતવાતી વસ્તુઓનું) જ્ઞાન થાય છે તે પ્રત્યક્ષરૂપ નથી, તે અનુમાનજ્ઞાન છે, તે મનઃપર્યાયની સીમાની બહારનું છે.

અવધિ અને મનઃપર્યાય વચ્ચે તફાવત વિશુદ્ધિ, ક્ષેત્ર, સ્વામી અને વિષય દ્વારા બતાવવામાં આવે છે.

મનઃપર્યાયજ્ઞાન પોતાના વિષયને અવધિજ્ઞાનની તુલનામાં વધુ સ્પષ્ટરૂપે જાણે છે. એ વિશુદ્ધિકૃત તફાવત. કેઈ અવધિજ્ઞાન બહુ દૂંડી હાલે સ્પર્શનારું હોય છે, તો કેઈ એથી વધુ હાલે સ્પર્શનારું છે. આ તારતમ્ય અસંખ્ય પ્રકારનું છે. એથી અવધિજ્ઞાનના અસંખ્ય લેહો પડે છે. ઉચ્ચતમ અવધિજ્ઞાન આખા લોકને (સમગ્ર લોકના સમગ્ર રૂપી દ્રવ્યોને) સ્પર્શે છે—જાણે છે અને મનાપર્યાય જ્ઞાનનું વિષયક્ષેત્ર મનુષ્યક્ષેત્ર જ છે. આ ક્ષેત્રકૃત તફાવત. અવધિજ્ઞાનનો સ્વામી મનુષ્ય, તિર્થંચ, દેવ અને નારક ચારે ગતિવાળો હોઈ શકે છે, જ્યારે મનઃપર્યાય જ્ઞાનનો સ્વામી ફક્ત સર્વવિરત મનુષ્ય જ હોઈ શકે છે. આ સ્વામિકૃત તફાવત. અવધિનો વિષય, ઉત્કૃષ્ટતાએ સમગ્ર રૂપી દ્રવ્યો છે, જ્યારે મનઃપર્યાય જ્ઞાનનો વિષય એનો અનન્તભો ભાગ છે, અર્થાત્ માત્ર મનોદ્રવ્ય છે. આ વિષયકૃત તફાવત.

મનઃપર્યાય જ્ઞાનનો વિષય ઓછો છતાં અવધિજ્ઞાનથી એ વિશુદ્ધતર માનવામાં આવ્યું છે. એનું કારણ સ્પષ્ટ છે કે વિશુદ્ધિનો આધાર વિષયની ન્યૂનાધિકતા ઉપર નથી, પણ વિષયમાં રહેલી ન્યૂનાધિક સૂક્ષ્મતાઓને જાણવા ઉપર છે, જેમકે બે માણસોમાં

એક એવો છે, જે અનેક શાસ્ત્રોને જાણે છે અને બીજો એક શાસ્ત્રને જાણે છે. પણ જો એક શાસ્ત્રને જાણનારો પોતાના શાસ્ત્ર વિષયને પેલા અને શાસ્ત્રજ્ઞ માણસ કરતાં વધારે ઊંડાણથી, વધારે સૂક્ષ્મતાથી જાણતો હોય તો તેનું તે વિષયનું જ્ઞાન પેલા અનેક શાસ્ત્રજ્ઞ માણસના કરતાં વિશુદ્ધ કહેવાય, ઉચ્ચતર કહેવાય. આ પ્રમાણે વિષય અદ્ય છતાં એની સૂક્ષ્મતાઓને અવધિજ્ઞાન કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં જાણનાર મનઃપર્યાયજ્ઞાન અવધિજ્ઞાન કરતાં વિશુદ્ધતર ગણાય.

અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન એ ત્રણે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષની શ્રેણીનાં છે. એમાં છેલ્લું સર્વવિત્ (રૂપિ-અરૂપિ-સર્વ-વિષયગ્રાહી) છે, માટે તે સકલ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, જ્યારે પહેલાં (અવધિ, મનઃપર્યાય) જે અપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ હોઈ વિકલ પ્રત્યક્ષ ગણાય છે.

હવે ‘જ્ઞાન’ થવા પૂર્વે ઝબકી જનારું ‘દર્શન’ જોઈએ. તેના ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને કેવલદર્શન એમ ચાર ભેદો બતાવ્યા છે. ચક્ષુદ્વારા થનારા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની પૂર્વે થનારું દર્શન તે ચક્ષુદર્શન અને ચક્ષુ સિવાયની ઇન્દ્રિયો તથા મન દ્વારા થનારા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની પૂર્વે થનારું દર્શન તે અચક્ષુદર્શન. અવધિજ્ઞાનની પૂર્વે થનારું અવધિદર્શન અને કેવલજ્ઞાનનું પૂર્વવર્તી તે કેવલદર્શન. મનઃપર્યાયજ્ઞાનની પૂર્વે ‘દર્શન’ માનવામાં નથી* આવ્યું. આ બાબતમાં એમ કહ્યું આવે છે કે અવધિજ્ઞાનનો જે પ્રકાર મનોદ્રવ્યને સ્પર્શે છે તે

* મનઃપર્યાયજ્ઞાનં પટુક્ષયોપશમપ્રભવત્વાદ્ વિશેષમેવ ગૃહ્ણન્નદ્ ઉસ્પદ્યતે, ન સામાન્યમ્, અતો જ્ઞાનરૂપમેવેદમ્, ન પુનરિહ દર્શનમસ્તિ ।

(વિશેષાવશ્યક સામ્યગાથા ૮૧૪ની મલધારિ-ટીકામાં)

જ વિશેષ સૂક્ષ્મ થતાં ‘મનઃપર્યાયજ્ઞાન’ છે, તેથી તેના પૂર્વ-ગામી દર્શન તરીકે અવધિદર્શન સિવાય અન્ય કોઈ દર્શનને શોધવા જવાની જરૂર નથી. મહાન્ આચાર્ય સિદ્ધસેન અવધિ-જ્ઞાન અસંખ્ય ભેદોવાળું હોઈ મનઃપર્યાયજ્ઞાનને તેના એક ભેદ તરીકે તેમાં અન્તર્ગત કરે છે—‘નિશ્ચયદ્વાત્રિશિકામાં’.

“દર્શનથી થતો સામાન્યબોધ એટલો બધો સામાન્ય પ્રકારનો હોય છે કે મિથ્યાદષ્ટિના અને સમ્યગ્દષ્ટિના દર્શનમાં કંઈ ફેર પડતો નથી.

મતિ, શ્રુત અને અવધિ સમ્યગ્દષ્ટિનાં સમ્યગ્જ્ઞાન અને મિથ્યા-દષ્ટિનાં મિથ્યાજ્ઞાન યા અજ્ઞાન મનાયાં છે.

આ બાબત પર થોડો દષ્ટિપાત કરીએ.

ન્યાયશાસ્ત્રમાં વિષયના યથાર્થ જ્ઞાનને પ્રમાણ અને અયથાર્થ જ્ઞાનને અપ્રમાણ માનવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકારનો સમ્યગ્-અસમ્યગ્જ્ઞાન-વિભાગ જૈન અધ્યાત્મશાસ્ત્રને મંજુર છે જ, પરંતુ સમ્યગ્દષ્ટિનું જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન અને મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન યા અજ્ઞાન એ પ્રકારના નિરૂપણની પાછળ જૈન-દર્શનની એક ખાસ દષ્ટિ છે, અને તે એ છે કે જે જ્ઞાનથી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થાય તે સમ્યગ્જ્ઞાન અને જે જ્ઞાનથી આધ્યાત્મિક પતન થાય તે મિથ્યાજ્ઞાન. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને ય સંશય થાય, ભ્રમ થાય, અધૂરી સમજ થાય. તેમ છતાં તે કદાચરહિત અને સત્યગવેષક હોવાથી વિશેષદર્શી સુશના આશ્રયે પોતાની ભૂલ સુધારી લેવા તત્પર હોય છે અને સુધારી લે છે. તે પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે વિષયવાસનાનાં પોષણમાં ન કરતાં આધ્યાત્મિક વિકાસના સાધનમાં જ કરે

છે. સમ્યક્ત્વ વિનાના જીવની સ્થિતિ આથી ઉલટી હોય છે. એને સામગ્રીની અધિકતાને લીધે નિશ્ચયાત્મક અને સ્પષ્ટજ્ઞાન હોઈ શકે છે, એમ છતાં તે કદાચહુ તથા અહંકારને વશ હોઈ પોતાની ભૂલ જણાય તો એ સુધારવા તૈયાર થતો નથી. ખોટાને પણ સાચું કરવા મથે છે. સાચું સમજાય તો એ કદાચહુદિ દોષને લીધે તે સ્વીકારવા અચકાય છે. અભિમાનને લીધે, પકડયું ખોટું હોય, ખોટી રીતનું હોય છતાં છોડતો નથી. અહંકારના આવેશમાં વિશેષદર્શી વિજ્ઞાના વિચારોને પણ તુચ્છ ગણે છે. તે આત્મદષ્ટિ યા આત્મભાવના વગરનો હોય છે, એટલે પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ આધ્યાત્મિક હિતસાધનમાં ન કરતાં સાંસારિક ભોગવાસનાને પોષવા-સંતોષવામાં જ કરે છે, ભૌતિક ઉન્નતિ મેળવવામાં જ કરે છે.

મતલબ એ છે કે જે મુમુક્ષુ આત્માઓ છે તેઓ સમભાવના અભ્યાસી અને આત્મવિવેકવાળા હોય છે. એથી તેઓ પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ સમભાવની પુષ્ટિમાં કરે છે, સાંસારિક વાસનાની પુષ્ટિમાં નહિ. આ કારણથી, ભૌતિક દષ્ટિએ તેમનું જ્ઞાન ગમે તેટલું અલ્પ હોય તો પણ તે સમ્યક્જ્ઞાન કહેવાય છે. કેમકે તે તેમને સન્માર્ગે લઈ જાય છે. એનાથી ઊલટું, જેઓ સંસારવાસનાના રસલોહુપ છે તેવા આત્માઓનું જ્ઞાન ગમે તેટલું વિશાળ અને સ્પષ્ટ હોય છતાં તે સમભાવનું ઉદ્ભાવક ન હોવાથી અને સંસારવાસનાનું પોષક હોવાથી જ્ઞાન ન કહેવાતાં અજ્ઞાન કહેવાય છે. કેમકે તેમનું તે જ્ઞાન તેમને વાસ્તવિક કુશલ માર્ગે ન લઈ જતાં દુર્ગતિનાં માર્ગે લઈ જાય છે. સંસારવાસનાના પોષણમાં વપરાતું જ્ઞાન કુશલમાર્ગી કેમ કહેવાય? ઉન્માર્ગી કહેવાય. એથી એ મિથ્યાજ્ઞાન (અજ્ઞાન) કહેવાય એ દેખીતું છે.

હકીકત એવી છે કે મેળવેલા જ્ઞાનનો સદુપયોગ પણ થઈ

શકે છે અને દુરુપયોગ પણ થઈ શકે છે. મેળવેલા જ્ઞાનના સંબંધમાં સમ્યક્ત્વી અને મિથ્યાત્વીની દૃષ્ટિ જુદી જુદી હોય છે. સમ્યક્ત્વી પોતાના જ્ઞાનનો સદુપયોગ કરવા તરફ વૃત્તિ રાખશે અને તેનાથી કદાચ આવેશવશ યા સ્વાર્થવશ તેનો દુરુપયોગ થશે ત્યારે તેનું અન્તઃકરણ તેને ડાંખશે, જ્યારે મિથ્યાત્વી ભૌતિક વિષયાનન્દનો ઉપાસક હોઈ પોતાના જ્ઞાનનો પોતાના સ્વાર્થ માટે ગમે તે રીતનો ઉપયોગ કરશે. એનાથી ખોટું કામ (પાપાચરણ) થાય તો એ માટે એને કંઈ દુઃખ લાગશે નહિ. ઊલટું, એમાં તે આનન્દ માનશે. સમ્યક્ત્વી માણસ સત્ને સત્ અને અસત્ને અસત્ સમજતો હોવાથી તેનાથી પાપાચરણ થઈ જાય તો તે માટે તેને દુઃખ થાય છે. એ કલ્યાણબુદ્ધિ અને શ્રેયાર્થી આત્મા હોવાથી કલ્યાણના, આત્મોદ્ધારના માર્ગ પર છે, જ્યારે મિથ્યાત્વીને પુણ્ય, પાપનો ભેદ માન્ય ન હોવાથી ઉપરથી ‘ સાહુકારી ’ રીતે વર્તતો હોય તો ય તેની મનોદશા મિથ્યાદૃષ્ટિદ્વિત હોય છે અને આવી સ્થિતિ જ્યાં સુધી ચાલુ રહે ત્યાં સુધી તેના નિસ્તારનો માર્ગ નથી.

આમ જૈન દર્શને ઉપયુક્ત સમ્યગ્-અસમ્યગ્ જ્ઞાનવિભાગ અધ્યાત્મદૃષ્ટિએ જાહેર કર્યા છે.

જીવની (સ્વાભાવિક અને વૈભાવિક) અવસ્થાઓ બતાવતા ‘ ભાવ ’ નિરૂપવામાં આવ્યા છે. ‘ ભાવ ’ એટલે અવસ્થા. ભાવ પાંચ પ્રકારના છે. ઔપશમિકભાવ, ક્ષાયિકભાવ, ક્ષાયોપશમિકભાવ, ઔદયિકભાવ અને પારિણામિકભાવ.

કર્મ આઠ પ્રકારનાં અગાઉ બતાવાઈ ગયાં છે: જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર અને અન્તરાય. એ કર્મોનું સ્વરૂપ ફરી અહીં યાદ કરીને આગળ ચાલીએ.

જ્ઞાન વિષે અગાઉ આપેલા વિવેચનથી જોઈ શકાય છે કે મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવલ એ પાંચ પ્રકારનાં જ્ઞાન હોઈને તેને અવારનવાર કર્મ પણ પાંચ હોય. એટલે મતિ-જ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ, મનઃપર્યાય-જ્ઞાનાવરણ અને કેવલજ્ઞાનાવરણ; એમ જ્ઞાનાવરણ કર્મના પાંચ ભેદો પડે છે. માણસો (પ્રાણીઓ)માં બુદ્ધિનો ઓછોવધતો વિકાસ જોવામાં આવે છે તે આ જ્ઞાનાવરણકર્મના ઓછાવધતા ક્ષયોપશમ(શિથિલીભાવ)નાં કારણે છે. દર્શનના ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન, કેવલદર્શન એમ ચાર ભેદો હોઈ તેમને અવારનવાર કર્મ પણ ચક્ષુદર્શનાવરણ, અચક્ષુદર્શનાવરણ, અવધિદર્શનાવરણ અને કેવલદર્શનાવરણ એ પ્રમાણે ચાર છે. નિદ્રાપંચક* પણ દર્શનાવરણીયમાં લીધાં છે. વેદનીયકર્મના સાતવેદનીય અને અસાતવેદનીય એમ બે ભેદ બતાવી દેવાયા છે. મોહનીયકર્મના દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય એમ બે ભેદ બતાવી દીધા છે. આયુષ્યકર્મ, નામકર્મ, ગોત્રકર્મ અને અન્તરાયકર્મ બતાવી દીધાં છે. દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ અને વીર્યશક્તિમાં વિઘ્ન નાખનાર તરીકે અન્તરાય કર્મના દાનાન્તરાય, લાભાન્તરાય, ભોગાન્તરાય, ઉપભોગાન્તરાય અને વીર્યાન્તરાય એમ પાંચ ભેદો બતાવ્યા છે. માણસો- (પ્રાણીઓ)માં ઓછીવધતી કાર્યશક્તિ જોવામાં આવે છે તે અન્તરાય કર્મના ઓછા વધતા ક્ષયોપશમ (શિથિલીભાવ)ના કારણે છે. દાનાન્તરાય વગેરેનો પ્રભાવ દુનિયામાં જોવામાં આવે છે; તેમજ તેમના ક્ષયોપશમ(શિથિલીભાવ)થી ઉપલબ્ધ થતી દાનાદિ સિદ્ધિઓ જોવામાં આવે છે.

* નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલા, પ્રચલાપ્રચલા અને સ્થાનર્દિ એમ નિદ્રા પાંચ પ્રકારની બતાવી છે. નિદ્રાના ગાંભીર્યની તરતમતાને આશ્રીને આ ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે.

હવે આપણે ઉપર જણાવેલ આત્માના પાંચ ભાવ જોઈએ.

ઔપશમિક ભાવ :

મોહનીય કર્મના ઉપશમથી જે અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તે ઔપશમિક ભાવ છે. મોહનીયનો એક ભેદ જે દર્શનમોહનીય તેના ઉપશમથી (એક પ્રકારનું) જે સમ્યક્ત્વ (સમ્યગ્દર્શન) પ્રાપ્ત થાય છે તે અને મોહનીયનો બીજો ભેદ જે ચારિત્રમોહનીય તેના ઉપશમથી (એક કક્ષાનું) જે ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે તે બંને ઔપશમિક ભાવના કહેવાય છે. ઉપશમથી પ્રગટનાર સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર અનુક્રમે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ અને ઔપશમિક ચારિત્ર કહેવાય છે. આમ ઔપશમિક ભાવ ૨—

૧ સમ્યક્ત્વ અને ૨ ચારિત્ર

ક્ષાયિક ભાવ :

કર્મના ‘ક્ષય’થી થનારી અવસ્થા ક્ષાયિક ભાવ છે. ક્ષાયિક ભાવમાં (કેવલ) જ્ઞાનાવરણક્ષયસમ્ભૂત કેવલજ્ઞાન, (કેવલ) દર્શનાવરણક્ષયસમ્ભૂત કેવલદર્શન, મોહનીય કર્મના એક ભેદના (દર્શનમોહના) ક્ષયથી સમ્પાદિત સમ્યક્ત્વ અને મોહનીય કર્મના બીજા ભેદના (ચારિત્રમોહના) ક્ષયથી સમ્પાદિત ચારિત્ર અને અન્તરાયક્ષયસિદ્ધ પાંચ દાન-લાભ-ભોગ-ઉપભોગ-વીર્ય-લજ્જિઓ એમ નવ લેવાય છે. આમાં ફક્ત ધાતિકર્મક્ષયસાધિત ક્ષાયિકો લેવાયા છે, યદ્યપિ ‘ક્ષય’ સર્વ કર્મોના થાય છે. કેમકે આ નિરૂપણ ફક્ત ભવસ્થપણાને અનુલક્ષીને છે.

ક્ષાયિક ભાવ ૬—

૧ કેવલજ્ઞાન, ૨ કેવલદર્શન, ૩ સમ્યક્ત્વ, ૪ ચારિત્ર અને ૫-૬ દાનાદિ પાંચ લજ્જિઓ.

ક્ષાયોપશમિક ભાવ :

ઘાતી કર્મોના ‘ ક્ષયોપશમ ’ (એક પ્રકારના શિથિલીભાવ) થી પ્રાપ્ત થનારી અવસ્થા ક્ષાયોપશમિક ભાવ કહેવાય છે. જ્ઞાનાવરણ કર્મના શરૂના ચાર ભેદોના ક્ષયોપશમથી સમ્પાદિત મતિજ્ઞાન તથા મતિકુજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન તથા શ્રુતકુજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન તથા વિભંગજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાન એમ સાત ભેદો; દર્શનાવરણના ક્ષયોપશમથી સાધિત ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન એમ ત્રણ ભેદો, મોહનીય કર્મના એક ભેદ (દર્શનમોહનીય) ના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત સમ્યક્ત્વ અને મોહનીય કર્મના બીજા ભેદ (ચારિત્રમોહનીય) ના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત દેશવિરતિરૂપ અથવા સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્ર એમ મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમથી સાધિત ત્રણ ભેદો તથા અન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉપલબ્ધ દાનાદિ પાંચ લબ્ધિઓ એમ બધા મળી અઠાર ભેદો ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ગણાવ્યા છે.

ઉપરના વક્તાવ્યથી જોઈ શકાય છે કે સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર ત્રણ પ્રકારનું છે: ક્ષાયોપશમિક, ઔપશમિક અને ક્ષાયિક. કેમકે મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમ, ઉપશમ અને ક્ષય ત્રણે થાય છે, અને એ ત્રણેથી સધાનાર સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર ત્રિધા હોય. અન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમ અથવા ક્ષય એમ બે જ થતા હોવાથી દાનાદિ લબ્ધિપાંચક ક્ષાયોપશમિક ભાવ અને ક્ષાયિક ભાવ એમ બે જ ભાવોમાં આવે. જ્ઞાનાવરણ તથા દર્શનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમ અથવા ક્ષય બે જ થતા હોવાથી સમ્યગ્ જ્ઞાન અને દર્શન ક્ષાયોપશમિકભાવ અને ક્ષાયિકભાવ એમ બે જ ભાવોમાં આવે. અને અસમ્યગ્જ્ઞાન (મતિરૂપ, શ્રુતરૂપ તથા વિભંગરૂપ) રૂક્ત ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં જ આવે.

ક્ષાયોપશમિક ભાવ ૧૮—

૧ મતિજ્ઞાન, ૨ શ્રુતજ્ઞાન, ૩ અવધિજ્ઞાન, ૪ મનઃપર્યાયજ્ઞાન, ૫ મતિ-અસમ્યગ્જ્ઞાન, ૬ શ્રુત-અસમ્યગ્જ્ઞાન, ૭ વિભંગજ્ઞાન, ૮ અશુદ્ધર્શન, ૯ અઅશુદ્ધર્શન, ૧૦ અવધિદર્શન, ૧૧ સમ્યક્ત્વ, ૧૨ દેશવિરતિ, ૧૩ સર્વવિરતિ, ૧૪-૧૮ દાનાદિ પાંચ લબ્ધિઓ.

ઔદયિક ભાવ

કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થતી સ્થિતિ તે ઔદયિક ભાવ છે. સમગ્ર સંસારી જીવો કર્મોના ઉદયથી જે જે પ્રકારની સ્થિતિઓ-અવસ્થાઓ ધરાવે છે, પામે છે તે બધી સ્થિતિઓ-અવસ્થાઓ ઔદયિક ભાવમાં ગણાય. એમ છતાં મુખ્ય મુખ્ય નિર્દેશ કરી એકવીશ ભેદો ઔદયિક ભાવમાં ગણાવ્યા છે. તે આ :-

અજ્ઞાન અસિદ્ધત્વ, અસંયમ, છ લેશ્યા (કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત-તેજ-પદ્મ-શુકલ), ચાર ક્ષાય (ક્રોધ-માન-માયા-લોભ), ચાર ગતિ (દેવ-મનુષ્ય-તિર્યંચ-નરકગતિ), ત્રણ વેદ (પુરુષ-સ્ત્રી-નપુંસકવેદ) અને મિથ્યાત્વ.

આ ગણાવેલી અવસ્થાઓમાં કઈ કયા કર્મના ઉદયથી છે તે પણ જોઈ લઈએ.

અજ્ઞાન [મિથ્યાજ્ઞાન] મિથ્યાત્વના ઉદયથી છે. બુદ્ધિમાન્ધરૂપ અજ્ઞાન જ્ઞાનાવરણના ઉદયથી છે. અસિદ્ધત્વ આઠે પ્રકારનાં કર્મોના ઉદયથી છે. અસંયમ, અર્થાત્ અવિરતિ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કર્મના ઉદયને આભારી છે. ‘ લેશ્યા ’ મનોયોગપરિણામ છે અને મનોયોગ મનઃપર્યાપ્તિને આભારી હોઈ અને મનઃપર્યાપ્તિ ‘ નામ ’ કર્મનો એક ભેદ હોઈ ‘ લેશ્યા ’ ‘ નામ ’ કર્મ સાથે સંબંધ રાખે છે. ક્ષાય ચારિત્રમોહનીયકર્મોદયથી થનારા છે. ગતિ

ગતિનામ કર્મને આભારી છે. પુરુષાદિ વેદ વેદમોહનીયોદયનું પરિણામ છે. મિથ્યાત્વ મિથ્યાત્વમોહનીયોદયનો પ્રભાવ છે.

આ યાદી ઉપરાંત દર્શનાવરણજન્ય નિદ્રાપંચક, વેદનીયકર્મ-સમ્ભૂત સુખ-દુઃખ, મોહનીયજનિત હાસ્યાદિ છ, આયુષ્યકર્મનાં ચાર આયુષ્ય, નામ-કર્મની પ્રકૃતિપરંપરા, ગોત્રકર્મોદયજન્ય ઉચ્ચ-નીચ ગોત્ર એ બધાંયે ઔદયિક ભાવમાં સમજવાનાં છે. કેમ કે કેાઈ પણ કર્મના ઉદયનું પરિણામ ઔદયિકભાવમાં આવે.

આ નિદ્રાપંચક વગેરે ભાવોનો ઉપરની એકવીશની યાદીમાં શાસ્ત્રે સમાવેશ કરી બતાવ્યો છે. અને ભિન્ન ભિન્ન રીતે સમાવેશ કરી શકાય છે.

ઔદયિક ભાવ ૨૧—

૧ અજ્ઞાન, ૨ અસિદ્ધત્વ, ૩ અસંયમ, ૪-૯ લેશ્યા (૬), ૧૦-૧૩ કષાય (૪), ૧૪-૧૭ ગતિ (૪), ૧૮-૨૦ વેદ (૩), ૨૧ મિથ્યાત્વ.

પારિણામિક ભાવ :

આત્મરૂપ જીવત્વ અને આત્માની વિશેષ સ્થિતિરૂપ ભવ્યત્વ તથા અભવ્યત્વ એ ત્રણ પારિણામિક ભાવ કહેવાય છે.

પારિણામિક ભાવ ૩—

૧ જીવત્વ, ૨ ભવ્યત્વ, ૩ અભવ્યત્વ, આમ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે—

ઔપશમિક ભાવના	૨	લેહ
ક્ષાયિક ભાવના	૯	”
ક્ષયોપશમિક ભાવના	૧૮	”
ઔદયિક ભાવના	૨૧	”
પારિણામિક ભાવના	૩	”

આપણે જાંઘ લીધા હવે આ મુખ્ય મુખ્ય ભાવો કેટલા કયાં કયાં સંભવે છે તે પણ જરા અવલોકી લઈએ.

ક્ષાયિક ભાવ અને પારિણામિક ભાવ એ બે જ ભાવ સિદ્ધ આત્મામાં છે-જ્ઞાનાદિ એ ક્ષાયિક ભાવ અને જીવત્વ એ પારિણામિક ભાવ.

ક્ષાયિક-ઔદયિક-પારિણામિક એ ત્રિકસંયોગ [ત્રણ જ ભાવો] ભવસ્થ કેવલીમાં હોય છે. તે આ પ્રમાણે : તેમનામાં જ્ઞાનાદિ ક્ષાયિકભાવ છે, મનુષ્યગતિ અને લેશ્યા ઔદયિક ભાવ છે અને પારિણામિક ભાવ જીવત્વ છે.

ક્ષાયોપશમિક-ઔદયિક-પારિણામિક એ ત્રણ ભાવો ફક્ત છદ્મસ્થ જીવોમાં જ હોય, અને તે સમગ્ર છદ્મસ્થ જીવોમાં હોય. કેમ કે બધા છદ્મસ્થ પ્રાણીઓમાં ક્ષાયોપશમિક ભાવો અને ઔદયિક ભાવો વર્તે જ છે. કારણ કે ભાવેન્દ્રિય અથવા મતિ-શ્રુત [સત્ યા અસત્] એ ક્ષાયોપશમિક ભાવ અને ગતિ, લેશ્યા વગેરે ઔદયિક ભાવ સમગ્ર છદ્મસ્થ જીવોમાં વર્તે છે. અને આ ત્રિક-સંયોગ (આ ત્રણ જ ભાવ) જેમ સમગ્ર ગતિ-ઓના સમગ્ર મિથ્યાત્વી જીવોમાં હોય છે, તેમ સમગ્ર ગતિ-ઓના સમગ્ર ક્ષાયોપશમિકસમ્યક્ત્વધારક જીવોમાં પણ હોય છે. ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ-ક્ષાયોપશમિક ચારિત્ર ઉભયના ધારક *તિર્થંચો અને મનુષ્યોમાં પણ આ ત્રિક-સંયોગ (આ ત્રણ જ ભાવો) હોય છે.

આ ત્રણ ભાવો ઉપરાંત અન્ય પણ ભાવ યા ભાવો કેઈ

* સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્થંચોમાં 'દેશવિરતિ' (પંચમ) ગુણસ્થાન સુધીનો જ સંભવ છે. દેવો અને નારકોમાં ચતુર્થ ગુણસ્થાન સુધીનો જ સંભવ છે.

છદ્મસ્થ જીવોમાં હોઈ શકે છે. જેમકે, ઔપશમિકસમ્યક્ત્વ-ધારક યા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ-ચારિત્ર ઉભયના ધારકને પ્રસ્તુત ત્રિક-સંયોગ ઉપરાંત ઔપશમિક ભાવ પણ હોય છે. અને જેઓ ઉપશમશ્રેણી વગરના ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વધારક છદ્મસ્થો છે તથા જેઓ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ-ચારિત્ર એ ઉભયના ધારક છદ્મસ્થો છે તેમને પ્રસ્તુત ત્રિક-સંયોગ ઉપરાંત ક્ષાયિક ભાવ પણ હોય છે. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ ચારે ગતિઓના પ્રાણીઓમાં સંભવી શકે છે અને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ-ચારિત્ર એ ઉભયના ધારક કેવળ મનુષ્યો જ હોઈ શકે છે. એ પ્રકારના એ બન્ને વર્ગોમાં ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔદયિક, પારિણામિક એ ચતુષ્ટય જ પ્રાપ્ત થાય. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પણ ચારે ગતિઓમાં સંભવે. એટલે દેવ, નરક, તિર્યંચ એ ત્રણ ગતિઓમાંના ક્ષાયિક-સમ્યક્ત્વધારીઓમાં અને ઉપશમશ્રેણી વગરના અથવા અગિયારમા X ગુણુસ્થાન વગરના ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વી છદ્મસ્થ મનુષ્યોમાં તથા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ-ચારિત્ર ઉભયના ધારક છદ્મસ્થોમાં ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔદયિક, પારિણામિક એ ચતુષ્ટય જ પ્રાપ્ત થાય.

ઔપશમિક-ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક-ઔદયિક-પારિણામિક એ પાંચે ભાવો એક જીવમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. કેવા જીવમાં ? જે ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વી હોવા સાથે ઉપશમશ્રેણીવર્તી (એકાદશ-ગુણુસ્થાનવર્તી*) છે તેમાં.

કર્મના યથાસંભવ ઉદય, ક્ષય, ઉપશમ અને ક્ષયોપશમ એ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ અને ભવના આશ્રયે થાય છે.

* નવમા-દશમા ગુણુસ્થાનોમાં ઔપશમિક ચારિત્ર ન માનવાના હિસાબે.

* અગિયારમા ઉપશાન્તમોહ ગુણુસ્થાનવાળાને જ વસ્તુતઃ ઔપશમિક ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે એ હિસાબે.

આ વિષયમાં પ્રથમ અસાતવેદનીય કર્મનો ઉદય વિચારીએ. અસાતવેદનીય કર્મ સર્પ, વિષ, કંટક, ખરાબ અશનપાન વગેરે દ્રવ્યના આશ્રયે, ખરાબ ઘર, મકાન, જગ્યા અથવા કારાવાસ જેવા ક્ષેત્રના આશ્રયે, અશાન્તિકારક યા રોગિષ્ઠ ઋતુ જેવા કાળના આશ્રયે, ખરાબ પ્રકૃતિ, ચિન્તાત્ સ્વભાવ, ઘડપણ યા રોગ જેવા ભાવના આશ્રયે અને તિર્યચ અથવા દરિદ્ર મનુષ્ય આદિ ગતિરૂપ ભવના આશ્રયે ઉદયમાં આવે છે.

હવે એ કર્મનો ક્ષય જોઈએ. એ કર્મનો ક્ષય સદ્ગુરુ-ચરણાદિરૂપ દ્રવ્યના આશ્રયે, પવિત્ર તીર્થાદિરૂપ ક્ષેત્રના આશ્રયે, અનુકૂળ સમયરૂપ કાળના આશ્રયે, સમ્યગ્જ્ઞાનચારિત્રરૂપ ભાવના આશ્રયે અને યોગ્ય માનવજન્મરૂપ ભવના આશ્રયે સધાય છે.

મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મને ઘટાવીએ એ કર્મનો ઉદય અજ્ઞાની દુર્માર્તિ દુર્જનરૂપ દ્રવ્યના આશ્રયે, સંસ્કારહીન ક્ષેત્રના આશ્રયે, કુવાતાવરણદૂષિત યા કુસમયરૂપ કાળના આશ્રયે, અસદ્ઉપદેશ અથવા દુઃસંગ જેવા ભાવના આશ્રયે, અને અસંસ્કારી જન્મરૂપ ભવના આશ્રયે ઉપસ્થિત થાય છે.

એ કર્મના ક્ષય-ક્ષયોપશમ-ઉપશમ ઉત્તમસંજોગરૂપ દ્રવ્યના આશ્રયે, સંસ્કારસમ્પન્ન ક્ષેત્રના આશ્રયે, અનુકૂલસમયરૂપ કાળના આશ્રયે, સમ્યગ્જ્ઞાન-સદાચરણરૂપ ભાવના આશ્રયે અને યોગ્યજન્મરૂપ ભવના આશ્રયે થાય છે.

ઉદય અને ક્ષય બધાં કર્મોનો થાય છે. ક્ષયોપશમ ફક્ત ધાતી કર્મોનો જ થાય* છે. ઉપશમ કેવળ મોહનીય કર્મનો જ થાય છે.

* કારણ કે ધાતી કર્મનો ક્ષયોપશમ થવાથી (તેના પ્રમાણમાં) ગુણો પ્રગટ થાય છે. અધાતી કર્મ કોઈ ગુણને દબાવતાં નથી, જેથી તેનો ક્ષયોપશમ હોય નહિ.

આઠ પ્રકારનાં કર્મો પૈકી દરેક કર્મના ઉદયથી નીપજતું પરિણામ અગાઉ બતાવાઈ ગયું છે. હવે ઉપશમ અને ક્ષયોપશમ જોઈએ.

રાખથી ઢંકાયેલા અગ્નિની જેમ કર્મની સર્વથા (નિશ્ચિત મુદત સુધી) અનુદયાવસ્થા [પ્રદેશથી પણ ઉદયનો અભાવ] તે ઉપશમ મોહનીયકર્મના બે ભેદો પૈકી દર્શનમોહના ઉપશમથી ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રમોહના ઉપશમથી ઔપશમિક ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે.

ઘાતી કર્મો પૈકી જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણના *ક્ષયોપશમથી સત્ યા અસત્ જ્ઞાન, અને દર્શન (એ ક્ષયોપશમના

* ક્ષયોપશમમાં ક્ષય અને ઉપશમ એ બે શબ્દો છે. ‘ ક્ષય ’ એટલે ઉદયપ્રાપ્ત કર્મદલિકોનો ક્ષય એ તો બધા ક્ષયોપશમમાં હોય છે, પણ (ક્ષયોપશમને લગતો) ઉપશમ બે રીતનો હોય છે. એક, મિથ્યાત્વ અને અનન્તાનુબન્ધી આદિ બાર કષાયો એ સર્વઘાતીx પ્રકૃતિઓના ક્ષયોપશમ વખતનો અને બીજો, મતિજ્ઞાનાવરણ વગેરે દેશઘાતી પ્રકૃતિઓના ક્ષયોપશમ વખતનો. ઉપર્યુક્ત મિથ્યાત્વાદિ સર્વઘાતી પ્રકૃતિઓના ક્ષયોપશમ વખતનો જે ઉપશમ છે તે તે કર્મના વિપાકોદયના નિરોધરૂપ હોય છે, અર્થાત્ સત્તાગત તે કર્મોને એવાં દુર્બળ બનાવી મૂક્યાં હોય છે કે સ્વરૂપે અર્થાત્ પોતાની અસલી શક્તિ મુજબ ફળ આપી

x અનન્તાનુબન્ધી ચાર કષાયો સમ્યક્ત્વને, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ ચાર કષાયો દેશવિરતિને અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ચાર કષાયો સર્વવિરતિને સર્વથા હણે છે. મિથ્યાત્વ સમ્યક્ત્વને સર્વથા હણે છે. માટે એ બાર કષાયો અને મિથ્યાત્વ સર્વઘાતી છે. સંજ્વલન કષાયો ચારિત્રલબ્ધિને દેશથી (અંશતઃ) હણે છે માટે દેશઘાતી છે. કેવલજ્ઞાન-દર્શનાવરણ સર્વઘાતી છે, પણ તેનો ક્ષય જ થાય છે, ‘ ક્ષયોપશમ ’ નામનો શિથિલી ભાવ થતો નથી.

પ્રમાણમાં) પ્રગટે છે. એ બન્ને કર્મોના ક્ષયોપશમ નાનામાં નાના જીવજન્તુ પણ ધરાવતો હોય છે. કેમકે એનામાં પણ અદ્ય, અદ્યતર યા અદ્યતમ પણ જ્ઞાનમાત્રા અવશ્ય હોય છે. જીવનું સ્વરૂપ એતના છે, એટલે કોઈ જીવ સર્વથા જ્ઞાન-

શકે નહિ એવો તે ઉપશમ હોય છે. મતલબ એ છે કે તે ક્ષયોપશમમાં તે કર્મોના પ્રદેશોદય જ હોય છે, વિપાકોદય નહિ જ. અર્થાત આ સર્વધાતી કર્મપ્રકૃતિઓનો ક્ષયોપશમ ત્યારે જ સંભવિત છે કે જ્યારે એનો પ્રદેશોદય જ હોય.

પરંતુ મતિજ્ઞાનાવરણ વગેરે દેશધાતી કર્મપ્રકૃતિઓનો ક્ષયોપશમ એવો હોય છે કે એમાં એ કર્મોનાં મન્દરસયુક્ત કેટલાંક દલિકોનો વિપાકોદય પણ સાથે હોય છે, છતાં વિપાકોદયવાળાં કર્મદલિકો અદ્યપરસયુક્ત હોવાથી સ્વધાત્ય ગુણનો ધાત કરી શકતાં નથી. વિપાકોદયપ્રાપ્ત કર્મદલિકોની રસશક્તિ જેટલી મંદ હોય છે તેના પ્રમાણમાં મતિજ્ઞાનાદિ ગુણો આવીર્ભૂત થતાં રહે છે.

મતિ, શ્રુત વગેરે જે, જીવને અનાદિથી છે તેનાં આવરણભૂત કર્મોના ક્ષયોપશમ પણ અનાદિથી જ વહેતો આવતો મનાય અને તેમાં તે દેશધાતી કર્મોના દેશધાતી જ રસનો ઉદય હોવાનું હોઈ શકે, સર્વધાતી રસનો ઉદય હોવાનું નહિ. કેમકે *દેશધાતી કર્મના વિપાકોદયમિશ્રિત

* કેવલજ્ઞાન-દર્શનાવરણ સિવાય જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીયના સંજ્વલન કષાય તથા નોકષાય અને પાંચ અન્તરાય એટલાં દેશધાતી કર્મ છે. નિદ્રા સર્વધાતીમાં ગણાવી છે.

કર્મની ફલપ્રદ શક્તિને ‘રસ’ કહેવામાં આવે છે. એની તીવ્રતા-મન્દતાની તરતમતા બહુવિધ છે, સ્વધાત્ય ગુણને સર્વથા હણનારી કર્મપ્રકૃતિઓ સર્વધાતી અને દેશતઃ (અંશતઃ) હણનારી, દેશધાતી કહેવાય છે. સર્વધાતી કર્મનો રસ સર્વધાતી જ હોય છે, જ્યારે દેશધાતી કર્મનો રસ કોઈ સર્વધાતી હોય છે, તો કોઈ દેશધાતી.

શૂન્ય હોઈ શકે જ નહિ. સૂક્ષ્મતમ જીવનું પણ ધનધોર જ્ઞાનાવરણ પણ અત્યદ્ય છિદ્રલેશમાં ઉઘાડું હોય છે, રહે છે.

અન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી, અર્થાત્ દાન-લાભ-ભોગ-ઉપભોગ-વીર્ય એ પાંચના પ્રતિબન્ધક અન્તરાયો પૈકી જે અન્તરાયનો જેટલો ક્ષયોપશમ હોય તેના પ્રમાણમાં તે અન્તરાયથી આવૃત દાનકારિતા, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ અને વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

મોહનીય કર્મના જે લેહો પૈકી દર્શનમોહના ક્ષયોપશમથી

ક્ષયોપશમના વખતે એ કર્મનું સર્વધાતીરસયુક્ત કોષ્ટ પણ દલિલ ઉદયમાન હોતું નથી. પણ ચક્ષુદર્શનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ જેવાં આવરણો જ્યાં સુધી સર્વધાતી રસે ઉદયમાન હોય ત્યાં સુધી તેમનો ક્ષયોપશમ હોઈ શકે નહિ. તેમ જ તેમનાથી આવૃત ગુણો પ્રગટે નહિ; પણ જ્યારે એ આવરણોનો સર્વધાતી રસ દેશધાતી બની જાય ત્યારે એ કર્મોનો ક્ષયોપશમ થાય, પણ ઉપર કહ્યું તેમ, દેશધાતી કર્મોનો ક્ષયોપશમ તે કર્મોનાં દેશધાતીરસયુક્ત દલિકોના વિપાકોદયમિશ્રિત જ હોય છે, કિન્તુ વિપાકોદયપ્રાપ્ત દલિકો અદ્વપરસવાળા હોવાથી સ્વધાત્ય ગુણનો ધાત કરી શકતાં નથી.

ક્ષયોપશમમાંના ઉપશમનો જે અર્થ આપણે જોયો તેના કરતાં ઔપશમિકના ઉપશમનો અર્થ વધુ વિશાળ છે. અર્થાત્ ક્ષયોપશમના ઉપશમનો અર્થ છે. વિપાકોદય સંબંધી યોગ્યતાનો અભાવ યા તીવ્ર રસનું મન્દ રસમાં પરિણમન હોવું, અર્થાત્ મન્દવિપાકોદય પણ ઔપશમિકના ઉપશમનો અર્થ છે. પ્રદેશોદય અને વિપાકોદય બંનેનો (ઉદયમાત્રનો) અભાવ. કેમકે ક્ષયોપશમમાં કર્મનો ક્ષય જારી રહે છે, જે ક્રમમાં ક્રમ પ્રદેશોદય સિવાય બની જ ન શકે, પરંતુ ઉપશમમાં આવત નથી. જ્યારે કર્મનો ઉપશમ થાય છે ત્યારથી જ એનો ક્ષય એટલી મુદત સુધી રોકાઈ જાય છે.

ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રમોહના ક્ષયોપશમથી ક્ષાયોપશમિક ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે.

સમ્યક્ત્વની વિરોધી મિથ્યાત્વવૃત્તિઓ કેવી હોય છે તે પાંચ ભેદોમાં શાસ્ત્રકાર જણાવે છે. તે આ પ્રમાણે:—

(૧) આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ એટલે તત્ત્વની પરીક્ષા કર્યા વગર કોઈ એક સિદ્ધાંતના પક્ષપાતી બની અન્ય સિદ્ધાંતનું ખંડન કરવું તે.

સમ્યક્ત્વની કદિ અપરીક્ષિત સિદ્ધાંતનો પક્ષપાત કરતો નથી. અતએવ જે વ્યક્તિ તત્ત્વપરીક્ષાપૂર્વક કોઈ એક પક્ષ સ્વીકારી અન્ય પક્ષનું ખંડન કરે છે તે આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વી ન કહેવાય. જે કુલાચાર માત્રથી પોતાને જૈન (સમ્યક્ત્વ) માની તત્ત્વપરીક્ષણ કરતો નથી, સદ્સદ્વિવેક ધરાવતો નથી અને નિર્વિવેકપણે ‘લકીરના ફકીર’ જેવો છે તે નામથી ‘જૈન’, પણ વસ્તુતઃ ‘આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વી’ છે. ‘માપતુષ’ મુનિ વગેરેની જેમ તત્ત્વપરીક્ષા કરવામાં સ્વયં અસમર્થ માણસો પણ જે ગીતાર્થ (યથાર્થ પરીક્ષાબુદ્ધિવાળા બહુશ્રુત)ના આશ્રય હેઠળ હોય તો તેઓ આ મિથ્યાત્વવાળા નથી. કેમ કે ગીતાર્થના આશ્રય નીચે રહેવાથી મિથ્યા પક્ષપાતનો સંભવ રહેતો નથી.

(૨) અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ એટલે ગુણ-દોષની પરીક્ષા કર્યા વગર જ બધા પક્ષો બરાબર છે એમ માનવું તે.

આ મિથ્યાત્વ મન્દબુદ્ધિવાળા અને પરીક્ષા કરવામાં અસમર્થ એવા સાધારણ માણસોમાં મળી આવે છે. આવા માણસો પ્રાયઃ સમજ વગર એવું બોલતા હોય છે.

(૩) આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ એટલે પોતાનો પક્ષ અસત્ય જાણીને પણ એની સ્થાપના કરવા માટે દુરભિનિવેશ (દુરાગ્રહ) કરવો તે.

જે દુરાગ્રહી નથી અને શુદ્ધ સત્યજિજ્ઞાસુ તથા યથાર્થ કલ્યાણકામી છે તેવાની પણ શ્રદ્ધા પોતાની બુદ્ધિમત્તા કે વિચારકુશલતાના અભાવે અથવા માર્ગદર્શક કે ગુરુની ગલતીના પ્રભાવે વિપરીત બની જાય છે, છતાં તે ‘આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વી’ નથી. કેમકે તે ઉક્તસદ્ગુણસમ્પન્ન હોઈ, તેની, ઉપરના કારણે બનેલી વિપરીત શ્રદ્ધા તેના સમ્યક્ત્વને રૂંધનારી નથી.* અને યથાર્થ માર્ગદર્શક મળી જતાં તેની શ્રદ્ધા યથાર્થ બની જાય છે.

શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકર, શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ આદિ આચાર્યોએ પોતપોતાના પક્ષનું સમર્થન કરીને ઘણું કહ્યું છે, તે પણ તેમને આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વી કહી શકાય નહિ. કેમકે તેઓએ અવિચ્છિન્ન પ્રાવચનિક પરંપરાના આધાર પર શાસ્ત્રતાત્પર્યને પોતપોતાના પક્ષને અનુકૂલ સમજી પોતપોતાના પક્ષનું સમર્થન કર્યું છે, પક્ષપાતથી નહિ એનાથી ઊલટું, ‘જમાલિ’ વગેરેએ શાસ્ત્રતાત્પર્યને સ્વપક્ષથી પ્રતિકૂલ જાણવા છતાં પોતાના પક્ષનું સમર્થન કર્યું છે, માટે તેઓ ‘આભિનિવેશિક’ કહેવાય છે.

* આ વાત ‘કમ્મપયડિ’ના ઉપશમનાધિકારની ૨૪મી ગાથાનું “સદ્દહ્મ અસંભાવં અજાણમાણો ગુહનિયોગા ॥” આ ઉત્તરાર્થ સ્પષ્ટપણે જણાવે છે.

આની ટીકામાં ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી કહે છે કે :-

અભિનિવેશરહિત માણસ મિથ્યાદષ્ટિના આશ્રયથી અસદ્ભૂત અર્થનું શ્રદ્ધાન ધરાવે તો તે તેના સ્વાભાવિક પારમર્ષમાર્ગશ્રદ્ધાનને અડચણકારક થતું નથી, અર્થાત્ તેના સમ્યક્ત્વને વાંધો આવતો નથી. પરંતુ અભિનિવેશી માણસ સ્વપક્ષમાં હોય કે પરપક્ષમાં, મિથ્યાત્વવાળો છે.

(૪) સાંશયિક મિથ્યાત્વ એટલે દેવ આદિ કલ્યાણભૂત તત્ત્વોમાં સંદેહશીલ બનવું તે.

સૂક્ષ્મ વિષયોમાં ઉચ્ચકોટીના સાધુઓને પણ સંશય પેદા થાય છે, પણ તે મિથ્યાત્વરૂપ નથી. કેમકે આખરે મહાન્ જ્ઞાની સત્પુરુષો પ્રમાણ હોઈ, એવા સૂક્ષ્મ વિષયોના પ્રશ્નો તેમના પર છોડી દેવાથી આધ્યાત્મિક નિરાંતમાં કશી ખલેલ પડતી નથી.

(૫) અનાલોગ મિથ્યાત્વ એટલે વિચાર અને વિશેષ જ્ઞાનનો અભાવ, અર્થાત્ મોહથી પ્રગાઢતમ અવસ્થા. આ એકેન્દ્રિયાદિ ક્ષુદ્રતમ જંતુઓમાં તથા વિમૂઢ જીવોમાં હોય છે.

આવા પ્રકારનું મિથ્યાત્વ નિરસ્ત થતાં પ્રાપ્ત થતું સમ્યક્ત્વ ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક યા ક્ષાયિક હોય છે, જેમના સ્વરૂપ જોવાઈ ગયાં છે. એ ત્રણમાં ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ અન્તર્મુદૂર્ત-પ્રમાણ જ હોય છે. ભવ્યાત્માને મુક્તિની પ્રાપ્તિ સુધીમાં વધુમાં વધુ પાંચ વાર ઉપશમ-સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. પહેલવહેલું અનાદિમિથ્યાદષ્ટિને અનંતાનુબંધી ચાર કષાય અને મિથ્યાત્વના ઉપશમનથી તે પ્રાપ્ત થાય છે, અને પછી ઉપશમશ્રેણીભવાન્ત સુધીમાં વધુમાં વધુ ચાર વાર પ્રાપ્ત થતી હોવાથી તે સમયે ચાર વાર ઉપશમ-સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. [આ ઉપશમ-શ્રેણી તે અનંતાનુબંધી ચાર કષાયો અને ત્રિવિધ દર્શનમોહનીય એ સાતના ઉપશમનની ક્રિયા.]

ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ જીવને અસંખ્ય વાર પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુદૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કિંચિત્-અધિક છાસઠ સાગરોપમ કાળની છે.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી જતું નથી. સંસારવાસની

અપેક્ષાએ તેની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુદૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કિંચિત્-અધિક તેત્રીસ સાગરોપમ કાળની છે.

દ્વાયોપશમિક સમ્યક્ત્વમાં સત્યની ઉપલબ્ધિ હોય છે, સત્ય પર અથવા મૌલિક-કલ્યાણભૂત-તત્ત્વોમાં દૃઢ શ્રદ્ધા હોય છે; પણ સાથે નામમોહ જેવું થોડું કસ્તર પણ રહે છે. જેવું કે, ‘અન્યના બનાવેલા દેવાલયના દેવ કરતાં પોતાના બનાવેલા દેવાલયના દેવ પર એનેX વધારે પક્ષપાત હોય છે.’ ‘દેવો-દેવાધિદેવો પૈકી એકના કરતાં બીજા પર* વધુ પક્ષપાત હોય છે.’ ધર્મના બાહ્ય સાધન કે પ્રણાલી પર ધર્મના નામ નીચે તેને મોહ-મમતા હોય છે, એટલું જ નહિ, તે માટે તે કાષાયિક આવેશમાં પણ ચડી જાય છે. નામમોહ, કાળમોહ-પ્રાચીનતામોહ, ગુરુમોહ, ગચ્છાદિમોહ વગેરે મોહનાં રજકણના યોગે સમ્યક્ત્વસુલભ સમભાવમાં થોડીક ખરાબી લાગી જવાથી એ સમ્યક્ત્વ જરા અશુદ્ધ બની જાય છે. આ સમ્યક્ત્વ સૂક્ષ્મ વિષયમાં સન્દિગ્ધ યા શંકાશીલ થતાં ક્યારેક વિકલ્પાકુલ પણ બની જાય છે. ઔપશમિક અને દ્વાયિક સમ્યક્ત્વમાં આ પ્રકારની અશુદ્ધિ હોતી નથી. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ થોડા જ સમય માટે હોય છે અને દ્વાયિક સમ્યક્ત્વ હુમેશાને માટે હોય છે. શુદ્ધ આત્મ પરિણામરૂપ આ બે સમ્યક્ત્વો વચ્ચે કાળમર્યાદાનું મોટું અન્તર છે. અલબત્ત,

x સ્વકારિતેઽર્હચ્ચૈત્યાદૌ દેવોઽયં મેઽન્યકારિતે ।

અન્યસ્યાયમિતિ આમ્યન્ મોહાચ્છ્રાદ્ધોઽપિ ચેષ્ટતે ॥

(ગોમ્મટસાર, જીવકાંડ ટીકા)

* સમેઽપ્યનન્તશક્તિત્વે સર્વેષામર્હતામયમ્ ।

દેવોઽસ્મૈ પ્રભુરેષોઽસ્મા દિત્યાસ્થા સુદશામપિ ॥

(ગોમ્મટસાર, જીવકાંડ ટીકા)

ઉપશમ અને ક્ષયના પ્રભાવમાં અન્તર હોવાથી તે બંને સમ્યક્ત્વો વચ્ચે તત્ત્વદર્શનના આલોકમાં તેટલા પૂરતો ફરક હશે જ.

ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વમાં વર્તમાન આત્મા મિથ્યાત્વમોહનીય અને મિશ્રમોહનીય એ બે પુંજોનો ક્ષય કરી જ્યારે સમ્યક્ત્વ મોહનીયરૂપ શુદ્ધ પુંજનાં અન્તિમ પુદ્ગલોને વેદતો હોય છે ત્યારે તે અવસ્થા ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની છેલ્લી ખતમ થવાની અવસ્થા છે, જેને ‘વેદક’ એવું નામ પણ અપાયેલું છે. એ અન્તિમપુદ્ગલવેદન સમાપ્ત થતાં પુંજત્રયનો પૂરો નાશ થવાથી ‘ક્ષાયિક’ સમ્યક્ત્વ પ્રગટે છે. ‘ક્ષાયિક’ સમ્યક્ત્વનું પ્રકટીભવન એ એ પ્રકારની ક્ષપકશ્રેણી ગણાય, એ જ પ્રમાણે સમગ્ર દર્શનમોહ (સપ્તક)નું ઉપશમન, જે વડે ‘ઓપશમિક’ સમ્યક્ત્વ પ્રકટ થાય છે તે તે પ્રકારની ઉપશમશ્રેણી ગણાય. ચારિત્રમોહની ઉપશમનક્રિયાની ધારારૂપ ઉપશમશ્રેણી અથવા ચારિત્રમોહની ક્ષપણુક્રિયાની ધારારૂપ ક્ષપકશ્રેણી માટે પૂરી તૈયારી આઠમા ગુણુસ્થાનમાં કરીને નવમા ગુણુસ્થાનમાં આત્મા તે મોહની ઉપશમનક્રિયા યા ક્ષપણુ ક્રિયા કરવા માંડે છે, જેમાં ચારિત્રમોહરૂપ ક્રોધાદિ કષાયો અને એમના સહચારી તથા એમના પોષક હાસ્યાદિ નોકપાયોનું ઉપશમન યા ક્ષપણુ શરૂ થાય છે. નવમા અને દશમા ગુણુસ્થાનોમાં ઉપશમક ઉપશમનનું અને ક્ષપક ક્ષપણુનું કામ કરે છે. એ કામ પૂરું થવા પર આવતાં દશમા ગુણુસ્થાનથી એ બંને સાધકોના રસ્તા જૂદા પડે છે. ઉપશમક જે તરફ વળે છે, જ્યાં પહોંચે છે તે ‘ઉપશાન્તમોહ’ ગુણુસ્થાનક (૧૧મું) અને ક્ષપક જે તરફ વળે છે, જ્યાં પહોંચે છે તે ‘ક્ષીણમોહ’ ગુણુસ્થાન (૧૨મું). ‘ક્ષીણમોહ’ આત્મા પૂર્ણ કૃતાર્થ થઈ પૂર્ણ આત્મા બને છે, પણ ‘ઉપશાન્તમોહ’ આત્માનો મોહ ઉપશાન્ત જ થવાથી, ક્ષીણ ન થવાથી, પાછો બહુ જ થોડા સમયમાં ઉદયમાં આવે છે, અને એ આત્મા જેમ

ચડ્યો હોતો તેમ નીચે પડે છે. નીચે પડતો કોઈ યોગ્ય ભૂમિ પર પોતાને સંભાળી લે અને અદ્ભ્ય આત્મવીર્ય ફેરવી પૂર્ણ ઉત્કાન્તિનો ક્ષપકશ્રેણીનો માર્ગ ગ્રહણ કરે તો તે જ ભવમાં તે કેવલી બની શકે છે. અન્યથા જે પ્રમાદવૃત્તિ એની વધતી જ જાય તો એ સમ્યક્ત્વને પણ વમીને પહેલી મિથ્યાત્વભૂમિએ જઈ પડે છે.

આઠ કર્મો પૈકી ચાર ઘાતી કર્મોની ટુકડી સાથે નષ્ટ થાય છે અને ચાર અઘાતી કર્મોની ટુકડી સાથે નષ્ટ થાય છે. આઠ કર્મોના ક્ષયનાં ફળ આ પ્રમાણે છે—

જ્ઞાનાવરણના ક્ષયનું ફળ અનન્ત જ્ઞાન, દર્શનાવરણના ક્ષયનું ફળ અનન્ત દર્શન, વેદનીયના ક્ષયનું ફળ અનન્ત સુખ, મોહનીયના જે ભેદો પૈકી દર્શનમોહના ક્ષયનું ફળ પરિપૂર્ણ સમ્યક્ત્વ તથા ચારિત્રમોહના ક્ષયનું ફળ પરિપૂર્ણ ચારિત્ર, આયુષ્યકર્મના ક્ષયનું ફળ અક્ષય સ્થિતિ, નામ તથા ગોત્ર એ બન્ને કર્મોના ક્ષયનું સંયુક્ત ફળ અમૂર્ત અનન્ત આત્માએ ની એકત્ર અવગાહના અને અન્તરાયના ક્ષયનું ફળ અનન્તવીર્ય એમ અષ્ટકર્મક્ષયજન્ય ફલની શ્રુતિ છે.

આ સમગ્ર વિવેચનનો સારાંશ ઉપર આવતાં, સાચા સમજણ અને સાચું આચરણ એ જે જ ઉપર કલ્યાણસિદ્ધિનો દારમદાર છે. એ જે ભૂમિકાઓમાં પહેલીને સમ્યક્ત્વ યા સમ્યગ્-દર્ષિ અને બીજીને ચારિત્ર (સમ્યક્ચારિત્ર) કહેવામાં આવે છે. આમાં પહેલી વસ્તુ મોહનીય કર્મનો જે વિભાગ વીંખાવાથી પ્રગટે છે તે ‘ દર્શનમોહ ’ છે, અને મોહનીય કર્મનો જે વિભાગ વીંખાવાથી બીજી વસ્તુ પ્રગટે છે તે ‘ ચારિત્રમોહ ’ છે. આમ સાચી [કલ્યાણભૂત] સમજ અને સાચું આચરણ એ

જીવનનાં મૂળભૂત ઉચ્ચ તત્ત્વો મોહનીય કર્મના પરાભવ થવા ઉપર આધાર રાખે છે; અર્થાત્ મોહનીય કર્મનો દષ્ટિને-દર્શનને આવરનારો જે પહેલો ‘દર્શનમોહ’ નામનો વિભાગ છે તે જેટલા પ્રમાણમાં વીંખાય છે તેના પ્રમાણમાં દષ્ટિ ખુલે છે અને જ્યારે એ વિભાગ પૂર્ણપણે તૂટે છે ત્યારે દષ્ટિ પૂર્ણપણે પ્રગટે છે. દષ્ટિ ખુલ્યા કે પ્રગટ્યા પછી જે ચારિત્રના અવરોધોને હટાવવાનું અતિ કઠિન અને પ્રખરપ્રયત્નસાધ્ય કામ બાકી રહે છે. પણ દષ્ટિ ખુલ્યા પછી એ કામ વહેલું-મોડું જરૂર સધાઈ જાય છે. મોહનીય કર્મનો ચારિત્રને આવરનારો બીજો ‘ચારિત્ર-મોહ’ નામનો વિભાગ જેટલા પ્રમાણમાં વીંખાય છે તેના પ્રમાણમાં ચારિત્ર પ્રગટે છે, અને જ્યારે એ વિભાગ પૂર્ણપણે નષ્ટ થાય છે ત્યારે પૂર્ણપણે ચારિત્ર પ્રગટે છે. આમ દર્શનમોહ તૂટ્યા પછી ચારિત્રમોહ તૂટતાં આપું મોહનીય કર્મ ખતમ થઈ જાય છે અને એ ખતમ થતાં તરત જ એના સહયોગિભૂત બીજાં સઘળાં ‘ઘાતી’ (આત્મગુણોનો ઘાત કરનારાં) કર્મો નષ્ટ થઈ જાય છે અને આત્મા મુક્ત બને છે-શારીરિક જીવન વર્તમાન હોય તો જીવનમુક્ત, અને પછી વિદેહમુક્ત.

દૂંકમાં આત્મા સંબંધી ખરી સમજણ પ્રગટે છે ત્યારે ‘દર્શનમોહ’નું આવરણ ખસે છે અને ‘સમ્યક્ત્વ’ અર્થાત્ સમ્યગ્દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. સમ્યક્દષ્ટિ પ્રાપ્ત થતાં જ્ઞાન સમ્યક્-જ્ઞાન બને છે અને આગળ વધતાં જ્યારે વર્તનમાંથી અસંયમ, આસક્તિ અને કષાયનો નાશ થાય છે ત્યારે એ ચારિત્રમોહનો નાશ હોઈ એના ફલરૂપ સમ્યક્ ચારિત્ર પ્રગટે છે. આ પ્રમાણે સમ્યગ્દષ્ટિ, સમ્યક્જ્ઞાન અને તદનુરૂપ સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણ વડે મુક્તિ પમાય છે.

(૧૬)

લેશ્યા

જૈનશાસ્ત્રનિરૂપિત “ લેશ્યા ” વિષય જોઈએ.

બન્ધ-મોક્ષનો આધાર મુખ્યત્વે મનના ભાવ ઉપર રહેતો હોવાથી અમુક ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ અંગે મનના ભાવ-મનના અધ્યવસાય કેવા પ્રકારના વર્તે છે તે પ્રત્યે લક્ષ આપવાની જરૂર છે.

મનના અધ્યવસાય એક સરખા નથી હોતા, નથી રહેતા, બદલાયા કરે છે. ક્યારેક કાળા-કલુષિત બને છે, ક્યારેક કાબરચીતરા બને છે, ક્યારેક સેજસેજ જેવા, ક્યારેક સારા, ક્યારેક વધુ સારા અને ક્યારેક ઉચ્ચ શ્રેણીના ઉજ્જવલ બને છે. આ આપણા અનુભવની વાત છે. આ મનના પરિણામ અથવા કહો કે મનના ભાવ એને ‘ લેશ્યા ’ કહેવામાં આવે છે. સ્ફટિક રત્નની પાસે જે રંગની ચીજ રાખવામાં આવે, સ્ફટિકરત્ન તેવા રંગવાળું જોવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારના સંયોગથી મનના પરિણામ (અધ્યવસાય) બદલાયા કરે છે. માણસને ક્રોધ આવે છે ત્યારે એના મનોગત ક્રોધની અસર એના ચહેરા ઉપર કેવી દેખા દે છે ! તે વખતે એનો ચહેરો ક્રોધથી લાલચોળ અને વિકૃત બની જાય છે. ક્રોધના અણુસંઘાતનું જે માનસિક આન્દોલન તેનો આ દેખાવ છે, જે ચહેરા ઉપર ફરી વળે છે. ભિન્નભિન્ન અણુસંઘાતના યોગે મન ઉપર જુદી જુદી અસર કે મનના જુદા જુદા પરિણામ થાય છે તે ‘ લેશ્યા ’ છે. આવા અણુસંઘાત કે પુદ્ગલ-દ્રવ્યોનું વર્ગીકરણ છ જાતનું બતાવવામાં આવ્યું છે, જેમકે કૃણ્ણવર્ણનાં, નીલવર્ણનાં, કાપોત (વેંગણના ફૂલ જેવા) વર્ણનાં, પીતલવર્ણનાં (ઊગતા સુર્યાના વર્ણનાં), પદ્મવર્ણ (સુવર્ણવર્ણ)નાં અને

શુકલવર્ણનાં દ્રવ્યો. આવાં દ્રવ્યો પૈકી જે પ્રકારનાં દ્રવ્યોનું સાન્નિધ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, મનનો અધ્યવસાય તે દ્રવ્યોને અનુરૂપ તેવા રંગનો બની જાય છે. આનું નામ લેશ્યા. કહ્યું છે—

કૃષ્ણાદિદ્રવ્યસાચિવ્યાત્ પરિણામો ય આત્મનઃ ।

સ્ફટિકસ્યેવ તત્રાયં 'લેશ્યા' શબ્દઃ પ્રવર્તતે ॥

અર્થાત્—કૃષ્ણ વગેરે વર્ણનાં દ્રવ્યોના સાન્નિધ્યમાં—જેમ સ્ફટિકમાં તેમ—આત્મામાં જે પરિણામ પેદા થાય છે તેને 'લેશ્યા' કહેવામાં આવે છે.

કૃષ્ણ, નીલ તથા કાપોત વર્ણનાં દ્રવ્યો અશુભ છે અને તેજ, પદ્મ તથા શુકલ વર્ણનાં દ્રવ્યો શુભ છે. અશુભોમાં પણ અશુભતમ, અશુભતર અને અશુભ, તથા શુભોમાં શુભ, શુભતર અને શુભતમ એમ અનુક્રમે તારતમ્ય છે. શુભ દ્રવ્યોના સાન્નિધ્યથી નીપજનાર મનનો શુભ અધ્યવસાય તે શુભ લેશ્યા, અને અશુભ દ્રવ્યોના સાન્નિધ્યથી નીપજનાર મનનો અશુભ અધ્યવસાય તે અશુભ લેશ્યા, કૃષ્ણ વર્ણનાં પુદ્ગલોના સાન્નિધ્યમાં મનનો અથવા આત્માનો જે કાળો—અશુદ્ધતમ પરિણામ (અધ્યવસાય) ઉત્પન્ન થાય છે તે કૃષ્ણ લેશ્યા, નીલ વર્ણનાં પુદ્ગલોના સાન્નિધ્યમાં નીપજનાર મનનો લીલા રંગ જેવો જે અશુદ્ધતર પરિણામ તે નીલ લેશ્યા. કાપોત (વેંગણના ફૂલ જેવા) વર્ણનાં પુદ્ગલોના સાન્નિધ્યમાં મનનો જે એ રંગ જેવો અશુદ્ધ પરિણામ તે કાપોત લેશ્યા. તેજેવર્ણનાં (ઊગતા સૂર્ય જેવા વર્ણનાં) પુદ્ગલોના સાન્નિધ્યમાં મનનો એ વર્ણ જેવો જે શુદ્ધ પરિણામ તે તેજેલેશ્યા. પદ્મવર્ણનાં (કરેણ કે અંપાનાં ફૂલ જેવા રંગનાં) પુદ્ગલોના સાન્નિધ્યમાં મનનો એ રંગ જેવો જે શુદ્ધતર પરિણામ તે પદ્મલેશ્યા. શુકલ વર્ણનાં

પુદ્ગલોના સાન્નિધ્યમાં મનનો શુક્લરૂપ શુદ્ધતમ પરિણામ તે શુક્લ લેશ્યાX

x આધુનિક વૈજ્ઞાનિક શોધમાં પણ એ જણાયું છે કે મન પર વિચારનાં જે આંદોલન થાય છે તેને પણ રંગ હોય છે.

જીવોના આંતરિક ભાવોની મલિનતા તથા પવિત્રતાના તરતમ-ભાવને સૂચવતો છ લેશ્યાનો વિચાર ઉપર પ્રમાણે જૈન શાસ્ત્રમાં છે અને આજીવિક મતના નેતા મંખલિપુત્ર ગોશાલકનાં મતમાં કર્મની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિને લઈ મનુષ્યોની કૃષ્ણ, નીલ વગેરે છ વર્ણોના આધાર પર કૃષ્ણ નીલ, લોહિત, હારિદ્ર, શુક્લ અને પરમ શુક્લ એવી છ અભિગ્મતિઓ બતાવી છે. (બૌદ્ધ ગ્રંથ અંગુત્તરનિકાય)

(આ ગોશાલકે શ્રી મહાતીર પ્રભુની હૃદયસ્થ અવસ્થામાં એમના શિષ્ય તરીકે એમનો સહચાર લગભગ છ વર્ષ સુધી રાખ્યો હતો.)

મહાભારતમાં શાંતિપર્વ ૧૨માના ૨૮૬મા અધ્યાયમાં—

षड् जीववर्णाः परमं प्रमाणं कृष्णो धूम्रो नीलमथास्य मध्यम् ।
रक्तं पूनः सह्यतर सुख तु हारिद्रवर्णं सुसुख च शुक्लम् ॥ ३३ ॥
पर तु शुक्ल विमल विशोक

*

*

*

એ વચનોથી છ “જીવવર્ણો” બતાવ્યા છે: કૃષ્ણ, નીલ, રક્ત, હારિદ્ર, શુક્લ અને પરમ શુક્લ.

આ મહાભારતે જે છ જીવવર્ણો બતાવ્યા છે તે જ છ વર્ણો ગોશાલકના મતમાં બતાવ્યા છે, જે ઉપર જણાવ્યા છે.

પાતંજલ યોગદર્શનના ચોથા પદના

“ કર્મ અશુક્લાકૃષ્ણ યોગિનઃ ત્રિવિધમતિરેષામ્ । ”

એ સાતમા સૂત્રમાં કૃષ્ણ, શુક્લકૃષ્ણ, શુક્લ અને અશુક્લાકૃષ્ણ એ પ્રમાણે કર્મના ચાર વિભાગ કરી જીવોના ભાવોની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનું પૃથક્કરણ કર્યું છે.

આ દ્રવ્યો (લેશ્યા-દ્રવ્યો) મન-વચન-શરીરના યોગોનાં અન્તર્ગત દ્રવ્યો છે. જેમ શરીરગત પિત્ત ક્રોધાદ્દીપક બને છે અને શરાબ વગેરે પદાર્થો જ્ઞાનાવરણના ઉદયમાં અને બ્રાહ્મી વગેરે પદાર્થો એના ક્ષયોપશમમાં હેતુભૂત બને છે-આમ યોગાન્તર્ગત અને બાહ્ય દ્રવ્યો પણ જેમ કર્મનાં ઉદયાદિમાં હેતુભૂત બને છે, તેમ યોગાન્તર્ગત લેશ્યા-દ્રવ્યો કષાય હોય ત્યાં સુધી તેનાં સહાયક અને પોષક બને છે. આમ લેશ્યા કષાયોદ્દીપક હોવા છતાં કષાયરૂપ નથી, કેમ કે અકષાયી કેવલ-જ્ઞાનીને પણ લેશ્યા-ઉત્તમોત્તમ શુદ્ધ લેશ્યા હોય છે. લેશ્યા મન-વચન-શરીરના યોગના પરિણામરૂપ હોઈ એ યોગ હોય ત્યાં સુધી તે રહે છે. એટલે જ સયોગકેવલીને* પણ તે હોય છે.

*ભવસ્થ કેવલજ્ઞાનીને લેશ્યા છે, લેશ્યા છે એટલે મન-વચન-કાયની પ્રવૃત્તિઓ છે. ધર્મપ્રભાવક અને લોકકલ્યાણકારક કાર્યકલાપ છે, શુભ્ર અને તેજસ્વિ પ્રવૃત્તિમય એમનું જીવન છે. આ ઉપરથી જનસમૂહ વચ્ચે વિહરનાર કેવલી ભગવાનની જીવનચર્યાનો ખ્યાલ આવી શકે છે સદ્ગુણી તરફ એમને પ્રમોદ હોય, પ્રસન્નતા ઊપજે, અને દૌર્જન્યથી વર્તનાર શઠ તરફ ઔદાસીન્ય ભાવ થાય. અઓ ખીજને સમજાવવા એની સાથે વાર્તાલાપમાં ઉતરે, લોકોને તેમના કલહકંકાસ શમાવવા સમાધાન માગે બતાવે, કોઈને આશીર્વાદ કહેવરાવે, કોઈને આશ્વાસન અને પ્રોત્સાહન આપે. લોકહિત માટે લોકહિતના વિરોધીઓ કે બિન્નદષ્ટિવાળાઓ સાથે એમને ચર્ચામાં પણ ઊતરવું પડે. આમ એઓ દેખાવમાં લૌકિક મનુષ્ય જેવા લાગે. એટલે જ અપરિચિત મુમુક્ષુ સાધુ સંતો અને ગૌરવાર્હ સ્થવિર શ્રમણો પણ એમને કેવલીરૂપે ન કળી શકે. કેમ કે કેવલીપણું કે જિનપણું બહેર કરી શકે એવું વિશિષ્ટ બાહ્ય ચિહ્ન એમને હોતું નથી, કે અર્હત-જિન થતાં પ્રગટતું નથી. જ્યારે એમની પાસેથી વિશિષ્ટ જ્ઞાનસપત્તિનો પરિચય થાય ત્યારે જ્ઞાનદષ્ટિવાળા સંત એમને અર્હત કે જિન તરીકે પિછાનવા લાગે છે. આમ જનતામાં તો “ શહેરમાં બે જિન-સર્વજ્ઞ

અને એ યોગનો સંપૂર્ણ નિરોધ થાય ત્યારે, અર્થાત્ ‘અયોગી’ અવસ્થામાં [મૃત્યુ સમયે] જ એનું અસ્તિત્વ દૂર થાય છે.

શાસ્ત્રાધાર મુજબ (મન-વચન-કાયના) યોગ પ્રકૃતિબંધ તથા પ્રદેશબંધના હેતુ છે અને કષાય સ્થિતિબંધ તથા અનુભાવબંધના હેતુ છે. લેશ્યા યદ્યપિ યોગપરિણામરૂપ છે છતાં કષાય સાથે એવી એકમેક થઈ જાય છે કે જેથી એ પણ અનુભાવબંધના હેતુ તરીકે ગણાવા લાગે છે, એટલું જ નહિ, કષાયરૂપ પણ ગણાવા લાગે છે-ઉપચારથી.

આવ્યા છે. ” એ પ્રકારની પણ વાતો બીડે,—જેમ ‘ સાવત્થી ’ નગરીમાં ભગવાન્ મહાવીરદેવ અને પોતાને જિન તીર્થંકર કહેવરાવનાર આજીવિક-મતપ્રસ્થાપક ધર્માચાર્ય મંખલિપુત્ર ગોશાલક બંનેનો નિવાસ હતો તે વખતે ત્યાંની જનતામાં બીડી હતી. ભગવાન્ પાર્શ્વનાથની પરંપરાના સ્થવિર શ્રમણો ભગવાન્ મહાવીરદેવની પાસે આવે છે, પણ ભગવાન્ને વંદના કર્યા વગર જરા દૂર રહી તે સાધુઓ પ્રશ્નો કરે છે; જ્યારે તે સ્થવિરોને પોતાના પ્રશ્નોના ઉત્તરો સંતોષકારક મળે છે ત્યારે તેઓ ભગવાન્ મહાવીરને સર્વસંત તરીકે ઓળખવા પામે છે અને એમ ઓળખ્યા પછી એમને યથાવિધિ ભક્તિપૂર્ણ વંદન કરે છે. આ હકીકત શ્રી ભગવતીસૂત્રના X પાંચમા શતકના નવમા ઉદ્દેશમાં છે. એ જ પ્રમાણે, એ સૂત્રના નવમા શતકના ૩૨મા ઉદ્દેશમાં પ્રભુપાર્શ્વનાથસન્તાનીય “ ગાંગેય ” નામના સ્થવિર શ્રમણની વાત આવે છે.

X તેણં કાલેણં તેણ સમણ પાસાવજ્જિવજ્જા થેરા ભગવંતો જેણેવ સમણ ભગવં મહાવીરે તેણેવ ઉવાગચ્છન્તિ, સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ અદૂરસામંતે ઠિઙ્ગા એવ વયાસીXXXXX। તપ્પમિતિ તે પાસાવજ્જિવજ્જા થેરા ભગવંતા સમણં ભગવં મહાવીરં પઙ્ગમિજાણતિ-સઠ્ઠન્નૂ સઠ્ઠવરિસિ, XXવદતિ નમસંતિ । ”

લેશ્યા અર્થાત્ માનસિક અધ્યવસાયને સમજાવવા શાસ્ત્રમાં આપેલું એક દૃષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે છે.

છ મિત્રો જાંબૂ ખાવા જાંબૂના વૃક્ષ પાસે ગયા. તેમાંના એક જણે કહ્યું : “અરે યાર ! મૂળ સાથે જ વૃક્ષને તોડી પાડો, પછી નિરાંતે જાંબૂ ખાવાની મજા પડશે.” [આ અધ્યવસાય કૃષ્ણલેશ્યા.] બીજાએ કહ્યું : “ના ભાઈ, વૃક્ષને શું કામ કાપવું ? મોટી મોટી ડાળો જ કાપી નાખોને !” [આ અધ્યવસાય નીલલેશ્યા.] ત્રીજો બોલ્યો : “મોટી ડાળો શું કાપવી ? જાંબૂ તો આ નાની ડાળો ઉપર છે, તે જ કાપોને !” [આ અધ્યવસાય કાપોતલેશ્યા.] ચોથો કહે : “તમારી આ રીત ખોટી છે, માત્ર ફળના ગુચ્છાઓને તોડી લો ! એટલે આપણું કામ બની જશે.” [આ અધ્યવસાય તેજલેશ્યા.] પાંચમાએ કહ્યું : “તમે ખોટી વાત કરો છો, આપણે જાંબૂ ખાવાં છે, તો જાંબૂ જ ઝાડ પરથી તોડી લો !” [આ અધ્યવસાય પદ્મલેશ્યા.] ત્યારે છઠ્ઠો મિત્ર બોલ્યો : “ભાઈઓ ! આ બધી લપ મૂકોને, આ જમીન પર પાકાં જાંબૂ પડ્યાં છે એ જ ઉડાવોને !” [આ અધ્યવસાય શુદ્ધલેશ્યા.]

કાર્ય તો એક જ છે જાંબૂ ખાવાનું, પણ તેની રીતિ-નીતિ અંગેની ભાવનાઓમાં જે ભિન્નતા છે, અથવા જે ભિન્નભિન્ન અધ્યવસાય છે એ જ ભિન્નભિન્ન લેશ્યા.

દ્રવ્યલેશ્યા અને ભાવલેશ્યા એમ લેશ્યાના બે ભેદ છે. દ્રવ્યલેશ્યા, ઉપર જણાવ્યું તેમ, પુદ્ગલવિશેષરૂપ છે. ભાવલેશ્યા, આત્માનો પરિણામવિશેષ છે, જે સંકલેશ અને યોગને અનુસરનાર છે. સંકલેશના તીવ્ર, તીવ્રતર, તીવ્રતમ, મન્દ, મન્દતર, મન્દતમ આદિ અનેક ભેદો હોવાથી વસ્તુતઃ ભાવલેશ્યા

અસંખ્ય પ્રકારની છે. તથાપિ સદ્દેશમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ તેના છ વિભાગ શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા છે.

પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓમાં અવિવેક રહેલો છે અને છેલ્લી ત્રણ લેશ્યાઓમાં વિવેક રહેલો છે. પ્રથમ લેશ્યામાં અવિવેક પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલો હોય છે. જ્યારે છેલ્લી લેશ્યામાં વિવેક પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલો હોય છે. પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓમાં અવિવેકની માત્રા ઉત્તરોત્તર ઘટતી જાય છે, જ્યારે છેલ્લી ત્રણ લેશ્યાઓમાં વિવેકની માત્રા ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે. પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓમાં નિબિડ પાપરૂપ બન્ધન ક્રમશઃ ઓછું થતું જાય છે, જ્યારે છેલ્લી ત્રણ લેશ્યાઓમાં પુણ્યરૂપ કર્મબન્ધની અભિવૃદ્ધિ હોય છે. તેમ જ પુણ્યરૂપ નિર્જરાતું તત્ત્વ ઉત્તરોત્તર વધતું જાય છે.

(૧૭)

કાર્યકારણસંબંધ :

કોઈ પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ સાથે કારણનો સંબંધ તે કાર્ય-કારણસંબંધ. તે સમજવા માટે ઘટતું ઉદાહરણ લઈએ.

ન્યાયશાસ્ત્રનો નિયમ છે કે જાનાતિ, ઇચ્છતિ, તતો યત્તે અર્થાત્ માણસ પ્રથમ જાણે છે (માલૂમ કરે છે), પછી ઇચ્છે છે અને પછી તે માટે પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રમાણે ઘડો બનાવવાનો જાણકાર કુંભારમાં ઘડો બનાવવાની રુચિ પેદા થાય છે, રુચિ પછી પ્રવૃત્તિ થાય છે. ઘડો બનાવવા તૈયાર થયેલ કુંભારની કલ્પનામાં ઘડાની પોતાની પસદગીની આકૃતિ અંકિત થયેલી હોવી જોઈએ અને પોતે જે કાર્ય નિપજાવવું છે તે નિપજાવતાં તેને આવડવું જોઈએ અને તે કાર્યનો ખરાબર ખ્યાલ તેને રહેવો જોઈએ. નહિ તો એકને સાટે બીજું બની જાય-ઘડાને બદલે ગાગર બની જાય.

આ (ધટોત્પત્તિના) કાર્યમાં કર્તા કુંભાર છે. કેમકે તે સ્વાધીનપણે [Voluntarily] કારણોનું અવલંબન લઈ પોતાની જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો અને મનના યોગવડે [એ ઇન્દ્રિયો તથા મનરૂપ સ્વયંપ્રાપ્ત કરણોની સહાયતાથી] ક્રિયા કરી કાર્ય નિપજાવે છે.

કાર્યને નિપજાવવામાં કુંભારને કારણો (બાહ્ય સાધનો) લેવાં પડે છે. કેમકે ‘ કારણ વિના કાર્ય નહિ. ’ જ્યારે આપણે કોઈ કાર્ય જોઈએ છીએ ત્યારે તે શી રીતે બનવા પામ્યું તેની તપાસ કરવા અને તે સમજવા આકાંક્ષા થાય છે અને જ્યારે આપણા મર્યાદિત અનુભવ પ્રમાણે કાર્યનું કારણ જડી શકતું નથી ત્યારે આપણે તેને ચમત્કાર કહી સન્તોષ માનીએ છીએ, અથવા તો કોઈ અદૃષ્ટ કારણ જણાવી મનને મનાવી લઈએ છીએ. તે અદૃષ્ટ શું અને તે કેવી રીતે કામ કરે છે તેનો તો આપણને ખ્યાલ હોતો નથી. અને તે સંબંધમાં ઊંડી તપાસ માટે આપણે અસમર્થ હોઈ ચુપકી પકડી જઈએ છીએ. આ પ્રસંગે એમ કહેવું પડશે કે હાલના વિજ્ઞાને ચમત્કાર તરીકે ગણાતા ઘણા બનાવોને, શોધ કરીને કારણો સાથે યુક્તિ યુક્ત રીતે સમજાવવામાં સફલતા મેળવી છે. અને જેમ જેમ વિજ્ઞાન આગળ વધશે તેમ તેમ હજુ પણ ચમત્કાર તરીકે ગણાતા બનાવોના વિશેષ ખુલાસા પ્રાપ્ત થવા સંભવ છે. પરંતુ માણસને કોઈ બનાવનાં કારણોની શોધમાં કંઈ સન્તોષકારક ખુલાસો જ્યારે મળતો નથી ત્યારે તે તેને ચમત્કાર ગણી કોઈ સાધુપુરુષની કહેવાતી સિદ્ધિ સાથે અથવા કોઈ મૂર્તિની અદ્ભુતતા સાથે જોડી દેવાને લલચાય છે. આમાં ઘણું અંશે વહેમનું જ પ્રાધાન્ય હોય છે, અને એવા નાનાવિધ વહેમો લોકોમાં પ્રચલિત છે એ સ્વીકાર્યા સિવાય છૂટકો નથી. વિજ્ઞાનની ભૌતિક બાજુની સાથે સાથે આધ્યાત્મિક બાજુ તરફ વિશેષ

શોધખોળ થતાં સન્તોષકારક ખુલાસા ઘણા થવા સંભવ છે એમ જણાય છે. પરંતુ એ સમજવું જરૂરનું છે કે વહેમનું કે વિભ્રમનું વાતાવરણ જ્યાં સુધી પ્રવર્તમાન રહેશે ત્યાં સુધી આગળ પ્રગતિ થવી મુશ્કેલ છે. કોઈ બનાવનું કારણ આપણી ખુદ્ધિ બહારનું છે એમ સમજી બેસી રહેવું એ ઉત્તમ છે, પણ તે બનાવને ગમે તેની સાથે કેવળ કલ્પના કરી બેઠી દેવાય એ ખોટું છે અને એમાંથી જ વહેમોની પરંપરા જન્મે છે.

કુંભાર જાણે છે કે ઘડો માટીની ખાણમાંની ચીકણી માટીનો બની ચકે છે, તેટલા માટે તેવી માટી લાવી તેને સાફ કરી તેમાં પાણી રેડી ગુંદળીને તેનો મુલાયમ પિંડો બનાવે છે. આ માટીનો પિંડો જ ક્રિયાના અન્તે ઘડો બને છે. તેથી માટીને ઘડાનું ઉપાદાન કારણ કહેવામાં આવે છે. માટી-ઘડાને માટે જેમ ‘ઉપાદાન કારણ’ એ નામથી વ્યવહૃત થાય છે, તેમ ‘પરિણામિકારણ’ એ નામથી પણ વ્યવહૃત કરાય છે. કેમકે માટી પોતે જ ઘટરૂપે પરિણમે છે. અવગ્રહ ઇંદારૂપે, ઇંદા અવાયરૂપે, અવાય ધારણારૂપે અને ધારણા (સંસ્કાર) સ્મૃતિરૂપે પરિણમે છે, માટે પૂર્વ-પૂર્વઉત્તર-ઉત્તરનું પરિણામિકારણ છે.

હવે કુંભારને ઘડો બનાવવા માટેની ક્રિયામાં સાધનો પણ જોઈએ, એટલે તે ચક્ર, દંડ પણ મેળવી લે છે. કેમકે એ જાણે છે કે દંડથી ચક્રને ફેરવી તેની મદદથી ક્રિયા કરવામાં આવશે તો કાર્ય ઘણી સરળતાથી થશે. એથી તેનો ઉપયોગ કરે છે. આમ કાર્યની સાધનામાં ઉપયોગીરૂપ થનારાં બાહ્ય સાધનો નિમિત્તકારણ કહેવાય છે-જેમ દંડ વગેરે.

જે જેમાં આખેઆખું ઊતરી જાય તે તેનું ઉપાદાન કારણ કહેવાય. માટી ઘડામાં ઊતરી જાય છે (ઘડારૂપે પરિણમી

જાય છે), માટે માટી ઘડાનું ઉપાદાન કારણ. તન્તુ પટમાં ઊતરી જાય છે (પટરૂપે પરિણમી જાય છે), માટે તન્તુ પટનું ઉપાદાન કારણ. સુવર્ણ કટક, કુંડલ કંકણ વગેરેમાં ઊતરી જાય છે (કટકાદિરૂપે પરિણમી જાય છે), માટે સુવર્ણ કટકાદિનું ઉપાદાન કારણ. અને આમ ઉપાદાનને કાર્યમાં પરિણમાવવામાં જે વ્યાપકરૂપે આવશ્યક સાધન (ઉપકરણ) હોય તે ‘ નિમિત્ત કારણ ’ કહેવાય છે, જે કાર્યની સાધનામાં સીધા સક્રિય સંયોગથી વળગેલ હોય છે. આ પ્રકારની નિમિત્ત કારણની વિશિષ્ટતા છે. ઘટને માટેનાં દંડાદિ નિમિત્તકારણ એવાં હોય છે.

આ પ્રમાણે કુંભની નિષ્પત્તિમાં કુંભાર કર્તા છે, માટી ઉપાદાન કારણ છે અને દંડ વગેરે નિમિત્ત કારણ છે. કોઈ પણ કાર્યની નિષ્પત્તિમાં આ ત્રણ (ત્રિપુટી) મુખ્ય અને પ્રધાનપણે આવશ્યક છે.

કાર્યસાધનની ક્રિયા દરમ્યાન સાધનોસહ યેસવા-કરવા માટે અનુકૂલ પડતા ખુલ્લા આકાશ (અવકાશ) વાળી જમીન અપેક્ષિત હોઈ એ (જમીન, આકાશ) અપેક્ષાકારણ ગણાય. આકાશ કયાંય લેવા જવું પડે છે ? નહિ જ. તે સર્વત્ર વિદ્યમાન છે. એ ન હોય તો કોઈ કાર્ય બની શકે જ નહિ એ વાત ખરી, પણ એ ન હોય એ વાત જ અસંભવિત છે. અતઃસાક્ષિભાવની અપેક્ષાએ એને અપેક્ષાકારણ તરીકે માનવામાં આવે છે. આકાશની જેમ જમીન કંઈ બધે નથી અને આકાશ કરતાં તે વધુ સગવડરૂપ પણ છે, એમ છતાંય એની સુલભતા અને કાર્ય સાધવાને અંગેની ઉપયોગીતાની માત્રાની અપેક્ષાએ એ પણ અપેક્ષાકારણ જ ગણાય. સર્વ કાર્યોમાં કોઈ પણ પ્રકારે

સહજ રીતે ઉપસ્થિત યા વિદ્યમાન હોઈ, સાધારણપણે સર્વ-સામાન્ય યોગ આપનાર હોય તે અપેક્ષાકારણ તરીકે કહી શકાય છે. આ પ્રકારનો કારણનિર્દેશ તે સહજસિદ્ધ ઉપયોગી તત્ત્વનો અથવા અપેક્ષિત બાહ્ય સગવડનો નિર્દેશ કહી શકાય. અપેક્ષા-કારણ પણ નિમિત્ત-કારણ જ કહેવાય. કેમકે નિમિત્ત-કારણના મુખ્ય બે લેહ છે. એક કાર્યસિદ્ધિમાં વ્યાપકરૂપે આવશ્યક સક્રિય સીધો યોગ આપનાર હોય તે, અને બીજો આકાશ આદિની જેમ કેવલ સાક્ષિભાવે અથવા કર્તા આદિને સગવડ-રૂપે જેની ઉપસ્થિતિ આવશ્યક હોય તે. જેના વગર ચાલી શકે છતાં તેનો યોગ જો સાંપડે તો તે કાર્યમાં ઓછુંવધતું ઉપયોગી થાય એવું જે હોય તે આગન્તુક નિમિત્ત કહી શકાય.

કુંભારને માટી લાવવા-કરવામાં ગદ્ગદો પણ કામ આવે છે, છતાં તે હંડ-ચક્રની શ્રેણીનું કારણ (નિમિત્તકારણ) ગણાય નહિ. એવાં તત્ત્વો કામમાં આવી શકે તેમ હોવા છતાં ય ‘અન્યથાસિદ્ધ’ ગણાય* અથવા આગન્તુક નિમિત્ત કહી શકાય.

કુંભાર ચક્રહંડાદિ સાધનો દ્વારા માટીરૂપ ઉપાદાનમાંથી ઘડો બનાવે છે ત્યારે માટીના પિંડામાંથી એકદમ ઘડો થઈ જતો નથી, પણ ક્રિયા થતી વખતે એ પિંડામાં એક પછી એક ગુદી ગુદી અનેક આકૃતિઓ ઉદ્ભવતી જાય છે, અને એ ભિન્ન-ભિન્ન આકૃતિઓ યા સ્વિત્તિઓમાંથી પસાર થયા પછી અંતમાં ઘડો

* ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનની પ્રક્રિયા મુજબ ગદ્ગદ, આકાશ વગેરેને ‘અન્યથાસિદ્ધ’ ગણવામાં આવે છે- “તૃતીય તુ ભવેદ્ વ્યોમ x x પઞ્ચમો રાસમાદિઃ સ્યાત્” [કારિકાવલી ૨૨]. આ મુજબ કાર્ય સિદ્ધિમાં (કાર્યસિદ્ધિ પૂર્વે) જે સાક્ષાત્ ક્રિયાયોગ પૂરનાર તરીકે વ્યાપક-રૂપે આવશ્યક હોય તે જ “કારણ”ની (નિમિત્તકારણની) કોટીમાં આવે છે. તે સિવાયનાં બધાં “અન્યથાસિદ્ધ” ગણાય છે.

બને છે ઘડો થવા પૂર્વેની આ બધી ભિન્ન-ભિન્ન સ્થિતિઓમાં આગલી પાછલીનું કારણ (ઉપાદાન) છે, અને પાછલી આગલીનું કાર્ય છે. આ કાર્યકારણપરંપરાની સાંકળ ઉપરથી, વિકાસ ક્રમિક હોય છે એમ સમજી શકાય છે. ઘટરૂપ કાર્ય તરફ ધટેલી અનેક સ્થિતિઓમાંથી પસાર થઈ છેવટે ઘડો બને છે, અનેક સ્થિતિઓમાંથી પસાર થઈ ફૂલ અને ફૂલ તૈયાર થાય છે, તેમ જીવનવિકાસ પણ વિકાસગામી અનેકાનેક સ્થિતિઓમાંથી પસાર થઈને સધાય છે. ઘડો થવા પૂર્વે માટીના પિંડામાંથી ઉત્તરોત્તર જે પરિણામો નીપજતાં જાય છે, તેમાં ઉત્તરોત્તર ઘડાનું સ્વરૂપ અધિકાધિક ખીલતું જતું હોય છે, અને છેલ્લા પરિણામમાં ઘડો થવા માટેની ન્યૂનતમ રહેલી ઊણપ જ્યારે પૂરાઈ જાય છે ત્યારે ફડાક દઈને ઘડો પ્રાકટ્યને પામે છે. આમ ઘડો થવા પૂર્વે ક્રમશઃ થતા ભિન્ન-ભિન્ન આકાર-પરિણામોની હારમાળા ઘડો થવા માટે-ઘડો થવા પૂર્વે અત્યંત જરૂરની છે, જે કાર્યની સિદ્ધિમાં અસાધારણ યોગ પૂરાવતી હોવાથી ‘અસાધારણ કારણ’ તરીકે નિર્દેશવામાં આવે છે. આ અસાધારણ કારણનો નિર્દેશ કાર્યસિદ્ધિની ક્રમિક ગતિનો જ્ઞાત આપે છે.

કાર્યસિદ્ધિની પૂર્વે ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતી જતી ભિન્ન-ભિન્ન પરિણામધારા એ ઉપાદાનની જ પરિણામધારા છે. ઉપાદાનની પરિણામધારાનું છેવટનું પકવ ફળ તે કાર્ય. માટીના પિંડની પરિણામધારાનું છેવટનું પકવ ફળ તે ઘડો.

આ ઉપરથી જણાય છે કે કાર્યસિદ્ધિ માટે કાર્ય અને તેના ઉપાયનું સમ્યગ્જ્ઞાન જોઈએ, તેમજ તે ઉપાયનો પ્રયોગ યથાર્થરૂપે કરતાં આવડવો જોઈએ.

હવે આધ્યાત્મિક જીવનવિકાસ સંબંધે વિચારીએ.

આધ્યાત્મિક જીવનવિકાસ સાધવાનું શ્રેષ્ઠ સામર્થ્ય મનુષ્યમાં છે એ સમજ એ સાધવાના અભિલાષવાળો જે સજ્જન એ માટે તૈયાર થાય છે તેનું ધ્યેય સંપૂર્ણ વીતરાગતા છે. વીતરાગતા એટલે રાગાદિ દોષોનું વિહારણ. જ્ઞાન-સ્વરૂપ આત્મામાં જ્ઞાન તો સત્તામાં ભર્યું જ પડ્યું છે, પણ તેને આવરતાર આવરણોને ખસેડવાં એ જ મોટી સમસ્યા છે. એ મહાન્ પુરુષાર્થનું કાર્ય-ક્ષેત્ર હોઇ, જ્ઞાનદષ્ટિવાળો પુરુષાર્થપરાયણ મુમુક્ષુ જ એ કાર્ય સાધી શકે છે. વીતરાગપણું સંપૂર્ણ પ્રતિષ્ઠિત થતાં આત્મા પરમાત્મા બને છે. વીતરાગતાનું તત્ત્વ પરમ ધ્યેય તરીકે લગભગ બધા દર્શનિકોને મંજૂર છે. ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, બૌદ્ધ, વેદાન્ત એ બધા ય પોતાના દર્શનશાસ્ત્રના પ્રણયનનો પરમ અને ચરમ ઉદ્દેશ નિઃશ્રેયસનો અધિગમ જણાવે છે અને એના [નિઃશ્રેયસના] સ્વરૂપ સંબંધે અર્થાત્ વીતરાગ પરમ આત્માની મરણોત્તર સ્થિતિ, જે મોક્ષ-પરમ મોક્ષ કહેવાય છે તેના સ્વરૂપ સંબંધે એ બધાની વિચારદષ્ટિ નોખી નોખી હોવા છતાં એની પ્રાપ્તિ માટે વીતરાગત્વની પ્રાપ્તિની અનિવાર્ય આવશ્યકતા એ બધા સ્વીકારે છે, તેમ જ એ જ (વીતરાગતા) વાસ્તવિક મુક્તતાનું સ્વરૂપ છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે.

વીતરાગત્વરૂપ ધ્યેયની સાધનારૂપે જે ક્રિયા ખપ લાગે છે તે છે સંયમ. સંયમ એટલે હિંસાદિ દોષોને દૂર કરી અહિંસા રૂઝવણે સદ્ગુણોને, તેમ જ કામ, ક્રોધ, લોભ, અહંકાર જેવી દુર્વૃત્તિઓને ખસેડી સાત્ત્વિક શુદ્ધ રસવૃત્તિ અને શમ, સંતોષ, મૃદુતા, મૈત્રી વગેરે પવિત્ર ભાવોને ખીલવવામાં તત્પર થવું તે. આને સદાચરણ કહીએ.

જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો, તેમ જ ચિત્તના સુપ્રશસ્ત યોગથી

સમ્પન્ન એવા સાધકની સંયમસાધના જેમ જેમ ખીલતી જાય છે, તેમ તેમ તેનો આત્મા ઊંચે ચડતો જાય છે.

મ ટીમાં ઘટ જેમ શક્તિરૂપે વર્તમાન છે, તેમ દરેક આત્મામાં પરમાત્મા શક્તિરૂપે વર્તમાન છે. દરેક આત્મા પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં (સત્તાએ) પરમાત્મા છે. માટીને સાધનપ્રયોગ દ્વારા ઘડામાં ફેરવવામાં આવે છે, તેમ સાધક પોતાના આત્માને સંયમયોગના સાધન દ્વારા પરમાત્મામાં ફેરવે છે. પરમાત્મભાવને પ્રાપ્ત કરવા માટે કૃમિક પ્રયત્નોની-ઉત્તરોત્તર વિકાસગામી પ્રયત્નોની પરંપરા ચાલે છે અને તદનુસાર ઉત્તરોત્તર વિકાસ સધાતો જાય છે. આ વિકાસક્રમની ધારાનું નામ જ ગુણુસ્થાન ક્રમારોહ છે, જે અગાઉ ગુણુસ્થાનોના વિવરણમાં આપણે જોઈ આવી છીએ. દૂકમાં મિથ્યાદષ્ટિ નિરસ્ત થતાં સમ્યગ્દષ્ટિ પ્રાપ્ત થવી એ પહેલો બુનિયાદી વિકાસ છે, એ પછી દેશવિરતિ (મર્યાદિત સંયમી જીવન), સર્વવિરતિ (વ્યાપક સંયમી જીવન), અપ્રમત્ત મહાત્મજીવન અને પછી ઉચ્ચ શ્રેણીનું યોગી જીવન એ પ્રમાણે પ્રગતિક્રમના પથ પર સાધક જેમ જેમ ક્રમશઃ આગળ વધે છે, તેમ તેમ તેનો ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક વિકાસ સધાતો જાય છે, અને છેવટે એ બધા વિકાસોનું પૂર્ણરૂપ પરમાત્મભાવના પ્રાદુર્ભાવમાં આવે છે. એ સઘળા અવાન્તર વિકાસો પૂર્ણતારૂપ પૂર્ણ સિદ્ધિમાં પૂર્ણ થાય છે, માટે અસાધારણ કારણ ગણાય.

દરેક કાર્યસિદ્ધિમાં નિમિત્ત કારણનો યોગ અવશ્ય અપેક્ષિત હોય છે. પ્રસ્તુત બાબતમાં નિમિત્તકારણભૂત સદ્દેવ, સદ્ગુરુ અને બાહ્ય ક્રિયાનાં અવલંબનની આવશ્યકતા છે.

પૂર્ણ પરમાત્મપદ જેણે પ્રાપ્ત કર્યું છે તે વીતરાગદેવ સદ્દેવ છે. એ આદર્શ અનુકરણીય બક્તિ છે. તેની વીતસંગતા

વિષેનો વિચાર કરતાં, તેનું ચિન્તન-મનન કરતાં વીતરાગતા આપણાથી સાધ્ય થઈ શકે છે એમ આપણને જણાય છે અને તેવો વિશ્વાસ આપણને પેદા થાય છે. રાગીની સોળતે જેમ રાગી થવાય છે, તેમ વીતરાગની સોળતે (એટલે કે તેના ચિન્તન-મનન-પ્રણિધાન-ધ્યાને) વીતરાગ થઈ શકાય છે-જેમ “હલિકા ઝમરી જાતા ઘ્યાયન્તી ઝમરી યથા” એટલે કે જેને ભમરીએ ડાંખ માર્યો છે એવી ઈચળ ભમરીનું ધ્યાન ધરતાં-ધરતાં પોતે જ ભમરી બની જાય છે તેમ સદ્દેવના સ્વરૂપનો આપણી કલ્પનામાં પણ પરિચય થતાં આપણું સ્વરૂપ પણ સત્તાએ તેવું જ છે એવું આપણને ભાન જાગ્રત્ થાય છે. જેવી રીતે ઘેટાના ટોળામાં ઊછરેલા સિંહના બચ્ચાને ખરા સિંહનું સ્વરૂપ જોતાં અને તેની ત્રાડ સાંભળતાં તેના ખરા સ્વરૂપ વિષે ભાન થાય છે તેમ.

સદ્ગુરુ પોતાના શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા અનુભવના પરિણામે પ્રાપ્ત જ્ઞાનના આધારે આપણને આપણા ધ્યેયની ઓળખાણ કરાવે છે અને તે ધ્યેયે પહોંચવાનો માર્ગ આપણી યોગ્યતાને અનુસરીને બતાવે છે, કે જેથી આપણે જ્યાં હોઈએ ત્યાંથી ક્રમશઃ આગળ પ્રગતિ કરી શકીએ. જે હંભી, આડંબરી, યશોલોભુષ, જ્ઞાનહરિદ્ર, અવિવેકી હોય તે તો ગુરુ [સદ્ગુરુ] કહેવાય જ નહિ એ ઉઘાડું જ છે ધીર-ગંભીર, શાન્ત, સમભાવી, સમદર્શી અને તત્ત્વજ્ઞ, ઉદારતત્ત્વવિવેચક તથા લોકકલ્યાણની વિશાળ ભાવનાવાળા એવા સદાચારની મૂર્તિ સમા પવિત્ર સન્ત જ ગુરુ (સદ્ગુરુ) છે, જે ‘સ્વયં તરસ્તારયિતું ક્ષમઃ પરાન્’ છે. એવા ગુરુ આપણને અયોગ્ય રીતે ઠેકડા મારવાનું, ફૂદકા ભરવાનું કહેશે નહિ, પણ ઉચિત તથા યોગ્ય રીતે પ્રગતિના પુણ્ય પંથે ચડવા પ્રેરશે.

શરીરધારી કોઈ માનસિક ક્રિયા તો શું શારીરિક ક્રિયા વગર પણ રહી શકતો નથી ધાર્મિક પ્રેરણા જગાવવા માટે ધાર્મિક ક્રિયાઓ બધા સંપ્રદાયોમાં પોતપોતાની ઢબે યોજવામાં આવી છે. અને તેનો ઉદ્દેશ જીવનને સદાયરણી બનાવવાનો છે. ધાર્મિક ગણાતી વિધિની ક્રિયા સદાયરણીની દિશામાં દોરે એમાં જ એની સાચી સફલતા ગણી શકાય છે એ વાત ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. અને જુદા જુદા વર્ગોની જુદા જુદા પ્રકારની ક્રિયા ઉપર અસહિષ્ણુ બનવું અને તકરાર કરવી એ અજ્ઞાનદશાનું લક્ષણ છે એ આપણે જાણી લેવું જોઈએ અને દૈવતાથી સમજી રાખવું જોઈએ કે જેમાં ભગવત્સ્તવન હોય, પોતાનાં પાપોની આલોચના તથા ગર્હણા હોય અને આત્મ-કલ્યાણ સાધવાની પવિત્ર ભાવના હોય તેવી કોઈ પણ [કોઈ પણ સંપ્રદાય કે મંજડબની] ક્રિયા શ્રેયસ્કર છે.

આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે મનુષ્યભવ, યોગ્ય ક્ષેત્ર, શક્તિ સમ્પન્ન શરીરગંધારણ વગેરેની સગવડ અપેક્ષિત હોઈ એ અપેક્ષાકારણ ગણાય. એ બધાં સગવડરૂપે મળેલાં હોવા છતાં એમનો સદુપયોગ ન કરતાં માણસો “અન્ધકાર”માં આથડે છે! એ બધાં ખરેખર આત્મવિકાસની ભાવનાવાળાને આગળ વધવાની પ્રવૃત્તિમાં ખૂબ સહાયક બને છે. નિમિત્ત-કારણને મુખ્ય અને ગૌણ અથવા પ્રથમકક્ષાનું તથા ઉત્તરકક્ષાનું એમ બે વિભાગમાં વહેચી દેતાં, સન્તસમાગમ, ક્રિયાનુષ્ઠાન વગેરે, મુખ્ય અથવા પ્રથમ કક્ષાનાં નિમિત્તકારણ અને મનુષ્યશરીર વગેરે ગૌણ અથવા ઉત્તરકક્ષાનાં નિમિત્તકારણ કહેવાય.

બોધ લેવાની દૃષ્ટિથી એક કિસ્સો અહીં રજુ કરી દઉં :

મથુરાના બે અલમસ્ત ચોખા મથુરાથી ગોકુળ જવા માટે રાતના હોડીમાં બેઠા અને ખૂબ જોરશોરથી હુલેસાં માર્યા

કર્તા, પણ પ્રભાત થતાં જોયું તો તેઓ જ્યાં હોડીમાં બેઠા હતા ત્યાંથી જરા પણ આગળ વધ્યા નહોતા. તેમને ખૂબ નવાઈ લાગી કે આટલી બધી મહેનત કરવા છતાં આમ કેમ બન્યું ! એક જાણકારે તેમનું ધ્યાન ખેંચ્યું કે હોડીને કિનારા ઉપરના ઝાડ સાથે જે દોરડાથી બાંધી રાખી હતી તે દોરડું જ છોડવું રહી ગયું હતું !

આ પ્રમાણે મિથ્યાદષ્ટિ અને ક્રોધ-લોભ આદિ કષાયદોષોના જે વિકટ બંધનથી આપણે બંધાયેલા છીએ તે બંધનને તોડ્યા સિવાય અથવા તેને ઢીલું કરતા રહ્યા સિવાય બીજા કોઈ રસ્તે, બીજી કોઈ રીતે ભવસાગર તરી શકાય તેમ નથી એ ધ્રુવ સત્ય છે.

હવે પ્રસ્તુત લેખના સારરૂપે કારણકલાપના નામનિર્દેશને યાદ કરી જઈએ.

ઘટ અંગે—

કર્તા—કુંભાર. કાર્ય—ઘટ. ક્રિયા—હસ્તકૌશલ્યથી થતી ક્રિયા
ઉપાદાનકારણ—માટી. નિમિત્તકારણ—દંડ, ચક્ર વગેરે.

અસાધારણકારણ—માટીના પિંડામાંથી ઘટ થવા સુધીમાં જે અવાન્તર આકારો [પરિણામો] થયા હતા તે બધા.
અપેક્ષાકારણ—જમીન, આકાશ વગેરે.

આધ્યાત્મિક વિકાસને અંગે—

કર્તા—આત્મા. કાર્ય—આત્માનો પરમાત્મભાવ.
ક્રિયા—સદાચરણ. ઉપાદાનકારણ—આત્મા પોતે જ.

નિમિત્તકારણ—સદ્દેવ, સદ્ગુરુ, સત્ક્રિયા વગેરેનું અવલંબન.
અસાધારણકારણ—અવાન્તરવર્તી વિકાસપરંપરા. અપેક્ષાકારણ—મનુષ્યભવ, શરીરસામય્ય વગેરે.

(૧૮)

કાલ—

જૈન દર્શનમાં સ્વીકૃત પદ્મ દ્રવ્યોમાં એક દ્રવ્ય કાલ છે. એનાં કાર્ય જણાવતું તત્ત્વાર્થસૂત્રનું સૂત્ર છે—

“ વર્તના પરિણામઃ ક્રિયા પરત્વાપરત્વે ચ કાલસ્ય । ”

[૫-૨૨]

અર્થાત્ વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા અને પરત્વાપરત્વ એ કાલનાં કાર્ય છે. મતલબ એ છે કે દ્રવ્યોના પોતપોતાના પર્યાયમાં સ્વભાવતઃ પ્રતિસમય પરિણમતાં રહેવામાં-એ રીતે દ્રવ્યોના વર્તવામાં, દ્રવ્યોના નવીનતા-પુરાણતા વગેરે પરિણામ થતા રહેવામાં, વર્તમાન-ભૂત-ભવિષ્યરૂપ ક્રિયા અથવા હલન-ચલનરૂપ ચેષ્ટામાં અને નાના-મોટારૂપ પરત્વ-અપરત્વની બાબતમાં કાલ નિમિત્તભૂત (સહાયભૂત) છે.

દાખલા તરીકે, ચોખા અગ્નિ પર ચડતાં ભાત બને છે તે કંઈ એકદમ જ બની જતા નથી, પણ ચોખામાં પ્રતિસમય (ક્ષણે ક્ષણે) પરિણમન (પરિવર્તન) થતાં થતાં અન્તમાં ભાત તૈયાર થવા રૂપ અન્તિમ સ્થૂલ પરિણમન બને છે. ક્ષણે ક્ષણે સૂક્ષ્મ પરિણમન ન થાય તો સ્થૂલ પરિણમન બની શકે નહિ. અતઃ ચોખામાં પ્રતિસમય જે પરિવર્તન થતું રહ્યું તે કાલ દ્રવ્યના સહકારથી થયું, આમ બધા પદાર્થોનાં પરિણમનમાં કાલ નિમિત્તભૂત છે.

આ વર્તના વગેરે કાર્ય યથાસંભવ દ્રવ્યનું પોતાનું જ છે, પણ એમાં કાલ નિમિત્તભૂત કારણ છે.

પરન્તુ કાલદ્રવ્યના સંબંધમાં પ્રાચીન જૈનાચાર્યોમાં પરસ્પર મતભેદ છે. એક પક્ષ કાલને સ્વતન્ત્ર (પૃથક્) દ્રવ્ય સ્વીકારતો

નથી. તેના અભિપ્રાય મુજબ જીવ-અજીવ દ્રવ્યોના પર્યાય જ કાલ છે. જીવ-અજીવ દ્રવ્યોનું પોતાના પર્યાયમાં પરિણમન જ કાલ મનાય છે.

લોકપ્રકાશ ગ્રંથના તૃતીય વિભાગરૂપ કાલ-લોકપ્રકાશમાં વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાય પ્રસ્તુત પક્ષને પરિચલ કરાવતાં કહે છે :—

“ એવં ચ દ્રવ્યપર્યાયા એવામી વર્તનાદયા ।
સમ્પન્નાઃ કાલશબ્દેન વ્યપદેશ્યા ભવન્તિ યે ॥ ”

“ પર્યાયાશ્ચ કથञ्ચિત્ સ્યુદ્રવ્યાભિન્નાસ્તતશ્ચ તે ।
દ્રવ્યનામ્નાપિ કથ્યન્તે જાતુ પ્રોક્તં યદાગમે ॥ ”

[પ્રારંભના ૬-૧૦ શ્લોક]

અર્થાત્ આ વર્તના, પરિણામ વગેરે [ઉપરના તત્ત્વો-સૂત્રમાં બતાવ્યા તે] પર્યાયો, જે ‘કાલ’ શબ્દથી વ્યવહાર થાય છે તે જીવાજીવ દ્રવ્યના પર્યાયો જ છે.

અને દ્રવ્ય અને પર્યાયોની પરસ્પર કથંચિત્ અભિન્નતા હોવાથી એ (વર્તનાદિ) પર્યાયો દ્રવ્યના (જીવ-અજીવના) નામે પણ કહી શકાય છે. કેમકે આગમમાં કહ્યું છે, અને તે આગમ પાઠ આ—

“ કિમિદં મંતે ! કાલો ત્તિ પવુચ્ચહ ? ગોયમા ! જીવા ચેવ અજીવા ચેવ ત્તિ । ”

[ભગવતી સૂત્ર]

અર્થાત્ હે ભગવન્ ! કાલ કહેવાય છે તે શું છે ? ગૌતમ ! જીવ અને અજીવ દ્રવ્ય એ જ કાલ છે.

મતલબ કે જીવાજીવ દ્રવ્યોના પર્યાયોને કાલ કહેવાય, તેમ જીવાજીવ દ્રવ્યોને પણ કાલ કહી શકાય.

સમય, આવલિકા, મુહૂર્ત, દિનરાત વગેરે જે વ્યવહાર અને નવીનતા-પુરાણતા, જ્યેષ્ઠતા-કનિષ્ઠતા વગેરે જે અવસ્થાઓ કાલ સાધ્ય બતાવવામાં આવે છે તે સર્વ, દ્રવ્યના પર્યાયો જ છે, જીવ-અજીવ દ્રવ્યોના જે પર્યાય અવિભાજ્ય છે, અર્થાત્ બુદ્ધિથી પણ જેનો વિભાગ પડી શકે નહિ તે અન્તિમ પરમ-સૂક્ષ્મ પર્યાયને “સમય” કહે છે. એવા અસંખ્ય સમયોની એક આવલિકા, અનેક આવલિકાઓનું એક મુહૂર્ત અને ત્રીશ મુહૂર્તોનું એક અહોરાત્ર બને છે અને અહોરાત્રોનો મહીનો તથા મહીનાઓનું વર્ષ વગેરે બને છે. બે ચીજોમાં જે આગળની હોય તે જૂની અને પછીની હોય તે નવી કહેવાય છે. બે પ્રાણીઓ-મનુષ્યોમાં જે પહેલાં જન્મ્યો હોય તે જ્યેષ્ઠ અને પછીથી જન્મેલો કનિષ્ઠ કહેવાય છે. આમ સમય, આવલિકા, મુહૂર્ત, અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ, વર્ષ વગેરે સમગ્ર વ્યવહાર અને જૂનું-નવું તથા મોટું-નાનું વગેરે સમગ્ર અવસ્થાઓ વસ્તુના [સચેતન-અચેતન દ્રવ્યોના] પર્યાયો જ છે. પર્યાય એ દ્રવ્યની ક્રિયા છે, દ્રવ્ય પોતપોતાના પર્યાયમાં-સૂક્ષ્મ યા સ્થૂલ પરિણામમાં પરિણત થયા જ કરે છે. આમ દ્રવ્યોની પર્યાયપરપરા જ કાલ છે. માટે કાલને અલગ દ્રવ્ય માનવાની જરૂર આ પક્ષ જોતો નથી.

બીજો પક્ષ કાલને સ્વતન્ત્ર [પૃથક્] દ્રવ્ય માને છે. તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે જેમ જીવ-પુદ્ગલોમાં ગતિ સ્થિતિ કરવાનો સ્વભાવ હોવા છતાં તે કાર્ય માટે નિમિત્તકારણરૂપે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય નામના પૃથક્ દ્રવ્ય માનવામાં

આવે છે, તેમ જીવા જીવ દ્રવ્યોમાં પર્યાય-પરિણમનનો સ્વભાવ હોવા છતાં તે માટે નિમિત્તકારણરૂપે પૃથક્ કાલ દ્રવ્ય માનવું જોઈએ.

આ પક્ષના અભિપ્રાય મુજબ, કાલ પોતાનું કાર્ય જ્યોતિષ ચક્રની ગતિની મદદથી કરે છે, અને જ્યોતિષચક્રનું ગતિક્ષેત્ર મનુષ્યક્ષેત્ર છે, માટે તે ક્ષેત્રમાં કાલ વર્તમાન છે, તેની બહાર નહિ.

જ્યોતિષકરણક અન્યની છઠ્ઠી ગાથા છે—

“ લાગાણુભાવજણિયં જોડસચ્ચક્ર મળતિ અરિહંતા ।

સર્વે કાલવિસેસા જસસ ગદ્ધવિસેસનિષ્ફળા ॥ ”

અર્થાત્—ચન્દ્રમાસ, સૂર્યમાસ, નક્ષત્રમાસ વગેરે સમગ્ર કાલવિશેષો ચન્દ્ર-સૂર્ય-નક્ષત્રાદિરૂપ જ્યોતિષચક્રના ગતિ-વિશેષથી બનેલા છે.

વિશેષાવશ્યક લાખ્ય ૨૦૨૭-૨૦૩૨-૨૦૩૩-૨૦૩૫ ગાથાઓમાં જણાવે છે કે—

“ પદાર્થોનું નવીનતા-પુરાણતા આદિ તે તે રૂપે વર્તવું-હુમેશાં હોવું તે વર્તનાપરિણામ, એક સ્થાનથી અન્ય સ્થાનની પ્રાપ્તિ તે ક્રિયા અને જ્યેષ્ઠતા-કનિષ્ઠતારૂપ [મોટા-નાનાપણારૂપ] પરત્વ-અપરત્વ એ કાલકૃત હોઈ કાલનાં લિંગ છે. દ્રવ્યના વર્તનાદિરૂપ પર્યાય તે જ કાલ છે. અને દ્રવ્ય તથા પર્યાયોના પારસ્પરિક અભેદની અપેક્ષાએ દ્રવ્યને જ કાલ કહેવામાં આવે છે. કેમકે આગમમાં જીવ-અજીવ દ્રવ્યોને જ સમય, આવલિકા, મુહૂર્ત વગેરે કહેવામાં આવે છે. તે (સમય વગેરે) તેમનાથી (દ્રવ્યોથી) વિભિન્ન નથી.

“ સૂર્ય-ચન્દ્ર-શુક્ર-નક્ષત્ર-તારાની ગતિ-ક્રિયાથી સમય,

આવલિકા, મુહૂર્ત, દિનરાત, પક્ષ, માસ, વર્ષ વગેરે જે-મનુષ્ય-ક્ષેત્રમાં અભિવ્યક્ત થાય છે તે ‘અદ્ધાકાલ’ કહેવાય છે. ચાલતો સૂર્ય પોતાનાં કિરણોથી જેટલું-જેટલું ક્ષેત્ર ઉદ્ધોતિત કરે છે તે ‘દિવસ’ કહેવાય છે. પછી રાત્રિ કહેવાય છે. એ દિવસનો અવિલામ્ય પરમ સૂક્ષ્મ વખત તે ‘સમય’ કહેવાય છે. એવા અસંખ્ય સમયોની ‘આવલિકા’ અને એમાંથી મુહૂર્ત વગેરે બને છે.”

કાલને પૃથક્ તત્ત્વ માનવાના સમર્થનમાં જણાવવામાં આવે છે કે કાલરૂપ નિયામક તત્ત્વ ન હોય તો કિસલય [કૂંપળ], કળી, ફળ એ બધાંનો એકસાથે જ ઉદ્ભવ થશે. ભિન્નભિન્ન શારીરિક સ્થિતિ ધરાવતી બાલ-યુવક-વૃદ્ધ અવસ્થાઓ કાલ વિના કેમ બની શકે? છ ઋતુઓનાં નાનાવિધ પરિણામ કાલ વિના કેમ બની શકે? આંબા વગેરે વૃક્ષો અન્ય સામગ્રી ઉપસ્થિત હોવા છતાં અન્ય ઋતુઓમાં કેરી વગેરે ફલ વગરના હોય છે તે કાલનું અસ્તિત્વ પુરવાર કરે છે. અતીત, વર્તમાન, ભવિષ્ય એ બાબતો કાલની જ બાબતો છે. વહેલું-મોડું, એકસાથે, આજ, આવતી કાલ, ગઈ કાલ, કદાચિત્, માસ, વર્ષ, પોર, પરાર, યુગ, આ બધું કાલના અસ્તિત્વને પ્રકટ કરે છે. આગમ પણ અસ્તિકાયરૂપ પાંચ દ્રવ્યો ઉપરાંત છઠું કાલ દ્રવ્ય જણાવે છે—

“કઙ્ઘ ણં મતે ! દઠ્ઠા પન્નત્તા ? ગોયમા ! છ દઠ્ઠા પન્નત્તા ! તં જહાં-ઘમ્મત્થિકાણ, અઘમ્મત્થિકાણ, આગાસત્થિકાણ, પુગલત્થિકાણ, જીવત્થિકાણ, અદ્ધાસમયે ય ! ”

આ પાઠમાં કાલને માટે છેલ્લે ‘અદ્ધાસમય’ એવો શબ્દ પ્રયોગ કર્યો છે. પરંતુ એમ નહિ હોય કે એ શબ્દ-પ્રયોગ તાત્ત્વિક કાળનો નિર્દેશ ન હોય; પણ સમય, આવલિકા, મુહૂર્ત, અહોરાત્ર વગેરેરૂપ વ્યાવહારિક કાળનો સૂચક હોય? કેમ કે

વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં ૨૦૨૭-૨૦૩૨-૨૦૩૩ ગાથાઓમાં વર્તના-આદિરૂપ કાલનું જીવાજીવદ્રવ્યરૂપે નિરૂપણ કરી ૨૦૩૫ ગાથામાં અદ્ધાકાલનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં અદ્ધાકાલને સૂર્યાદિની ગતિક્રિયાથી અભિવ્યક્ત થનારો જણાવવામાં આવ્યો છે. કાલને તાત્ત્વિક (સ્વતંત્ર) દ્રવ્ય ન માનનારો પક્ષ પણ ઉપર્યુક્ત પ્રકારના અદ્ધાસમયને વ્યાવહારિક કાલરૂપે માને છે, કિન્તુ મૂળમાં, તેઓ કાલને જીવાજીવ દ્રવ્યોના પર્યાયરૂપે જ તત્ત્વતઃ સ્વીકારે છે.

કાલને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માનનાર એક અન્ય પક્ષ છે, જેના અભિપ્રાય મુજબ કાલ લોકવ્યાપી અને આણુરૂપ છે. આ છૂટા આણુઓ ગતિહીન હોવાથી જ્યાંના ત્યાં જ રહે છે, અર્થાત્ લોકાકાશના પ્રત્યેક પ્રદેશ પર જ પોતપોતાના પ્રદેશ પર જ સ્થિત રહે છે. આ પ્રત્યેક કાલ-આણુમાં પર્યાયપરંપરા અવિચ્છિન્ન પ્રવર્ત્યા કરે છે. આ પર્યાય જ “સમય” કહેવાય છે. દરેક કાલ-આણુના અનન્ત સમયપર્યાય છે. આ સમયપર્યાય જ અન્ય દ્રવ્યોના પર્યાયોમાં નિમિત્તકારણ છે, નવીનતા-પુરાણતા, જ્યેષ્ઠતા-કનિષ્ઠતા વગેરે બધી અવસ્થાઓ કાલ-આણુના *સમય

* એક પુદ્ગલપરમાણુને આકાશના એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશ સુધી મન્દ ગતિએ જવામાં જેટલી વાર લાગે તેટલા વખતને “સમય” કહે છે.

यथाऽपकर्षपर्यन्तं द्रव्य परमाणुः, एवं परमापकर्षपर्यन्तः कालः क्षणः । यावता वा समयेन चलितः परमाणुः पूर्वदेशं जह्याद् उत्तरदेशमुपसम्पद्येत स कालः क्षणः ।

[પાતંજલ યોગદર્શન, ૩ઝે પાદ, પરમું સૂત્ર]

અર્થાત્-જેમ પરમ સૂક્ષ્મતાને પામેલ દ્રવ્ય ‘પરમાણુ’ કહેવાય છે, તેમ પરમ સૂક્ષ્મતાને પામેલ કાલ ‘ક્ષણ’ કહેવાય છે. અથવા ચાલેલો પરમાણુ જેટલા વખતમાં એક પ્રદેશને છોડે અને બીજા પ્રદેશને પ્રાપ્ત થાય તેટલો વખત ‘ક્ષણ’ કહેવાય છે.

પર્યાયોના આધાર પર બન્યા કરે છે. આ અણુઓનો સ્કન્ધ બનતો નથી, અતઃ અણુરૂપ કાલ અસ્તિકાય નથી.

આ પક્ષના પ્રતિપાદન મુજબ, ઉપરના તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પ્રથમ નિર્દેશ જે વર્તનાનો છે તેમાં, એ પછીના ‘પરિણામ’ વગેરે, જે વર્તનાના જ વિશેષો છે તેમનો સમાવેશ થઈ શકવા છતાં તેમનો પૃથક્ નિર્દેશ એમ બતાવવા ખાતર છે કે કાલ મુખ્ય અને વ્યાવહારિક એમ બે પ્રકારનો છે. મુખ્ય કાલ વર્તનારૂપ છે અને વ્યાવહારિક કાલ પરિણામ, ક્રિયા અને પરત્વાપરત્વરૂપ છે સૂર્યાદિની ગતિક્રિયાથી સમય, આવલિકા, મુહૂર્ત, દિનરાત વગેરેનો જે વ્યવહાર થાય છે તે વ્યાવહારિક કાલ છે.

આ કાલની અણુરૂપતાનું મન્તવ્ય દિગમ્બર ગ્રંથોમાં છે. એ શ્વેતામ્બરોને સમ્મત નથી, કિન્તુ પ્રસિદ્ધ શ્વેતામ્બર જૈનાચાર્ય હેમચન્દ્રને સમ્મત છે. તેઓ યોગશાસ્ત્રના પ્રથમ પ્રકાશના ૧૬મા શ્લોકની વૃત્તિમાં લખે છે—

લોકાકાશપ્રદેશસ્થા મિત્તાઃ કાલાણવસ્તુ યે ।

આત્માનાં પરિવર્તાય મુખ્યઃ કાલઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૫૨ ॥

જ્યોતિઃશાસ્ત્રે યસ્ય માનમુચ્યતે સમયાદિકમ ।

સ વ્યાવહારિકઃ કાલઃ કાલવેદિભિરામતઃ ॥ ૫૩ ॥

અર્થાત્ લોકાકાશના પ્રદેશોમાં કાલ-અણુઓ ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિ છે, જેઓ દ્રવ્યોનાં પરિવર્તનમાં નિમિત્તભૂત છે. એ મુખ્ય કાલ છે, અને જ્યોતિષ્યશાસ્ત્રમાં જેનું સમય, આવલિકા, મુહૂર્ત, દિનરાત વગેરે પ્રમાણ બતાવવામાં આવે છે તે વ્યાવહારિક કાલ છે.

આ મતલેહોને અંગે બહુશ્રુત મેધાવી પંડિત શ્રી સુખ લાલજીની વિચારસરણી એવી છે કે નિશ્ચયદષ્ટિથી વિચારતાં કાલને જીવાજીવ દ્રવ્યોના પર્યાયરૂપ માનવાનો પક્ષ બલિષ્ઠ અને તાર્ત્વિક જણાય છે. મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર પણ નવીનતા, પુરાણતા વગેરે લાવો બન્યા કરે છે અને તેમાં કાલની અપેક્ષા માનવામાં આવતી નથી. એવી રીતે મનુષ્યક્ષેત્રમાં પણ સ્વતંત્ર કાલ દ્રવ્યની માન્યતા વગર ચાલી શકે. અતઃ સ્થૂલ લોક-વ્યવહારના આધાર પર આ પક્ષનું ઉત્થાન સમજવું જોઈએ, અને અણુરૂપ કાલની માન્યતાને અંગે વિચારતાં, પ્રત્યેક પુદ્ગલ-પરમાણુને જ ઉપચારથી કાલાણુરૂપ માની લેવામાં આવે તો અણુરૂપ સ્વતંત્ર કાલદ્રવ્યની કલ્પનાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. અણુરૂપ કાળને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માનવામાં આવે છે, તો પછી એને (કાલદ્રવ્યને) ધર્માસ્તિકાયાદિની જેમ સ્કન્ધરૂપ કેમ માનવામાં નથી આવતું એ પ્રશ્ન થાય છે. અને બીજી વાત એ કે જીવાજીવ દ્રવ્યોના પર્યાયમાં નિમિત્તકારણ તરીકે સમય-પર્યાય માનીએ તો સમયપર્યાયમાં પણ નિમિત્તકારણ તરીકે કોઈને માનવું પડશે. અને જો સમયપર્યાય સ્વાભાવિક હોઈ એને માટે અન્ય નિમિત્તની અપેક્ષા ન હોવાનું માનવામાં આવે તો જીવ-અજીવ દ્રવ્યોના પર્યાય જ એવા સ્વાભાવિક માની શકાય છે કે જેથી એને સમયપર્યાયરૂપ નિમિત્તકારણની અપેક્ષા રહેતી નથી.

વૈદિક દર્શનોમાં પણ કાલના સંબંધમાં મુખ્ય બે પક્ષો છે. નૈયાયિક-વૈશેષિક દર્શન કાલને સર્વવ્યાપી સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માને છે. પાતંજલ યોગદર્શનના તૃતીય પાદના બાવનમા સૂત્રના લાખ્યમાં કાલ શું છે એ વિષે ઉલ્લેખ છે. લાખ્યકારના અભિપ્રાય મુજબ કાલનામક કોઈ સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી તે કેવલ લોકિક

દષ્ટિવાળાઓએ વ્યવહારનિર્વાહ માટે ક્ષણોના અનુક્રમના વિષયમાં કરેલી કલ્પનામાત્ર છે. સાંખ્યદર્શન પાતંજલદર્શનનું જોડીદાર દર્શન હોઈ એનો મત પણ એ જ હોય. વેદાન્તની તો એ તાસીર જ નથી કે એ કાલને અલગ તત્ત્વ માને.

આમાં ન્યાય, વૈશેષિક જેવા દર્શનોનો મત વ્યવહારમૂલક અને યોગદર્શન વગેરેનો મત નિશ્ચયદષ્ટિમૂલક હોય એમ ધારવામાં આવે છે.

આધુનિક વૈજ્ઞાનિક મત કાલને દિશાની જેમ કાલ્પનિક માને છે, વાસ્તવિક નહિ.

(૧૯)

નિયતિવાદ

નિયતિવાદ એટલે દૈવવાદ અથવા ભવિતવ્યતાવાદ. એ ભાગ્યવાદ પણ કહેવાય છે. જ્ઞાનહીન કાયર માણસો એમ સમજે છે કે માણસના હાથમાં છે જ શું? જે કંઈ ભાગ્યમાં ઠરેલું છે અથવા પહેલેથી નિયત છે તે બનીને જ રહેવાનું, માટે કંઈ કરવા ધરવાની કે પ્રયત્ન કરવાની વાત નકામી છે, ધની માણસો, જેઓ ધન ભેગું કરવા પાપ કરે છે, તેને માટે દૈવવાદને આગળ કરી ધૃષ્ટતા સેવે છે. એવા માણસો કહે છે કે જે કંઈ બની રહ્યું છે તેમાં આપણો શું વાંક? એ બધું તો પહેલેથી નિયત જ હતું. નિયત હોય તે હજાર પ્રયત્નો કરવાથી પણ થોડું જ બદલી શકાય છે? માટે જે બની રહ્યું છે તેની જવાબદારી આપણા પર નથી.

આમ નિયતિવાદ યા દૈવવાદ જીવનસુધારનો દુશ્મન છે. એ પાપીઓને પોતાનાં પાપ છુપાવવાનો, ધનિકોને પોતાની

વૈધાનિક લૂંટ છુપાવવાનો અને કાયરોને પોતાની કાયરતા છુપાવવાનો સહારો છે. દૈવવાદના સહારે શાન્તિ મળતી હોવાનું કહેવાય છે, પણ ખરી રીતે તે શાન્તિ નથી, પણ જડતા છે, જીવનનું પતન છે. એક માણસ મરીને ઝાડ થાય તો એની સંવેદનશક્તિ ઘટી જશે, એને જીવવા-મરવાની, કર્તવ્ય-અકર્તવ્યની કોઈ ચિંતા નહિ રહે, એટલે શું એમ કહી શકાય કે માણસ મરી ઝાડ થયો તો એને ઘણી શાન્તિ મળી? એ જડતાને શાન્તિ કહી શકાય? એક માણસ શરાબ પી નશામાં ચકચૂર થયો તો એની એ જડભાવદશા શાન્તિ કહેવાય? માણસ પોતાની જવાબદારી ભૂલી જાય, પોતાના પાપમય યા પતનમય જીવનમાં પણ શાન્તિ યા સન્તોષ અનુભવવા લાગે એ એને માટે શું સારી વાત છે? નહિ, એ એની દુર્ગતિ છે. સ્પષ્ટ છે કે દૈવવાદ યા નિયતિવાદનો પ્રચાર જનતાને અહિતકારક યા દુર્ગતિકારક રસ્તે દોરવાનું કામ કરે છે.

શ્રમણુ ભગવાન્ મહાવીરના સમયમાં શ્રીમાન્ કુંભાર સદાલ-પુત્ર* આજીવિકમતનેના મંખલિપુત્ર ગોશાલકના નિયતિવાદમાં માનવાવાળો બનેલો. તેને ભગવાન્ મહાવીરે સમજાવવાના ઈરાદે પૂછ્યું : સદાલપુત્ર! માટીનાં આ બધાં પાત્ર તમારા પ્રયત્નથી બને છે કે આપોઆપ બને છે? ભદ્રમનના એણે કહ્યું : નિયતિના બળે બને છે ભગવન્! બધા પદાર્થો નિયતિ-સ્વભાવ છે. પોતપોતાના સ્વભાવ અનુસાર સ્વયં નિયતિબળથી બને છે. એમાં પુરુષપ્રયત્ન કે નિમિત્તપ્રયોગ શું કરી શકે? મહાવીર બોલ્યા : જો કોઈ માણસ લાકડીથી તમારા આ વાસણો

* ‘ ઉવાસગદસાઓ ’ સૂત્રમાં ભગવાન્ મહાવીરના દશ શ્રાવકોનાં ચરિત આપ્યાં છે, તે દશ શ્રાવકોમાં એક સદાલપુત્ર નામનો કુંભાર છે એમના ચરિતમાંથી આ હેવાલ અહીં આપવામાં આવે છે.

ફોડી નાખે, અથવા તમારી પત્ની ઉપર બલાત્કાર કરે તો સાચું કહો સદાલપુત્ર, એ કુકૃત્યોની જવાબદારી એ માણસ પર નાખશે કે એ માણસ પર નહિ નાખતાં નિયતિ પર નાખશે અને નિયતિ પર નાખી શાન્ત રહેશે ? સદાલપુત્રે કહ્યું : એ વખતે હું શાન્ત નહિ રહી શકીશ ભગવન ! એ માણસને બરાબર પીટી નાખીશ. મહાવીરે કહ્યું : એનો અર્થ તો એ થયો કે તમે એ માણસને એનાં કાર્યોનો જવાબદાર માનો છો. પણ જ્યારે દરેક કાર્ય નિયતિબદ્ધ છે તો પછી એ માણસને એનાં કાર્યોનો જવાબદાર શા માટે માનવો જોઈએ ? શું નિયતિવાદનો એ અર્થ છે કે માણસ પોતાનાં પાપોને નિયતિવાદના નામ નીચે ઢાંકી દે અને બીજાનાં પાપોનો બદલો દેવા માટે નિયતિવાદને આધો ખસેડે ? સદાલપુત્ર, નિયતિવાદના આધારે પ્રગતિ થઈ શકવાની ? જગત્ની વ્યવસ્થા બની શકવાની ?

શ્રી મહાવીરની આ સમજાવટથી ભદ્રાત્મા સદાલપુત્રની નજર ખુલી. તે બોલ્યો : હું સમજી ગયો પ્રભુ, કે નિયતિવાદ એક પ્રકારે જડતાનો રાહ છે, દંભ છે, પોતાના પાપમય અને પતનમય જીવનના ઉત્તરદાયિત્વથી બચવા માટે એક ઓટ છે. એ બહુ મોટી આત્મવંચના અને પરવંચના છે પ્રભુ પ્રભુએ કહ્યું : આત્મવંચનાથી પોતાની આંખોમાં ધૂળ નાખી શકાય છે સદાલપુત્ર, અને પરવંચનાથી બીજાઓની આંખોમાં ધૂળ નાખી શકાય છે, પણ જગત્ની કાર્યકારણવ્યવસ્થાની દૃષ્ટિમાં ધૂળ નાખી શકાતી નથી.

નિયતિવાદને પણ સ્થાન છે જ. વિરોધ ફક્ત એ એકને જ ‘સર્વેસર્વા’ માની બીજાં કારણોને ઉડાડી દેવા સાથે છે. કેઈ પણ કાર્યઘટનામાં ક્ષણ, સ્વભાવ, ઉદ્યમ, પૂર્વકર્મ, નિર્ણય એ બધાંય પોતપોતાની મોખ્યતા અનુસાર ગણ્ય-મુખ્યભાવે

ભાગ લજ્યે છે. માટે એ બધાંય સમવાયી કારણોને એમના સ્થાન પ્રમાણે સ્વીકારવામાં જX ન્યાયસિદ્ધતા છે.

આચાર્ય^૧ સિદ્ધસેન સન્મતિમાં કહે છે—

કાલો સહાશ્ર નિયર્ઘ પુઞ્વકયં પુરિસ કારણેગંતા ।

મિચ્છત્તં તે ચેવ ય સમાસઞો હોન્તિ સમ્મત્તં ॥ ૩-૫૩ ॥

અર્થાત્—કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ, પૂર્વકમં, ઉદય એ પૈકી કોઈ એકનો એકાન્ત પક્ષપાત કરવામાં મિથ્યાત્વ છે અને એ પાંચેને યોગ્ય રીતે સ્વીકારવામાં સમ્યક્ત્વ છે.

પ્રસ્તુત વિષયમાં થોડું વધુ ચિંતન કરીએ.

સમગ્ર દ્રવ્યોની પોતાની મૂળ શક્તિઓ નિયત છે. જડ દ્રવ્ય ચેતનરૂપે અને ચેતન દ્રવ્ય જડરૂપે પરિણમતું નથી. પુદ્ગલમાં પુદ્ગલ સંબંધી પરિણામ અને જીવમાં જીવ સંબંધી પરિણામ યથાસમય થઈ શકે છે. દ્રવ્ય માત્રની ભિન્ન-ભિન્ન પરિણામધારા પ્રતિસમય અવિચ્છિન્ન પ્રવર્તતી રહે છે, અર્થાત્ પ્રત્યેક દ્રવ્ય ભિન્ન-ભિન્ન પર્યાયમાં પ્રતિસમય પરિણમતું રહે છે. પરંતુ દ્રવ્યમાં અમુક વખતે અમુક જ પરિણમન-અમુક જ પર્યાય થશે એ નિયત નથી. માટીના પિંડમાં ઘડો, કુંડું, ગાગર વગેરે અનેક પર્યાયોને પ્રગટાવવાની યોગ્યતા છે, પણ એમાંથી જેને માટે નિમિત્તયોગ મળે તેનો ઉદ્ભવ થાય. જે વખતે માટીના પિંડમાંથી ઘટ થયો તે વખતે એમ ન કહેવાય કે એ પિંડમાંથી ઘટ થવાનું જ નિયત હતું. જેમ ઘટના નિમિત્તયોગે ઘટ થયો, તેમ ગાગરનો નિમિત્તયોગ સાંપડ્યો હોત તો ગાગર થાત. જે

x આ વિષેનું નિરૂપણ પંચમ ખંડમાં 'સ્યાદ્વાદ' પ્રકરણના અંતમાં વાચક જોશે.

પાત્રનો નિમિત્તયોગ મળ્યો હોત તે પાત્ર જનત. આમ કારણ-કાર્યસંબંધનું જળ નિશ્ચિત છે. જેવી જેવી અવિકલ કારણ-સામગ્રી ઉપસ્થિત થાય છે તેવું કાર્ય યા પરિણામ જનશે છે. મનુષ્ય-પ્રયત્નના યોગે કાર્ય જનશે છે અને કુદરતી કારણસંયોગે કાર્ય જનશે. દ્રવ્યનાં પરિણામન ઉપસ્થિત પરિસ્થિતિ યા નિમિત્તના અનુસાર થાય છે. પુદ્ગલ પરમાણુઓ ઘટ જની શકે છે, પણ પાધરો નહિ. તેમને જ્યારે અનુકૂલ સામગ્રી મળે છે ત્યારે તે સ્કન્ધ જની માટીના પિંડમાં ફેરવાઈ જાય છે અને પછી એ પિંડને ઘટમાં ફેરવનારું સાધન મળે છે ત્યારે તે (પિંડ) ઘટ જનશે છે. પુદ્ગલમાં જે પૌદ્ગલિક પરિણામની યોગ્યતા પ્રગટ હોય તે તદ્દનુકૂલ નિમિત્તના યોગે પ્રગટે. રેતીમાં કાચ જનવાની, કોયલામાં હીરો જનવાની યોગ્યતા (નિકટ યોગ્યતા) હોઈ પ્રયત્નયોગે તેમાંથી તે થાય. અશુચિરૂપ ખાતરને નિમિત્તયોગ મળે છે ત્યારે તે કેવું રૂપ ધારણ કરે છે ! પ્રયોગવિશેષથી વિષ અમૃત જનશે છે અને અમૃત વિષ. આમ અનેકાનેક પરિણામોમાં ફેરવવાની યોગ્યતા દ્રવ્યમાં હોવા છતાં જેવું નિમિત્ત મળે છે તેને અનુસરતા પરિણામમાં તે (દ્રવ્ય) ફેરવાય છે. મૂર્ખ છોકરા પર સુયોગ્ય પરિશ્રમ કરવાથી તેની બુદ્ધિ અને જ્ઞાન વિકાસ પામી શકે છે. વિષમાં અમૃતત્વ અને અમૃતમાં વિષત્વ-યોગ્યતારૂપે-હતું જ, મૂર્ખ છોકરાની અંદર ગુપ્તપણે જ્ઞાન હતું જ, જે કારણસમ-વધાનથી બહાર આવ્યું. આમ દ્રવ્યમાં-ઉપાદાનમાં જે હોય-જે પ્રકટનિયપર્યાયયોગ્યતા હોય તે નિમિત્તયોગે બહાર આવે અને ન હોય તે બહાર ન આવે. રેતી પુદ્ગલ છે અને તેલ પુદ્ગલ છે, પણ રેતીમાંથી તેલ ન નીકળે. જેમા જે પર્યાયની પ્રકટ કે નિકટ યોગ્યતા નથી તેમાંથી તે પર્યાય ન ઉદ્ભવે. રેતીના પરમાણુ જ્યારે વિશિષ્ટ પ્રકારના સ્કન્ધ જનશે ત્યારે તેમાંથી તેલ નીકળી

શકે, દ્રવ્યમાં ઘણું ઘણું પ્રગટવાની શક્યતા, અર્થાત્ પ્રકટનીય અનેક પર્યાયોના પ્રાદુર્ભાવની સંભવિતતા છતાં જે પરિણામ કે પર્યાય માટે નિમિત્તયોગ મળે છે તે જ પ્રાકટ્યને પામે છે. આમ દ્રવ્યગત શક્તિઓ નિયત છે, પણ તે શક્તિઓમાંથી કઈ ક્યારે પ્રગટ થશે તે નિયત નથી. જેને માટે નિમિત્ત મળશે તે પ્રગટ થશે, જેવું નિમિત્ત મળશે તદનુસાર પ્રગટ થશે.

બધું નિયત જ-નક્કીરૂપે ઠરી ચૂકેલું જ-હોય તો પ્રયત્ન ક્રિયાની દરકાર કોઈ રહેવાની નહિ અને હિંસા-અહિંસા, પુણ્ય-પાપ બધું નિરસ્ત થઈ જવાનું. કોઈ માણસના શરીરમાં શસ્ત્ર હુલાવી એની હત્યા કરનારને હિંસા કે પાપ નહિ લાગવાનાં. કેમકે એ હત્યારા માણસનો એવો ભાવ બનવાનો જ હતો, મરનારનું આવી જ બન્યું [મરવું ઠરેલું જ] હતું, મરનારના શરીરમાં શસ્ત્ર ઘુસવાનું જ હતું. આ બધું નિયત હતું. પછી હત્યારાનો શો વાંક? અગ્નિજ્વાલામાં લપેટાયેલા સાધુ-પુરુષને અગ્નિ ઠારી યોગ્ય ઉપચારપ્રયોગથી સાતા ઉપ-જાવી બચાવનાર અથવા ભૂખથી પ્રાણાન્ત હાલતમાં આવી પડેલા મહાત્માને ભોજન આપી બચાવનારને પુણ્ય શું મળવાનું હતું? કેમકે બચાવનારનું તે સ્થળે આવવું નિયત હતું. અગ્નિનું શાંત રૂપમાં પરિણમન થવું નિયત હતું. ભોજન મહાત્માના મુખમાં પડવું નિયત હતું. આ બધું નિયત હતું. એમાં કહેવાતા બચાવનારે નવું શું કર્યું? ઉફ! કેવો ભયંકર વાદ !

આ નિયતિવાદમાં ભવિષ્યનિર્માણ જેવું કંઈ રહે છે? બધું ભવિષ્ય નક્કી થઈને જ પડ્યું હોય ત્યાં આગળનો વિચાર કે યોજના કરવાની વાત જ રહેતી નથી, પછી પ્રયત્ન કરવાની

વાત જ ક્યાં ? પ્રયત્ન યા પુરુષાર્થને કચડી મારનાર કોઈ વાહ માનવજાતિને માટે ઘોર અંધકારરૂપ છે, ભીષણ શાપરૂપ છે.

સમજવું જોઈએ કે નિમિત્તકારણ પોતાના સ્થાને બલવાન છે. દ્રવ્યમાં-કાર્યના ઉપાદાનમાં કાર્ય બરાબર વિદ્યમાન છે, પણ વિદ્યમાન છે શક્તિરૂપે-અવ્યક્તરૂપે. તેને વ્યક્ત (આવિર્ભૂત) કરવા માટે નિમિત્તયોગની સખ્ત જરૂર છે. મંદિર-મૂર્તિ, શાસ્ત્રવાંચન, સંતની પાસે જવું અને તેમના સમીપે ઉપદેશ સાંભળવો, અનુકૂલ સ્થાનમાં નિવાસ, અનુકૂલ ભોજનપાન આ બધાની ઉપયોગિતા કોને મંજૂર નથી ? આ બધું ઉપયોગિરૂપે સ્વીકારી તેનો અમલ કરનાર, નિમિત્તકારની યોગ્ય શક્તિને કબૂલ ન કરે તો તે વર્તનવિસંવાદી વાગૂંચાપાર ગણાય.

(૨૦)

જાતિ-કુલ-મહ :

આચાર્ય હેમચન્દ્ર યોગશાસ્ત્રમાં કહે છે—

જાતિલાભકુલૈશ્વર્યબલરૂપતપઃશ્રુતૈઃ ।

કુર્વન્ મહં પુનસ્તાનિ હીનાનિ લભતે જનઃ ॥

[૪-૧૩]

અર્થાત્-જાતિ, કુલ, લાભ, ઐશ્વર્ય, બલ, રૂપ, તપ અને જ્ઞાનનો મહ કરનાર માણસને એ મહના દુષ્પરિણામે એ ચીજો હીન કેટીની મળે છે.

ભૌતિક સમ્પત્તિ નાશવાન છે, એના ઉપર અભિમાન કરવું એ સમજની ખામી સૂચવે છે. વિદ્યાસમ્પત્તિ મહ

કરવા માટે નથી, પણ વિદ્યાહીનો તરફ અનુકરણ કેળવી એમના જીવનનું લઘુ થાય એવું અજવાળું એમના ઉપર ફેંકવામાં એની સાર્થકતા છે. કુલ-જાતિનું ગૌરવ કે ઉચ્ચ ગણાતાઓનું ઉચ્ચત્વ માનવતાના સદ્ગુણોના ધારણમાં છે અને ઊતરતી શ્રેણીના ગણાતા માનવો સાથે આત્મીયપણાના ભાવે વર્તવામાં છે, નહિ કે પોતાની ‘મોટાઈ’નું અભિમાન કરી બીજાઓને તેમનાં કુલ-જાતિને અંગે ‘હીન’ ગણી તેમની સાથે હીનતાયુક્ત વ્યવહાર કરવામાં. ઊંચાપણું કે નીચાપણું, મોટાઈ કે છોટાઈ જન્મને લીધે નથી. ગુણ-કર્મોથી મોટાઈ એ સાચી મોટાઈ છે. એ મોટાઈ હોય ત્યાં અભિમાન જેવા દોષોને અવકાશ મળે જ નહિ. સદ્ગુણોનું અભિમાન પણ સદ્ગુણોને ઝાંખપ લગાડે છે. અભિમાન પ્રગતિને રુધે છે અને જીવનની નિસર્ગ મધુરિમાને હુરી લે છે. અભિમાન કરવાનું કોઈ સ્થાન નથી. પોતાને ‘ઉચ્ચ’ માની ઘમંડ કરનાર પોતાને ઉંચેથી પાડે છે. ઉચ્ચપણું સદ્ગુણકર્મોના સંસ્કારમાં છે. એ સંસ્કારિતા પ્રકાશતી હોય ત્યાં ‘ઊંચનીચપણાની’ ભેદદષ્ટિ ઉદ્ભવવા પામતી નથી; ત્યાં નીચલા સ્તરના ગણાતા માણસો સાથે પણ સહાનુભૂતિ અને મૈત્રી વહેતી હોય છે. ઉચ્ચપણું સદ્ગુણ-કર્મો ઉપર અને નીચપણું ગુણકર્મહીનતા ઉપર સમજવું એ સાચી દષ્ટિ છે. જન્મને કારણે માણસને ઉત્તમ કલ્પવો કે અધમ કલ્પવો એ ખોટી દષ્ટિ છે.

સમાજના ધારણ-પોષણ માટે સમાજમાંતી વ્યક્તિઓને જે અનેકાનેક વ્યાવસાયિક પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાવાની જરૂર પડે છે તે પ્રવૃત્તિઓને સ્થૂલતાથી ચાર વિભાગોમાં વહેંચી દેવામાં આવી અને તે ચાર વ્યાવસાયિક પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાનારને જુદી જુદી રીતે ઓળખવા સારું જુદા જુદાં-પ્રાદાણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર એવા-નામ આપવામાં આવ્યાં.

જે મનુષ્યો મુખ્યત્વે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરી તથા પઠન-પાઠનથી લોકોમાં જ્ઞાનસંસ્કાર રેડવાનો વ્યવસાય કરવા લાગ્યા તેમને પ્રાદ્ધાન્ય કહેવામાં આવ્યા. જેઓ મુખ્યત્વે પોતાના જીવનની પણ પરવા રાખ્યા વિના આતતાયીઓ કે દુષ્ટ હુમલાખોરોથી પ્રબળ રક્ષણ કરવાનો તથા સમાજના અંગેની દુષ્પ્રવૃત્તિઓ રોકી સમાજને સ્વસ્થ રાખવાનો વ્યવસાય લઈ બેઠા તે ક્ષત્રિય કહેવાયા. જે લોકો મુખ્યત્વે ખેતી તથા અન્ય વ્યાપાર કરીને સમાજની જરૂરીઆતની ચીજો પૂરી પાડવાનો વ્યવસાય લઈ બેઠા તેઓ વૈશ્ય કહેવાયા. અને જે લોકો મુખ્યત્વે શારીરિક શ્રમ કરી સમાજની અન્ય પ્રકારે સેવા કરવામાં રોકાયા તેઓ શૂદ્ર કહેવાયા.

આ ઉપરથી જણાશે કે આ ચારે પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ સમાજનાં સુખસગવડ તથા સામાજિક વિકાસ માટે જરૂરી છે. આમાંની એક પણ પ્રવૃત્તિના અભાવે સમાજ ટકી શકે નહિ અને પોતાનો વિકાસ રે ઉન્નતિ સાધી શકે નહિ. અતઃ અમુક માણસ અમુક એક વ્યવસાય કરે છે માટે તે ઊંચો અને અમુક માણસ અમુક બીજો વ્યવસાય કરે છે માટે તે નીચો એમ સમજવાનું નથી. કેવળ વ્યવસાયભેદ ઉપર નજર રાખી ઊંચ-નીચનું ધોરણ ઠરાવવાનું નથી, કિન્તુ તે માટે તો બીજી બાબત ધ્યાનમાં લેવાની છે. માણસ ગમે તે હોય અને ગમે તે વ્યવસાય કરતો હોય, પણ તે ગુણથી ઉચ્ચ (સચ્ચરિત) હોવો જોઈએ, એટલું જ નહિ, પણ તે પોતાના કર્મથી પણ ઉચ્ચ હોવો જોઈએ. કર્મથી ઉચ્ચ એટલે પોતા-પોતાનો વિશિષ્ટ વ્યવસાય પ્રામાણિકપણે ધર્મબુદ્ધિથી દિલચોરી કર્યા વગર યોગ્ય રીતે કરનાર. આ પ્રમાણે માણસ ગુણથી તેમ જ કર્મથી ઉચ્ચ હોય તો તે ઉચ્ચ છે, પ્રાદ્ધાન્યનો વ્યવસાય

કરનાર માણસ જો દુશ્ચરિત હોય અથવા પોતાના કર્તવ્ય-પાલનમાં હોંગાઈ કરતો હોય તો તે નીચ છે, અને શૂદ્રનો વ્યવસાય કરનાર માણસ જો સચ્ચરિત હોય અને પોતાનું કામ ખરાબર બજાવતો હોય તો ઉચ્ચ છે. જન્મના કારણથી કોઈને ઉચ્ચ, નીચ કહી શકાય નહિ.

વસ્તુતઃ માણસમાં બ્રાહ્મણત્વ, ક્ષત્રિયત્વ, વૈશ્યત્વ અને શૂદ્રત્વ એ ચારે તત્ત્વોનો સંગમ હોવો જોઈએ. કેમકે જીવનચર્યામાં સ્વાધ્યાય યા વિદ્યોપાસના, બલ-શૂરાતન, કૃષિઆદિ વ્યાપાર-વિકાસ અને સેવાવૃત્તિ એ ચારે તત્ત્વોની અમુક માત્રામાં જરૂર છે. એ ચારેની ઠીક ઠીક માત્રામાં મનુષ્યત્વ સંપન્ન થાય છે.

અને શરીરમાં મસ્તક, હાથ, પેટ અને પગ એ અંગોમાં કોને ઉચ્ચ અને કોને નીચ કહીએ? પગની એછી ઉપયોગિતા છે? તેમ પગના સ્થાનના શૂદ્રની ઉપયોગિતા એછી કેમ અંકાય? એ બધાં અંગો પરસ્પર હુળીમળીને ચાલે તો તેઓ જીવિત અને સુખી રહી શકે, અને જો વઢવા માંડે કે એકબીજાની અદેખાઈ કરી રિસાઈ બેસે તો એ બધાંને મરવાનો વખત આવે, તેમ બ્રાહ્મણાદિ વર્ણો પરસ્પર ઉદારતાથી, વાતસલ્યભાવથી હુળીમળીને રહે તો એમાં એ બધાનો ઉદય-અબ્યુદય છે, અને ખોટા ઘમંડમાં પડી એકબીજાને ધૂતકારવામાં એ બધાનો વિનિષાત છે.

થોડો વધુ વિચાર કરીએ.

ઉચ્ચતા અને નીચતા પ્રકૃતિધર્મકૃત અને મનુષ્યસમાજે કલ્પેલી એમ બે પ્રકારે ગણાવી શકાય. તેમાં પહેલાં આપણે બીજા પ્રકારની જોઈએ.

એ તો માની શકાય તેવી વાત છે કે દુઃખજનક પરિસ્થિતિમાં પેદા થવું એ પાપોદયનું અને સુખજનક પરિસ્થિતિમાં પેદા થવું એ પુણ્યોદયનું પરિણામ છે. આ પ્રમાણે, જેમ રોગી ઘરમાં, દુષ્ટુદ્ધિ યા બેવકૂફ પરિવારમાં અથવા દરિદ્ર-કંગાલ કુટુંબમાં પેદા થવું એ પાપકર્મના ઉદયનું પરિણામ છે, તેમ ખરાબ રાજશાસનવાળા મુલકમાં પેદા થવું એ પણ પાપોદયનું પરિણામ લેખી શકાય, અને એ જ પ્રમાણે ખરાબ સમાજ-રચનાવાળા સમાજમાં પેદા થવું એ પણ પાપોદયનું પરિણામ માની શકાય. રોગી વાતાવરણવાળા ઘરમાં પેદા થઈને માણસ વખત જતાં પોતાના તે ઘરને સુધારે અને આરોગ્યને અનુકૂલ બનાવે ત્યારની વાત ત્યારે, અને તે જ પ્રમાણે દરિદ્ર ઘરમાં કોઈ માણસ પેદા થઈને વખત જતાં પોતાના તે ઘરની આર્થિક સ્થિતિ સુધારે ત્યારની વાત ત્યારે, પણ જન્મતી વખતે દુઃખોત્પાદક પરિસ્થિતિમાં જન્મવું અને જ્યાં સુધી એ પરિસ્થિતિમાં સુધારો ન થાય ત્યાં સુધી, યોગ્ય પુરુષાર્થ કરવા છતાં ય જે સહન કરવું પડે તે પાપકર્મોદયનું પરિણામ.

અહીં આપણો પ્રશ્ન સમાજરચનાને અંગે છે. ખરાબ સમાજ-રચનાઓ પૈકી એક ખરાબ સમાજરચના એ છે કે ‘ વર્ણાશ્રમ-વ્યવસ્થા ’ જેવી પ્રણાલીની દૂષિત બનેલી ધારા મુજબ સમાજે જન્મને લીધે અને કામધન્ધાને લીધે કેટલાક વર્ગોને ઉચ્ચ અને કેટલાક વર્ગોને નીચ માની લીધા છે. આવી દૂષિત સમાજ-રચનાવાળા સમાજ કે મુલકમાં સમાજ-કલ્પિત નીચ વર્ગમાં પેદા થવાથી પેદા થનારને તે દૂષિત સમાજરચનાના ભોગ થવું પડે છે, પોતાને ઉચ્ચ માનનારા વર્ગો તરફથી હીન દષ્ટિ અને તેમના તરફનાં ધૃણા-અધમાન વર્ગોરેના સન્તાપ સહન કરવા પડે છે. આ પ્રકારનું અન્યાય્ય કલેશ-સહન સમાજે

સર્જેલી નહિ. કલ્પેલી સમાજ-રચનાને આભારી છે ક્રાન્તિકાર વીર પુરુષો પેદા થઈ દૂષિત સમાજરચનાને સુધારવા પ્રયત્ન કરે અને તેમની પ્રયત્નપરંપરાના પરિણામે સમાજરચનામાં સુધારો થાય અને જન્મથી તથા કામધંધાથી ઉચ્ચ-નીચ માનવાની દૃષ્ટિમાં પલટો આવે ત્યારે વાતાવરણ સુધરી જતાં સમાજકલ્પિત જાતિ-ગત ઉચ્ચ-નીચના ભેદોના બખેડા સહન કરવાના રહે નહિ; પણ જ્યાંસુધી એ પ્રકારની સુધારણા યોગ્ય પ્રચાર પામે નહિ, ત્યાંસુધી કહેવાતા નીચ વર્ગમાં પેદા થનારને યોગ્ય પુરુષાર્થ કરવા છતાંય, ઉપર કહ્યું તેમ, સહન કરવું પડે અને એ કલેશ-સહન, મૂળમાં જે ‘કર્મ’ પર આશ્રિત માનીએ તેને ‘નીચગોત્ર’ કર્મ કહેવામાં આવે છે.

ઉપર કહ્યું તેમ, સામાજિક રચના સુધરવા પામે, જન્મ કે કામધંધાના આધાર પર ખડી કરેલી ઉચ્ચ-નીચ ભેદોની કલ્પના નાબૂદ થાય, અર્થાત્ એ પ્રકારની કલ્પનાના આધાર પર કેઈ ઉચ્ચ-નીચ ન ગણાય એવો યુગ આવે ત્યારે પણ ‘ગોત્રકર્મ’નું સ્થાન તો રહેવાનું જ; અને તે ઉપરના પ્રકારની નહિ, તો બીજા પ્રકારની ઉચ્ચ-નીચતાનો ખુલાસો બેસાડવા માટે. સંસ્કારી, સદાચરણી કુલ-કુટુંબમાં પેદા થવું કે અસંસ્કારી, અસહ્ય, હીન આચારવાળા કુટુંબમાં પેદા થવું એના મૂળમાં કેઈ ‘કર્મ’ તો માનવું જ પડશે ને ? અતઃ એ પરિસ્થિતિ ગોત્ર કર્મ પર અવલબનારી ગણાશે--અનુક્રમે ઉચ્ચગોત્ર અને નીચગોત્ર કર્મ પર. આ ઉચ્ચ-નીચના પ્રકૃતિધર્મકૃત લેખાય.

વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ તો, હાલની સ્થિતિમાં કહેવાતા નીચ કુળમાં જન્મેલો માણસ પણ જે સમ્યક્દૃષ્ટિવાળો હોવા સાથે વ્રતાચરણસમ્પન્ન હોય તો તે નીચ ગોત્રનો નહિ, પણ ઉચ્ચ ગોત્રનો ઉદય ધરાવે છે એમ જૈન શાસ્ત્ર કહે છે. અર્થાત્ દૃષ્ટિ

અને આચરણના સુસંસ્કારવાળા, ગમે તે જાતિ-કુલ-વંશના હોય, તેમને જૈનશાસ્ત્ર નીચ ગોત્રના નહિ, પણ ઉચ્ચ ગોત્રના ઉદય-વાળા માને છે. અરે ! ચાંડાલ જાતિના પણ જેઓ ઉત્તમ ચારિત્ર-સમ્પન્ન બન્યા છે તેમને જૈન આગમોએ પૂજવાચક શબ્દોથી સન્માનિત કરી ઉલ્લેખ્યા છે.

(૨૧)

જ્ઞાન-ભક્તિ-કર્મ

ઈશ્વરવાદની, અર્થાત્ ઈશ્વરના-ભગવાન્ના અસ્તિત્વના સિદ્ધાંતની ઉપયોગિતા અન્તઃકરણની નિર્મલતા સાધવામાં, ચારિત્ર ઘડવામાં અને જીવનવિકાસક પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરી સન્માર્ગે પ્રગતિ કરવામાં બરાબર જણાઈ આવે છે. તેમ, કર્મવાદ અથવા ભાગ્યવાદની ઉપયોગિતા સુખ-દુઃખના સમયે સમતા જાળવી રાખવામાં અને સત્કાર્યમાં ઉત્પત્ત થવામાં સ્પષ્ટ અનુભવાય છે. શુદ્ધ ઈશ્વરવાદી અથવા ભગવદ્દુપાસક માણસ પ્રભુ તરફની પોતાની નિર્મળ ભક્તિને વિકસાવી પોતાના ચારિત્રને સમુન્નત બનાવશે, અને એ રીતે ઈશ્વરવાદ એના જીવનને કલ્યાણકારક બનશે; તેમ, શુદ્ધ ભાગ્યવાદી એટલે કે 'કર્મ'ના નિયમમાં માનનાર, સુખના વખતમાં ધમંડી નહિ થાય અને દુઃખના સમયમાં દીન-હીન-કાયર નહિ બને, પરંતુ એ બધી પરિસ્થિતિઓને કર્મના ખેલો સમજી મનની સમતા (Balance of mind) જાળવી રાખશે, અને સત્કર્મ કે સત્પુરુષાર્થના બળે દુઃખમાંથી રસ્તો કાઢી શકાય છે અને સન્માર્ગે પર પ્રગતિ કરતા રહેવાથી પોતાના જીવનને અધિકાધિક સુખી બનાવી શકાય છે—એ પ્રકારની સુદૃષ્ટિથી પોતાના જીવનને સમુન્નત બનાવવા પ્રયત્નશીલ થશે. કર્મવાદ અને ઈશ્વરવાદના મહાન્ સિદ્ધાંતોનો નિષ્ક્રિયતા સાથે સંબંધ જ નથી. એ નિષ્ક્રિયતાનો પાઠ

નથી પઢાવતા, પણ કર્તૃવ્યપરાયણ બનવાની શિક્ષા આપે છે; એટલું જ નહિ, પણ સાચા કર્મણ્ય બનવા માટે ખરો ‘મસાલો’ એ પૂરો પાડે છે. કર્મવાદના સિદ્ધાન્તમાં સત્કર્મે દ્વારા સુભાગ, મહાભાગ બનવાનો ધ્વનિ છે, અને ઇશ્વરવાદના સિદ્ધાન્તમાં સચ્ચરિત બનવા માટે પરમાત્માના અવલંબનનો ધ્વનિ છે, અથવા સચ્ચરિત દ્વારા ભગવત્પ્રાપ્તિનો ધ્વનિ છે. જીવનની ગ્લાની દૂર કરવામાં, આત્માને ધીરજ બંધાવવામાં, તેમ જ સંતોષ તથા શાંતિ બક્ષવામાં અને સદાચરણની પ્રેરણા અર્પવામાં એ બન્ને સિદ્ધાંતો સારું સામર્થ્ય ધરાવે છે.

કર્મ(ભાગ્ય)પણ માણસ(પ્રાણી)ના પોતાના પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થનારી વસ્તુ છે સારા કામથી માણસ પોતાનું સારું અને ખુરા કામથી પોતાનું ખુરું કર્મ(ભાગ્ય)સર્જે છે. એટલે ભાગ્ય(કર્મ)ને ઘડીને તેનાં શુભાશુભ પરિણામ (કડવાં-મીઠાં ફળ) મેળવવાં એ માણસના પોતાના હાથની વાત છે.—Man is the architect of his fortune—માટે જ, સુખ યા અભ્યુદયનો અર્થી સજ્જન ઉત્સાહથી સદાચરણપરાયણ બને છે. સદ્ભાગ્યથી મળેલ સમ્પત્તિમાં માણસ જો બહેકી બાય, ઘમંડી બની મત્ત-પ્રમત્ત-ઉન્મત્ત બને તો ભવિષ્યને માટે એ ખુરાં કર્મ બાંધે અને એનો વર્તમાન સુખોપભોગ એના વર્તમાન કર્મોદયની અવધિ સુધી જ સીમિત રહે. માટે કર્મવાદ સાથે એ સુખોદય પણ વણાયેલો છે કે શુભ કર્મનાં સારાં ફળ પણ સમતાથી ભોગવવાનાં, જેમ દુઃખ સમતાથી ભોગવવાનું છે તેમ.

ઉપર જણાવ્યું તેમ ભાગ્ય(કર્મ)વાદ પણ માણસને સદાચરણ તરફ પ્રેરનારો વાદ છે; અને સદાચરણની ભાવના ઇશ્વરનો (પરમાત્માનો) આશ્રય લેવાથી [ઇશ્વરનિષ્ઠાથી] વિકસે છે અને

પોષાય છે. સીધી રીતે આપણા કર્મ(ભાગ્ય)માં ફેરફાર કે તેનું નવવિધાન કે વિધાતન કરી શકે એવો કોઈ ઇશ્વર કે ભગવાન નથી. પણ એનો (ભગવાનનો) આશ્રય લેવાથી જે ધર્મભાવના ખીલે છે, જે ધર્મસાધના બને છે, તે પોતાના પ્રમાણમાં કર્મ (ભાગ્ય) ઉપર પણ જોર ઢાળવી શકે છે, એ દ્વારા અશુભ ભાગ્ય યા કર્મમાં ફેરફાર આણી શકાય છે, અશુભ કર્મને શુભમાં પલટાવી શકાય છે અને પ્રાયઃ તેને વિહારી પણ શકાય છે. કોઈ કર્મ કે ભાગ્ય કાયમ ટકતું નથી, તેની મુદત પૂરી થતાં તેનો જ્યારે અન્ત આવે છે, ત્યારે તેનો ફલોદય ખતમ થાય છે. એ જ કારણ છે કે સારી સ્થિતિને હુમેશાં ચાહુ ટકાવી રાખવા માટે તેના સાધન તરીકે શુભ ભાગ્યની સર્જન ક્રિયામાં (એ સર્જનક્રિયા બીજી કોઈ નહિ, પણ સદાચરણી જીવનચર્યા હોઈ તેમાં) સુસ માણસ સદા તત્પર રહે છે. એમ કરી એ પોતાને સદા સુખી બનાવે છે અને સાથે જ પોતાને વિકસિત તથા ઉન્નત બનાવતો જાય છે. ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતા જીવનના શુભ પ્રવાહમાં એવો મહાન્ અપૂર્વ અવસર આવે છે, જ્યારે આત્મ-વિકાસની પૂર્ણતાએ પહોંચવાની ભૂમિકા સાંપડે છે, અને પુણ્યપાપાતીત મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

કર્મવાદનો સદ્બોધ આત્મસાધક મુમુક્ષુને પોતાનું ધુરું કરનાર માણસ ઉપર ક્ષમા રાખવામાં પણ કામ આવે છે, અને પોતાનું ધુરું કરનાર માણસની ધુરાઈનો ન્યાય માર્ગે શક્ય પ્રતીકાર કરનારને પણ ધુરું કરનાર માણસ ઉપર વૈરભાવ ન રાખતાં તેનાં પ્રત્યે ક્ષમા રાખવામાં કામ આવે છે.

“ મારો વિરોધી માણસ મારી તરફ જે દુર્વ્યવહાર કરે છે તે મારા કર્મના બળે કરે છે, મારું કર્મ એને હથિયાર બનાવી એની પાસે એમ ઠસવે છે, માટે એ માણસ ઉપર

ક્રોધ કરવો ખોટો છે. ક્રોધ તો એ માણસને નિમિત્ત (હથિયાર) બનાવનાર મારા પોતાના કર્મ ઉપર જ કરવો ઘટે ”—આવી વિચારસરણીનો આશ્રય સાત્ત્વિક ક્ષમાશીલ બનાવમાં તથા ક્રોધ-કષાય કે બખેડાના દુષ્કર્મબન્ધક કલુષિત વાતાવરણથી પોતાના ચિત્તને દૂર રાખવામાં સુમુક્ષુને મદદગાર થઈ શકે છે.

દુર્જનના દૌર્જન્યની પાછળ તેનો અજ્ઞાન-રોગ યા કષાયરોગ પ્રેરકભૂત હોઈ તે માણસ પ્રત્યે વૈરવૃત્તિ ન રાખતાં તે જ્વરાત્ કે રોગાત્ માણસની જેમ ભાવહયા અને ક્ષમાને પાત્ર છે એમ કર્મતત્ત્વવેત્તા સમજે છે.

કર્મનો સિદ્ધાન્ત સમજનાર નિયતકાલિક કર્મના નિયતકાલિક ફળ ઉપર મદ કે અહંકાર ન કરે અથવા વિષદ કે દિલગીરી ન અનુભવે. પોતાને ઉપસ્થિત થયેલ કષ્ટ કે સંકટને પોતે પોતાના દુષ્કર્મથી પેદા કરેલું સમજીને સમતાથી સહે. આમ, સમતાથી સહન કરવાનું બળ, જીવનને મગરૂથી તથા ગ્લાનિથી મુક્ત રાખવાનું બળ કર્મનિયમના તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી સાંપડે છે, અને ભગવદ્દાલંબનનો યોગ એમાં ખૂબ શાન્તિ, સાન્ત્વન, આશ્વાસન અને પ્રેરણા પૂરે છે.

માણસની સ્તુતિ કે એના ભક્તિ-ઉપચારથી ભગવાન્ પુશ થતો હોય તો એ ન કરનાર ઉપર અપુશ કે નાપુશ પણ થાય ! પણ ભગવાન્ ! (પરમાત્મા) એવી પ્રકૃતિનો ન હોય. એ વીતરાગ છે, એ પૂર્ણ-પૂર્ણાત્મા-પૂર્ણાનન્દ વિશ્વેશ્વર કહેવાય છે. એ આપણા ભક્તિવાં જ્ઞાનતાનથી કે અલંકાર-આભૂષણો ચડાવવાથી યા મિઠાઈના ચાણ ઢોકવાથી રાજી થાય એમ માનવું એ ભગવાનની વગવરતા વિષેનું અજ્ઞાન સૂચવે છે. માણસનું હૃદય કલ્યાણકામી હોય, ભગવદ્ભિમુખ-ભગવદ્ભક્ત-ભગવદ્દેક-

શરણુ હોય, અને ભગવત્સ્મરણથી સત્ત્વસંશુદ્ધ તથા પ્રસાદપૂર્ણ બનતું જતું હોય તો, એનું સધાતું એ ઔજ્જવલ્ય કે નૈર્મલ્ય એ જ એને મળતો યા મળેલો-કોઈનો અણુદીપેલ-સ્વબલોપાર્જિત સહજ પુરસ્કાર છે. ભગવત્સ્મરણ સાધારણ નિમિત્ત નથી, પણ સખલ સાધન છે. એ પરમશુભ્ર, પરમહીપ્ર, પરમોજ્જવલ પરમતત્ત્વના એકાગ્ર ધ્યાનનું પકવ થતું જતું બળ ધ્યાતાના હૃદયના કબાટ ખોલી દે છે અને એના પર એવી પ્રતિક્રિયા કરે છે કે એની મોહવાસના પર જખખર ફટકો પડે છે અને એ ધ્યેયતત્ત્વની શુદ્ધતાની રોશનીની આભા એના (ધ્યાતા) પર પથરાવા માંડે છે. શુદ્ધ અને ઊંચા વિષયની ભાવના મન પર શુદ્ધ અને ઊંચી છાયા પાથરે છે અને અશુદ્ધ તથા નિકૃષ્ટ વિષયની ભાવના મન પર અશુદ્ધ તથા નિકૃષ્ટ છાયા પાથરે છે. ધ્યાનનો વિષય જેવો હોય તેવી અસર મન પર થાય છે. વીતરાગ પરમાત્માનું ચિંતન, સ્મરણ, ઉપાસન [એ પ્રકારનો પરમાત્માનો માનસિક સત્સંગ] મનના મોહરૂપ કાલુષ્યને પખાળવામાં ખૂબ કારગર થાય છે. આમ ભગવદ્-ઉપાસનાથી ચિત્તશુદ્ધિનો કે માનસિક વિકાસ યા પ્રસન્નતાનો જે લાભ મેળવાય છે તે ભગવાને આપેલો કહી શકાય, પણ તે ઉપચારથી. ભગવાનના હાથમાં સીધી રીતે પ્રકાશ આપી દેવાનું હોત તો તે કોઈના અંતઃકરણમાં અંધકાર રહેવા દેત નહિ; અધમબુદ્ધિના અને દુરાચરણી બધાને સદ્બુદ્ધિવાળા અને સદાચરણી બનાવી દેત; પ્રત્યેક પ્રાણીને એની નીચી ભૂમિકા ઉપરથી ઊઠાવી ઊંચી ભૂમિકા પર ચઢાવી દેત; સમગ્ર જગત્તના આત્માઓને પૂર્ણપ્રકાશ અને આનન્દી બનાવી દેત. પણ એ તો માણસે (પ્રાણીએ) પોતે પોતાના બળથી સાધવાનું છે-પોતાનું પોતે જ પોતાના જ પ્રયત્નથી-પોતાના જ પુરુષાર્થથી

બનાવવાનું છે; બીજો કોઈ (ઇશ્વર પણ) બનાવી કે સાધી આપે તેમ નથી.

ભગવાન જો ' પ્રસન્ન ' થતો હોય તો કેવળ આપણાં સારાં ગુણ-કર્મો ઉપર જ પ્રસન્ન થાય, આપણી સમ્યગ્ચિત્તા યા સદાચરણશીલતા પર જ પ્રસન્ન થાય. આ સિવાય એને પ્રસન્ન કરવાનો બીજો કોઈ જ માર્ગ નથી-નાન્યઃ પન્થા વિચિતે શિવાય.

જેમ સૂર્ય પ્રકાશે છે, પણ એનો પ્રકાશ લેવો કે ન લેવો એ માણસની મરજીની વાત છે, પણ લેનારને ફાયદો થાય છે અને ન લેનારનું સ્વાસ્થ્ય બગડી જાય છે, તેમ સંત કે મહાન્ આત્માના સદુપદેશનો પ્રકાશ જે લેશે તેનું કલ્યાણ થશે, તે તરી જશે, અને નહિ લેનાર અંધકારમાં રવડશે.

પરમાત્મા કે ભગવાન દેખાતો તો છે જ નહિ, એનું સ્વરૂપ પોતાના સ્વચ્છ અન્તઃકરણમાં યથાર્થરૂપે કલ્પીને એના-માનસિક-સાન્નિધ્યમાં આવવાથી માણસની દૃષ્ટિનું શોધન થાય છે, એને પ્રેરણા અને બળ મળે છે; અને એ સાન્નિધ્યનો લાભ જેમ જેમ વધુ લેવાતો જાય છે તેમ તેમ ચિત્તનો ભાવ, ઉદ્વેગ તથા શુદ્ધીકરણ વધતાં જાય છે. આ ક્રમે એનું મોહાવરણ હઠતું જાય છે, વાસના ખરતી જાય છે અને એનો આત્મા સત્ત્વ સમ્પન્ન (વધુ ને વધુ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રથી સમ્પન્ન) બનતો જાય છે. આ પ્રમાણે મહાન્ પદ ઉપર આરૂઠ થઈ આત્મા મહાત્માની ભૂમિકામાંથી આગળ વધી પરમાત્મપદની ભૂમિકામાં પ્રવિષ્ટ થાય છે. બસ ભગવદ્ભક્તિ આ પ્રકારે વિકાસ-પથ પર ચડવામાં અને આગળ વધવામાં ઉપયોગી થાય છે. આમ ભગવાન વિષેનું અને આત્મકલ્યાણ સાધવાનું સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું તે જ્ઞાન, અને ભગવાનનું શરણ સ્વીકારી ભગવાને

કરમાવેલ સન્માર્ગના પૂજક બનવું તે ભક્તિ, અને એ સન્માર્ગ પર ચાલવું તે કર્મ-આ પ્રમાણે જ્ઞાન-ભક્તિ-કર્મનો પરસ્પર ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે.

વિશેષરૂપે વિચાર કરતાં જોઈ શકાય છે કે ભક્તિ-સાથે (ભક્તિભાવમાં) જ્ઞાન ભળેલું જ છે. ભક્તિપાત્રને ઓળખ્યા વગર તેના ઉપર ભક્તિ કેમ ઊપજે? ભક્તિપાત્રની વિશિષ્ટતાનું જ્ઞાન થયા પછી તેના તરફ જે સાર્ત્વિક શુભ આકર્ષણ પેદા થાય છે તે ભક્તિભાવ નામથી ઓળખાય છે. આમ ભક્તિની પાછળ ભક્તિપાત્રની વિશિષ્ટતાનું જ્ઞાન રહેલું જ છે, તેમ જ, ‘આના (એ ભક્તિપાત્રના) સત્સંગે મારો ઉદ્ધાર સધાઈ શકે’ એ પ્રકારનું પણ જ્ઞાન અથવા પ્રતીતિ કે સંવેદન રહેલું છે. આમ ભક્તિના મૂળમાં જ્ઞાન રહેલું જ છે. જ્ઞાન વગર ભક્તિ શું? જ્ઞાનના આધાર પર ભક્તિ નીચજે છે. દૂધમાં જે સ્થાન સાકરનું છે તે સ્થાન જ્ઞાનમાં ભક્તિનું છે. દૂધમાં સાકર ભળતાં એ એક મિષ્ટ દ્રવ્ય બની જાય છે, તેમ જ્ઞાનમાં ભક્તિ ભળતાં એ એક વિશિષ્ટ તત્ત્વ બની જાય છે. ભક્તિપાત્રની વિશિષ્ટતાનું જ્ઞાન થયા પછી એના તરફ, ઉપર કહ્યું તેમ, કલ્યાણરૂપ આકર્ષણ અથવા શુભ સાર્ત્વિક ભક્તિભાવ જ્યારે પેદા થાય છે ત્યારે તે જ્ઞાનમાં ભક્તિરસ ભળ્યો કહેવાય છે. આમ જ્ઞાનમાં ભક્તિ ભળતાં એ સુંદર મિશ્રિત રસ બને છે.

અને એ સમજી શકાય તેવું છે કે જેની જેના તરફ ઉન્નત ભક્તિ હોય છે તે તેને અનુસરે છે, તે તેમાં તન્મય બને છે, તેની આજ્ઞાને આધીન થાય છે, તેના માર્ગે ચાલે છે, તે તેમાં અર્પિત થાય છે. અને આગળ વધી સ્વાભાવિક રીતે, ભક્તજન પોતાના ઉપાસ્ય જેવો બનવા ઉત્કંઠિત થાય છે અને તેના પગદો ચાલી તેના જેવો બનવા મર્થે છે-તેના

જેવો સદ્ગુણી, સચ્ચારિત્રી, સત્કર્મી. સમર્પણ કેવલ જ્ઞાનથી આવતું નથી, પણ જ્ઞાનસંયુક્ત ભક્તિના બળે આવે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનસંયુક્ત ભક્તિ અથવા ભક્તિસુવાસિત જ્ઞાન કર્મને (ચારિત્ર અથવા જીવનવિધિને) ઘડનાર બને છે.

આમ જ્ઞાન, ભક્તિ, કર્મ એ ત્રણે* મળી, એક-બીજામાં ભળી એકરસ બની મોક્ષનો-નિઃશ્રેયસનો પરમ કલ્યાણપદનો એક અનન્ય અસાધારણ માર્ગ બને છે.

સંસારમાં સર્વાધિકપ્રેમભાજન માતા ગણાય છે, એની આગળ એનો બાલક જેમ કાલો બને છે, કાલો બનીને માતૃ-વાત્સલ્યનો મધુર આનંદ-રસ પીએ છે, તેમ, ભગવાન આગળ ભક્તજન ભક્તિના ઊમરામાં કાલો (મુગ્ધ) બની જાય છે અને નિર્મળ ભક્તિમય સાર્વિક પ્રેમરસનો ઉપભોગ કરે છે. આ રીતે એને પોતાના જીવન તથા આચરણની શુદ્ધિ કરવાનો માર્ગ પણ સરળ થાય છે. પ્રભુનો ભક્ત થઈને આચરણથી મલિન હોય તો એ મેળ બેસે જ કેમ? નિર્મલ આત્મા સાથે મલિન આત્માનો મેળ કેવો? એ સ્વામિ-સેવકની જોડી જ બનતી નથી. ભક્તને તો ભક્તિના રસ્તે નિર્મલચેતા સદાચરણી થવું જ રહ્યું, તો જ પ્રભુની સાથે એનો મેળ સધાય. આમ ભક્તિનું પર્યાવસાન આચરણની-વર્તનની-ચારિત્રની શુદ્ધિમાં જ આવે છે અને આવવું જ જોઈએ; ત્યારે જ અને તેમાં જ ભક્તિની સફલતા છે.

અને હું તો ત્યાં સુધી કહી શકું કે ઇશ્વરવાદ એક વાર

* જૈનદર્શનપ્રસિદ્ધ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર એ જ્ઞાન-ભક્તિ-કર્મ છે. દર્શનનો ભક્તિથી અથવા ભક્તિનો દર્શનથી નિર્દેશ કરી શકાય. અને ચારિત્ર કહો કે કર્મ કહો એક જ વાત છે.

અસિદ્ધ (બિનસાબિત) રહી જાય-સાબિત ન થાય તો એ બુદ્ધિ-ભાવિત-ભાવનાવિરાજિત ઇશ્વર, અથવા કહો કે ઇશ્વરનિષ્ઠા હૃદયને સાંત્વન અને જીવનને ગતિ આપવામાં સ્પષ્ટ ઉપયોગી છે. એટલે ઇશ્વરવાદનો આસરો-પરમાત્માનો આસરો-જીવનને ખરેખર આશ્વાસનરૂપ અને પ્રેરકરૂપ છે એમ અનુભવ પરથી કહી શકાય છે.

(૨૨)

શ્રદ્ધા :

કોઇ પણ કાર્યમાં સફળતા મેળવવા માટે ત્રણ બાબતોની જરૂર છે: શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને ક્રિયાX આ ત્રણને જૈન દર્શનમાં અનુક્રમે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર કહે છે. આ ત્રણ કાર્યસિદ્ધિ યા મોક્ષનો માર્ગ છે. એ ત્રણ માર્ગના ભેદો નથી, પણ માર્ગના અંશો-અવયવો છે. એ ત્રણ મળીને એક માર્ગ થાય છે.

શ્રદ્ધાનો અર્થ છે વિવેકપૂર્વક દૃઢ વિશ્વાસ. જાણવું તે જ્ઞાન, અને તદનુસાર આચરણ કરવું તે ચારિત્ર.

x “ The unity of heart, head and hand leads to liberation. ”

અર્થાત્-હૃદય (જે શ્રદ્ધાનું પ્રતીક છે), મસ્તક (જે જ્ઞાનનું પ્રતીક છે) અને હાથ (જે ક્રિયાપ્રવૃત્તિનું પ્રતીક છે) એ ત્રણેના સંયોગ યા સુમેળથી મુક્તિ પમાય છે.

આ અંગ્રેજી વાક્ય પણ દર્શન (શ્રદ્ધાન) અને જ્ઞાન તથા ચારિત્ર (આચરણ) એ ત્રણના સહયોગથી જ મુક્તિ પમાય છે એ આર્ષ ઉપદેશને જ, કહો કે, “ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ” એ શ્રી ઉમાસ્વાતિપ્રણીત તત્ત્વાર્થસૂત્રના પ્રથમ સૂત્રને જ રજૂ કરે છે.

ઔષધની રોગધ્વંસકતાની ખાતરી હોય, તેની માહિતી હોય અને તેનું યથાયોગ્ય સેવન કરાય તો બીમારી દૂર થાય છે, તેમ દુઃખથી મુક્ત થવા માટે અથવા સુખ યા મોક્ષ માટે તેના માર્ગ વિષેની શ્રદ્ધા, તે માર્ગ વિષેનું જ્ઞાન અને તે માર્ગે ચાલવારૂપ આચરણ જરૂરી છે. એ ત્રણે ભેળાં થાય ત્યારે જ દુઃખમુક્તિ અથવા સુખ યા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય મતલબ એ છે કે ઈષ્ટસિદ્ધિનો સાધનભૂત ઉપાય કે માર્ગ એમ ને એમ ઈષ્ટ સાધક થઈ શકે નહિ, પણ તે સાધનભૂત ઉપાય કે માર્ગનું સાચું જ્ઞાન જોઈએ, તેમાં શ્રદ્ધા જોઈએ, તેમ જ તે સાધનભૂત ઉપાયનો યથાયોગ્ય પ્રયોગ કરવારૂપ અથવા તે માર્ગે ચાલવારૂપ આચરણ જોઈએ.

ઉપર ઔષધનું ઉદાહરણ આપ્યું છે તે બાબતમાં કોઈ એમ રજુઆત કરે કે ઔષધનું જ્ઞાન અને તેનું સેવન એ બે જ પર્યાપ્ત છે, અર્થાત્ સાચા ઔષધનું યથાયોગ્ય સેવન જ પર્યાપ્ત છે, ત્યાં શ્રદ્ધાને શું અવકાશ ? પરન્તુ એમાં પણ શ્રદ્ધાની જરૂર છે. ઔષધનો તાત્કાલિક ફાયદો ન માલૂમ પડતાં માણસ અધીરો થઈ ઔષધને છોડી દેવા તૈયાર થાય છે, તે તેમ ન કરે અને યોગ્ય સમય સુધી ઔષધનું રીતસર સેવન જારી રાખે એ માટે શ્રદ્ધાની પણ ઉપયોગિતા છે.

વિષભક્ષણ અન્નભૂતાં થઈ ગયું હોય તો એ મારક થાય છે, તેમાં શ્રદ્ધા-અશ્રદ્ધાનો કંઈ જ સંબંધ નથી, તેમ સાચું ઔષધ ગુણકારક યા પરિણામકારક થાય છે, તેની જોડે શ્રદ્ધા અશ્રદ્ધાનો કંઈ જ સંબંધ નથી એ વાત માની લઈએ તોયે સુખ યા કલ્યાણના માર્ગરૂપ સત્ય-સંયમમાં તો શ્રદ્ધાની જરૂર છે જ. શ્રદ્ધા હોય તો જ એ માર્ગમાં સ્થિર રહી શકાય. અતઃ સુખ અથવા કલ્યાણના માર્ગરૂપ સત્ય-સંયમ એ શ્રદ્ધાનો, જ્ઞાનનો

તેમ જ આચરણનો-એ ત્રણેનો વિષય બને ત્યારે જ સુખકારક
યા કલ્યાણકારક થાય, અન્યથા નહિ.

વૈજ્ઞાનિક શોધખોળની પ્રવૃત્તિમાં જેમ જેમ પ્રયોગની
સંખ્યાઈનો આભાસ મળતો જાય છે, તેમ તેમ શ્રદ્ધા (વિશ્વાસ)
જામતી જાય છે. એટલે શ્રદ્ધા (વિશ્વાસ) જ્ઞાનપૂર્વક જ હોય;
અને જ્ઞાનપૂર્વક હોઈને જ તે પાયાદાર બની શકે છે, અને સાચા
અર્થમાં શ્રદ્ધા કહેવાઈ શકે છે. મતલબ કે શ્રદ્ધાની પાછળ
જ્ઞાન-ભાન હોય જ છે, જ્ઞાન-ભાનના આધાર વગર શ્રદ્ધા શું ?

આમ શ્રદ્ધા જ્ઞાનપૂર્વક હોય છે, અને શ્રદ્ધાથી જ્ઞાનનો
પ્રયોગ જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમ જ્ઞાનનો વિકાસ
થતો જાય છે, અને જ્ઞાનના વિકાસે શ્રદ્ધાનો વિકાસ થતો જાય
છે. આ પ્રમાણે તે બન્ને એકબીજાનાં પોષક બની રહે છે.

શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન એ આચરણના યા કાર્યપ્રવૃત્તિના પાયા
તરીકે છે. શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનમાં જેટલું બળ હોય છે તેટલું
પ્રવૃત્તિમાં ઉમેરાય છે અને તદનુસાર પ્રવૃત્તિનું બળ સતેજ
બને છે.

કાર્યસાધનમાં ઉત્સાહ પેદા કરનાર અને વધારનાર શ્રદ્ધા
છે. જ્ઞાનના આધારે કોઈ બાબતમાં પ્રવૃત્તિ કરાય, પણ એ
પ્રવૃત્તિ જોરદાર ત્યારે બને છે જ્યારે શ્રદ્ધાનો સાથ મળે છે.
અલબત્ત, કામ કરવાની આવડત જ્ઞાન પર આધાર રાખે છે,
જ્ઞાન જેટલું વધુ હોય, કામ તેટલું સારું બનાવી શકાય છે,
પણ શ્રદ્ધા ન હોય તો એ કાર્યપ્રવૃત્તિ જોર પકડતી નથી, જ્યારે
સુદ્ધરવર્તી પણ ફલસિદ્ધિમાં શ્રદ્ધા હોય તો એના (શ્રદ્ધાના)
બળે તે સંબંધી કાર્યપ્રવૃત્તિમાં વેગ પૂરાતો જાય છે. કાર્યમાં

રસ લેવડાવનાર શ્રદ્ધા છે, જેના પ્રભાવે કાર્યપરાયણતા સતેજ બની રહે છે.

શાસ્ત્રમાં ‘સમ્યગ્દર્શન’ શબ્દથી પણ શ્રદ્ધાનો નિર્દેશ કરાય છે.

જ્ઞાનનું કામ વસ્તુને ઠીક ઠીક જાણી લેવું એ છે, પણ જ્ઞાન-દ્વારા જાણેલી વસ્તુ વિષે જે દૃષ્ટિથી કર્તવ્યાકર્તવ્યનો અથવા હુયોપાદેયનો વિવેક પ્રગટે છે તે સમ્યગ્દર્શન છે, વિવેકદૃષ્ટિ અથવા વિવેકમૂલક શ્રદ્ધામયી દૃષ્ટિ એ સમ્યગ્દર્શન છે.

શ્રદ્ધા અને અન્ધ વિશ્વાસમાં જમીન-આસમાનનું અન્તર છે. શ્રદ્ધા વિવેકપૂત હોય છે, જ્યારે અન્ધવિશ્વાસ ‘અન્ધ’ શબ્દથી જ વિવેકશૂન્યતાવાળો બહાર થાય છે. વિશ્વાસ વિવેક પ્રસૂત હોવા પર ‘શ્રદ્ધા’ના સુનામથી અભિહિત થાય છે. વિવેક દ્વારા વસ્તુનિર્ણય કરાય છે, અને તે પ્રમાણે વર્તવા માટે શ્રદ્ધાની જરૂર છે. આ રીતે વિવેક અને શ્રદ્ધાનો ઘનિષ્ઠ સંબંધ સમજી શકાય છે.

જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધાનો રસ પૂરાય છે ત્યારે તે બંને એક રસ બને છે અને ત્યારે એ પ્રકારનું જ્ઞાન એક વિશિષ્ટ તત્ત્વ બને છે. જેમ દૂધમાં સાકર મળે, તેમ જ્ઞાનમાં મળેલી શ્રદ્ધા એ જ્ઞાનનું વિશિષ્ટ બળ છે, એ પ્રકારનું જ્ઞાન કલ્યાણસાધનની મુખ્ય આધારભૂમિ બને છે. એ પ્રકારનું જ્ઞાન તે સમ્યગ્દર્શન જ છે, અથવા એ પ્રકારનું જ્ઞાન જ સમ્યગ્દર્શન છે.

દર્શન જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણની (ત્રણના સહયોગની) જેમ ૨“ નાળ-કિરિઆહિ મોક્ષો ” વગેરે પ્રાચીન આર્ષ

૧. Knowledge is the wing with which we fly to heaven.
—Shakespeare

૨. વિશેષાવશ્યક લાખ્યની ખીજ ગાયા.

ઉલ્લેખો દ્વારા જ્ઞાન અને ક્રિયા (ક્રિયા એટલે ચારિત્ર) એ બેના સહયોગને પણ મોક્ષમાર્ગ જણાવ્યો છે. ત્યાં દર્શનનો (શ્રદ્ધાનનો) જ્ઞાનમાં સમાવેશ છે. ‘જ્ઞાનવિશેષ એવ સમ્યક્ત્વમ્’* [સમ્યક્ત્વ જ્ઞાનવિશેષનું જ નામ છે] એમ પૂર્વકાલીન શ્રુતધર ઋષિઓનું કથન છે.

શ્રદ્ધાના વિષયમાં જરા વધુ સ્પષ્ટીકરણ કરીએ.

આત્માને સ્પર્શે એવી તત્ત્વશ્રદ્ધા જ શ્રદ્ધા [કલ્યાણી શ્રદ્ધા]ના સ્થાને સમજવાની છે. જે તત્ત્વોની શ્રદ્ધા આત્મજીવનમાં પ્રેરણાદાયી આંદોલન જગાવે, દષ્ટિમાં વિકાસગામી પલટો લાવે એ જ મંગલરૂપ તત્ત્વશ્રદ્ધા શ્રદ્ધાના સ્થાને છે. એ તત્ત્વશ્રદ્ધાના વિષયભૂત તત્ત્વો છે આત્મા, પુણ્ય-પાપ, પુનર્જન્મ અને મોક્ષ તથા મોક્ષનો માર્ગ. આ તત્ત્વોની શ્રદ્ધા-સાચી સમજ સાથેની શ્રદ્ધા-પાકા વિશ્વાસરૂપ શ્રદ્ધા એ જ આધ્યાત્મિક જીવનમાં ઉપયોગિભૂત શ્રદ્ધા છે, અને એને જ સમ્યગ્દષ્ટિ, સમ્યગ્દર્શન યા સમ્યક્ત્વ કહી શકાય. આ ‘સમ્યક્ત્વ’ માટે સ્વર્ગ-નરકનાં વૈદિક, બાહ્ય કે જૈન વાક્યમયમાં કરેલાં વૈવિધ્યપૂર્ણ પૌરાણિક વસ્તુવર્ણનોમાં આસ્થા હોવી અનિવાર્ય નથી. જે માણસને આત્મામાં, આત્માની સુગતિ-દુર્ગતિમાં અને આત્માના પૂર્ણ વિકાસની શક્યતામાં શ્રદ્ધા છે તે સમ્યક્ત્વશાલી છે. એ શ્રદ્ધા જીવનને અમૃતરૂપ હોઈ અમૃતશ્રદ્ધા છે. એ જીવનને-જીવન-યાત્રાને મોટામાં મોટું આલંબન છે.

સમ્યક્ત્વરૂપ શ્રદ્ધામાં ષડ્દ્રવ્યોની શ્રદ્ધાની શરત પણ અનિવાર્ય નથી. ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્યોની જેને ખબર નથી તે પણ પોતાની-આત્માની શુભ દષ્ટિના [કલ્યાણસાધન વિષેની

* વિશેષાવશ્યક લાખ્યની ૧૧૭૪મી ગાથાની વૃત્તિમાં.

સમ્યગ્દષ્ટિના] આધાર પર સમ્યક્ત્વવાનું હોઈ કે થઈ શકે છે. ‘અન્યલિંગ’વાળા કે અન્ય સમ્પ્રદાયવાળાને જૈન દર્શન સમ્મત ‘ધર્માસ્તિકાય’ વગેરે પદાર્થોની ખબર ન હોય, એમ છતાં આત્મશ્રદ્ધાના બલિષ્ઠ પાયા ઉપર સમ્યચરિતશાસ્ત્રી બની વીતરાગતાની દિશામાં પૂર્ણ પ્રગતિ સાધી ‘અન્યલિંગે’X સિદ્ધા’ના સૂત્ર મુજબ મુક્તિને—કેવલજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ‘સંવર’, ‘આસ્રવ’, ‘નિર્જરા’ વગેરે શબ્દો જેણે સાંભળ્યા જ નથી એવો માણસ પણ હિંસાદિના રસ્તે આત્માનું અહિત છે અને એનું હિત અહિંસા—સત્ય—સંયમના રસ્તે છે એમ જો બરાબર સમજતો હોય તો તે સમ્યગ્દષ્ટિ છે. એ સમજ સમ્યગ્દષ્ટિની સમજ છે, એ સમજ સમ્યગ્દષ્ટિનું લક્ષણ છે. હા, એ સમજ પાકા વિશ્વાસરૂપ હોવી જોઈએ. કેમકે સમ્યગ્દષ્ટિ તરીકે મનાતી શ્રદ્ધામાં વિશિષ્ટ પ્રકારના વિશ્વાસનો ભાવ સમાયેલો છે.

શરીરની અંદર, પણ શરીરથી જુદું અને વિલક્ષણ ગુણવાળું આત્મતત્ત્વ છે અને તે યોગ્ય પ્રક્રિયાથી જન્મ-મરણના ફેરામાંથી મુક્ત થઈ શકે છે એવી શ્રદ્ધા ધરાવવી તેનું નામ સમ્યક્ત્વ (સમ્યગ્દષ્ટિ). આવી માન્યતા યા શ્રદ્ધા કોઈ એક જ ધર્મ—સમ્પ્રદાયવાળા ધરાવી શકે અને બીજા ન ધરાવી શકે એવું કંઈ જ નથી. કોઈ પણ આત્મવાદી ધર્મ—સમ્પ્રદાયવાળા

x યશોવિજય ઉપાધ્યાય કહે છે કે—

અન્યલિંગાદિસિદ્ધાનામાધારઃ સમતૈવ હિ ।

રત્નત્રયફલપ્રાપ્તેર્યયા સ્યાદ્ ભાવજૈનતા ॥ ૨૩ ॥

(અધ્યાત્મસાર, સમતાધિકાર)

અર્થાત્—‘અન્યલિંગ’ વગેરે અવસ્થામાં સિદ્ધ થનારાઓનો આધાર સમતા સમભાવ જ છે. એ સમતાના બળે રત્નત્રયની (સમ્યગ્દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્રની) પ્રાપ્તિ થવાથી તેઓ ભાવ જૈન બને છે.

એ પ્રકારની શ્રદ્ધા ધરાવી શકે છે. અને જે કોઈ તે શ્રદ્ધાને અમલમાં મૂકી સમ્યક્ચારિત્રદ્વારા રાગભાવ, કષાયભાવથી મુક્ત થાય તે મોક્ષ મેળવી શકે છે.

આત્મા બાબતની ફિલસુફી પણ ગહન છે. તે વિષયના તત્ત્વજ્ઞાન વગરનો માણસ પણ સત્ય, અહિંસાના સન્માર્ગની નિષ્ઠાના યોગે સમ્યક્ત્વનો ધારક બની શકે છે. વાસ્તવમાં સત્ય, અહિંસાના સન્માર્ગની શ્રદ્ધા એ આત્મતત્ત્વની શ્રદ્ધા છે. અથવા આત્મતત્ત્વની યથાસ્થિત શ્રદ્ધા સાથે નિકટતમ સગપણ ધરાવતી શ્રદ્ધા છે, જે શ્રદ્ધામાં સાત કે નવ તત્ત્વોની શ્રદ્ધાનો સાર આવી જાય છે.

પ્રત્યેક પ્રાણી દુઃખથી છટેા થવા, રહેવા મથે છે અને સુખી થવા ઝંખે છે. “હું સુખી બનું” આ ભાવના સમગ્રપ્રાણિ-વ્યાપક છે. આ ભાવનામાં સંવેદાતું ‘હું’ તત્ત્વ કદર નાસ્તિકોને પણ માન્ય છે.

શાસ્ત્રોમાં આત્મા અને શરીરનો પૃથક્ અનુભવ કરવાનું લખ્યું છે, તેનો અર્થ છે સ્વ-પરભેદવિજ્ઞાન. આ સ્વ-પરભેદ-વિજ્ઞાન સમજદાર નાસ્તિકો પણ ધરાવતા હોય છે, અને તે આ રીતે : ‘હું’ તત્ત્વને (‘હું’ થી જે કોઈ તત્ત્વ સંવેદાતું હોય તે તત્ત્વને) તેઓ ‘સ્વ’ લેખે છે અને શરીર તથા અન્ય બાહ્ય પદાર્થોને ‘પર’ લેખે છે. આમ આ ‘હું’ તત્ત્વને મુખ્ય આધારરૂપે સ્થાપિત કરી સ્વસંવિદિત સુખ-દુઃખની ઈષ્ટાનિષ્ટ લાગણીઓના અનુભવના અજવાળામાં બીજા પ્રાણી-ઓનાં સુખ-દુઃખ સમજી બીજાને સુખ-સન્તોષ આપવામાં કર્તવ્યપાલન સમજે છે અને બીજા પ્રત્યે અનીતિ-અન્યાયથી વર્તવાને અપકૃત્ય સમજે છે. આ નૈતિક માર્ગ સ્વ-પરને

આશીર્વાદરૂપ છે, એ સર્વોદયના માર્ગે વિહરનાર પોતાના જીવનને ધન્ય બનાવી જાય છે.

સ્વર્ગ-નરકાદિ પરલોક માનવા જેટલી બુદ્ધિ તૈયાર ન હોય તે સ્થિતિમાં પણ ધર્મની આવશ્યકતા અને ઉપયોગિતા એટલી જ રહે છે. કારણ એ છે કે એ (ધર્મ) ખરેખર જ પ્રત્યક્ષ પરિણામકારક વસ્તુ છે. જેમ જળ, ખોરાક વગેરેનું દેહ-પ્રદેશમાં સ્પષ્ટ પરિણામ છે, તેમ ધર્મચર્યાનું મનોભૂમિ પર સ્પષ્ટ પરિણામ છે. મનની વિકૃત દશાનું સંશોધન અથવા સત્ય, સંયમ, અનુકમ્પા આદિ ભવ્ય ગુણોથી જીવનનું સંસ્કરણ એ જ તત્ત્વતઃ ધર્મવસ્તુ છે. એ જીવનની સ્વાભાવિક વસ્તુ છે, એ જીવનની સ્વાભાવિક સાચી સ્થિતિ છે. એ કંઈ સ્વર્ગ-નરકાદિ વિષયોની દાર્શનિક ફિલસુફી પર અવલંબિત નથી. જીવનની એ સાચી સ્થિતિમાં જ સુખની ચાવી રહેલી છે. એ વગર સુખને શોધવાના સઘળા પ્રયત્નો વ્યર્થ જાય, દુઃખમાં જ પરિણમે.

ધર્મની ભૂખ હોય ત્યાં ધર્મશાળાનો પ્રશ્ન ગૌણ રહે છે. એવી (ધર્મની ભૂખવાળી) વ્યક્તિ પોતાની તે ભૂખને તૃપ્ત કરવા પાછળ જ પ્રયત્નશીલ રહે છે. તે સમજે છે કે ગમે તે ‘શાળા’માં ભૂખને સંતોષી શકાય છે, પછી ‘શાળાની બડાઈ’ મારવાનો અર્થ શું? પણ માણસને જ્યારે ખીજી બાબતની જેમ એ બાબતનો અહંકાર વળગે છે ત્યારે ધર્મશાળાનો ઉદ્દેશ જે ધર્મસેવનનો છે તેને તે ભૂલી જાય છે અથવા ભૂલાવી દે છે અને ધર્મનો પૂજક મટી ધર્મશાળાનો પૂજક બની જાય છે. ભિન્નભિન્ન સમ્પ્રદાયો પાડોશી છે અને પાડોશી-ધર્મ સમજાય તો તે બધા વચ્ચે કેવો સરળ મેળ બંધાય? પોતાની શાળાની કોઈ વિશેષતા હોય અથવા સગવડ વધુ હોય તો જરૂર પોતાના પાડોશીને તે જણાવીએ, પણ તે નમ્રપણે

અને વત્સલભાવે. એટલું જ નહિ, તેનો લાભ લેવાનું પણ પ્રેમાળભાવે જરૂર સૂચવીએ. ગાહે કોઈ ‘ધર્મશાળા’ કોઈ વિશેષતાને અંગે મોટી ગવાતી હોય, પણ તેના મુસાફરને “ભૂખ” જ ન હોય અથવા તે ભૂખને સંતોષવામાં તે સાવધ ન હોય તો કોઈ પણ શાળાના નિવાસી તરીકેની અથવા કોઈ મહાશાળાના ઝંડાધારી તરીકેની છાપ વડે તેનો દહાડો નહિ વળવાનો, જ્યારે નાની શાળાનો ઉતારુ પણ પોતાની “ભૂખ”ને ખરાબર સંતોષતો હશે તો પોતાના જીવનનું પોષણ જરૂર મેળવશે અને કલ્યાણ સાધશે.

વાસ્તવિક ધર્મ યા કલ્યાણમાર્ગ સમ્યચરિત્ર છે. કલ્યાણ-સાધનના એ અમોઘ સાધનને ખરાબર સમજવું તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે અને તે સાધનમાં ખરાબર શ્રદ્ધા હોવી તે સમ્યગ્દર્શન છે અને તેનું સમ્યક્પાલન તે સમ્યક્ચારિત્ર છે. આમ સમ્યગ્દર્શન (શ્રદ્ધા), સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રનો-એ ત્રણેનો-વિષય સમ્યચરિત્ર છે. [સમ્યક્ચારિત્રનો વિષય સમ્યચરિત્ર એટલે આચરણ-પાલન-આરાધનનો વિષય સમ્યચરિત્ર.]

હિમચન્દ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્રના ૪થા પ્રકાશના ૧૦૬મા શ્લોકની વૃત્તિમાં “શ્રદ્ધા ધર્માભિલાષ” એ શબ્દોથી શ્રદ્ધાનો અર્થ ધર્મનો અભિલાષ જણાવે છે. ધર્મ એટલે કર્તવ્યમાર્ગ, તે માર્ગે ચાલવાનો અભિલાષ છે ધર્માભિલાષ આ અર્થમાં શ્રદ્ધા કે સમ્યક્ત્વ હોઈ એક ચોક્કસ સમ્પ્રદાયના ઘેરાવામાં સીમિત હોય એમ હોઈ શકે નહિ.

આપણે સમજવું જોઈએ કે ધર્મનું કૃત્ર કૃત્ત પારલૌકિક જ નથી. અનાત્મવાદી યા પરલોકમાં અશ્રદ્ધાલુ અથવા સન્દિગ્ધ પણ સમજુ માણસ ધર્મના, અર્થાત્ ન્યાય-નીતિના સન્માર્ગે

ઉદ્ધસિત મનથી ચાલે છે. કેમકે એ સમજે છે કે ‘મનુષ્ય-સમાજ ન્યાયસમ્પન્ન સૌજન્યભૂમિ પર વિહરવા લાગે તો એનું ઐહિક જીવન ખૂબ સ્વાસ્થ્યવાળું બની શકે છે, અને મરણોત્તર પરલોક હશે તો તે પણ ઐહિક જીવનના રૂડા વહેણના પ્રભાવે સારો સુખાઢ્ય મળવાનો.’

નિઃસન્દેહ, ધર્મ ઐહિક-પ્રત્યક્ષ-ફલદ્રૂપ છે એમ સમજવું કેવલ યથાર્થ જ નથી, જરૂરનું પણ છે. માણસ અહીં દેવ બને તો જ મરીને દેવ બની શકે છે. અહીં પશુજીવન જીવવાના કારણે જ મરણોત્તર પશુજીવનની (તિર્યંચ) ગતિમાં અને અહીં ઘોરદુષ્ટતારૂપ નારકીય જીવન જીવવાના કારણે જ મરણોત્તર નારકીય ગતિમાં પડે છે. એ જ પ્રમાણે, આ દેહે માનવતાને માણસાઈના સદ્ગુણોને ખીલવનાર મરીને પુનઃ માનવ બને છે.

આ બધાનો ફલિતાર્થ એ નીકળે છે કે અનીતિ-અન્યાય-અસયમરૂપ દુશ્ચરિત્રની હેયતામાં અને નીતિ-ન્યાય-સંયમરૂપ સચ્ચરિત્રની ઉપાદેયતામાં વિશુદ્ધ સમજ, વિશુદ્ધ વિશ્વાસ હોવાં એને સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્ત્વ અથવા તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમજવું જોઈએ, જેના વિસ્તૃત પ્રચારના પ્રભાવે, મનુષ્ય-સમાજમાં વ્યાપેલાં વિલાસલમ્પટતા, મૂડીવાદ, સામ્રાજ્યવાદ, સત્તા-અધિકારવાદ, ગુરુડમવાદનાં ભયંકર વાવાઝોડાંનાં અતિ-વિષમ આક્રમણ નીચે પોષાતી અનીતિ-અન્યાય-અત્યાચાર તેમ જ શોષણખોરીની ભયાનક બદ્ધિઓ અને ઉચ્ચનીચભાવના સમાજશોષક ઉન્માદ રોગો નાબૂદ થઈ અહિંસા, સત્ય, આવશ્યક પરિમિત પરિશ્રદ અને સમદષ્ટિ તથા ભૂતવાત્સલ્યના સર્વોદયસાધક સદ્ગુણોના આલોકથી આ લોક આલોકિત બની સ્વર્ગનું પણ સ્વર્ગ બની શકે છે.

શાસ્ત્રમાં વિશુદ્ધતત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ યા સમ્યગ્દષ્ટિરૂપ સમ્યક્ત્વની ઓળખાણનાં પાંચ લક્ષણો બતાવ્યાં છે—

શમસંવેગનિર્વેદાનુકમ્પાસ્તિક્વલક્ષણૈઃ ।

લક્ષણૈઃ પञ्चभिઃ સમ્યક સમ્યક્ત્વમુપલક્ષ્યતે ॥

[હેમચન્દ્ર યોગશાસ્ત્ર, ૨-૧૫]

અર્થાત્—શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકમ્પા અને આસ્તિક્ય એ સમ્યક્ત્વની ઓળખાણનાં પાંચ લક્ષણો છે.

શમ—ક્રોધ, લોભ આદિ કષાયદોષોને પાતળા પાડવા અને કામલાલસાને અંકુશમાં—મર્યાદામાં—સમુચિત નિયમનમાં રાખવી તે.

સંવેગ—આત્મકલ્યાણસાધનની ઉત્કટ આકાંક્ષા.

નિર્વેદ—પાપાચરણો—અનાચારો—અપકૃત્યો તરફ ધૃણાવૃત્તિ.

અનુકમ્પા—અનુકમ્પા—કરુણા—દયાવૃત્તિ.

આસ્તિક્ય—સદાચરણમાં કલ્યાણ છે અને દુરાચરણમાં દુર્ગતિ છે એવી પાકી શ્રદ્ધા.

(૨૩)

શાસ્ત્ર :

સમજી લેવાની જરૂર છે કે શાસ્ત્ર અનુભવમાંથી સર્જાય છે. શાસ્ત્રથી સીધો અનુભવ સર્જતો નથી, પણ શાસ્ત્રોપદેશના યોગ્ય પરિશીલન બાદ પણ સુમુક્ષુ જ્યારે અન્તર્યેગિની સાધનાનો માર્ગ ગ્રહણ કરે છે ત્યારે તેના વિકાસમાંથી, શાસ્ત્રોથી ન મેળવી શકાય એવો અનુભવ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારના ઉજ્જવલ અનુભવમાંથી લોકપ્રકાશરૂપ પવિત્ર શાસ્ત્ર

સર્જાય છે. આમ અનુભવનું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે, શાસ્ત્રશ્રવણની ભૂમિથી બહુ ઊંચે છે.

દુનિયામાં શાસ્ત્રોના પ્રવાહો કેટલી ભિન્નભિન્ન વિચારધારાઓમાં વહી રહ્યા છે ? એમના (શાસ્ત્રોના) પ્રણેતા ઋષિઓ સમાન ભૂમિકાના નથી. તે બધાની આન્તરિક નિર્મલતા તથા સમતા સરખી નથી. શાસ્ત્રવિદ્યાના મહારથી મહાપુરુષ આચાર્યો વચ્ચે કેટલા અને કેવા મતભેદો ભેવામાં આવે છે ! અને સ્વમંતવ્ય વિષે સમતુલા ન રહેતાં આગ્રહાતિરેકના પ્રદર્શનમાં આવેશને વશ થયેલા પણ ભેદ શકાય છે. ઋષિઓ અને આચાર્યોનાં પરસ્પર ખંડનમંડનથી ભરેલા શાસ્ત્રો કંઈ ઓછા છે ? આ પ્રકારના વિકટ વાવંટોળથી મુંઝાઈ અખો ભગત બોલી ગયો કે—

“અખો કહે અંધારો કૂવો, ઝઘડો ચુકાવી કોઈ ન મુઓ.”

કહેવાની મતલબ એ છે કે શાસ્ત્રમોહે શાસ્ત્રના પૂજક ન બનતાં પોતાની પ્રજ્ઞારૂપ પ્રતીપને સાથે રાખી શાસ્ત્રવિહાર કરવામાં હોમકુશલ છે. દરેક સમજદારે કોઈ પણ શાસ્ત્ર-જળ યા ઉપદેસ-જળને પોતાની સ્વસ્થ બુદ્ધિરૂપ ગળણથી ગાળીને જ લેવામાં હડાપણ છે. પૂજ્ય સંત હરિભદ્રાચાર્યનું પણ એ જ કહેવું છે. શાસ્ત્રોરૂપી સમુદ્રમાંથી “મરજીવા” થઈ મોતી કાઢવાનાં છે. એ રીતે શાસ્ત્રોથી કામ લેવાનું છે. પણ રૂખી મરવા માટે કોઈ એક શાસ્ત્રને કૂવો બનાવવાનો નથી.

આર્ષ, પારમર્ષ શાસ્ત્રોમાં જ્ઞાનસંપત્તિ તથા પવિત્ર વિચાર-સંપત્તિ ઘણી ભરી છે, છતાં શાસ્ત્રો લાંબા ભૂતકાળના અનેક ઝંઝાવાતોમાંથી પસાર થઈ આવ્યાં છે એ વસ્તુ પણ, શાસ્ત્રોના અવલોકનમાં, પોતાની સહજ તટસ્થ બુદ્ધિ યા પ્રજ્ઞાના ઉપયોગને સાથે રાખવાની આવશ્યકતા સૂચવે છે. કોરું “બાબાવાક્ય”

પ્રમાણું” ન ચાલે. આજના શતિભાશાલી પ્રાણોના વિચારો શાસ્ત્રપરંપરાથી વિરુદ્ધ જણાતા હોય તો એ તેથી ન ભડકતાં તે વિચારોને સમતાથી વિચારવા જોઈએ. અને તે ઠીક લાગે તો સત્યશોધકની હેસિયતથી તે વિચારોને પોતાની વિચારપુંજમાં ભેળવવા જોઈએ. કાંઈના પણ વિચારો જેટલે અંશે યુક્ત-ઉપયુક્ત લાગતા હોય તેટલે અંશે તેમની કદર કરવી જોઈએ. એ સત્ય-પૂજા યા જ્ઞાનપૂજાનું પ્રશસ્ત લક્ષણ છે.

સત્યને માટે શાસ્ત્ર છે, પણ શાસ્ત્રને માટે સત્ય નથી. જે સત્ય છે, જે વિચારપૂત અથવા બુદ્ધિપૂત છે, યુક્તિસિદ્ધ અને ઉપયુક્ત છે તેને શાસ્ત્ર ઉથલાવી શકે નહિ. ઉથલાવવા જાય તો તે પોતે જ ઉથલી પડે. જે બુદ્ધિથી અગમ્ય-બુદ્ધિની પહોંચની બહાર હોય તે સામે તો વિરોધ કરવાની શક્યતા જ ક્યાં છે? તેવી બાબતમાં ગમ ન પડે તો એ ચૂપકી જ રાખવી પડે. પરંતુ બુદ્ધિવિરુદ્ધ હોય [બુદ્ધિ વાંધો ઉઠાવે] એવું, લોકદિતવિરુદ્ધ હોય એવું તત્ત્વ શાસ્ત્રથી માની લેવાય નહિ ‘બૃહસ્પતિસ્મૃતિ’માં કહ્યું છે કે—

કેવલં શાસ્ત્રમાશ્રિત્ય ન કર્તવ્યો વિનિર્ણયઃ ।

યુક્તિહીનવિચારે તુ ધર્મહાનિઃ પ્રજાયતે ॥

અર્થાત્—કેવળ શાસ્ત્રનો આશ્રય લઈને કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવાનો નથી. કેમ કે જે વિચાર યુક્તિથી વિરુદ્ધ હોય તેને અનુસરવાથી ધર્મની હાનિ થાય છે.

શાસ્ત્રપરીક્ષણ માટે કહ્યું છે—

યથા ચતુર્થિઃ કનકં પરીક્ષયતે નિઘર્ષણચ્છેદન-તાપ-તાડનૈઃ ।

તથૈવ શાસ્ત્રં વિદુષા પરીક્ષયતે શ્રુતેન શીલેન તપો-દયાગુણૈઃ ॥

અર્થાત્ જેમ સુવર્ણનું પરીક્ષણ ધર્ષણ, છેદન, તાપન અને તાડન એમ ચાર પ્રકારથી થાય છે, તેમ શાસ્ત્રનું પરીક્ષણ શ્રુત, શીલ, તપ અને દયા (અહિંસા) એ ચાર ગુણોથી થાય છે. જેમાં પ્રત્યક્ષ અને બુદ્ધિથી અવિરુદ્ધ (અબાધિત), અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ તથા બુદ્ધિ વાંધો ન ઊઠાવે એવું (શ્રેયોમૂલક) શ્રુત (તત્ત્વજ્ઞાન) હોય, જેમાં સદાચરણને મુખ્ય પ્રતિષ્ઠા આપવામાં આવી હોય, જેમાં જીવનના ઊર્ધ્વાકરણમાં સહાયભૂત થાય એવા તપનું વિધાન કરવામાં આવ્યું હોય અને જેમાં અહિંસા-દયાનું કર્તાવ્યરૂપે વિવેકપૂર્ણ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હોય તે શાસ્ત્ર [આદરણીય શાસ્ત્ર] છે. એવા શાસ્ત્રદ્વારા પ્રતિપાદિત સ્વાધ્યાય, શીલ, તપ, અહિંસાનો સન્માર્ગ એ ધર્મ છે-કલ્યાણ-માર્ગ છે.

અહીં પ્રસંગોપાત્ જણાવવું જોઈએ કે કુલાચારથી પણ સારું આચરણ કે સારાં કામ થાય તે પ્રશંસનીય છે, પણ સમજબુદ્ધિથી જે સત્કર્મ થાય તેની મજા એક ઔર છે. કુલાચારથી જે જૈન, બૌદ્ધ યા વૈષ્ણવ છે તેની એટલી મહત્તા નથી, પણ જે સમજપૂર્વક જૈન, બૌદ્ધ યા વૈષ્ણવ છે, અર્થાત્ જૈનત્વ, બૌદ્ધત્વ યા વૈષ્ણવત્વના ઊંચા વિશુદ્ધ આદર્શ પર જે જૈન, બૌદ્ધ યા વૈષ્ણવ છે તે જ ખરો જૈન, બૌદ્ધ યા વૈષ્ણવ છે. કેમકે જે સમજપૂર્વક સન્માર્ગની દીક્ષા અંગીકાર કરે છે તે એ માર્ગની પરંપરામાં કસ્તર કે કચરા જેવું જે આવી પડેલું હોય છે તેને ખસેડવાનો વિવેક પણ દાખવે છે. એવા વિવેકથી તે અસત્ તત્ત્વને દૂર કરી પોતાના જીવનવિકાસના સાધન સાથે આમજનતા આગળ પણ એક સ્વચ્છ જ્ઞાનમાર્ગ રજૂ કરે છે.

જૈન, બૌદ્ધ, વૈષ્ણવ વગેરે સંકુચિત મનોવૃત્તિના હોય તો જ એકગ્રીબીજથી અલગ જુદા જુદા માર્ગગામી બને છે, પણ જો

વિવેકદષ્ટિસમ્પન્ન અને સાચી કલ્યાણકામનાવાળા હોય તો તેઓ સામ્પ્રદાયિક નામ જુદાં જુદાં ધરાવતા છતાં વસ્તુતઃ એક જ કલ્યાણમાર્ગ પર વિહરનારા હોય છે. આવા સમભાવી, શુદ્ધ જિજ્ઞાસુ, ગુણપૂજક સજ્જનો ખરેખર એક જ માર્ગના સહ-પ્રવાસી છે.

“વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાધ જાણે રે.”

એ ભજન, જે દેશભરમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં બતાવેલા નૈતિક સદ્ગુણો જેમ વૈષ્ણવ થવા માટે છે, તેમ જૈન કે બૌદ્ધ થવા માટે પણ છે. એ સદ્ગુણોને ધારણ કરવા એ જ જો વૈષ્ણવ થવાપણું યા બૌદ્ધ કે જૈન થવાપણું હોય તો વૈષ્ણવપણું, જૈનપણું અને બૌદ્ધપણું એ જુદી વસ્તુઓ રહેતી નથી, એ એક જ વસ્તુ બની જાય છે. કેમકે જેમ જલ, પાણી, વારિ, વોટર, નીર વગેરે શબ્દોનો એક જ અર્થ છે, એથી જલ, પાણી, વારિ, વોટર, નીર એ એક જ છે, તેમ વૈષ્ણવપણું, જૈનપણું, બૌદ્ધપણું એ બધાનો અર્થ એક જ છે—અને તે તે ગુણોને ધારણ કરવા તે.—એથી જૈન,* બૌદ્ધ, વૈષ્ણવ એક જ છે. [વૈષ્ણવ, બૌદ્ધ, જૈનની જેમ અન્ય સમ્પ્રદાયોના ધાર્મિકો પણ લેવા.]

જગત્માં દાર્શનિક [Philosophical or logical] મંતવ્યો હમેશાં જુદાં જુદાં જ રહેવાનાં, તેમ જ ક્રિયાકાંડની પ્રણાલીઓ પણ પૃથક્ પૃથક્ જ રહેવાની.

બૌદ્ધિક ક્ષયોપશમની ભિન્ન-ભિન્નતાને લીધે દાર્શનિક વિચારધારાઓ વિકાસોની એકબીજાથી જુદી પડે છે દાર્શનિક

* આ શબ્દોનો શબ્દાર્થ પણ એક જ તાત્પર્યનો છે—(ઈન્દ્રિયોને) જીતવાનો અભ્યાસ કરનાર તે જૈન. સદ્બુદ્ધિના માર્ગે વિહરનાર તે બૌદ્ધ. આત્મમૈત્રીથી વિશ્વના સમગ્ર પ્રાણીઓને વ્યાપે તે વૈષ્ણવ.

વિચારધારાઓમાં કોઈ યુક્ત, કોઈ અયુક્ત તો કોઈ યુક્તાયુક્ત હોઈ શકે છે પરંતુ ક્રિયાકાંડની વસ્તુ નોખી છે ભગવતપ્રાર્થના કે આત્મભાવનાની ક્રિયાનું બાહ્યરૂપ શરીરનાં અંગોપાંગો સાથે, બાહ્ય ઉપકરણો સાથે અને દિન-રાતના તથા સાપ્તાહિક, પાક્ષિક, માસિક કે વાર્ષિક રૂપે પસંદ કરેલા વખત સાથે સંબંધ રાખતું હોવાથી તે ક્રિયા જુદા જુદા દેશ-કાળના રંગઢંગ પ્રમાણે, જુદા જુદા માણસો કે વર્ગની રુચિ પ્રમાણે હમેશાં સહજપણે ભિન્નભિન્ન રીતની જ હોય. ભિન્ન-ભિન્નતા કે વૈવિધ્ય એ બાહ્યક્રિયાનો કુદરતી સ્વભાવ છે. આ વાત બહુ જ સીધી સાદી છે, છતાં ક્રિયાભેદ પર અણુગમો ધરાવી તકરાર કરવા જેઓ ઊતરી પડે છે તે તેમની ખરેખર ગેરસમજ છે.

હવે અહીં એ સમજી લેવાની જરૂર છે કે દાર્શનિક મન્તવ્યો અને ક્રિયાકાંડ એ વસ્તુઓની જુદાઈને લીધે ધર્મમાં જુદાઈ આવી શકતી નથી. હજારો માણસોમાં દાર્શનિક માન્યતાઓ અને ક્રિયાકાંડની રીતિ-પદ્ધતિઓ એકબીજાથી જુદી જુદી હોવાં છતાં એ એઓ (એ બધા) સત્ય-અહિંસારૂપ એક ધર્મમાં માનનાર હોય તો એક ધર્મના હોઈ શકે છે.

એ વાત સ્પષ્ટ છે કે ધાર્મિકતાનું માપ ધર્મથી (જીવન ધર્મના નિર્માળ રંગે જેટલું રંગાયું હોય તે પરથી) થાય, દાર્શનિક પદ્ધતાથી કે ક્રિયાકાંડના બાહ્ય આચરણ પરથી નહિ. તેમ જ એ પણ ખુલ્લું છે કે જીવનનો ઉદ્ધાર એક માત્ર ધર્મથી (અહિંસા-સત્યરૂપ સદ્ધર્મના પાલનથી) છે, કોરાં દાર્શનિક મન્તવ્યોના સ્વીકારથી કે કોરાં ક્રિયાકાંડથી નહિ. આમ છતાં ભિન્નભિન્ન પ્રકારના દાર્શનિક વાદો પૈકી કોઈ પણ વાદ કોઈ માણસના પવિત્ર ધર્મસાધનમાં સહારો આપતો હોય અને કોઈ પદ્ધતિનું ક્રિયાકાંડ એના પવિત્ર ધર્મ સાધનમાં

ઉદ્ધાસ પૂરતું હોય તો તે માણસને માટે તે બન્ને (તે વાદ અને તે ક્રિયાકાંડ) શ્રેયસ્કર બની જાય છે.

આમ ધર્મ એ મુદ્દાની વસ્તુ છે અને દાર્શનિક મતવાદ તથા ક્રિયાકાંડનું સૌષ્ઠવ ધર્મપાલનમાં ઉપયોગી અથવા સહાયક થવામાં જ રહેલું છે. જેના પવિત્ર ધર્મસાધનમાં જે તત્ત્વજ્ઞાન અને જે પ્રકારનું કર્મકાંડ સહારો આપે તે તેને માટે અમૃત રૂપ. અતઃ દાર્શનિક મન્તવ્યોના ભેદો કે ક્રિયાકાંડની ભિન્નભિન્ન પદ્ધતિઓ ઉપરથી ધર્મ જુદા જુદા માની લેવાની દૃષ્ટિ ખોટી હોઈ દૂર કરવી જોઈએ, અને અહિંસા-સત્યના સન્માર્ગમાં ધર્મ માનનારા બધા-ચાહે એ લાખો હોય કે કરોડો-એક ધર્મના છે-સાધર્મિક છે એમ સમજવું જોઈએ.

જીવનનું કલ્યાણ શાસ્ત્રજ્ઞાનની વિશાલતા કે અધિકતા ઉપર અવલંબિત નથી, પણ તત્ત્વભૂત સમજણનો દૃઢ રીતે અમલ કરવામાં છે. જાડી બુદ્ધિના પણ માણસો અનીતિ-અન્યાય તથા રાગ-રોષ ન કરવાની શિખામણને જીવનમાં ઉતારી અપાટામાં તરી ગયા છે, જ્યારે મોટા મોટા પંડિતો-શાસ્ત્રીઓ કે ફિલસુફો તત્ત્વદૃષ્ટિને સ્પર્શવામાં અસમર્થ રહી ભવસાગરમાં ડૂબેલા રહે છે.

“ મારું તે સાચું એમ નહિ, પણ સાચું તે મારું ” એમ બોલવામાં ઘણાખરા ચતુરાઈ વાપરે છે ખરા, પરંતુ વર્તવામાં તેઓ પક્ષમોહથી ખેંચાઈ જાય છે અને સાચું શું છે, ક્યાં છે તેનો વિચાર કરવાને થોભતા નથી, અને પોતાનું તે સાચું અને બીજાનું ખોટું એવા મનોબદ પૂર્વચ્છેદથી દોરવાઈ બીજાને મિથ્યાત્વી, કુસંગી, નાસ્તિક, કાફર એવાં એવાં ઉપનામોથી નવાજે છે. પરંતુ આમાં વિવેકશક્તિની મોટી ખામી દેખાઈ આવે છે.

જેમને આપણે આપ્તપુરુષ માન્યા હોય તેમના વિષે આપણને શ્રદ્ધાળુ ભાવ હોય એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ તે શ્રદ્ધા અન્ધશ્રદ્ધા ન હોવી જોઈએ. સ્થાને પડેલી હોય તો એ વિવેક-વિચારના પાયાવાળી ન હોય તો તે જાત્રા અને અડગ શ્રદ્ધા નથી હોતી. જ્યારે તે શ્રદ્ધાને વિવેક-વિચારનું પીઠબળ હોય છે ત્યારે તે સાચી શ્રદ્ધા બને છે.

હરિભદ્રાચાર્યનું “યુક્તિમદ્ વચનં यस્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ” [જેનું વચન યુક્તિવાળું હોય તેનો સ્વીકાર કરવો] એ વાક્ય અથવા એના જેવા બીજા ઉદ્ગાર મોઢેથી કાઢવા એ તો સહેલું છે, પણ જ્યારે પોતાની પરંપરાની યુક્તિરહિત વાતને કોઈ યુક્તિરહિત કહે છે ત્યારે ગુસ્સો થઈ આવે છે અને સમતાથી એ વાતને વિચારતી નથી; તેમ જ બીજાની (અન્ય પરંપરાની) યુક્તિયુક્ત વાતને પણ સ્વીકારતાં મનને ખંચામણ થાય છે. આવી સ્થિતિ જો વર્તતી હોય તો હરિભદ્રાચાર્યના ઉપલા ઉદાર સૂક્તનો આદર કે અમલ કર્યો કહી શકાય ?

આચાર્ય હરિભદ્ર વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ અને દર્શનશાસ્ત્રોના બહુ મોટા પંડિત હતા. તેઓ જૈન ધર્મ સ્વીકારી જૈન શાસનના મહાન્ પ્રભાવક આચાર્ય બન્યા હતા.

તેમણે

પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્ વચનં यस્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥

[લોકતત્ત્વનિર્ણય, ૩૮]

એમ કહી ખુદી રીતે જાહેર કર્યું છે કે, જો કે હું ભગવાન્ મહાવીરનો અનુયાયી છું, છતાં મને ભગવાન્ મહાવીર પ્રત્યે પક્ષપાત નથી અને કપિલ વગેરે અન્ય સમ્પ્રદાયોના પુરસ્કર્તા

મહુર્ષિઓ પ્રત્યે દ્વેષ નથી. અમુક વચન ભગવાન્ મહાવીરનું છે માટે તમે માનો અને અમુક વચન મહુર્ષિ કપિલ વગેરેનું છે માટે તે ફેંકી દો એમ માફ કહેવું નથી. વચન ગમે તેનું હોય-તે કેનું છે એ વાત તમે ભૂલી જાઓ-પરંતુ તે વચન પર તમે વિચાર કરો, તેને બુદ્ધિની કસોટીએ ચડાવો અને જો તે [વચન] તમને બુદ્ધિસંગત અને યુક્તિપુરસ્સર જણાય તો જ તેનો સ્વીકાર કરો એમ માફ કહેવું છે.

એ મહાન્ આચાર્યના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે માફ તે જ સાફ એવો પક્ષપાત કે પૂર્વાગ્રહ છોડી દઈ કેળવાયેલી મધ્યસ્થ બુદ્ધિથી તપાસતાં જે સાફ જણાય તે માફ, એવું સ્વીકારવા જેટલી વિશાળ ભાવના કેળવો, કે જેથી સામ્પ્રદાયિક મૂઢતા ટળે અને હૃદય વિશાળ, નિષ્પક્ષપાત તથા સત્યાગ્રહી બને. અસ્તુ.

અહીં આપણે એ જાણી લેવું ઉપયોગી છે કે માનવજીવનના સર્વાંગીણ વિકાસ માટે બુદ્ધિ (જે જ્ઞાનનું સ્થાન છે) અને હૃદય (જે શ્રદ્ધાનું સ્થાન છે) એ બેનું સન્તુલન આવશ્યક છે. એ બન્ને એકબીજાનાં પૂરક છે-બુદ્ધિ જો કર્તવ્યમાર્ગ સુઝાડે છે, તો હૃદય એ માર્ગ પર ચાલવાની પ્રેરણા આપે છે. હૃદય વિના બુદ્ધિ નિષ્ક્રિય છે અને બુદ્ધિ વિના હૃદય દિગ્બ્રાન્ત છે. બુદ્ધિ અને હૃદય એ બેના સુમેળથી જ જીવનયાત્રા ચાલે છે.

ચારિત્રમાર્ગમાં જ્ઞાનની અપૂર્ણતા શ્રદ્ધાથી પૂરીને આગળ વધી શકાય છે. જેમ જેમ અનુભવજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર વધતું જાય છે તેમ તેમ શ્રદ્ધાનું ક્ષેત્ર ઘટતું જાય છે. જો કે શ્રદ્ધાની ઘનિષ્ઠતા વધતી જાય છે; અને જ્યારે અનુભવજ્ઞાન પૂર્ણતાએ પહોંચે છે ત્યારે શ્રદ્ધા પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ગુમાવી અનુભવજ્ઞાનમાં લય પામી જાય છે.

કોઈ બાબતના અસ્તિત્વના સંબંધમાં અને કોઈ કાર્ય કારણ-ભાવના સંબંધમાં સન્દેહને માટે કિંચિત્ પણ અવકાશ રહેતો હોય ત્યાં શ્રદ્ધા રાખવા ન રાખવાનો પ્રશ્ન આગળ આવે છે; પરંતુ જ્યારે તે બાબતનું પ્રત્યક્ષ રીતે કે પ્રયોગસિદ્ધપણે અનુભવજ્ઞાન થાય છે ત્યારે શ્રદ્ધા રાખવા ન રાખવાનો પ્રશ્ન ઊઠતો નથી.

(૨૪)

વૈરાગ્ય

સંસાર એ કંઈ ઈંટ માટીનું મકાન નથી, માતા-પિતા-બંધુ કે મિત્ર એ સંસાર નથી, એ બાગબગીચા કે દ્રવ્યસંપત્તિ નથી, એ ઉદ્યોગ યા પ્રવૃત્તિ-વ્યાપાર નથી, સંસાર એ કશામાં નથી. અને અતએવ તેના ત્યાગથી સંસારનો વાસ્તવિક ત્યાગ થયો સમજવો યોગ્ય નથી. મનુષ્યનો ખરો સંસાર તેના હૃદયમાં-મનમાં છે. એવા મન સાથે તે વસતિમાં હોય કે જંગલમાં હોય, ત્યાં તેનો સંસાર લેગો જ હોય છે. વાસના (મોહવાસના, કલેશવાસના) એ સંસાર છે. એના આક્રમણ નીચે જીવ જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી તે ગૃહસ્થ અવસ્થામાં હોય કે સંન્યાસી અવસ્થામાં-ભવબ્રમણચક્રમાં છે. માણસ સ્થૂલ પદાર્થોનો ત્યાગ કરી તે બધાથી છેટો ચાલ્યો જાય, કહો કે તે બધાથી ભાગી છૂટે, પણ તેના ચિત્તથી તે ક્યાં નાસી છૂટે તેમ છે? ચિત્તથી-વાસનામય ચિત્તથી? વાસનામય ચિત્ત છે ત્યાં સુધી તેને સંસાર વળગેલો જ છે. સંસારની સાચી રંગભૂમિ પ્રાણીના અન્તરના પ્રદેશમાં છે. બહાર તો ફક્ત તે અન્તરના ભાવોનું સ્થૂલ પ્રકટીકરણ છે.

રાગ, અનીતિ-અન્યાય તથા સ્વાર્થાન્ધતા વગેરે દોષોનું ધામ હોઈ એના દૂરીકરણમાં પ્રાપ્ત થતો વૈરાગ્ય માણસને ઉદાર, સત્યાચરણી, વિવેકદષ્ટિ અને વત્સલ (પ્રેમાળ) પ્રકૃતિનો બનાવે છે.

રાગવાસના જેમ જેમ ખસતી જાય છે અને એ રીતે વૈરાગ્યનો સાત્ત્વિક ભાવ જેમ જેમ ખીલતો જાય છે, તેમ તેમ માણસ ત્યાગી અને પરોપકારપરાયણ બને છે, તેમ તેમ લોકબન્ધુતાની ભાવના એની વિકાસ પામતી જાય છે. ત્યાગ અને પરગણુપણું એનો સ્વભાવ બની જાય છે, જેમાં એ આનન્દ અનુભવે છે.

વૈરાગ્યમાં [શબ્દતઃ અને અર્થતઃ] રાગ વાસનાના દૂરીકરણનો જ મુખ્ય ભાવ છે. એ અત્યન્ત કઠિન અને પ્રખર પ્રયત્નસાધ્ય વસ્તુ એટલી જ સ્થિર અને જ્વલન્ત દૃષ્ટિ ઉપર અવલંબિત છે. એ દૃષ્ટિમાં જો મન્દતા આવી કે તરત જ વૈરાગ્ય દૂધની જેમ ફાટી જાય છે. જળહળતી વિવેકદૃષ્ટિ પર ચમકતો વૈરાગ્ય માણસોની વચ્ચે, બાગબગીચા કે મકાનમાં કે ભોજન-પાનના અવસરે અબાધિત રહે છે, અર્થાત્ મકાનમાં રહેવા છતાં, ભોજન-પાન લેવા છતાં અને માણસો વચ્ચે હોવા છતાં એ (વૈરાગ્ય) અક્ષુણ્ણ (અક્ષત) બની રહે છે, જ્યારે વનવાસમાં રહેનાર અથવા સંન્યાસીરૂપે વિહરનાર પણ ઉપરથી ખૂબ ત્યાગવાળો દેખાવા છતાં x મોહવાસનાનાં વાતાવરણ નીચે દબાયેલો અને મોહચેષ્ટાથી ઘેરાયેલો હોઈ શકે છે. સાચી વૈરાગ્યદૃષ્ટિ આપણને પ્રાપ્ત થાય તો પ્રાપ્ત થયેલ કે પ્રાપ્ત થતી સુખસામગ્રીમાં ગુંચવી મારતી આસક્તિમાંથી આપણે બચી શકીએ. રાગમાં બંધાઈને એક ઠેકાણે ચોંટી જવું, ઉન્નતિ તથા વિકાસના માર્ગમાં કુદરતના મહાનિયમ અનુસાર આગળ ને આગળ ન વધતાં એક જ પદાર્થ કે પ્રદેશમાં વ્યામોહવશ થઈ એમાં ખૂંચી જવું એ વૈરાગ્યવિરુદ્ધ સ્થિતિ છે. વ્યામોહને હટાવી ઉપર ઊઠવામાં વૈરાગ્ય છે. વિશ્વના વાતાવરણને અમૃત

x વનેऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां गृहेषु पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः ।
अकुत्सिते वत्मनि यः प्रवर्तते निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥

બનાવવું કે જેર બનાવવું એ પોતાની દૃષ્ટિકળા પર અવલંબિત છે. જેર માણસના વિકૃત મનમાં છે અને એથી એ પોતાની આસપાસ જેર અનુભવે છે અને પાથરે છે. મધુર અને પ્રસન્ન મન (વિચારદૃષ્ટિ) સર્વત્ર અમૃતરસ પાથરે છે અને અનુભવે છે. આત્માના કલ્યાણરૂપ ઉન્નતિમાર્ગમાં પગલે પગલે આનંદ અને રસની ભરપૂરતા છે. ઊર્ધ્વગામી આત્મા પોતાના ઉન્નત વિહારમાં એ રસ તથા આનંદની અનુભૂતિ કરતાં કરતાં પરમ-પદની સ્થિતિએ પહોંચે છે.

રસના રાગમાં બંધાઈ જવું એ પામરતા છે; પણ જે રસનો સ્વામી બની નિર્બંધપણે રસોપલોક્તા છે અને જેને ભૌતિક રસ કરતાં ઘણા જ ઉચ્ચ પ્રકારના આનંદરૂપ રસનો—જે આત્મવિકાસના સન્માર્ગમાં ઉપલબ્ધ છે તે રસનો શોખ લાગ્યો છે તે સાચો મહા, સાચો વીર માનવ દુન્યવી ધરતીથી ઘણો ઉંચે ચડેલ છે; એ પોતાના સાચા સાર્વિક સમુન્નત વૈરાગ્ય રસમાં અનુપમ આનંદ લોગવે છે અને દુનિયાના માણસોને શુભ પ્રકાશરૂપ બની રહે છે.

ઉપરના વિવેચનથી જોઈ શકાય છે કે વૈરાગ્ય કે વૈરાગ્યનો ઉપદેશ માણસને એદી, આળસુ, નિષ્ક્રિય બનાવતો નથી કે નિષ્ક્રિય બનવાનું કહેતો નથી; એ એને અહિંસા—સત્યના પાઠો શીખવે છે, એ પ્રકારના શિક્ષણ દ્વારા એને પ્રામાણિક, સત્ય-વાદી, પરોપકારશીલ તથા સેવાભાવી બનાવે છે પરોપકાર કે સેવાભાવ કેવળ વાણીનો જ (વાણી પૂરતો જ) બસ નથી; સંતસાધુજન પણ પોતાના શરીરથી પણ એનો (પરોપકાર કે સેવાનો) લડાવો લેવા ઉદ્યત રહે છે. સાચી દૃષ્ટિ ખુલતાં મહા-ભાગને સમજાય છે કે બધા જીવો એક* છે, અર્થાત્ એકરૂપ છે.

“ એ બીયા ” (ઠાણાંગ, સૂત્ર ખીજું)

આ દિવ્ય સમજ આવતાં એ બીજના સુખ પર મુદ્દિત બને છે અને બીજના દુઃખ પર કરુણાર્દ્ર બને છે. આમ, વિશ્વના આત્માઓ સાથે અખેદ અનુભવે છે. આ અભેદભાવના જ્યારે એની ટોચે પહોંચે છે ત્યારે આત્મા વિકાસની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે અને એનું મૂળ [પરમાત્મ-] સ્વરૂપ પૂર્ણ પ્રકટતાને પામે છે.

(૨૫)

મુક્તિ

સંસારી (કર્માવૃત) જીવ જ્યાં સુધી સંસારમાં (કર્માવૃત દશામાં) છે ત્યાં સુધી એ એકલો નથી; શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ એ બધાથી-એના એ પરિવારથી-એ સતત વીંટળાયેલો રહે છે. માટે એ સ્પષ્ટ છે કે એ બધાં અંગોના વિકાસમાં જીવનો-જીવના જીવનનો વિકાસ છે. એ બધાંના આરોગ્યસમ્પન્ન હોવામાં જીવનની આરોગ્યસમ્પન્નતા છે. એ બધાં ખોડખાંપણ-વાળાં હોય ત્યાં સુધી જીવન ખોડખાંપણવાળું છે, અને ત્યાં સુધી એની દુર્દશા છે. માટે એ બધાંની ખોડખાંપણથી, અર્થાત્ પુરી ટેવ, પુરું વલણ, પુરા વિચાર, રોગ, નબળાઈ, ડરપોકપણું, આળસ, જડતા, હૃદયની કઠોરતા, ખોટી લાગણી, વિલાસિતા, કાર્પણ્ય, અભિમાન, લોભ, લાલચ, દંભ, વહેમ, ગુલામી વગેરે પ્રકારની ખોડખાંપણથી મુક્તિ સાધવી એ પહેલી જરૂરની વાત છે. એ પહેલી મુક્તિસાધના છે. [અંગવિકલતાની અનિવાર્ય હાલત હોય એ વાત ન લેતાં] શરીર, હૃદય, મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોને તેમના દોષોમાંથી મુક્ત કરવાનો શક્તિભર પ્રયત્ન એ ખરેખર મુક્તિનો પ્રયત્ન છે, જે અત્યન્ત આવશ્યક છે. આ પ્રકારની મુક્તિ સાચાં જ્ઞાન-શિક્ષણ કે સાચી કેળવણીથી મેળવાય; અથવા કહો કે જે જ્ઞાન-શિક્ષણ કે જે કેળવણી

આ પ્રકારની મુક્તિ મેળવવામાં ઉપયોગી થાય તે જ વસ્તુતઃ જ્ઞાન-શિક્ષણ છે, તે જ વાસ્તવિક કેળવણી છે. “ સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે ” એ પ્રાચીન આર્ષ સૂત્ર કહે છે કે વિદ્યા તે છે જે બંધનોમાંથી મુક્ત કરે, એટલે કે આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય, બૌદ્ધિક દાસ્યોમાંથી છોડાવે અને માણુસને બલવાન, બુદ્ધિમાન, વિવેકી, પ્રવૃત્તિશીલ, પરગજુ તેમ જ સદ્ગુણી બનાવે. આ મુક્તિ છેલ્લી આધ્યાત્મિક મુક્તિ સાથે જોડાણ ધરાવતી મુક્તિ છે. જે કેળવણી વિચારોને સુધારવામાં સહાયક ન થાય, ઇન્દ્રિયો તથા મનને વશમાં રાખતાં ન શીખવે, નિર્ભયતા તથા સ્વાશ્રયિત્વ પેદા ન કરે, નિર્વાહનો રસ્તો ન બતાવે અને સ્વાતંત્ર્યબળની ભાવના ન જગાડે, એ ભાવનાને પ્રજ્વલિત રાખવામાં પ્રેરક ન થાય તે કેળવણીમાં તાર્કિક પટુતા, ભાષાપાંડિત્ય અને વિવિધ માહિતીજ્ઞાન ગમે તેટલાં ભર્યાં હોય છતાં તે વાસ્તવિક રીતે અર્થસાધક કેળવણી નથી. બાહ્ય અને આંતર બન્ને પ્રકારની મુક્તિ સાધી આપે તે જ વાસ્તવિક કેળવણી, તે જ શ્રેષ્ઠ શિક્ષણ.

મુક્તિ કે કલ્યાણપદનો માર્ગ એકાન્ત નિવૃત્તિ કે એકાન્ત પ્રવૃત્તિ નથી. નિવૃત્તિ એના સાચા વખતે એની મેળે ઉપાસ્ય બની જાય છે. પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ બન્ને પોતાના પરસ્પરના સુમેળ સાથે જીવનમાં રહે એ સાચું જીવન છે. નિવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિમાં ચેતના આણવા માટે છે. પ્રવાસ કરતો પ્રવાસી વિસામો લેવા કોઈ સ્થળે બેસે અને વિસામો લઈ પાછો ચાલવા માંડે, તેમ વિસામીરૂપ યોગ્ય નિવૃત્તિ લેતા રહી પ્રવૃત્તિને સતેજ અને પ્રાણુવાન બનાવવાની છે. અથવા જેમ મકાન ઊંચું કરવા માટે પાયો ઊંડો કરવો પડે છે, તેમ પ્રવૃત્તિમાં જવા માટે તૈયારીની સાધના અર્થે નિવૃત્તિ સ્વીકારવી પડે છે. આમ સમુચિત નિવૃત્તિથી પોષાતી વિવેકપૂત પ્રવૃત્તિમત્તા, સત્કર્મશીલતા, સ્વપરહિતકર

કાર્યપરાયણતા કે અનાસક્ત કર્મયોગ એ સ્થાયી, સ્વસ્થ અને સ્વાદુ આનંદનું ઝરણુ બની જાય છે. એવું ઝરણુ ગમે તેવી ઊંચી કલ્પનાના આધાર પર સેવાતી નિવૃત્તિ [નિરુદ્દેશ અકર્મણ્યતારૂપ નિવૃત્તિ] બની શકી નથી.

અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ, અહિંસાનો હિંસા ન કરવી કે પાપાચરણ ન કરવું એવો કેવલ નિષેધરૂપ (નિવૃત્તિરૂપ) અર્થ નથી, પણ પ્રાણિહયા, ભૂતવાત્સલ્ય, પરોપકારિત્વ, સદાચરણ એવો વિધિરૂપ (પ્રવૃત્તિરૂપ) અર્થ પણ છે. જેમ એક સિદ્ધાંતની બે બાજુ, તેમ ધર્મની એક બાજુ પ્રવૃત્તિ અને બીજી બાજુ નિવૃત્તિ છે. અશુભથી નિવૃત્તિ અને શુભમાં પ્રવૃત્તિ. આમ ધર્મ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ-ઉભયાત્મક છે.

આપણે જાણવું જોઈએ કે ચારિત્રનાં બે અંગ છે : જીવનમાં રહેલા અને આવતા દોષોને દૂર કરવા એ પહેલું અંગ અને આત્માના સદ્ગુણોનો ઉત્કર્ષ કરવો એ બીજું. આ બંને અંગો માટે કરાતા સમ્યક્ પુરુષાર્થમાં જ વ્યક્તિગત તથા સામાજિક જીવનની કૃતાર્થતા છે. આ બંને અંગો પરસ્પર સંકળાયેલાં છે કે પહેલા વગર બીજું સંભવે જ નહિ. અને બીજા વગર પહેલું ધ્યેયશૂન્ય બની જતું હોઈ શૂન્ય જેવું લાગે. એટલે પ્રથમ જ અંગમાં (ચારિત્રની) પૂર્ણતા ન માનતાં એના ઉત્તરાર્ધ કે સાધ્યરૂપ બીજું અંગ પણ વિકસાવવું જોઈએ.

આમ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બંનેના સાહચર્યમાં જ અભ્યુદય તથા નિઃશ્રેયસની સિદ્ધિ છે.

ચતુર્થ ખંડ

કર્મવિચાર

[૧]

પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાનાં કૃત્યો માટે પોતે જવાબદાર છે, કિન્તુ સમાજનાં સામુહાયિક કૃત્યોનાં પરિણામ પણ સમાજે, સમાજની બધી વ્યક્તિઓએ ભોગવવાં પડે છે, ભવિષ્યની પેઢીદરપેઢીને પણ ભોગવવાં પડે છે. ઢાખલા તરીકે, આપણા પૂર્વજોના અંદર અંદરના કુસંપોને લઇને હિન્દને માથે ચડી બેઠેલી પરતન્ત્રતા આપણે પણ (એટલે હિન્દની જનતાએ) ભોગવવી પડી છે; અને રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પછી પણ લાંચ રુશવત, કાળાબજાર વગેરે દેશદ્રોહી પ્રવૃત્તિઓનો બજાર ખૂબ જ ગરમાગરમ પ્રવર્તતો હોઇ દેશની નિર્દોષ પ્રજાને પણ આર્થિક ભીંસમાં ભીંસાવા સાથે હાડમારી અને ત્રાસ કેટલાં ભોગવવાં પડે છે.

“ કરે તેવું પામે અને વાવે તેવું લણે ” એવો કર્મવાદનો સનાતન નિયમ છે. માણસે કર્મવાદના જ્ઞાનનો ખરો ઉપયોગ કોઇ પણ કાર્યનો આરંભ કરવા વખતે કરવાનો છે. સારા કામનું સારું ફળ અને ખુરાનું ખુરું એ નિયમ જો ધ્યાનમાં રખાય તો માણસ અશુભ કાર્ય કરતાં કંપે, અચકાય અને સત્કાર્ય કરવા તરફ જ પ્રોત્સાહિત રહે. પૂર્વે કરેલાં દુષ્કર્મોનાં કટુ ફળ

ભોગવવા વખતે તત્સંબંધી વિચાર કરવા કે રોવા એસવું એનો કંઈ અર્થ નથી. એ તો દૂધ ઢોળાઈ ગયા પછી આંસુ સારવા જેવું છે પરંતુ એ કટુ અનુભવનાં વેદન પાછળ પશ્ચાત્તાપ હોય અને એમાંથી ભવિષ્યને માટે બોધપાઠ શ્રદ્ધા કરી તદનુસાર વર્તવા તત્પર થવાય તો જરૂર કલ્યાણકારી વાત છે.

ખરી વાત એ છે કે સર્પ, વિષ વગેરેની ભયાનકતા તથા દુઃખકારકતામાં જે વિશ્વાસ છે એવો વિશ્વાસ દુષ્કર્મોની (અનીતિ-અન્યાયનાં પાપાચરણોની) ભયાનકતા તથા દુઃખકારકતામાં જ્યારે પેદા થાય ત્યારે કર્મવાદમાં શ્રદ્ધા પેદા થઈ ગણાય.

કર્મવાદનો નિયમ ખરો છે એમ મોઢેથી બોલવું અને તેમ છતાં કાચું કરતી વખતે એ નિયમનો ઇરાદાપૂર્વક અનાદર કરવો એ કર્મવાદ ઉપરની અશ્રદ્ધા સૂચવે છે, અથવા ભવિષ્યમાં આવી પડનારાં કટુ ફળ કરતાં તાત્કાલિક ભૌતિક લાભ વિશેષ ગમે છે એમ જાહેર કરે છે. કોઈ વખતે પરિસ્થિતિવશાત્ અણદૂટકે કે કોઈના અનિવાર્ય દબાણથી કર્મવાદના નિયમની ઉપેક્ષા કરવા વિવશ થવું પડે છે ત્યારે પણ કર્મબંધ થાય છે અવશ્ય, પણ સ્થિતિ અને રસ એનાં થોડાં હોય છે.

[૨]

કર્મ ઉદયમાં આવે ત્યારે તેને સમતાથી-સમભાવથી ભોગવી લેવામાં હુણપણ છે. એમ ભોગવી લેવાથી એ કર્મ ખતમ થતાં નવાં દુઃખકર્મો મૂકી જતું નથી. પણ જ્યારે કર્મનાં સુખભોગરૂપ ફળ આસક્તિથી અને દુઃખભોગરૂપ ફળ દુર્ધ્યાનથી ભોગવવામાં આવે ત્યારે એ પ્રકારે ભોગવવાના પરિણામે ખીજા નવા કર્મબંધો જડાઈ જાય છે. અતઃ સુખભોગના

ઉદયકાળે સુખભોગમાં નહિ રંગાતાં એટલે કે અનાસક્તપણે સમભાવથી એ ઉદિત કર્મને ભોગવી લેવાથી અને દુઃખની હાલતમાં હિમ્મતથી મનને શાન્તિમાં રાખી દુઃખને (એ ઉદિત અસાત કર્મને) ભોગવી લેવાથી એ (ઉદયાગત) કર્મ એવી રીતે ક્ષીણ થઈ જાય છે કે જેના અનુસન્ધાનમાં નવાં અશુભ કર્મો બંધાવા પામતાં નથી.

કર્મ યોગથી ભોગસામગ્રી ઉપસ્થિત થઈ પણ એમાં મોહવિકારને વશ થવું કે ન થવું એ આત્માની પોતાની સત્તાની વાત છે. “ વિકારહેતૌ સતિ વિક્રિયન્તે યેષાં ન ચેતાંસિ ત એવ ધીરાઃ ” xઅર્થાત્ જેઓ વિકારસામગ્રી ઉપસ્થિત થતાં વિકારને વશ થતા નથી તેઓ જ ધીર છે. ૫૬*રસભોજન કંઈ જીભ પર બલાત્કાર કરી તેમાં પરાણે પ્રવેશ કરતાં નથી; શ્રુતિમનોહર રાગ આપણા કાનમાં પેસી બલાત્કારે આપણને લુપ્થ કરતા નથી; તે જ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોના

xકાલિદાસના ‘ કુમારસંભવ ’ પ્રથમ સર્ગના ઉપાન્ત્ય શ્લોકનું ઉત્તરાર્ધ.

*આ ગ્રંથમાં પ્રથમ ખંડના ૧૯મા પૃષ્ઠમાં, કડવો, તીખો, કસાય (તૂરો), ખાટો, મીઠો એમ શાસ્ત્રાનુસાર પાંચ પ્રકારના રસ જણાવ્યા છે. ત્યારે લવણરસનું શું ? એ પ્રશ્નને અંગે હારિભદ્ર ૫૬દર્શનસમુચ્ચય ગ્રંથ ઉપરની શ્રી ગુણરત્નસૂરિજીની ટીકામાં ટીકાકાર લખે છે કે—

“ છવળો મધુરાન્તર્ગત હત્યેકે । સંસર્ગજ હત્યપરે । ”

(૫૬દર્શનસમુચ્ચયની વૃત્તિ, પત્ર ૬૬)

અર્થાત્—લવણરસને કેટલાક મધુર રસમાં અન્તર્ગત કરે છે, અને કેટલાક એને સંસર્ગજન્ય કહે છે.

બધા વિષયો આત્માની અનિચ્છા છતાં બલાત્કારે તેને લોગમાં જોડતા નથી. ઇન્દ્રિયોના વિષયો જબરદસ્તીથી વળગતા નથી, પણ એમના લોગો (સ્થૂલ લોગો) સામાન્યતઃ દેહધારીની જીવનયાત્રા સાથે અનિવાર્યપણે જોડાયેલા છે. એમ છતાં ધ્યાનમાં રાખવા લાયક વસ્તુ એ છે કે સ્થૂલ લોગમાં વિલાસવૃત્તિનો ઉદય, આત્મા એમાં રસિયો (બુબ્ધ) ન થાય ત્યાં સુધી બલવાન થઈ શકતો નથી, અને એમાં રંગાણું કે ન રંગાણું, રસિયા (બુબ્ધ) થવું કે ન થવું એ આત્માની પોતાની સત્તાની વાત છે. મતલબ કે ઉદયમાં ન જોડાણું, તેમાં રસવૃત્તિ ન કરવી, રસવૃત્તિને જ્ઞાનમળ વડે દૂર કરવી એ જ કર્મોદયજન્ય વિકારનો પરાજય કરવાનો ઉપાય છે.

લોગસામગ્રી પાસે ઉપસ્થિત હોય પણ માણસ પોતાના અન્તર બળથી “હઠીલો” બની પોતાના આસન ઉપરથી ખસે નહિ, તો ઉપસ્થિત લોગસામગ્રી તેને વળગવાની હુતી કે ? મતલબ કે મનુષ્ય પોતાના દૃઢ મનોબળનો ઉપયોગ કરી લોગમાં જોડાવાથી દૂર રહી શકે છે. પણ જો તે ધીરજ ગુમાવી એસે તો લોગમાં લપસેલો જ પડ્યો છે અને પછી એનો દોષ “કર્મ” ને માથે મૂકવો એના કરતાં એની પોતાની આત્મિક નિર્બલતા ઉપર મૂકવો એ વધારે અર્થવાણું અને ઔચિત્યયુક્ત છે.

અનેક જ્ઞાની જનોનાં ઉદાહરણો પરથી જણાય છે કે જ્ઞાની જન ખાનપાનાદિ લોગ કરે છે છતાં એમાં જાત્રા દૃષ્ટિથી [અનાસક્તપણે] વર્તે તો હોઈ કર્મબંધોના બાધાકારક સંયોગ થવામાંથી મુક્ત રહે છે. ન્યાયયુક્ત, ઔચિત્યયુક્ત ઉપયોગી લોગ સમતાથી થાય, જાત્રા રહીને થાય તો એમાં કંઈ ડરવાપણું રહેતું નથી.

[૩]

સમાજમાં દરેક વ્યક્તિને પોતાનું ભૌતિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક હિત સાધવાને છૂટ હોવી જોઈએ; પરંતુ તેણે સાથેસાથે સામાજિક નીતિ-ન્યાયના નિયમોનું અન્ધન સ્વીકારવું જોઈએ. જે સામાજિક રૂઢિઓ ન્યાય અને નીતિને સંગત હોય તેવી રૂઢિઓનું પાલન સામાજિક સુવ્યવસ્થા માટે આવશ્યક છે. પરંતુ જે સામાજિક રૂઢિઓ અજ્ઞાનજનિત કે વિવેકહીન હોય, પોતાની ઉત્પત્તિના જમાનામાં ગમે તેવા સંજોગોમાં ઉત્પન્ન થઈ હોય, પણ વર્તમાન કાળમાં અસંગત અને હાનિકારક હોય, કુરૂઢિઓમાં ગણાવાપાત્ર હોય અને જે રૂઢિઓને કાઢી નાખવાથી સામાજિક વ્યક્તિઓના સુખમાં વૃદ્ધિ થતી હોય અથવા દુઃખમાં કમી થતી હોય છતાં એવી રૂઢિઓને અજ્ઞાન-ભ્રમથી અથવા દુરાચારથી સમાજ વળગી રહે અને એથી એ સમાજની વ્યક્તિઓને દુઃખાપત્તિ થતી હોય એવા પ્રસંગે, તે દુઃખાપત્તિ જેમને સહન કરવી પડતી હોય તેમને એમ કહેવું કે, દુઃખાપત્તિ તે કુરૂઢિઓના લીધે નહિ, પણ પૂર્વકર્મના લીધે છે અને તેમણે તે નીચી મૂંડીએ સહન કરી લેવી જોઈએ, તે તેમને અશીષ આપી તેનો નશો કરાવી ઉંઘાડી દેવા જેવું છે. આ પ્રસંગે પ્રત્યક્ષ દોષ તે કુરૂઢિનો છે. જેમ કાંટો ભોંકાવાથી થતી વેદના કાંટાથી છે, તેમ કુરૂઢિના આક્રમણથી થતાં દુઃખ કુરૂઢિને આભારી છે. અને એના જવાબદાર એ કુરૂઢિના પ્રચારકો અને પોષકો છે, જેમનો સંગઠનશક્તિના ન્યાયપૂત આંદોલનથી સામનો કરી કુરૂઢિના દુઃખદ અને અવનતિકારક વાતાવરણને મિટાવી દેવું જોઈએ. તેમ થવાથી પૂર્વકર્મનું એ (કુરૂઢિરૂપ હથિયારનું) બળ હણાઈ જશે. જે વાત કુરૂઢિઓને લાગૂ પડે છે તે વાત, ગરીબોનું શોષણ કરનારા મૂડીવાદને તેમ જ નબળી

પ્રજાએને ગુલામ બનાવી ચૂસી ખાનારા સામ્રાજ્યવાદને પણ લાગૂ પડે છે.

[૪]

સંસારવર્તી જીવની કોઈ પણ જીવનઘટના પાછળ સામાન્યતઃ પૂર્વકર્મનું બળ રહેલું જ છે. એટલે કોઈ ભૌતિક, શારીરિક કે આર્થિક આપત્તિ આવી પડે ત્યારે એની પાછળ એ બળનું કામ હોય જ. એમ છતાં એ આપત્તિને ઈરાદાપૂર્વક આણુનાર માણસ એ આપત્તિ આણવાના ગુનામાંથી છૂટી શકતો નથી. એ ગુના માટે એને આ દુન્યવી શાસનની સજા મળે કે ન મળે, પ્રાકૃતિક શાસનની (કાર્મિક શાસનની) સજા તો મળે જ છે.

કોઈ માણસનું ખૂન થવામાં એ મરનાર માણસના અથવા કોઈ માણસના લૂંટાવામાં એ લૂંટનાર માણસના પૂર્વકર્મનું કારણ પણ ભેગું ભળ્યું હોવા છતાં ખૂન કરનાર ખૂની અને લૂંટનાર લૂંટારો ખૂન કરવાના કે લૂંટવાના અપરાધ માટે નિઃશંક ગુનેગાર છે, અને તેઓ દુન્યવી ન્યાયશાસનમાં જેમ યોગ્ય સજાને પાત્ર છે, તેમ કુદરત(કર્મ)ની સજા પણ તેમને મળે છે. એ ખૂની કે લૂંટારા મરનારના કે લૂંટનારના નસીબનું કારણ બતાવી પોતાનો બચાવ કરી શકતા જ નથી; ધાર્મિક કાયદાની રૂએ કે દાર્શનિક ન્યાયશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તની રૂએ પણ એ રીતે એમનો બચાવ થઈ શકતો જ નથી. એ પ્રકારનું (મરનાર કે લૂંટનારના નસીબનું) કારણ બતાવવું એ હકીકતે ગમે તેટલું બરોબર હોય છતાં એમના (ખૂની કે લૂંટનારના) પક્ષે તો હડહડતી ડાંડાઈ જ ગણાય. એ ડાંડાઈ કંઈ બપ લાગતી નથી અને પોતાના કૃત્યનું ફળ એમને મળે જ છે.

અહીં આપણે સમજીએ કે ગુના ગુનામાં ફરક અને તફાવત હોય છે. જે ગુનો સામાન્ય પ્રકારનો હોય અથવા જેની સામે યોગ્ય પ્રતિકારની શક્યતા ન હોય એવી હાલતમાં એ ગુનાને અંગે મનમાં ડંખ રાખવો અને વ્યર્થ વૈરવૃત્તિ સેવવી એનો કશો અર્થ નથી. કોઈએ આપણું બુરું કર્યાની જૂની વાતો નિર્થક યાદ કરી વિરોધવૃત્તિ કે કષાયભાવનું વિષ પાછું જન્માવવું એમાં કંઈ સાર નથી. એટલે વિવેકબુદ્ધિને આગળ કરી એના (એ ગુનેગાર) પ્રત્યે વૈરવૃત્તિ ન રાખતાં એ વખતે કર્મસંસ્કારના બળને (કર્મવાદના સિદ્ધાંતને) વિચારવું ઉપયુક્ત થાય છે. એ વખતે એ પ્રકારના વિચારનો આશ્રય લઈ સમભાવ ધારણ કરવો ઉપયોગી અને હિતાવહ છે.

પરંતુ તમને કોઈ મારવા આવે અને તેનો તમે પ્રતીકાર કરો તો તમે વૈર રાખો છો એમ કોઈ કહેશે નહિ. તમે ધીરેલા રૂપીયા કોઈ તમને પાછા ન આપે અને તે મેળવવા તમે દાવો કરો તો તમે વૈર રાખ્યું એમ કોઈથી કહેવાશે નહિ. કોઈ તમારી ચીજ-વસ્તુ લઈ જતો હોય અને તે ચીજવસ્તુનું રક્ષણ કરવા તમે પ્રયાસ કરો તો તમે વૈર રાખ્યું એમ કોઈથી બોલી શકાય નહિ. આવા પ્રસંગોએ તમે શઠ, ચોર, ઠગ, લુચ્ચા, લબાડ કે ગુંડાનો યોગ્ય સામનો કરો એમાં કશુંય ખોટું નથી. ધર્મશાસ્ત્રના શાસનની રૂએ પણ કર્મશાસ્ત્ર પણ કર્મનો ઉદય થવામાં સમુચિત ઉદ્યમનો અવકાશ માને છે, તેમ જ કર્મના ઉદયને દુર્બળ બનાવવામાં પણ યોગ્ય ઉદ્યમને આવકારે છે. જીવનયાત્રામાં યોગ્ય ઉદ્યમ, પ્રયત્ન, પુરુષાર્થને મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે એમ એ બરાબર સ્વીકારે છે અને જોરશોરથી એનું સમર્થન કરે છે. ગયેલું ગુમાવેલું મેળવવામાં ઉદ્યમ ઉપયોગી થઈ શકે છે. માંદા પડ્યા પછી ઈલા કરીએ જ છીએ ને ! સુખ અને તેનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરવા અને દુઃખ તથા દુઃખના માર્ગોથી

છેતા રહેવા અથવા આવેલ દુઃખને ખસેડવા માણસો ફરવખત કોશિશ કરતા જ રહેતા હોય છે. સમગ્ર વિશ્વની આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ છે. સ્વરક્ષા, પરરક્ષા માટે કે ન્યાયની પ્રતિષ્ઠા ખાતર કરાતાં યોગ્ય પ્રતીકારનાં કાર્યો વૈરવૃત્તિથી થાય છે એમ કહી શકાય નહિ. રામચંદ્રજીનો રાવણની સામેનો સામનો ન્યાય્ય હતો. લૂંટારો તમારું કંઈ ઊઠાવી જાય અને તમે કાયર બની બેઠાબેઠા ટગરટગર જોયા કરો અને મનમાં તો બળી રહ્યા હો એ નામદાઈ છે. અલબત્ત તત્કાલીન પરિસ્થિતિનું માપ કાઢવું જરૂરી છે અને તદનુસાર ઉચિત જ પ્રયત્ન કરવો વાજબી ગણાય. કેમકે—

અલ્પસ્ય હેતોબહુ હાતુમિચ્છન્ વિચારમૂઢઃ પ્રતિભાતિ લોકે।*

અર્થાત્—થોડા માટે બહુ શુભાવવા ઇચ્છતો માણસ વિચાર-મૂઢ ગણાય છે.

(૫)

નસીબ અજોય હોઈ માણસના હાથમાં તો ઉધમ જ કરવાનો રહે છે. ખોદીએ તો જમીનમાં પાણી હોય તો નીકળે. તેમ ઉધમદ્વારા, ભાગ્ય હોય તો પ્રકાશમાન થાય છે. સદ્બુદ્ધિની પવિત્ર રોશની સાથેની પ્રયત્નશીલતા માણસની વર્તમાન દુર્દશાને પણ ભેદી નાખી સુખનાં દ્વાર તેને માટે ખુલ્લાં કરી દે છે, તેમ જ અશુભ કર્મોનાં ભાવી આક્રમણો ઉપર પણ ફટકો લગાવી શકે છે. મતલબ કે કર્મવાદના નામે નિર્બળ કે નિરાશ ન થતાં માણસે આત્માના બળની સર્વોપરિ મહત્તાને ધ્યાનમાં લઈ શક્ય તંટલા પુરુષાર્થી બનવું જોઈએ.

* કાલિદાસના રઘુવંશના બીજા સર્ગના ૪૭મા શ્લોકની ઉત્તરાર્ધ. ઉક્તિ જગ્યા પૂરવા ખાતર જ છેલ્લા બે અક્ષરો બીજા પૂરીને અને સિ ને બદલે તિ મૂકીને.

ઉપસ્થિત કષ્ટ દૂર થતું ન હોઈ ભોગવવું પડે તેમ હોય તો કાયરતાથી ભોગવી નવાં અશુભ કર્મો ઉપાર્જવાને બદલે પ્રશસ્ય સમભાવથી ભોગવવામાં માણસની ખરી સમજદારી અને મહાનગી છે; અને એ વખતે મનને સ્વસ્થ રાખવાનું બળ આપનાર કર્મવાદ છે, જે સૂચવે છે કે અવશ્યભાવી કર્મ કોઈને છોડતું નથી, મોટા મોટા પણ એના ફળવિપાકમાંથી છૂટી શક્યા નથી. જાણવું જોઈએ કે તકલીફ કે કષ્ટ એની મેળે નથી આવતાં, આપણાં વાવેલાં જ ઊગે છે, માટે એમને નિવારવાના યોગ્ય ઉપાય લેતા રહીને પણ, જેટલા પ્રમાણમાં ભોગવવાં પડે, શૂરા બનીને (આધ્યાત્મિક વીરતાથી) ભોગવીએ, ભોગવી લઈએ. એ રીતે ભોગવી લેતાં, નવાં દુઃખદ કર્મો ન બંધાવા સાથે એટલો ભાર ઓછો થાય છે. જીવનનાં વહેણ રૂડાં અર્થાત્ નિષ્પાપ વહેતાં રાખવાથી નવાં અશુભ કર્મો બંધાતા નથી, જેથી જીવનપ્રવાહ ઉત્તરોત્તર સુખી અને ઊજળો થતો જાય છે. એ ખુલ્લું છે કે અનીતિ, વિશ્વાસઘાત કે દુરાચરણથી માઠાં કર્મ બંધાવાનો (ખુરું ભાગ્ય નીપજવાનો) અને સચ્ચાઈ, સંયમ, સેવાના સદ્ગુણોના પાલનથી શુભ કર્મ બંધાવાનો (સદ્ભાગ્ય ઘડાવાનો) xસિદ્ધાંત (અર્થાત્ કર્મવાદ) માણસને સદાચરણી બનવા પ્રેરે છે, જે લોકવ્યવસ્થા કે સમાજજીવનના સ્વાસ્થ્ય માટે પણ અત્યંત જરૂરી છે.

x પૂર્વ જન્મમાં કરેલ કર્મ આ જન્મમાં ફળે છે, તેમ આ જન્મમાં કરેલાં કર્મ પણ આ જન્મમાં ફળે છે એ ભગવતી સૂત્રના નીચેના ઉદ્દેખ પરથી જાણી શકાય છે—

“ પરલોકકડા કમ્મા હહલોએ વેહજ્જતિ,
હહલોઅકડા કમ્મા હહલોએ વેહજ્જતિ । ”

યોગદર્શનનું—

“ કલેશમૂલઃ કર્મશયો દૃષ્ટાદૃષ્ટજન્મવેદનીયઃ । ”

એ (૨, ૧૨) સૂત્ર પણ એ વાત જણાવે છે.

[૬]

માણસ રોગી થાય છે, પૈસા ગુમાવે છે અથવા બીજી આપત્તિમાં આવી પડે છે ત્યારે તે પોતાના કર્મને દોષ દે છે. હવે જો તેવી પરિસ્થિતિ તેના પૂર્વકર્મની સીધી જ અસર હોય તો તેમ કહેવું વાજબી ઠરે; પરંતુ તેવા વખતે પણ તેણે તેવી આપત્તિને નિવારવા માટે યોગ્ય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; અને તે કર્યા છતાં તે આપત્તિ ટળે નહિ તો તેણે કંઈ પણ દુધ્યાન કર્યા વગર હિંમતથી તે આપત્તિ સહન કરી લેવી એ તેનું કર્તવ્ય બને છે. આવા પ્રસંગે જો ઉપસ્થિત આપત્તિને ટાળવા માટે યોગ્ય પ્રયત્ન કરવાનું તે ચૂકે તો તેવા પ્રયત્નના અભાવે તેને જે દુઃખ રહે તેને માટે તેનો પ્રમાદ અથવા તેની અકર્મણ્યતા જવાબદાર થાય છે. તે માટે કેવળ પોતાના પૂર્વકર્મને દોષ દઈ બેસી રહેવું એ ડહાપણબચું ગણાય નહિ. આ જન્મનાં આપણાં કૃત્યો કે આચરણોને લીધે આપણને શારીરિક, આર્થિક કે બીજા પ્રકારની આપત્તિ આવી પડે તે વખતે પોતાનાં ‘પૂર્વકર્મ’ને દોષ દેતાં તો બધાંને આવડે છે, પણ જે કૃત્યો કે જે પ્રકારનાં વર્તનના પરિણામે આપણે તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી હોય તે કૃત્યો કે તે પ્રકારનાં વર્તનને દોષ દેવો એ વધારે યોગ્ય છે; અને તેવાં વર્તન કે કામ માટે ખરેખર પસ્તાવો કરી તેવાં કામ કે વર્તન ફરીથી નહિ કરવા નિશ્ચય કરવો જોઈએ. આહાર-વિહારમાં અસાવધાન કે અનિયમિત બની યા અપથ્ય કરી અથવા શરીરને લાંબો વખત Xભૂખમાં રાખી અથવા શરીરમાં જોઈતાં તત્ત્વો

x પોતાની ઠીક ઠીક શક્તિ અનુસાર કોઈ ઉદાત્ત હેતુ માટે ઉદ્ધાસથી ઉપવાસ-તપ કરવામાં આવે કે હડીલા રોગને કાઢવા માટે નિષ્ણાતની સલાહ મુજબ અમુક વખત સુધી વિધિસર અનશનત્યાગ કરવામાં આવે એ જુદી વાત છે.

ખોરાક મારફતે પૂરાં પાડવાનું ચૂકી આરોગ્ય ગુમાવવું અને શક્તિહીન બની જવું, જુગાર કે સદાને રવાડે ચડી જઈ પૈસા ગુમાવી દરિદ્ર બની જવું, મોજશોખમાં પડી અથવા કુરૂઢિને વશ થઈ આવક કરતાં વધુ ખર્ચ કરી કરજદાર બનવું, આળસ કે મોજમજામાં પડી પોતાના ભણતરને ઠીક ઠીક પાકું ન કરવું અને પરીક્ષામાં નાપાસ થવું, શારીરિક રોગની કુશલ વૈદ્ય કે ડોક્ટર પાસે ચિકિત્સા ન કરાવતાં ભૂત-પ્રેતના વહેમમાં પડી માંદા માણસની જિન્દગી મોતના ભયમાં મૂકી દેવી અને એ બધાંનો દોષ કેવળ 'પૂર્વકર્મ' ઉપર નાખવો એ બૌદ્ધિક જાડ્ય સૂચવે છે. એ પ્રકારના દોષો પોતાનાં એ મૂર્ખાઈભરેલાં વર્તન ઉપર કે પોતાની વિચારહીનતા ઉપર નાખવા જોઈએ, અને એમાંથી યોગ્ય બોધ લેવો જોઈએ.

કર્મના સુગુપ્ત અને અજોચર 'કારખાના'ની સુગૂઢ ક્રિયાની આપણને કશી જ ખબર નથી, એટલે આપણા હાથમાં તો વિવેકયુક્ત ઉદ્યમ જ કરવાનો રહે છે. પછી ગમે તો તે ઉદ્યમ પોતાના ઉપર કે અન્યથા ઉપર આવી પડેલી આપત્તિ નિવારવા માટે હોય અથવા તો વૈયક્તિક યા સામાજિક ઉન્નતિ સાધવા માટે હોય. અને તે ઉદ્યમનું ઈચ્છિત ફળ આવતાં માણસે ફૂલાવું ન જોઈએ અને ન આવતાં ઉદ્વિગ્ન થવું ન જોઈએ. એ પ્રમાણે ઉદ્યમ કરવામાં આપણે કર્મના કાયદાનું ઉદ્વેગન કરીએ છીએ એમ નથી, પણ કર્મના કાયદાને માન આપી આપત્તિ ટાળવારૂપ અથવા ઉન્નતિ સાધવારૂપ લાભ ઉઠાવવા માંગીએ છીએ. જેવી રીતે નદીનાં પાણીનાં પૂર ગામને ડુબાવવા આવતાં હોય તે વખતે નહેરો ખોદાવી પાણીને બીજે માર્ગે વહી જવાની યોજના કરવામાં આપણે કુદરતના કાયદાનો ભંગ કરતા નથી, પણ ગામના બચાવ ખાતર ઉદ્યમ કરીને કુદરતના જ કાયદાનો લાભ ઉઠાવીએ છીએ, તે જ પ્રમાણે આપત્તિ ટાળવા

યા ઉત્તતિ સાધવા માટે ઉદ્યમ કરીને કર્મના જ કાયદાને માન આપી બની શકે તેટલો લાભ ઉઠાવવા માંગીએ છીએ.

કોઈ અસહાય કે નિરાધાર માણસ ઉપર આપત્તિ આવી પડી હોય અથવા તેના ઉપર અન્યાય ગુજરતો હોય તે પ્રસંગે તેના પૂર્વભવનો દોષ કાઢવા ન રોકાતાં તેની મદદે સત્વર દોડી જવું એ કર્તવ્ય બને છે. કોઈ દુઃખાકાન્તને જોઈ તેના ઉદ્ધાર માટે પ્રયત્ન ન કરતાં એને એના કર્મ ઉપર છોડી દેવો એ પાપ છે. ધર્મશાસ્ત્ર કે કર્મશાસ્ત્ર કર્મવાદના આધાર પર લમણે હાથ દઈ બેસી ન રહેતાં કર્મને-કર્મની અસરને તોડવા પ્રયત્ન કરવાનું જણાવે છે. માણસ ગર્ભમાં આવે છે, જન્મે છે ત્યારથી જિંદગી પર્યાન્ત તે બીજના સહકાર અને સાહાય્ય પર જ જીવે છે. આમ માણસજાત એક કુટુંબપરિવાર જેવી છે અને પરસ્પર માનવીય સ્નેહે હુળીમળી રહેવામાં અને એકબીજાને મદદ કરવામાં એની સુખશાન્તિ રહેલી છે, એમાં એનો ઉદ્ય તથા વિકાસ છે. નિપટ સ્વાર્થી બની પોતાનું પકડી બેસી રહેવું, આપમતલબી બની બીજાની તરફ બેદરકારી સેવવી, નિષ્કુરતા ધરાવવી એ આધ્યાત્મિક શાસનમાં ગુનો છે.

જન્માન્તરવાદ કે કર્મવાદ એ નિરુદ્યમવાદ કે આલસ્યવાદ નથી, પણ યોગ્ય ઉદ્યમ અને પ્રગતિગામી પ્રયત્ન કરવાનો નિર્દેશ કરતો ઉપયોગી વાદ છે. જે કહે છે કે યોગ્ય પુરુષાર્થ કરી કર્મનાં આવરણોને ભેદી માણસે આગળ પ્રગતિ કરવી જોઈએ અને પ્રગતિમાં આગળ વધી પૂર્ણ મોક્ષ મેળવવો જોઈએ. જન્માન્તરનું અનુસન્ધાન કરવું એ કર્મવાદના કર્મનું કાર્યક્ષેત્ર છે, પણ એ અણસુધરેલો હોય તો એને સુધારવાનું કાર્ય કરવાનો, તેમજ અનિષ્ટ કર્મમાં કે કર્મદિયમાં પલટો આણવાનો માણસના હાથમાં અવકાશ પણ છે એમ કર્મશાસ્ત્રનું નિવેદન છે.

‘ધ્યાનમાં રાખવું’ જોઈએ કે જીવ પોતાની ક્રિયાથી કર્મ બાંધે છે અને પોતાની ક્રિયાથી તોડી પણ શકે છે. પૂર્વકર્મ બધાંયે અભેદ નથી હોતાં ઘણાંઘણાં કર્મ યોગ્ય પ્રયત્નબળથી ભેદી શકાય તેવાં હોય છે. અરે ! શાસ્ત્ર તો ત્યાંસુધી કહે છે કે “નિકાચિત” કર્મ પણ ભેદાર્થઃજર્થ શકે છે, પણ તે પાવિત્ર્ય-પૂર્ણ અતિ ઉત્કટ આત્મસાધનાથી. કહેવાની મતલબ એ છે કે કર્મના ભરોસે અકર્મણ્ય બનવું યોગ્ય નથી. હા, યોગ્ય પ્રયત્ન-પ્રવાહ પણ જ્યારે સફલતાને ન વરે અથવા પ્રયત્ન કરવાની યોગ્ય ભૂમિકા જ ન સાંપડે ત્યારે તે હાલતમાં કર્મને અભેદ પ્રકારનું અથવા તેને પહોંચી વળવું અશક્ય કે દુર્ઘટ સમજી શકાય, અને એમ સમજી ચિત્તને પ્રશાન્ત સ્થિતિમાં રાખવા જેટલું ધૈર્ય ધારણ કરી અનુકૂલ કે પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિને સહન કરી લેવી જોઈએ.

પોતાના કૃત્યનું શું પરિણામ પોતાના શરીર કે મન ઉપર અથવા ઈતર જન ઉપર આવશે એનો વિચાર કર્યા વગર એટલે કે પરીક્ષિત કે સંભાવ્ય કાર્યકારણભાવસમ્બન્ધને અવગણીને અંધશ્રદ્ધા, ગતાનુગતિકતા, દેખાદેખી કે અજ્ઞાનતા અથવા લોભ-લાલચથી કરેલ પ્રવૃત્તિનું ઇચ્છિત પરિણામ ન આવે અથવા કંઈ

x “નિકાચિત” (અભેદ) ગણાતું કર્મ કંઈ રીતે તૂટી શકે છે તે બાબતમાં ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી પોતાની ૨૭મી દ્વાવિંશિકાનાં નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે—

નિકાચિતાનામપિ યઃ કર્મણાં તપસા ક્ષયઃ ।

સોડામપ્રેત્યોત્તમં યોગમપૂર્વકરણોદયમ્ ॥૨૪॥

અર્થાત્—“નિકાચિત” કર્મનો પણ ક્ષય તપથી થવાનું જે જણાવવામાં આવ્યું છે તે ઉચ્ચ શ્રેણી-ભૂમિના યોગને અનુલક્ષીને છે. આથી તપને કે એવા જે તે તપને અંગે એ સમજવાનું નથી.

અનિચ્છનીય દુષ્પરિણામ આવે તો તેને માટે તેણે પોતાના અજ્ઞાન કે અવિવેકીયણાને અથવા પોતાના લોભિયાપણાને દોષ દેવો જોઈએ. સંભાવ્ય-અસંભાવ્ય સારા-નરસા પરિણામને સમજવાની બુદ્ધિરૂપ વિવેક, કાર્યકારણના સંબંધને વિચાર્યા વગર કશું કાર્ય કરતો નથી, અને જ્યાં વિવેકબુદ્ધિનો અભાવ હોય છે ત્યાં અન્ધશ્રદ્ધા, ગતાનુગતિકતા, દેખાદેખી કે અજ્ઞાનતા યા લોભ-લાલચ કામ કરતાં હોય છે. સમજવા છતાંય લોભાદિ દોષને વશ થઈ માણસ ઊંધું કામ કરે છે, જેના દુષ્પરિણામનો ભોગ તેને થવું પડે છે.

[૭]

માણસો કહે છે કે દાન, પૂજા, સેવા વગેરે કાર્યો કરવાથી પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને કોઈને કષ્ટ પહોંચાડવાથી કે એની ઈચ્છા વિરુદ્ધ કામ કરવાથી પાપ બંધાય છે. પરંતુ પુણ્ય-પાપનો નિર્ણય કરવાની મુખ્ય કસોટી આ (ભાદ્ય ક્રિયા) નથી કારણ કે કોઈને કષ્ટ પહોંચાડવા છતાં અથવા કોઈની ઈચ્છા વિરુદ્ધ કામ કરવા છતાં માણસ પુણ્યનું ઉપાર્જન કરી શકે છે. અને દાન, પૂજન વગેરે કરવા છતાં માણસ પુણ્યોપાર્જન ન કરતાં પાપોપાર્જન કરી લે છે. એક પરોપકારી ચિકિત્સક જ્યારે કોઈ પર શસ્ત્રક્રિયા કરે છે ત્યારે તે રોગીને જરૂર કષ્ટ પહોંચે છે; હિતૈષી માળાપ અણસમજુ છોકરાને એની ઈચ્છા વિરુદ્ધ લણાવવા માટે જ્યારે પ્રયાસ કરે છે ત્યારે એ છોકરાને દુઃખ જેવું લાગે છે. પણ એટલા જ માત્રથી એ ચિકિત્સક અનુચિત કાર્ય કરનાર ગણાતો નથી, અને એ માળાપ દોષીત ગણાતાં નથી. આથી ઊલટું, જ્યારે કોઈ, ભોળા માણસોને ઠગવાના ઈરાદે અથવા કોઈ તુચ્છ આશયથી દાન, પૂજન વગેરે ક્રિયા કરે છે ત્યારે તે પુણ્યને બદલે પાપ

ખાંધે છે. માટે પુણ્ય-પાપના ઉપાજનની સાચી કસોટી કેવલ ઉપરઉપરની ક્રિયા નથી, પણ એની યથાર્થ કસોટી કર્તાને આશય છે. શુભ આશયથી જે કામ કરવામાં આવે છે તે પુણ્યનું નિમિત્ત અને ખુરા આશયથી જે કામ કરવામાં આવે છે તે પાપનું નિમિત્ત થાય છે. પુણ્ય-પાપની આ કસોટી બધાને કબૂલ છે કેમકે “ યાદૃશી ભાવના યસ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ તાદૃશી ” એ સિદ્ધાન્ત સર્વમાન્ય છે. પરંતુ શુભ આશય હોવા છતાંયે વિચારમૂઠ માણસની પ્રવૃત્તિ બેવકૂફીભરેલી અને અનિષ્ટરૂપ તથા પાપબન્ધક હોઈ શકે છે. અતઃ શુભ આશયથી કરાતા કાર્યમાં પણ સાવધાની અને વિવેકબુદ્ધિની ખાસ જરૂર છે. ઉપયોગમાં [અપ્રમત્તભાવમાં] ધર્મ મનાયો છે અને વિવેકો દશમો નિધિઃ છે. એમાં ખામી હોય તો લાભને બદલે હાનિ સંભાવ્ય છે.

[૮]

સાધારણ માણસો એમ સમજી બેઠા છે કે અમુક કામ ન કરવાથી, પ્રવૃત્તિમાત્રને ત્યજી દેવાથી આપણને પુણ્ય-પાપનો લેપ નહિ લાગે. તેઓને એવો ખ્યાલ બધાયેલો હોય છે કે શુભ (હિતકારક) કાર્યો કરવાથી પુણ્ય કર્મ બધાય છે, જે સોનાની બેડીરૂપ છે અને અશુભ (અહિતકારક) કાર્યો કરવાથી પાપ કર્મ બધાય છે, જે લોઢાની બેડીરૂપ છે; એટલે કે શુભ યા અશુભ ગમે તે કાર્ય કરવાથી કર્મબન્ધ તો થાય છે, અને આત્માની મુક્તિ તો કર્મરૂપી બેડીના બન્ધનથી છૂટકારો મેળવ્યાથી સધાય છે, એ સિવાય નહિ. આવા ખ્યાલથી તેઓ પોતાની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા પૂરતી પ્રવૃત્તિઓ સિવાયની બીજી બધી પ્રવૃત્તિઓ છોડી દે છે અને અકર્મણ્ય બની મોક્ષની વાટ ભેતા બેસી રહે છે. આજસુ

જીવન શેતાનને પ્રવેશવા માટેનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરી દે છે અને “ નવરો ખેઠો નખખોદ વાળે ” એવી પરિસ્થિતિ પેદા કરે છે. માણસ માત્ર કંઈ ને કંઈ પ્રવૃત્તિ કરતો જ હોય છે. કર્મ કર્યાં સિવાય તેનાથી રહી શકાતું નથી. ક્યારેક બાહ્ય દેખાવમાં તે નિષ્ક્રિય જેવો દેખાય, તો પણ તેનું મન તો કામ કરતું જ હોય છે. ચંચલ મનનો એ સ્વભાવ જ છે. એટલે કર્મમાત્રથી છૂટવાનો બાહ્ય દેખાવ માત્ર દંભ બની જાય છે.

અશુભ પ્રવૃત્તિ તો છોડી જ દેવાની છે; પણ તે ક્યારે બને ? જ્યારે મનને શુભ પ્રવૃત્તિઓમાં રોકવામાં આવે ત્યારે. જેમ પગમાં વાગેલો કાંટો કાઢવામાં સોયનો ઉપયોગ કરીએ છીએ તેમ અશુભ પ્રવૃત્તિઓથી છૂટવા માટે શુભ પ્રવૃત્તિઓનો આશ્રય લેવાની જરૂર પડે છે. કાંટો કાઢ્યા પછી કાંટાને ફેંકી દઈએ છીએ, પણ સોયને ભવિષ્યના ઉપયોગ માટે સાચવી રાખીએ છીએ, તે પ્રમાણે જ્યાં સુધી અશુભ પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યેનું વલણ તદ્દન નાબૂદ ન થયું હોય ત્યાં સુધી શુભ પ્રવૃત્તિઓ ત્યાજ્ય બનતી નથી.

શુભ પ્રવૃત્તિના બંધનથી છૂટવા માટે તે પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી, પણ તે પ્રવૃત્તિના કર્તાએ તે પ્રવૃત્તિ કરવાના આશયને શુભમાંથી શુદ્ધ રૂપમાં ફેરવવાની જરૂર છે. જો કે એ પ્રમાણેનું કાર્ય ઘણું મુશ્કેલ છે, પણ મુક્તિ જેવી મુશ્કેલ વસ્તુ મેળવવા માટે એનો માર્ગ પણ મુશ્કેલ જ હોય.

પ્રસ્તુતમાં કહેવાની મતલબ એ છે કે પ્રવૃત્તિ છોડી છૂટતી નથી. જ્યારે તેની જરૂર નથી રહેતી ત્યારે તે આપોઆપ સ્વાભાવિકપણે છૂટી જાય છે. પણ જ્યાં સુધી જીવનની દશા સ્વભાવતઃ પ્રવૃત્તિગામી છે ત્યાં સુધી માણસે અસત્ પ્રવૃત્તિને

ત્યાગી સત્પ્રવૃત્તિશીલ બનવું જોઈએ. અકાળે કરેલા પ્રવૃત્તિ-ત્યાગમાં કર્ત્તવ્યપાલનના સ્વાભાવિક અને સુસંગત માર્ગથી રચુત થવાપણું છે, એમાં વિકાસસાધનની અનુકૂળતા નથી, પણ જીવનની વિડંબના છે.

એક પ્રવૃત્તિમાંથી બીજી પ્રવૃત્તિમાં સરકી જવું એ પણ પ્રાયઃ નિવૃત્તિની ગરજ સારે છે. આ રીતની પ્રવૃત્તિધારા જીવનને ઉલ્લસિત સ્થિતિમાં રાખી શકે છે.

અલબત્ત, પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર જુદી જુદી વ્યક્તિનું પોતાની યોગ્યતા અનુસાર જુદું જુદું-જુદી જુદી પસંદગીનું હોય છે. કહેવાની જરૂર નથી કે પ્રવૃત્તિને સતેજ બનાવવાના હેતુએ યોગ્ય આરામ અને શાંતિ આવશ્યક છે જ.

પ્રવૃત્તિને કર્મબંધ સાથે ક્યાં સુધી લાગે વળગે છે તે વિષે અગાઉ (૧૨૨-૧૨૩ પૃષ્ઠોમાં) જણાવવામાં આવ્યું છે.

પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ વિષે ત્રીજા અંકના અંતિમ ‘મુક્તિ’ શીર્ષક લેખમાં જોઈ આવ્યા છીએ.

[૯]

કર્મના સામાન્યતયા બે અર્થ થાય છે. એક અર્થ તો કોઈ કામ [કર્મ=કમ્મ=કામ], ક્રિયા કે પ્રવૃત્તિ એને કર્મ કહેવામાં આવે છે; અને બીજો અર્થ જીવની ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ દ્વારા “ કર્મવર્ગણા ”નાં જે પુદ્ગલો જીવ તરફ ખેંચાઈ એને ચાંટે છે તે પુદ્ગલોને “ કર્મ ” કહેવામાં આવે છે. જે કરાય તે કર્મ. એ ‘ કર્મ ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, ‘ કર્મ ’ શબ્દના આ બંને અર્થોમાં વહે છે. “ કર્મવર્ગણા ”નાં પુદ્ગલો એમ તો લોકા-કાશમાં સર્વત્ર ભર્યાં પડ્યાં છે, પણ એ પુદ્ગલો જીવની

ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ દ્વારા ખેંચાઈ જીવને ચાંટે છે-જીવ સાથે બંધાય છે ત્યારે “કર્મ” સંજ્ઞાથી અભિહિત થાય છે. આમ, જીવબદ્ધ કાર્મિક (‘કર્મ’રૂપે પરિણત) પુદ્ગલોને “કર્મ” કહેવામાં આવે છે. વિશેષ સમજીતી એવી છે કે જીવબદ્ધ કાર્મિક પુદ્ગલોને ‘દ્રવ્યકર્મ’ કહેવામાં આવે છે અને જીવના રાગદ્વેષાત્મક પરિણામને ‘ભાવકર્મ’. જીવ (વિભાવ દશામાં) ભાવકર્મનો કર્તા છે, તેમ જ દ્રવ્યકર્મનો કર્તા છે ભાવકર્મથી દ્રવ્યકર્મ અને દ્રવ્યકર્મથી ભાવકર્મ એમ એ બન્નેનો પરસ્પર કાર્યકારણભાવસંબંધ છે-જેમ બીજીથી અંકુર અને અંકુરથી બીજા.X

[૧૦]

કર્મપુદ્ગલો પહેલાં ખેંચાય અને પછી બંધાય. કર્મપુદ્ગલોને ખેંચી લાવવાનું કામ ‘યોગ’ [મન, વાણી અને શરીરની ક્રિયાઓ] કરે છે, માટે એ ‘આસ્રવ’ કહેવાય છે; અને એને (એ કર્મપુદ્ગલોને) આત્મા સાથે જડી દેવાનું કામ મિથ્યાત્વ અવિરતિ, પ્રમાદ અને કષાય કરે છે, માટે એ બંધના હેતુ

X જૈનેતર દર્શન-સંપ્રદાયોમાં માયા, અવિદ્યા, પ્રકૃતિ, અપૂર્વ, વાસના, આશય, ધર્માધર્મ, અદૃષ્ટ, સંસ્કાર, દૈવ, ભાગ્ય વગેરે શબ્દો “કર્મ” માટે વ્યવહૃત છે. માયા, અવિદ્યા, પ્રકૃતિ એ ત્રણ શબ્દો વેદાન્ત દર્શનમાં મળે છે. ‘અપૂર્વ’ શબ્દ મીમાંસાદર્શનનો છે. ‘વાસના’ શબ્દ બૌદ્ધ દર્શનમાં પ્રસિદ્ધ છે (યોગદર્શનમાં પણ એ શબ્દ વપરાયેલો છે.) ‘આશય’ શબ્દ યોગ તથા સાંખ્યદર્શનમાં અને ધર્માધર્મ, અદૃષ્ટ, સંસ્કાર એ શબ્દો નૈયાયિક તથા વૈશેષિક દર્શનમાં પ્રચલિત છે. દૈવ, ભાગ્ય, પુણ્ય-પાપ વગેરે અનેક શબ્દો એવા છે જે બધા દર્શન-સંપ્રદાયોમાં, આમજનતામાં સાધારણ રીતે વ્યવહૃત છે. જેટલાં દર્શન આત્મવાદી છે અને પુનર્જન્મને સ્વીકારે છે તે બધાં કર્મને માને છે, અને પુનર્જન્મની ઉત્પત્તિ પણ એથી જ છે.

કહેવાય છે. એ બન્ધના કામમાં આ મિથ્યાત્વાદિ ચાર સાથે 'યોગ' તો હોય જ છે. એથી જ તત્ત્વાર્થસૂત્રના આઠમા અધ્યાયના પ્રથમ સૂત્રમાં એ પાંચેને બન્ધના હેતુ કહ્યા છે. એ ગ્રંથના છઠ્ઠા અધ્યાયના પ્રારંભના સૂત્રમાં 'યોગ'ને જ આસ્રવ કહ્યા છે, મિથ્યાત્વાદિ ચારને નાહ.

આ ઉપરથી માલૂમ પડી શકે છે કે 'યોગ' એ આસ્રવનો (કર્મપુદ્ગલોને જેથી લાવવારૂપ 'આસ્રવ'નો) હેતુ છે અને બન્ધનો હેતુ છે એમ બેઉનો હેતુ છે. એ જ પ્રમાણે મિથ્યાત્વાદિ ચાર, જે બન્ધના હેતુ છે તે આસ્રવોની ગણનામાં પણ મૂકી શકાય છે. તે આ રીતે-

શાસ્ત્રોમાં આઠ કર્મોના તથા તેમના પેટા ભેદોના પૃથક્-પૃથક્ આસ્રવો બતાવ્યા છે તેમાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, પ્રમાદ આદિ દોષરૂપ ભિન્નભિન્ન વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિને તે તે કર્મના 'આસ્રવ' તરીકે જણાવવામાં આવી છે. કર્મપુદ્ગલોને જેચનાર 'યોગ' જ્યારે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય દોષેથી દૂષિત હોય છે ત્યારે 'યોગ'થી જેચાતાં કર્મપુદ્ગલો મિથ્યાત્વાદિ દોષવાળા 'યોગ'થી જેચાતાં હોય મિથ્યાત્વાદિ પણ 'આસ્રવ' કહી શકાય છે, અર્થાત્ આસ્રવોની ગણનામાં મિથ્યાત્વાદિ, જે બન્ધહેતુઓ છે તે પણ મૂકી શકાય છે.

આ અવલોકન ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે-

'યોગ' એ કર્મપુદ્ગલોને જેચનાર તરીકે 'આસ્રવ'રૂપે જાણીતો છે અને બન્ધહેતુઓમાં શાસ્ત્રે મૂકેલ હોય બન્ધહેતુ પણ છે. મિથ્યાત્વાદિ, કાર્મિક પુદ્ગલોને જેચનાર 'યોગ'માં ગોઠેલાં હોવાં એ પુદ્ગલોને જેચનાર તરીકે 'આસ્રવ' છે અને બન્ધહેતુ તો છે જ. મતલબ કે 'યોગ' એ 'આસ્રવ' છે અને બન્ધહેતુ છે, અને બન્ધહેતુ મિથ્યાત્વાદિ એ 'આસ્રવ'

પણ છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે કર્મોને ખેંચવાનું અને ચોંટાડી દેવાનું કામ લગભગ એક જ “ટાળકી” કરે છે. આ પ્રમાણે આશ્રવ અને બન્ધનો અભેદ બતાવવામાં આવે છે.*

* જુઓ આચાર્ય હેમચંદ્રના યોગશાસ્ત્રના ચોથા પ્રકાશનો ૭૮મો શ્લોક—

કષાયા વિષયા યોગાઃ પ્રમાદાવિરતી તથા ।

મિથ્યાત્વમાર્ત્તરૌદ્રે ચેત્યશુભં પ્રતિ હેતવઃ ॥

અર્થાત્—કષાયો, વિષયો, યોગો, પ્રમાદ, અવિરતિ, મિથ્યાત્વ અને માર્ત્ત-રૌદ્ર ધ્યાન એ અશુભકર્મના હેતુ (આશ્રવ) છે.

આ શ્લોકની પોતાની ટીકામાં પોતે આશ્રવ-બન્ધ વિષેની પ્રશ્નોત્તર-પૂર્વક ચર્ચા કરે છે. પ્રશ્ન આ પ્રકારનો છે—

આ (કષાય વગેરે) બન્ધના હેતુ કહેવામાં આવ્યા છે, માટે આશ્રવની ભાવનામાં આ બન્ધહેતુઓનું કથન શું કામ ?

આ પ્રશ્ન અને એના ઉત્તરની ચર્ચા કરતું મૂળ લખાણ જ અહીં આપી દેવામાં આવે છે—

“નન્વેતે બન્ધં પ્રતિ હેતુત્વેનોક્તાઃ, યદ્ વાચકમુખ્યાઃ—
“મિથ્યાદર્શનાવિરતિપ્રમાદકષાયયોગા બન્ધહેતવઃ” इति । तत् किमाश्रवभावनायां बन्धहेतूनामेतेषामभिधानम् ? सत्यम्, आश्रव-भावेनैव बन्धभावनापि न महद्भिर्भावनात्वेनोक्ता, आश्रवभावनयैव गतार्थत्वात् । आश्रवेण ह्युपात्ताः कर्मपुद्गला आत्मना सम्बध्य-माना बन्ध इत्यभिधीयते । यदाह—“सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्त स बन्धः” इति । ततश्च बन्धाश्रवयोर्मदो न विवक्षितः । ननु कर्मपुद्गलैः सह क्षीरनीरन्यायेनाऽऽत्मनः सम्बन्धो बन्ध उच्यते, तत् कथमाश्रव एव बन्धः ? युक्तमेतत्, तथाप्याश्रवेणानुपात्तानां कर्मपुद्गलानां कथं बन्धः स्यात् ? इत्य-तोऽपि कर्मपुद्गलाऽऽदानहेतावाश्रवे बन्धहेतूनामभिधानमदुष्टम् । ननु तथापि बन्धहेतूनां पाठो निरर्थकः । नैवम्, बन्धाश्रवयोरे-कत्वेनोक्तत्वाद् आश्रवहेतूनामेवायं पाठ इति सर्वमवदातम् । ”

હવે, કયું કર્મ કેવાં કામ કરવાથી બંધાય છે તે જોઈએ.

જ્ઞાનવાન્ વ્યક્તિનો અનાદર, તેના તરફ પ્રતિકૂલ આચરણ, દ્રેષભાવ, કૃતદ્વ વર્તાવ, જ્ઞાનનાં પુસ્તકાદિ સાધનો તરફ બેદરકારી-અવજ્ઞા, વિદ્યાભ્યાસીના વિદ્યાભ્યાસમાં વિદ્વ નાખવું, જ્ઞાન કે જ્ઞાનનાં સાધન પોતાની પાસે હોવા છતાં ચિત્તના કલુષિતપણાને લીધે બીજાને આપવાનો ઇન્કાર કરવો-ખોટાં બહાના બતાવી ના પાડવી-આવાં આવાં વર્તનથી અને આલસ્ય, પ્રમાદ, મિથ્યોપદેશથી જ્ઞાનાવરણ બંધાય છે.

અને દર્શન, દર્શનવાન્ કે દર્શનનાં સાધન સાથેનાં આવાં વર્તનથી દર્શનાવરણીય કર્મ બંધાય છે.

અનુકર્યા, સેવા, દક્ષિણા, દયા, દાન, સંયમથી સાતવેદનીય કર્મ બંધાય છે. બાલતપથી પણ તેના પ્રમાણમાં બંધાય છે.

અને બીજાનો વધ કરવાથી અથવા બીજાને શોક-સન્તાપ-દુઃખ આપવાથી અસાતવેદનીય કર્મ બંધાય છે, પોતે પણ શોક-સન્તાપ-દુઃખગ્રસ્ત રહેવાથી કે દુર્ધર્મનિદ્ધૃષિત આત્મઘાત કરવાથી આ કર્મ બંધાય છે.

અસત્ માર્ગનો ઉપદેશ, સત્ માર્ગનો અપલાપ અને સન્ત-સાધુ-સજ્જનો તથા કલ્યાણસાધનના સાધનમાર્ગો તરફ પ્રતિકૂલ વર્તાવ કરવાથી દર્શનમોહનીય કર્મ બંધાય છે.

કષાયોદયજનિત તીવ્ર અશુભ પરિણામથી ચારિત્રમોહનીય કર્મ બંધાય છે.

મહાઆરંભ, મહાપરિશ્રદ્ધ, પંચેન્દ્રિયવધ, રૌદ્રપરિણામથી નારક આયુષ્ય બંધાય છે.

માયાવિતાના દોષે તિર્થંચઆયુષ્ય બંધાય છે.

અલ્પ આરંભ, અલ્પ પરિશ્રદ્ધ અને મૃદુતા-ઋજુતાના ગુણોથી મનુષ્યઆયુષ્ય બંધાય છે.

સંયમ મધ્યમ ક્ષાનો કે રાગયુક્ત હોય, તપસ્વીપણું બાલ-ક્ષાનું હોય તો તેના પ્રમાણમાં દેવ(સ્વર્ગ)નું આયુષ્ય બંધાય છે. તપ-સંયમના સાધન અનુસાર દેવઆયુષ્ય બંધાય છે.

ઋજુતા, મૃદુતા, સમ્યાઈ અને મૈત્રીમેળાપ કરી આપવાના પ્રયત્ન એ પ્રકારના સૌજન્યથી શુભ નામકર્મ બંધાય છે.

અને એથી વિરુદ્ધ દૌર્જન્ય ધારણ કરવાથી-કુટિલતા, શઠતા, દુરચાર, ઠગાઈ, દગાખોરીથી-અશુભ નામકર્મ બંધાય છે.

ગુણગ્રાહીપણું, નિરસિમાનતા, વિનીતતા વગેરે ગુણોથી ઉચ્ચ ગોત્રકર્મ બંધાય છે.

અને પરનિન્દા, આત્મપ્રશંસા, બીજના છતા ગુણોનું આચ્છાદન તથા છતા-અછતા દોષોનું ઉદ્ઘાટન અને પોતાના છતા દોષોનું આચ્છાદન તથા અછતા ગુણોનું ઉદ્ઘાટન અને જાતિકુલાદિના અસિમાનથી નીચ ગોત્રકર્મ બંધાય છે.

કોઈને દાન કરતાં, કોઈને કંઈ મેળવતાં કે કોઈના ભોગ-ઉપભોગ આદિમાં અડચણ (વિઘ્ન) નાખવાથી અન્તરાય કર્મ બંધાય છે.

કર્મપ્રકૃતિઓના આ આસ્રવો (બન્ધહેતુઓ) જણાવ્યા તે માત્ર દિશાસૂચક સ્થૂલ નિર્દેશ છે.

અહીં પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે જે કર્મપ્રકૃતિના જે આસ્રવો ગણાવ્યા તે આસ્રવો તે કર્મપ્રકૃતિ ઉપરાંત અન્ય કર્મપ્રકૃતિના બન્ધક થઈ શકે કે નહિ? જે ‘હા’માં જવાબ હોય તો પ્રકૃતિવાર જુદા જુદા આસ્રવોનું કથન કરવું નિર્ધારક ગણાશે. અને

જો 'ના'માં જવાબ હોય, અર્થાત્ એક કર્મપ્રકૃતિના ગણાવેલ આસ્રવો એ જ કર્મપ્રકૃતિના બન્ધક છે, બીજી કર્મપ્રકૃતિના નહિ એમ માનવામાં આવે તો શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તનો વાંધો આવે છે. શાસ્ત્રસિદ્ધાન્ત એ છે કે સામાન્ય રીતે આયુષ્યને છોડી સાતે કર્મપ્રકૃતિઓનો બન્ધ એક સાથે થાય છે. આ નિયમ પ્રમાણે જ્યારે જ્ઞાનાવરણનો બન્ધ થતો હોય ત્યારે વેદનીયાદિ છ કર્મપ્રકૃતિઓનો બન્ધ પણ થાય છે એમ માનવું પડે છે. આસ્રવ તો એક એક કર્મપ્રકૃતિના એક સમયે હોય અને બન્ધ તો તે કર્મપ્રકૃતિ ઉપરાંત બીજી પણ (અવિરોધી) કર્મપ્રકૃતિઓનો તે વખતે થાય. માટે અમુક આસ્રવો અમુક કર્મપ્રકૃતિના જ બન્ધક છે એ પ્રકારનું નિરૂપણ શાસ્ત્રનિયમથી બાધિત થાય છે. અતઃ પ્રકૃતિવાર આસ્રવોના વિભાગ કરવાનો અર્થ શો ?

આનો ખુલાસો એ છે કે પ્રકૃતિવાર ગણાવેલ (ઉપયુક્ત) આસ્રવો માત્ર તે તે કર્મપ્રકૃતિના અનુભાવ (રસ) બન્ધમાં જ નિમિત્ત છે, અને શાસ્ત્રસિદ્ધાન્ત એકસાથે અનેક કર્મપ્રકૃતિઓનો બન્ધ જે બતાવે છે તે પ્રદેશબન્ધ સમજવો, એટલે કંઈ અસંગત રહેતું નથી.

આસ્રવોનો વિભાગ અનુભાવબન્ધને આશ્રિત છે એ વાત પણ મુખ્યતાની અપેક્ષાએ લેવાની છે. અર્થાત્ જે કર્મપ્રકૃતિના જે આસ્રવો ગણાવ્યા છે તે આસ્રવોના સેવન વખતે તે કર્મપ્રકૃતિનો અનુભાવબન્ધ મુખ્યપણે થાય છે, અને તે વખતે બંધાતી અન્ય કર્મપ્રકૃતિઓનો અનુભાવબન્ધ ગૌણપણે થાય છે. એમ તો કેમ બની શકે કે એક સમયે એક કર્મપ્રકૃતિનો જ અનુભાવબન્ધ થાય છે અને બીજી બંધાતી કર્મપ્રકૃતિઓનો અનુભાવબન્ધ હોતો નથી ? કારણ કે જે સમયે જેટલી

કર્મપ્રકૃતિઓનો પ્રદેશબન્ધ યોગદ્વારા સંભવે છે તે જ સમયે કષાય દ્વારા તેટલી કર્મપ્રકૃતિઓનો અનુભાવબન્ધ પણ સંભવે છે. તેથી મુખ્યપણે થનાર અનુભાવબન્ધની અપેક્ષાએ પ્રસ્તુત આસ્રવવિભાગનું સમર્થન શક્ય લાગે છે. શુભાશુભકર્મબન્ધોના માર્ગો જે સદાચરણો-દુરાચરણો છે તેમનાં નામ લઈને કર્મપ્રકૃતિઓનો બન્ધ બતાવવાથી જીવોને સ્પષ્ટ સમજ પડે અને સદાચરણોને શ્રદ્ધા કરવાનો તથા દુરાચરણોને ત્યાગવાનો તેમને ભાવ જાગે એ હેતુ આસ્રવવિભાગના વિવેચનની પાછળ હોય એ ખુલ્લું છે.

[૧૧]

(આયુષ્ય વિષે)

આયુષ્ય કર્મના ચાર પ્રકાર અગાઉ બતાવ્યા છે : મનુષ્યનું આયુષ્ય, તિર્યંચનું આયુષ્ય, દેવનું આયુષ્ય અને નારકનું આયુષ્ય.

જેવી રીતે ઘડીઆળને ચાવી આપી દીધા પછી તેમાં જો વચમાં કોઈ પ્રકારનું વિઘ્ન આવી ન પડે તો તે નિયત સમય સુધી ચાલીને પછી પોતાની મેળે બંધ પડી જાય છે, તેવી રીતે, આયુષ્ય કર્મ દ્વારા આ જીવનો મનુષ્ય, તિર્યંચ આદિ ભવોમાં સ્થૂળ શરીર સાથેનો સંબંધ, વચમાં કોઈ પણ વિઘ્ન ઉપસ્થિત થવા ન પામે તો નિયત કાળ સુધી જારી રહે છે, અને કાળમર્યાદા પૂરી થતાં જીવ એ શરીરમાં પળવાર પણ રહેતો નથી. જ્યારે આ શરીરરૂપ ઘડીઆળ વિષ, ભય, શસ્ત્રાઘાત, સંકલેશ-વેદના વગેરેના કારણે નિયત કાળ પહેલાં પણ બગડી જાય છે ત્યારે તેવા આઘાતપ્રહારનું મૃત્યુરૂપ પરિણામ ‘અકાળ મરણ’ તરીકે ઓળખાય છે.

ક્રમે ક્રમે બળતી લાંબી રસ્સીને બળી જતાં વાર લાગે પણ એ જ રસ્સીને વાળી કોંકડું કરી તેના પર અગ્નિ

ચાંપવામાં આવે ત્યારે તે શીઘ્ર જળી જાય છે; લીના કપડાને વાળીને સૂકવવામાં આવે તો તેને સુકાતાં વાર લાગે છે, પણ તેને છૂટું પહોળું કરીને સૂકવવાથી જલ્દીથી સુકાઈ જાય છે; એ પ્રમાણે આયુષ્યદલ જે ક્રમે ક્રમે લોગવાય તો એના વખત પર એ પૂરું થાય છે; પણ જ્યારે શસ્ત્ર, જળ, વિષ, અગ્નિ વગેરેમાંના કોઈ ઉપદ્રવથી એ દળ આણું એક સામટું લોગવાઈ જાય તો તરત મૃત્યુ થાય છે. સિત્તેર વર્ષના આયુષ્યનાં દળ ક્રમે ક્રમે લોગવાય ત્યારે સિત્તેર વર્ષે મૃત્યુ થાય, પણ એ દળ ક્રમે ક્રમે ન લોગવતાં, પચીસ વર્ષની ઉમ્મરે કોઈ ઘાતક અકસ્માત થાય અથવા કોઈ ઘાતક પ્રયોગનો ઉપયોગ કરવામાં આવે અને એથી બાકીનાં ૪૫ વર્ષના આયુષ્યદળ એકસામટાં એક મિનિટ કે એક-બે ઘડીમાં અથવા બે ચાર પ્રહર જેટલા અલ્પ સમયમાં લોગવાઈ જાય તો તે જ વખતે મૃત્યુ થાય છે. એક હજાર રૂપીયાની મૂડીમાંથી રોજ એક એક રૂપીયો ખરચાતો જાય તો એક હજાર દિવસ સુધી એ મૂડી ચાલે, પણ એક દહાડામાં કે એક કલાકમાં એ મૂડી યા શેષ રહેલી મૂડી ખરચાઈ જાય તો તરત નિર્ધનતા જ આવી પડે ને! પૂર્વ જન્મમાં આયુષ્ય શિથિલ બંધાયેલું હોય તો ઘાતક ઉપદ્રવનું નિમિત્ત મળતાં એની બંધકાળની કાળમર્યાદા ઘટી જાય છે અને એ પોતાની નિયત કાલમર્યાદા પૂરી થયા પહેલાં જ સપાટામાં લોગવાઈ જઈ ખતમ થઈ જાય છે; પણ જે (આયુષ્ય) ગાઢ બંધાયેલું હોય તો એવું નિમિત્ત મળવા છતાં પણ બંધકાલની કાલમર્યાદા ઘટતી નથી, અર્થાત્ પોતાની નિયત કાલમર્યાદા પહેલાં સમાપ્ત થતું નથી. આ ઉપરથી આયુષ્યના અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય એવા બે પ્રકાર પડે છે. નિમિત્તના ઉપક્રમે શીઘ્ર લોગવાઈ જાય એવું આયુષ્ય અપવર્તનીય કહેવાય છે; અર્થાત્ ઘાતક ઉપદ્રવથી બાકીનું આયુષ્ય જે, અનેક વર્ષો સુધી લોગવવા યોગ્ય છે,

શીઘ્ર સપાટામાં ભોગવી લેવું તે આયુષ્યનું અપવર્તન છે. આમ અપવર્તન પામનારું આયુષ્ય અપવર્તનીય કહેવાય છે. આ અપવર્તનાનું જ ખીજું નામ ‘અકાલ મૃત્યુ’ છે અને જે આયુષ્ય કોઈ નિમિત્તના આક્રમણથી ન સંકેલાતાં પોતાની નિયત કાલ-મર્યાદા સુધી ભોગવાય તે અનપવર્તનીય કહેવાય છે.

જીવ શાશ્વત સનાતન નિત્ય તત્ત્વ છે. તેનો નથી જન્મ [ઉત્પત્તિ] કે નથી નાશ. એમ છતાં [સકર્મક હાલતમાં] તેનું કોઈ પણ યોગિનમાં સ્થૂલ શરીરને ધારણ કરી પ્રકટ થવું તેને આપણે ‘જન્મ’ કહીએ છીએ અને સ્થૂલ શરીરનો વિયોગ તેને ‘મૃત્યુ’ ગણીએ છીએ.

અકાળ મૃત્યુ દ્વારા આયુષ્યકાળના નિયતકાળમાં, ઉપર કહ્યું તેમ, કમી તો આવી જાય છે એ ખરું, પરંતુ કોઈ પ્રકારના પ્રયત્નથી પણ નિયત આયુષ્યકાળમાં વૃદ્ધિ થતી નથી. મોહનીય કર્મના નેતૃત્વ નીચે ચાલુ ભવમાં જ આવતા (હવે પછીના) ભવનો આયુષ્યબંધ પડી જાય છે. એટલે જ્યાં સુધી મોહનીય કર્મની અસર ચાલુ રહેતી હોય છે ત્યાં સુધી આ પ્રકારની ભવભવની સાંકળ લાંબાયે જાય છે અને ભવબ્રમણ ચાલુ રહે છે.

[૧૨]

જૈનદર્શનમાં ‘કર્મ’ એ ક્રિયા-પ્રવૃત્તિનો સંસ્કારમાત્ર નથી, કિંતુ કર્મ એક વસ્તુ છે-દ્રવ્યભૂત વસ્તુ છે. અગાઉ વારંવાર કહેવાઈ ગયું છે તેમ, જીવની ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ [માનસિક, વાચિક, કાયિક]. જેને “યોગ” કહેવામાં આવે છે તેનાથી કર્મનાં *પુદ્ગલો આત્મા તરફ ખેંચાય છે-આત્માને સ્પર્શે છે-લાગે છે

*સમગ્ર સંસાર (સમગ્ર લોકાકાશ) તરહાતરહની પુદ્ગલવર્ગણાઓથી ઠસાઠસ ભરપૂર છે. એ વર્ગણાઓ પૈકી એક “કર્મ”ના પ્રકારની વર્ગણા છે, એ વર્ગણાનાં-જથ્થાનાં પુદ્ગલો જીવ સાથે બંધાય છે ત્યારે તે “કર્મ” કહેવાય છે.

અને કષાયના (રાગ-દ્વેષના) બળે આત્માને ચોંટે છે. જીવને રાગ-દ્વેષની વાસના અનાદિકાળથી છે, શરીરધારણ અનાદિકાળથી છે, એટલે અનાદિકાળથી કર્મનાં ખેંચાણ અને બંધનના ચક્રમાં એ પડેલો છે. એ ચક્રનું જ નામ સંસાર કે સંસારચક્ર આમ કર્મના સંબંધના યોગે જીવ સંસારની વિવિધ યોનિઓ (ગતિઓ)માં ભ્રમણ કરી રહ્યો છે. કર્મના સમગ્ર સંબંધથી જ્યારે એ મુક્ત થાય ત્યારે મુક્ત થયો કહેવાય. આ પ્રકારની મુક્તિ એ અંતિમ અને પૂર્ણ મુક્તિ છે. કર્મદલના અનંત વિસ્તારમાં મોહનું-રાગદ્વેષમોહનું-કામ, ક્રોધ, મદ, માયા, લોભ એ ટોળકીનું પ્રમુખ અને અગ્રિમ વર્ચસ્વ છે. ભવચક્રનો મુખ્ય આધાર એમના ઉપર છે. એઓ સમગ્ર દોષોના ઉપરી છે. સકલ કર્મતંત્ર પર એમનું અગ્રગામી પ્રભુત્વ અને નેતૃત્વ છે. એમનાથી મુક્તિ થઈ જાય તો સમગ્ર કર્મચક્રથી મુક્તિ થયેલી જ છે. એટલા જ માટે કહ્યું છે : “ કષાયમુક્તિઃ કિલ મુક્તિરેવ ” અર્થાત્ કષાયોથી મુક્ત થવામાં જ મુક્તિ છે.

સંસારના નાનાવિધ પ્રાણીઓમાં મનુષ્ય સર્વશ્રેષ્ઠ છે. વિવેક, બુદ્ધિ એને મળેલાં છે. એ જ્યારે પોતાની વિવેકબુદ્ધિનો સદુપયોગ કરે છે અને સદાચરણના સન્માર્ગે ચાલે છે ત્યારે એના કર્મબંધનાં બળોની કટુતા ઓછી થાય છે અને મિષ્ટતા વૃદ્ધિગામી બને છે. જીવનું પોતાનું ચૈતન્યબળ જ્યારે વિશિષ્ટ પ્રમાણમાં પુરુષાર્થ ફેરવતું થાય છે ત્યારે એનાં જૂનાં બંધાયેલાં કર્મો ખંખેરાતાં જવા સાથે નવા કર્મબંધો વળગવાનું ઉત્તરોત્તર ઘટતું જાય છે. જીવની આ પરિસ્થિતિ એ એની મોક્ષ તરફની પ્રગતિ કહેવાય.

સંસારવર્તી પ્રાણી કિયારહિત હોતો નથી, છેવટે એની

માનસિક ક્રિયા પણ હોય છે, એટલે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કે ક્રિયાના યોગે એને કર્મ બંધાવાનાં. પણ જે વિવેકબુદ્ધિપુરસ્સર સદાચરણના ઉજ્જવલ માર્ગ પર ચાલે છે તેને ક્રિયાસુલભ કર્મ-બન્ધથી ડરવાનું હોય જ નહિ. કેમકે એની એવી વિકાસગામી જીવનચર્યા દરમ્યાન જે કર્મ બંધાવાનાં તે કટુફલદાયક હોવાનાં જ નહિ શુભ જીવનચર્યા દરમ્યાન અધિકાંશ સત્કર્મેનો (પુણ્ય કર્મેનો) જ સંભાર ભરાવાનો, અને સાથે જ ઉચ્ચ નિર્જરારૂપ પુણ્ય પણ સધાતું જવાનું. જીવનની આ પ્રક્રિયા સુખદાયક અને સાથે જ આત્મકલ્યાણસાધનમાં ઉપકારક બન્ને છે.

માણસનું કામ છે પોતાની બુદ્ધિને શુદ્ધ રાખવી અને સત્કર્મપરાયણ રહી આત્મકલ્યાણના સન્માર્ગથી ચલિત ન થવું. એટલું એ ધ્યાનમાં રાખે એટલે બસ. એમાં તમામ દુઃખો અને તજજનક કર્મેનાં ઔષધ સમગ્રપણે સમાયેલાં છે.

જેમ હવાથી ધૂલિરજ ઊડીઊડી કોઈ સ્થાને પડે અને ત્યાં ચીકણી-ચિકાસવાળી ચીજ હોય તો તે ચોંટી જાય, તેમ જીવની મનોવાક્રકાયપ્રવૃત્તિરૂપ ‘યોગ’રૂપી હવાથી કાર્મિક પુદ્ગલો જીવ પર પડે છે અને કષાયના યોગે એની સાથે ચોંટી જાય છે-બંધાઈ જાય છે. કષાયનો નાશ થઈ ગયો હોય તો એ “યોગ” જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી કર્મપુદ્ગલો (યોગથી ખેંચાઈ) જીવને લાગે ખરાં, પણ ટકે નહિ, જીવને અડીને તરત જ ખરી પડે. જીવ અમૂર્ત છે, તો એની સાથે મૂર્ત કર્મપુદ્ગલો શી રીતે બંધાય ? એવો પ્રશ્ન થવો સ્વાભાવિક છે. પણ જીવ સ્વરૂપે (પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં) અમૂર્ત હોવા છતાં હમેશાંથી (અનાદિકાળથી) એક પ્રકારની વાસના [રાગદ્વેષમોહવાસના], જે એના વાસ્તવિક શુદ્ધરૂપ સાથે સર્વથા અસંગત છે, તે

વાળો હોય અને તેને લીધે કાર્મિક પુદ્ગલો એને નિરંતર વળગતાં હોઈ, એ અમૂર્ત છતાં મૂર્ત જેવો બનેલો છે—હમેશાંથી મૂર્ત જેવી સ્થિતિ ધરાવતો છે. આ શરીરધારણ, ભવબ્રમણ અને સુખ-દુઃખ તથા વાસનામય જીવનપ્રવાહ એ બધાં જીવનાં છે. શરીરધારક જીવ છે, ભવબ્રમણકર્તા જીવ છે, સુખ-દુઃખનો વેદક જીવ છે, વાસનાવાસિત જીવ છે. આ બધું-આ બધો વળગાડ-આ બધી ખટપટ એને અકારણ તો કેમ હોઈ શકે? એટલે એની આ પરિસ્થિતિ અંગેનું કારણ પણ એની સાથે જ સંબંધિત હોય એ સમજવું સુગમ છે. અને આ પરિસ્થિતિ એની અનાદિકાલની હોઈ એને અંગેનો કારણયોગ પણ એને અનાદિકાલથી લાગેલો હોવો જોઈએ એ પણ સમજી શકાય છે. એ કારણયોગ-મોહ, અવિદ્યા, માયા, વાસના, કર્મ જે કહો તે-એની સાથે અનાદિકાલથી વળગેલો હોઈ એ, ઉપર કહ્યું તેમ, અમૂર્ત છતાં હમેશાંથી મૂર્ત જેવો છે, અને એને લીધે નિરંતર કર્મબંધોદ્યાદિની જંજળમાં ફસાયેલો રહે છે, તેમ જ ભવચક્રમાં ભમે છે.

ચેતનાશક્તિ-જ્ઞાનશક્તિ અમૂર્ત છે, છતાં મદિરા વગેરેથી તેના પર આવરણ પથરાય છે, તેમ આત્મા અમૂર્ત છતાં તેની આવરણયુક્ત દશા ઘટી શકે છે.

જેમ વાવેલ ખીજ તરત ન ઊગતાં એના વખત પર ઊગે છે, પીધેલ શરાબ તરત જ નશો ઉત્પન્ન ન કરતાં પરિણુમ્યા બાદ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ જીવની ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ દ્વારા એને જે કર્મ બંધાય છે તે બંધાયા પછી અમુક વખત નિત્યા બાદ પોતાનું ફળ બતાવે છે. ફળ બતાવવાનો વખત ન આવે ત્યાં સુધી તે કર્મ જીવ સાથે સત્તામાં અંતર્નિહિત રહે છે. કર્મ ઉદયમાં આવ્યું એનો અર્થ પોતાનું ફળ બતાવવા [જીવને

ભોગવવા] ટટાર થયું. દરેક કર્મ (જીવ સાથે) બંધાવાથી કર્મ કહેવાય છે, અને બંધાયું એટલે એણે ગમે ત્યારે પણ ખસવું જ નોંધએ એ નિશ્ચિત વાત છે. વિપાકોદયમાં આવીને અર્થાત્ પ્રકટ ઉદયમાં આવી પોતાનું ક્ષણ (જીવને) ભોગવાવીને કોઈ પણ કર્મ નષ્ટ થઈ જાય છે-જીવથી ખરી પડે છે. પરંતુ કર્મની એવી પણ અવસ્થા બને છે યા હોય છે કે તે ઉદયમાં આવીને પણ ક્ષણ બતાવ્યા વગર જ નષ્ટ થાય છે. આવા (ફલાદાનરહિત) ઉદયને ‘પ્રદેશોદય’ કહેવામાં આવે છે. કર્મના મહાન્ વિસ્તારને વિપાકોદયથી જીવ ભોગવવા બેસે તો મોક્ષની પ્રાપ્તિ અશક્ય જ બની જાય. સાધકના સાધનબલના પ્રતાપે ઘણા ઘણા કર્મપુંજો એ રીતે (પ્રદેશોદયથી) નષ્ટ થાય છે. છેલ્લે એ રીતે કર્મનું મહાન્ ગોદામ ખલાસ થઈ મોક્ષસિદ્ધિ મેળવાય છે.*

* દરેક કર્મ અવશ્ય ભોગવાય છે એ નિયમ બરાબર છે પણ તે નિયમ પ્રદેશાનુભવની અપેક્ષાએ છે. અનુભાવ(રસ)ની અપેક્ષાએ નહિ. રસોદય યા વિપાકોદય દરેક કર્મનો વેદાય જ એવો નિયમ નથી. અધ્યવસાયવિશેષથી વિપાકાનુભવ કર્યા વગર પણ પ્રદેશાનુભવ દ્વારા કર્મ ખરી પડે છે. ‘પ્રસન્નચન્દ્ર’ વગેરેએ જે નરકયોગ્ય કર્મ બાંધેલાં તે કર્મનો અનુભાવ (રસ) તેમણે શુભ અધ્યવસાયના બળે હુણી નાખેલો અને તે કર્મના નીરસ પ્રદેશો જ તેમણે વેદેલા. એ જ કારણ છે કે નરકયોગ્ય કર્મ બાંધવા છતાં તેમને નરકનાં દુઃખ ન પડ્યાં. કેમ કે વિપાકાનુભવ હોતાં જ સુખ-દુઃખનાં વેદન હોય છે. (જુઓ વિશેષાવશ્યકમાખ્ય ગાથા ૨૦૪૬ની વૃત્તિ.)

વિપાકોદયથી જ કર્મ ખંખેરાય. બીજી રીતે નહિ જ એવો નિયમ માનવામાં આવે તો કોઈ જીવને મોક્ષપ્રાપ્તિ થઈ શકશે નહિ. કેમ કે તે જ ભવમાં મોક્ષ પામેનાર જીવને પણ ‘સત્તા’માં અસંખ્યેયમવા-

જીવ કર્મપુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે તે જ વળતે તેમાં પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાવ (રસ) અને પ્રદેશ એ ચાર બાબતોનું નિર્માણ થઈ જાય છે. કર્મપુદ્ગલોમાં જ્ઞાન-દર્શનને આવૃત્ત કરવાનો, સુખ-દુઃખ અનુભવાવવાનો વગેરે જે સ્વભાવ બંધાય છે તે પ્રકૃતિબન્ધ સ્વભાવ બંધાવા સાથેજ, જીવની સાથે કર્મપુદ્ગલોના ચોંટી રહેવાની મુદત જે નિર્મિત થાય છે તે સ્થિતિબન્ધ. તે પુદ્ગલોમાં તીવ્રપણે યા મન્દપણે મીઠાં-માઠાં ફળ દેનારી શક્તિઓ જે બંધાય છે તે અનુભાવબન્ધ. જીવની સાથે કાર્મિક પુદ્ગલસ્કન્ધો બંધાવા તે પ્રદેશબન્ધ. કાર્મિક પુદ્ગલસમૂહ જીવથી ગ્રહણ કરાતાંની સાથે જ લિન્ન લિન્ન સ્વભાવમાં પરિણામ પામતો સ્વભાવહીઠ અમુક અમુક પરિમાણમાં વહેચાઈ જાય છે.

આ બાબતમાં, અર્થાત્ આ ચાર પ્રકારના બન્ધોને સમજાવવા માટે મોદકનું દષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. જેમ, વાયુ-

પાર્જિત કર્મો વર્તતાં હોય છે અને તે કર્મો નાનાવિધ અધ્યવસાયોથી બાંધેલાં હોઈ નરકાદિ અનેક ગતિઓનાં કારણ હોય છે તેથી તે બધાં કર્મો જો વિપાકોદયથી જ ખેરવવાનાં હોય તો એ એક અંતિમ ભવમાં નાનાવિધ ભવોનો અનુભવ કરવો પડશે. પણ તે તો અસંભવ છે. કેમ કે એક મનુષ્ય ભવમાં નારક આદિ અનેક અન્ય ભવોનો અનુભવ થઈ શકે નહિ. હવે જો તે નાના ગતિઓનું કારણભૂત કર્મ નાના ભવોમાં જઈને ક્રમે ક્રમે વિપાકરૂપે અનુભવવા લાગે તો ફરી વળી નાના ગતિઓના કારણભૂત કર્મ બંધાવાનાં અને ફરી પાછું નાના ભવોમાં ભ્રમણ થવાનું અને ફરી વળી નાના ગતિઓનાં કારણભૂત કર્મ બંધાવાનાં એમ કર્મબન્ધ અને ભવભ્રમણની પરપરા ચાલ્યા જ કરશે, એતો અંત જ નહિ આવે. આમ મોક્ષ વસ્તુ અશક્ય જ બની જશે.

(જુઓ વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ગાથા ૨૦૫૨, ૨૦૫૩ની વૃત્તિ)

નાશક વસ્તુઓથી બનેલો મોદક વાયુને શાન્ત કરે છે, પિત્ત-નાશક ચીજોથી બનેલો મોદક પિત્તને શાન્ત કરે છે અને કફ નાશક પદાર્થોથી બનેલો મોદક કફને શાન્ત કરે છે; વળી કોઈ મોદક ચાર દિવસ સુધી, કોઈ મોદક આઠ દિવસ સુધી ખરાબ થતો નથી; વળી કોઈ મોદકમાં મીઠાશ વધુ હોય છે અને કોઈમાં ઓછી હોય છે, તેમ જ કોઈ મોદકમાં કટુતા વધુ, તો કોઈમાં ઓછી હોય છે; વળી કોઈ મોદક અધ-શેરનો, કોઈ શેરનો હોય છે, અર્થાત્ જુદા જુદા મોદકોનું પૌદ્ગલિક પરિમાણ વધતું-ઓછું હોય છે; આ પ્રમાણે કર્મોમાં પણ કોઈનો સ્વભાવ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, જ્ઞાનને, કોઈનો દર્શનને આવરવાનો હોય છે; તો કોઈનો સુખ યા દુઃખને અનુભવવાનો હોય છે; તેમ જ કર્મોની જીવની સાથે ચોંટી રહેવાની મુદત પણ અલગ અલગ હોય છે; શુભાશુભ (મધુર કે કટુ) ફળ દેવાની શક્તિરૂપ રસ પણ કોઈ કર્મમાં તીવ્ર તો કોઈમાં મંદ હોય છે; [તીવ્ર-મંદતામાં નાનાવિધ તારતમ્ય હોય છે.] અને ભિન્ન ભિન્ન કર્મોમાં પરમાણુસમૂહ પણ ન્યૂનાધિક હોય છે.

આ ચાર પ્રકારના બંધોમાં પહેલો અને છેલ્લો “યોગ”ને આભારી છે. કારણ કે યોગના તરતમભાવ ઉપર પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધની તરતમતા અવલંબિત છે. મતલબ કે જીવની તરફ ખેંચાતા કર્મપુદ્ગલોમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો સ્વભાવ પડવો અને એ પુદ્ગલોની સંખ્યામાં ન્યૂનાધિકતા આવવી એ બે કામ (પહેલું પ્રકૃતિબંધનું અને બીજું પ્રદેશબંધનું) “યોગ” પર નિર્ભર છે. અને કર્મના સ્થિતિબંધ અને અનુભાવબંધ કષાય પર આશ્રિત છે, જે વિષે આગલા પૃષ્ઠમાં સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવનાર છે.

અનુભાવબંધને રસબંધ પણ કહે છે. [અનુભાવની જગ્યાએ ‘અનુભાગ’ શબ્દ પણ પ્રચલિત છે.] રસ તીવ્ર અને

મન્દ એમ બે પ્રકારનો છે. આ બન્ને પ્રકારના રસબન્ધ શુભ અને અશુભ બન્ને કર્મપ્રકૃતિઓમાં નિષ્પન્ન થાય છે. અશુભ પ્રકૃતિના અનુભાવ (રસ)ને લીમડા જેવા કડવા રસની ઉપમા અપાય છે, અર્થાત્ જેમ લીમડાનો રસ કડવો હોય છે તેમ અશુભ પ્રકૃતિનો રસ ખુરો-દુઃખરૂપ હોય છે; અને શુભ પ્રકૃતિના રસને શેરડી જેવા મીઠા રસની ઉપમા અપાય છે, અર્થાત્ જેમ શેરડીનો રસ મીઠો હોય છે તેમ શુભ પ્રકૃતિનો રસ સારો-સુખદાયક હોય છે.

ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર કષાયોમાં રાગ-દ્વેષ આદિનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એ ચાર કષાયો પૈકી દરેકના (અગાઉના જણાવ્યા મુજબ) ચાર ચાર ભેદ છે :- ૧ અનન્તાનુબન્ધી, ૨ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ, ૩ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ, ૪ સંજ્વલન-આમાં પહેલો કષાય, જે મિથ્યાત્વનો સાથી છે, સમ્યગ્દષ્ટિને અવરોધનાર છે, બીજો દેશવિરતિ (આંશિક ચારિત્ર)ને, ત્રીજો સર્વવિરતિ ચારિત્રને અને ચોથો વીતરાગ ચારિત્રને X. પહેલો કષાય અત્યન્ત તીવ્ર, બીજો તીવ્ર, ત્રીજો મધ્યમ અને ચોથો મન્દ એમ સમજી શકાય.

કષાયની તિવ્રતાના સમયે જે કોઈ કર્મપ્રકૃતિ-શુભ કે અશુભ-બંધાય છે તેનો સ્થિતિબન્ધ અધિક હોય છે, અને કષાયની મન્દતાના સમયે જે કોઈ કર્મપ્રકૃતિ-શુભ કે અશુભ-

X આ ' સંજ્વલન ' આદિ ચાર ચાર પ્રકારના ક્રોધ આદિ કષાયો અનુક્રમે વીતરાગતા, યતિધર્મ, દેશવિરતિ અને સમ્યગ્દષ્ટિના ધાતક છે, અને સ્વર્ગગતિ, મનુષ્યગતિ, તિર્યંચગતિ અને નરકગતિ આપનારા છે-

વીતરાગયતિશ્રાદ્ધસમ્યગ્દષ્ટિત્વધાતકાઃ ।

તે દેવત્વ-મનુષ્યત્વ-તિર્યંકત્વ-નરકપ્રદાઃ ॥

(હેમચન્દ્ર, યોગશાસ્ત્ર, ૪-૮.)

બંધાય છે તેનો સ્થિતિબન્ધ કમ હોય છે; અર્થાત્ કર્મમાત્રના સ્થિતિબન્ધની ન્યૂનાધિકતા કષાયની ન્યૂનાધિક માત્રા પર અવલંબિત છે. કષાય જેટલો તીવ્ર, કેઈ પણ (શુભ યા અશુભ) કર્મપ્રકૃતિનો સ્થિતિબન્ધ તેટલો અધિક બંધાય અને કષાય જેટલો મન્દ, કેઈ પણ (શુભ યા અશુભ) કર્મપ્રકૃતિનો સ્થિતિબન્ધ તેટલો કમ બંધાય. કર્મમાત્રનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબન્ધ અશુભ છે.

પણ અનુભાવબન્ધની (રસની) બાબત જુદી રીતની છે. તે આ પ્રમાણે : કષાયની તીવ્રતાના સમયે અશુભ કર્મપ્રકૃતિનો રસ અધિક બંધાય, પણ શુભ કર્મપ્રકૃતિનો રસ કમ બંધાય. અને કષાયની મન્દતાના સમયે શુભ કર્મપ્રકૃતિનો રસ અધિક બંધાય, અને અશુભ કર્મપ્રકૃતિનો રસ મન્દ બંધાય. કષાય જેટલો તીવ્ર, અશુભ કર્મપ્રકૃતિનો રસબન્ધ તેટલો અધિક બંધાય અને શુભ કર્મપ્રકૃતિનો રસબન્ધ તેટલો કમ બંધાય, અને કષાય જેટલો મન્દ, શુભ કર્મપ્રકૃતિનો રસબન્ધ તેટલો અધિક બંધાય અને અશુભ કર્મપ્રકૃતિનો રસબન્ધ તેટલો મન્દ બંધાય. મતલબ કે તીવ્ર કષાયથી અશુભ કર્મપ્રકૃતિમાં તીવ્ર રસ અને શુભ કર્મપ્રકૃતિમાં મન્દ રસ આવે છે અને મન્દ કષાયથી શુભ કર્મપ્રકૃતિમાં તીવ્ર રસ અને અશુભ કર્મપ્રકૃતિમાં મન્દ રસ આવે છે. શુભ કર્મનો ઉત્કૃષ્ટ રસબન્ધ શુભ છે.

એ વાત અનેક વાર કહેવાઈ ગઈ છે કે કર્મવર્ગણનાં પુદ્ગલો જીવ સાથે બંધાયા પહેલાં “કર્મ” કહેવાતાં નથી. પણ જ્યારે એ જીવથી ગ્રહણ કરાય છે ત્યારે તે જ વખતે (ગ્રહણ થતાંની સાથે જ) એ કામિક પુદ્ગલોમાં વિચિત્ર જોશ આવી જાય છે અને જીવના કષાયરૂપ પરિણામોનું નિમિત્ત

પામી એમનામાં અનન્તગુણો રસ પડી જાય છે, જે જીવના ગુણોનો ધાત વગેરે કરે છે. જીવને તરહતરહનાં કૃણ બતાવવાનું તરહતરહના વિપાક ભોગવવાનું કામ આ રસ જ કરે છે. જીવની ભારેમાં ભારે ઉપાધિ આ રસ જ છે શુભ રસથી સુખ મળે છે અને અશુભ રસથી દુઃખ*

જેમ સૂકાં તૃણ નીરસ હોય છે, પણ ભેંસ, ગાય, બકરીના પેટમાં જઈ તે દૂધરૂપ રસમાં પરિણમે છે, તેમજ એ રસમાં (દૂધમાં) ચીકણાઈની ન્યૂનાધિકતા માલૂમ પડે છે, અર્થાત એ સૂકા તૃણ ખાઈ ભેંસ ગાડું દૂધ આપે છે અને એ દૂધમાં ચીકણાઈ વધારે હોય છે, ગાયના દૂધમાં ઓછું ગાઢાપણું અને ઓછી ચીકણાઈ હોય છે અને બકરીના દૂધમાં એથી ઓછું ગાઢાપણું અને એથી ઓછી ચીકણાઈ હોય છે; આમ એક જ પ્રકારના તૃણ-ઘાસ વગેરે ભિન્નભિન્ન પશુઓના પેટમાં જઈ ભિન્નભિન્ન દૂધરૂપ રસમાં પરિણમે છે, તે પ્રમાણે એક જ પ્રકારનાં કર્મવર્ગણાનાં પુદ્ગલો ભિન્નભિન્ન જીવોના ભિન્નભિન્ન કષાયરૂપ પરિણામોનું નિમિત્ત પામી ભિન્નભિન્ન રસવાળાં

* પણ સુખભોગમાં અનાસક્તપણું રહેવું, જળવાવું બહુ કઠિન જાણી વૈરાગી ભર્તૃહરિ પોતાના વૈરાગ્યશતકમાં બોલી ગયા કે—

“ વિપાકઃ પુણ્યાનાં જનયતિ ભયં મે વિમૃશતઃ ” ।

અર્થાત—પુણ્યનો વિપાક, વિચાર કરતાં, મને ભય ઉત્પન્ન કરે છે. શ્લોકના આ બીજા ચરણ પછી ઉત્તરાર્ધમાં એ ખૂબ જ કહી નાખે છે—

“ મહદ્ભિઃ પુણ્યૌઘૈશ્ચિરપરિગૃહીતાશ્ચ વિષયા

મહાન્તો જાયન્તે વ્યસનમિવ દાતું વિષયિણામ્ ! ॥ ”

અર્થાત—મહાન્ પુણ્યસમૂહોથી લાંબા વખતના મળેલા વિષયભોગો વિષયી માણસોને દુઃખ આપવા માટે જાણે કે ફેલાતા જતા ન હોય !

બને છે. આનું નામ રસબન્ધ અથવા અનુભાવબન્ધ કે અનુભાગબન્ધ. જેમ ભિન્નભિન્ન દૂધ પૈકી કોઈમાં અધિક શક્તિ હોય છે અને કોઈમાં કમ, તેમ શુભ કે અશુભ કર્મપ્રકૃતિઓનો અનુભાવ (રસ) તીવ્ર પણ હોય છે અને મન્દ પણ હોય છે.

મહર્ષિ ઉમાસ્વાતિજીના તત્ત્વાર્થસૂત્રનું (છઠ્ઠા અધ્યાયનું ત્રીજું-ચોથું) સૂત્ર છે. શુભઃ પુણ્યસ્ય । અશુભઃ પાપસ્ય । અર્થાત્ ‘ યોગ ’ (માનસિક, વાચિક, કાયિક ક્રિયા) જે શુભ હોય તો શુભકર્મ અર્થાત્ પુણ્યકર્મ, અને અશુભ હોય તો અશુભકર્મ અર્થાત્ પાપકર્મ બંધાય છે. પરંતુ શુભયોગના સમયે પણ પાપપ્રકૃતિઓ બંધાય છે અને અશુભ યોગના સમયે પણ પુણ્ય પ્રકૃતિઓ બંધાય છે એમ કર્મશાસ્ત્ર જણાવે છે. માટે ઉપરનાં બે સૂત્રોનું તાત્પર્ય એમ બતાવવામાં આવે છે કે શુભયોગની સબલતાના સમયે (જ્યારે સંકલેશ કષાય-પરિણામ મન્દ હોય છે) પુણ્ય પ્રકૃતિઓના અનુભાવની (રસની) માત્રા અધિક બંધાય છે અને પાપપ્રકૃતિઓના અનુભાવની માત્રા હીન બંધાય છે. એનાથી ઊલટું, અશુભયોગની તીવ્રતાના સમયે (જ્યારે સંકલેશ-કષાયપરિણામ તીવ્ર હોય છે) પાપ-પ્રકૃતિઓનો અનુભાવબંધ અધિક અને પુણ્ય પ્રકૃતિઓનો અનુભાવબન્ધ અલ્પ હોય છે. આમ, શુભયોગને લીધે પુણ્ય કર્મરસની જે અધિક માત્રા હોય છે અને અશુભયોગને લીધે પાપકર્મરસની જે અધિક માત્રા હોય છે એને મુખ્યરૂપે ગણીને ઉપરનાં બે સૂત્રોમાં શુભયોગને પુણ્યનું અને અશુભયોગને પાપનું બન્ધકારણ કહ્યું છે. આ પ્રમાણે ઉક્ત સૂત્રોનું વિધાન અનુભાવબન્ધની અધિક માત્રાની અપેક્ષાએ સમજવાનું છે. શુભયોગજન્ય પાપકર્મરસની હીનમાત્રા અને અશુભયોગજન્ય

પુણ્યકર્મરસની હીનમાત્રા વિવક્ષિત નથી. આમ પ્રધાનતાને અનુસરીને આ કથન છે. ‘પ્રાધાન્યેન વ્યવદેશા ભવન્તિ’.

કર્મોની મુખ્ય દશ અવસ્થાઓ આ પ્રમાણે જતાવવામાં આવે છે—

(૧) બન્ધ. કર્મયોગ્ય વર્ગણાનાં પુદ્ગલો સાથે આત્માનો ક્ષીર-નીરની જેમ અથવા લોહ અને તદ્દગત અગ્નિની જેમ પરસ્પર મળી જવારૂપ સંબંધ થવો તે બન્ધ છે. એ સૂક્ષ્મ કર્મપુદ્ગલસ્કન્ધો ગ્રહણ કરાય છે તે આત્માના સમગ્ર પ્રદેશો વડે, નહિ કે કોઈ એક જ દિશામાં રહેલા આત્મપ્રદેશો વડે. બધા સંસારી જીવોનો કર્મબન્ધ સરખો ન હોવાનું કારણ એ છે કે બધાનો માનસિક-વાચિક-શારીરિક યોગ (વ્યાપાર) એકસરખો નથી હોતો. તેથી જ ‘યોગ’ના તરતમભાવ પ્રમાણે પ્રદેશબન્ધમાં તરતમભાવ આવે છે. પ્રત્યેક કર્મના અનંત સ્કન્ધો આત્માના સઘળા પ્રદેશોમાં બંધાય છે. જીવપ્રદેશવાળા ક્ષેત્રમાં જ રહેલા કર્મવર્ગણાના પુદ્ગલસ્કન્ધો બંધાય છે, તેની બહારના ક્ષેત્રમાં રહેલા નહિ. બન્ધ પામતા દરેક કર્મસ્કન્ધો અનંતાનંત પરમાણુઓના જ બનેલા હોય છે.

કર્મની પહેલી અવસ્થા બન્ધ છે. એ વગર બીજી કોઈ અવસ્થા બની જ શકતી નથી. બન્ધના પ્રકૃતિબન્ધ સ્થિતિ-બન્ધ, અનુભાવબન્ધ અને પ્રદેશબન્ધ એમ ચાર ભેદો પાછળ ભેવાઈ ગયા છે.

(૨-૩) ઉદ્ધવર્તના, અપવર્તના. કર્મનાં સ્થિતિ-રસ વધવાં એને ‘ઉદ્ધવર્તના’ કહેવામાં આવે છે અને ઘટવાં એને ‘અપવર્તના’ કહેવામાં આવે છે. અશુભ કર્મ બાંધ્યા પછી જો જીવ સારાં-શુભ કામ કરે તો એણે અગાઉ બાંધેલ બુરા

કર્મનાં સ્થિતિ-રસ ઘટી જઈ શકે છે. આ ઉપરથી બોધપાઠ મળે છે કે માણસે અજ્ઞાન યા મોહને વશ થઈ ખુરી રીતે વર્તીને પોતાનું જીવન કલુષિત બનાવ્યું હોય, પણ સમજ્યા પછી [‘જાગ્યા ત્યાંથી સહુવાર’ના ન્યાયે] એ પોતાનાં વર્તનને સુધારી સદાચરણી અને સત્કર્મ બને તો એના સચ્ચરિતના પવિત્ર ભાવોદ્ધાસબળથી એનાં અગાઉનાં ખુરાં કર્મોની સ્થિતિ તથા કટુતામાં ઘટાડો અવશ્ય થઈ જઈ શકે છે. પડેલો ખરાખર ચડી જઈ શકે છે. ઘોર નરકમાં લઈ જનારાં કર્મદલિત જેમણે બાંધેલાં એવા મહાપાપી પણ જ્યારે ફર્યા છે (જાગ્યા છે) અને અડગ આત્મબળથી કલ્યાણયાત્રા પર ચડી ગયા છે ત્યારે તેમના એ તપોબળથી તેમનાં ઘોરાતિઘોર કર્મો વિધ્વસ્ત થઈ ગયાં છે અને મહાત્મા બની પરમાત્મપદને પામવા સમર્થ બન્યા* છે. આત્મા પ્રમાદ-નિદ્રામાં પડેલો પણ સૂતો સિંહ છે, એ જ્યારે જાગે છે-ખરેખર જાગે છે અને પોતાના આત્મ-વીર્યને ફેરવે છે ત્યારે ઉત્તરોત્તર પ્રખરતાને ધારણ કરતા એના મહાન્ આત્મબળ આગળ મહામારક મોહમાતંગ પરાસ્ત થતો જાય છે અને આખરે પૂરેપૂરો હત-પ્રહત થઈ સંપૂર્ણ નાશ પામે છે.

આ જોયું અપવર્તનાનું, તેમ ઉદ્ધવર્તનાનું જોઈ શકાય છે. જેમ કે, જીવે અદ્ય સ્થિતિનું અશુભ કર્મ બાંધ્યા પછી

* બ્રહ્મ-સ્ત્રી-ઋણ-ગો-ઘાતપાતકાન્નરકાતિથે: ।

‘દૃઢપ્રહારિ’ પ્રભૂતેર્યોગો હસ્તાવલમ્બનમ્ ॥

[હેમચન્દ્ર, યોગશાસ્ત્ર, ૧-૧૨]

અર્થાત—બ્રાહ્મણ, સ્ત્રી, બ્રૂણ અને ગાય એ બધાની હત્યા કરી નરકનો અતિથિ બનેલ ‘દૃઢપ્રહારી’ અને એના બીજા મહાપાપીઓ પણ યોગનું શરણ ગ્રહી તરી ગયા છે.

એ વળી વધુ બુરાં કામ કરે અને એના આત્મપરિણામ વધુ કલુષિત બને તો આગળ બંધાયેલ એના અશુભ કર્મનાં સ્થિતિ રસ, એના બુરાં ભાવોની અસર પામીને વધી જઈ શકે છે. તેમ જ અશુભ પરિણામોના જોરે શુભકર્મોનાં સ્થિતિ-રસ ઘટી જવા પામે છે. આ અપવર્તના-ઉદ્વર્તનાના કારણે કોઈ કર્મ જલ્દીથી ફળ આપે છે અને કોઈ મોડું. કોઈ કર્મ મંદફલદાયક બને છે, તો કોઈ તીવ્રફલદાયક.

(૪) સત્તા. કર્મ બંધાયા પછી તરત ફળ ન આપતાં કેટલોક વખત સત્તારૂપમાં રહે છે એ વાત અગાઉ જણાવી છે. જેટલો વખત સત્તારૂપમાં રહેવું એને ‘ અબાધાકાલ ’ કહેવામાં આવે છે. એ કાલ [સ્વભાવિક કર્મથી કે અપવર્તના દ્વારા શીઘ્ર] પૂરો થતાં કર્મ પોતાનું ફળ આપવા તત્પર થાય એ કર્મનો-

(૫) ઉદય કહેવાય. કર્મ નિયત કાળે ફળ આપવા તત્પર થાય એ ઉદય અને નિયત કાળની પહેલાં ફળ આપવા તત્પર થાય એ-

(૬) ઉદ્દીરણ કહેવાય. ‘ અબાધાકાળ ’* પૂરો થતાં ઉદયમાં આવેલ કર્મનો નિયતકાળ પ્રમાણેનો ક્રમિક ઉદય તે ઉદય છે; અને તે ઉદયમાન કર્મનાં જે દલિક પછીથી ઉદયમાં આવવાવાળાં છે તેમને પ્રયત્નવિશેષથી ખેંચી ઉદયપ્રાપ્ત દલિકો સાથે ભેળવવાં અને ભોગવવાં તે ‘ ઉદ્દીરણ ’ છે. જેમ કેરીની

* કર્મ બંધાયા પછી જેટલા વખત સુધી બાધા (ઉપાધિ) ન પહેંચાડે અર્થાત્ ઉદયમાં ન આવે, શુભાશુભ ફળ આપવા તત્પર ન થાય તેટલા વખતને ‘ અબાધાકાળ ’ કહેવામાં આવે છે. જે કર્મનો જેટલો અબાધાકાળ હોય તે પૂરો થયા પછી તે કર્મ પોતાનું ફળ આપવાનું શરૂ કરે છે.

મોસમમાં કેરીઓને જલ્દી પકાવવા માટે ઝાડ ઉપરથી તોડી ઘાસ વગેરેમાં દબાવી દેવામાં આવે છે, જેથી તે ઝાડ ઉપર પાકે તે કરતાં શીઘ્ર પાકી જાય છે, તે પ્રમાણે કર્મનો વિપાક ક્યારેક ક્યારેક નિયત સમયની પહેલાં પણ થઈ જઈ શકે છે. આ ‘ઉદ્દીરણ’ કહેવાય છે, જેને માટે પ્રથમ ‘અપવર્તના’ ક્રિયાદ્વારા કર્મની સ્થિતિને કમ કરી દેવામાં આવે છે. સ્થિતિ ઘટી જતાં કર્મ નિયત સમયની પહેલાં ઉદયમાં આવી જાય છે. જ્યારે કોઈ માણસ પૂરું આયુષ્ય લોગવ્યા વિના અસમયમાં જ મરી જાય છે ત્યારે એ મૃત્યુને લોકમાં ‘અકાલમૃત્યુ’ કહેવામાં આવે છે. આમ થવાનું કારણ આયુષ્ય કર્મની ઉદ્દીરણ થઈ ગઈ એ જ છે. અને ઉદ્દીરણ અપવર્તનાથી બને છે. અમુક અપવાદ સિવાય ઉદય અને ઉદ્દીરણ કર્મોનાં સર્વદા ચાલ્યાં કરે છે. ઉદિત કર્મની જ [ઉદિત કર્મના વર્ગનાં અનુદિત કર્મ-પુદ્ગલોની જ] ઉદ્દીરણ હોય છે અને ઉદય હોતાં ઉદ્દીરણ પ્રાયઃ અવશ્ય હોય છે.

(૭) સંક્રમણ. એક કર્મ પ્રકૃતિનું અન્ય સજ્જતીયકર્મ પ્રકૃતિરૂપ થઈ જવું એ ‘સંક્રમણ’ ક્રિયા છે. સંક્રમણ કર્મના મૂળ ભેદોમાં થતું નથી, અર્થાત્ અગાઉ ગણાવેલ કર્મોના (જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ આદિ) મૂળ આઠ ભેદોમાંથી એક કર્મ અન્ય-કર્મરૂપ થઈ શકતું નથી; કિન્તુ એક કર્મના અવાન્તર ભેદોમાંથી એક ભેદ સ્વસજ્જતીય અન્યભેદરૂપ બની શકે છે. જેમકે સાતવેદનીય અસાતવેદનીયરૂપ અને અસાતવેદનીય સાતવેદનીયરૂપ બની જઈ શકે છે. યદ્યપિ સંક્રમણ સજ્જતીય પ્રકૃતિઓમાં જ થઈ શકે છે, કિન્તુ એમાં પણ અપવાદ છે. જેમકે આયુષ્યકર્મના ચાર પ્રકારોનું પરસ્પર સંક્રમણ થતું નથી. નરકાદિનાં આયુષ્યો પૈકી જે આયુષ્ય ખાંધ્યું હોય તે તેથી

ભિન્ન ગતિના આયુષ્યરૂપે બની જઈ શકતું નથી. એ જ પ્રમાણે દર્શનમોહનીય કર્મ અને ચારિત્રમોહનીય કર્મ એકબીજામાં સંક્રમણ પામી શકતાં નથી.

(૮) ઉપશમના એટલે ઉદ્ધિત કર્મને ઉપશાંત કરવું. કર્મને-ઉદ્ધિતકર્મને ભસ્મચ્છન્ન અગ્નિની જેમ દબાવી દેવામાં આવે તે ઉપશમના છે. ઉપશમન-અવસ્થામાં ઉદય-ઉદ્દીરણા હોતાં નથી; તેમજ સંક્રમણ અને ઉદ્ભવર્તન-અપવર્તન તથા નિધત્તિ-નિકાચન હોતાં નથી. આ સર્વોપશમનાને લગતી વાત છે.

(૯) નિધત્તિ એ કર્મબન્ધનની એવી સખ્ત અવસ્થા છે કે એ ઉદ્દીરણા તેમ જ સંક્રમણની પહોંચની બહાર છે; કિંતુ ત્યાં ઉદ્ભવર્તન-અપવર્તન થઈ શકે છે.

(૧૦) નિકાચના એ કર્મબન્ધનની સખ્તમાં સખ્ત અવસ્થા છે કે જ્યાં ઉદ્દીરણા, સંક્રમણ અને ઉદ્ભવર્તન-અપવર્તન કોઈ ક્રિયા ચાલી શકતી નથી. આ નિકાચના પામેલું [નિકાચિત] કર્મ એના વખત પર ઉદયમાં આવે છે ત્યારે પ્રાયઃ અવશ્ય લોગવવું પડે છે.

[૧૩]

જીવનો દરેક જન્મ એના પૂર્વ જન્મની અપેક્ષાએ પુનર્જન્મ જ છે. એનો કોઈ જન્મ એવો ન હોય, જેની અગાઉ જન્મ ન હોય. એનાં જન્મોની (ભિન્ન ભિન્ન દેહોનાં ધારણની) પરંપરા હમેશાંથી એટલે કે અનાદિકાળથી ચાલી આવે છે એમ માનવું યુક્તિસર જણાય છે. આત્માના ભૂતકાળના કોઈ જન્મને સર્વપ્રથમ એટલે કે શરૂઆતનો જન્મ માનીએ તો એમ માનવું પડે કે આત્મા ત્યાં લગી અજન્મા હતો અને પછી એનો એ પહેલવહેલો નવો જન્મ શરૂ થયો. આમ જો માનવું પડે તો

અજન્મ એવા શુદ્ધ આત્માને પણ ક્યારેક જન્મ ધારણ કરવાનું સંભવિત બની શકે છે એમ પણ માનવું પડે, અને એમ જો માનવું પડે તો ભવિષ્યમાં મુક્તિ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ ક્યારેક પાછો જન્મપાશ વળગવાનું સંભવિત બની જાય છે, અને એથી સ્થિર અને પૂર્ણ મુક્તિનું અસ્તિત્વ ઊડી જાય છે. આત્મા કેટલાક કાળ લગી જન્મ વગરનો (દેહ ધારણ વિનાનો) રહી પાછો ક્યારેક ફરી જન્મ ધારણ કરવાનું ચાલુ કરે છે આમ માનવું બંધબેસતું નથી. દેહધારણની પરંપરા ચાલે તો અખંડ રૂપે જ ચાલે, વચમાં ક્યારે પણ દેહની કડી તૂટ્યા વગર અવિચ્છિન્ન રૂપે જ ચાલે, અને એક વાર દેહનો વળગાડ છૂટ્યો કે પછી એ હુમેશાંને માટે છૂટી જાય છે. આ પ્રમાણે માનવું સંગત દેખાય છે.

એક જ માતાપિતાનાં સંતાનોમાં અંતર માલૂમ પડે છે. એટલું જ નહિ, એકસાથે જન્મેલ યુગલમાં પણ અંતર જોવામાં આવે છે. માબાપની ઠીકઠીક દેખભાળ હોવા છતાંય તેમનાં વિદ્યા, શિક્ષણ, બુદ્ધિ, હુડાપણ, અનુભવ અને વર્તન વગેરેમાં ફરક પડી ગયેલો જોવાય છે. એ અંતરનો ખુલાસો રજવીય અને વાતાવરણની વિભિન્નતા પર જ પર્યાપ્ત નહિ થાય. પૂર્વજન્મના સંસ્કારોનું પરિણામ પણ ત્યાં સ્થાન રાખે છે એમ માનવું બંધ બેસે છે. ઐહિક કારણો અવશ્ય પોતાની કૃતિ દાખવે છે, પરંતુ એટલેથી વિચારણા અટકતી નથી. એ કારણો પણ પોતાનો હેતુ માંગે છે. એ કારણો પાછળ પણ ગૂઢ હેતુનો સંચાર હોય તેમ કલ્પના આવે છે. મૂળ કારણની શોધ માટે વર્તમાન જિંદગીના સંજોગોથી આગળ વધવું પડશે.

સંસારમાં એવા પણ માણસો જોવાય છે કે જેઓ અનીતિ, અનાચારનાં કામ કરવા છતાં ધની અને સુખી હોય છે, જ્યારે

નીતિ અને ધર્મના માર્ગ પર ચાલનારાઓમાં કેટલાક દરિદ્ર અને દુઃખી દેખાય છે. આમ થવાનું શું કારણ? “કરણી તેવું ફળ” ક્યાં? આનો ખુલાસો વર્તમાન જન્મ સાથે પૂર્વ-જન્મનું અનુસંધાન વિચારતાં આવી શકે છે. પૂર્વજન્મના કર્મસંસ્કાર અનુસાર વર્તમાન જિંદગી ઘડાય છે અને વિશેષ પરિસ્થિતિઓ ઊપજે છે; એ જ પ્રમાણે વર્તમાન જિંદગી અનુસાર ભવિષ્ય જિંદગીની નિષ્પત્તિ થાય છે. અર્થાત્ પૂર્વ-જન્મના કર્મસંસ્કારોનાં પરિણામ વર્તમાન જિંદગીમાં પ્રગટ થાય છે, અને વર્તમાન જિંદગીના કર્મસંસ્કારોનાં પરિણામ ભવિષ્ય જિંદગીમાં પ્રગટ થાય છે. એમ શું નથી બનતું કે કેટલાક બદમાશ, લૂંટારા અને ખૂની ઘોર અપરાધ કરીને એવા ગુપ્ત રહી જાય છે કે તેઓ ગુનાની સજાથી બચી જાય છે, જ્યારે બીજા નિરપરાધીઓને ગુના વગર ગુનાની ભયંકર સજા ભોગવવી પડે છે! કેટલો અન્યાય? કરણી તેવું ફળ ક્યાં? પણ એ બધી ગુંચવણ પુનર્જન્મ કે પૂર્વજન્મના સિદ્ધાંત આગળ ઉકેલાઈ જઈ શકે છે. પૂર્વજન્મવિહિત વિભિન્ન અને વિચિત્ર કર્મોનાં વિભિન્ન અને વિચિત્ર પરિણામ વર્તમાન જન્મમાં ઉપસ્થિત થાય છે.

પરંતુ આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે અનીતિ-અન્યાય, અત્યાચાર કરીને ધન ભેગું કરી તેવા ધનના બળે સાહેબી ભોગવનારને એમ ભોગવવાનો નૈતિક કે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ કશો હુક્ક પ્રાપ્ત થાય છે. એવાઓએ મોટે ભાગે પોતાનું ધન સીધી રીતે કે પરંપરાએ ગરીબો અને પારિશ્રમિક વ્યવસાય કરનારાઓ પાસેથી છેતરીને અથવા લૂંટીને-છળ યા બળથી-મેળવેલું હોય છે. આવું હોય ત્યાં કેઈ પણ સુરાજ્ય અથવા જાત્રાત સમાજ આવી પરિસ્થિતિ લાંબો વખત નિભાવી શકે

નહિ. જે નિભાવે તો પ્રથમ દોષ રાજ્યનો અને બીજો દોષ તે ઊંઘણુસી સમાજનો છે. સમાજનું અર્થોત્પાદન અને તેની ચોગ્ય વહેંચણુ થાય તે રાજ્યે અને સમાજે જોવાનું છે. કોઈ પણ ધર્મ, સમાજમાં પ્રવર્તતી આવી અંધાધુંધીને અનુમોદન આપી તેને ટકાવી શકે નહિ, તેમ જ તેવા ધનનો ધર્મપ્રભાવના કરવાના ઇરાદે ધાર્મિક ગણાતા કાર્યમાં ઉપયોગ કરવા-કરાવવાથી તેવા ધનને ન્યાયોપાર્જિત પ્રશસ્ત ધન તરીકે પ્રતિષ્ઠા આપી શકે નહિ. જે આપે તો તે ધર્મ, અનીતિ અને અનાચરણનો પોષક બની જાય. ગૃહસ્થાશ્રમીનો પહેલો સદ્ગુણ ધનોપાર્જન ન્યાયથી કરવું એ છે. ન્યાયથી કમાવું અને એમાંથી બની શકે તેટલું ધાર્મિક કાર્યમાં ખર્ચવું એ જ પ્રશસ્ત અને પુણ્યમાર્ગ છે. ધાર્મિક કાર્યમાં ખર્ચવા માટે કે ધર્મપ્રભાવના કરવાના ઇરાદે તેવાં મોટાં કાર્યો કરવા માટે સારા-નરસા કોઈ રસ્તે ધન ભેગું કરવા મંડી પડવું એ ખોટું છે, એ શ્રેયસ્કર નથી. શાસ્ત્રકારોનો એ સ્પષ્ટ ઉપદેશ છે કે ધર્મ માટે ધનની ઇચ્છા કરવી તે કરતાં તે ઇચ્છા ન કરવી એ જ વધારે સારું છે. કાઢવમાં પગ નાખી પછી ધોવો તેના કરતાં કાઢવમાં પગ નાખવો નહિ એ જ સારું છે*. સમજવું સુગમ છે કે ધાર્મિક કાર્યો ન્યાયોપાર્જિત દ્રવ્યથી

*ધર્માર્થં यस્ય વિત્તેહા વર તસ્ય નિરીહતા ।

પ્રક્ષાલનાદિ પદ્ધત્ય દૂરાદસ્પર્શનં વરમ્ ॥

(મહાભારત, વનપર્વ ૩, અધ્યાય ૨, શ્લોક ૪૯)

આ શ્લોકનું બીજું ચરણ—

“ તસ્યાનીહા ગરીયસી ”

એવું પણ મળે છે.

આચાર્ય હરિભદ્ર અને આચાર્ય હેમચંદ્રના ગ્રંથોમાં આ શ્લોક અદ્વૈયતાથી ઉદ્ધૃત કરાયેલો નજરે પડે છે. જૈન સાહિત્યમાં આ શ્લોક સારો પ્રચલિત છે.

કરાય તો ધર્મની પવિત્રતા સચવાઈ શકે. ધર્મના મહિમાને વિસ્તારવાનો એ જ સારો અને સાચો રસ્તો છે. બાહ્યાડંબર ખાતર ધર્મની પવિત્રતાને જોખમમાં નાખી શકાય નહિ. નીતિથી ધન મેળવાય અને એવું [ન્યાયપૂત] ધન ધાર્મિક કાર્યમાં વાપરવામાં આવે તો તેની અસર સમાજ અને જાહેર જનતા પર બહુ સારી થાય.

વળી બીજી વાત એ સૂચવવા યોગ્ય છે કે જે બદમાશ, લૂંટારા કે ખૂનીને રાજ્ય કે સમાજના હાથ પહોંચી શકે નહિ તેમને કર્મના અટલ કાયદા અનુસાર તેમનાં પોતાનાં દુષ્કર્મનાં ફળ મળવાનાં એ નક્કી છે, પરંતુ પરકૃત આપત્તિ માટે પોતાના કર્મવિપાકનો ટેકો મળ્યાનું માની લેવા છતાંય તે સંબંધે જે બાબતનો ઉપાય થઈ શકે તેમ હોય તે માટે યોગ્ય સઘળા ઇલાજ રાજ્યે કે સમાજે લેવા જોઈએ, એ યોગ્ય તથા ન્યાય્ય છે. અસ્તુ.

હવે મૂળ વાત પર આવીએ. ઉપર જણાવ્યું તેમ, સરખી પરિસ્થિતિમાં પોષાયેલાઓમાં પણ એકની બુદ્ધિ અને સ્મરણ-શક્તિ પ્રખર હોય છે, જ્યારે બીજાની મંદ હોય છે; તેમજ વિચાર-વર્તનમાં વિભિન્નતા હોય છે. સાધનસગવડ અને ઉદ્યમ સમાન છતાં એકને વિદ્યા કે કળા જલ્દી ચઢે છે, જ્યારે બીજો એમાં પાછળ રહે છે. સરખા અભ્યાસવાળા અને સરખી પરિસ્થિતિમાં ઊછરેલાઓમાં એકને વક્તૃત્વ, કવિત્વ કે સંગીત જેવી શક્તિ કે શક્તિઓ વરે છે, ત્યારે બીજો જન્મભર તે શક્તિથી વિરહિત રહી જાય છે, અથવા પેલાના વિકાસની સરખામણીમાં ઘણો મંદ રહી જાય છે. છ-સાત વર્ષનો બાળક પોતાની સંગીતકળાથી સહુદય જનતાને મુગ્ધ કરી મૂકે, નાનો બાળક પોતાથી કુશલ ગણિતબુદ્ધિ દાખવે, નાટક રચવા જેવું સાક્ષરત્વ

પ્રાપ્ત કરે ! આ બધું પૂર્વજન્મની સંસ્કારશક્તિના સ્ફુરણ વગર ઘટે ?

એવાં પણ અનેક ઉદાહરણો આપણી સામે મોજૂદ છે કે માતાપિતા કરતાં તેમના બાળકની યોગ્યતા બિલ્કુલ જુદા પ્રકારની હોય છે. અશિક્ષિત માળાપનો પુત્ર શિક્ષિત, વિક્ષાન્-મહાવિક્ષાન્ બને છે. આનું કારણ કેવળ આસપાસની પરિસ્થિતિમાં જ પર્યાપ્ત નહિ થાય. જો એમ કહેવામાં આવે કે આ પરિણામ બાળકના અદ્ભૂત જ્ઞાનતંતુઓનું છે, તો એ પ્રશ્ન થાય કે બાળકનો દેહ તો માતાપિતાનાં શુક્રશોણિતથી બનેલો છે, પછી તેમનામાં (માળાપમાં) અવિદ્યમાન એવા જ્ઞાનતંતુઓ બાળકના મસ્તિષ્કમાં આવ્યા ક્યાંથી ? કવચિત્ કવચિત્ માતાપિતાના જેવી જ્ઞાનશક્તિ બાળકના દેખવામાં આવે છે ખરી, પણ ત્યારે એ પ્રશ્ન થાય કે એવો સુયોગ મળ્યો શી રીતે ? અને એનું શું કારણ કે કોઈ માળાપની યોગ્યતા ઘણી ઊંચી કક્ષાની હોય છે, અને એમનો બાળક એમના અનેક પ્રયત્નો હોતાંય સાધારણ બુદ્ધિનો કે ગમાર રહી જાય છે.

આવા અનેક ઉદાહરણો વિચાર માંગે છે.

સાવધાનીથી ચાલનાર માણસના માથા પર ઉપરથી ઓચિંતું નળિયું, ઈંટ કે પથરો પડ્યો અને એથી એને ગભીર ઇજા થઈ, એ તકલીફ આવી પડવામાં એ માણસનો કંઈ વાંક ? નહિ જ. વાંક વગર તકલીફ શું કામ ? એક માણસે ખોટી રીતે વહેમાઈ ઉશ્કેરાઈ બીજા માણસના પેટમાં શસ્ત્ર હુલાવી દીધું અને એથી એનું મરણ નીપજ્યું, એમાં એ મરનારનો કંઈ જ વાંક ? વસ્તુતઃ એ મરનારને બલો તથા નિર્દોષ માનીએ તો આ પ્રાણાપહારક પ્રહારનો ભોગ એને શું કામ થવું પડે ?

પણ પૂર્વકર્મનું અનુસન્ધાન વિચારમાં લેતાં આવી બાબતોના ખુલાસા થઈ શકે છે.

ગર્ભના આરંભથી લઈ જન્મ સુધી બાળકને જે કષ્ટ લોગવવાં પડે છે તે બધાં બાળકની કૃતિનાં પરિણામ છે. યા તેનાં માતાપિતાની કૃતિઓનાં પરિણામ છે? એ કષ્ટોને બાળકની આ જન્મની કૃતિનાં પરિણામ કહી શકાય તેમ નથી, કેમકે એણે ગર્ભાવસ્થામાં તો સારું-ખુરું કંઈ પણ કામ કર્યું નથી. અને જો માતાપિતાની કૃતિઓનાં પરિણામ કહેવામાં આવે તો તે પણ યુક્ત નથી, કેમકે માતા-પિતા સારું યા ખરાબ કામ કરે એનું પરિણામ વિના કારણ બાળકને કેમ લોગવવું પડે? અને બાળક જે કંઈ સુખ-દુઃખ લોગવે છે તે એમ જ-વિના કારણ-લોગવે છે એમ તો માની શકાય જ નહિ કેમકે કારણ વિના કાર્યનું થવું કે હોવું અસંભવ છે.

આ બધાં ઉદાહરણો પરથી માલૂમ પડી શકે છે કે આ જન્મમાં જોવામાં આવતી બહુવિધ વિલક્ષણતાઓનું મૂળ માત્ર વર્તમાન જન્મમાં નથી; ન એ કેવળ મા-બાપના સંસ્કારનું જ પરિણામ છે, તેમજ ન કેવળ પરિસ્થિતિનું જ. માટે આત્માનું અસ્તિત્વ ગર્ભારંભના સમયની અગાઉ પણ હતું એમ માનવું યોગ્ય જણાય છે. તે જ પૂર્વજન્મ. એ જન્મમાં ઇચ્છા-પ્રવૃત્તિ દ્વારા જે કર્મસંસ્કાર સંચિત થયા હોય તેમના આધાર પર વર્તમાન જન્મ અને તદ્દગત વિશેષતાઓના ખુલાસા થઈ શકે છે. જે યુક્તિથી અગાઉનો એક જન્મ સિદ્ધ થયો, તે જ યુક્તિના બળે તેની અગાઉનો, અને તેની અગાઉનો એમ અનેક [અનંત] જન્મો સાબિત થઈ જઈ શકે છે. અને એ જ પ્રમાણે આત્માનો [મોહાવૃત્ત આત્માનો] ભાવી જન્મ પણ સિદ્ધ થાય છે.

જન્મતાંની સાથે જ અશિક્ષિત બાળક સ્તનપાનમાં સ્વયં

પ્રવૃત્ત થાય છે એ ઉપરથી પણ પૂર્વજન્મીય ચૈતન્યની અનુવૃત્તિનું અનુમાન શક્ય બતાવવામાં આવે છે.

પૂર્વજન્મ હોય તો તે યાદ કેમ ન આવે ? એમ પ્રશ્ન થાય પણ વર્તમાન જિંદગીમાં જ બની ગયેલી બાબતો બધી યાદ આવે છે ? નહિ, ઘણી ઘણી વિસ્મૃતિમાં અવરાઈ જાય છે, અવરાયેલી રહે છે, તો પૂર્વજન્મની કયાં વાત કરવી ? જન્મકાન્તિ, શરીરકાન્તિ, ઇન્દ્રિયકાન્તિ—આમ આખી જિંદગીનો ધરમૂળમાં જ આખો પલટો થાય, ત્યાં પછી પૂર્વજન્મની યાદ કેવી ? છતાં કોઈ કોઈ મહાનુભાવને આજે પણ પૂર્વજન્મનાં સ્મરણ થાય છે એવા દાખલા બહાર આવેલા છે. એ બાબતની વિગત હિન્દની પ્રતિષ્ઠિત પત્રિકાઓમાં પ્રકટ પણ થયેલી છે. જાતિસ્મરણની એ ઘટનાઓ માણસને પુનર્જન્મ વિષે વિચાર કરતો કરી મૂકે તેમ છે.

માણસનાં કૃત્યોની જવાબદારી પુનર્જન્મથી જળવાય છે. સુજન મહાનુભાવને પણ ક્યારેક ઘોર આપત્તિ આવે છે અને અપરાધ વિના રાજદંડ ભોગવવો પડે છે, પરંતુ તે વખતે તેની માનસિક શાંતિમાં પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત બહુ ઉપકારક થાય છે. વર્તમાન જિંદગીની સત્કૃતિઓનું અનુસંધાન આગળ ન હોય તો મનુષ્ય હતાશ થઈ જાય; આફતના વખતમાં તેની ચારે બાજુ અંધકાર ફરી વળે.

આપણા (મનુષ્ય) જીવનમાં “ અકસ્માત્ ” ઘટનાઓ કંઈ ઓછી નથી બનતી. એ અકસ્માત્ [અ-કસ્માત્] (કોઈ સચેતનના બુદ્ધિપૂર્વક પ્રયત્નનો સંબંધ ન હોવાથી) ભલે કહેવાય. પણ નિમૂંલ તો કેમ હોઈ શકે ? તેની પાછળ મૂળ તો હોવું જોઈએ. અકસ્માત્ પણ કસ્માત્ ? કોનાથી—શાથી ?

એની દુર્ગમ શોધનો વિચાર કરતાં અદૃષ્ટના (કર્મના) નિયમ સુધી પહોંચી જવું પડે છે.

સંસારમાં કોઈ માણસ એમ વિચાર કરે કે—

આત્મા વગેરે કંઈ નથી. જેટલા દિવસો હું આ જિંદગીમાં મોજશોખ કરું એટલા જ દિવસો મારા છે. આ જિંદગીની સમાપ્તિ પછી આ દેહ પાંચ ભૂતોમાં મળી જશે અને ‘હું’ જેવો કંઈ બ્યવહાર નહિ રહે. તો પછી હું જીવદયા કરું કે જીવહિંસા કરું, સાચું બોલું કે જૂઠું બોલું, સંયમિત રહું કે ઉચ્છૃંખલ રહું, અથવા મનમાં આવે તેમ કરું તો તેમાં હરકત જેવું શું છે? કારણ કે મારા કરેલ કર્મોનો મને ફંડ કે પુરસ્કાર આપનાર કોઈ છે જ નહિ.

પરંતુ આવો વિચાર કે ખ્યાલ એકદમ ભ્રમપૂર્ણ છે. આ જિંદગીમાં કોઈ અનીતિ, અનાચાર, લૂંટફાટ, મારફાડ કે ખુનામરકી કરી ધનવાન થાય અને મૌજથી ફરે, પણ એનાં એ દુષ્કૃત્યોની જવાબદારી એના પરથી ઊડી જતી નથી. સજ્જનોની દુઃખી હાલત અને દુર્જનોની સુખી હાલત પાછળ ઐહિક પરિસ્થિતિ ઉપરાંત કોઈ ‘અદૃષ્ટ’ કારણ ન હોય અને એ હાલતનો હિસાબ અહીં ને અહીં પૂરો થઈ જાય, એનું અનુસંધાન આગળ ન ચાલે તો આધ્યાત્મિક જગતમાં કે સૃષ્ટિઅવસ્થામાં એ એાછું અંધેર નહિ ગણાય.

કર્મનો નિયમ એક એવું ચોક્કસ અને ન્યાય્ય વિશ્વશાસન છે કે પ્રાણીમાત્રના કાર્યને યોગ્ય જવાબ આપે છે. માટે જ મનુષ્ય—સમાજને સારો બનાવવામાં કર્મવાદનું શાસન, જે પુનર્જન્મવાદનો સ્રષ્ટા છે, અત્યંત ઉપયોગી છે. એ(શાસન)નું એકમાત્ર તાત્પર્ય ખુરાં કામ છોડી સારાં કાર્ય કરવાં એમાં જ

રહેલું છે, જેના પરિણામે ઉત્તરોત્તર વિકાસ સાધી પૂર્ણતાએ પહોંચી શકાય.

જન્માંતરવાદના સિદ્ધાંતથી પરોપકારભાવના પુષ્ટ થાય છે અને કર્તવ્યપાલનમાં તત્પરતા આવે છે. પરોપકાર કે કર્તવ્યપાલનમાં લૌકિક ફળ પ્રત્યક્ષ છે, છતાં જિંદગીનાં દુઃખોનો અંત ન આવે તો એથી જન્માંતરવાદી હતાશ થતો નથી. આગામી જન્મની શ્રદ્ધા તેને કર્તવ્યમાર્ગ પર સ્થિર રાખે છે. તે સમજે છે કે ‘કર્તવ્યપાલન કદિ નિષ્ફલ ન જાય; વર્તમાન જન્મમાં નહિ, તો આગામી જન્મમાં તેનાં ફળ મળશે.’ આમ પરલોકના શ્રેષ્ઠ લાભની ભાવનાથી માણસ સત્કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહે છે. તેને મૃત્યુનો ભય પણ નથી રહેતો. કેમકે આત્માને નિત્ય યા અમર સમજનાર માણસ મૃત્યુને દેહપલટા સિવાય બીજું કશું જ સમજતો નથી. મૃત્યુને તે એક કોટ ઉતારી બીજો કોઈ પહેર્યા જેવું માને છે અને સત્કર્મશાલીને માટે તે પ્રગતિમાર્ગનું દ્વાર બને છે એમ તે સમજે છે. આમ મૃત્યુનો ભય જિતવાથી અને જીવનપ્રવાહ નિરંતર અખંડપણે વહેતો અનંત અને સદા સત્ છે એમ સમજવાથી જીવનને ઉત્તરોત્તર વધુ વિકસિત બનાવવાની વિવેકસુલભ ભાવનાના યોગે તેની કર્તવ્યનિષ્ઠા બલવતી બને છે. આત્માની નિત્યતા સમજનાર એમ સમજે છે કે ‘બીજાનું બુદ્ધિ કરવું તે પોતાનું બુદ્ધિ કરવા જેવું છે. વેરથી વેર વધે છે અને કરેલા કર્મોના બંધો અનેક જન્માંતરો સુધી પણ જીવ સાથે લાગ્યા રહી પોતાનાં ફળ ક્યારેક લાંબા વખત સુધી પણ અખાડ્યા કરે છે.’ આ પ્રમાણે સમજનાર આત્મવાદી માણસ બધા આત્માઓને પોતાના આત્મા સરખા સમજી બધાઓ સાથે મૈત્રી અનુભવે છે. મૈત્રીના અજ-

વાળામાં તેની રાગ-દ્વેષની વાસના ઓછી થતી જાય છે. આ રીતે તેનો સમભાવ પોષાય છે અને તેનો વિશ્વપ્રેમ વિકસતો જાય છે. દેશ, જાતિ, વર્ણ કે સમ્પ્રદાયના ભેદો વચ્ચે પણ તેનું દષ્ટિસામ્ય (દષ્ટિમાં સમભાવ) અબાધિત રહે છે. તે સમજે છે કે ‘મર્યા પછી આગામી જન્મમાં હું કયાં, કઈ ભૂમિ પર, કયા વર્ણમાં, કઈ જાતિમાં, કયા સમ્પ્રદાયમાં, કયા વર્ગમાં અને કઈ સ્થિતિમાં પેદા થઈશ તેનું શું કહી શકાય? માટે કોઈ દેશ, જાતિ, વર્ણ કે સમ્પ્રદાયના તેમજ ગરીબ કે ઊતરતી પંક્તિના ગણાતા માણસ સાથે અસહભાવ રાખવો, તેને હલકો કે હલકી નજરથી જોવો, મદ-અભિમાન કે દ્વેષ કરવો વાજબી નથી.’ આમ આત્મવાદના સિદ્ધાંતથી નિષ્પન્ન થતા ઉચ્ચ દષ્ટિસંસ્કારના પરિણામે આત્મવાદી કે પરલોકવાદી સજ્જન કોઈ પ્રાણી સાથે વિષમભાવ ન રાખતાં ‘પણ્ડિતાઃ સમર્દશિનઃ’ના મહાન્ વાક્યાર્થને પોતાના જીવનનું ધ્યેય બનાવે છે અને એમ કરી પરહિતના સાધન સાથે પોતાના આત્મહિતના સાધનને વાળી નાખવાના કાર્યમાં યત્નશીલ બને છે.

અનેક તાર્કિક મનષ્યો ઈશ્વર અને આત્માના અસ્તિત્વ વિષે સંદેહ ધરાવતા હોય છે, પણ જ્યારે તેમના ઉપર કપરી આકૃત આવે છે અથવા તેઓ દારુણ વ્યાધિના શિકાર બને છે, ત્યારે તેમના હૃદયનો તાર્કિક જોશ બધો નરમ પડી જાય છે અને તેમનું મન ઈશ્વરને (કોઈ અકળ અલખ ચેતનશક્તિને) સંભારવામાં મશગુલ બને છે. તેઓ તેના તરફ ઝુકે છે, તેને સ્મરે છે અને તેની આગળ પોતાની દુર્બલતા, અસહાયતા અને પાપપરાયણતા વારંવાર પ્રકટ કરી પોતાની સમ્પૂર્ણ દીનતા જાહેર કરે છે, અને આતુર હૃદયના ભક્તિપૂર્ણ ભાવથી તેનું શરણ માગે છે. માણસની માનસિક કટરતા ગમે તેટલી

પ્રબલ હોય, પણ દુઃખના વખતમાં તેમાં જરૂર ફેર પડે છે; કઠોર વિપત્તિના વખતે તેનું ઉછાંછળાપણું બધું હુવા થઈ જાય છે. તેમાં વળી મરણની નોખત ! એ તો ગંભીરમાં ગંભીર પરિસ્થિતિ. એ વખતે તો કટ્ટરમાં કટ્ટર નાસ્તિક પણ ગળગળો બની જાય છે, એની નાસ્તિકતા ગળી જાય છે, અને દુઃખના પંજામાંથી છૂટવા માટે કેને વીનવવો, કેનું શરણ લેવું એની શોધમાં એની આંખ ઘૂમવા લાગે છે.

આત્મા, પુનર્જન્મ અને પરમાત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં ન આવે, પુણ્ય-પાપને કલ્પનાસમ્ભૂત મિથ્યા સમજવામાં આવે તો આધ્યાત્મિક જગતમાં યા સૃષ્ટિવ્યવસ્થામાં જીવન-ગતિના એક શ્રેષ્ઠ આધારથી વંચિત થવું પડે છે. સાર્ત્તિક ઉત્કર્ષનો યાત્રી પોતાની અનુભૂતિને ઉદ્દ્યોધતાં કહે છે કે એવો વિચાર કરતાંની સાથે જ કે “આત્મા નથી, ભગવાન નથી,” હૃદયની તમામ પ્રસન્નતા લૂંટાઈ જાય છે અને નૈરાશ્યનું ઘોર વાદળ તેના પર ફરી વળે છે.

આત્મા, કર્મ (પુણ્ય-પાપ), પુનર્જન્મ, મોક્ષ અને પરમાત્મા એ પંચક એવું છે કે એકને માનતાં બાકીનાં બીજાં બધાંય એની સાથે આવી જાય છે; અર્થાત્ એકને સ્વીકારતાં પાંચે સ્વીકારાઈ જાય છે અને એકને સ્વીકૃત ન કરતાં પાંચે અસ્વીકૃત થઈ જાય છે. આત્માનો સ્વીકાર થયો કે પુનર્જન્મનો સ્વીકાર થઈ જ ગયો. અતએવ પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મ પણ સાથે જ આવી ગયાં. આત્માની પૂર્ણ શુદ્ધિ એ જ મોક્ષ, એટલે મોક્ષનો સ્વીકાર પણ આત્માની સાથે જ આવી જાય, અને મોક્ષ એ જ ઈશ્વરતત્ત્વ, અર્થાત્ પરમ શુદ્ધ મુક્ત આત્મા એ જ પરમાત્મા અને એ જ ઈશ્વર, એટલે ઈશ્વરવાદ પણ આત્મવાદમાં જ આવી જાય છે.

ઈશ્વરસિદ્ધિ માટે લાંબા પારાયણની જરૂર નથી. થોડામાં જ સમજી શકાય તેમ છે કે જેમ જગત્માં મલિન દર્પણની હયાતી છે, તેમ શુદ્ધ દર્પણની પણ હયાતી છે, અથવા જેમ મલિન સુવર્ણની હયાતી છે, તેમ શુદ્ધ સુવર્ણની પણ હયાતી છે; આ પ્રમાણે, અશુદ્ધ આત્માની હયાતી છે, તે શુદ્ધ (પૂર્ણ-શુદ્ધ) આત્માની વિદ્યમાનતા પણ ન્યાયઘટિત છે. મલિન દર્પણ ઉપરથી શુદ્ધ દર્પણનું અથવા મલિન સુવર્ણ ઉપરથી શુદ્ધ સુવર્ણનું અસ્તિત્વ પણ ખ્યાલમાં આવે છે, (અને વધુમાં સગી નજરે જોઈ શકાય છે), તેમ અશુદ્ધ આત્મા પરથી શુદ્ધ (પૂર્ણ-શુદ્ધ) આત્માનું અસ્તિત્વ હોવાની વાત પણ ખ્યાલમાં ઊતરી શકે છે. અશુદ્ધ વસ્તુ શુદ્ધ બની શકે છે, તેમ અશુદ્ધ આત્મા શુદ્ધ બની શકે છે. જીવોની અંશતઃ શુદ્ધિ જોવાય છે, તે પૂર્ણશુદ્ધિ પણ સંભવિત છે; અને જ્યાં એ સધાઈ છે તે જ પરમાત્મા છે; અને જે એ સાધશે તે પરમાત્મા થશે. પરમાત્મ-પદની પ્રાપ્તિ એ જ ઈશ્વરત્વનું પ્રકટીકરણ, એ જ ઈશ્વરપદ.

(૧૪)

આ જગત્ કોઈ વખતે નવું બન્યું એમ નથી, તે હમેશાંથી છે. હા, એમાં પરિવર્તન થયા કરે છે. અનેક પરિવર્તન એવાં હોય છે કે જેમના હોવામાં માણસ વગેરે પ્રાણીવર્ગના પ્રયત્નનો યોગ હોય છે, અને અનેક પરિવર્તન એવાં હોય છે કે જેમાં કોઈના પ્રયત્નની અપેક્ષા રહેતી નથી. તે જડ તત્ત્વોના તરહ તરહના સંયોગોથી, કુદરતી પ્રયોગોથી બનતાં રહે છે. દાખલા તરીકે, માટી, પથ્થર વગેરે પદાર્થોના એકઠા થવાથી નાના-મોટા ટેકરા થા પહાડનું બની જવું; અહીં તહીંના જલ-પ્રવાહોના મળવાથી એમનું નદીરૂપે વહેવું; વનનાં વન વનરૂપિ-રાજથી હરિયાળાં બનવાં; વરાળનું પાણીરૂપે વરસવું અને ફરી પાછું પાણીનું વરાળરૂપે બની જવું વગેરે વગેરે.

એ વાત સારી પેઠે કહેવામાં આવી છે કે ‘કર્મ’ જડ છતાં જીવના-ચેતનના વિશિષ્ટ સંસર્ગથી એનામાં એવી શક્તિ પેદા થાય છે, જેથી તે પોતાના સારા-ખરા વિપાકો નિશ્ચય સમય પર જીવ પર પ્રગટ કરે છે. જીવ માત્ર ચેતન છે અને એ ચેતનના સંબંધ વગર જડ કર્મ ફક્ત દેવામાં સમર્થ નથી. ચેતન જેવાં કર્મ કરે છે તેમનુસાર તેની તેવી બુદ્ધિ થાય છે. જેથી ખુરાં કર્મનાં ખુરાં ફળની ઈચ્છા ન હોવા છતાં એ એવું કામ કરી બેસે છે, જેથી તેને પોતાના તે કર્મના અનુસાર ફળ મળી જાય છે. કર્મ કરવું એક વાત છે અને ફળ ન આહવું બીજી વાત છે. કરેલ કર્મનું ફળ ન આહવા માત્રથી મળતું અટકી જતું નથી. સામગ્રી એકઠી થઈ કે કાર્ય આપો-આપ થવા લાગે છે. દાખલા તરીકે, એક માણસ તાપમાં ફરે છે. ગરમ ચીજ ખાય છે અને એમ આહ કે મને તરસ ન લાગે, તો શું તરસ લાગ્યા વગર રહે ખરી? તાત્પર્ય એ છે કે જીવના અધ્યવસાય પ્રમાણે વિચિત્રદ્રવ્યયોગાત્મક ‘સંસ્કાર’ તેનામાં પડી જાય છે, જેને કર્મબંધ કહેવામાં આવે છે, જે ચેતન જીવના સંજો બળ પામેલ હોઈ પોતાનાં ફળ જીવ પર પ્રગટ કરે છે. આમ કર્મથી પ્રેરાઈ જીવ કર્મના ફળ ભોગવે છે. આ પ્રમાણે કર્મવાદી જૈનોનું મન્તવ્ય હોવાથી તેમને જીવને તેનાં કર્મોનાં ફળ* ભોગવાવવામાં ઈશ્વર-પ્રેરણા માનવાની જરૂર

* ન કતૃત્વ ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃષ્ટિ પ્રભુ ।

ન કર્મફલસયોગ સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥

[ભગવદ્ગીતા, ૫ અધ્યાય, ૧૪ મો શ્લોક]

અર્થાત્ ઈશ્વર લોકોનું કર્તાપણું કરતો નથી, લોકોને કર્મો કરાવતો નથી અથવા જીવોનાં કર્મો સર્જતો નથી, તેમ જ જીવોનાં કર્મો સાથે ફળ જોડતો નથી, એટલે કે જીવોનાં કર્મોને ફળ દેવા પ્રેરતો નથી. અથવા

રહેતી નથી. સાંખ્યેા અને મીમાંસકેા પણ ઈશ્વરની પ્રેરકતામાં માનતા નથી. શ્રમણસંસ્કૃતિ તો એ નથી જ માનતી.

મન-વચન-કાયાનાં શુભાશુભ કાર્યોથી શુભાશુભ કર્મો ઉપા-
જિત થાય છે એ કર્મના સામાન્ય અને જાણીતા નિયમને ધ્યાનમાં
રાખી માણસ જે પોતે સારાં કાર્ય કરે, કરાવે અને સારા કાર્યનો
અનુભોદક બને તો પોતાનું ભાવી સારુ અને સુખાકારી બનાવી
શકે છે. એથી ઊલટું, બીજાની નિંદા કરનાર, કડવી-કર
મશ્કરી કરનાર, કડવા-બીભત્સ શખ્દો બોલનાર જૂઠું+બોલનાર,
માણસ પોતાના એ વાણી-પાપના પરિણામે મૂંગો-ગૂંગો થાય
છે. મનશક્તિનો દુરુપયોગ કરનાર ગાંડપણ વહોરી લે છે.
હાથનો દુરુપયોગ કરનાર હૂંઠો થાય છે. પગનો દુરુપયોગ

જીવોને તેમના કર્મોનાં ફળ પોતે આપતો નથી, કિંતુ એ સ્વ-ભાવથી
પ્રવર્તે છે. સ્વ+ભાવથી, એટલે કે પોતાની જ્ઞતિથી કે પોતાની પ્રકૃતિથી.
અર્થાત્ જીવની જ્ઞતિથી કે જીવ અને કર્મની પ્રકૃતિથી.

+ મન્મનત્વં કાહલત્વં મુખરોગિતામ્ ।

લોકસાત્કપલ કન્યાલીકાચસત્યમુત્સૃજેત્ ॥૫૩॥

(હેમચન્દ્ર, યોગશાસ્ત્ર, ૨જો પ્રકાશ)

અર્થાત્-મૃષાવાદના વિષમ પાપે મૂંગાપણું, ગૂંગાપણું અને મુખના
રોગ પ્રાપ્ત થાય છે.

મૂકા જઙ્ગાશ્ચ ચિકલા વામૂહીના વામજુગુપ્સિતાઃ ।

પૂતિમન્ધમુલાશ્ચૈવ જાયન્તેऽનૂતમાવિણઃ ॥

[ઉપલા શ્લોકની જ્ઞતિમાં હેમચન્દ્રે ઉદ્ધૃત]

કરનાર લૂલો-લંગડો થાય છે. વ્યભિચારી નપુંસકX થાય છે. માટે સર્વાંગ-સુખી થવા ઇચ્છનારે મનસા-વાચા-કર્મણા સત્કાર્ય કરતા રહેવાની જરૂર છે.

દાનથી કીર્તિની કામના હોય તો તે દાનની મજા ભડી જાય છે. જનતા જાહેર ઉપયોગ માટે પોતાનો અંગલો આપી દેનાર એ અંગલા પર ખાસ પોતાની નામના માટે પોતાના નામની તખ્તી નાંખાવે તો એ કીર્તિ-મોહના પરિણામે એવું બને કે એ દાતાર માણસ પછીના કોઈ જન્મમાં અંગલાવાળા કોઈ ધનીને ત્યાં જન્મે, પણ કામકાજનો ચિંતામય ભાર એના મન ઉપર એટલો બધો રહે કે એને એ અંગલામાં રહેવાનો આનંદ મળી શકે નહિ.

માણસ ક્યારેક, નિરપરાધ છતાં ભયંકર આપત્તિમાં ફસાઈ જાય છે, પણ વાળેવાળ બચી જાય છે. એનું કારણ એ છે કે જે જાતનો ગુનો જે માણસે આ જન્મમાં કે પૂર્વજન્મમાં કરેલો જ નથી તેની સજા તેની પાસે ભોગવાવવા કોઈ પણ, કોઈ સરકાર પણ, શક્તિમાન નથી. કેમકે કર્મનો સમર્થ નિયમ તેનું રક્ષણ કરે છે.

જ્યારે કોઈ માણસને તેણે નહિ કરેલા ગુના માટે ગુનેગાર ઠરાવવામાં આવે છે અને તેને સજા પણ થાય છે, ત્યારે આવી સજાનું કારણ એ હોઈ શકે કે તે માણસે તેવા પ્રકારનો ગુનો

×નપુંસકત્વં તિર્યક્ત્વં દૌર્ભાગ્યં ચ ભવે ભવે ।

ભવેન્નરાણાં સ્ત્રીણાં ચાન્યકાન્તાઽસત્ત્વેતસામ્ ॥૧૦૩॥

(હેમચન્દ્ર, યોગશાસ્ત્ર, ૨જો પ્રકાશ)

અર્થાત્-વ્યાભિચારના પાપે ભવાન્તરમાં નપુંસકત્વ, તિર્યગ્યોનિમાં જન્મ અને દૌર્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

આ જન્મમાં અગાઉ ક્યારેક યા ગતજન્મમાં કરેલો, પણ તેણે યુક્તિપ્રયુક્તિથી તે વખતે છુપાવેલો, કિન્તુ કર્મના નિયમે તો તેની નોંધ લીધેલી, એટલે તે (કર્મ) મોડું પણ અને વળી આ રીતે પોતાનું ક્ષણ તેને ભોગવાવવા ખડું થયું.

કર્મનો નિયમ એ ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાનો [ક્રિયાની પ્રતિક્રિયાનો] નિયમ છે. તમે બીજાને કરેલો અન્યાય કોઈ ને કોઈ દ્વારા તમને પાછો મળી જાય છે. સારી ક્રિયાનું સારું અને ખરાબ ક્રિયાનું ખરાબ પરિણામ અચૂક છે.

હિંસક, દગાબાજ, પાપી, અધર્મી માણસ સુખી દેખાય અને સારો ધર્મી માણસ દુઃખી દેખાય એવું જે બને છે તે વિષેના ખુલાસામાં આપણે સમજવું જોઈએ કે એક માણસની પાસે અગાઉના ઉપાર્જિત-સંઘરેલા ઘઉં પડ્યા છે, એથી એ, હાલ વર્તમાનમાં કોદરા વાવી રહ્યો છે છતાં, હાલ વર્તમાનમાં પૂર્વોપાર્જિત ઘઉંનો ઉપભોગ કરી શકે છે; પણ પછી (ઘઉં ખલાસ થતાં), વર્તમાનમાં વાવેલ કોદરા જ એના નસીબમાં આવવાના. આ પ્રમાણે આજનો પાપાચરણી માણસ પણ પૂર્વના વિચિત્ર પુણ્ય-કર્મથી ઉપાર્જિત ધન કે સુખસગવડ વર્તમાનમાં ભોગવી શકે; પણ પછી (એ ભોગવટાનો વખત પૂરો થયા બાદ), એનાં વર્તમાનનાં પાપાચરણ માઠાં ક્ષણ સાથે એની સામે ખડાં થવાનાં. એવી જ રીતે, બીજા કોઈ માણસ પાસે અગાઉના ઉપાર્જિત-સંગૃહીત કોદરા પડ્યા છે, એથી એ, હાલ વર્તમાનમાં ઘઉં વાવી રહ્યો છે છતાં, હાલ વર્તમાનમાં કોદરાથી ગુજરો કરે છે; પણ પછી (કોદરા ખલાસ થતાં), વર્તમાનમાં વાવેલા ઘઉં એને મળવાના. આ પ્રમાણે આજનો પુણ્યાચરણી માણસ પણ પૂર્વનાં દુષ્કૃતથી ઉપાર્જિત દુઃખ વર્તમાનમાં ભોગવે એમ બને, પણ એનો એ

કઠિન કાળ પૂરો થતાં એનાં વર્તમાનનાં પુણ્યાચરણ મીઠાં ફળ સાથે એની આગળ ઉપસ્થિત થવાનાં.

માણસનું વર્તમાન જીવન પુણ્યાચરણી કે પાપાચરણી હોય, પણ પૂર્વની એની ખેડનાં ફળ એને મળ્યા વગર કેમ રહે ?

વર્તમાન જીવન પુણ્યાચરણી હોય અને પૂર્વની ખુરી ખેડનાં મીઠાં ફળ એની સાથે જોડાય ત્યારે, તેમ જ વર્તમાન જીવન પાપાચરણી હોય અને પૂર્વની કોઈ સારી ખેડનાં મીઠાં ફળ એની સાથે જોડાય ત્યારે સાધારણ જનતાને એ આશ્ચર્યરૂપ લાગે છે, પણ એમાં આશ્ચર્ય જેવું કશુંય નથી. કર્મનો નિયમ અટલ અને વ્યવસ્થિત છે. સારાનું સારું અને ખુરાનું ખુરું એ એનું અબાધિત શાસન છે, એ કુદરતી નિયમ છે; એ ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાનો સ્વાભાવિક નિયમ છે.

અમુક સંજોગ કે અમુક પરિસ્થિતિને અમુક પરિણામ અનુસરે જ અને તેમાં અન્યથા થાય જ નહિ એનું નામ કુદરતી નિયમ. સંજોગ કે પરિસ્થિતિ જેવાં હોય તેવું જ પરિણામ નીપજે એનું નામ કુદરતી નિયમ. એ નિયમ આપણને અમુક કરવાની કે ન કરવાની આજ્ઞા કરતો નથી, પણ અમુક પરિણામ જોઈતું હોય તો અમુક કાર્ય કરો એમ કહે છે, ઘઉં વાવવાથી ઘઉં લણાય છે અને કાંટા વાવવાથી કાંટા મળે છે એમ કુદરત આપણને કહે છે. પરંતુ એ જોમાંથી શું વાવવું તે બાબતમાં કુદરત આપણને હુકમ કરી શકતી નથી. આપણને પસંદ હોય તે વાવીએ. કેમકે પસંદગી કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય કુદરતે આપણને પ્રથમથી જ આપ્યું છે. પણ વાવ્યા પછી એકને બદલે બીજું મળે એ આશા રાખવી વ્યર્થ છે. કેમ કે કુદરતી નિયમ અટલ છે. ઘઉં વાવ્યા હોય તો ઘઉં

અને કાંટા વાળ્યા હોય તો કાંટા મળે, એમાં બીજી વાત થાય જ નહિ. આ પ્રમાણે સત્કૃત્યનાં સુખ-શાન્તિ, અભ્યુદય, વિકાસ એવાં સારાં ફળ મળે છે, અને દુષ્કૃત્યનાં અશાન્તિ, દુઃખ, અવનતિ, પરાભવ, શોક-સંતાપ એવાં માઠાં ફળ મળે છે. કર્મનો આ અચલ સ્થિર નિયમ છે. પોષક, હાનિકારક કે પ્રાણહારક જેવાં ખાનપાન લઇએ તેવી અસર લેનારને થાય, તેમ જે પ્રકારનું વર્તન કરીએ તે પ્રકારની સૂક્ષ્મ અસર જરૂર નીપજવી જોઇએ.

જે માણસ પોતાનાં બાળકો પ્રત્યે બેપરવાહ રહે છે તે ભવિષ્ય માટે વાંઝિયાપણાનું કર્મ વહોરી લે છે. જે પોતાને મળેલ ધનનો વગર વિચાર્યે અને ઉડાઉપણે પુરુષયોગ કરે છે તે ભવિષ્યને માટે ગરીબીને આમંત્રે છે. જે સ્ત્રી-પુરુષ પોતાના પતિ કે પત્નીના પ્રેમની અવગણના કરે છે તે ભવિષ્ય માટે વૈધવ્ય કે વૈધુર્યનાં બી વાવે છે. જે માણસ પોતાને મળેલી સત્તાનો દુરુપયોગ કરે છે તે ભવિષ્યની તાબેદારીની તૈયારી કરે છે. જે માણસ પોતાની કુરસદનો દુરુપયોગ કરે છે તે ભવિષ્ય માટે સંકડામણુભરેલું જીવન સજે છે. જે પોતાને મળેલી તકો અને સાધનોનો સદુપયોગ કરે છે તેને ભવિષ્યમાં વધારે સારી તકો અને વધારે સારાં સાધનો મળે છે. જે પોતાનાં સાધનો અને સંજોગોના પ્રમાણમાં બનતી લોકસેવા કરે છે તેને ભવિષ્યમાં વધારે સારાં સાધનો અને વધારે અનુકૂલ સંજોગો પ્રાપ્ત થાય છે. જે પોતાને મળેલી સત્તાનો સદુપયોગ કરે છે તે ભવિષ્યમાં વધારે મોટી સત્તા પ્રાપ્ત કરે છે. જે અદેખાઈ રાખ્યા વગર અને માલિકી હુકમ કે કોઈ પણ પ્રકારની શરત વગર બીજાને ચાહે છે તે ભવિષ્યમાં ઘણા લોકોનો પ્રેમપાત્ર બને છે. જે પોતાના ધનનો ઉપયોગ જનતાની ગરીબી ઓછી

કરવામાં કરે છે તે ભવિષ્યમાં સેવાભાવી ધનાઢ્ય થાય છે. અપ્રામાણિકપણે ચાલનાર, કાવાદાવાથી, વિશ્વાસઘાતથી, બીજાની આંતરડી કકળાવીને પૈસા મેળવનાર માણસ ભવિષ્યની પાયમાલી વહોરી લે છે. પોતાને જ ખાતર જીવનાર માણસનો ભવિષ્યમાં સહુ કોઈ ત્યાગ કરે છે. સારાંશ એ છે કે મળેલ તકે અને સાધનોનો દુરુપયોગ ન થાય અને તેનો સદુપયોગ જ થાય તેવી સાવધાનતા હમેશાં દરેક સમજીએ રાખવી જોઈએ-સ્વ-પરના હિત માટે, ઇહલોક-પરલોકના સુખ માટે.

જેમ વ્યક્તિગત કર્મોમાંથી કુટુંબ-કુટુંબ વચ્ચેનાં સારાં-માઠાં કૌટુંબિક કર્મ શરૂ થાય છે, તેમ જ્યારે એક ગામ પોતાની આસપાસનાં ગામોને ત્રાસરૂપ થાય છે, આસપાસનાં ગામોની મોલાતને નુકસાન કરે છે, તેમનાં ઢોરની ચોરી કરે છે અને બીજાં ગામોનાં ખર્ચે પોતાનો સ્વાર્થ સાધે છે, ત્યારે તે ગામ બીજાં ગામો સાથેનું ખરાબ કર્મ બાંધે છે. એ જ પ્રમાણે, એક દેશમાં વસતી કોમો, સંપ્રદાયો, વર્ગોના સારાં-માઠાં રીતરિવાજ, સાચીખોટી માન્યતાઓ, સાચા ખોટા ધંધા તથા સ્વાર્થી કે પરમાર્થી જીવનથી આખાય દેશનું કર્મ ઘડાય છે; અને તેની પાપમાત્રાના આધિક્યના પરિણામે ભૂકંપ, અવૃષ્ટિ, અતિવૃષ્ટિ, દુષ્કાળ તથા પ્લેગ, કોલેરા જેવા રોગો દેશમાં અવારનવાર દેખાં દે છે, અથવા આંતરિક સંઘર્ષ જન્મે છે. એ જ પ્રમાણે, એક દેશ બીજા દેશ સાથે સારો કે માઠો સંબંધ રાખવાના પરિણામે સારો કે માઠો કર્મસંબંધ બાંધે છે, જે આંતરરાષ્ટ્રીય કર્મબંધ કહેવાય અને તેનાં પરિણામ લોગવવાં પડે છે.

સામુદાયિક દુષ્કર્મનાં કટુ ફળ સમુદાયવ્યાપી બને છે તેવા સમયમાં પણ વિશિષ્ટ પુણ્યશાળી જે હોય તે વાળેવાળ સલામત પણ રહી શકે છે.

કોઈ પણ સમાજમાં બધા જ માણસો અન્યાયી, દગાખોર કે અત્યાચારી હોતા નથી, પરંતુ જે થોડા-ઘણા તેવા હોય છે તેમણે કરેલ દુષ્કૃત્યોના પરિણામે આખા સમાજને હેરાનગતિ લોગવવાના પ્રસંગો આવે છે. એનું શું કારણ એ વિષે વિચાર કરતાં જણાય છે કે સમાજમાં અન્યાયી કે અત્યાચારી માણસો સમાજ કે રાજ્ય તરફથી કશી રોકટોક સિવાય પોતાનાં દુષ્કૃત્યો નિરંકુશપણે આચરી શકે છે અને જે સમાજમાંની સમજદાર કે આગળ પડતી વ્યક્તિઓ નૈતિક હિમ્મત બતાવી તેમને રાજ્ય કે સમાજ આગળ ઉઘાડા પાડવાની અથવા તેમને રોકવાની તજવીજ કરવાને બદલે નીચી મૂંડી કરી તેમને નિભાવી લે છે અને તેમને આડકતરી રીતે અનુમોદન આપ્યા જેવું પણ કરે છે તે સમાજને પોતાના તેવા પ્રકારના દોષના કારણે હેરાનગતિ લોગવવી પડે એ દેખીતું છે.

સામુદાયિક કર્મો વ્યક્તિઓનાં કર્મોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે સમગ્ર સુધારણાઓની ચાવી વ્યક્તિસુધારણામાં રહેલી છે એ સમજી શકાય છે. માટે દરેક વ્યક્તિએ કર્મનું નિયમબદ્ધ વિચારી મનસા, વચસા, કર્મણા સારા થવા અને સારું કાર્ય કરવા પ્રયત્નશીલ થવાની જરૂર છે. એમાં જ વ્યક્તિની અને સમુદાયની, સમાજ કે દેશની આખાદી તથા સુખશાંતિ રહેલી છે. માણસોમાં નીતિમત્તા અને બંધુભાવ હોય તો એ અને એમનો આખો દેશ અનેકવિધ તકલીફોમાંથી છૂટી જાય, બચી જાય અને એમની જીવનયાત્રા સુખી તથા વિકાસગામી બને.

ઉદ્યમથી, ઉદ્યમમાં આવેલ કર્મમાં પણ પલટો કે શૈથિલ્ય લાવી શકાય છે એ વાત, આંધળા, લૂલા લંગડા, મૂંગા-બહેરા માટે શાળાઓ સ્થાપી તેમને સ્વાશ્રયી બનાવવામાં આવે છે, અન્યાય છે ઉપરથી જોઈ શકાય છે. આ રીતે અનેક દેશોએ

બળવાન પુરુષાર્થ કરી પોતાની પ્રજ્ઞના કઠિન પ્રારબ્ધની કઠિનતાને ઓછી કરી દીધી છે. વ્યક્તિ પણ સાચું જવાબદાર જીવન જીવીને પોતાના 'પ્રારબ્ધ'ને સુધારી શકે છે. વ્યક્તિગત વિકાસ અને સમૂહગત સાર્વજનિક વિકાસ પણ 'પ્રારબ્ધ' કર્મને પોચું પાડી શકે છે, તેની કઠિનતાને ઓછી કરી શકે છે, અને 'પ્રારબ્ધ' કર્મને પાર કરી આગળ વધી શકે છે.

“ Fate is the friend of the good, the guide of the wise, the tyrant of the foolish, the enemy of the bad. ”
-W. R. Alger.

આ સદ્વચન કહે છે કે નસીબ સજ્જનોનો મિત્ર છે, વિવેકબુદ્ધિવાળાઓનો માર્ગદર્શક છે, મૂર્ખાઓનો જુદમી માલિક છે અને દુર્જનોનો દુશ્મન છે.

[૧૫]

(પરલોકની વિશિષ્ટ વિવેચના)

સામાન્ય રીતે 'પરલોક' શબ્દથી 'મૃત્યુ પછી પ્રાપ્ત થનારી ગતિ' એવો અર્થ સમજવામાં આવે છે અને તે સુધારવાને આપણને કહેવામાં આવે છે. પરંતુ જે ગતિમાં લવિષ્યમાં જન્મ લેવાનો પ્રાપ્ત થાય તે ગતિનો સમાજ જે સુધરેલો ન હોય તો તેવા સમાજમાં લવિષ્યમાં જન્મી આપણે પોતે ગમે તેવા હોઈએ તો પણ સુખી થઈ શકીએ નહિ.

દેવગતિ અને નરકગતિના લોકો સાથે આપણે કરો. સંપર્ક આ જન્મમાં સાધી શકીએ તેમ નથી, એટલે આપણે જે કોઈ સુધારકાર્ય કરવા માગીએ તો મનુષ્યસમાજ અને પશુસમાજ વચ્ચે રહીને જ તેમના પ્રત્યે જ કરી શકીએ તેમ છીએ. આ સુધારાનો લાભ આપણને આ જન્મમાં તો મળે જ એટલું જ

નહિ, પણ ભવિષ્યના જન્મ વખતે પણ (મનુષ્ય કે પશુમાં પુનર્જન્મ થતાં) મળી શકે. એટલે આપણને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી ‘ પરલોક ’ શબ્દનો એવો વિશિષ્ટ અર્થ પણ કરવો જોઈએ કે જેથી મનુષ્યસમાજ તથા પશુસમાજ પ્રત્યેની આપણી ફરજોનું આપણને ભાન થાય અને તેવી ફરજો બજાવી આપણે આ લોકની સાથેસાથે આપણો પરલોક (મૃત્યુ પછીનું જીવન) સુધારી શકીએ. એ દૃષ્ટિએ નીચેની વિચારધારા રજૂ કરવામાં આવે છે.

પરલોક એટલે બીજો લોક, આપણા પોતા સિવાયના અન્ય લોકો. પરલોકનો સુધાર એટલે બીજા લોકોનો સુધાર. આપણી અર્થાત્ દરેક માણસની સામે પરિચિત અને સંસર્ગ-વાળા બે લોક તો સાફ છે: મનુષ્યસમાજ અને પશુસમાજ. આ બે સમાજને સુધારવાનો પ્રયત્ન તે પરલોકને સુધારવાનો પ્રયત્ન કહી શકાય. પ્રત્યેક માણસ જો એમ દૃઢપણે સમજે કે અમારો દૃશ્યમાન પરલોક આ મનુષ્યસમાજ છે અને પરલોક સુધારવાનો અર્થ આ મનુષ્યસમાજને સુધારવો એ છે, તો મનુષ્યસમાજનો નકશો જ બહુલાઈ જાય. અને એ જ પ્રમાણે પશુસમાજ તરફ પણ સદ્ભાવના જમાવી શકાય છે અને એમના બાપાપીવા, રહેવા વગેરેનો યોગ્ય પ્રબંધ યોજી શકાય છે. મનુષ્યસમાજના સુખસાધનમાં પશુસમાજનો હિસ્સો કંઈ ઓછો છે ? અમેરિકા વગેરે દેશોની ગોશાળાઓ કેટલી સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત છે !

માણસ મરીને પાછો કયાં જન્મશે એ નક્કી નથી. અતઃ માણસે એ ખ્યાલમાં લેવું આવશ્યક છે કે મનુષ્યસમાજ તથા પશુસમાજ નાનાવિધ જીવોનો અને બીમારીઓથી દુર્ગતિરૂપ હશે તો મરીને એમાં જન્મ લેનાર તે (મનુષ્ય) પણ તે દુર્ગતિનો ભોગ થશે. માટે લોકહિતની દૃષ્ટિએ તેમ જ સ્વહિતની

દૃષ્ટિએ પોતાનાં આચરણ અને વર્તન એવાં સારાં રાખવાની જરૂર ઊભી થાય છે કે જેથી એ બંને સમાજ પર ખુરી અસર ન પડતાં સારી અસર પડતી રહે. શહેરની સુધરાઈ જેમ બધા શહેરીઓને માટે સુખની વસ્તુ બને છે, તેમ આપણા આ મનુષ્ય તથા પશુ સંસાર રૂપ શહેરની સુધરાઈ એ શહેરના બધા શહેરીઓ માટે સુખની વસ્તુ બની શકે છે. એ બંને વર્ગોને સુધારવા માટે તત્પરતા ધરાવવી તે પરલોકને સુધારવા માટેની તત્પરતા છે.

બીજો એક પરલોક છે માણસોની પ્રજા-સન્તતિ માણસના શરીરથી થવાવાળાં રક્તર્મો કે દુષ્કર્મોના જીવિતસંસ્કાર રક્તવીર્યદ્વારા એની સન્તતિમાં આવે છે. માણસમાં ક્રોધ, ક્ષય, પ્રમેહ, કેન્સર જેવા સંક્રામક રોગો હોય તો એનું કળ એની સન્તતિને લોગવવું પડશે. માણસના અનાચાર, શરાબખોરી વગેરે દુર્વ્યસનોથી થવાવાળા પાપસંસ્કાર રક્તવીર્યદ્વારા એની સન્તતિમાં ઊતરશે, અને એ માનવજાતિની ઘોર દુર્ગતિ કરશે. માટે પરલોકને સુધારવાનો અર્થ છે સન્તતિને સુધારવી, અને સન્તતિને સુધારવી એટલે પોતાની જાતને સુધારવી.

જેમ મનુષ્યનો પુનર્જન્મ રક્તવીર્યદ્વારા એની સન્તતિમાં થાય છે, તેમ વિચારોદ્વારા મનુષ્યનો પુનર્જન્મ તેના શિષ્યોમાં તથા આસપાસના માણસોમાં થાય છે. આપણા જેવા આચાર-વિચાર, તેવી અસર શિષ્યોમાં તથા નિકટવર્તીઓમાં પેઢા થવાની. મનુષ્ય એવો સામાજિક પ્રાણી છે કે જાણુ યા અજાણુપણે તેની અસર બીજા ઉપર યા બીજાની અસર તેના ઉપર પડ્યા કરે છે. મનુષ્યના ઉપર પોતાના સુધાર-બગાડની જવાબદારી તો છે જ, સાથેસાથે જ માનવસમાજના ઉત્થાન અને પતનમાં પણ એનો હિસ્સો સાક્ષાત્ યા પરંપરાએ રહે છે. રક્તવીર્યજન્ય

સંતતિ તો કદાચિત્ પોતાના પુરુષાર્થથી પિતૃજન્ય કુસંસ્કારોથી મુક્ત થઈ પણ શકે છે, પણ વિચારસંતતિમાં જો વિષનો સંચાર થાય તો એને સ્વાસ્થ્યમાં લાવવી દુષ્કર થઈ પડે છે. આજનો પ્રત્યેક વ્યક્તિ આ નૂતન પેઢી ઉપર આંખો માંડી રહ્યો છે. કોઈ એને મજહૂબની શરાબ પીવરાવે છે, તો કોઈ હિન્દુત્વની, કોઈ જાતિની, તો કોઈ પોતાની કુળ-પરંપરાની. ન માલૂમ કેટલા પ્રકારની વિચારધારાઓની રંગભેરંગી શરાબ માણસની દુષ્ટદ્વિએ તૈયાર કરી છે અને પોતાના વર્ગની ઉચ્ચતા, સ્વસત્તાસ્થાયીત્વ અને સ્થિર સ્વાર્થોની રક્ષા માટે ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય વગેરે અનેકવિધ સુંદર મોહક પાત્રોમાં રેડી રેડી ભોળી નૂતન પેઢીને પિવરાવી તેમને સ્વરૂપચ્યુત કરવામાં આવે છે. તેઓ આના નશામાં માનવ-સમત્વાધિકારને ભૂલી પોતાના સાઈઓ પ્રત્યે કૂરતા અને નૃશંસતાથી વર્તતાં અચકાતા નથી. આજના વિચિત્ર કલુષિત યુગમાં જ્યાં માનવોમાં પરસ્પર આ હાલત છે, ત્યાં પશુરક્ષા તેમ જ પશુસુધારની વાત ક્યાં કરવી ?

જીવનશક્તિના વાસ્તવિક તત્ત્વનું યથાર્થ જ્ઞાન જ એવી ઉત્તમ રોશની છે, જે આ બધા કાલુષ્ય-અંધકારને વિખેરી નાખી પવિત્ર પ્રકાશ પાથરી શકે છે, જે એના ધારકને સર્વ-મંગલરૂપ માર્ગ પર ચડાવી દે છે.

પંચમ ખંડ

ન્યાયપરિભાષા

પ્રમીયતેડનેતિ પ્રમાણમ્-જે વડે વસ્તુ બરાબર જણાય તેને 'પ્રમાણ' કહેવામાં આવે છે સાચું જ્ઞાન થતાં સંદેહ, ભ્રમ કે મૂઢતા દૂર થાય છે અને વસ્તુસ્વરૂપ ઠીક ઠીક સમજાય છે, માટે તે (જ્ઞાન) 'પ્રમાણ' ગણાય છે. 'પ્રમાણ'ના આધાર પર વસ્તુનું સાચું જ્ઞાન થયા પછી તે (વસ્તુ) ઈષ્ટ હોય તો તેને મેળવવા અને અનિષ્ટ હોય તો તેને ત્યાગવા માણસ તત્પર થાય છે.

પ્રમાણના બે ભેદો છે : પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. મનસહિત ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી રૂપ વગેરે વિષયોનું જે ગ્રહણ થાય છે, અર્થાત્ ચક્ષુથી રૂપ જોવાય છે, શ્રુતથી રસગ્રહણ કરાય છે, નાકથી ગંધ ઢેવાય છે, ત્વચાથી સ્પર્શ કરાય છે અને કાનથી શબ્દ શ્રવણ કરાય છે તે પ્રત્યક્ષ છે. આ ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ; અને મનોજનિત સુખાદિસંવેદન એ માનસ-પ્રત્યક્ષ.

વ્યવહારમાં અનુભવાતાં ઉપયુક્ત પ્રત્યક્ષો 'સાંખ્યવહ્વાનિક' પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. તેનાં ચાર ભેદ છે : અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણા. ઇન્દ્રિયાદિદ્વારા વસ્તુનો પ્રથમ સામાન્ય ઓધ થવો તે 'અવગ્રહ' છે. એ પછી એ જ વસ્તુ પરત્વે નિશ્ચયગામી વિશેષ પરામર્શ થવો તે 'ઈહા', ઈહા બાદ પૂર્ણ નિર્ણય થવો તે 'અવાય' અને અવાય એટલો દૃઢ થવો અર્થાત્ ટકી રહેવો કે જેથી કાલાન્તરમાં સ્મૃતિ થઈ શકે તે 'ધારણા'.

જેમકે દૂરથી વૃક્ષ જેવી કોઈ જાતી વસ્તુ દેખાવી તે ‘અવગ્રહ’; પછી ‘આ માણસ છે કે કુંડુ ?’ એવો સંશય થતાં વિશેષ લક્ષણો દ્વારા નિશ્ચયગામી પ્રમાણ થવો કે ‘આ માણસ હોવો જોઈએ’ તે ઈહા; ઈહા પછી પૂર્ણ નિશ્ચય થવો કે ‘આ માણસ જ છે’ તે ‘અવાય’; અને ‘અવાય’ દલીભૂત થવો અર્થાત્ કિંચિત્કાલ ટકી રહેવો તે ‘ધારણા’.

‘અવાય’ રૂપ નિશ્ચય કેટલાક સમય સુધી રહે છે, પણ પછી મન બીજા વિષયમાં ચાલ્યું જતું હોવાથી તે નિશ્ચય લુપ્ત થઈ જાય છે, છતાં તે એવો સંસ્કાર મૂકતો જાય છે કે જેથી આગળ કોઈ પ્રસંગ પર એ નિશ્ચિત વસ્તુનું સ્મરણ થઈ આવે છે. આ પ્રમાણે ‘અવાય’ રૂપ નિશ્ચયની સતત ધારા, તત્તજન્ય સંસ્કાર અને સંસ્કારજન્ય સ્મૃતિ એ બધા મતિવ્યાપાર ‘ધારણા’ છે. પરંતુ સ્મૃતિનું સ્થાન પ્રત્યક્ષમાં નહિ, પણ પરોક્ષ પ્રમાણમાં છે.

આ અવગ્રહ-ઈહા-અવાય-ધારણા પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મન એમ છ થી થાય છે.

આ લૌકિક કે વ્યાવહારિક (સાંવ્યવહારિક) પ્રત્યક્ષોથી જુદા પ્રકારનું પ્રત્યક્ષ, જે ઇન્દ્રિય તથા મનની અપેક્ષા સંપત્તિ નથી, માત્ર આત્મશક્તિની અપેક્ષા રાખે છે તે ‘પારમાર્થિક’ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. તેના ત્રણ ભેદો છે; અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવલ. અવધિજ્ઞાન દેવો અને નારકોને જન્મસિદ્ધ હોય છે, અને મનુષ્યો તથા તિર્થંચોને યમ-નિયમાદિ ગુણોના વિશિષ્ટ સાધનથી પ્રાપ્ત થાય છે. મનઃપર્યાયજ્ઞાન વિશિષ્ટ સંયમી મહાત્માને થાય છે. કેવલજ્ઞાન પૂર્ણ સ્થિર જ્ઞાન છે. આ બધું અગાઉ ત્રીજા ખંડના ૧૫મા સ્કેખમાં વિવેચાઈ ગયું છે.

ઇન્દ્રિયોથી પ્રત્યક્ષ થવામાં વસ્તુ સાથે ઇન્દ્રિયનો સંયોગ થવાની બાબત પર નીચે પ્રમાણે જણાવવામાં આવે છે—

જીભથી રસ લેવાય છે, ત્યાં જીભ અને રસનો સંયોગ બરાબર હોય છે; ત્વચાથી સ્પર્શ કરાય છે, ત્યાં ત્વચા અને સ્પૃશ્ય વસ્તુનો સંયોગ ચોખ્ખો હોય છે; નાકથી ગન્ધ લેવાય છે, ત્યાં ગન્ધવાળાં દ્રવ્યો નાકની સાથે અવશ્ય સંયોગ ધરાવતાં હોય છે; દૂરથી ગન્ધ આવવામાં પણ દૂરથી આવતાં ગન્ધવાળાં સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો નાકની સાથે અવશ્ય સંયુક્ત હોય છે; અને કાનથી સાંભળવાનું, દૂર કે નજીકથી આવતા શબ્દો કાનની સાથે અથડાય છે ત્યારે જ થાય છે. જૈનોની માન્યતા પ્રમાણે શબ્દો એ ભાષાવર્ગણના પુદ્ગલ-સ્કન્ધો છે, અર્થાત્ શબ્દ દ્રવ્ય છે.

આમ જીભ, ત્વચા, નાક અને કાન એ ચાર ઇન્દ્રિયો વસ્તુની સાથે સંયુક્ત થઈ પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરે છે. પરંતુ ચક્ષુથી દેખાતી નજીક કે દૂરની વસ્તુઓ ચક્ષુની પાસે આવતી નથી એ ખુલ્લું છે, એટલે ચક્ષુઇન્દ્રિય સાથે સંયુક્ત થયા સિવાયX એ વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ થાય છે. એટલા માટે જૈન ન્યાયશાસ્ત્રમાં તેને (ચક્ષુને) ‘અપ્રાપ્યકારી’ કહી છે. અર્થાત્ ‘અપ્રાપ્ય’ એટલે પ્રાપ્તિ (સંયોગ) કર્યા વગર ‘કારી’ એટલે વિષયને ગ્રહણ કરનાર શેષ ચાર ઇન્દ્રિયો ‘પ્રાપ્યકારી’ કહેવાય છે. મન પણ ચક્ષુની જેમ ‘અપ્રાપ્યકારી’ છે.

પરોક્ષ પ્રમાણના પાંચ ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે; સ્મરણ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન અને આગમ.

X વસ્તુઓ પર પડતાં પ્રકાશનાં કિરણો આંખ ઉપર આવે છે, એથી વસ્તુદર્શન થાય છે એમ વૈજ્ઞાનિક મતભ્ય છે, તો પણ એ તો ખુલ્લું છે કે ચક્ષુઇન્દ્રિય અને વસ્તુનો પરસ્પર સાક્ષાત્ સંયોગ થતો નથી.

સ્મરણ અને પ્રત્યભિજ્ઞાન

અનુભવ કરેલી વસ્તુ યાદ આવે તે સ્મરણ છે. ખોવાઈ ગયેલી વસ્તુ જ્યારે હાથ આવે છે ત્યારે “તે જ આ” એવું જે જ્ઞાન સ્ફુરે છે તે પ્રત્યભિજ્ઞાન છે. પૂર્વે જોયેલો માણસ જ્યારે ફરીને મળે છે, ત્યારે “તે આ ચન્દ્રકાન્ત” એવું જે પ્રતિભાન થાય છે તે પ્રત્યભિજ્ઞાન છે.

સ્મરણ થવામાં પૂર્વે થયેલ અનુભવ જ કારણ છે, જ્યારે પ્રત્યભિજ્ઞાન થવામાં અનુભવ અને સ્મરણ એ બન્ને ભાગ લે છે. સ્મરણમાં “તે ઘડિયાળ” એવું સ્ફુરણ થાય છે, જ્યારે પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં “તે આ ઘડિયાળ” એવો પ્રતિભાસ થાય છે. આથી એ બન્નેની ભિન્નતા સમજી શકાય છે. ખોવાયેલી વસ્તુને દેખવાથી અથવા પૂર્વે દેખેલ મનુષ્યને ફરી જોવાથી “તે જ આ” એવું જે પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે તેમાં “તે જ” એ ભાગ સ્મરણરૂપ છે અને “આ” એ ભાગ ઉપસ્થિત વસ્તુ કે મનુષ્યને દેખવારૂપ અનુભવ છે. આ અનુભવ અને સ્મરણ એ બન્નેના સહયોગથી પેદા થતું “તે જ આ” એ એકઠું [સંકલિત] જ્ઞાન પ્રત્યભિજ્ઞાન છે.

આ પ્રત્યભિજ્ઞાન તે એકત્વ-પ્રત્યભિજ્ઞાન છે “રોઝ ગાયના જેવું હોય છે” એમ જાણ્યા બાદ રોઝને જોતાં અને “રોઝ ગાયના જેવું હોય છે” એવું પોતે જાણેલું યાદ આવતાં “ગાયના જેવું રોઝ છે” એવું એ બેનું [ગાય અને રોઝનું] જે સાદૃશ્ય માલૂમ પડે છે તે સાદૃશ્ય-પ્રત્યભિજ્ઞાન છે. એ જ પ્રમાણે “ગાયથી લેંસ વિલક્ષણ છે” એમ એ બેનું (લેંસ અને ગાયનું) વૈલક્ષણ્ય-વૈસદૃશ્ય જે માલૂમ પડે છે તે વૈસદૃશ્ય-પ્રત્યભિજ્ઞાન છે. બીજાં પણ ભિન્ન પ્રકારનાં ઉદાહરણો છે.

તર્ક અને અનુમાન

અનુમાનમાં વ્યાપ્તિજ્ઞાનની જરૂર છે. ‘વ્યાપ્તિ’ એટલે અવિનાશાવ સમ્બન્ધ અથવા નિયત સાહુચર્ય. જેના વગર જેનું ન હોવું તેની સાથેનો તેનો તે પ્રકારનો સમ્બન્ધ તે અવિનાશાવ સમ્બન્ધ^x. દાખલા તરીકે, અગ્નિ વિના ધૂમનું ન હોવું એ પ્રકારનો અગ્નિ સાથેનો ધૂમનો સમ્બન્ધ છે, માટે એ સમ્બન્ધ અવિનાશાવ સમ્બન્ધ છે-ધૂમનો અગ્નિ સાથેનો. એ અવિનાશાવ સમ્બન્ધરૂપ ‘વ્યાપ્તિ’ ધૂમમાં હોવાથી ધૂમ વ્યાપ્ય (અગ્નિનો વ્યાપ્ય) કહેવાય છે. કેમકે અગ્નિવડે ધૂમ વ્યાપેલો છે; અને અગ્નિ ધૂમને વ્યાપનાર હોવાથી વ્યાપક (ધૂમનો વ્યાપક) કહેવાય છે. આમ, વ્યાપક સાથેનો વ્યાપ્યનો સમ્બન્ધ, અર્થાત્ વ્યાપક તરફથી વ્યાપ્ત થવાપણું વ્યાપ્યમાં જે વર્તે છે તેને ‘વ્યાપ્તિ’ કહેવામાં આવે છે. વ્યાપ્યથી વ્યાપકની સિદ્ધિ (અનુમાન) થતી હોવાથી વ્યાપકને ‘સાધ્ય’ કહેવામાં આવે છે, અને એ સિદ્ધિ (અનુમાન), વ્યાપ્ય દ્વારા થતી હોવાથી વ્યાપ્યને ‘સાધન’ કે ‘હેતુ’ કહેવામાં આવે છે. વ્યાપ્તિનો નિર્ણય કરવામાં અન્વય-વ્યતિરેકની યોજના ઉપ-યોગી થઈ પડે છે. ‘અન્વય’ એટલે સાધ્ય હોતાં જ સાધનનું હોવું (એની મતલબ એ થઈ કે સાધન હોતાં સાધ્યનું અવશ્ય હોવું), અને ‘વ્યતિરેક’ એટલે સાધ્ય ન હોતાં સાધનનું ન જ હોવું, અગ્નિ હોતાં જ ધૂમ હોય છે (અર્થાત્ ધૂમ હોતાં

^x ‘અવિનાશાવ’ શબ્દનો પદ્મચંદ્રે આ પ્રમાણે : અ+વિના+શાવ અર્થાત્ ‘વિના’ એટલે સાધ્ય વિના; અને ‘અ’ અને ‘લાવ’ અર્થાત્ અભાવ, એટલે ન હોવું-સાધનનું. અર્થાત્ સાધ્ય વિના સાધનનું ન હોવું. આ પ્રમાણે અવિનાશાવ સમ્બન્ધ સાધનનું કે હેતુનું એકમાત્ર અસાધારણ લક્ષણ બને છે.

અગ્નિ અવશ્ય હોય છે) એ થયો. ધૂમમાં ‘અન્વય,’ અને અગ્નિ ન હોતાં ધૂમ હોતો જ નથી એ થયો. ધૂમમાં ‘વ્યતિરેક’. આમ અગ્નિ તરફના અન્વય અને વ્યતિરેક બંને ધૂમમાં હોવાથી ધૂમમાં અગ્નિ તરફની વ્યાપ્તિ રહેલી સમજવામાં આવે છે. કેમકે ધૂમ અગ્નિને પૂર્ણપણે અનુસરનાર છે.

ધૂમ અગ્નિથી વ્યાપ્ય છે, પણ અગ્નિ ધૂમથી વ્યાપ્ય નથી, અર્થાત્ ધૂમ હોય ત્યાં નિરપવાદરૂપે અગ્નિ હોય છે જ, પરંતુ અગ્નિ હોય છે ત્યાં બધે ધૂમ હોય જ એવું નથી; ધૂમ હોય વા ન પણ હોય. માટે ધૂમથી અગ્નિનું અનુમાન થઈ શકે, પણ અગ્નિથી ધૂમનું અનુમાન ન થઈ શકે. જ્યાં સાધ્ય અને સાધન બંને પરસ્પરને સરખી રીતે વ્યાપતાં હોય ત્યાંની વ્યાપ્તિ સમવ્યાપ્તિ કહેવાય. જેમકે રૂપથી રસનું અથવા રસથી રૂપનું અનુમાન કરી શકાય છે.

ઉપર્યુક્ત ‘વ્યાપ્તિ’ તર્કથી નિર્ણયિત થાય છે. દાખલા તરીકે, ધૂમ અગ્નિ વિના હોતો નથી, જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે ત્યાં સર્વત્ર અગ્નિ છે, એવો કોઈ ધૂમવાન પ્રદેશ નથી કે જ્યાં અગ્નિ ન હોય—આ પ્રકારનું ધૂમનું અગ્નિ સાથેનું નિયત સાહચર્ય, જેને ‘વ્યાપ્તિ’ કહેવામાં આવે છે, તે તર્કથી સાબિત થઈ શકે છે. બે વસ્તુઓ અનેક જગ્યાએ સાથે રહેલી દેખવાથી કે એમને ક્રમભાવી દેખવાથી એમનો પરસ્પર વ્યાપ્તિ-નિયમ (સહભાવ કે ક્રમભાવના નિયમરૂપ અવિનાભાવ) સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, કિન્તુ એ બેને જુદી પડવામાં અથવા એમને નિયતરૂપે ક્રમભાવી ન માનવામાં શો વાંધો છે એ તપાસતાં વાંધો સિદ્ધ થતો હોય તો જ—એટલે કે ઉક્ત પ્રકારનો સંબંધ નિઃશંક નિરપવાદ જણાતો હોય તો જ—એ બંનેનો વ્યાપ્તિ-નિયમ સિદ્ધ થઈ શકે છે. આવી રીતે એ નિયમની પરીક્ષા

કરવાનો જે અધ્યવસાય તે તર્ક છે. ઉદાહરણાર્થ, ધૂમ-અગ્નિની બાબતમાં આમ તર્કણુ કરી શકાય કે, જે અગ્નિ વિના પણ ધૂમ હોય તો તે અગ્નિનું કાર્ય બનશે નહિ, એટલે એમની પરસ્પર કાર્ય-કારણતા છે તે ટકશે નહિ, અને એમ થવાથી ધૂમની અપેક્ષાવાળા અવશ્ય અગ્નિની જે શોધ કરે છે તે કરશે નહિ. આવા પ્રકારના તર્કવ્યાપારથી એ બેની વ્યાપ્તિ નક્કી થાય છે; અને વ્યાપ્તિના જ્ઞાનથી અનુમાન ઘડાય છે. ધૂમગત એ વ્યાપ્તિનિયમ માલૂમ ન હોય ત્યાં સુધી, ધૂમ દેખાવા છતાં અગ્નિનું અનુમાન ઊગી શકે નહિ એ ખુદલી વાત છે. ધૂમગત એ વ્યાપ્તિનિયમ જે સમજ્યો છે તે જ મનુષ્ય ધૂમ દેખી તે સ્થળે અગ્નિ હોવાનું અનુમાન કરી શકે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અનુમાન માટે વ્યાપ્તિનિશ્ચય થવાની જરૂર છે અને વ્યાપ્તિનિશ્ચય તર્કાધીન છે.

સાધનાત્ સાધ્યજ્ઞાનમનુમાનમ્ અર્થાત્ સાધનથી-હેતુથી સાધ્યનું (પરોક્ષ સાધ્યનું) જ્ઞાન થવું તે અનુમાન છે. મતલબ કે સાધનની ઉપલબ્ધ થતાં તથા સાધનગત (સાધ્ય તરફની) વ્યાપ્તિનું સ્મરણ થતાં સાધ્યનું અનુમાન થાય છે. દાખલા તરીકે, જેણે ધૂમ અને અગ્નિનો વિશિષ્ટ સંબંધ જાણ્યો છે, અર્થાત્, અગ્નિ તરફની વ્યાપ્તિ ધૂમમાં છે એ જે સમજ્યો છે તે માણસ કોઈ સ્થળે ધૂમ જોઈ અને તદ્દગત (ધૂમગત) વ્યાપ્તિને [અગ્નિ તરફની વ્યાપ્તિને] સ્મરી તે સ્થળે અગ્નિ હોવાનું અનુમાન કરે છે. આ પ્રમાણે, અનુમાન થવામાં સાધનની (હેતુની) ઉપલબ્ધિ અને સાધનમાં રહેલી સાધ્ય તરફની વ્યાપ્તિનું સ્મરણ એ બંને અપેક્ષિત છે.

અહીં અનુમાનપ્રયોગના થોડા નમૂના પણ જોઈ લઈએ.

(૧) અમુક પ્રદેશ અગ્નિવાળો છે, ધૂમ હોવાથી. (૨) શબ્દ

અનિત્ય છે, ઉત્પન્ન થતો હોવાથી. (૩) આ વૃક્ષ છે, લીંબડો હોવાથી. (૪) રોહિણી ઊગશે, કૃત્તિકા ઊગ્યું છે માટે. (૫) ભરણી ઊગી ગયું છે, કૃત્તિકા ઊગવાથી. (૬) અમુક ફળ રૂપવાન્ છે, રસવાન્ હોવાથી; અથવા રસવાન્ છે, રૂપવાન્ હોવાથી.

આમાં પહેલો હેતુ કાર્યરૂપ છે, કેમકે ધૂમ અગ્નિનું કાર્ય છે; બીજો અને ત્રીજો સ્વભાવરૂપ હેતુ છે; ચોથો હેતુ પૂર્વચર છે, કેમકે કૃત્તિકા રોહિણીની પૂર્વવર્તી છે; પાંચમો ઉત્તરચર છે, કેમકે કૃત્તિકા ભરણીથી ઉત્તરવર્તી છે; અને છઠ્ઠો સાહચર હેતુ છે, કેમકે રૂપ અને રસનું સાહચર્ય છે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે હેતુ કેવા કેવા પ્રકારના હોઈ શકે છે. અને એ પણ જોઈ શકાય છે કે હેતુ સાધ્યની ઉપસ્થિતિના વખતે ઉપસ્થિત જ હોવો જોઈએ એવો પણ નિયમ નથી. ઊગેલી કૃત્તિકા ઊગવાવાળી રોહિણીનું, તેમ જ ઊગી ગયેલ ભરણીનું અનુમાન કરાવી શકે છે. મતલબ એ છે કે હેતુ અને સાધ્ય ચાહે એકસમયવર્તી હોય, ચાહે ભિન્ન સમયવર્તી હોય, તેમ જ એકસ્થાનવર્તી હોય યા ભિન્નસ્થાનવર્તી હોય, ફક્ત એમનું વિશિષ્ટ સગપણ અપેક્ષિત છે, જે નિશ્ચિત અને વ્યવસ્થિત હોવું જોઈએ. હેતુ થવા માટે સમ-સમયવર્તી કે સમસ્થાનવર્તી હોવાનો નિયમ નથી. એક ફક્ત અવિનાશાવનું જ તત્ત્વ એમાં અપેક્ષિત છે. ઉદિત કૃત્તિકા ઊગવાવાળી રોહિણીનું કે ઊગી ગયેલ ભરણીનું અનુમાપક બને છે તે તે બેઉના પરસ્પરના નિયત સમ્બન્ધને ક્રમભાવીપણાના નિયમ સમ્બન્ધને લઈને જ છે, જે અવિનાશાવસમ્બન્ધરૂપ છે.

હેતુ પોતે જેનો વિરોધી હોય તેના અભાવનું તે (હેતુ) અનુમાન કરાવે એ ખુલ્લું છે. કોઈ માણસના વિશેષ મુખ-વિકાર ઉપરથી એનામાં કોઈપણમ ન હોવાનું અનુમાન થઈ

શકે છે, ત્યાં મુખવિકારરૂપ હેતુ ક્રોધોપશમનો વિરોધી હોઈ અથવા ક્રોધોપશમના વિરોધી એવા ક્રોધનું પરિણામ હોઈ ક્રોધોપશમના અભાવનો અનુમાયક થાય છે. કોઈ માણસમાં આરોગ્યચેષ્ટા ન જોવાથી તેના શરીરમાં કોઈ વ્યાધિ હોવાનું અનુમાન થાય છે. આરોગ્યને અનુરૂપ ચેષ્ટા ન જણાય ત્યાં આરોગ્યના અભાવનું, અર્થાત્ વ્યાધિ હોવાપણાનું જ અનુમાન થાય. નમૂનારૂપે આટલું જણાવવું અહીં ખસ છે.

ખીજના સમજાવ્યા વગર પોતાની જ બુદ્ધિથી ‘હેતુ’ દ્વારા જે અનુમાન કરાય તે ‘સ્વાર્થાનુમાન’ કહેવાય છે. ખીજને સમજાવવા અનુમાનપ્રયોગ કરવામાં આવે છે. જેવી રીતે કે, અહીં અગ્નિ છે. કારણ કે ધૂમ દેખાય છે. જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ નિયમેન હોય છે, જેમ રસોડામાં. અહીં પણ ધૂમ દેખાઈ રહ્યો છે. માટે અહીં અવશ્ય અગ્નિ છે. આ પ્રકારનો વાક્ય-પ્રયોગ તે ‘પરાર્થાનુમાન’ કહેવાય છે. પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમન એ પાંચ પ્રકારના શબ્દપ્રયોગો પ્રાયઃ પરાર્થાનુમાનમાં કરવામાં આવે છે. “આ અગ્નિવાળો પ્રદેશ છે” એ ‘પ્રતિજ્ઞા’ વાક્ય છે. “કારણ કે અહીં ધૂમ દેખાય છે” એ ‘હેતુ’ વાક્ય છે. વ્યાપ્તિપૂર્વક રસોડાનું દેશાન્ત આપવું એ ‘ઉદાહરણ’ વાક્ય છે. “તે પ્રમાણે અહીં પણ ધૂમ દેખાઈ રહ્યો છે” એમ ઉપનય ઉતારવો એ ‘ઉપનય’ વાક્ય છે. પછી “માટે અહીં અગ્નિ અવશ્ય છે” એવો નિર્ણય કરવો એ ‘નિગમન’ વાક્ય છે. આ પ્રકારની અનુમાન પ્રણાલી હોય છે.

જે હેતુ ખોટો હોય, અર્થાત્ જેમાં સાધ્ય સાથે અવિનાભાવસંબંધ ઘટતો ન હોય તે ‘હેત્વાભાસ’ કહેવાય છે. હેત્વાભાસ નિર્ણયાત્મક અનુમાન સાધવામાં ગલત નીકળે છે.

આગમ. આપ્ત (પ્રામાણિક) મનુષ્યના વચનાદિથી જે જ્ઞાન થાય છે તેને ‘ આગમ ’ અથવા ‘ શાબ્દ ’ પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે.

જે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન આદિ પ્રમાણોથી વિરુદ્ધ ન હોય, જે આત્મવિકાસ અને તેના માર્ગ પર સાચો પ્રકાશ નાખતું હોય, એવું જે શુદ્ધતત્ત્વપ્રરૂપક વચન તે વસ્તુતઃ ‘ આગમ ’ શાસ્ત્ર છે.

સદ્બુદ્ધિથી યથાર્થ ઉપદેશને ‘ આપ્ત ’ કહેવામાં આવે છે. એવા આપ્તનું કથન ‘ આગમ ’ કહેવાય છે. સહુથી અવલક નંબરનો પ્રાપ્ત એ છે કે જેના રાગ-દ્વેષ આદિ દોષો ક્ષીણ થયા છે અને જેણે પોતાના પૂર્ણ નિર્મળ જ્ઞાનથી ઉચ્ચ અને પવિત્ર ઉપદેશ આપ્યો છે.

આગમ-શાસ્ત્રમાં પ્રકાશિત કરેલ ગંભીર તત્ત્વજ્ઞાનનો મધ્યસ્થ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચાર કરવામાં ન આવે તો અર્થનો અનર્થ થઈ જવા પૂર્ણ સંભવ રહે છે. દુરાચક્રનો ત્યાગ, મધ્યસ્થ વૃત્તિ, સ્થિર-સૂક્ષ્મ દષ્ટિ તથા શુદ્ધ જિજ્ઞાસાબુદ્ધિ એટલાં સાધનો પ્રાપ્ત થયાં હોય તો આગમિક તત્ત્વોના ઊંડા ભાગમાં પણ નિર્ભીકતાથી સફલતાપૂર્વક વિચરી શકાય છે.

ઘણી વખત ઉપલક દષ્ટિએ વિચારતાં કેટલાક મહર્ષિઓના વિચારોમાં વિરુદ્ધતા માલૂમ પડે છે; પરંતુ તે વિચારો પર સુયોગ્ય સમન્વયદષ્ટિએ ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિકોણથી વિચાર કરવાથી તે ભિન્ન ભિન્ન ભાગતા વિચારોમાં પણ સામ્ય રહેલું જોઈ શકાય છે.

પ્રમાણનું વિવેચન સંક્ષેપમાં થઈ ગયું. મતલબ એ છે કે વસ્તુસ્વરૂપ સમજવામાં ભૂલ યા ભ્રમ થાય, એટલે કે તેનું

યથાસ્થિત સ્વરૂપ સમજવામાં ન આવતાં અવળું સ્વરૂપ સમજવામાં આવે તો તે વસ્તુના સંબંધે અથવા તેવી સમજણના લીધે જે પ્રવૃત્તિ થાય તે ખરાબર હોતી કે થતી નથી. રસ્સીને સાપ સમજવા જેવો ભ્રમ થાય તો કંઈ પણ વાસ્તવિક કારણ વિના ભયના માર્યે શરીર કંપવા માંડે છે. મૃગજળને ખરું જળ માની, તરત્ત છીપાવવાની ઇચ્છાથી, તેની પાછળ આશાભેર દોડવામાં આવતાં તે પ્રયાસ નિષ્ફળ જાય છે અને નિરાશા પેદા થાય છે. મિત્રને ભ્રમથી મિત્ર માનવામાં આવે અથવા શત્રુને ભ્રમથી મિત્ર માનવામાં આવે તો તેમના પ્રત્યે જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તે ખરાબર ન થતાં વિપરીત થાય છે. આ બધાં ભ્રમજનિત પ્રવૃત્તિનાં ઉદાહરણો છે. ભ્રમ એટલે ઊંધી સમજ, એનો જ્ઞાનમાં [સાચા જ્ઞાનમાં] સમાવેશ થતો નથી.

તૃતીય ખંડના ૧૫મા લેખમાં જણાવ્યા મુજબ, મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવલ એ પાંચ જ્ઞાનોમાં છેલ્લાં ત્રણ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ (પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ) છે. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન ‘ પરોક્ષ ’ છે. શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ પ્રમાણનો એક લેહ જે ‘ આગમ ’ છે તેનું નિર્દેશક છે. મતિજ્ઞાનમાંનો એક વિભાગ, જે ઇન્દ્રિયો દ્વારા થતાં રૂપદર્શનાદિ જ્ઞાનોનો છે, તે (ઇન્દ્રિયાદિરૂપ પર નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થનારો હોઈ વસ્તુતઃ ‘ પરોક્ષ ’ ગણાવા છતાં) ‘ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ ’ કહેવાય છે; અને સ્મરણ, તર્ક, અનુમાન વગેરે પ્રકારનો—મતિજ્ઞાનનો બીજો વિભાગ ‘ પરોક્ષ પ્રમાણ ’માં અન્તર્ભૂત છે. આમ, જ્ઞાનપંચકરૂપ પ્રાચીન વિભાગ સાથે પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષરૂપ જે પ્રકારના પ્રમાણવાળા વિભાગનો મેળ એસી જાય છે. *

૪૦૬

* અનુયોગદ્વાર સૂત્ર (પત્ર ૨૧૧)માં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, આગમ એમ ચાર પ્રમાણોનો ઉલ્લેખ છે. એ પ્રમાણોની વિચારણામાં

હવે આપણે જૈનશાસ્ત્રપ્રતિપાદિત એક વિશ્વવ્યાપી વિશ્વોપયોગી મહત્વપૂર્ણ સિદ્ધાંત જોઈએ :-

સ્વાદ્વાદ અથવા અનેકાંતવાદ

વસ્તુનું જુદા જુદા દષ્ટિબિંદુથી અવલોકન કરવું કે કથન કરવું એ ‘સ્વાદ્વાદ’નો અર્થ છે. એ ‘અનેકાંતવાદ’ પણ કહેવાય છે. એક જ વસ્તુમાં ભિન્નભિન્ન દષ્ટિબિંદુઓથી સંગત થઈ શકતા જુદા જુદા વિરુદ્ધ દેખાતા-ધર્મેની પ્રામાણિક સ્વીકાર

ન્યાય (ગૌતમ) દર્શનની પ્રમાણ વિચારણા જેવી જોવામાં આવે છે.

સ્થાનાંગસૂત્રમાં ૪ સ્થાનના ૩ ઉદ્દેશમાં ઉપર્યુક્ત ચાર પ્રમાણોનો ઉલ્લેખ છે. કિન્તુ એ સૂત્રમાં ખીજ સ્થાનના પ્રથમ ઉદ્દેશમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે પ્રમાણોનો પણ ઉલ્લેખ છે, જે નંદીસૂત્રમાં તો છે જ.

ભગવતીસૂત્રમાં (શતક ૫, ઉદ્દેશ ૩માં) ઉક્ત ચાર પ્રમાણોનો ઉલ્લેખ અનુયોગદ્વાર સૂત્રની સાખ આપી કરેલ છે.

‘સાંવ્યહારિક પ્રત્યક્ષ’ એવો પ્રત્યક્ષનો વિશિષ્ટ પ્રકાર સહુથી પ્રથમ શ્રી જિનભદ્રગણિજીના વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં જોવામાં આવે છે. પરંતુ તે નંદીસૂત્રના આધાર પર છે, કેમકે નંદીસૂત્રમાં ઈન્દ્રિયસાપેક્ષ જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બન્નેમાં રાખ્યું છે.

આ બધા ઉપરથી તારણ નીકળે છે કે જ્ઞાનપંચકની વિવેચના એ આગમકાળની વિવેચના છે અને પ્રત્યક્ષાદિરૂપે પ્રમાણવિભાગની વિવેચના એ એ પછીની તાર્કિક યુગના સંસ્કારવાળી વિવેચના છે. આગમેની સંકલ્પના વખતે પ્રમાણદ્વયવાળો તથા પ્રમાણચતુષ્ટયવાળો એમ બન્ને

×ભગવતીસૂત્રમાં લાંબાકાળ પછી બનેલાં સૂત્રો ‘રાષ્ટ્રપસેણુઈઅ,’ ‘પત્રવણા,’ ‘નંદી,’ ‘જીવાભિગમ,’ અનુયોગદ્વાર’નાં નામ લઈ તેમની સાખ આપવામાં આવેલી જોવાય છે, તે આગમેની સંકલ્પના વખતનાં ઉમેરણ છે.

એ સ્યાદ્વાદ છે. જેવી રીતે એક જ પુરુષમાં પિતા-પુત્ર, કાકો-ભત્રીજો, મામો-ભાણેજ, સસરો-જમાઈ વગેરે પરસ્પર-વિરુદ્ધ લાગતા વ્યવહાર ભિન્નભિન્ન સંબંધની ભિન્નભિન્ન અપેક્ષાએ સંગત થતા હોઈને માનવામાં આવે છે, તેવી રીતે એક જ વસ્તુમાં, સ્પષ્ટીકરણ માટે એક વિશેષ વસ્તુ ઊઠાવીને કહીએ તો એક જ ઘટમાં નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ વગેરે વિરુદ્ધરૂપે ભાસતા ધર્મો જુદી જુદી અપેક્ષાદષ્ટિએ સંગત થતા હોઈને સ્વીકારી શકાય છે. આમ, એક વસ્તુમાં ભિન્નભિન્ન દષ્ટિએ સંગત થઈ શકે તેવા ભિન્નભિન્ન ધર્મોનો સમન્વય કરવો એ સ્યાદ્વાદ અથવા અનેકાંતવાદ છે.

એક જ પુરુષ પોતાના પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર અને પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા, તેમજ પોતાના ભત્રીજા તથા

વિભાગ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, સ્થાનાંગ અને ભગવતીસૂત્રમાં દાખલ થઈ ગયા. છતાં જૈનાચાર્યોનો મુખ્ય ઝોક પ્રમાણુદયવિભાગ તરફ જ રહ્યો છે. કારણ એ છે કે પ્રમાણુ અતુષ્ટયવાળો વિભાગ અસલમાં ‘ન્યાયદર્શન’નો જ છે. અત એવ ઉમાસ્વાતિજીએ તત્ત્વાર્થશાસ્ત્ર [૧, ૬]માં તેને “નયવાદાન્તરેણ” કહ્યો છે, જ્યારે પ્રમાણુદય-વિભાગ જૈનાચાર્યોનો સ્વોપજ છે, જે તત્ત્વાર્થસૂત્ર વગેરેમાં ગ્રહીત થઈ જૈન પ્રક્રિયામાં પ્રતિષ્ઠા પામ્યો છે. એ જ વિભાગ નન્દીસૂત્રમાં છે. કિન્તુ નન્દીની વિશેષતા એ છે કે તેણે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં તેનો એક વિભાગરૂપ ‘અવધિ’ વગેરે નોઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ ઉપરાંત ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ પણ લીધું. પણ તે લીધું સ્વપૂર્વવર્તી ‘અનુયોગદ્વાર’ સૂત્રના આધાર પર કેમકે અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-ઉપમાન-આગમ એમ ચાર પ્રમાણોનો નિર્દેશ કરી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને નોઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ એમ બે પ્રકાર બતાવ્યા છે. આ જ (અનુયોગદ્વાર તથા નન્દીનાં) આધાર પર, ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન, જેને લોકો પ્રત્યક્ષ કહે છે માને છે તેને ‘સાંબ્ય-

ભાણેજની અપેક્ષાએ કાકો અને મામો અને પોતાના કાકા તથા મામાની અપેક્ષાએ ભત્રીજો અને ભાણેજ, અને પોતાના સસરા તથા જમાઈની અપેક્ષાએ જમાઈ અને સસરા બને છે, અને એ રીતે એ બધા સંબંધો એક જ વ્યક્તિમાં ભિન્નભિન્ન સંબંધની ભિન્નભિન્ન અપેક્ષાએ સ્વીકારવા સહુ તૈયાર છે, તેમ, નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ વગેરે વિરુદ્ધ દેખાતા પણ ધર્મો એક જ વસ્તુમાં જુદી જુદી અપેક્ષાદષ્ટિએ વિચારતાં સંભવતા હોય, સંગત થતા હોય તો કેમ કબૂલ ન રખાય ?

એ પહેલાં જાણવું જોઈએ કે ‘ઘટ’ શી વસ્તુ છે ? એક જ માટીમાંથી ઘડો, કુંડું વગેરે અનેક પાત્રો બને છે, એ બધાઓને સુવિદિત છે. ઘડો ફેડી તે જ માટીથી બનાવેલ કુંડાને કોઈ ઘડો કહેશે ? નહિ, કેમ ? માટી તો એની એ છે ? પરંતુ નહિ, આકાર બદલાયો હોવાથી તે ‘ઘડો’ કહેવાય નહિ. વારૂ, ત્યારે એથી એમ સિદ્ધ થયું કે ‘ઘડો’ એ માટીનો અમુક આકાર-વિશેષ (એક વિશેષ પર્યાય) છે.

વહારિક’ પ્રત્યક્ષ એવું નામ આપનાર સહુથી પહેલા જિનભદ્રજી છે. તેમણે એમ કરી ઉક્ત સૂત્રોની સંગતિ પણ કરી છે અને લોકમતને પણ સાચવી લીધો છે. એ પછી શ્રીઅકલંકદેવે એ જ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના એ બે ભેદોને પ્રતિષ્ઠિત કર્યા. ઉપરાંત, તેમણે સ્મૃતિ-પ્રત્યક્ષિણા-તર્ક-અનુમાન-આગમ એ પ્રમાણે પરોક્ષ પ્રમાણનું કરેલું વિભાગીકરણ તે તેમનું બુદ્ધિકૌશલ છે, જે આજ લગી સમગ્ર જૈનાચાર્યોથી સાદર સ્વીકૃત છે.

સિદ્ધસેન દિવાકરનો ‘ન્યાયાવતાર’ એ તાર્કિક સંસ્કારના બલાદ્ય બનતા જતા વાતાવરણની ઊપજ છે. ‘ન્યાયાવતાર’ ગત ‘ન્યાય’ શબ્દ મુખ્યત્વેન અનુમાનનો સૂચક હશે. કેમકે અનુમાનનું અવતરણ એ દ્વાત્રિ-શિકાત્મક નાના ગ્રંથમાં બહુ વધારે જગ્યા લઈ ખેડું છે. આ ન્યાયાવતારમાં પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-આગમ એમ ત્રણ પ્રમાણોની વાત કરી છે.

પરન્તુ એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે તે આકારવિશેષ માટીથી તદ્દન જુદો નથી. તે તે આકારમાં ફેરવાયેલી માટી જ (માટી પોતે જ) જ્યારે ‘ ઘડો, ’ ‘ કુડું ’ વગેરે નામોની વ્યવહાર થાય છે, તો પછી ઘડાનો આકાર અને માટી એ બેને તદ્દન જુદાં કેમ માની શકાય ? આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઘડાનો આકાર અને માટી એ બંને ઘડાનું સ્વરૂપ છે. હવે એ ઉભય સ્વરૂપમાં વિનાશી સ્વરૂપ કયું છે અને ધ્રુવ સ્વરૂપ કયું છે એ જોઈએ. ઘડાનો આકાર (પર્યાય) તો વિનાશી છે એ પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. એટલે ઘડાનું એક સ્વરૂપ તો-જે ઘડાનો આકારવિશેષ છે તે-વિનાશી ઠયું. હવે ઘડાનું બીજું સ્વરૂપ જે માટી છે, તે કેવું છે ? તે વિનાશી નથી. કારણ કે માટીના તે તે આકારો-પરિણામો-પર્યાયો બદલાયા કરે છે, પણ માટી તો એની એ જ રહે છે, એ આપણને અનુભવસિદ્ધ છે આમ, ઘડાનું એક વિનાશી અને એક ધ્રુવ એમ ઉભય સ્વરૂપ જોઈ શકાય છે. એ ઉપરથી એમ માનવું સહજ પ્રાપ્ત થાય છે કે વિનાશી રૂપથી ઘડો અનિત્ય છે અને ધ્રુવ રૂપથી ઘડો નિત્ય છે આ પ્રકારે એક જ વસ્તુમાં ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિકોણથી નિત્યભાવ અને અનિત્યભાવનું દર્શન એ અનેકાન્તદર્શન છે.

કંઈક વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાની ખાતર કંઈક વધુ દૃષ્ટિપાત કરીએ.

સર્વ પદાર્થોને ઉત્પત્તિ, નાશ અને સ્થિતિ વળગેલાં છે, + હાખલા તરીકે એક સોનાની કંઠી લઈએ. સોનાની કંઠી ભાંગીને દોરો બનાવ્યો, ત્યારે કંઠીનો નાશ થયો અને દોરો ઉત્પન્ન થયો એ આપણે સ્પષ્ટ જોઈએ છીએ. પણ, કંઠી ભાંગીને તે

+ “ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યયુક્તં સત્ ” ।

—તત્ત્વાર્થસૂત્ર, ૫, ૨૬

તમામ સુવર્ણનો બનાવેલ દોરો તદ્દન-સર્વથા-નવી જ વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ એમ કહી શકાય નહિ. દોરાને તદ્દન નવીન ઉત્પન્ન થયેલો ત્યારે જ માની શકાય કે કંઠીની કોઈ પણ વસ્તુ તે દોરામાં આવી ન હોય. પરંતુ જ્યારે કંઠીનું તમામ સુવર્ણ દોરામાં ઊતરી આવ્યું છે, માત્ર કંઠીનો આકાર જ બદલાયો છે, તો પછી દોરાને સર્વથા નવીન ઉત્પન્ન થયેલો કેમ કહેવાય ? એવી જ રીતે કંઠીનો સર્વથા નાશ થયો પણ ન કહેવાય. કંઠીનો સર્વથા નાશ થયો ત્યારે જ માની શકાય કે કંઠીની કોઈ પણ ચીજ નાશથી બચી ન હોય. પરંતુ જ્યારે કંઠીનું તમામ સુવર્ણ જેમનું તેમ દોરામાં ઊતર્યું છે, તો પછી કંઠીને સર્વથા નાશ પામેલ કેમ માની શકાય ? આ હકીકતથી એ વાત સારી પેઠે ધ્યાનમાં ઊતરે છે કે કંઠીનો નાશ, કંઠીની આકૃતિનો (કંઠીના પર્યાયનો) નાશ થયો એટલા પૂરતો છે, અને દોરાની ઉત્પત્તિ, દોરાનો આકાર (પર્યાય) ઉત્પન્ન થયો એટલા પૂરતો છે, જ્યારે એ કંઠી અને દોરાનું-બન્નેનું-સુવર્ણ તો એક જ છે. કંઠી અને દોરો એ એક જ સુવર્ણના આકારભેદો (પર્યાયભેદો) સિવાય બીજું કશું નથી.

આ ઉપરથી કોઈ પણ કહી શકશે કે કંઠીને ભાંગી બનાવેલ દોરામાં, દોરાના આકારે ઉત્પત્તિ, કંઠીરૂપે નાશ તથા સુવર્ણની સ્થિતિ એ પ્રમાણે ઉત્પાદ, નાશ અને સ્થિતિ (ધ્રુવત્વ) એ ત્રણે બાબતો બરાબર અનુભવાય છે. આવાં ઉદાહરણો જ્યાં નજર નાખો ત્યાં હાજર છે. ઘર જ્યારે પડી ભાંગી જાય છે, ત્યારે તે ઘર જે વસ્તુઓથી બનેલું હતું તે બધી વસ્તુઓ તદ્દન નાશ પામી જતી નથી. તે બધા પદાર્થો રૂપાન્તરે સ્થૂલરૂપે અથવા સૂક્ષ્મરૂપે, અન્તતઃ પરમાણુરૂપે તો અવશ્ય જગત્માં રહે છે. આથી તે ઘરનો સર્વથા નાશ તત્ત્વદષ્ટિએ ઘટી શકે નહિ. કોઈ પણ સ્થૂલ વસ્તુ વીખરાઈ જતાં તેના અણુઓ કે

આણુસંઘાતો સ્વતંત્ર યા બીજી વસ્તુઓ સાથે મળી નવું પરિવર્તન ઊભું કરે છે. દુનિયાના પદાર્થો દુનિયામાં જ સ્થૂલરૂપે યા સૂક્ષ્મરૂપે ઇતસ્તતઃ વિચરણુ કરે છે અને એમનાં નવાં નવાં રૂપાન્તરોના ઘાટ ઘડાય છે. દીવો શાન્ત થયો એટલે દીવાનો તદ્દન નાશ થયો એમ સમજવાનું નથી. દીવાનો પરમાણુસમૂહ બરાબર કાયમ છે. જે પરમાણુસંઘાતથી પ્રદીપ પ્રગટેલો, તે જ પરમાણુસંઘાત રૂપાન્તર પામી જવાથી પ્રદીપરૂપે દેખાતો નથી, એટલે અંધકાર અનુભવાય છે. સૂર્યની રશ્મિથી પાણી સુકાઈ જાય છે, એટલે એ પાણીનો અત્યંત અભાવ થતો નથી. એ પાણીની વસ્તુઓ રૂપાન્તરે બરાબર કાયમ છે. વસ્તુના સ્થૂલ રૂપનો નાશ થઈ એ વસ્તુ સૂક્ષ્મ અવસ્થામાં યા અન્ય રૂપમાં પરિણત થાય એથી એ દેખાયેલ વસ્તુના રૂપે ન દેખાય એ બનવાભેગ છે. કોઈ મૂળ વસ્તુ નવી ઉત્પન્ન થતી નથી અને કોઈ મૂળ વસ્તુનો સર્વાથા નાશ થતો નથી એ અટલ સિદ્ધાંત છે.

“નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ।”

(ભગવદ્ગીતા, ૨-૧૬)

અર્થાત્—અસત્ની ઉત્પત્તિ નથી અને સત્નો નાશ નથી.

ઉત્પત્તિ અને નાશ પર્યાયોનો થાય છે. દૂધનું બનેલું દહીં નવું ઉત્પન્ન થયું નથી. દૂધનું જ પરિણામ દહીં છે. એ ગોરસ દૂધરૂપે નષ્ટ થઈ દહીંરૂપે ઉત્પન્ન થયું છે.+ એ બન્ને ગોરસ છે.

+ “પયોવ્રતો ન વ્યયત્તિ ન પયોડત્તિ દધિવ્રતઃ ।

અગોરસવ્રતો નોભે તસ્માદ્ વસ્તુ ત્રયાત્મકમ્ ” ॥૬૦॥

—શ્રી સમન્તભદ્રાચાર્ય, આપ્તમીમાંસા

“ઉત્પન્નં દદિભાવેન નષ્ટં દુઃષ્વત્ત્વયા પયઃ ।

ગોરસત્વાત્ સ્થિરં જાનન્ સ્યાદ્વાદદ્વિઙ્ જનોડપિ કઃ ? ” ॥

—શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય, અધ્યાત્મોપનિષદ્, ૧/૪૪

આ પ્રમાણે સર્વત્ર સમજી રાખવાનું છે કે મૂળ તત્ત્વો આબાદ છે, અને એમાં જે અનેકાનેક પરિવર્તનો-રૂપાન્તરો થતાં રહે છે, અર્થાત્ પૂર્વ પરિણામનો નાશ અને બીજા પરિણામનો પ્રાદુર્ભાવ થતો રહે છે તે વિનાશ અને ઉત્પાદ છે. આથી સર્વ પદાર્થો ઉત્પાદ, વિનાશ અને સ્થિતિ (ધ્રુવત્વ) સ્વભાવના ઠરે છે. જેનો ઉત્પાદ અને વિનાશ થાય છે તેને જૈન શાસ્ત્રમાં ‘પર્યાય’ કહે છે. જે મૂળ વસ્તુ સ્થાયી છે તેને ‘દ્રવ્ય’ કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્યથી (મૂળ વસ્તુ રૂપે) દરેક પદાર્થ નિત્ય છે અને પર્યાયથી અનિત્ય છે. આ રીતે પ્રત્યેક વસ્તુનું એકાંત નિત્ય નહિ, એકાંત અનિત્ય નહિ, કિન્તુ નિત્યા-નિત્ય રૂપે અવલોકન કે નિરૂપણ કરવું એ ‘સ્યાદ્વાદ’ છે.

હેમચંદ્રાચાર્ય પોતાના ‘વીતરાગસ્તોત્ર’ના આઠમા પ્રકાશમાં કહે છે:-

આત્મન્યેકાન્તનિત્યે સ્યાન્ન ભોગઃ સુખ-દુઃખયોઃ ।

એકાન્તાનિત્યરૂપેઽપિ ન ભોગઃ સુખ-દુઃખયોઃ ॥ ૨ ॥

પુણ્ય-પાપે બન્ધ-મોક્ષો ન નિત્યૈકાન્તદર્શને ।

પુણ્ય-પાપે બન્ધ-મૌક્ષો નાનિત્યૈકાન્તદર્શને ॥ ૩ ॥

અર્થાત્—આત્માને એકાન્ત નિત્ય (નિત્ય નહિ, પણ એકાંત નિત્ય) માનવામાં આવે તો એનો અર્થ એ થાય કે આત્મા એવો છે કે જેમાં કોઈ અવસ્થાન્તર કે સ્થિત્યન્તર થતું નથી, કોઈ પરિણામ કે પરિવર્તન થતું નથી, એટલે કે આત્મા બિદ્કુલ કૂટસ્થ નિત્ય છે એમ માનવું પડે. આમ માનવામાં આવે તો સુખ, દુઃખ આદિની ભિન્નભિન્ન સમય-ભાવી ભિન્નભિન્ન અવસ્થાઓ આત્મામાં ઘટશે નહિ. આત્માને

નિત્ય માનીને પણ પરિણામી (જુદા જુદા પરિણામોમાં પરિણમતો રહેનાર) માનીએ તો જ સુખ-દુઃખ આદિની ભિન્ન-ભિન્ન અવસ્થાઓ, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના પરિણામો-પરિવર્તનો આત્મામાં ઘટી શકે; અને તો જ આત્મામાં પુણ્ય-પાપની અને બન્ધ-મોક્ષની ભિન્નભિન્ન પરિણતિઓ ઘટી શકે.

જેમ, આત્માને એકાંત નિત્ય માનવામાં ઉપરની વાતો સંગત થતી નથી, તે જ આપણે આત્માને એકાંત અનિત્ય [સર્વથા ક્ષણિક] માનવામાં પણ ઊભી થાય છે. વસ્તુના સતત નિરંતર પરિવર્તમાન પર્યાયો-વિવર્તો-પરિણામો-પરિવર્તનોમાં અનુસ્યૂત એક સ્થાયી દ્રવ્ય માનવું ન્યાયપ્રાપ્ત છે. આત્મા ભિન્નભિન્ન અવસ્થાઓમાં-ભિન્નભિન્ન પર્યાયોમાં નિરંતર પરિણમતો રહેવા છતાં એ બધી ભિન્નભિન્ન અવસ્થાઓ અથવા પર્યાયોમાં પોતે આત્મારૂપે નિત્ય અખંડ વર્તે છે. દાખલા તરીકે, કોઈ પુસ્તક, વસ્ત્ર કે છત્રી મેટ્રી થાય કે એના પર છાંટા યા ડાઘા પડે અથવા સારો રંગ પૂરાય તો એથી જેમ એ પુસ્તક, વસ્ત્ર કે છત્રી-એ વ્યક્તિ-મટી જતી નથી, તેમ આત્માની અવસ્થામાં, એના ભાવોમાં પરિવર્તનો થાય એથી એ આત્મા (એ વ્યક્તિ) મટી જતો નથી. જેમ માણસના કે ઘોડા, હાથી વગેરેના શરીરમાં ફેરફાર થવા છતાં એ માણસ કે ઘોડો, હાથી (એ વ્યક્તિ) મટી જતો નથી, પણ એ માણસ જ યા એ ઘોડો, હાથી જ દૂબળો-જડો થયો યા બીજી રીતે ફેરફારમાં આવી ગયેલો કહેવાય છે, તેમ આત્મામાં જુદા જુદા પરિણામ થતા રહેવાથી આત્મા મટી જતો નથી. એ પરિણામ, પરિવર્તન કે પર્યાય આત્માના જ હોઈ એ બધામાં આત્મા આત્મારૂપે અખંડ બન્યો રહે છે. સુવર્ણના-ઝાંખુ પડવું કે ઊજળું થવું-એવા સાધારણ

ફેરફારો [પર્યાયો]ની વાત તો દૂર રહી, પણ કુંડલ, કંઠી, કડું, કંકણ કંદોરો વગેરે એનાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપાંતરો પણ એનાં (સુવર્ણનાં) જ છે, એનાં એ બધાં રૂપાંતરોમાં-એના એ બધા ભિન્ન ભિન્ન આકારરૂપ પર્યાયોમાં એ (સુવર્ણ) બરાબર અનુસ્યૂત (અનુગત) રહે છે, તેમ આત્માના એક જ જન્મની નહિ, પણ ગુદાં ગુદાં જન્મોની વિવિધ અવસ્થાઓમાં પણ આત્મા (એ વ્યક્તિ) અખંડ બન્યો રહે છે, અને એમ હોય તો જ એનાં એક જન્મનાં કરેલ સુકૃત-દુષ્કૃતનાં સારાં-માઠાં ફળ એને સમય ઉપર એ જ જન્મમાં અથવા બીજા જન્મમાં યા ઘણાં જન્મો પછીના ભવમાં મળી શકે; અને તો જ એનાં કૃત્યોની જવાબદારી જળવાઈ રહી શકે; અને તો જ એનો કર્મિક (જન્મ-જન્માન્તરોમાં ક્રમે ક્રમે થતો) વિકાસ સંચિત થતો જઈ શકે, તેમ જ એની-અનેક જન્મોમાં-ક્રમશઃ થતી જતી સાધનાના વધતાં જતા ઉત્કર્ષના સંચયના એકઠા પરિણામરૂપે કોઈ જન્મમાં એ કલ્યાણની ઊંચી ભૂમિ પર આરૂઠ થઈ શકે.

કિંતુ આત્માને સદાસ્થાયી એક નિત્ય અખંડ દ્રવ્ય માનવાને બદલે કેવલ ક્ષણક્ષણના પર્યાયો જ માનવામાં આવે તો એવું બનેશે કે એક ક્ષણના પર્યાયે જે કાર્ય કર્યું હોય તેનું ફળ બીજા ક્ષણના પર્યાયને જ મળવાનું, અર્થાત્ જેણે કર્યું તેને નહિ મળવાનું અને જેણે કર્યું નથી તેને મળવાનું ! આ કેટલી બધી વિસંગતિ ! આ દોષોને “ કૃતનાશ ” અને “ અકૃતાગમ ” કહેવામાં આવે છે (‘ કૃતનાશ ’ એટલે જેણે જે કર્યું હોય તેનું ફળ તેને ન મળવું એ, અને ‘ અકૃતાગમ ’ એટલે જેણે જે કર્યું નથી તેનું ફળ તેને મળવું એ.)

આમ, એકાન્ત ક્ષણિકવાદમાં પણ સુખદુઃખ-ભોગ અને પુણ્ય-પાપ તથા બન્ધ-મોક્ષની ઉપપત્તિ અશક્ય બની જાય છે.

આત્માને નિત્ય માનીને પણ ‘પરિણામી’ માનવામાં આવે તો નિરંતર ઊપજતા, વિણસતા એના સમગ્ર પર્યાયો (પરિણામો)માં એ (આત્મા) સ્થાયી-સ્થિર-સ્થિતિશીલ હોવાથી એનામાં જુદા જુદા વખતની જુદી જુદી અવસ્થાઓ-જુદા જુદા સમયનાં ભિન્ન ભિન્ન પરિવર્તનો ઘટી શકે, અને જુદા જુદા સમયમાં એણે કરેલ સત્કર્મ-દુષ્કર્મનાં સારાં-ખરાં ફળ ગમે તેટલા સમયના અથવા જન્મોના ગાળા પછી પણ એને મળી શકે. કૂટસ્થનિત્યમાં* તો કંઈ પણ અવસ્થાન્તર, સ્થિત્યન્તર યા વિભિન્ન પરિણામની શક્યતા ન હોવાથી પુણ્ય-પાપની ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિઓ અને સુખ-દુઃખ આદિની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓ ઘટી શકે તેમ નથી. ચેતનસ્વરૂપ આત્મામાં જ નહિ, દરેક અચેતન જડ પદાર્થમાં પણ ક્ષણે ક્ષણે થતા અન્યાન્ય પરિણામોનો પ્રવાહ ચાલુ જ હોય છે. વસ્તુમાત્ર પારવર્તનશીલ છે. ક્ષણે ક્ષણે એના પર્યાયો બદલાયા કરે છે. ફલિતાર્થ એ છે કે ચેતન આત્મતત્ત્વ, જે નિત્ય છે તેને પણ

x મહાત્મા બુદ્ધને એક વખતે ચાલતાં ચાલતાં એમનાં પગમાં કાંટો વાગ્યો, ત્યારે તેમણે પોતાના ભિક્ષુઓને કહ્યું—

इत एकनवति कल्पे शक्त्या मे पुरुषो हतः ।
तेन कर्मविपाकेन पादे विद्धोऽस्मि भिक्षवः ! ॥

અર્થાત્ હે ભિક્ષુઓ ! આ ભવથી એકાણુમા ભવમાં મેં એક પુરુષને શક્તિથી હણ્યો હતો એ કર્મના વિપાકે મારો પગ વિંધાયો.

* ‘કૂટસ્થ’ એટલે કૂટની જેમ, અર્થાત્ પહાડના સિખરની જેમ, અથવા જે લોઢાના ઘણા આધાર પર ટિપાય છે તેની જેમ સ્થિર, કોઈ તત્ત્વને સર્વથા અપરિણામી નિર્વિકાર જણાવવા માટે ‘કૂટસ્થ’ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે.

એકાન્ત નિત્ય ન માનતાં, તે પરિણામી (પરિવર્તનશીલ) પણ હોવાથી તેને તેટલા પૂરતો અનિત્ય પણ માનવો જોઈએ તે જ પ્રમાણે ઘટ જેવા સ્પષ્ટ અનિત્ય દેખાતા અચેતન જડ પદાર્થોને તેમનાં મૃત્તિકાદિરૂપ મૂળ દ્રવ્ય સ્થાયી હોવાને લીધે તેની અપેક્ષાએ નિત્ય પણ માનવો જોઈએ. આમ નિત્યાનિત્યવાદઃ શુક્તિસંગત દેખાય છે.

આ બાબતમાં હેમચંદ્રાચાર્ય ઉપરના શ્લોકોના અનુસંધાનમાં વ્યાવહારિક દાખલો આપતાં જણાવે છે કે—

ગુડો હિ કફહેતુઃ સ્યાન્નાગર પિત્તકારણમ્ ।

દ્વયાત્મનિ ન દોષોઽસ્તિ ગુડનાગર-ભેષજે ॥૬॥

અર્થાત્ :—ગોળ કફ કરનાર છે અને સૂંઠ પિત્ત, પણ તે બન્નેના યોગ્ય મિશ્રણમાં તે કોઈ દોષ રહેતો નથી. (તેમ

* “ જીવા ણ ભતે ! કિં સાસયા અસાસયા ? ગોયમા ! જીવા સિય સાસયા, સિય અસાસયા । સે કેણટ્ટેણં ભતે ! એવ વુચ્ચઈ XX? ગોયમા ! દવ્વટ્ટયાએ સાસયા, માવટ્ટયાએ અસાસયા । ”
(ભગવતી, શતક ૭ ઉદ્દેશ ૨)

આ પાંડમાં જીવનું શાશ્વતત્વ અને અશાશ્વતત્વ બન્ને જણાવેલ છે—
ભિન્નભિન્ન નયથી.

સ્યાતામત્યન્તનાશેસ્ય કૃતનાશકૃતાગમૌ ।

ન ત્વવસ્થાન્તરપ્રાપ્તૌ લોકે બાલયુવાદિવત્ ॥ ૨૩ ॥

તસ્માન્દુભયહાનેન વ્યાવૃથ્યનુગમાત્મકઃ ।

પુરુષોઽમ્યુપગન્તવ્યઃ કુણ્ડલાદિષુ સર્પવત્ ॥ ૨૮ ॥

ઈત્યાદિ શ્લોકો મહાન્ ભીમાંસક કુમારિલભટ્ટના શ્લોકવાર્તિક-
(આત્મ૦)માં છે. જે, આત્માનું નિત્યાનિત્યરૂપે પ્રતિપાદન કરે છે.

એકાન્ત નિત્યવાદ કે એકાન્ત અનિત્યવાદ સદોષ છે, પણ નિત્યા-નિત્યવાદ નિર્દોષ છે.)

સત્તા સ્વરૂપ વિષે ભિન્નભિન્ન દર્શનોનાં ભિન્નભિન્ન મંતવ્યો છે. વેદાન્ત દર્શન પૂર્ણ સત્સ્વરૂપ બ્રહ્મને કેવળ ધ્રુવ (નિત્ય) જ માને છે. બૌદ્ધ દર્શન સત્ પદાર્થને સર્વથા (નિરન્વય) ક્ષણિક (માત્ર ઉત્પાદ-વિનાશશીલ) માને છે. સાંખ્યદર્શન ચેતનતત્ત્વરૂપ સત્ને કેવળ ધ્રુવ (કૂટસ્થ નિત્ય) અને પ્રકૃતિ તત્ત્વરૂપ સત્ને પરિણામી નિત્ય (નિત્યાનિત્ય) માને છે. નૈયાયિકો-વૈશેષિકો સત્ પદાર્થોમાંથી પરમાણુ કાળ, આત્મા વગેરે કેટલાંક સત્ તત્ત્વોને કૂટસ્થનિત્ય અને ઘટ, પટ વગેરે સત્ પદાર્થોને માત્ર અનિત્ય (માત્ર ઉત્પાદ-વિનાશશીલ) માને છે. પરંતુ જૈનદર્શનનું મંતવ્ય એવું છે કે ચેતન કે જડ, મૂર્ત કે અમૂર્ત, સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ બધા સત્ કહેવાતા પદાર્થો ઉત્પાદ, નાશ અને ધ્રોવ્ય એ ત્રયાત્મક છે.

અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ પ્રત્યેક વસ્તુમાં એક અંશ એવો છે કે જે સદા શાશ્વત છે અને બીજો અંશ અશાશ્વત છે. શાશ્વત અંશના યોગે પ્રત્યેક વસ્તુ ધ્રોવ્યાત્મક (સ્થિર) અને અશાશ્વત અંશના યોગે ઉત્પાદ-વ્યાયાત્મક (અસ્થિર) કહેવાય છે. આ બે અંશોમાંથી કોઈ એક જ અંશ તરફ દૃષ્ટિ જવાથી વસ્તુ ફક્ત અસ્થિરરૂપ અથવા ફક્ત સ્થિરરૂપ માલૂમ પડે છે, પરંતુ બન્ને અંશો તરફ દૃષ્ટિ આપવાથી વસ્તુનું પૂર્ણ, યથાર્થ સ્વરૂપ માલૂમ પડે છે. એથી એ બન્ને દૃષ્ટિઓના અનુસારે જ જૈન-દર્શન સત્ વસ્તુને ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રોવ્ય એ ત્રયરૂપ બતાવે છે-એક (અસ્થિરગોચર) દૃષ્ટિના હિસાબે ઉત્પાદ-નાશરૂપ અને એક (સ્થિરગોચર) દૃષ્ટિના હિસાબે ધ્રોવ્યરૂપ.

જો બધી વસ્તુઓ ક્ષણિક માત્ર હોય તો પ્રત્યેક ક્ષણમાં

નવી નવી વસ્તુ ઉત્પન્ન થવા તથા નષ્ટ થવાને લીધે તેમ જ તેનો કોઈ સ્થાયી (અનુસ્યૂત) આધાર ન હોવાને લીધે એ ક્ષણિક પરિણામ પરંપરામાં સજાતીયતાનો અનુભવ થવો ક્યારે પણ શક્ય નહિ બને; અર્થાત્ પહેલાં કોઈ વાર જોયેલી વસ્તુને ફરીથી જોતાં “ આ તે જ વસ્તુ છે ” એવું જે પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે તે કોઈ પણ રીતે શક્ય નહિ બને. કેમકે પ્રત્યભિજ્ઞાનને માટે જેમ એની વિષયભૂત વસ્તુનું સ્થિરત્વ આવશ્યક છે, તેમ દ્રષ્ટા આત્માનું પણ સ્થિરત્વ આવશ્યક છે.

એકાન્ત ક્ષણિકવાદમાં સ્મૃતિ જ બની શકતી નથી, કેમકે જે ક્ષણ-પર્યાયે અનુભવ્યું તે નિરન્વય નષ્ટ થયો, એટલે તેના અનુભવેલને બીજો ક્ષણ પર્યાય શી રીતે સ્મરી શકે? અનુભવનાર એક અને સ્મરનાર બીજો એમ બની શકતું નથી. સ્મૃતિ અને પ્રત્યભિજ્ઞાન અશક્ય બનવાથી જગતના પરસ્પરના લેણદેણના જ નહિ, જીવનના સમગ્ર વ્યવહારોની ઉપપત્તિ દુર્ઘટ બની જવાની.

એ જ રીતે, જડ અથવા ચેતન તત્ત્વ માત્ર નિર્વિકાર હોય તો એ બન્ને તત્ત્વોના મિશ્રણરૂપ જગતમાં ક્ષણ ક્ષણમાં માલૂમ પડતી વિવિધતા, રૂપાન્તર દશા ક્યારે પણ ઉત્પન્ન ન થાય. એથી જ પરિણામી નિત્યવાદને જૈનદર્શન યુક્તિસંગત માને છે. વસ્તુનો સદસદ્વાદ પણ સ્યાદ્વાદ છે. વસ્તુ ‘ સત્ ’ કહેવાય છે તે કેને લઈને? એ વિચારવું જોઈએ. પોતાની જ ગુણોથી—

પોતાના જ ધર્મોથી દરેક વસ્તુ ‘ સત્ ’ હોઈ શકે છે, બીજાના ગુણોથી નહિ. ગુણી પોતાના ગુણોથી ગુણી છે, બીજાના ગુણોથી નહિ. ધનવાન્ પોતાના ધનથી ધનવાન્ છે, બીજાના ધનથી નહિ. બાપ પોતાના પુત્રથી બાપ છે, બીજાના પુત્રથી નહિ. એ પ્રમાણે દરેક વસ્તુ પોતાના ગુણો-ધર્મોથી ‘ સત્ ’ છે,

બીજી વસ્તુના ગુણો ધર્મોથી નહિ. બીજી વસ્તુના ગુણો-ધર્મોથી [બીજાના સ્વરૂપથી] ‘સત્’ ન હોઈ શકે ત્યારે કેવી હોઈ શકે ? ‘અસત્’.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અપેક્ષાદષ્ટિએ ‘સત્’ ‘અસત્’ પણ સમજી શકાય છે. લેખન કે વક્તૃત્વશક્તિ તુલિ ધરાવનાર એમ કહે છે કે “હું લેખક નથી” અથવા “હું વક્તા નથી” અથવા કોઈ એમ કહે છે કે “હું વક્તા છું, પણ લેખક નથી” આ શબ્દપ્રયોગમાં ‘હું’ પણ કહેવાય છે અને સાથે જ ‘નથી’ પણ કહેવાય છે; અથવા ‘હું અમુક છું’ પણ કહેવાય છે અને સાથે જ ‘હું અમુક નથી, પણ કહેવાય છે; અને તે યુક્ત જ છે. કારણ કે ‘હું’ પોતે ‘સત્’ છતાં મારામાં લેખન કે વક્તૃત્વશક્તિ નહિ હોવાથી તે શક્તિરૂપે “હું નથી,” અર્થાત્ “હું લેખક વક્તારૂપે નથી”; અથવા ‘હું’ વક્તા હોવા છતાં મારામાં લેખનશક્તિ ન હોવાથી તે શક્તિરૂપે “હું નથી,” અર્થાત્ “હું લેખકરૂપે નથી.” આવા પ્રકારનાં સર્વસુગમ ઉદાહરણોથી સમજી શકાય છે કે સત્ પણ પોતામાં જે સત્ નથી તેની અપેક્ષાએ અસત્ ગણાય. આ પ્રમાણે મુદ્દા જુદા દષ્ટિબિંદુની અપેક્ષાએ એક વસ્તુમાં સત્ત્વ અસત્ત્વનો સ્વાદ્વાદ ઘટી શકે છે.

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી વિચારતાં ઘટ (દરેક પદાર્થ) પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી સત્ છે અને બીજાનાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી અસત્ છે. જેવી રીતે કાશીમાં શિયાળામાં ઉત્પન્ન થયેલ માટીનો કાળો ઘટ, દ્રવ્યથી માટીનો છે, અર્થાત્ મૃત્તિકારૂપ છે, પરંતુ જલરૂપ નથી. ક્ષેત્રથી કાશીમાં બનેલો છે, પરંતુ બીજા ક્ષેત્રનો નથી. કાળથી શિયાળામાં બનેલો છે, પરંતુ બીજા ઋતુનો નથી. ભાવથી શ્યામવર્ણવાળો

છે, પરંતુ અન્યવર્ણવાળો નથી. આમ દરેક વસ્તુ સ્વ-દ્રવ્ય, સ્વ-ક્ષેત્ર, સ્વ-કાલ અને સ્વ-ભાવે સત્ (અસ્તિ) છે અને પર-દ્રવ્ય, પર-ક્ષેત્ર, પર-કાલ અને પર-ભાવે અસત્ (નાસ્તિ) છે. આમ, વસ્તુ કે વ્યક્તિ ‘ શું છે ’ અને ‘ શું નથી ’ એમ જાનને રીતે તપાસાય ત્યારે એનું સ્વરૂપ જરાજરા નિર્ણય થઈ શકે છે અતઃ વસ્તુ સત્ અસત્-ઉભયાત્મક સિદ્ધ થાય છે.

ઘટ સ્વ-રૂપ (પોતાના રૂપ) થી પણ સત્ ન હોય તો તે સર્વથા અસત્ જની જશે; અને જો સ્વ-રૂપ (પોતાના સ્વરૂપ) સિવાય અન્યદ્વીપ (પટ વગેરે ચીજોના) સ્વરૂપથી પણ સત્ હોય તો ઘટ પટાદિસર્વદ્રવ્યરૂપ જની જશે. એ જ પ્રમાણે, ચેતન આત્મા પોતાના સ્વરૂપથી સત્ છે, પણ જો અચેતનદ્રવ્ય-રૂપથી પણ સત્ થવા જાય તો ? તો ચેતન આત્માનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ જ રહેવા ન પામે. અહીં એ ખ્યાલમાં લેવું આવશ્યક છે કે દરેક વસ્તુ-વ્યક્તિનું પોતાનું નિજ દ્રવ્યાદિ સ્વરૂપ એ તેનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે. બિલકુલ સરખી અને સમાન ચીજોમાં પણ દરેક વસ્તુવ્યક્તિનું પોતપોતાનું વ્યક્તિત્વ, પોતપોતાનું દ્રવ્યાદિ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન જ છે. આમ પોતાના વિશિષ્ટ સ્વરૂપથી જ દરેક વસ્તુ સત્ છે અને પરરૂપથી અસત્ છે. આ રીતે અમુક અપેક્ષાએ સત્ત્વ અને અમુક અપેક્ષાએ અસત્ત્વ એ જાનને ધર્મો ચેતન-અચેતન દરેક વસ્તુમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી સ્યાદ્વાદનું એક વધુ ઉદાહરણ જોઈએ. વસ્તુમાત્રમાં સમાન ધર્મ અને વિશેષ ધર્મ રહેલા છે. જુદા જુદા ઘોડાઓમાં ‘ ઘોડો ’ ‘ ઘોડો ’ એવી જે એકાકાર (એક-સરખી) બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, એ જ બતાવી આપે છે કે બધા ઘોડાઓમાં સમાન ધર્મ-સામાન્ય તત્ત્વ-સમાનતા-એકરૂપતા છે. પરંતુ ઘણા ઘોડાઓમાંથી પોતપોતાનો ઘોડો અથવા અમુક ઘોડો જે

ઝોળખી લેવાય છે, તે ઉપરથી તમામ ઘોડા એક-બીજાથી વિશેષતા-ભિન્નતા-પૃથક્કતાવાળા પણ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષ-સ્વરૂપવાળી સમજી શકાય છે. વસ્તુનું સ્વરૂપ આ સામાન્ય અને વિશેષ પરસ્પરસાપેક્ષ છે. આમ, પ્રત્યેક વસ્તુને સામાન્યવિશેષ-ઉભયરૂપ સમજવી એ અનેકાન્તદર્શન છે.

સામાન્ય બે પ્રકારનું છે : તિર્યક્સામાન્ય અને ઊર્ધ્વતા સામાન્ય. ભિન્ન ભિન્ન અશ્વોમાં ‘અશ્વ’ ‘અશ્વ’ [‘ઘોડો’ ‘ઘોડો’] એવી એકાકાર પ્રતીતિ જે થાય છે તે અશ્વત્વરૂપ ધર્મને લઈને. આ અશ્વત્વ, જે, સમગ્ર અશ્વોનું એક સામાન્ય સ્વરૂપ છે તે ‘તિર્યક્સામાન્ય’ છે અને, એક જ વ્યક્તિ અથવા પદાર્થમાં નિરન્તર પરિવર્તમાન પર્યાયોમાં જે સામાન્ય તત્ત્વ અનુગત [અનુસ્યૂત] હોય છે તે ‘ઊર્ધ્વતા સામાન્ય’ છે. જેમકે સુવર્ણના કટક, કુંડલ, કંકણ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન આકારના પદાર્થોમાં અનુગત જે સુવર્ણ તે ‘ઊર્ધ્વતા સામાન્ય’ છે. તે જ પ્રમાણે, એક જ વ્યક્તિ બાળક, કુમાર, યુવા, પૌઠ, વૃદ્ધ વગેરે અવસ્થાઓમાં થઈને પસાર થતી હોવા છતાં આપણને તે વ્યક્તિ તેની તે જ એવું-જે સામાન્ય તત્ત્વનું-ભાન થાય છે તે ‘ઊર્ધ્વતાસામાન્ય’ છે.

વિશેષ બે પ્રકારનો છે : ગુણ અને પર્યાય. આ બાબતમાં જરા વિચારીએ.

કોઈ પુદ્ગલરૂપ [વર્ણ, ગન્ધ, રસ, સ્પર્શ] વગરનું ક્યારેય હોતુ નથી, રૂપ પુદ્ગલ સાથે સદા સહુભાવી છે. પણ-સામાન્યતઃ રૂપ પુદ્ગલ સાથે સદા સહુભાવી છતાં-નીલ, પીત વગેરે વિશેષ વર્ણ આદિ, પુદ્ગલ સાથે સદા સહુભાવી

નથી. નીલ, પીત વગેરે પર્યાયો-પરિણામો બદલાયા કરે છે. માટે જે સહભાવી છે તેને ‘ગુણ’ અને જે ક્રમભાવી [પરિવર્તનશીલ] છે તેને ‘પર્યાય’ કહેવામાં આવે છે.

એ જ પ્રમાણે આત્માનું સદા સહભાવી સ્વરૂપ ચેતના તે ‘ગુણ’ અને એના ‘જ્ઞાન,’ ‘દર્શન’ પ્રકારના વિવિધ ઉપ-યોગો એ ‘પર્યાય,’ અથવા સામાન્યતઃ જ્ઞાન તે ગુણ અને તેના વિશેષ પ્રકારો તે પર્યાય.*

પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં શક્તિરૂપ અનંત ગુણો છે, જે વસ્તુતઃ આશ્રયભૂત દ્રવ્યથી અને પરસ્પર અવિભાજ્ય છે. પ્રત્યેક ગુણ-શક્તિના ભિન્નભિન્ન સમયમાં થતાં ત્રૈકાલિક પર્યાયો અનંત છે. દ્રવ્ય અને એના અંશભૂત શક્તિઓ ઉત્પન્ન તથા નષ્ટ ન હોવાને કારણે નિત્ય, અર્થાત્ અનાદિઅનંત છે. પરંતુ તેમના બધા પર્યાયો પ્રતિક્ષણ ઉત્પન્ન તથા નષ્ટ થવાના કારણે અનિત્ય છે-સાદિસાન્ત છે. પણ તે વ્યક્તિશઃ પ્રવાહની અપેક્ષાએ તો અનાદિઅનંત છે. દ્રવ્યમાં અનંત શક્તિઓથી તજજન્ય પર્યાય-પ્રવાહ પણ અનંત જ એકી સાથે ચાલુ રહે છે. ભિન્નભિન્ન-શક્તિજન્ય વિજ્ઞાતીય પર્યાયો એક સમયમાં એક દ્રવ્યમાં મળી આવે છે, પરંતુ એક શક્તિજન્ય ભિન્નભિન્ન-સમયભાવી સજ્ઞાતીય પર્યાયો એક દ્રવ્યમાં એક સમયમાં હોતા નથી. આ રીતે એક પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં રૂપ, ગંધ આદિ ભિન્નભિન્ન શક્તિઓના ભિન્ન-ભિન્ન પર્યાયો એક સમયમાં થાય છે, પરંતુ એક રૂપશક્તિના નીલ, પ્રીત આદિ વિવિધ પર્યાયો એક સમયમાં થતા નથી. એ જ રીતે આત્મામાં ચેતના, સુખ, વીર્ય આદિ શક્તિઓના

*“ગુણઃ સહભાવી ઘર્મઃ XX । પર્યાયસ્તુ ક્રમભાવી” [૫/૭-૮]
(પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોક, શ્રાદ્ધેવસૂરિ)

લિન્નિલિન્ન વિવિધ પર્યાય એક સમયમાં થાય છે. પરંતુ એક ચેતનાશક્તિના વિવિધ ઉપયોગ પર્યાયો, તેમ જ બીજી શક્તિઓના બીજા વિવિધ પર્યાયો એક સમયમાં થતા નથી. કેમકે પ્રત્યેક શક્તિઓનો એક દ્રવ્યમાં એક સમયમાં એક જ પર્યાય વ્યક્ત થાય છે. અસ્તુ

‘સ્યાદ્વાદ’ શબ્દ ‘સ્યાત્’ ને ‘વાદ’ એ બેથી બનેલો છે. ‘સ્યાત્’ એટલે ‘અમુક અપેક્ષાએ,’ ‘અમુક દૃષ્ટિકોણથી’. એ (‘સ્યાત્’) અહીં અવ્યય છે અને અનેકાન્તસૂચક છે. એટલે અનેકાન્તરૂપે કથન એ સ્યાદ્વાદનો અર્થ થયો. આથી જ સ્યાદ્વાદનું બીજું નામ ‘અનેકાન્તવાદ’ છેX. ‘અનેકાન્ત’માં ‘અનેક’ અને ‘અન્ત’ એમ બે શબ્દો છે. તેમાં ‘અન્ત’નો અર્થ અહીં ધર્મ, દૃષ્ટિ, દિશા, અપેક્ષા, બાજુ એવો કરવાનો છે. આ ઉપરથી અનેકાન્તવાદનો અર્થ અનેક દૃષ્ટિઓથી-વિવિધ દિશાઓથી-લિન્નિલિન્ન અપેક્ષાથી (વસ્તુનું) અવલોકન કે કથન કરવું એવો થાય છે. આમ ‘સ્યાદ્વાદ’ અને ‘અનેકાન્તવાદ’, એ બન્ને શબ્દો એકાર્થક છે. આમ અનેકાન્તવાદનો અર્થ કે એનું રહસ્ય એના નામમાં જ ઝળકી રહ્યું છે. વસ્તુને એક જ દૃષ્ટિથી-એક જ બાજુથી જોવી એ એકાન્તદૃષ્ટિ, એટલે એ અપૂર્ણ દૃષ્ટિ; જ્યારે અનેક બાજુથી,

X “સ્યાત્” इत्यव्ययमनेकान्तद्योतकम् । ततः ‘स्याद्वादः’
अनेकान्तवादः, निस्थानित्याद्यनेकधर्मशबलैकवस्त्वभ्युपगमम्
इति यावत् । (हेमचन्द्र, सिद्धहेमशब्दानुशासन, બીજું સૂત્ર)

અર્થાત્-“સ્યાત્” એ અવ્યય છે, જે અનેકાન્ત અર્થનું દ્યોતન કરે છે. એ ઉપરથી સ્યાદ્વાદ એટલે અનેકાન્તવાદ. એટલે કે નિત્ય-અનિત્ય આદિ અનેક ધર્માત્મક વસ્તુનો સ્વીકાર.

લિન્ન લિન્ન દષ્ટિખિન્દુઓથી અવલોકન કરતી દષ્ટિ એ અનેકાન્ત-દષ્ટિ, એટલે એ વિશાળ યા વ્યાપક દષ્ટિ. એનાથી વસ્તુની બરાબર માહિતી મળે.

જેમ હાથીના કેવળ એક એક જ અવયવને સ્પર્શવાથી હાથીની માહિતી ન થઈ શકે, તેમ વસ્તુના કેવળ એક એક જ અંશને સ્પર્શવાથી વસ્તુની બરાબર માહિતી ન થાય. હાથીની માહિતી માટે તેના મુખ્ય મુખ્ય અંશો બધા સ્પર્શવા જોઈએ. તેમ વસ્તુને તત્ત્વતઃ પિછાનવા માટે તેનાં સંલવિત અને શક્ય બધાં સ્વરૂપો માલૂમ કરવાં જોઈએ. જેમ એક બાબુએ ચાંદીથી અને બીજા બાબુએ સોનાથી મઢેલી ઢાલને ચાંદીવાળી બાબુથી જોનાર ચાંદીની કહે અને સોનાવાળી બાબુથી જોનાર સોનાની કહે એ પૂર્ણ સત્ય નથી, પણ યથા-સ્થિત રીતે અંશતઃ ચાંદીની અને અંશતઃ સોનાની કહેવી એ પૂર્ણ સત્ય છે, તેમ વસ્તુનું સ્વરૂપ જે પ્રકારનું હોય તે પ્રકારે સમજવું અને કથવું એ જ્ઞાન અને કથન યથાર્થ (પૂર્ણ-સત્ય) કહેવાય, અને તે એક બાબુને જોનારી એકાન્તદષ્ટિથી ન થઈ શકે, પણ અનેક બાબુઓને જોનારી અનેકાન્ત-દષ્ટિથી થઈ શકે. અનેકાન્તદષ્ટિ વસ્તુના અનેક ધર્મો જુએ છે, જુદી જુદી અપેક્ષાએ સંલવિત (વસ્તુના) અનેક ધર્મોનું તે અવલોકન કરી શકે છે; અને એથી વસ્તુની અનેક બાબુ તપાસાવાથી વસ્તુસ્વરૂપની બરાબર ચોખવટ થઈ શકે છે. બીજા માણસનું દષ્ટિખિન્દુ અને તેની અપેક્ષાદષ્ટિ તે પારખી શકે છે અને તેનો અબાધિત રીતે થઈ શકતો સમન્વય કરવા યત્ન કરે છે. વિવિધ દષ્ટિખિન્દુઓ દ્વારા શક્ય સમન્વયો કરી લિન્ન યા વિરુદ્ધ દેખાતા મતોની સમુચિત રીતે સંગતિ કરવી એ અનેકાન્તદષ્ટિનું સ્વરૂપ છે. આ ઉપરથી

એ દૃષ્ટિની વ્યાપકતા, મહત્તા અને ઉપયોગિતા સમજી શકાય છે. આ ઉદાર દૃષ્ટિના પવિત્ર બળથી જ મતસંઘર્ષભુજનિત કોલાહલો શમી જઈ માનવસમાજમાં પરસ્પર સમભાવ સધાય છે. આ સમભાવ અથવા સામ્યનો પ્રચાર એ અનેકાન્તવાદનો ઉદ્દેશ છે. ફલિતાર્થ એ થયો કે અનેકાન્તવાદ એટલે સમન્વયવાદ અને એમાંથી નીપજનારું કલ્યાણભૂત ફળ તે સામ્યવાદ અર્થાત્ સમભાવ, જેમાંથી વ્યાપક મૈત્રીભાવ ફલિત થઈ મનુષ્યભૂમિ કલ્યાણભૂમિ બની જઈ શકે છે.

સ્યાદ્વાદના સંબંધમાં કેટલાકોનું એમ કહેવું થાય છે કે તે નિશ્ચયવાદ નથી, કિન્તુ સંશયવાદ છે; અર્થાત્, એક જ વસ્તુને નિત્ય સમજવી અને અનિત્ય પણ સમજવી, અથવા એક જ વસ્તુને સત્ માનવી અને અસત્ પણ માનવી એ સંશયવાદ નહિ તો બીજું શું? પરંતુ આ કથન અયુક્ત છે એમ અત્યાર સુધીના વિવેચન ઉપરથી જોઈ શકાય છે. *સંશયના સ્વરૂપથી જે માહિત છે તે આ સ્યાદ્વાદને સંશય-

*ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ ‘સ્યાદ્વાદ’ સિદ્ધાંત વિષે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવતાં કહેતા કે સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાંત અનેક સિદ્ધાંતો અવલોકીને તેમનો સમન્વય કરવા ખાતર પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. સ્યાદ્વાદ એકીકરણનું દૃષ્ટિબિંદુ આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત કરે છે. શંકરાચાર્યે સ્યાદ્વાદ ઉપર જે આક્ષેપ કર્યો છે, તે મૂળ રહસ્યની સાથે સંબંધ રાખતો નથી. એ નિશ્ચય છે કે વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓ દ્વારા નિરીક્ષણ કર્યા વગર કોઈ વસ્તુ પૂરી રીતે સમજવામાં આવી શકે નહિ. આ માટે સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાંત ઉપયોગી તથા સાર્થક છે. મહાવીરના સિદ્ધાંતમાં ખતાવેલ સ્યાદ્વાદને કેટલાક સંશયવાદ કહે છે, એ હું નથી માનતો. સ્યાદ્વાદ સંશયવાદ નથી, કિન્તુ તે વસ્તુદર્શનની વ્યાપક ફળા આપણને શીખવે છે.

વાદ કહેવાનું સાહસ કદાપિ નહિ કરી શકે. રાત્રે કાળી દોરડી પર નજર પડતાં “આ સર્પ છે કે દોરડી?” એવો સન્દેહ થઈ આવે છે. દ્વરથી ઝાડના ટુંકાને જોતાં “આ ઝાડ હશે કે માણસ?” એવો સન્દેહ પેદા થાય છે. આ પ્રકારના સંશયનાં અનેક ઉદાહરણો જાણીતાં છે. ઉક્ત સંશયમાં સર્પ અને દોરડી અથવા વૃક્ષ અને માણસ એ બન્ને વસ્તુઓ તરફ ઝોલાં ખાતી બુદ્ધિને કોઈ એક વસ્તુ ચોક્કસરૂપે સમજવામાં ન આવે એ સંશય છે. સંશયનું આવું સ્વરૂપ સ્યાદ્વાદમાં બતાવી શકાય તેમ નથી. સ્યાદ્વાદ એક જ વસ્તુને બુદ્ધી બુદ્ધી અપેક્ષાદષ્ટિએ અવલોકવાનું, અનેકાંગી અવલોકન દ્વારા નિર્ણય કરવાનું જણાવે છે. ભિન્નભિન્ન દષ્ટિબિંદુઓથી જોતાં સમજાય છે કે એક જ વસ્તુ અમુક અપેક્ષાએ ‘અસ્તિ’ છે એ નિશ્ચિત વાત છે; અને અમુક અપેક્ષાએ ‘નાસ્તિ’ છે એ પણ નિશ્ચિત વાત છે; તેમ જ એક જ વસ્તુ એક દષ્ટિએ નિત્ય રૂપે પણ નિશ્ચિત છે અને બીજી દષ્ટિએ અનિત્ય રૂપે પણ નિશ્ચિત છે. આવી રીતે એક જ પદાર્થમાં ભિન્નભિન્ન અપેક્ષાદષ્ટિએ ભિન્નભિન્ન ધર્મો (વિરુદ્ધ જેવા લાગતા ધર્મો પણ) સંગત થતા જણાતા હોય તો તેમના પ્રામાણિક સ્વીકારને, જેને ‘સ્યાદ્વાદ’ કહેવામાં આવે છે, સંશયવાદ કહી શકાય નહિ. વસ્તુતઃ સ્યાદ્વાદ સંશયવાદ નથી, પણ સાપેક્ષ નિશ્ચયવાદ છે.

આ ઉલ્લેખ “જૈનતર દષ્ટિએ જૈન” નામના પુસ્તકમાં પ્રગટ થયેલ છે.]

કાશીના સ્વર્ગત મહામહોપાધ્યાય શ્રીરામભિશ્ર શાસ્ત્રીએ પોતાના “સુજન-સમ્મેલન” નામના વ્યાખ્યાનમાં, જે સ્વતંત્ર પુસ્તકારૂપે પ્રકટ થયેલ છે, સ્યાદ્વાદ યા અનેકાંતવાદની યુક્તિયુક્તતા અને ઉપયોગિતા પત્તિમુરસર જણાવી છે.

“ સ્યાદ્ અસ્ત્યેવ ઘટઃ ”, “ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ ઘટઃ ”

“ સ્યાન્નિત્ય એવ ઘટઃ ”, સ્યાદ્ અનિત્ય એવ ઘટઃ ”

આવાં સ્યાદ્વાદનાં નિશ્ચયઘોતક એવકારથી યુક્ત વાક્યોનો, ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે, અમુક અપેક્ષાએ ઘટ સત્ જ છે અને અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અસત જ છે; અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્ય જ અને અમુક અપેક્ષાએ ઘટ નિત્ય જ છે—એવો નિશ્ચયાત્મક અર્થ સમજવાનો છે. ‘ સ્યાત્ ’ શબ્દનો અર્થ ‘ કદાચ ’, ‘ શાયદ ’ કે એવા કોઈ બીજા સંશયદર્શક શબ્દથી કરવાનો નથી જ. નિશ્ચયવાદમાં સંશયના શબ્દનું કામ શું? ઘટને ઘટરૂપે સમજવું જેટલું નિશ્ચયરૂપ છે, તેટલું જ નિશ્ચયરૂપ, ઘટને ભિન્ન-ભિન્ન અપેક્ષાદષ્ટિએ અનિત્ય અને નિત્યરૂપે સમજવું એ પણ છે. આ ઉપરથી સ્યાદ્વાદને અવ્યવસ્થિત કે અસ્થિર સિદ્ધાંત પણ કહી શકાય તેમ નથી.+

+દર્શન-શાસ્ત્રોના વિશાળ અભ્યાસીને વિદિત હોય કે ભારતીય પ્રાચીન અન્યાન્ય દર્શનોએ પણ અનેકાન્તદષ્ટિનું અનુસરણ કર્યું છે. પૃથ્વીને પરમાણુરૂપે નિત્ય એને કાર્યરૂપે અનિત્ય માનનાર તથા દ્રવ્યત્વ, પૃથિવીત્વ વગેરે ધર્મેને સામાન્ય વિશેષરૂપે સ્વીકારનાર નૈયાયિક તથા વૈશેષિક દર્શને સ્યાદ્વાદદષ્ટિને ગ્રહણ કરી છે.

અને—

इच्छन् प्रधान स-स्वाद्यैविरुद्धैर्गुम्फित गुणैः ।

सांख्यः सख्यावतां मुख्यो नानेकान्त प्रतिक्षिपेत् ॥

(હેમચન્દ્ર, વીતરાગસ્તોત્ર)

અર્થાત્—સત્ત્વ, રજ અને તમ એ પરસ્પર-વિરુદ્ધ ત્રણ ગુણોની પ્રકૃતિના સ્વીકારમાં સાંખ્યદર્શનને સ્યાદ્વાદનો સ્વીકાર છે.

તથા—

“ एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः । ”

સપ્તભંગી

ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે ‘સ્યાદ્વાદ’ [અનેકાન્તદષ્ટિ] એક જ વસ્તુમાં જુદી જુદી દષ્ટિએ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ, નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ વગેરે અનેક ધર્મોનો સમન્વય કરી બતાવે છે. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે વસ્તુસ્વરૂપ જેવા પ્રકારનું હોય તેવી રીતે તેની વિવેચના કરવી જોઈએ. વસ્તુસ્વરૂપની જિજ્ઞાસાવાળા કોઈએ પ્રશ્ન કર્યો કે “ઘડો અનિત્ય છે?” તો એના જવાબમાં જો એમ જ કહેવામાં આવે કે “હા, ઘડો અનિત્ય જ છે,” તો એ કથન કાં તો યથાર્થ નથી, કાં તો

એ પાતંજલ યોગદર્શનના ત્રીજા પાદના ૧૩મા સૂત્રની એક જ વસ્તુમાં ભિન્નભિન્ન ધર્મો, લક્ષણો અને અવસ્થાઓના પરિણામો બતાવતાં યોગદર્શન સ્યાદ્વાદનું જ ચિત્રણ રજૂ કરે છે.

તથા—

જાતિવ્યક્ત્યાસ્મકં વસ્તુ વદન્નનુભવોચિતમ્ ।

મટ્ટો વાડપિ મુરારિર્વા નાનેકાન્તં પ્રતિક્ષિપેત્ ॥ ૪૯ ॥

(અધ્યાત્મોપનિષદ્, પ્રથમ અધિકાર, યશોવિજયજી)

અર્થાત્—જાતિ અને વ્યક્તિ ઉભયરૂપે વસ્તુને અનુભવોચિત વદનાર ભટ્ટ અને મુરારિ સ્યાદ્વાદનો જ આદર કરે છે.

૪૪૧મા પેજમાં કુમારિલ ભટ્ટનું અનેકાન્તદર્શન બતાવ્યું છે.

તથા—

અબદ્ધં પરમાર્થેન બદ્ધં ચ વ્યવહારતઃ ।

બ્રુવાણો બ્રહ્મ વેદાન્તી નાનેકાન્તં પ્રતિક્ષિપેત્ ॥ ૫૦ ॥

(અધ્યાત્મોપનિષદ્, પ્રથમ અધિકાર, યશોવિજયજી)

અર્થાત્—અહીંને વ્યવહારથી બદ્ધ અને પરમાર્થથી અબદ્ધ માનનાર વેદાન્તી સ્યાદ્વાદને માન્ય કરે છે.

અધૂરું છે. કેમકે તે કથન યદિ સંપૂર્ણ વિચારદૃષ્ટિના પરિણામે કહેવાયું હોય તો તે યથાર્થ નથી. કારણ કે ઘડો (કોઈ પણ વસ્તુ) સંપૂર્ણ દૃષ્ટિએ વિચારતાં અનિત્ય હોવાની સાથે નિત્ય પણ ઠરે છે અને જો તે કથન અમુક દૃષ્ટિએ કહેવાયું હોય તો તે વાક્યમાં ‘તે કથન અમુક દૃષ્ટિએ છે’ એમ સૂચન કરનાર કોઈ શબ્દ મૂકવો જોઈએ. એ વગર તે જવાબ અધૂરો હોય તેમ લાગે. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે વસ્તુનો કોઈ પણ ધર્મ જતાવવો હોય તો એવી રીતે જતાવવો જોઈએ કે બીજો વર્ગ યા તેનો પ્રતિપક્ષ ધર્મ જે તેમાં સંભવિત હોય,

સાદા ઉદાહરણમાં જોઈએ—

કસ્યચિદ્ ગુણકૃદ્ દુર્ગ્ધં દોષકારિ ચ કસ્યચિત્ ।
 એકસ્યાપિ દશાભેદે, સ્યાદ્વાદોઽય પ્રકાશતે ॥
 એકોઽર્થ ઉપયોગી ચાનુપયોગી ચ જાયતે ।
 અવસ્થાભેદમાશ્રિત્ય, સ્યાદ્વાદોઽય પ્રકાશતે ॥
 એકમેવ ભવેદ્ વસ્તુ હાનિકૃલ્લાભકારિ ચ ।
 અવસ્થાભેદમાશ્રિત્ય, સ્યાદ્વાદોઽય પ્રકાશતે ॥

(લેખક ન્યાયવિજય)

અર્થાત્—દૂધ કોઈને ગુણકારી થાય છે અને કોઈને દોષકારી થાય છે. એટલું જ નહિ, એક જ માણસને એક વખતે—એક અવસ્થામાં—ગુણકારી અને બીજા વખતે—બીજી અવસ્થામાં—દોષકારી થાય છે.

એક જ પદાર્થ એક જ માણસને એક અવસ્થામાં ઉપયોગી થાય છે અને બીજી અવસ્થામાં અનુપયોગી થાય છે.

એક જ વસ્તુ એક જ માણસને એક અવસ્થામાં લાભકારક થાય છે અને બીજી અવસ્થામાં હાનિકારક થાય છે. આ સ્યાદ્વાદનાં સરલ નિર્દર્શન છે.

તેની બેકક તે વસ્તુમાંથી ઊડી જવા ન પામે. મતલબ કે કોઈ પણ વસ્તુને નિત્ય બતાવતાં એવો કોઈ શબ્દ મૂકવો જોઈએ કે જેથી, તે વસ્તુમાં રહેલા અનિત્યત્વ ધર્મનો અભાવ સૂચિત થવા પામે નહિ. તેમ જ કોઈ પણ વસ્તુને અનિત્ય બતાવતાં એવો શબ્દ લગાવવો જોઈએ કે જેથી, તે વસ્તુમાં રહેલા નિત્યત્વ ધર્મનો અભાવ સૂચિત થાય નહિ. એ જ પ્રમાણે વસ્તુને સત્, અસત્ આદિ રૂપે બતાવવા સંબંધે પણ સમજવાનું. એવો શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં ‘સ્યાત્’ છે. ‘સ્યાત્’ શબ્દનો અર્થ, અગાઉ જણાવ્યું તેમ, ‘અમુક અપેક્ષાએ’ એવો થાય છે. ‘સ્યાત્’ શબ્દ અથવા તેના અર્થવાળો સંસ્કૃતભાષાનો ‘કથંચિત્’ શબ્દ, યા તો ‘અમુક અપેક્ષાએ’ – એવી રીતનું યોજીને “સ્યાત્ અનિત્ય એવ ઘટઃ” [‘અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્ય જ છે’] એમ કથન કરવાથી ઘટમાં અપેક્ષાન્તરપ્રાપ્ય નિત્યત્વ ધર્મને બાધ પહોંચે નહિ.

આ તાર્કિક નિરૂપણ છે. વ્યવહારમાં એવો શબ્દ કંઈ પ્રયોજતો નથી અને પ્રયોજાય પણ નહિ. વ્યવહાર તો ‘નયવાદ’ છે. તે જે રીતે થતો હોય તે રીતે જ થાય. જે બાબત વિવક્ષિત હોય તેના જ ઉલ્લેખ, નિર્દેશ કે વાણીપ્રયોગથી

મતલબ કે—

દૂધ ગુણકારી છે કે હાનિકારક ? એમ કોઈનાં સામાન્ય પ્રશ્ન પર ‘ગુણકારી છે’ એમ પણ (એકાન્તરૂપે) શી રીતે કહી શકાય ? અને ‘હાનિકારક છે’ એમ પણ (એકાન્તરૂપે) કેમ કહી શકાય ? એટલે અનેક અપેક્ષાઓને ખ્યાલમાં લઈને ‘ગુણકારી પણ છે અને હાનિકારક પણ છે’ એવી જ રીતનું કહેવું યોગ્ય ગણાય. હા, નિશ્ચિત અવસ્થા કે અવસરને અનુલક્ષીને કહેવું હોય તો તે અવસ્થા કે અવસરને અનુરૂપ હોય તેમ કહેવું જોઈએ.

વાત થાય. આ તો ફક્ત વસ્તુસ્વરૂપની તાત્ત્વિક દૃષ્ટિ વ્યુત્પન્નના ખ્યાલ પર મૂકવામાં આવે છે.

આપણે કોઈ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં યા તો ‘હા’ (હકારાત્મક વાક્ય) બોલીએ છીએ, યા ‘ના’ (નકારાત્મક વાક્ય) બોલીએ છીએ. આ ‘હા’ અને ‘ના’ને લઈને સપ્તભંગીની યોજના થઈ છે. આમ, ઉત્તર આપવાના જેટલા તરીકા છે તેમને ‘ભંગ’ કહેવામાં આવે છે. એવા સાત તરીકા હોઈ શકે છે, માટે સાત ભંગો(પ્રકારો)ના સમૂહને ‘સપ્તભંગી’ કહેવામાં આવે છે. શાસ્ત્રીય પરિભાષા મુજબ પ્રશ્નવશાત્ એક વસ્તુમાં એક એક ધર્મવિષયક વિધિ અને નિષેધની વિરોધરહિત કલ્પના એ સપ્તભંગી છે. પ્રશ્ન સાત પ્રકારના થઈ શકે છે, માટે સપ્તભંગી કહેવાય. સાત પ્રકારના પ્રશ્નોનું કારણ સાત પ્રકારની જિજ્ઞાસા છે, અને સાત પ્રકારની જિજ્ઞાસાનું કારણ સાત પ્રકારના સંશય છે, અને સાત પ્રકારના સંશયોનું કારણ એના વિષયભૂત વસ્તુના ધર્મો સાત પ્રકારના છે એ છે.

આ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે સપ્તભંગીના સાત ભંગો કેવળ શાબ્દિક કલ્પના જ નથી, પણ વસ્તુના ધર્મ ઉપર અવલંબિત છે. અતઃ દરેક ભંગનું સ્વરૂપ વસ્તુના ધર્મ સાથે સમ્બંધ હોય એ ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ.

સાત ભંગ આ પ્રમાણે :-

(૧) અસ્તિ (છે). (૨) નાસ્તિ (નથી). (૩) અસ્તિ, નાસ્તિ (છે, નથી). (૪) અવક્તાવ્ય (કહી શકાતું નથી). (૫) અસ્તિ, અવક્તાવ્ય. (૬) નાસ્તિ, અવક્તાવ્ય. (૭) અસ્તિનાસ્તિ, અવક્તાવ્ય. આ સાતે ભંગો સાથે “કથંચિત્” લાગેલું છે.

શાસ્ત્રીય ઢબે સાત ભંગો આ પ્રમાણે :-

પ્રથમ ભંગ-પહેલા ભંગથી વસ્તુ ‘શું છે’ તે બતાવવામાં આવે છે. તે નીચે પ્રમાણે—

વસ્તુ અસ્તિ જ છે, પણ કથંચિત્ , એટલે કે અમુક અપેક્ષાએ અર્થાત્ સ્વ-દ્રવ્ય, સ્વ-ક્ષેત્ર, સ્વ-કાલ અને સ્વ-ભાવથી.

દ્વિતિય ભંગ-બીજા ભંગથી વસ્તુ ‘શું નથી’ તે બતાવવામાં આવે છે. તે નીચે પ્રમાણે—

વસ્તુ નાસ્તિ જ છે, પણ કથંચિત્ , એટલે કે અમુક અપેક્ષાએ, અર્થાત્ પર-દ્રવ્ય, પર-ક્ષેત્ર, પર-કાલ અને પર-ભાવથી

વસ્તુમાં જો સ્વ-દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ માનવામાં ન આવે તો વસ્તુ નિઃસ્વરૂપ બની જાય તેમજ પર-દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વ માનવામાં ન આવે તો વસ્તુસાંકર્ય બની જાય. કેમકે ઘટમાં પટરૂપેણ નાસ્તિત્વ ન હોય તો ઘટ અને પટ એક બની જાય. એક વસ્તુ સર્વાત્મક બની જાય. ઉપલક્ષ નજરે એમ જણાય ખરું કે સ્વ-સત્ત્વ એ જ પર અસત્ત્વ છે, પણ એમ નથી. એ બંને ભિન્ન ભિન્ન છે. જેમ સ્વરૂપેણ સત્ત્વ, તેમ પરરૂપેણ અસત્ત્વ પણ સ્વતાંત્રપણે અનુભવાય છે. એ બંને ભંગોથી જુદા જુદા પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે. એક ભંગનો પ્રયોગ કરવા છતાં બીજા ભંગથી પેદા થનારું જ્ઞાન થતું નથી. જેમ કે, ‘અમુક માણસ બજારમાં નથી’ એમ કહેવામાં આવે તો એથી એ માલૂમ પડી શકતું નથી કે તે માણસ અમુક સ્થળે છે. બજારમાં ન હોવા છતાં તે ક્યાં છે એ જિજ્ઞાસા બની જ રહે છે, જે માટે ‘અસ્તિ’ ભંગના પ્રયોગની આવશ્યકતા છે. વ્યવહારમાં ‘અસ્તિ’ ભંગનો પ્રયોગ કરવા છતાં ‘નાસ્તિ’ ભંગના પ્રયોગની આવશ્યકતા પડે છે. ‘મારા હાથમાં રૂપીઆ છે’ એમ કહેવું એક વાત છે અને

‘મારા હાથમાં અશરફી નથી’ એ કહેવું ખીજી વાત છે. આમ બંને ભંગોના પ્રયોગ આવશ્યક છે.

તૃતીય ભંગ-ત્રીજા ભંગથી વસ્તુ ‘શું છે’ અને ‘શું નથી’ તે ક્રમશઃ બતાવવામાં આવે છે.

અર્થાત્ વસ્તુમાં અસ્તિ અને નાસ્તિ બંને સાપેક્ષ ધર્મોનું ક્રમશઃ કથન કરવું એ ત્રીજો ભંગ છે.

ઉપરના (‘અસ્તિ’ અને ‘નાસ્તિ’) બે ભંગો મળીને ત્રીજો ભંગ થાય છે, છતાં એનું કામ ઉપલા બે ભંગોથી અલગ છે. જે કામ આ અસ્તિ-નાસ્તિ ઉભયાત્મક ત્રીજા ભંગથી થાય છે તે ન કેવલ ‘અસ્તિ’ કરી શકે છે, ન કેવલ ‘નાસ્તિ’. અસંયુક્ત ઉત્તર ખીજી વાત છે, યદ્યપિ એક અને બે મળીને ત્રણ થાય છે, છતાં ત્રણની સંખ્યા એક અને બેથી જુદી માનવામાં આવે છે.

ચતુર્થ ભંગ-વસ્તુ અવક્તવ્ય છે.

વસ્તુની અનંતધર્માત્મકતાની દૃષ્ટિએ તો વસ્તુ અવક્તવ્ય છે એ સહજ રીતે સમજી શકાય તેવું છે. પણ સમ્પત્તિભંગી (સાતે ભંગો) વસ્તુના એક એક ધર્મને અંગે લાગુ પડનારા ભંગો છે. અતઃ ‘અવક્તવ્ય’ ભંગ વસ્તુના અસ્તિત્વાદિ એક એક ધર્મને અંગે ઘટાવવાનો છે. સત્-અસત્ (અસ્તિ-નાસ્તિ) એવાં વિરોધી ધર્મયુગલોની વિચારણા કરતાં વસ્તુ સદસદ્-ઉભયાત્મક છે, નિત્ય-અનિત્ય ઉભયાત્મક છે એમ જ્યારે કહી શકાય છે-એમ જ્યારે વસ્તુ વક્તવ્ય થઈ શકે છે, તો પછી અવક્તવ્ય શી રીતે ?

અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ વગેરે સામસામાં ધર્મયુગલો એકસાથે યુગપત્ વાણીમાં બોલી બતાવી શકાતાં નથી એ કારણથી વસ્તુને

અવક્તવ્ય બતાવવામાં આવે, પણ જે ધર્મો શું ? એક અસ્તિત્વ શબ્દ પણ એકસાથે-એક સપાટે બોલી શકાતો નથી. એ પણ ‘અ’ ‘સ’ ‘તિ’ એમ અનુક્રમે જ વર્ણોચ્ચારથી બોલી શકાય છે. તો એથી શું કેવલ અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ પણ અવક્તવ્ય બની જાય ? અને એમ એક ધર્મ પણ અવક્તવ્ય બની જાય તો વસ્તુ સાવ સર્વથા માત્ર અવક્તવ્ય જ બની રહે !

વસ્તુનો કેવળ અસ્તિત્વ ધર્મ બતાવી શકાય છે, તેમ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ બન્ને ધર્મો પણ જે બતાવી શકાય છે, તો વસ્તુ ‘અવક્તવ્ય’ શી રીતે ?

વસ્તુનું પોતાનું ‘સત્પણું’ એટલું બધું ઊંડું છે, એટલું બૃહત્-મહત્ છે, તેમ જ એનું ‘અસત્પણું’ પણ અન્ય સમગ્ર દ્રવ્યોથી વ્યાવૃત્તત્વરૂપ હોઈ અતિ ગંભીર બૃહત્-મહત્ છે કે જેનું યથાવત્ નિરૂપણ અશક્ય છે. એ જ પ્રમાણે નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ આદિ માટે પણ સમજી શકાય તેમ છે. વસ્તુનો ‘અવક્તવ્ય’ ભંગ આ રીતે વિચારી શકાય છે.

બાકી તો, વસ્તુમાં જેટલા ધર્મો છે, તેટલા શબ્દો પણ નથી, અને તે બધા ધર્મો આપણને જ્ઞાત હોઈ શકતા નથી. પરમ જ્ઞાની પણ પોતાને જ્ઞાત થતા ધર્મો બધાય ભાષામાં ઉતારી શકતા નથી એટલે વસ્તુ કથંચિત્ અવક્તવ્ય જ રહે છે. આ બાબત જરા જોઈએ —

વસ્તુમાં પોતામાં વર્તમાન ધર્મો તે અસ્તિધર્મો અને પર વસ્તુઓમાંના ધર્મોનો અભાવ તે નાસ્તિધર્મો એમ અસ્તિધર્મો તથા નાસ્તિધર્મો દરેક વસ્તુમાં છે. તે બન્ને પ્રકારના ધર્મો અનંત છે. અતઃ વસ્તુ માત્ર અનંતધર્માત્મક કહેવાય છે. આપણે વસ્તુનું વર્ણન કરવા બેસીએ તો તેનું વર્ણન તે વસ્તુના

કેટલાક અસ્તિધર્મો જણાવીને કરી શકીએ- [પ્રથમ ભાગ].
 અથવા તે વસ્તુના કેટલાક નાસ્તિધર્મોને જણાવી કરી શકીએ-
 [બીજો ભાગ]. અથવા તો તે વસ્તુના કેટલાક અસ્તિધર્મો
 અને કેટલાક નાસ્તિધર્મો જણાવી કરી શકીએ- [ત્રીજો ભાગ].
 પરંતુ ગમે છે રીતે વર્ણન કરીએ તે અંશવર્ણન જ હોવાનું.
 પૂર્ણ વર્ણન નહિ. કારણ કે અસ્તિધર્મો અને નાસ્તિધર્મો
 અનંત હોઈ તે પૈકી જે ધર્મોનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે તે
 તો કહી શકાવાના નથી, એટલે તે અવક્તાવ્ય જ રહેવાના,
 એટલે વસ્તુ અંશતઃ અવક્તાવ્ય પણ કહેવાય- [ચોથો ભાગ].
 સારાંશ એ કે વસ્તુનું વર્ણન તેના કેવળ અસ્તિધર્મોથી કરો તો
 પણ થોડા જ અસ્તિધર્મો કહી શકાશે, બાકીના બધા અસ્તિધર્મો
 અવક્તાવ્ય જ રહેશે- [પાંચમો ભાગ]. વસ્તુનું વર્ણન કેવળ
 તેના નાસ્તિધર્મોથી કરો તો પણ તમે થોડા જ નાસ્તિધર્મો
 જણાવી શકશો, બાકીના બધા નાસ્તિધર્મો અવક્તાવ્ય જ રહેશે-
 [છઠ્ઠો ભાગ]. કહાય તમે વસ્તુને તેના અસ્તિધર્મો અને
 નાસ્તિધર્મો બન્ને ધર્મોથી વર્ણન કરશો તો પણ તમે કેટલાક જ
 અસ્તિધર્મો અને કેટલાક જ નાસ્તિધર્મો કહી શકશો, બાકીના
 બધા અસ્તિધર્મો અને નાસ્તિધર્મો અવક્તાવ્ય જ રહેશે- [સાતમો
 ભાગ]. આમ તમે ગમે તે રીતે વસ્તુનું વર્ણન કરવા માગશો
 તો પણ તે કદિ સંપૂર્ણ થઈ શકવાનું નથી. તે હુમેશાં અપૂર્ણ
 જ રહેવાનું છે.

વસ્તુનું પૂર્ણ તત્ત્વ ગહન હોઈ એક જ વસ્તુને તત્ત્વદ્રષ્ટ એ
 બુદ્ધી બુદ્ધી રીતે વર્ણવે છે. ઋગ્વેદનું સૂક્ત એ જ કહે છે-

“ એક સદ વિપ્રા બહુવા વવન્તિ ” [૧. ૧૬૪. ૪૩.]

વસ્તુના જે ધર્મો આપણને અજ્ઞાત હોય છે તેમને બાવામાં
 ઉતારવાનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી, તે તો અવક્તાવ્ય જ

રહેવાના. પરંતુ કેટલાક ધર્મી એવા પણ હોય છે, જે અનુભવમાં આવી શકતા હોવા છતાં ભાષાની અપૂર્ણતાને લીધે યોગ્ય શબ્દોમાં ઉતારી શકતા નથી. દાખલા તરીકે “ગળ્યું કેવું છે?” “ઘીનો સ્વાદ કેવો છે?” “કેવી વેદના થાય છે?” એનો ઠીક જવાબ અનુભવ કરવાથી મળી શકે, શબ્દોથી શું બતાવી શકાય? ગોળ, મધ અને સાકરના ગળપણમાં જે તફાવત છે તે શબ્દોથી શું બતાવી શકાય? માટે પણ વસ્તુ અવક્તવ્ય છે.

વસ્તુની અનંતધર્માત્મકતાને, ભિન્નભિન્નરૂપતાને લીધે વસ્તુ અવક્તવ્ય હોઈ ઉપનિષદો વસ્તુને અનિર્વચનીય જણાવે છે. અનિર્વચનીય કહો કે અવક્તવ્ય કહો એક જ વાત છે.

ચોથા ભંગમાં ‘ઘટ’ વક્તવ્ય છતાં કોઈ અપેક્ષાએ ‘અવક્તવ્ય’ પણ બતાવાય છે.*

આ ચાર ભંગો ઉપરથી બીજા ત્રણ ભંગો ઊપજે છે, તે આ પ્રમાણે—

વસ્તુ કથંચિત્ ‘અવક્તવ્ય’ છતાં અન્ય દષ્ટિએથી કથંચિત્ વક્તવ્ય પણ છે [જુઓ ભંગ ૧-૨-૩] માટે જ્યારે આપણે વસ્તુની અવક્તવ્યતા સાથે કોઈ રૂપમાં એની વક્તવ્યતા પણ કહેવા ચાહીએ છીએ ત્યારે વક્તવ્યરૂપ ત્રણે ભંગ (અસ્તિ, નાસ્તિ, અસ્તિ-નાસ્તિ) અવક્તવ્યની સાથે મળી જાય છે.

અવક્તવ્યની સાથે ‘અસ્તિ’ મળવાથી “અસ્તિ અવક્તવ્ય”

* વસ્તુગત અતિત્વ અને નાસ્તિત્વ એવાં એવાં સામસામા ધર્મ-યુગલો મુખ્યપણે એકીસાથે (યુગપત્) કહી બતાવવાં અશક્ય હોવાથી વસ્તુ અવક્તવ્ય છે એમ ચતુર્થ ભંગ ન્યાયગ્રંથોમાં જણાવેલો છે.

નામનો પાંચમ ભંગ બને છે. અર્થાત્ ‘ ઘટ ’ અમુક અપેક્ષાએ ‘ અવક્તવ્ય ’ હોવા સાથે ‘ અસ્તિ ’ છે એ પાંચમો ભંગ.

અવક્તવ્યની સાથે ‘ નાસ્તિ ’ મળવાથી “ નાસ્તિ અવક્તવ્ય ” નામનો પછ ભંગ બને છે. અર્થાત્ ‘ ઘટ ’ અમુક અપેક્ષાએ ‘ અવક્તવ્ય ’ હોવા સાથે ‘ નાસ્તિ ’ એ છઠ્ઠો ભંગ.

અવક્તવ્યની સાથે અસ્તિ-નાસ્તિ મળવાથી “ અસ્તિ-નાસ્તિ અવક્તવ્ય ” નામનો સપ્તમ ભંગ બને છે. અર્થાત્ ‘ ઘટ ’ અમુક અપેક્ષાએ ‘ અવક્તવ્ય ’ હોવા સાથે ‘ અસ્તિ, નાસ્તિ ’ છે એ સાતમો ભંગ.

વસ્તુમાં અનેક ધર્મો છે, માટે વસ્તુ અનેકાન્ત, અર્થાત્ અનેકધર્માત્મક કહેવાય છે. કોઈ મકાનના ચારે દિશાઓથી ચાર ફોટા લેવામાં આવે તો તે ફોટા એક સરખા નહિ હશે, તો પણ તે એક જ મકાનના છે અને એક જ મકાનના કહેવાશે. એ પ્રમાણે વસ્તુ પણ અનેક દૃષ્ટિઓથી અનેક તરહની માલુમ પડે છે. એ જ કારણ છે કે આપણા વાક્યપ્રયોગ પણ નાના-વિધ બને છે. એક જ માણસને બીજી વખત ઉત્તર હાલતમાં આવેલો આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે આપણે એમ કહીએ છીએ કે “ આ હવે એ નથી રહ્યો, મોટો કલાકાર કે વિદ્વાન બની ગયો છે. ” આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન બાબત (અવસ્થા કે ધર્મ) ને [એની વિદ્યમાનતા યા અવિદ્યમાનતાને] અનુલક્ષીને ભિન્ન ભિન્ન વાક્યપ્રયોગ કરવામાં આવે છે એમાં વિરોધ કોઈને લાગતો નથી. કેરીનું ફળ કોળા કરતાં નાનું અને બોર કરતાં મોટું એમ એકને જ નાનું અને મોટું સાથે જ-જુદી જુદી અપેક્ષાએ-કહેવામાં આવે છે એમાં કોઈને કશો વાંધો કે વિરોધ જણાતો નથી. અનેકાન્તના વિષયમાં પણ આ જ વાત છે. એક જ વસ્તુને અપેક્ષાભેદે ‘ છે ’ અને ‘ નથી ’ કહી શકાય છે.

કયા ધર્મોમાં પરસ્પર વિરોધ છે એ વાત આપણે પહેલેથી નથી જાણી શકતા; પણ જ્યારે આપણને એ વાત માલૂમ પડે છે કે અમુક બે ધર્મો એક સમયમાં એક જગ્યાએ રહી શકતા નથી ત્યારે તેમનો પરસ્પર વિરોધ જાણવા અને માનવામાં આવે છે. પણ જો બે ધર્મો એકત્ર સાથે રહી શકતા હોય તો પછી એમનો વિરોધ કેવો ? સ્વ-રૂપની અથવા સ્વદ્રવ્યાદિયતુષ્ટ્યની અપેક્ષાએ ‘ અસ્તિ ’ અને એ જ અપેક્ષાએ ‘ નાસ્તિ ’ એમ જો માનવામાં આવે તો ખરેખર એ વિરોધની વાત ગણાય. પણ સ્વ-રૂપથી અથવા સ્વદ્રવ્યાદિયતુષ્ટ્યની અપેક્ષાએ ‘ અસ્તિ ’ અને પર-રૂપથી અથવા પરદ્રવ્યાદિયતુષ્ટ્યની અપેક્ષાએ ‘ નાસ્તિ ’ એમ માનવામાં વિરોધ કેવો ? આમ, ‘ અસ્તિ ’, ‘ નાસ્તિ ’ બંને એક વસ્તુમાં અપેક્ષાભેદે માનવામાં વિરોધ જ નથી અને વિરોધ ન હોવાથી જ વિરોધમૂલક મુકાયેલાં [‘ અનેકાંત ’ ઉપર] દૂષણો નિરવકાશ બની જાય છે.

વિચાર કરતાં જોઈ શકાય છે કે સપ્તભંગીમાં મૂળ ભંગ તો ત્રણ છે. (૧) અસ્તિ, (૨) નાસ્તિ અને (૩) અવક્તવ્ય. બાકીના ભંગો તો એમના (એ ત્રણના) સંયોગથી બનેલા છે. ભગવતી સૂત્રમાં “ સિઝ અત્થિ, સિઝ નત્થિ, સિઝ અવક્તવ્વં ” એ પ્રમાણે ઉપરના ત્રણ જ ભંગો ઉલ્લેખાયેલા છે. સપ્તભંગી એ ત્રિભંગીની વિશેષ વ્યાખ્યા છે.

કોઈ પણ પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવા વખતે આ સાત ભંગોમાંથી કોઈને કોઈ ભંગનો ઉપયોગ આપણે કરવો પડે છે. પ્રસ્તુત વિષયને સુગમ કરવા માટે આપણે એક સ્થૂલ ઉદાહરણ અહીં જોઈએ. કોઈ મરણાસન્ન રોગીના વિષયમાં પૂછવામાં આવે કે એની કેવી હાલત છે ? તો એના જવાબમાં વૈદ્ય નીચે જણાવેલ સાત ઉત્તરોમાંથી કોઈ એક ઉત્તર આપશે—

- (૧) સારી તબિયત છે. (અસ્તિ)
- (૨) તબિયત સારી નથી. (નાસ્તિ)
- (૩) કાલથી તો સારી છે (અસ્તિ), પણ એવી સારી નથી કે આશા રાખી શકાય (નાસ્તિ) [અસ્તિ-નાસ્તિ]
- (૪) સારી છે કે ખરાબ કંઈ કહી શકાતું નથી. (અવકુતવ્ય)
- (૫) કાલથી તો સારી છે (અસ્તિ), છતાં કહી શકાતું નથી કે શું થશે (અવકુતવ્ય). [અસ્તિ, અવકુતવ્ય]
- (૬) કાલથી તો સારી નથી (નાસ્તિ), છતાં કહી શકાતું નથી કે શું થશે (અવકુતવ્ય). [નાસ્તિ, અવકુતવ્ય]
- (૭) આમ તો સારી નથી (નાસ્તિ), પણ કાલ કરતાં સારી છે (અસ્તિ), તો પણ કહી શકાતું નથી કે શું થશે (અવકુતવ્ય). [અસ્તિ-નાસ્તિ, અવકુતવ્ય].

આ વ્યાવહારિક સાધારણ ઉદાહરણ ઉપરથી સપ્તભંગીનો વિશદ રીતે ખ્યાલ આવી શકે છે. એ રીતે સપ્તભંગી વ્યવહારુ બને છે-ઘટના, પરિસ્થિતિ અને સિદ્ધાંતનું ઉપયોગી વિશ્લેષણ કરનારી બને છે. આપણે જોઈ શક્યા છીએ કે જુદી જુદી અપેક્ષાએ જુદી જુદી બાબત આ સાત ભંગો (વચન-પ્રયોગો) બતાવે છે અને એથી પરસ્પરથી કંઈક વિશેષતા ધરાવે છે.

ધાર્મિક અથવા આચાર સંબંધી પ્રશ્નોની બાબતમાં પણ સપ્તભંગીનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. જેમકે—

- (૧) હિંસા પાપ છે [જો પ્રમત્તયોગથી કરી હોય તો] (અસ્તિ)
- (૨) હિંસા પાપ નથી. મનુષ્યો ઉપર-નિરપરાધ જનતા

ઉપર ભયંકર ઘાતકીપણું ગુજારનાર કૂર નરાધમનો વધ કરવાનું આવી પડે તે કર્તવ્યરૂપ હિંસા હોઈ પાપ નથી. * (નાસ્તિ)

(૩) વિના કારણ નિરપરાધીની સાંકલ્પિક હિંસા પાપ છે, પરંતુ યત્નાચાર સાથે કરેલી સપ્રયોજન પ્રવૃત્તિમાં થઈ જતી હિંસા (દ્રવ્યહિંસા) પાપ નથી. નીતિભંગરૂપ-અન્યાય્ય હિંસા પાપ છે, પરંતુ કર્તવ્યરૂપ હોય તે પાપ નથી. (અસ્તિ-નાસ્તિ)

(૪) પરિસ્થિતિનો વિચાર કર્યા વગર હિંસા પાપ છે કે નહિ એ નક્કી કહી શકાતું નથી. (અવક્તવ્ય)

(૫) હિંસા પાપ છે, પણ સદા અને સર્વત્રને માટે કોઈ એક વાત કહી શકાતી નથી. (અસ્તિ, અવક્તવ્ય)

* શાસ્ત્રોમાં ગ્લાન, ખીમાર, માંદા સાધુ વગેરેની પરિચર્યા નિમિત્તે તેમ જ તે તે પ્રકારના દેશ-કાળને લક્ષીને અત્યંત આપવાદિક માર્ગે છએ કાયના જીવોની હિંસા થાય તેવી પૈઘકીય ચિકિત્સા આદિને લગતાં વિધાનો છે.

મુનિને માટે જીવવિરાધનારૂપ નદી ઊતરી જવા જેવી અનેક બાબતોની આજ્ઞાઓ છે.

શ્રી હરિભદ્રાચાર્ય 'દશવૈકલિક' સૂત્રના પહેલા અધ્યયનમાંની ૪૫મી નિયુક્તિગાથાની ટીકામાં નીચેની ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરીને જણાવે છે કે-

ઉચ્ચાલિભમ્મિ પાણે હરિઆસમિઝસ્સ સંકમટ્ટાણે ।

વાબજ્જેજ્જ કુલિંગી મરિજ્જ તં જોગમાસજ્જ ॥

તય તસ્સ તણ્ણમિત્તો વધો સુહુમો વિ દેસિઓ સમયે ।

જમ્હા સો અપમત્તો સાય પમાઓ સ્તિ નિદ્દિટ્ઠા ॥

અર્થાત્-અપ્રમત્તપણે ચાલનારથી કોઈ કીન્દ્રિયાદિ જીવની હિંસા થઈ જાય તો તે નિમિત્તનો સૂક્ષ્મ પણ કર્મબન્ધ શાસ્ત્રમાં જણાવવામાં આવ્યો નથી. કારણ કે તે અપ્રમત્ત છે. અને પ્રમાદને હિંસા કહેવામાં આવી છે.

(૬) ઉપર જણાવ્યું તેમ આપવાદિકપ્રસંગરૂપ હિંસા પાપ નથી, પણ સદા અને સર્વત્રને માટે કોઈ એક વાત કહી શકાતી નથી. (નાસ્તિ, અવક્તવ્ય)

(૭) હિંસા પાપ છે, પણ એવા પણ અવસર આવે છે, જ્યારે હિંસા પાપ નથી હોતી; એમ છતાંય સદા અને સર્વત્રને માટે કોઈ એક વાત કહી શકાતી નથી. (અસ્તિ-નાસ્તિ, અવક્તવ્ય)

સત્યવાદના વિષે જોઈએ—

(૧) સત્ય ધર્મ છે. (અસ્તિ)

(૨) સત્ય ધર્મ નથી. કેમકે જનવરોની પાછળ પડેલ પશુઘાતક શિકારીની આગળ અથવા યુવતીની પાછળ પડેલ ગુંડાની આગળ સાચેસાચું કહી દેવામાં આવે તો તે કહેવાતું સત્ય પાપ છે.* (નાસ્તિ)

* આ બાબતમાં ૧૩૬મા પેજની નીચેની નોટમાં ‘ આચાર ’ અંગસૂત્રનો પાઠ આપ્યો છે. મહાભારતના કર્ણપર્વના ૭૨મા અધ્યાયમાં ૩૩મો શ્લોક છે—

ભવેત્ સત્યમવક્તવ્યં વક્તવ્યમનૃતં ભવેત્ ।

યત્રાનૃતં ભવેત્ સત્યં સત્યં ચાગ્યનૃતં ભવેત્ ॥

અર્થાત્-ક્યારેક સત્ય બોલવા જેવું હોતું નથી અને જૂઠું બોલવા જેવું હોય છે, આમ જૂઠું સત્ય બને છે અને સત્ય જૂઠું બને છે.

આ શ્લોકના અનુસંધાનમાં ‘ કૌશિક ’ તાપસની કથા આપી છે, જેણે સાચું કહી દીધા પર માણસોની કૂર હુલ્યા થઈ છે અને તે કહેવાતા ‘ સત્ય ’ના પરિણામે તે તાપસ નરક ગતિમાં ગયો જણાવ્યો છે.

હેમચંદ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્રના દ્વિતીય પ્રકાશના—

ન સત્યમપિ ભાષેત પરપીડાકર વચ્ચઃ ।

લોકેડપિ શ્રૂયતે યસ્માત્ કૌશિકો નરક ગતઃ ॥

આ ૬૧મા શ્લોકમાં પરપીડાકારક સત્ય ન બોલવા બાબત તે જ મહાભારતનો ‘ કૌશિક ’ તાપસનો દાખલો ટાંકે છે.

(૩) કલ્યાણસાધક સત્ય ધર્મ છે અને ઉપર પ્રમાણે કલ્યાણબાધક સત્ય ધર્મ નથી. (અસ્તિ-નાસ્તિ)

(૪) પરિસ્થિતિનો વિચાર કર્યા વગર સત્ય વચન ધર્મ છે કે નહીં એ કહી શકાતું નથી. (અવક્તવ્ય)

(૫) સત્ય વચન ધર્મ છે, પણ સદા અને સર્વત્રને માટે કોઈ એક વાત કહી શકાતી નથી. (અસ્તિ, અવક્તવ્ય)

(૬) સત્ય વચન ધર્મ નથી (ઉપર જે નોટ આપી છે તદનુસાર), છતાં સાર્વત્રિક તથા સાર્વકાલિક દૃષ્ટિએ કોઈ એક વાત કહી શકાતી નથી. (નાસ્તિ, અવક્તવ્ય)

(૭) સત્ય વચન ધર્મ તો છે જ, પણ એવા પણ અવસર આવે છે, જ્યારે સત્ય વચન ધર્મ નથી હોતું; એમ છતાં સદા અને સર્વત્રને માટે કોઈ એક વાત કહી શકાતી નથી. (અસ્તિ-નાસ્તિ, અવક્તવ્ય)

આમ, આચારશાસ્ત્રના નિયમોને સપ્તભંગીના રૂપમાં દુનિયાની આગળ રજુ કરવામાં આવે તો બધા સમ્પ્રદાયોના નિકટવર્તી બનવામાં કેટલી સહાયતા પહોંચે ? કયો નિયમ કઈ પરિસ્થિતિમાં અસ્તિરૂપ છે અને કઈ પરિસ્થિતિમાં નાસ્તિરૂપ છે એનો પત્તો લાગી જવાથી આપણે વર્તમાન પરિસ્થિતિને અનુરૂપ નિયમોનો ચુનાવ કરી શકીએ છીએ. આ બાબત જીવનને અને સામાજિક દૃષ્ટિએ કેટલી હિતકર છે. અવશ્ય, વિવેકદૃષ્ટિ વગર સપ્તભંગીની યોજના થવી અશક્ય છે અને થાય તો તેમાં ભલીવાર ન હોય; ઊલટું, વિષમિશ્રિત પણ બની જાય.

ઘટત્વ-પટત્વાદિમાં તો સપ્તભંગીનો ઉપયોગ ઘણો થાય છે, પણ ઉપલી વિવેચનામાંથી જોઈ શકાય છે કે સપ્તભંગીના મૂળમાં જીવનને અમૃતમય બનાવવાનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ; એ આચારવ્યાપી હોય તો જ “જીવતો અનેકાંત” કહેવાય.

નય

હવે ' નય 'ની વાત. ' પ્રમાણ ' એટલે જ્ઞાન અને ' નય ' પણ જ્ઞાન(વિચારાત્મક)જ છે.

अनेकांतात्मक वस्तु गोचरः सर्वसविदाम् ।

एकदेज्ञविशिष्टोऽर्थो नयस्य विषयो मतः ॥ २९ ॥

(સિદ્ધસેન, ન્યાયાવતાર)

અર્થાત્—અનેક ધર્માત્મક વસ્તુ એ પ્રમાણનો વિષય છે અને એક અંશસહિત વસ્તુ નયનો વિષય છે.

વસ્તુ જ્યારે અખંડિતપણે ભાસે છે ત્યારે તે અનેક—ધર્માત્મક વિષય કહેવાય છે, પરંતુ તેજ વસ્તુમાંથી કોઈ એક અંશ છૂટો પડી પદ્ધાનપણે ભાસે છે ત્યારે તે એક-અંશવિશિષ્ટ વિષય કહેવાય છે. આ વાત દાખલાથી સ્પષ્ટ કરીએ. આંખ સામે કોઈ એક ઘોડો આવે ત્યારે અમુક આકાર, અમુક કદ અને અમુક રંગ એ તેની વિશેષતાઓ પ્રધાનપણે ભાસે છે; પણ તે વખતે એ વિશેષતાઓની પ્રધાનતા છતાં અભિન્નરૂપે અન્ય વિશેષતાઓ સહિત સમગ્ર (આખો) ઘોડો જ આક્ષુષ જ્ઞાનનો વિષય બને છે તે વખતે કંઈ તેની અમુક વિશેષતાઓ બીજી વિશેષતાઓ કરતાં છૂટી પડી ભાસતી નથી, કે ઘોડારૂપ અખંડ પદાર્થમાંથી આકાર આદિ તેની વિશેષતાઓ પણ તદ્દન ભિન્નપણે ભાસતી નથી. માત્ર અમુક વિશેષતાઓ દ્વારા તે આખો ઘોડો જ અખંડિતપણે ભાસે (આંખનો વિષય બને) છે. એ જ પ્રમાણનો વિષય થવાની રીત છે. પ્રમાણનો વિષય થયેલ એ ઘોડાનું જ્ઞાન જ્યારે બીજાને શબ્દદ્વારા કરાવવું હોય ત્યારે તે ઘોડાની અમુક વિશેષતાઓ બીજી વિશેષતાઓથી બુદ્ધિદ્વારા છૂટી પાડી વક્તા

કહે છે કે આ ઘોડો લાલ છે, ઊંચો છે, અથવા અમુક આકાર કે અમુક પ્રકારનો છે. તે વખતે વક્તાના બૌદ્ધિક વ્યાપારમાં કે શ્રોતાની જ્ઞાનક્રિયામાં ઘોડો ભાસમાન છતાં તે માત્ર ગૌણ હોય છે અને તેની વિશેષતાઓ, જે, બીજી વિશેષતાઓથી જુદી પાડી કહેવામાં આવે છે તે જ મુખ્ય હોય છે. તેથી જ એ વખતે જ્ઞાનનો વિષય બનતો ઘોડો અમુક અંશવિશિષ્ટ વિષય બને છે. એ જ નયનો વિષય થવાની રીત છે.

ઇન્દ્રિયોની મદદથી કે મદદ સિવાય ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન જ્યારે કોઈ વસ્તુને યથાર્થપણે પ્રકાશિત કરે છે ત્યારે તે ‘પ્રમાણ’ કહેવાય છે. અને પ્રમાણદ્વારા પ્રકાશિત થયેલી વસ્તુને શબ્દદ્વારા બીજાને જણાવવા માટે તે વસ્તુના વિષયમાં જે અંશ-અંશને સ્પર્શતી માનસિક વિચારક્રિયા થાય છે તે ‘નય’. અર્થાત્ શબ્દમાં ઉતારાતી કે ઉતારવા લાયક જે જ્ઞાનક્રિયા તે ‘નય’ અને તેનો પુરોગામી ચેતનાવ્યાપાર તે ‘પ્રમાણ’.

‘નય’ પ્રમાણભૂત જ્ઞાનનું અંશભૂત જ્ઞાન છે. પ્રમાણ-વ્યાપારમાંથી જ નય વ્યાપારની ધારાઓ પ્રકટે છે.

ઉપર કહ્યું તેમ, પ્રમાણદષ્ટિ વસ્તુને અખંડરૂપે ગ્રહણ કરે છે, અને વસ્તુના જુદા જુદા ધર્મ પરત્વેની મુખ્ય દષ્ટિ એ નય-દષ્ટિ છે. એક વસ્તુને કોઈ, કોઈ રૂપે જુએ યા સમજે અને બીજો બીજા રૂપે જુએ અથવા સમજે, એથી એક વસ્તુ પરત્વે જુદા જુદા માણસોનો જુદો જુદો અભિપ્રાય બંધાય છે. ‘ક’ એક વસ્તુને જે રીતે (જે પ્રકારે) સમજ્યો હોય તેની, એ જ વસ્તુને જુદી રીતે [જુદા પ્રકારે] સમજનાર ‘ખ’ને બળર પણ ન હોય, અને એ જ પ્રમાણે ‘ખ’ની સમજની ‘ક’ને બળર ન હોય; પણ એ બન્નેને એક-બીજાની સિદ્ધિસિદ્ધિ પ્રકારની સમજ માફૂમ પડે તો એમની (એ બન્નેની) અધૂરી

સમજ પૂરી થાય-જો એ બન્ને જિજ્ઞાસુ હોય તો. જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બેમાંથી એકની જ ઉપયોગિતાની જેને સમજ હોય અથવા દ્વૈત અને અદ્વૈત જેવા સામસામા દેખાતા સિદ્ધાંતોમાંથી એક જ સિદ્ધાંતની જેને સમજ હોય, તે જો બીજી બાબત તરફ પણ પોતાની વિચારદૃષ્ટિ લગાવે, એના દૃષ્ટિબિંદુને પણ યોગ્ય રીતે સમજે તો બીજી બાબતને પણ સ્વીકારે જ.

જેમ ‘ પ્રમાણ ’ એટલે શુદ્ધ જ્ઞાન, તેમ ‘ નય ’ એટલે પણ શુદ્ધ જ્ઞાન. ફરક એટલો જ કે એક શુદ્ધ જ્ઞાન અખંડ-વસ્તુ સ્પર્શી છે, જ્યારે બીજું વસ્તુના અંશને સ્પર્શે છે. પણ મર્યાદાનું તારતમ્ય છતાં-એ બન્ને જ્ઞાન છે શુદ્ધ. પ્રમાણરૂપ શુદ્ધ જ્ઞાનનો ઉપયોગ ‘ નય ’ની વાટે થાય છે. કેમકે પ્રમાણરૂપ શુદ્ધ જ્ઞાન જ્યારે બીજાની આગળ પ્રકટ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે ખાસ મર્યાદામાં આવી જવાથી ‘ નય ’ બની જાય છે. વસ્તુની એક બાબત(અંશ)ને સ્પર્શનારી એક નયદૃષ્ટિને એ જ વસ્તુની બીજી બાબત(બીજા અંશ)ની ખબર હોય પણ ખરી અને ન પણ હોય. જો હોય તો એ પોતાના જ વિષયને સ્પર્શવાની એની મર્યાદા છે. અને વ્યવહારમાર્ગ એવો જ હોય છે. જેમકે, જ્ઞાનની મહત્તા અને ઉપયોગિતા બતાવવી હોય ત્યારે જ્ઞાનનું મહત્ત્વ કે ઉપયોગિત્વ જે વર્ણવાય તે જ્ઞાનદૃષ્ટિરૂપ જ્ઞાનનયને આભારી છે. તે વખતે, ક્રિયાને પણ સ્થાન છે એની ખબર હોવા છતાંય જ્ઞાનનય (પ્રસંગાનુરૂપ) જ્ઞાનની જ મહત્તા વર્ણવે. અને એમ કરવામાં એ કશું ખોટું કરતો નથી. હા, ખોટું કરતો તે ત્યારે કહેવાય કે જ્યારે પોતાની વાતને ગાવાની ધૂનમાં ક્રિયાની ઉપયોગિતાના સ્થાનને નષ્ટ કરી નાખે.

વસ્તુતઃ સ્યાદ્રાહનીતિ [અનેકાન્તદૃષ્ટિ] કેળવાવી આવશ્યક છે, જેના બળે વસ્તુની જુદી જુદી બાબતો-વસ્તુના જુદા જુદા

અંશે કે ધર્મો અવગત થઈ શકે. અને એમ થવું જરૂરી છે. કેમકે તો જ [બીજી બાજુની માહિતી હોય તો જ] વ્યવહારમાં વસ્તુના કેઈ અંશ કે ધર્મનો સમયસર ઉચિત ઉપયોગ કરવાનું શક્ય બને; તેમ જ બીજાના એ પ્રકારના ઉચિત ઉપયોગને આવકાર આપી શકાય. આથી, બીજી બાજુના વિચાર સાથે અજ્ઞાનમૂલક જે સંઘર્ષ થાય છે તે થવા ન પામે. સમન્વયદૃષ્ટિથી, સંભવિત બીજી બાજુનો યોગ્ય મેળ બેસાડવાનું કૌશલ પ્રાપ્ત થવાથી જુદી જુદી બાજુના વિચાર ધરાવનારાઓ વચ્ચે સમજપૂર્વક એકમત થવાનું ઘણું અંશે શક્ય બને છે. જેના પરિણામે પરસ્પર સૌમનસ્ય સધાવાનો માર્ગ સુગમ થાય છે. આમ, અનેકાંતવાદનું પ્રસ્થાન જુદી જુદી દૃષ્ટિઓના સુસંગત સમન્વયની દિશામાં છે, ન કે અપ્રામાણિક વિરોધમાં.

એક જ વસ્તુ પરત્વે જુદી જુદી દૃષ્ટિએ ઉત્પન્ન થતા જુદા જુદા [યથાર્થ] અભિપ્રાયો, વિચારો ‘ નય ’ કહેવામાં આવે છે. એક જ મનુષ્યને જુદી જુદી અપેક્ષાએ કાકો-ભત્રીજો, મામો-ભાણેજ, પુત્ર-પિતા, સસરો-જમાઈ વગેરે જે માનવામાં આવે છે તે સાદા વ્યવહારુ દાખલાથી ‘ નય ’ નો ખ્યાલ આવી શકે છે. વસ્તુમાં એક ધર્મ નથી, અનેક ધર્મો છે. અતએવ વસ્તુગત ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોને લગતા જેટલા અભિપ્રાયો તેટલા ‘ નયો ’ છે. જગતના વિચારોનાં આદાન-પ્રદાનનો બધો વ્યવહાર ‘ નય ’ છે.

અનેકાન્તદૃષ્ટિથી વસ્તુ એના વ્યાપક સ્વરૂપમાં-એ કેવા કેવા ધર્મોનો ભંડાર છે તે-સમજાય છે; અને વ્યવહારના વખતે એમાંની સમયોચિત બાબત(ધર્મ)નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, જે, નયનો પ્રદેશ છે.

હવે નયદૃષ્ટિનાં થોડાં ઉદાહરણ જોઈએ.

એક જ ઘટ વસ્તુ, મૂળ દ્રવ્ય-માટીની અપેક્ષાએ વિનાશી નથી, અર્થાત્ નિત્ય છે; કિન્તુ તેના આકારાદિરૂપ પર્યાય- (પરિણામ)ની દૃષ્ટિએ વિનાશી છે. આમ એક દૃષ્ટિએ ઘટને નિત્ય માનવો અને બીજી દૃષ્ટિએ અનિત્ય માનવો એ બન્ને નયો છે *

આત્મા નિત્ય છે એમાં શક નથી. કેમ કે તેનો નાશ થતો નથી. પરન્તુ તેના સંસારી જીવનમાં હુમેશાં પરિવર્તન થતું રહે છે. આત્મા કોઈ વખતે પશુજીવનને પ્રાપ્ત થાય છે, કોઈ સમયે મનુષ્ય-અવસ્થામાં આવે છે, વળી કોઈ અવસરે દેવ ભૂમિનો ભોક્તા બને છે, અને કદાચિત્ નરક આદિ દુર્ગતિઓમાં જઈને પડે છે. આ કેટલું બધું પરિવર્તન ! એક જ આત્માની આ કેવી વિલક્ષણ અવસ્થાઓ ! આ શું સૂચવે છે ? ખરેખર આત્માની પરિવર્તનશીલતા એની એક જ શરીરની યાત્રા પણ એછાં પરિવર્તનવાળી છે ? વિચાર, વેદના, ભાવના આદિ અને હર્ષ, વિષાદ આદિ અવસ્થાઓનાં આન્તરિક પરિવર્તન પણ એનાં સતત આદ્યાં કરે છે. આમ, દેહધારી આત્મા સતત પરિવર્તનની ઘટમાળામાં ફરતો રહે છે. આ કારણને [પરિવર્તનશીલતાને] લીધે નિત્યદ્રવ્યરૂપ આત્માને કથંચિત્ અનિત્ય પણ માની શકાય. અતએવ આત્માને એકાન્તનિત્ય નહિ, એકાન્તઅનિત્ય નહિ, કિન્તુ નિત્યાનિત્ય માનવાનું પ્રાપ્ત થાય છે આવી હાલતમાં જે દૃષ્ટિએ આત્મા નિત્ય છે તે અને જે દૃષ્ટિએ આત્મા અનિત્ય છે તે બન્ને દૃષ્ટિઓ નયો કહેવાય છે.

* “ Nothing extinguishes, and even those things which seem to us to perish, are, in truth, but changed. ”

અર્થાત્-કોઈ પદાર્થ નાશ પામતો નથી. જે પદાર્થો નાશ પામતા આપણને દેખાય છે તે પણ વસ્તુતઃ કેવળ બદલાતા (પરિવર્તન પામતા) હોય છે.

આ બાબતમાં એક વાત ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે કે આત્મા કહેતાં મુખ્યપણે દ્રવ્ય ધ્વનિત થાય છે, અને ઘટ કહેતાં મુખ્યપણે પર્યાય ધ્વનિત થાય છે. માટે આત્મા કહેતાં મુખ્યપણે નિત્ય તત્ત્વનો બોધ થાય છે અને ઘટ કહેતાં મુખ્યપણે અનિત્ય અર્થનો બોધ થાય છે. આત્મા મૂળદ્રવ્ય હોઈ નિત્ય જ છે. ઘટ પુદ્ગલપર્યાય હોઈ અનિત્ય જ છે.

શરીરથી આત્મા ગુદો જ છે, એ વાત સ્પષ્ટ અને નિઃસંદેહ છે; પરંતુ એમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે દહીંમાં જેમ માખણ વ્યાપીને રહેલું છે, તેમ શરીરમાં આત્મા વ્યાપીને રહ્યો છે. આ ઉપરથી, માટલું અને તેમાં રહેલા લાડુની જેમ શરીર અને આત્મા ગુદા સિદ્ધ થતાં નથી એ ખુલ્લું જણાય છે. અને એથી જ શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં કંઈક ચોટ લાગે કે તુરત જ આત્માને વેદના થવા લાગે છે શરીર અને આત્માના આવા ગાઢ-અત્યંત ગાઢ સમ્બન્ધને લઈ જૈન-શાસ્ત્રકારો કહે છે કે આત્મા શરીરથી વસ્તુતઃ ગુદો જ હોવા છતાં તેને શરીરથી તદ્દન ભિન્ન ન માનવો જોઈએ. કેમકે તેમ માનવામાં, તદ્દન ભિન્ન એવાં બે મનુષ્યોનાં શરીરો પૈકી એકને આઘાત-લાગવાથી બીજાને જેમ વેદનાનો અનુભવ થતો નથી, તેમ શરીર પર આઘાત લાગતાં આત્માને વેદનાનો અનુભવ નહિ થાય. પણ તે થાય છે ખરો. માટે આત્મા અને શરીરનો કોઈક અંશે અલેહ પણ માનવો ઘટે છે, અર્થાત્ શરીર અને આત્મા એ વસ્તુતઃ તદ્દન ભિન્ન હોવા છતાં એ બંનેનો સંયોગ એવો ધનિષ્ઠ થયો છે કે એ સંયોગની દૃષ્ટિએ એમને કથંચિત્ અભિન્ન પણ કહી શકાય છે. આ સ્થિતિમાં જે દૃષ્ટિએ આત્મા અને શરીર ભિન્ન છે તે અને જે દૃષ્ટિએ આત્મા અને શરીરનો અલેહ મનાય છે તે બંને દૃષ્ટિઓ નયો કહેવામાં આવે છે.

જે અભિપ્રાય જ્ઞાનથી સિદ્ધિ બતાવે છે તે ‘જ્ઞાનનય’ અને જે અભિપ્રાય ક્રિયાથી સિદ્ધિ કથે છે તે ‘ક્રિયાનય’. આ બન્ને અભિપ્રાયો નયો છે.

અભિપ્રાય બતાવનાર શબ્દ, વાક્ય, શાસ્ત્ર કે સિદ્ધાન્ત એ સર્વ ‘નય’ કહી શકીએ. પોતપોતાની મર્યાદામાં રહેતા એ (નય) માનનીય છે અને એક-બીજાને ખોટા ઠરાવવા જતાં અમાન્ય ઠરે છે. ઉદાહરણાર્થ, જ્ઞાનથી પણ સિદ્ધિલાભ બતાવાય અને ક્રિયાથી પણ સિદ્ધિલાભ બતાવાય. આ બન્ને અભિપ્રાયો કે વિચારો પોતપોતાની હદમાં સાચા છે. પણ એ જો એક-બીજાને ખોટા ઠરાવવા જાય તો એ બન્ને ખોટા ઠરે. ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબિન્દુ પર ઘડાયેલા ગુદા ગુદા અભિપ્રાયો, જે ‘નય’ કહેવાય છે, પોતાના પ્રદેશ-વિષય પૂરતા સત્ય છે. ‘નય’ એ વસ્તુના અંશનો ગ્રાહક હોઈ આંશિક જ્ઞાન છે, અતએવ એ આંશિક યા આપેક્ષિક સત્ય છે. પોતાના-એક અપેક્ષા પર અવલંબિત આંશિક જ્ઞાનને સંપૂર્ણ સત્ય માની બીજાના-બીજી અપેક્ષા પર અવલંબિત આંશિક જ્ઞાનને બીજી બાજુનો વિચાર કર્યા વગર ખોટું કહેવું એ દુરાગ્રહ છે. એ પ્રકારનો દુરાગ્રહ મનુષ્યસમાજને હાનિકારક છે-આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક બધી બાબતમાં કોઈ વિષયમાં કોઈ દૃષ્ટિબિન્દુ સાપેક્ષ જ્ઞાનને પૂર્ણ જ્ઞાન માની ન લેતાં તે વિષયને શક્ય તેટલાં અન્યાન્ય દૃષ્ટિબિન્દુઓથી તપાસતાં તે બધાં દૃષ્ટિબિન્દુઓના સમન્વયપૂર્વક જે બોધ થાય તે પૂર્ણ સાચું જ્ઞાન ગણાવા યોગ્ય છે.

એકબીજાની વિચારદૃષ્ટિને યથાસ્થિતપણે સમજવાનો યત્ન ન કરવાથી અને અભિમાન તથા ધમંડને વશ થવાથી માણસો અને તાર્કિક પડિતો લાંબા કાળથી અરસપરસ લડતા આવ્યા

છે ધર્માચાર્યોએ પણ જે એકબીજાનાં દષ્ટિબિન્દુઓને શાન્ત ભાવથી સમજવા પ્રયત્ન કર્યો હોત તો જરૂર એકબીજાનાં દષ્ટિબિન્દુઓ અને તત્સાપેક્ષ સમજનો સવળો અને ઉપયોગી અર્થ ગ્રહણ કરી જનતામાં સુરભિ વાતાવરણ ફેલાવી શક્યા હોત, જેના પ્રતાપે સમગ્ર જનસમૂહ વચ્ચેનો મીઠો મૈત્રીભાવ આજે આપણને જોવા અને અનુભવવા મળત, પણ દુનિયાનું દૈવ એટલું પાંસરું નહિ હશે !

એક જ વસ્તુને વિષે જુદા જુદા દષ્ટિકોણને અવલંબી જુદી જુદી વિચારસરણીઓ ઘડાય છે એ ‘નય’ છે. સંસ્કારી અથવા વ્યાપક યા અનેકાન્ત દષ્ટિ એ જુદા જુદા વિચારો પાછળ એમના આધારભૂત જે જુદાં જુદાં દષ્ટિબિન્દુઓ હોય છે તેમને તપાસે છે, અને એમ કરી ન્યાય્ય રીતે મેળ સાધે છે. નયવાદની વિશાલ વિચારસરણી સમન્વય કરવાનો માર્ગ છે.

જેમ સમુદ્રનું બિંદુ સમુદ્ર ન કહેવાય, તેમ અસમુદ્ર [સમુદ્ર-ખહારનું] પણ ન કહેવાય, કિન્તુ સમુદ્રનો અંશ^x કહેવાય; આંગળીનું ટેરવું એ આંગળી ન કહેવાય, તેમ આંગળી નથી એમ પણ ન કહેવાય, છતાં આંગળીનો અંશ તો છે જ; તે પ્રમાણે ‘નય’ પણ પ્રમાણનો અંશ છે.

કોઈ પણ વિષય પરત્વે અંશે અંશે વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે અને એમ થઈને જ છેવટે તે વિશાલતા કે સમગ્રતામાં પરિણમે છે. કોઈ વિષયના સમગ્ર જ્ઞાનનો ઉપયોગ વ્યવહારમાં

^x સમુદ્રના એક બિન્દુને સમુદ્ર માનવામાં આવે તો એ બિન્દુ સિવાયનો સમુદ્રનો શેષ ભાગ અસમુદ્ર બની જાય ! અથવા સમુદ્રનો દરેક બિંદુ એક એક સમુદ્ર કહેવાવા લાગે કે જેથી એક જ સમુદ્રમાં કરોડો સમુદ્રોનો વ્યવહાર થવા લાગે !

તો અંશે અંશે જ થવાનો, તેથી પણ સમગ્રવિચારાત્મક શ્રુત કરતાં અંશ વિચારાત્મક નયનું નિરૂપણ શુદ્ધ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

નયવાદ, અર્થાત્ અનેકાંગલક્ષી વિચારબુદ્ધિ વિરોધી દેખાતા વિચારોના વાસ્તવિક અવિરોધનું મૂળ તપાસે છે અને એમ કરી તેવા વિચારોનો સમન્વય કરે છે. હાખલા તરીકે, આત્મા એક છે અને અનેક છે એમ ઉભયથા ઉપલબ્ધ થતાં વિરુદ્ધાભાસ કથનોની સંગતિ શી રીતે એની શોધ કરી નયવાદે એવો સમન્વય કર્યો છે કે વ્યક્તિરૂપે આત્મા અનેક છે અને શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપે એક છે. આવો સમન્વય કરી નયવાદ પરસ્પર વિરોધી દેખાતાં વાક્યોનો અવિરોધ [એકવાક્યતા] સાધે છે.

આમ, આત્મા વગેરે તત્ત્વોના વિષયમાં પોતપોતાના દર્શન-સમ્પ્રદાય મુજબ જ્યારે શુદ્ધ શુદ્ધ વિચારો [આત્મા નિત્ય છે કે અનિત્ય ? ઇત્યાદિ પ્રકારના] અથડામણમાં આવે છે અને વિવાદ તથા વિષમતા ઊભાં કરે છે ત્યારે એવી હાલતમાં યુક્તિપૂર્ણ સમન્વયવાદ એ જ અનેક બાજુની સમજ પાડી એ અથડામણને દૂર કરી શકે છે અને પરસ્પર વિરોધ તથા વિવાદ મિટાવી સમાધાન સાધી આપે છે. એ સમન્વયવાદનું નામ જ નયવાદ છે, જે વિવિધ વિચારોની સંગમનકલા છે. એ સાપેક્ષ વિચારદષ્ટિ હોઈ અપેક્ષાવાદ પણ કહી શકાય.

સિદ્ધસેન દિવાકર કહે છે કે જેટલા પ્રકારનાં વચન છે તેટલા પ્રકારના 'નય' છે^x. આ ઉપરથી બે વાત માલૂમ પડે

xજાવદ્વદ્વા વયણપદ્ધા તાવદ્વદ્વા ચેવ હોંતિ જયવાયા ।

જાવદ્વદ્વા જયવાયા તાવદ્વદ્વા ચેવ પરસમયા ॥

[સન્મતિતર્ક, ૩/૪૭]

અર્થાત્-જેટલા વચનમાર્ગો છે તેટલા નયવાદ છે અને જેટલા નયવાદ છે તેટલા પરસમય (મતાન્તર) છે.

છે એક તો એ કે નય અગણિત છે, અને બીજી એ કે નયનો વચન સાથે બહુ સંબંધ છે. પ્રત્યેક નય વચનદ્વારા પ્રગટ કરી શકાય છે, મારે નય ઉપચારથી વચનાત્મક પણ કહી શકાય. આ પ્રમાણે નય બે પ્રકારનો કહી શકાય: ભાવનય અને દ્રવ્યનય. જ્ઞાનાત્મક નય તે ભાવનય અને વચનાત્મક નય તે દ્રવ્યનય.

તત્ત્વાર્થ શ્લોકવાર્તિકમાં શ્રી વિદ્યાનન્દિસ્વામી કહે છે કે—

સર્વે શબ્દનયાસ્તેન પરાર્થપ્રતિપાદને ।

સ્વાર્થપ્રકાશને માતુરિમે જ્ઞાનનયાઃ સ્થિતાઃ ॥*

અર્થાત્ બધા નયો પોતાને બોધકરૂપ હોતા જ્ઞાનનય છે અને બીજાને બોધકરૂપ હોતા શબ્દનય છે.

નયોનું નિરૂપણ એટલે વિચારોનું વર્ગીકરણ નયવાદ એટલે વિચારોની મીમાંસા. નયો સેંકડો છે. અભિપ્રાયો કે વચનપ્રયોગો જ્યારે ગણનાથી બહાર છે, તો નયો તેથી જુદા ન હોવાથી તેની ગણના થઈ શકે નહિ. મૌલિકરૂપે નયના મુખ્ય બે ભેદો બતાવ્યા છે; દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક. મૂળ પદાર્થને ‘દ્રવ્ય’ કહેવામાં આવે છે. જેવી રીતે ઘટની માટી. મૂળ દ્રવ્યનો પરિમાણ ‘પર્યાય’ કહેવાય છે. માટી અથવા કોઈ પણ મૂળ દ્રવ્યને લગતો જે ફેરફાર થાય છે તે બધો ‘પર્યાય’ સમજવો. વસ્તુના સ્થૂલ ફેરફારરૂપ સ્થૂલ પર્યાય તો માલૂમ પડે છે, પણ ક્ષણે ક્ષણે (સમયે સમયે) સૂક્ષ્મ-સુસૂક્ષ્મ-પરમસૂક્ષ્મ ફેરફાર થતા રહે છે તે સૂક્ષ્મ પર્યાય અગમ્ય છે. અગમ્ય છતાં નિશ્ચિત રૂપે પ્રતીતિમાં ઊતરી શકે છે.

* તત્ત્વાર્થ શ્લોકવાર્તિકમાં તત્ત્વાર્થસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયના ૪૩મા સૂત્રના વાર્તિકમાં ૯૬મો શ્લોક.

‘દ્રવ્યાર્થિક’ નય એટલે મૂળ દ્રવ્ય પર (સામાન્ય સ્થિત તત્ત્વ પર) લક્ષ આપનારો અભિપ્રાય. પર્યાયાર્થિક નય એટલે વસ્તુના પર્યાય [પરિવર્તન-ફેરફાર] પર લક્ષ આપનારો અભિપ્રાય. દ્રવ્યાર્થિક નય સમસ્ત પદાર્થોને નિત્ય માને છે જેમ કે ઘડો મૂળદ્રવ્ય-મૃત્તિકારૂપે નિત્ય છે. પર્યાયાર્થિક નય સમસ્ત પદાર્થોને અનિત્ય માને છે. કેમકે સર્વ પદાર્થોમાં પરિવર્તન (રૂપાન્તર) થતું રહે છે. અતઃ એ દૃષ્ટિએ એ અનિત્યતાનો ઘોષક છે. સામાન્ય તત્ત્વામિની વિચારદૃષ્ટિ ‘દ્રવ્યાર્થિક નય’ અને વિશેષ અંશગામિની વિચારદૃષ્ટિ તે ‘પર્યાયાર્થિક નય.’

મનુષ્યની બુદ્ધિ જ્યારે સામાન્ય અંશગામી હોય ત્યારે તેનો તે વિચાર ‘દ્રવ્યાર્થિક નય’ અને જ્યારે વિશેષ અંશગામી હોય ત્યારે તેનો તે વિચાર ‘પર્યાયાર્થિક નય’ દ્રવ્યદૃષ્ટિમાં વિશેષ કે પર્યાયદૃષ્ટિમાં દ્રવ્ય નથી આવતું એમ તો નથી જ; પણ એ દૃષ્ટિવિભાગ ગૌણમુખ્યભાવની અપેક્ષાએ સમજવો જોઈએ.

આ બે દૃષ્ટિઓનો ખ્યાલ નીચેના દાખલાથી આવી શકશે.

દરિયા તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં જ્યારે પાણીનો રંગ તેનું ઊંડાણ કે તેનો વિસ્તાર યા સીમા વગેરે કોઈ પણ તેની વિશેષતા તરફ ધ્યાન ન જાય અને માત્ર પાણી પાણી તરફ જ ધ્યાન જાય ત્યારે તે માત્ર પાણીનો સામાન્ય વિચાર કહેવાય, અને તે જ, પાણી વિષે ‘દ્રવ્યાર્થિક’ નય. આર્થિક ઊદાહરણ, જ્યારે ઉપયુક્ત વિશેષતાઓ તરફ ધ્યાન જાય ત્યારે તે વિચાર પાણીની વિશેષતાઓનો હોવાથી તેને પાણી વિષે ‘પર્યાયાર્થિક’ નય કહી શકાય.

આ ઉદાહરણથી વિદિત થઈ શકે છે કે અધા ભૌતિક પદાર્થો વિષે સામાન્યગામી અને વિશેષગામી ૩ વિચારો સંભવે

છે તેમ જ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એ ત્રિકાળરૂપ અષ્ટાર પટ પર પથરાયેલ કોઈ એક જ આત્મા આદિ વસ્તુ વિષે પણ સામાન્યગામી તથા વિશેષગામી વિચારો સંભવે છે. કાળ અને અવસ્થાભેદના વિવર્તો તરફ ધ્યાન ન આપતાં માત્ર શુદ્ધ ચેતના તરફ ધ્યાન અપાય ત્યારે તે, તે વિષય(આત્મા)નો ‘ દ્રવ્યાર્થિક ’ નય કહેવાય, અને એ ચેતના ઉપરની દેશકાલાદિકૃત વિવિધ દશાઓ તરફ ધ્યાન બળ ત્યારે તે, તે વિષયનો ‘ પર્યાયાર્થિક ’ નય કહેવાય.

પર્યાય વિના દ્રવ્ય હોતું નથી અને દ્રવ્ય વિના પર્યાય હોતો નથી. દ્રવ્ય-પર્યાયનો સમ્બન્ધ ભિન્ન ભિન્ન છે. દ્રવ્યનો પર્યાય-વ્યક્તિ સાથેનો સંબંધ ભિન્ન હોવા છતાં પર્યાયપ્રવાહની અપેક્ષાએ અભિન્ન પણ છે.

હવે વધુ વિવેચના માટે નયના સાત પ્રકારો બતાવવામાં આવે છે. તે આ : નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋગુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવમ્ભૂત.

નૈગમ ‘ નિગમ ’ એટલે કલ્પના. એથી થતો વ્યવહાર ‘ નૈગમ ’ કહેવાય છે. એના મુખ્ય ત્રણ ભેદો પડે છે : સંકલ્પ-નૈગમ, અંશનૈગમ અને ઓરોપનૈગમ.

(૧) સંકલ્પનૈગમ—

એક માણસ મુંબઈ જવા તૈયાર થઈ ગયો છે તે વખતે તેનો મિત્ર ત્યાં આવી તેને પૂછે છે : ‘ શું કરો છો ? ’ ત્યારે તે જવાબ આપે છે : ‘ મુંબઈ જઈ છું. ’

અથવા એક માણસે ચોરી કરવાનો સંકલ્પ કર્યો, તેને ધર્મશાસ્ત્ર ચોરી કર્યા જેવો દોષ લાગ્યો કહેશે. આ નયના હિસાબે ‘ ક્રિયમાણ કૃતમ્ ’-કરાતું હોય તે કયું કહેવાય છે.

(૨) અંશનૈગમ—

એક પુરુષના ધોતીયાને કે એક સ્ત્રીની સાડીને સહેજ અગ્નિનો તણખો લાગતાં જરા બળતાં તે પુરુષ કે તે સ્ત્રી એકદમ ચોંકી જઈ બોલે છે : ‘ મારું ધોતીયું બળી ગયું, ’ ‘ મારી સાડી બળી ગઈ. ’ એ જ પ્રમાણે ખુરશીનો એક પાચો ભાંગી જતાં ખુરશી ભાંગી ગયાનું કહેવાય છે.

(૩) આરોપનૈગમ—

‘ આજે દિવાળીના દિવસે મહાવીરસ્વામી નિર્વાણ પામ્યા, ’ અથવા ‘ આજે ચૈત્ર શુદ્ધ તેરસે મહાવીરદેવ જન્મ્યા ’ એ પ્રમાણે કહેવામાં વર્તમાન ઉપર ભૂતકાળનો આરોપ કરવામાં આવે છે.

ચોખા રંધાઈ જવા આવ્યા હોય ત્યારે ચોખા રંધાઈ ગયા, અથવા પથારી પથરાઈ જવા આવી હોય ત્યારે પથરાઈ ગઈ એમ કહેવાય છે. તેમાં ભૂતકાળ ઉપર ભવિષ્યકાળનો આરોપ છે આ કાલારોપ છે. બીજા પણ અનેકવિધ આરોપો છે. આરોપનૈગમમાં અન્તર્ભૂત થતો ઉપચારનૈગમ.

‘ કવિ કાલિદાસ હિન્દનો શેકસપિયર છે. ’ સુખ-દુઃખમાં સહાયરૂપ થનાર મિત્રને વિષે એમ કહેવું કે ‘ તે મારો જમણો હાથ છે. ’ પોતાની વહાલી પુત્રીને ઉદ્દેશીને એમ કહેવું કે ‘ આ મારી આંખની કીકી છે. ’ સુંદર સ્ત્રીને માટે એમ કહેવું કે ‘ તે મૂર્તિમાન સૌંદર્ય છે. ’

‘ त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीय
त्वं कीमुदी नयनयोरमृत त्वमङ्ग । ’

[તું મારું જીવિત છે, મારું બીજું હૃદય છે, મારાં નેત્રોની ચન્દ્રિકા છે, મારા અંગને અમૃતરૂપ છે.]

એવાં બધાં ઉપચારનૈગમનાં ઉદાહરણો છે.

આમ વિવિધ લોકરૂઠિ અને લૌકિક સંસ્કારના અનુસરણમાંથી જન્મનારા વિચારો-વાગ્વ્યાપારો નૈગમનયની કોટીમાં મુકાય છે.

નૈગમનય ધર્મ અને ધર્મી પૈકી કોઈ એકને ગૌણરૂપે અને બીજાને મુખ્યરૂપે ગ્રહણ કરે છે. જેમકે, જીવના સ્વરૂપનિરૂપણમાં એના જ્ઞાનાદિ ગુણો ગૌણરૂપ હોય છે, અને જ્ઞાનાદિ ગુણોના વર્ણનમાં જીવ ગૌણરૂપે હોય છે. ગુણ-ગુણી, ક્રિયા-ક્રિયાવાન, અવયવ-અવયવી તથા જાતિ-જાતિમાન એમની વચ્ચેના તાદાત્મ્ય (અભેદ)ને આ નય સ્પર્શતો નથી. એ બધા વચ્ચે (જેમકે ગુણ અને ગુણી વચ્ચે) એ ભેદને જુએ છે. એમનામાંના (ગુણ-ગુણી વગેરેમાંના) કોઈ એકને મુખ્યપણે તો બીજાને ગૌણપણે કલ્પવાની આ નયની સરણી છે.

સંગ્રહ. ‘સામાન્ય’ તત્ત્વને આશ્રીને અનેક વસ્તુઓનું-સમેટીને-એકરૂપે ગ્રહણ કરવું એ સંગ્રહનય છે. જડ અને ચેતનરૂપ અનેક વ્યક્તિઓમાં જે સત્ત્વરૂપ ‘સામાન્ય’ તત્ત્વ રહેલું છે તે તત્ત્વ ઉપર નજર રાખી બીજા વિશેષોને લક્ષમાં ન લેતાં એ બધી વિવિધ વ્યક્તિઓને એકરૂપે સમજી એમ વિચારવું કે સત્ત્વરૂપ વિશ્વ એક છે [કારણ કે સત્તા વિનાની કોઈ વસ્તુ નથી], તે સંગ્રહનયની દૃષ્ટિ છે. ‘એક આત્મા છે’ એ કથનથી વસ્તુતઃ બધાનો એક આત્મા સિદ્ધ થતો નથી. પ્રત્યેક શરીરે આત્મા જુદો જુદો છે.* છતાં બધા આત્માઓમાં રહેલ સામાન્ય ચૈતન્યતત્ત્વને આશ્રીને ‘એક આત્મા છે’ એવું^x

* ‘ઘ્યવસ્થાતો નાના ।’ એ વૈશોષક દર્શનના તૃતીય અધ્યાયનું ઉપાન્ત્ય સૂત્ર અનેક જીવવાદનો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કરે છે.

^x ઠાણંગનું બીજું સૂત્ર.

કથન થાય છે, જે, સંગ્રહનયની દૃષ્ટિ છે. લૌકિક ઉદાહરણ પણુ જોઈ શકાય છે કે કપડાની વિવિધ જાતો અને વ્યક્તિઓને લક્ષમાં ન લઈ માત્ર કપડાપણુનું સામાન્ય તત્ત્વ દૃષ્ટિ સામે રાખી વિચારવું કે અહીં એક કાપડ જ છે, એ સંગ્રહનયનો દાખલો છે.

‘સંગ્રહ’ નય ‘સામાન્ય’ તત્ત્વને આશ્રિત હોઈ, ‘સામાન્ય’ જેટલું વિશાળ તેટલો તે સંગ્રહનય વિશાળ, અને ‘સામાન્ય’ જેટલું નાનું, તેટલો તે સંગ્રહ નય ટૂંકો. પણ જે જે વિચારો ‘સામાન્ય’ તત્ત્વને લઈ વિવિધ વસ્તુઓનું એકીકરણ કરવા તરફ પ્રવર્તતા હોય તે બધા જ સંગ્રહનયની શ્રેણીમાં મૂકી શકાય.

વ્યવહાર. સામાન્યરૂપે નિર્દિષ્ટ કરાયેલી વસ્તુ વીગતવાર ન સમજી શકાય માટે તેની વિશેષ સમજ આપવા માટે વિશેષ પ્રકારે તેના ભેદ પાડી તેનું પૃથક્કરણ કરી જતાવનાર વિચાર ‘વ્યવહાર’ નય કહેવાય છે. સામાન્ય કાપડ કહેવાથી તેની વિશેષ જાતોની ખબર ન પડે, માટે તેની વિશેષ જાતો જતાવવા રૂપે તેના ભેદો કરવા પડે એ ‘વ્યવહાર’ નયની બાબત છે. આ દાખલા પ્રમાણે સમજી શકાય કે સતરૂપ વસ્તુ જડ અને ચેતન એમ બે પ્રકારે જતાવવી અને એ બે પ્રકારોનું પણ ભેદબહુલ વિસ્તૃત વિવેચન કરવું એ ‘વ્યવહાર’ નયની પ્રવૃત્તિ છે. ‘આત્મા એક છે’ એમ ‘સંગ્રહ’ નયે કહ્યું, પણ એના (આત્માના) ભેદો તેમ જ પેટાભેદો પાડી એ બધાને વિશેષ વિવેચનથી જતાવવા એ ‘વ્યવહાર’ નયની પદ્ધતિ છે. ટૂંકમાં, એકીકરણરૂપ બુદ્ધિવ્યાપાર એ ‘સંગ્રહ’ અને પૃથક્કરણરૂપ બુદ્ધિવ્યાપાર એ ‘વ્યવહાર’.

ઋણુસૂત્ર. વસ્તુના માત્ર વર્તમાન પર્યાય તરફ આ નય

લક્ષ ખેંચે છે જે વિચાર ભૂત અને ભવિષ્યકાળને બાબતુએ મૂકી માત્ર વર્તમાનને સ્પર્શે તે 'ઋણુસૂત્ર' નય આ નયની દૃષ્ટિએ વર્તમાન સમૃદ્ધિ સુખનું સાધન થતી હોવાથી તેને સમૃદ્ધિ કહી શકાય, પણ ભૂત સમૃદ્ધિનું સ્મરણ કે ભાવી સમૃદ્ધિની કલ્પના એ વર્તમાનમાં સુખસગવડ પૂરી પાડનાર ન હોવાથી તેને સમૃદ્ધિ ન કહી શકાય. જે પુત્ર વર્તમાનમાં ઉપ-યોગી હોય તે આ નયના હિસાબે પુત્ર છે, બાકી ભૂતકાળ કે ભવિષ્યકાળનો પુત્ર જે આજે નથી તે આની દૃષ્ટિએ પુત્ર જ નથી. એ જ પ્રમાણે સુખ-દુઃખની વર્તમાન અવસ્થા જ એને માન્ય છે. વર્તમાનમાં ઉપસ્થિત હોય તે જ ખરું એમ એ માને છે. કોઈ ગૃહસ્થ સાધુધર્મની શુભ મનોવૃત્તિવાળો હોય ત્યારે તેને આ નય સાધુ કહે; અને કોઈ, સાધુના વેષમાં છતાં અસંયમી વૃત્તિવાળો હોય ત્યારે તેને આ નય સાધુ ન કહેતાં અવ્રતી જ કહે. સામાયિકમાં બેઠેલો માણસ જો ખુરા વિચારમાં પડેલો હોય તો તે-આ નયના હિસાબે-‘ઢેઢવાડે ગયો’ કહેવાય.

સૂક્ષ્મ ઋણુસૂત્ર અને સ્થૂલ ઋણુસૂત્ર એમ ઋણુસૂત્રના બે ભેદો પડે છે. એક ‘સમય’ માત્રના વર્તમાન પર્યાયને ગ્રહણ કરનાર, સૂક્ષ્મ ઋણુસૂત્ર અને અનેક સમયના વર્તમાન પર્યાયને ગ્રહણ કરનાર સ્થૂલ ઋણુસૂત્ર કહેવાય. સો વર્ષનો મનુષ્યપર્યાય એ સ્થૂલ ઋણુસૂત્રનું ઉદાહરણ.

આ ચાર અર્થનય કહેવાય છે. કેમકે વસ્તુને સ્પર્શનારા છે. હવે અર્થને અનુરૂપ ઉચિત શબ્દપ્રયોગ વાપરવાના પક્ષકાર ત્રણ શબ્દનયો જોઈએ.

શબ્દ. આ નય પર્યાય(એકાર્થ)વાચી શબ્દોને એકાર્થ-વાચી માને છે; પણ કાળ, લિંગ વગેરેનો ભેદ જો પડતો

હોય તો તે ભેદને લીધે એકાર્થવાચી શબ્દોનો પણ અર્થભેદ માને છે. લેખક પોતાના સમયમાં ‘રાજગૃહ’ નગર મોજૂદ હોવા છતાં પૂર્વાકાળનું જુદા પ્રકારનું હોવાથી અને તેનું વર્ણન લેખકને પ્રસ્તુત હોવાથી તેને “હતુ” લખે છે તે કાળભેદે અર્થભેદનો વ્યવહાર આ નયને આભારી છે.

જરા વીગતથી વિવેચના કરીએ.

જે શબ્દ જે અર્થનો (વસ્તુનો) વાચક કે સૂચક હોય તે અર્થને-તે વસ્તુને દર્શાવવા તે જ શબ્દ વાપરવાની ‘શબ્દ’ નય કાળજી રાખે છે. એ વસ્તુ ગમે તો કોઈ વ્યક્તિ (પ્રાણી અથવા પદાર્થ) હોય, ગુણ હોય, ક્રિયા હોય અથવા સંબંધ હોય. પ્રાણીઓમાં નર અથવા નારીનો ભેદ (લિંગભેદ) હશે તો તે દર્શાવવા પ્રસ્તુત નય જુદા જુદા શબ્દોનો પ્રયોગ કરશે. જેમકે પુરુષ, સ્ત્રી; ગર્દભ, ગર્દભી; કુતરો, કુતરી; મોર, ઢેલ; પુત્ર, પુત્રી વગેરે એકબીજાની સરખામણીમાં એક મોટું અને બીજું નાનું હશે તો તે પરિમાણભેદ દર્શાવવા આ નય જુદા જુદા શબ્દો વાપરશે. જેમકે લોટો, લોટી; ટેકરો, ટેકરી; કુવો, કુઈ; પહાડ, પહાડી; ખ્યાલો, ખ્યાલી વગેરે એક જ માણસ જુદા જુદા માણસોના સંબંધે ગુડું ગુડું સગપણ ધરાવતો હશે તો તે માણસના સંબંધમાં બોલતાં પ્રત્યેક સગપણ-સંબંધ જુદો જુદો જણાવવા જુદા જુદા શબ્દોનો ઉપયોગ કરશે. જેમકે કાકો, ભત્રીજો; મામો, ભાણેજ; બાપ, દીકરો; સસરો, જમાઈ; વગેરે. (આ બધા સાપેક્ષ સંબંધના દાખલા છે.) કોઈ ક્રિયા ભૂતકાળમાં થઈ હોય તો ભૂતકાળ, વર્તમાન-કાળમાં થતી હશે તો વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળમાં થવાની હશે તો ભવિષ્યકાળ વાપરવાની આ નય કાળજી રાખશે. વસ્તુ બે એક હશે તો એકવચની અને અનેક હશે તો બહુવચની

શબ્દનો પ્રયોગ કરશે. [સંસ્કૃત ભાષામાં બેને માટે દ્વિવચન અને બેથી વધુને માટે બહુવચન વાપરશે.] વસ્તુનો ક્રિયા સાથે જેવા પ્રકારનો (કર્તા, કર્મ, કરણ, સમ્પ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણરૂપ) કારક સંબંધ હશે તે દર્શાવવા તેને અનુરૂપ વિભક્તિવાળો શબ્દ વાપરશે. ‘ રાજાનો પુત્ર ’ એમાં રાજા સાથે પુત્રનો સગપણ-સંબંધ, ‘ રાજાનો મહેલ ’ એમાં મહેલ સાથે રાજાનો માલિકપણાનો સંબંધ, ‘ માટીનો ઘડો ’ એમાં ઉપાદાન સાથે કાર્યનો સંબંધ, ‘ મારો હાથ, પગ ’ વગેરેમાં અને ‘ ખુરશીનો પાયો ’ વગેરેમાં અવયવ- અવયવીનો સંબંધ દર્શાવાય છે. આવા બધા સંબંધો છઠ્ઠી વિભક્તિથી બતાવાય છે.

અહીં પ્રસંગતઃ જણાવવું ઉપયોગી છે કે જે પ્રસંગે જે નય ઉપયોગી હોય તે પ્રસંગે તે નયનું પ્રાધાન્ય સ્વીકાર્યા સિવાય છુટકો નથી. વ્યવહાર નયના પ્રસંગે સંગ્રહ નયનો ઉપયોગ કરીએ તો પત્ની, માતા, બહેન, શેઠ, નોકર વગેરે વચ્ચેનો ભેદ રહેશે નહિ અને અનેક ગોટાળા થવા પામશે. સંગ્રહ નયના સ્થળે કેવળ વ્યવહાર નયનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ઠામ ઠામ બુદ્ધાઈ જ બુદ્ધાઈ જણાશે અને પ્રેમ-ભાવનાનો નાશ થઈ છીનાઝપટીને ઉત્તેજન મળશે. જ્યાં શબ્દ નયની ઉપયોગિતા છે ત્યાં નૈગમ નયને લાગૂ પાડતાં જેનામાં સાધુત્વના કંઈ પણ ગુણો નહિ હોય એવા કેવળ સાધુવેષ-ધારીને નૈગમનયવાળો સાધુ કહેશે, અને વેષ ઉપરાંત બાહ્ય ક્રિયા કરનારને વ્યવહારનયવાળો સાધુ કહેશે, પરંતુ શબ્દ-નયવાળો એ બંનેને દંભી ગણી અસાધુ જ કહેશે અને જેમાં ખરી સાધુતા હશે તેને જ સાધુ કહેશે. આવા પ્રસંગે મુખ્યતા શબ્દનયની છે. એટલે કયા પ્રસંગે કયા નયનો ઉપયોગ

વાજખી ઠરશે તેનો વિવેકપૂર્વક વિચાર કરવાની જરૂર પ્રત્યેક પ્રસંગે રહેશે.

કોઈ બદસુરત પુરુષનું નામ સુંદરલાલ અને કોઈ દરિદ્ર બાઈનું નામ લક્ષ્મી પાડેલું હોય તો પણ નૈગમવાળો તેમને સ્વાભાવિકતયા તેમનાં પાડેલાં તે નામથી બોલાવશે, અને શબ્દ-નયવાળાને તેમ કરવું ગમે તેટલું કઠતું હશે તો પણ તેને તે પ્રસંગે નૈગમનયની મુખ્યતા હોવાથી નૈગમનયને અનુસરીને તેમને તેમનાં પડેલાં તે નામથી બોલાવ્યા સિવાય છૂટકો થવાનો નથી.

‘શબ્દ’ નય એક અર્થને (વસ્તુને) કહેનાર અનેક જુદા જુદા શબ્દો (પર્યાયવાચી શબ્દો) માંથી કોઈ પણ એક શબ્દને તે અર્થ (તે વસ્તુ) દર્શાવવા માટે વાપરવાનું અયોગ્ય માનતો નથી. પરંતુ ઉપર જણાવ્યું તેમ કાળ, લિંગ આદિના ભેદે અર્થભેદ માને છે.

સમભિરૂઢ. આ નયની દૃષ્ટિમાં પ્રત્યેક શબ્દનો અર્થ જુદો જુદો છે. ‘શબ્દ’ નયે કાળ, લિંગ વગેરેના ભેદથી અર્થનો ભેદ માન્યો, પણ કાળ આદિનો ભેદ ન હોતાં પર્યાયવાચી શબ્દોમાં [ઈન્દ્ર, પુરન્દર, શક વગેરે અનેક પર્યાયવાચી શબ્દોમાં] અર્થભેદ માન્યો નથી, ત્યારે આ નય શબ્દના જ ભેદથી અર્થ-ભેદ માને છે. શબ્દ ભિન્ન તો અર્થ ભિન્ન એવો એનો મત છે. આથી રાજા, નૃપ, ભૂપતિ વગેરે એકાર્થવાચી મનાતા પર્યાયશબ્દોનો પણ એમની (એ શબ્દોની) વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે જુદો જુદો અર્થ એ કહ્યો છે. એ કહે છે કે રાજાચિહ્નોથી રાજે (શાસે) તે ‘રાજા’; માણસોનું રક્ષણ કરે તે ‘નૃપ’; પૃથ્વીનું પાલન-પોષણ કરે તે ‘ભૂપતિ’. રાજાચિહ્નોથી

શોભવાપણું, માણસોનું રક્ષણ કરવાપણું અને પૃથ્વીનું પાલન-
યોષણ કરવાપણું એ બધાનો આધાર એક વ્યક્તિ હોવાથી એ
અર્થોને જણાવતા એ [રાજા, નૃપ, ભૂપતિ] શબ્દો પર્યાયવાચી
બની ગયા છે, પણ વસ્તુતઃ એમનો અર્થ જુદો જુદો છે એવા
મતનો આ નય, ઉપર કહ્યું તેમ, જુદા જુદા પર્યાયશબ્દોના
પણ તેમની જુદી જુદી વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જુદા જુદા અર્થ
માને છે. પ્રત્યેક શબ્દ મૂળમાં તો પૃથક્ અર્થ બતાવનાર હોય
છે, પછી કાલાન્તરે વ્યક્તિ અને સમૂહમાં પ્રયુક્ત થતાં થતાં
પર્યાયવાચી બની જાય છે. ‘સમભિરૂઢ’ નય એમના પર્યાય-
વાચિત્વને નહિ ગણકારી એ પ્રત્યેક શબ્દનો મૂળ અર્થ પકડે
છે-ઉપર જોયું તેમ.

એવાંભૂત. આ નય કહે છે કે જો વ્યુત્પત્તિભેદથી અર્થ-
ભેદ માનવામાં આવે તો એમ પણ માનવું જોઈએ કે જ્યારે
વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ ઘટતો હોય ત્યારે જ તે શબ્દનો તે અર્થ
સ્વીકારવો અને તે શબ્દ વડે તે અર્થનું કથન કરવું, બીજા
વખતે નહિ. આ કલ્પના પ્રમાણે રાજચિહ્નોથી શોભવાની
યોગ્યતા ધરાવવી અને મનુષ્યરક્ષણની જવાબદારી રાખવી
એટલું જ ‘રાજા’ અને ‘નૃપ’ કહેવડાવવા માટે બસ નથી,
પણ તેથી આગળ વધી, જ્યારે ખરેખર રાજચિહ્નોથી શોભિત-
પણું વર્તીતું હોય ત્યારે જ અને ત્યાં સુધી જ ‘રાજા’ કહે-
વડાવી શકાય; તે જ પ્રમાણે, ખરેખર મનુષ્યોનું રક્ષણ કરાતું
હોય ત્યારે જ અને તેટલી જ વાર ‘નૃપ’ કહેવડાવી શકાય;
અર્થાત્ ત્યારે જ તેવી વ્યક્તિ વિષે ‘રાજા’ અને ‘નૃપ’
શબ્દનો પ્રયોગ વાસ્તવિક ઠરે. આ જ રીતે જ્યારે કોઈ ખરેખર
સેવામાં લાગેલો હોય ત્યારે જ અને તેટલી જ વાર તે ‘સેવક’
નામ ધરાવી શકે. આમ, જ્યારે ખરેખરું કામ થતું હોય

ત્યારે જ તેને લગતું વિશેષણ કે વિશેષ્ય નામ વાપરી શકાય એમ એવંભૂત નય માને છે.

‘સમભિરૂઢ’ નય શબ્દોના જુદા જુદા અર્થ જણાવે છે એ આપણે ઉપર જોયું, પણ યોદ્ધો જ્યારે યુદ્ધ કરતો ન હોય (યુદ્ધકાર્યમાં પ્રવર્તમાન ન હોય, લડાઈનો પ્રસંગ ન હોય, મકાનમાં નિરાંતે રહેતો હોય) ત્યારે તે વખતે તેને માટે ‘યોદ્ધો’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવા સામે એ વાંધો નહિ હો, પણ ‘એવંભૂત’ નય લેવાનો. તે કહ્યે કે યોદ્ધો યુદ્ધની પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તમાન હોય ત્યારે જ તેને ‘યોદ્ધો’ કહી શકાય એ જ પ્રમાણે પૂજારી પૂજાક્રિયામાં પ્રવર્તમાન હોય ત્યારે જ તે વખતે જ તેને ‘પૂજારી’ કહી શકાય. કોઈ પણ શબ્દ ક્રિયાના અર્થ બતાવે જ છે. એટલે, જે શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાંથી જે ક્રિયાનો ભાવ નીકળતો હોય તે ક્રિયામાં તે શબ્દનો અર્થ (તે શબ્દની અર્થરૂપ વસ્તુ) પ્રવર્તમાન હોય ત્યારે જ તેને તે શબ્દથી કહી શકાય. દરેક શબ્દ કોઈ ને કોઈ ધાતુથી બનેલો હોઈ કોઈ ને કોઈ ક્રિયા સાથે સમ્બન્ધ રાખે છે. ‘સમભિરૂઢ’ નય, શબ્દમાંથી નીકળતી ‘ક્રિયા’ એના અર્થભૂત પદાર્થમાં ક્યારેક કોઈ વખત જોવા પછી ગમે ત્યારે એ અર્થ(વસ્તુ)માં એ શબ્દનો પ્રયોગ કરશે—એ ક્રિયા એ અર્થ(વસ્તુ)માં વર્તમાન હોય કે ન હોય, પરંતુ ‘એવંભૂત’ નય એ ક્રિયા એ અર્થ(પદાર્થ)માં જ્યારે પ્રવર્તતી હોય અને જ્યાં સુધી પ્રવર્તતી રહે ત્યારે જ અને ત્યાં સુધી જ તે શબ્દનો તે પદાર્થમાં પ્રયોગ કરશે. ક્રિયાના અભાવમાં તે શબ્દને તે પદાર્થ માટે અપ્રયોજ્ય કહ્યે. આ નયના મતે દરેક શબ્દ ક્રિયાશબ્દ છે.

†વ્યવહારમાં જોઈ શકાય છે કે કોઈ રાજકર્મચારી જ્યાં સુધી પોતાના કાર્ય (-Duty) પર હોય તે સમય દરમ્યાન તેની સાથે

સાત નયો આપણે સંક્ષેપમાં જોયા. નૈગમનો વિષય સત્ અને અસત્ બન્ને છે. કેમકે એ બન્ને સંકલ્પ-કલ્પનાના વિષય છે. એના કરતાં, કેવલ સત્ને જ વિષય કરનાર સંગ્રહ નય અલ્પવિષયવાળો છે. સંગ્રહના ટુકડાઓ વ્યવહારનો વિષય છે. વ્યવહારથી ઋણુસૂત્ર પાતળો છે. ઋણુસૂત્ર કરતાં શબ્દનયો ઉત્તરોત્તર^x પાતળા (સૂક્ષ્મ વિષયના) છે. આમ નયો ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ થતા જાય છે. શરૂના ત્રણ 'સ્થૂલ' હોઈ વધુ સામાન્યગામી છે; અને ઋણુસૂત્ર ભૂત-ભવિષ્યનો ઈન્કાર કરી માત્ર વર્તમાનનો ગ્રાહક હોવાથી 'વિશેષ' ગામીરૂપે સ્પષ્ટ ખ્યાલમાં આવી શકે છે; તેમ જ એની પછીના ત્રણ નયો પણ સૂક્ષ્મ થતા જતા હોઈ અધિક વિશેષગામી છે. સામાન્ય અને વિશેષ બંને એક વસ્તુની અવિભાજ્ય બાજુઓ છે અને પરસ્પર સુસમ્બંધ છે, માટે વાસ્તવમાં બધા નયો સામાન્ય વિશેષ-ઉભયગામી કહી શકાવા છતાં જે જેટલો-વિશેષગામી કરતાં-વધુ સામાન્યગામી હોય તે 'દ્રવ્યાર્થિક' નયની શ્રેણીમાં ગણાય; અને જે જેટલો-સામાન્યગામી કરતાં-વધુ વિશેષગામી હોય તે 'પર્યાયાર્થિક' નયમાં મનાય. કેમકે

કોઈ દુર્વ્યવહાર કરવામાં આવે તો રાજા (ગવર્નમેન્ટ) તેનો પક્ષ લે છે; પણ ખીજા વખતે સાધારણ પ્રજાની જેમ એનો વિચાર કરવામાં આવે છે. રાજા આ પ્રમાણે પોતાના કર્મચારી સાથે વ્યવહાર કરે છે એ 'એવંભૂત' નયની સરણી છે. "હું ગવર્નરને મળ્યો નહોતો, પણ મારા મિત્રને મળ્યો હતો." "હું રાજા નથી, અતિથિ છું" વગેરે વચનપ્રયોગોમાં 'એવંભૂત' નયની ઝલક છે.

x કાળ આદિના ભેદે અર્થભેદ માનવાના કારણે 'શબ્દ' નય ઋણુસૂત્ર કરતાં પાતળો છે. અને 'શબ્દ' નય કરતાં એની પછીના બે નયોનું ઉત્તરોત્તર પાતળાપણું સ્પષ્ટ છે.

પ્રાધાન્યેન વ્યવદેશા ભવન્તિ [પ્રાધાન્યને મુખ્યતાને અનુલક્ષીને કથન થાય છે.]

નયો પ્રમાણુસિદ્ધ દ્રવ્યપર્યાયરૂપ અનેકધર્માત્મક પદાર્થને વિભક્ત કરી પ્રવર્તે છે. એના [અગાઉ જણાવ્યા મુજબ] મુખ્ય બે ભેદો દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકમાં સાત નયો અન્તર્ભૂત થાય છે : પહેલા ત્રણ દ્રવ્યાર્થિક અને છેલ્લા ચાર પર્યાયાર્થિક

દ્રવ્યાર્થિક નય પર્યાયાર્થિક નયના વિષયભૂત ભેદને ગૌણરૂપે રાખી પોતાના વિષયભૂત અભેદનો જ વ્યવહાર કરે છે. જેમ કે, દ્રવ્યાર્થિક નયથી (દ્રવ્યસામાન્યના અભિપ્રાયથી) એમ કહેવામાં આવે કે ‘ સુવર્ણ લાવ ! ’, તો લાવનાર, સુવર્ણનાં કટક, કુંડલ, કંદોરો, દોરો વગેરેમાંથી કોઈ પણ આભૂષણ મંગાવનારની પાસે રજૂ કરે તો સુવર્ણ મંગાવ્યાની આજ્ઞા એણે બજાવી ગણાશે. કેમ કે સુવર્ણનાં કટક, કુંડલ વગેરે પૈકી કોઈ પણ આભૂષણ સુવર્ણ જ છે. એમાંનું કોઈ રજૂ કરવાથી—આજ્ઞા મુજબ—સુવર્ણ જ રજૂ કર્યું ગણાય.

પર્યાયાર્થિક નય દ્રવ્યાર્થિક નયના વિષયભૂત અભેદને ગૌણરૂપે રાખી પોતાના વિષયભૂત ભેદનો જ વ્યવહાર કરે છે. જેમ કે પર્યાયાર્થિક નયથી (પર્યાયના અભિપ્રાયથી) કહેવામાં આવ્યું હોય કે ‘ કુંડલ લાવ ! ’, તો લાવનાર, કટક—કંકણ આદિ બીજું કોઈ આભૂષણ ન લેતાં ફક્ત કુંડલ જ લઈને મંગાવનારની પાસે રજૂ કરશે. કારણ કે કટક, કંકણ, કંઠી વગેરે બધાં સુવર્ણ આભૂષણોમાં સુવર્ણ એક હોવા છતાં સુવર્ણના તે બધા પર્યાયો એકબીજાથી ભિન્ન ભિન્ન છે, માટે સુવર્ણનો જો કોઈ ખાસ પર્યાય મંગાવ્યો હોય તો તે જ રજૂ કરવાથી તે આજ્ઞા બજાવી ગણાશે.

આ ઉપરથી દ્રવ્યાર્થિક નયના અભિપ્રાયે સુવર્ણ એક છે અને પર્યાયાર્થિક નયના અભિપ્રાયે અનેક. કેમકે સુવર્ણના ભિન્ન ભિન્ન પર્યાયોમાં સુવર્ણ સામાન્ય એક છે, પણ તેના પર્યાયો ગુદા ગુદા છે. આ પ્રકારના એક-અનેકને આશ્રીને સપ્તભંગી ચાલે. આમ, એકત્વ-અનેકત્વ અન્યત્ર સર્વત્ર ઘટાવી શકાય.

સૂક્ષ્મતાથી જોઈએ તો મુખ્યત્વેન યે પ્રકારની જ દૃષ્ટિ કામ કરે છે : અલેદદૃષ્ટિ અને લેદદૃષ્ટિ. દ્રવ્યાર્થિક નય અલેદ-દૃષ્ટિ પર અને પર્યાયાર્થિક નય લેદદૃષ્ટિ પર છે. ‘નૈગમ’ આદિ નયો, અલેદગ્રાહી તથા લેદગ્રાહી એવા-મૂળભૂત આ યે નયોનો જ વિસ્તાર છે. સિદ્ધસેન દિવાકરે અલેદસંકલ્પી નૈગમને સંગ્રહમાં તથા લેદસંકલ્પી નૈગમને વ્યવહારમાં સમાવિષ્ટ કરી નૈગમને પૃથક્ નય માન્યો નથી. એમના અભિપ્રાયે સંગ્રહાદિ છ નય છે.

હવે નયભાસ (દુર્નય) પણ જોઈ લઈએ.

ધર્મ-ધર્મી, ગુણ-ગુણી વગેરેનો એકાંત લેદ માનતો મત-કેવલ લેદની બાબુ સ્વીકારી અલેદને તિરસ્કારનાર મત-નૈગમાભાસ છે. આના ઉદાહરણમાં નૈયાયિક-વૈશેષિક દર્શનને મૂકવામાં આવે છે.

સંગ્રહનયના પરસંગ્રહ તથા અપરસંગ્રહ એમ બે લેદો હોઈ, સમગ્ર વિશ્વ સત્ત્વે એક છે એમ માત્ર સત્ત્વે શુદ્ધ દ્રવ્ય માનતો પરસંગ્રહ સમગ્ર વિશેષો તરફ ઉદાસીન રહે છે; પણ ઉદાસીન ન રહેતાં જો વિશેષોનો ઇન્કાર કરે તો તે પરસંગ્રહાભાસ બની જાય છે.

જીવ, પુદ્ગલ, કાળ વગેરે દ્રવ્યોને દ્રવ્યત્વરૂપે એક માનતો અપરસંગ્રહ તેમના વિશેષો તરફ ઉપેક્ષા ધરે છે; પણ ઉપેક્ષા

ન ધરતાં એ વિશેષોનો ઇન્કાર કરે તો તે અપરસંગ્રહાભાસ બની જાય છે.

સંગ્રહાભાસના ઉદાહરણમાં સાંખ્યદર્શન તથા અદ્વૈતવાદનાં દર્શનોને મૂકવામાં આવે છે.

સંગ્રહના વિષયભૂત સત્ તત્ત્વનું ‘જે સત્ તે દ્રવ્ય અથવા પર્યાય; જે દ્રવ્ય તે જીવાદિ અનેક પ્રકારનું; જે જીવ તે મુક્ત તથા સંસારી’ ઇત્યાદિ પ્રકારે વિભજન-વિશ્લેષણ (વિભાગશઃ વિવેચન) કરનાર વ્યવહાર નય છે; પણ જ્યારે એ દ્રવ્ય-પર્યાયના વિભાગને અપારમાર્થિક (ખોટા) કહી નાખે (કેવલ ભેદગામી બની અભેદને વખોડી કાઢે) ત્યારે વ્યવહારાભાસ બને છે. વ્યવહારાભાસના ઉદાહરણમાં ચાર્વાક દર્શનને મૂકવામાં આવે છે.

ઋણુસૂત્ર માત્ર વર્તમાન ક્ષણના પર્યાયને સ્વીકારે છે; પણ જ્યારે એ દ્રવ્ય-પર્યાયના સંબંધનો-સ્થાયી દ્રવ્યનો સર્વથા અપલાપ કરે ત્યારે ઋણુસૂત્રાભાસ બની જાય. બૌદ્ધદર્શન પ્રતિક્ષણ વિનશ્વર પર્યાયને જ વાસ્તવિકતયા માનનાર અને એમના (એ પર્યાયોના) આધારભૂત ત્રિકાલસ્થાયી દ્રવ્યનો ઇન્કાર કરનાર દર્શન તરીકે ગણાયું છે; એવું કોઈ દર્શન ઋણુસૂત્રાભાસના ઉદાહરણમાં બતાવવામાં આવે છે.

કાલ, લિંગ વગેરેના ભેદે શબ્દના અર્થભેદનું જ એકાંતે સમર્થન કરે તે શબ્દાભાસ. ભૂતકાલપ્રયુક્ત અને વર્તમાન-કાલપ્રયુક્ત ‘રાજગૃહ’ શબ્દ એકાંતે ગુદું જ ‘રાજગૃહ’ જણાવે છે એમ માનવું એ શબ્દાભાસનું ઉદાહરણ. પર્યાય-શબ્દોનો ગુદો ગુદો જ અર્થ માનવાનો એકાંત આગ્રહ રાખવો એ સમસિદ્ધાભાસ. એવંભૂત નય, શબ્દમાંથી નીકળતી

ક્રિયામાં એ શબ્દોનો અર્થરૂપ [એ શબ્દથી સૂચિત] પદાર્થ જ્યારે પરિણિત હોય ત્યારે તે વખતે તે શબ્દ તે અર્થને કહી શકે છે એવા મતનો છે, પણ એ મતને જ એકાંતે પકડી નાખે-રાજા સૂતો હોય ત્યારે તે રાજા નૃપ કહેવાય જ નહિ એમ એકાંતે વિધાન કરે તો એ એવંભૂતાભાસ બને.

અત્યાર સુધીના વિવેચન ઉપરથી જાણી શક્યા છીએ કે અનેકાંતદષ્ટિ અથવા સ્યાદ્વાદ એક વસ્તુમાં વિવિધ ધર્મોનો સમૂહ જુએ છે, નિરૂપે છે; અને નય તે ધર્મોમાંથી કોઈ એક ધર્મના વિચારરૂપ છે અને તેનું મુખ્યપણું કથન અથવા વ્યવહાર કરે છે સ્યાદ્વાદ ‘સકલાદેશ’ કહેવાય છે-એટલા માટે કે તે એક ધર્મદ્વારા આખી એક વસ્તુને ‘સકલ’- (અખંડ) રૂપે ગ્રહણ કરે છે, જ્યારે નય ‘વિકલાદેશ’ કહેવાય છે-એટલા માટે કે તે વસ્તુને વિકલરૂપે અર્થાત્ અંશતઃ [વસ્તુના એક દેશનું-એક ધર્મનું] કથન કરે છે. સ્યાદ્વાદ અર્થાત્ સકલાદેશ અથવા પ્રમાણવાક્ય અનેકાંતાત્મક (અનેકધર્માત્મક) વસ્તુને જણાવે છે. જેમકે ‘જીવ’ કહેવાથી જ્ઞાન-દર્શન આદિ અસાધારણ ગુણવાળા, સત્ત્વ-પ્રમેયત્વ આદિ સાધારણ ધર્મવાળા અને અમૂર્તત્વ, અસંખ્યપ્રદેશિત્વ વગેરે સાધારણસાધારણ ધર્મવાળા જીવનો અખંડરૂપે યોધ થાય છે. એમાં જીવના બધા ધર્મો એક (અભિન્ન)રૂપે ગૃહીત થતાં હોઈ ગૌણમુખ્યભાવની વિવક્ષા અંતર્લીન થઈ જાય છે. વિકલાદેશ (નયવાક્ય) વસ્તુના એક ધર્મનું મુખ્યત્વે કથન કરે છે. જેમકે ‘ચૈતન જીવ’ અથવા ‘જ્ઞાતા જીવ’ એમ કહેવાથી જીવના ચૈતન્ય કે જ્ઞાન ગુણનો મુખ્યત્વેન યોધ થાય છે અને શેષ ધર્મો ગૌણરૂપે અંતર્ગત રહે છે.

આ પ્રમાણે જોઈ શકાયું કે વાક્યના બે ભેદ પડે છે.

પ્રમાણુવાક્ય અને નયવાક્ય વસ્તુને સામાન્યતઃ પૂર્ણરૂપે વિષય કરનાર ‘પ્રમાણુ’નું વાક્ય તે પ્રમાણુવાક્ય; અને વસ્તુને અંશરૂપે વિષય કરનાર ‘નય’નું વાક્ય તે નયવાક્ય. આ બે વાક્યો વચ્ચેનું અંતર શબ્દોથી નહિ, પણ ભાવોથી માલૂમ પડે છે. જ્યારે આપણે કોઈ શબ્દદ્વારા સામાન્યતઃ પૂરી વસ્તુ કહીએ છીએ ત્યારે તે પ્રમાણુવાક્ય કહેવામાં આવે છે અને જ્યારે આપણે શબ્દદ્વારા વસ્તુના કોઈ એક ધર્મને કહીએ છીએ અથવા કોઈ એક ધર્મ મુખે વસ્તુને કહીએ છીએ ત્યારે તે નયવાક્ય કહેવાય છે. નયવાક્ય અર્થાત્ ‘વિકલાદેશ’ વસ્તુને તેના કોઈ એક ધર્મ મુખે રજૂ કરે છે; અને પ્રમાણુવાક્ય અર્થાત્ ‘સકલાદેશ’ વસ્તુને તેના કોઈ એક ધર્મ મુખે રજૂ ન કરતાં સામાન્યતઃ સમૂચી રીતે રજૂ કરે છે.

જરા ઉદાહરણથી જોઈએ. ‘સંસારના વૈભવ કે દુન્યવી પદાર્થો વિદ્યુતની જેમ ક્ષણિક છે.’ એવાં વાક્યોમાં ‘વિદ્યુત’ શબ્દનો નિર્દેશ, વિદ્યુત શબ્દનો અર્થ યુગ્મ ચમકદાર એવો હોવા છતાં ચમકદારીના હિસાબે નથી, કિંતુ ચમકવાવાળી તે સમૂચી વસ્તુનો તે આદેશ (નિર્દેશ) છે. અતઃ તે ‘સકલાદેશ’ છે. કોઈ છોકરીની ચમકતી કાંતિ તથા અતિ-ચપલતા માટે આપણે એમ કહીએ કે ‘આ છોકરી વિદ્યુત છે’ ત્યારે એ ‘વિદ્યુત’ શબ્દનો નિર્દેશ એ [વીજળી] વસ્તુના સૌંદર્યસમેત ચપલતારૂપ ધર્મના મુખે થયેલો છે માટે તે ‘વિકલાદેશ’ છે. એ જ પ્રમાણે ‘જીવ’ શબ્દથી જાણવું, દેખવું વગેરે અનેક ધર્મોવાળી સામાન્ય જીવ વસ્તુનો યોધ કરાય તે ‘સકલાદેશ’ અને ફક્ત ‘જીવન’ ધર્મથી જ મતલબ હોય તો ‘વિકલાદેશ.’

‘પ્રમાણુ’ યોધનો ઉલ્લેખ ‘સ્યાત્ (કથંચિત્) સત્’

અથવા ‘ સ્યાત્ સત્ જ ’ એવા પ્રકારનો છે. એમાં ‘ સ્યાત્ ’નો પ્રયોગ એટલા માટે છે કે બીજા પણ ધર્મો સાપેક્ષ રીતે ધ્વનિત કે સૂચિત થાય. ‘ સ્યાત્ ’ મૂકવાથી એ કથન સ્યાદ્વાદ બને છે. નયનો ઉલ્લેખ ‘ સત્ ’ એ પ્રકારનો છે. X કારણ કે એ સ્વાભિમત ધર્મને જ કથે છે. સ્વાભિમત ધર્મથી ભિન્ન ધર્મની પંચાતમાં એ પડતો નથી. પરંતુ જે સ્વાભિમત ધર્મના નિવેદન સાથે ઇતર ધર્મનો નિષેધ કરે તે નય નહિ, પણ દુર્નય છે. એનો ઉલ્લેખ ‘ સત્ જ ’ એમ એકાન્ત (નિરપેક્ષ એકાન્ત) નિર્ધારણરૂપ છે. નય અને દુર્નય એ બે વચ્ચેનો આ જ તફાવત છે. યદ્યપિ એ બેના વાક્યમાં તફાવત નથી હોતો, છતાં અભિપ્રાયમાં અવશ્ય તફાવત હોય છે.

જેમ અવધારણુ વગરનો ધર્મનિર્દેશ નય છે, જેમકે ‘ સત્ ’, તેમ એકાન્તનું અવધારણુ પણ સાપેક્ષ હોય તો નય છે. જેમકે ‘ સ્યાત્ સત્ જ ’. આ વાક્યમાં ‘ જ ’ મૂક્યો હોવાથી સત્ત્વ (અસ્તિત્વ) સાવધારણુ છે, પણ તે સાપેક્ષ છે. એ સાપેક્ષતા ‘ સ્યાત્ ’ના પ્રયોગ કે અધ્યાહારથી જાણી શકાય છે. અથવા તેની પાછળ તે પ્રકારનો જ અભિપ્રાય હોય છે. એ જ પ્રમાણે ‘ ઘટ અનિત્ય છે ’ એ અવધારણુ વગરનો ધર્મનિર્દેશ જેમ નય છે, તેમ ‘ ઘટ કથંચિત્ અનિત્ય જ છે ’ એવા સાવધારણુ નિર્દેશ પણ સાપેક્ષ હોઈ નય છે—“ નયાસ્તવ સ્યાત્ પદલાગ્છના ઇમે ”—સ્વામી સમન્તભદ્ર.

સ્વામી શ્રી સમન્તભદ્રજી કહે છે—

X સદેવ, સત્, સ્યાત્સદિતિ ત્રિવિધો
મીયેત દુનીતિ-નય પ્રમાણઃ ।

[હેમચંદ્ર, અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા, શ્લોક, ૨૮]

अनेकान्तोऽप्यनेकान्तः प्रमाणनयसाधनः ।

अनेकान्तः प्रमाणात्ते तदेकान्तोऽपि तान्नयात् ॥

[स्वयम्भूस्तोत्र, ૧૦૩]

અર્થાત્-અનેકાન્ત એ પણ એકાન્તે નથી, એટલે કે અનેકાન્ત પણ છે અને એકાન્ત પણ છે-બન્ને છે. પ્રમાણગોચર અનેકાન્ત છે અને નયગોચર એકાન્ત છે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે નયવાદ સાપેક્ષ એકાન્તવાદ હોતાં સમ્યક્ એકાન્તવાદ છે. એવા એકાન્તવાદોનો સુયોજિત હાર તે અનેકાન્તવાદ છે.

દિવાકર શ્રીસિદ્ધસેનના સન્મતિતર્કની

મદ્ મિચ્છાદસણસમૂહમદ્વસ્સ અમયસારસ્સ ।

જિણવચ્ચણસ્સ ભગવઓ સવિગ્ગસુહાહિગમ્મસ્સ ॥

આ ૬૬ મી ગાથામાં જિનવચનને મિથ્યાદર્શનોના સમૂહરૂપ જણાવવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ અનેકાન્તપૂત જિનવાણી સમન્વિત બનેલાં મિથ્યાદર્શનોનો સમુચ્ચય છે. મતલબ એ કે જેને મિથ્યાદર્શન કહેવામાં આવે છે તે આંશિક જ્ઞાનમાં આંશિક સત્ય સમાયેલું છે. “ પદ્મદર્શન જિનઅંગ ભણીજે ” એ આનંદધનનો ઉદ્દગાર પણ એ જ જણાવે છે. અંશ જ્ઞાનને અંશ સત્ય માનવાને બદલે સમગ્ર સત્ય માની બેસવું એનું નામ મિથ્યાદર્શન.

હાથીના જાણીતા ઉદાહરણ* પર વિચાર કરતાં જોઈ શકાય છે કે આખો હાથી જ્યારે સમજાય ત્યારે એક હાથી વસ્તુ પૂરી સમજાઈ ગણાય; પણ તેના એક એક જ અવયવને હાથી સમજવામાં આવે એ કંઈ હાથી સમજાયો ન કહેવાય, પણ

* આ ઉદાહરણ તિલ્લિયસુત્ત, ઉદાન૦ વગ્ગ ૬ માં છે.

હાથીનો એક એક અંશ જ સમજાયો કહેવાય. હાથીના એક એક અંશને હાથી માનનારા પેલા આંધળા કેવા ઘેલા હતા ? અને એટલે જ હાથીના એક એક અવયવને હાથી માની આપસમાં ઝગડવા લાગ્યા. એક એક બાજુની અધૂરી વાતને પકડી તેને પૂર્ણ સત્ય માની બીજાના દષ્ટિબિન્દુ અને તત્સાપેક્ષ સમજને સમજવાનો યત્ન નહિ કરનારા અને પૂરું સમજ્યા વગર તેને અવગણનારા આપસઆપસમાં વિરોધ અને બખેડા કેવા મચાવે છે એ આપણી નજર સામે ઉઘાડું છે. અજ્ઞાનનું (દુરાગ્રહયુક્ત અધૂરા જ્ઞાનનું) કામ જ લડાવવાનું છે !

જેમ, હાથી તેના એક એક અવયવમાં નહિ, પણ તેના સઘળા અવયવોમાં જણાય, તેમ વસ્તુ તેની એક જ બાજુ નહિ, પણ, તેની સંભવિત વિવિધ બાજુઓ માલૂમ થાય ત્યારે પૂરી જણાઈ કહેવાય. અર્થાત્ હાથીના મુખ્ય મુખ્ય સઘળા અવયવોમાં હાથી જાણવો એ જેમ હાથી વિષેની પૂરી સમજ કહેવાય, તેમ વસ્તુને એનાં ભિન્ન-ભિન્ન સ્વરૂપોમાં જાણવી એ વસ્તુ વિષેની પૂરી સમજ કહેવાય. મતલબ કે વસ્તુની એક એક નહિ, પણ સંભવિત અનેક બાજુઓ જાણવામાં વસ્તુનું પૂરું જ્ઞાન સમાયું છે. જડ કે ચેતન તત્ત્વની અનેક બાજુઓ રીતસર સમજવામાં આવે તો દાર્શનિકોમાં, હાથીના એક એક અંગને પકડી લડનારા પેલા લોકો જેવી લડાઈ થાય ખરી ?

વ્યવહારમાં તો સમય ઉપર સમય-સંજોગ અનુસાર પ્રાયઃ કોઈ એકાદ વિચારમાર્ગ ચૂંટી લેવો પડે છે. વ્યવહારમાં એમ જ હોય. નયદષ્ટિ વ્યાવહારિક ઉપયોગની વસ્તુ હોઈ જે વખતે જે વિચારદષ્ટિ યોગ્ય કે અનુકૂલ લાગે તે દષ્ટિ (નયદષ્ટિ) અનેકાન્તરતનકોષમાંથી પકડી લેવાની રહે છે.

‘ સ્યાદ્વાદ ’ યા ‘ અનેકાન્તવાદ ’ એ એક એવી વિશાળ દષ્ટિનો

વાદ છે, જે, વસ્તુનું લિન્ન લિન્ન દષ્ટિકોણોથી-ગુદી ગુદી બાબુઓથી અવલોકન કરે છે. આ વિશાલ અને વ્યાપક દષ્ટિના અવલોકને એકદષ્ટિબદ્ધ વિચારો સંકુચિત (અધૂરા) પુરવાર થાય છે અને લિન્ન લિન્ન દષ્ટિબિન્દુસંગત લિન્ન લિન્ન (વિરુદ્ધ દેખાતા) વિચારો પણ માલામાં મૌકિતકોની જેમ સમન્વિત બની જાય છે. અનેકાન્તવાદ, માટે જ, વસ્તુતઃ સમન્વયકલા હોઈ સમન્વયવાદ છે, જેનું પરિણામ અધૂરી દષ્ટિઓથી ઊપજતા કલહોને શમાવી સામ્યવાદ(સમવાદ-સમભાવ)ના સર્જનમાં આવે છે. કેમકે એક દષ્ટિના આધાર પર એક બાબુનો મત ધરાવનાર જ્યારે સામી દષ્ટિનો જ્યાલ પામે છે ત્યારે તેનો એક બાબુનો અનુચિત જલ્લ અને એ વિષેની તકરાર મટી જાય છે. અવશ્ય, એકબીજાનાં માનસને સમાહિત બનાવી પરસ્પર મીઠાશવાળાં બનાવવામાં વ્યાપક જ્ઞાનની જરૂર છે અને તે, વ્યાપકદષ્ટિ પૂરું પાડે છે, જે દષ્ટિને જૈનદર્શનમાં ‘અનેકાંત દષ્ટિ’ કહેવામાં આવે છે, જે ખરેખર સંસ્કારી જીવનનું સમર્થ અંગ છે એ દષ્ટિ વ્યવહારુ પણ છે અને આધ્યાત્મિક પણ છે. એને વ્યવહારજગતનો કુનેહબાજ પણ સમજે અને મોક્ષમાર્ગનો પ્રવાસી પણ સમજે. એ વિશાલ વિચારદષ્ટિના વિમલ જલથી અન્તદષ્ટિનું પ્રજ્ઞાલન થતાં રાગ-દ્વેષ શાન્ત પડવા માંડે છે, જેથી ચિત્તની અહિંસાત્મક શુદ્ધિ થતાં આત્મસમાધિનો માર્ગ સુલભ થવા પામે છે.

વિશાલ દષ્ટિના યોગે ઉદારભાવ પ્રગટે છે તે બાબત એકાદ ઉદાહરણ સાથે જરા જોઈએ.

એક સંપ્રદાય કહે છે કે જગત્કર્તા ઈશ્વર છે; બીજો કહે છે કે જગત્કર્તા ઈશ્વર નથી અથવા ઈશ્વર જગત્કર્તા નથી. નિઃસંદેહ આ બન્નેમાંથી કોઈ એક અસત્ય છે. પણ સમજ-

વાની બાબત એ છે કે આ બન્ને વાદોનું લક્ષ્ય શું છે ?
 ઇશ્વરકર્તૃત્વવાદી કહે છે કે જો તમે પાપ કરશો તો ઇશ્વર તમને
 દંડ દેશે, નરકમાં મોકલશે; જો તમે પુણ્ય કરશો તો તે ખુશ
 થશે, તમને સુખ દેશે, સ્વર્ગમાં મોકલશે. ઇશ્વરકર્તૃત્વવિરોધી
 જૈન વગેરે કહેશે કે જો તમે પાપ કરશો તો અશુભ કર્મોને
 ખાંધશો, ખાધેલા અપથ્ય ભોજનની જેમ એનું (અશુભ
 કર્મનું) દુઃખરૂપ ફળ તમને મળશે, તમારે ખુરી ગતિમાં જવું
 પડશે; જો તમે પુણ્ય કરશો તો તમે શુભ કર્મનું ઉપાજન
 કરશો. ખાધેલા પથ્ય ભોજનની જેમ એ (શુભ કર્મ) તમને
 સુખદાયક થશે. એક ધર્મ-સંપ્રદાય માણસોને ઇશ્વરકર્તૃત્વવાદી
 બનાવી જે કામ કરાવવા ચાહે છે, તે જ કામ બીજો ધર્મ-
 સંપ્રદાય તેમને ઇશ્વરકર્તૃત્વમતના વિરોધી બનાવી કરાવવા ઇચ્છે
 છે. આમાં જોવું જોઈએ કે ધર્મમાં (ધર્મના મુદ્દામાં) ભિન્નતા
 આવી ? ના. સારા કામનું સારું અને ખુરાનું ખુરું પરિણામ
 મળવા વિષે બધા એકમત જ છે. ત્યારે ભિન્નતા ફક્ત માર્ગની
 કેડીની વિચારણામાં આવી. આ ભિન્નતા વજૂદવાળી ન ગણાય.
 એ વિરોધકારક શા માટે થવી જોઈએ ? વિરોધ ત્યાં હોઈ શકે,
 જ્યાં બન્નેના ઉદ્દેશ્ય એકબીજાની વિરુદ્ધ હોય. પણ અહીં
 બન્નેના ઉદ્દેશ્ય એક જ છે. ઇશ્વરકર્તૃત્વવાદને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી
 અતથ્ય માનીએ તો એ એ અધર્મ (અધર્મપ્રેરક) ન કહી
 શકાય. બુદ્ધિ કરતાં ભાવુક્તા જેમની વધારે છે તેઓને ઇશ્વર-
 કર્તૃત્વવાદ અધિક પ્રિય અને ઉપયોગી લાગે છે. તેઓ એમ
 વિચારતા લાગે છે કે ઇશ્વરના ભરોસે બધું છોડી દેવાથી નિશ્ચિત
 થઈ શકાય છે. એથી કર્તૃત્વનો અહંકાર પેદા થતો નથી. પુણ્ય-
 પાપનો વિચાર રહે છે. અધિક વિકસિત ગણાતી બુદ્ધિવાળા,
 ઇશ્વરકર્તૃત્વ તર્કસિદ્ધ ન હોવાથી માનતા નથી તેઓ એમ
 સમજે છે કે ઇશ્વરને કર્તા ન માનતાં સ્વાવલંબી બનવું-

આત્મબળ અને નિજપુરુષાર્થને ખીલવવામાં બાંધત રહેવું આવશ્યક છે, ઇશ્વરને ખુશ કરવાની ભોળી ભક્તિ અને ભોળી કોશિશ કરવાને બદલે કર્તવ્યસાધનમાં પ્રગતિમાન બનવા પ્રયત્ન-શાલી થવું એ જ બહેતર છે. તેઓ એવો ખ્યાલ ધરાવતા હોય છે કે અમારાં પાપોને માફ કરનાર કોઈ નથી તેથી અમારે પાપાચરણથી ડરવું-ડરતા રહેવું જોઈએ.

એ તો સ્પષ્ટ જ જોઈ શકાયું છે કે જેમણે ઇશ્વરકર્તૃત્વને માન્યું છે તેમણે પણ એ જ માટે એ માન્યું છે કે માણસ પાપ ન કરે; જેમણે ઇશ્વરકર્તૃત્વને માન્યું નથી તેમની એ માન્યતાનો સાર પણ એ જ અર્થમાં પરિણમે છે કે માણસ પાપ ન કરે. બન્નેનું લક્ષ્ય એક છે. પ્રાણીઓ સદાચરણી થઈ સુખી બને એ જ બન્નેનો ઉદ્દેશ છે.

આ પ્રમાણે અદ્વૈતવાદ, જેનો સિદ્ધાંત એ છે કે જગત્તુ મૂળ તત્ત્વ એક છે, એમ કહે છે કે દ્વૈત-ભાવના સંસારનું કારણ છે. અદ્વૈતની ભાવનાવાળો આ મારો સ્વાર્થ, એ બીજાનો સ્વાર્થ એવા સંકુચિત વિચાર નથી રાખતો. એ તો જગત્ના હિતમાં પોતાનું હિત સમજે છે. જે વૈયક્તિક સ્વાર્થ પાછળ માણસો નાનાવિધ પાપ કરે છે એ વૈયક્તિક સ્વાર્થ એની દૃષ્ટિમાં નહિ રહે અને અત એવ એ નિષ્પાય બનશે દ્વૈતવાદી કહેશે કે મૂળ તત્ત્વ બે છે. હું આત્મા છું અને મારી સાથે લાગેલું પરતત્ત્વ-જડતત્ત્વ-પુદ્ગલતત્ત્વ જુદું છે. હું ચૈતન-તત્ત્વ હોવા છતાં પરતત્ત્વ-જડતત્ત્વના કારણે દુર્માસનાને વશ થઈ મૂર્ખ બની મારા સાધર્મિક (સમાનધર્મી) અન્ય ચૈતન તત્ત્વો (જીવો) સાથેના વ્યવહારમાં પ્રામાણિક ન રહેતાં અનીતિ-અન્યાયભરેલું વર્તન ચલાવું છું તે મારે માટે યોગ્ય નથી. હું જડતત્ત્વના કલુષિત મોહાત્મક બંધનમાં પડી

જડતત્ત્વની ગુલામી સ્વીકારી દુઃખી થાઉં છું અને અન્યને દુઃખી કરું છું. મારે આ મોહના દુઃખદ બંધનને મારે તોડવું બેઠએ.

આ પ્રમાણે અદ્વૈત, દ્વૈત બન્ને વાદોમાંથી એક સરખો જ કલ્યાણરૂપ ફલિતાર્થ નીકળે છે.

અનેકાન્ત વિષયમાં મારી ‘અનેકાન્ત-વિભૂતિ’-[દ્વાત્રિચિકા]ના કેટલાક શ્લોકો પણ અહીં રજૂ કરી દઉં—

દ્વૈતાદ્વૈતવાદ—

દ્વૈત યથાર્થ જહ-ચેતનામ્યામદ્વૈતમપ્યાત્મવિકાસદૃષ્ટ્યા ।

इत्थ द्वयं तत् पटु सङ्गमय्य शान्तस्त्वया तारक ! तद्विरोधः ॥ ૯

—જગત્ જડ અને ચેતન એમ બે તત્ત્વરૂપ હોઈ ‘દ્વૈત-વાદ’ યથાર્થ છે; તેમ જ આશ્રય તત્ત્વ એક માત્ર આત્મતત્ત્વ હોઈ તેના (આત્માના) વિકાસસાધનની દૃષ્ટિએ [તેની વિકાસ-સાધના પર ભાર મુકવા માટે] ‘અદ્વૈતવાદ’નો નિર્દેશ પણ યથાર્થ છે. આમ એ બન્નેની કુશલ સંગતિ કરીને, હે તારક પ્રભુ ! એમનો વિરોધ તેં શાન્ત કરી દીધો છે. ૯

એકાનેકાત્મવાદ—

एकात्मवादो हि समात्मवादः स सर्वभूतैः समभाववादः ।

इत्थ सुवीर्भावयति श्रितोऽपि नानात्मवावं परमार्थसिद्धम् ॥ ૧૦

—‘એકાત્મવાદ’ સામે કશોય વાંધો નથી, પણ આત્મા વ્યક્તિશઃ નાના હોઈ ‘એકાત્મવાદ’નો અર્થ સમાનાત્મવાદ કરવો યોગ્ય છે. [સમાનાત્મવાદ એટલે બધા આત્માઓ (મૂળ-રૂપે) એક જ-એક જ સરખા-સ્વરૂપના છે એવો સિદ્ધાંત.] આ વાદ સર્વ પ્રાણીઓ સાથે સમભાવ કેળવવાનો પાઠ શીખવે

છે. સુજ જન અનેકાત્મવાદનો (જીવો જુદા જુદા છે એ તત્ત્વનો) સિદ્ધાંત, જે યથાર્થ છે, તેનો અનુગામી છતાં, ઉપર કહ્યા મુજબ એકાત્મવાદની ભાવના સેવે છે. ૧૦

અવતારવાદ—

મુક્તસ્ય મૂયો ન ભવાવતારો મુક્તિવ્યવસ્થા ન ભવાવતારે ।
ઉત્કૃષ્ટજન્માન ઉદારકાર્યૈર્મહાવતારા ઉદિતા મહાન્તઃ ॥૧૧

—મુક્તિ પામ્યા પછી મુક્ત આત્માનું પુનઃ સંસારમાં અવતરણ થતું નથી. સંસારમાં એનું પુનઃ અવતરણ માનવામાં મુક્તિની વ્યવસ્થા રહેશે નહિ. અતઃ એ પ્રકારનો ‘અવતાર-વાદ’ યુક્તિયુક્ત નથી. મહાન પુરુષોનો જન્મ મહાન કાર્યો કરવા વડે મહાન ગણાય છે. અને એથી જ ‘અવતાર’નો અર્થ ‘જન્મ’ હોઈ તેઓ ‘અવતારી’ કે મહાન-અવતારી ગણાય છે. ૧૧

કર્તૃત્તવાદ—

સોપાધિરાત્મા જગતિ પ્રવૃત્તોઽનુપાધિરાત્મા ન વહેદુપાધિમ્ ।
एवं हि कर्तृत्वमकर्तृतां चाश्रित्योद्भवन्तः कलहा व्यपेयुः ॥૧૨

—ઉપાધિવાળો આત્મા જગત્માં પ્રવૃત્તિ કરે છે. ઉપાધિ-મુક્ત શુદ્ધ (સન્નિધદાનન્દમય) આત્માને-પરમ આત્માને ઉપાધિ ઉઠાવવાપણું હોય નહિ. આમ, કર્તૃત્વ અને અકર્તૃત્વવાદને અંગે જિજ્ઞાસા થતા કલહો શમી જાય છે. ૧૨

સાકારનિરાકારવાદ—

સાકારમાવે સશરીરતાયાં નિરાકૃતિત્વે ચ વિદેહતાયામ્ ।
સક્લચ્છમાને પરમેશ્વરસ્ય વિરોધભાવોઽનવકાશ એવ ॥૧૩

—પરમાત્માનું શરીરધારી અવસ્થામાં સાકારપણું અને વિદેહ દશામાં નિરાકારપણું એમ બન્ને સંગત હોવાથી એમાં વિરોધને અવકાશ નથી. ૧૩

આત્મવિભુત્વવાદ—

શરીરમાનોઽસ્તિ શરીરધારી વિભુઃ પુનર્જાનિવિભુત્વયોગાત્ ।
इत्थं बुधोऽवैभव-वैभवस्य समन्वयं सत्कुरुते त्वदीयम् ॥૧૪॥

—શરીરધારી આત્મા સ્વશરીરપ્રમાણ છે; અને જ્યારે એ વ્યાપક જ્ઞાનશક્તિના પ્રકાશથી પ્રકાશમાન બને છે ત્યારે એ જ્ઞાનની વિભુતાની દૃષ્ટિએ વિભુ પણ છે. આમ, તારા બતાવેલા વિભુત્વ અને અવિભુત્વના સમન્વયને સુશ જન સત્કારે છે. [જૈનદૃષ્ટિએ આત્મા અસંખ્યપ્રદેશી હોઈ તેના પ્રદેશો સુવિસ્તૃત થતાં સકલલોકવ્યાપી બને છે. આ પ્રકારે પણ આત્મા વિભુ (વિભુત્વશક્તિનો ધારક) છે.] ૧૪

શૂન્ય અને ક્ષણિકવાદ—

जगत् समग्रं खलु सारहीनमिति प्रबुद्धो निजगाद शून्यम् ।
विनश्वरं च क्षणिकं तदेव ज्ञात्वाऽऽशय कः कुरुतां विरोधम् ? ॥૧૫॥

—સમગ્ર જગત્ અસાર છે એમ સમજનારે એને ‘ શૂન્ય ’ કહ્યું; અને એને વિનશ્વર (ક્ષણભંગુર) સમજનારે ‘ ક્ષણિક ’ જણાવ્યું. આ દૃષ્ટિએ ‘ શૂન્યવાદ ’ અને ‘ ક્ષણિકવાદ ’ ને સમજવામાં આવે તો કેણુ વિરોધ કરે તેમ છે ? ૧૫

દિગમ્બર શ્વેતામ્બરવાદ—

श्वेताम्बरा दिग्वसनाश्च हन्त ! कथं मिथः स्युः कलहायमानाः ?
आश्रित्य नग्नेतरभावभूमि भवत्यनेकान्तधुरन्धरत्वे ॥૧૬॥

—શ્વેતામ્બરો અને દિગમ્બરો બન્ને અનેકાન્તવાદના ધુરન્ધર છે (અનેકાન્તવાદનો જોશીલો પ્રચાર કરનારા છે); પછી, નમ્રતા અને અનમ્રતાની બાબત પર પરસ્પર કલહ કેમ કરતા હશે ? ૧૬

કષાયમુક્તાવવગત્ય મુક્તિ બુદ્ધવાઽપ્યનાસક્તિ-સમર્થયોગમ્ !
જ્ઞાત્વા ક્રમં સાધનસશ્રયં ચ મુનેઃ સચેલત્વમપિ પ્રતીયાત્ ॥૧૭॥

—કષાયો (કામ, ક્રોધ, મદ, લોભ, મોહ) થી મુક્ત થવામાં મુક્તિ બાણ્યા પછી, ‘ અનાસક્તિ ’ યોગના સામર્થ્યનો ખ્યાલ પામ્યા પછી અને સાધનવિધિનું ક્રમિકપણું સમજ્યા પછી મુનિનું સચેલપણું સમજી શકાય તેમ છે.

કિ મુક્તિસંસાધનયોગમાર્ગો વલ્લં વિનાઽઽવિષ્કુરુતે ન મુક્તિમ્ ?
ચેદ્ વીતરાગત્વમુદેતિ પૂર્ણં નગ્નોઽપ્યવગ્નોઽપિ લભેત્ મુક્તિમ્ ॥૧૮॥

—મુક્તિલાભમાં પરમ સાધનભૂત જે યોગમાર્ગ છે તે શું વસ્તુ ન હોતાં મુક્તિ પ્રગટ કરતો નથી ? વસ્તુ ન હોતાં મુક્તિને પ્રગટ થતી શું રોકે છે ? નહિ જ. મુદાની વાત એક જ છે કે જ્યારે વીતરાગતા પૂર્ણ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે નમ્ર હોય કે અનમ્ર, જરૂર મુક્તિ પ્રાપ્તિ કરે છે. ૧૮

મૂર્તિવાદ—

સદ્ભાવના જાગ્રતિ મૂર્તિયોગાદ્, ઉપાસકાસ્તાં તત આશ્રયન્તિ ।
યોગાપ્રમત્ત-સ્થિરમ્ભાનસાનામાવશ્યકઃ સ્યાન્નહિ મૂર્તિયોગઃ ॥૨૨॥

—ભગવાનની મૂર્તિનો આશ્રય લેવાથી સદ્ભાવના જાગ્રત્ થાય છે, માટે ઉપાસકો તેનો આશ્રય લે છે. યોગની અપ્રમત્ત દશામાં સ્થિરમનાઓને મૂર્તિયોગ જરૂરી ન હોય. ૨૨

સદ્ભાવનોદ્ભાવનસાધનાનાં મૂર્ત્યાત્મકં ચત્વરિકં ય એકમ્ ।
શ્રયેદ્ યથાશક્તિ વિવેકયુક્તં કરોતિ નૈવાનુચિતં સ કિઞ્ચિત્ ॥૨૩॥

—સદ્ભાવનાને જાગરિત કરવાનાં સાધનોમાં એક વધુ સાધન મૂર્તિયોગ પણ છે; તેનો જે યથાશક્તિ વિવેકયુક્ત આશ્રય લે છે તે શું કંઈ ગેરવાજબી કરે છે ? નહિ જ. ૨૩

કષાયરોધાય હિ મૂર્તિયોગઃ સમાશ્રયંસ્તં તમનાશ્રયદ્વિઃ ।
સાધવિરોધાચરણં ધરેચ્ચેત્ કુતસ્તદા તસ્ય સ સાથકઃ સ્યાત્ ॥૨૪॥

—મૂર્તિયોગ કષાયોને શમાવવા માટે છે. તેનો આશ્રય લેનાર તેનો આશ્રય નહિ લેનાર સાથે (તેનો આશ્રય ન લેવાને કારણે) જે વિરોધભાવ ધારણ કરે તો તેનો મૂર્તિયોગ કેમ સાર્થક થાય ? ૨૪

ક્રિયાવાદ—

ન કર્મકાણ્ડાશ્રયદુર્ગ્રહસ્યાઽનેકાન્તદર્શી દદતેઽવકાશમ્ ।
સર્વા ક્રિયા શુદ્ધિમૃતઃ સુયોગાઃ શુભાવહાઃ કોઽન્ન સતાં વિરોધઃ ?
॥ ૨૫ ॥

—અનેકાન્તદર્શી ક્રિયાકાંડની બાબતમાં દુરાચક્ર કે હઠવાદને અવકાશ આપતો નથી. કોઈ પણ ક્રિયા જે શુદ્ધિવાળી હોય, એમાં મન-વચન-કાયના યોગો શુદ્ધ થા શુભ હોય તો તે કલ્યાણકારક છે. એમાં કયા સમજુનો વિરોધ હોય ? ૨૫

દાર્શનિક મતમતાન્તરોનો વિસ્તાર ખુબ મોટો અને ગંભીર છે. કોઈ આત્મવાદી છે, તો બીજા અનાત્મવાદી. આત્મવાદીમાં પણ કોઈ એકાત્મવાદી છે, તો બીજા નાનાત્મવાદી. એ જ પ્રમાણે ઈશ્વરવાદના મતમાં ઘણી ભિન્નતાઓ છે. આ

બધાં મન્તવ્યો એક બીજાં સાથે ટકરાતાં રહે છે અને વાદ વિવાદનો વિષય બન્યાં રહે છે એમ છતાં જગત્ની દૃષ્ટિ આગળ એક તત્ત્વ સુનિશ્ચિત છે, અને તે બધા પ્રાણધારી-ઓમાં-સમગ્ર જીવન્ત શરીરોમાં “હું”નું વેદન-સંવેદન થાય છે તે એ સર્વાનુભવસિદ્ધ અને સર્વમાન્ય તત્ત્વના આધાર પર “જીવો અને જીવવા દો”નો ઉપદેશ સર્વગ્રાહ્ય બન્યો છે. કદરમાં કદર કહેવાતી નાસ્તિક સંસ્થા પણ એ ઉપદેશને સ્વીકારે છે અને કર્તવ્ય માને છે. એ ઉપદેશ એટલે સુધી માનવ-સમૂહમાં વિસ્તરેલો છે કે બીજાના હિતના ભોગે પોતાનું હિત સાધવું એ અનીતિ છે, દોષ છે, પાપ છે એમ માણસ માત્રને સમજાયું છે અને સમજાયું છે કે ‘હું’નું સંવેદન બધા પ્રાણીઓમાં એકસરખું હોવાથી બધાએ પરસ્પર સદ્ભાવ અને મૈત્રીથી રહેવું અને વર્તવું જોઈએ. એ રીતે વર્તવામાં જ બધાનાં હિત અને સુખ સમાયાં છે. દૂકમાં “હું”ના સર્વમાન્ય તત્ત્વના આધાર પર આખું નૈતિક ધોરણ અથવા સદાચરણનીતિ ગોઠવાઈ જાય છે. જે માણસ “અખો કહે અંધારો કૂવો” મુજબ દાર્શનિક ચર્ચાઓ અને કલ્પનાઓથી મુંઝાઈ જઈ વિષમ ઝંઝાવાત સમા લાગતા વાદોથી વિરક્ત થઈ ગયો હોય તે પણ ઉપર બતાવેલ સર્વગ્રાહ્ય “હું”ના તત્ત્વ પર પ્રતિષ્ઠિત સદાચરણ-નીતિની (સત્ય-શીલ-સદાચારની) ઉપાસનાથી પોતાનું કલ્યાણ સાધી શકે છે. ખરેખર એ ઉપાસનાના બળે ચિત્તશુદ્ધિ સધાતી અને વિકસતી જાય છે અને વિકાસ પામતી પામતી એવી ઉજ્જવલ બનવા પામે છે કે અગોચર રહેલાં સત્યો જેવાં હોય તેવાં એ માણસની દૃષ્ટિને સ્પષ્ટ થાય છે. “વાગતું વાગતું બધું માંડવે આવી જાય છે.”

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે અનાત્મવાદી પણ જો શુદ્ધ સદાચરણપરાયણ હશે તો એની એ સાધના આત્મતત્ત્વની

સાધનારૂપે જ લેખાવાની. એની એ સાધના અજ્ઞાણ્યે પણ (આત્મતત્ત્વના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વથી અજ્ઞાણ હાલતમાં પણ) એના આત્માના શુદ્ધીકરણમાં જ પહોંચવાની. એટલે એવો માણસ માન્યતાની દૃષ્ટિએ અનાત્મવાદી કહેવાવા છતાં વર્તનની દૃષ્ટિએ આત્મવાદી છે, જ્યારે આત્મવાદીનું વર્તન જો આત્માને હિતાવહ ન હોય, સદાચરણપૂત ન હોય તો એ, માન્યતાથી ભલે આત્મવાદી કહેવાય, પણ વાસ્તવિક રીતે અનાત્મવાદી છે, ખોલવા પૂરતો જ એ આસ્તિક છે, બાકી નાસ્તિક છે. સ્વ-પરને ભયરૂપ બને એવો. આ જ પ્રમાણે ઇશ્વરવાદની બાબત. ઇશ્વર કે પરમાત્મા સદાચરણી બનાવવાનું, વિચાર-વાણી-વર્તનને વિશુદ્ધ રાખવાનું કરમાવે છે. હવે જે માણસ ઇશ્વરવાદમાં માનતો નથી, છતાં આ કરમાનનો અમલ કરે છે અર્થાત્ સદાચરણના શુભ માર્ગ પર ચાલે છે, તે ઇશ્વરભક્ત નહિ? તે માન્યતાની દૃષ્ટિએ ભલે નિરીશ્વરવાદી ગણાય, પણ તત્ત્વતઃ ઇશ્વરવાદી છે, ઇશ્વરભક્ત છે. કેમકે એને ઇશ્વરના અસ્તિત્વની કલ્પના ન હોવા છતાં એ એ સન્માર્ગ પર ચાલે છે, જે માર્ગે ચાલવાનું ઇશ્વરનું કરમાન છે. વિશ્વંભર ભગવાનને પૂજક પાસેથી કંઈ જોઈતું નથી. જોઈતું હોય તો એટલું જ કે માણસ માણસ બને. એ જો પૂજકને કરમાન કરે તો એટલું જ કરે કે માણસ બન! જીવનમાંથી દોષો અને પુરાઈઓ દૂર કરી સદ્ગુણી થા! સદાચરણી અને સત્કર્મી થા! માણસ એવું જીવન જીવે એટલા માટે જ અદ્વૈતવાદે જડતત્ત્વ ઉપરનો મોહ ખંખેરી નાખી આત્મદૃષ્ટિને જગાવી બ્રહ્મનિષ્ઠ અર્થાત્ આત્મનિષ્ઠ એટલે કે આત્મારાધક બનવાનું ઉપદેશ્યું. દ્વૈતવાદે ચેતનતત્ત્વ સાથે બળેલ અચેતનતત્ત્વ (જડતત્ત્વ)ને ઓળખી તેને પોતાના ચિત્-સ્વરૂપમાંથી ખસેડવાનું પ્રયોધ્યું, અર્થાત્ નિર્મોહ દશા પ્રાપ્ત કરી પોતાનું શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ પ્રગટાવવાનું

સમજાવ્યું. ક્ષણિકવાદે સમગ્ર દુન્યવી વિસ્તારને ક્ષણિક (ક્ષણભંગુર) બતાવી, ક્ષણિક ઉપર મોહ શો? એમ ઠસાવી મોહવાસનાને હટાવવાના સદુપદેશમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો. શૂન્યવાદે નાશવંત જગતની સમજ પાડીને આખરે બધું સૂનું સૂનું થઈ જાય છે એવા સર્વસ્પર્શી અનુભવના આધાર પર, સંસારની અસારતાના અર્થમાં દૌર્જન્યપ્રેરક દુઃખદ મોહનું દૂરીકરણ કરવાના ઇરાદે ‘શૂન્યવાદ’ જણાવ્યો. જ્ઞાનવાદે, લાભકારક વસ્તુને નુકશાનકારક અને નુકશાનકારકને લાભકારક, હિતને અહિત તથા અહિતને હિત, પ્રિયને અપ્રિય અને અપ્રિયને પ્રિય સમજી લેનારું મન કેનાથી અજાણ્યું છે? એમ જણાવી અર્થાત્ વસ્તુની હાલત ગમે તે હોય, પણ તેની નાનારંગી કલ્પના ચિત્તને આવરી લઈ નાનારંગી બનાવે છે એવી લોક પ્રતીતિને રજૂ કરી સત્ય-શીલ-સહાચારથી સધાનારી ચિત્તશુદ્ધિ-માંથી પ્રગટનાર વિશુદ્ધ અનુભૂતિ અને પ્રમાણ ઉપર જીવન-સ્વાસ્થ્ય અવલંબિત હોવાનું નિરૂપ્યું. જગત્કર્તૃત્વાદે ઇશ્વરનું ઐશ્વર્ય (સામર્થ્ય) વર્ણવી તેની તરફ ભક્તિ કેળવવાનું ઉપદેશી તે ભક્તિના અનુસંધાનમાં તેના સાચા ફળરૂપે સત્યચિત્રશાલી બનવાનું ઉદ્દેશ્યું-એ અભિપ્રાયથી કે સત્યચિત્ર વગર ભક્તિ નહિ અને ભક્તિ વગર સત્યચિત્રનો વિકાસ નહિ જગત્કર્તા ઇશ્વર નહિ માનનાર વાદે આત્માને સ્વયંભૂશક્તિશાલી બતાવી આત્મા ઉપરનાં કાર્મિક આવરણોનાં આક્રમણોએ ખસેડવામાં પોતાના સમર્થ આત્મબળનો ઉપયોગ કરવાનું પ્રરૂપ્યું. આમ પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાતા પૌરાણિક વાદોના પુરસ્કર્તાઓએ પોતપોતાના વાદના પુરસ્કરણના મૂળમાં જીવનને સદ્ગુણી, સહાચરણી, સત્કર્મી બનાવવાનું જ એકમાત્ર મુખ્ય ધ્યેય રાખ્યું છે. આ ધ્યેયને કોઈ પણ મતાવલંબી દાર્શનિક કે વાદી સાધી શકે છે અને એમ કરી પોતાના કલ્યાણસાધનની

સાથેસાથે આ પ્રત્યક્ષ દુનિયાને રૂડી બનાવવામાં પોતાનો શક્તિભર પ્રશંસનીય ફાળો આપી જાય છે, જેનાથી વધારે રૂડું બીજું શું હોઈ શકે ?

અનેકાન્તદષ્ટિના વિષયપ્રદેશનું એક વધુ સ્થળ આ નીચે રજૂ કરવામાં આવે છે—

(૧) કાળ

કરેલા શુભાશુભ કર્મો તરત ઉદયમાં આવતાં નથી, પણ પરિપક્વ થયા પછી ઉદયમાં આવે છે, માટે કર્મને પણ પોતાનું ફળ બતાવવામાં કાળની અપેક્ષા છે. કાર્યસિદ્ધિને અનુકૂલ ઉદય પણ સફલ થવા માટે થોડોઘણો વખત લે જ છે. આંખો વાંચ્યો કે તરત જ ફળ ઉત્પન્ન થતું નથી. આગળોટ કે મોટર હંકારી યા એરોપ્લેન ઉડ્યું કે તરત જ ગન્તવ્ય સ્થળે પહોંચતા નથી. કેરીની ગોટલીમાં આંખો બનવાનો સ્વભાવ છે અને ઉદય વગેરેની અનુકૂલતા છે, છતાં કાળની મર્યાદા પ્રાપ્ત થયા વગર તે ગોટલી આંખો બની શકતી નથી, માટે સ્વભાવને પણ કાળની દરકાર છે. શિયાળામાં ઠંડી પડે, ઉન્હાળામાં ગરમી પડે, વર્ષાઋતુમાં વરસાદ પડે, વસન્તઋતુમાં વૃક્ષો સુપલ્લવિત બને, યૌવનવયમાં પુરુષને દાઢી-મૂંછ આવે એ વગેરે ઘણી ઘણી બાબતો ઉપરથી કાળની નિમિત્તકારણતાનું સામર્થ્ય જાણી શકાય છે કાળ જિન્દગીના બનાવોમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે એમ કહ્યા સિવાય રહી શકાય તેમ નથી. મોક્ષને માટે પણ ભવસ્થિતિના પરિપાકની આવશ્યકતા બતાવાય છે તે પણ કાલની લગ્નિ જ છે.

(૨) સ્વભાવ

ચોખ્ખા વાઘ્યા હોય તો ચોખ્ખા જ અને ઘઉં વાઘ્યા હોય તો ઘઉં જ ઊગે એ મહિમા સ્વભાવનો છે. એમાં કાળની

મર્યાદાને અવશ્ય સ્થાન છે, છતાં બીજના સ્વભાવ પ્રમાણે જ ફલસિદ્ધિ થવાની. આંખાના ગોટલામાં આંખો બનવાનો સ્વભાવ છે, માટે જ આંખાનો ગોટલો વાવવાથી ઉદ્ધમદ્વારા, કાલ-મર્યાદાનુસાર ભાગ્યવાનને કેરી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. કાળ ઉદ્ધમ વગેરે હોવા છતાંય સ્વભાવવિરુદ્ધ કંઈ કાર્ય થઈ શકતું નથી. ચેતન, અચેતનના સ્વભાવ પ્રમાણે કાર્ય બન્યા કરે છે નિઃસંદેહ સ્વભાવનું જબરદસ્ત સ્થાન છે.

(૩) પૂર્વકર્મ

સુખ-દુઃખ અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી વિવિધ દશાઓ કર્મની વિચિત્રતા ઉપર આધાર રાખે છે. સવળું કરતાં અવળું અને અવળું કરતાં સવળું થાય એની પાછળ કર્મનું સામર્થ્ય છે. આકસ્મિક લાભ અને આકસ્મિક આફત એ કામિક બળના અદ્ભૂત નમૂના છે. સંસારવર્તી સમગ્ર જીવો કર્મનાં બંધનોથી બદ્ધ હોવાથી તદનુસાર ભિન્ન ભિન્ન પરિસ્થિતિઓમાં તેમને મુકાવું પડે છે, તરહુતરહુની અવસ્થાઓમાંથી પસાર થવું પડે છે, કર્મનું પ્રાબલ્ય સહુ કોઈને બાળીતું છે.

ક્ષમાભૃદ્વરુદ્ધ્યોર્મનોષિજહયોઃ સદ્ગુણનીરુપયોઃ

શ્રીમદ્દુર્ગતયોબલાબલવતોર્નોરોગરોગાતંયોઃ ।

સૌભાગ્યાસુભગસ્વસગમજુષોસ્તુલ્યેડપિ નૃત્વેડન્તર

યત્તત્કર્મનિબન્ધન તદપિ નો જાત્રં વિના યુક્તિમત્ ॥

[દેવેન્દ્રસૂરિકૃત પ્રથમ કર્મગ્રન્થની સ્વોપસાદીકામાં ઉદ્ધૃત]

અર્થાત્-રાજા અને રંક, મેઘાવી અને મૂર્ખ, ખૂબસૂરત અને બદસૂરત, દૌલતમંદ અને દરિદ્ર, બલવાન અને નિર્બળ, આરોગ્યવાન અને રોગી તથા સૌભાગ્યવાન અને દૌર્ભાગ્યવાનમાં

માણુસપણું સરખું હોતાંયે એ પ્રકારનું (નાનાવિધ) અંતર જોવામાં આવે છે તે કર્મને આભારી છે, અને જીવ વિના કર્મ શું ? એટલે કર્મની સાબિતી થવા સાથે જ આત્મા પણ સાબિત થઈ જાય છે.

આ પુસ્તકનો આખો થોથો ખંડ કર્મવિષયક વિવેચનથી ભર્યો છે. પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મસંબંધી વિચારધારા ત્યાં રજૂ કરવામાં આવી છે.

માણુસ સહજરૂપે અપૂર્ણ છે, તે ગમે તેટલી કુશલતા યા હોંશિયારી રાખે તો પણ પ્રાકૃતિક અસાવધાનતા અને શારીરિક સહજ ચપલતા થોડી-ઘણી તેને વળગેલી જ છે, એટલે એ અપૂર્ણતા યા ખામીનો ભોગ તે ક્યારેક થઈ જ પડે છે. પોતાની આંગળીથી પોતાની આંખ, પોતાના હાંતથી પોતાની જીભ ક્યારેક એચિતી એવી દબાઈ કે કચડાઈ જાય છે કે પીડા ભોગવવી પડે છે. ગફલત રાખ્યાનો વાંક કોઈ કાઠી ન શકે એવા અકસ્માતનો ભોગ તે ક્યારેક થઈ પડે છે. અમુક સ્થળે જવું યા હોવું અને અનિષ્ટ અકસ્માતનો શિકાર બનવું અથવા માણુસ સમજી છતાં તેનાથી ઊંધી પ્રવૃત્તિ થઈ જવી એવું બહુ બને છે.

વ્યક્તિગત યા સામૂહિક ચિત્ર-વિચિત્ર ઘટનાઓ બને છે, જેને “ દેવાધીન ” કહેવામાં આવે છે, તે ઉપરથી ‘ કર્મ ’ ના અસ્તિત્વનો ખ્યાલ આવી શકે છે.

(૪) ઉદ્યમ

ઉદ્યમની મહત્તા પણ માન્યા વગર ચાલે તેમ નથી. કેવલ કર્મને પ્રધાન માનનારે જાણવું જોઈએ કે કર્મને ઉત્પન્ન કરનાર કોણ ? જીવ પોતે. જીવ પોતે પોતાના આપારથી કર્મો બાંધે છે, તે કર્મો સાથે બંધાય છે. કર્મને ઉદ્દિત થવામાં પણ

પ્રવૃત્તિ-સંલોગનો સહકાર છે. શુભ કર્મ અશુભ કર્મના રૂપમાં અને અશુભ કર્મ શુભ કર્મના રૂપમાં ફેરવાય છે એ જીવના પ્રયત્નથી બને છે. જ્યાં કર્મની ગતિ નથી, પહોંચ નથી ત્યાં ઉદ્યમની ધજા ફરહરે છે. કર્મનું (‘ અદૃષ્ટ ’ નું) કામ જીવને ભવચક્રમાં ભમાવવાનું-ફેરવવાનું છે, ત્યારે ઉદ્યમ-પ્રયત્ન-પુરુષાર્થ કર્મની સામે લડત ચલાવી કર્મકટકને ધ્વસ્ત કરી આત્માને મુક્તિ-ધામે લઈ જાય છે. કેવલ્યને પ્રગટાવવામાં કર્મનું બળ કારણ નથી, પણ કર્મનો ક્ષય જ-કર્મક્ષયસાધક પ્રયત્ન જ એક માત્ર મુખ્ય કારણ છે. આ પ્રકારની ઉદ્યમની-પ્રયત્નની આત્મ-બળની અસાધારણ વિશેષતાઓ ધ્યાનમાં લેતાં ‘ કર્મ ’ ના મહત્ત્વ તરફ એકાન્ત પક્ષપાત રાખવો અસ્થાને છે. કર્મ (‘ અદૃષ્ટ ’ ના અર્થમાં), કર્મ (ક્રિયાના અર્થમાં) પર અવલંબિત છે. માટે સારી-શુભ-પ્રશસ્ત ક્રિયા (સત્કાર્યો) કરવામાં મનોવાક્રાય-વ્યાપારને શુદ્ધ કે શુભ રાખવામાં દૃઢસંકલ્પી બની રહેવું એ જ કર્મતંત્રને સુધારવા અને નાબૂદ કરવાનો ઉપાય છે એમ જ્ઞાની સંતો તરફથી ઉપદેશવામાં આવ્યું છે. કેવળ કર્મવાદી માણસ નિરુત્સાહ-નિરુદ્ધમી બનવાથી સફલતાથી વંચિત રહે છે, પોતાના “ દારિદ્ર્ય ” ને ખંખેરવામાં અસમર્થ બને છે. લક્ષ્મી ઉઘોગી પુરુષસિંહને* વરે છે.

* આરભેતૈવ કર્મણિ શ્રાન્તઃ શ્રાન્તઃ પુનઃ પુનઃ ।

કર્મણ્યારમમાણં હિ પુરુષ શ્રીનિષેક્તે ॥

(મનુસ્મૃતિ, ૬/૩૦૦)

અર્થાત્—માણસ ફરી ફરી કાર્યપરાયણ બને. કર્મવીરને જ શ્રી સેવે છે.

જર્મન વિદ્વાન્ સોપનહાર કહે છે કે—

“ Our happiness depends in a great degree upon what we are, upon our individuality. ”

જે કે પુરુષાર્થને કાળ, સ્વભાવ વગેરેની અપેક્ષા રહે જ છે, તે પણ વિજય આપવામાં તે એકલો છે. વર્તમાન યુગમાં

અર્થાત્—આપણું સુખ અધિકાંશ આપણે જોવા હોઈએ તેના ઉપર, આપણા વ્યક્તિત્વ ઉપર અવલંબિત છે.

“ It is the prerogativ of man to be, in a great degree, the creature of his own making ”

—Burke

અર્થાત્—મોટે ભાગે પોતાના પ્રયત્ન પ્રમાણે જનવાનો વિશેષ અધિકાર માણસને મળેલો છે.

“The poorest have sometimes taken the highest places; nor have difficulties apparently the most insuperable proved obstacles in their way. Those very difficulties, in many instances, would even seem to have been their best helpers by evoking their powers of labour and endurance, and stimulating in to life faculties which might otherwise have lain dormant.”

—S. Smile's Self-Help

અર્થાત્—ખૂબ ગરીબ માણસોએ ક્યારેક ઊંચામાં ઊંચા સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યા છે અત્યંત કઠિન દેખાતાં સંકટો તેમના માર્ગમાં આધક થઈ શક્યાં નથી. વણા ઉદાહરણોમાં કઠિન સંકટો, પરિશ્રમ અને સહનનું બળ જગાડીને અને શક્તિઓને પ્રદીપ્ત કરીને તેમને શ્રેષ્ઠ સહાયક બનેલાં પણ જોવાય છે. એવી શક્તિઓને કે જે બીજી રીતે તેમની અંદર છુપાયેલી જ પડી રહી હોત.

“ Slumber not in the tents of your fathers. The world is advancing, Advance with it ”

—Mazzini

તારા પૂર્વજોની છાવણીમાં ધોર્યા ન કર. જગત્ આગળ વધે છે. એની સાથે તું આત્મ વધ.

રેલ્વે, મોટર, ટેલીગ્રાફ, વાયરલેસ ટેલીગ્રાફ, ફોનોગ્રાફ, એરોપ્લેન, રેડિયો, આણુબોમ્બ વગેરે જે નવી નવી શોધો નીકળી છે, જેનો ઉપયોગ આમજનતામાં વ્યાપક બન્યો છે, અને બીજા નવા નવા આવિષ્કારો જે નીકળતા જાય છે તે પુરુષાર્થ-બળનાં જ્વલન્ત ઉદાહરણ છે. પુરુષાર્થ ફોરવનાર વ્યક્તિ કે પ્રજા આગળ વધે છે અને પોતાના ઉત્કર્ષ તથા અભ્યુદયને ખીલવે છે. અકર્મણ્ય વ્યક્તિ કે પ્રજા પોતાના નિઃસત્ત્વપણાને લીધે પાછળ રહે છે અને બીજાની ગુલામી નીચે એને કચડાવું પડે છે. (ઉદ્યમથી પ્રાપ્ત થતી સિદ્ધિનો દુરુપયોગ કરવામાં આવે તો એ ઉદ્યમનો કે સિદ્ધિનો વાંક નથી, પણ સિદ્ધિનો દુરુપયોગ કરનારનો વાંક છે એ ઉઘાડું જ છે.)

(૫) નિયતિ

‘ નિયતિ ’ એટલે ભાવિભાવ અથવા ભવિતવ્યતા. અવશ્ય ભાવિભાવ અવશ્ય બને છે એ પ્રમાણે ‘ નિયતિ ’નો અર્થ આપી શકાય. અનુકૂલ સંજોગોથી ખેતી પાકીને તૈયાર થઈ, પણ હિમ પડવાથી યા તીડનાં ઝુંડનાં આક્રમણથી અથવા કોઈ અનિવાર્ય આકસ્મિક ઉપદ્રવથી ખેતિ નષ્ટ થાય તે ભાવિભાવ- (નિયતિ)નું ઉદાહરણ છે. ફલસિદ્ધિ સાંપડવાના આણીના વખતે જ બીમારી કે બીજું કોઈ આકસ્મિક પ્રબલ વિઘ્ન આવી પડતાં ફલસિદ્ધિ અટકી પડે તે ‘ નિયતિ ’નો પ્રભાવ મનાય છે. સદ્દા, લોટરી વગેરેમાં વગર મહેનતે ધનવાન બની જવાનું પણ ‘ નિયતિ ’ પર મૂકાય છે.

‘ નિયતિ ’ જીવોના સંબંધમાં એક પ્રકારનું અનિવાર્ય ‘ કર્મ ’ કહી શકાય, જેને જૈન પરિભાષામાં ‘ નિકાચિત ’ કર્મ કહેવામાં આવે છે. જે કર્મ પ્રાયઃ અલેદ્ય હોઈ અવશ્ય (વિપા-કોદયથી) સુખ કે દુઃખરૂપે ભોગવવું પડે તે નિકાચિત કર્મ.

આવા પ્રકારના કર્મનું ફળ નિયત [અવશ્ય ભોગવવું પડે તેમ] હોઈ તે નિયતિ યા ભાવિભાવના નામથી ઓળખાય છે.

પાંચે કારણોની સત્તા જોઈ. એ પાંચે પોતપોતાના સ્થાને ઉપયોગી છે. એક કારણને સર્વથા પ્રાધાન્ય આપીને બીજાને ઉડાવી દેવાયજ નહિ અથવા સર્વથા ગૌણ સ્થાને મૂકી શકાય જ નહિ. કાલવાદી કાલને જ પ્રાધાન્ય આપી બીજાઓનું યથા-યોગ્ય મૂલ્ય ન આંકે તો તેની તે જ્ઞાન્તિ ગણાય તેવી રીતે સ્વભાવવાદી, કર્મવાદી, ઉદ્યમવાદી માટે પણ સમજવું. પાંચે કારણોને યથોચિત ગૌણ-મુખ્યભાવે માનવામાં જ સમ્યગ્દષ્ટિ રહેલી છે. એથી વિપરિત કેવલ એકાન્તવાદ તરફ જવું એ મિથ્યાદષ્ટિ છે.

પાંચે કારણોના સહયોગના દાખલા પણ આપણી સામે મોજૂદ છે. સ્ત્રીથી બાળક ઉત્પન્ન થવામાં પાંચે કારણો જોવાય છે. કાળ (ગર્ભકાળ પૂરો થયા) વગર બાળક જન્મે જ નહિ એ સ્પષ્ટ છે, પ્રસવસ્વભાવવાળી સ્ત્રીથી જ બાળક જન્મે એ પણ સ્પષ્ટ છે, એટલે ત્યાં સ્વભાવ પણ કારણરૂપે ઉપસ્થિત છે. ઉદ્યમ તો ત્યાં હોય જ. પૂર્વ કર્મની અથવા નિયતિની અનુકૂલતા હોય તો જ એ વસ્તુ બને. આમ પ્રસૂતિમાં પાંચે કારણોનો સમવાય વર્તે છે. વિદ્યાભ્યાસમાં આગળ વધી ઊંચી કક્ષાને પસાર કરવામાં પણ આ કારણસામગ્રીનું સાન્નિધ્ય જોવાય છે. ત્યાં કાળની મર્યાદા છે, વિકાસગામી ઉદ્યમ છે, શિક્ષણયોગ્ય સ્વભાવ પણ છે અને કર્મની અથવા નિયતિની અનુકૂલતા પણ છે. પાંચે કારણોની પ્રધાનતા જ બધે હોય એમ સમજવાનું નથી. પણ ગૌણતાએ કે મુખ્યતાએ પાંચે કારણો અવશ્ય વિદ્યમાનતા ધરાવતાં હોય છે.

કાળની મર્યાદા ઉદ્ધમ વગેરેથી બદલાવી શકાય છે. અન્ન-ફલાદિ પાકવામાં અમુક વખતની મર્યાદા ખાસ ચોક્કસ નથી. વૃક્ષનાં ફળ પાકવાનો સમય જુદા જુદા દેશમાં ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. અન્ય દેશોમાં યન્ત્રો દ્વારા ખેતીનો પાક હિન્દુસ્તાનની અપેક્ષાએ જલ્દી તૈયાર કરી શકાય છે. હાંથથી બનાવાતી વસ્તુમાં વધુ વખત લાગે છે, જ્યારે યન્ત્ર દ્વારા થોડા વખતમાં તૈયાર કરી શકાય છે. પૂર્વકાળમાં જ્યારે રેલ્વે નહોતી ત્યારે વીરમગામથી કાશી પહોંચતા મહીનાના મહીના લાગતા, જ્યારે વર્તમાન યુગમાં રેલ્વે દ્વારા ત્રીજે દિવસે પહોંચી શકાય છે; અને એરોપ્લેનથી સુદૂર પ્રદેશમાં પણ કેટલી ઝડપે પહોંચી શકાય છે તે અજાણ્યું નથી. આ પ્રમાણે કાળની મર્યાદામાં ઉદ્ધમ વગેરેથી ફેરફારની શક્યતા પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય છે, છતાં સામાન્યતઃ કાળની થોડી-ઘણી મર્યાદા તો દરેક કાર્યની સિદ્ધિમાં અવશ્ય રહે છે, માટે કાળ સ્વતન્ત્ર નહિ, પણ ઉદ્ધમ, સ્વભાવ વગેરે અવલંબીને જેટલે દરજ્જે કાર્યસાધક (કાર્યસાધનમાં ઉપયોગી) હોય તેટલે દરજ્જે તેની મહત્તા માનવી ન્યાય્ય છે. કાળની સહકારિતા ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો કાર્યનો પ્રારંભ કરીને કાર્ય પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી માણસ ધીરજ રાખતાં શીખે; નહિ તો કોઈ કામને માટે ક્રિયા પ્રારંભ કરીને તરત જ કે પૂરતા વખત પહેલાં-અસમયમાં જ-ફેલેચા રાખવા જતાં તેમ ન બનવાને લીધે માણસ નિરાશ થઈ જાય, અને કાર્ય સાધવાના ઉદ્ધમમાં ઢીલો-પોચો પડી જાય તો ફળથી વંચિત રહે. કાળની સહકારિતા સમજતાં એમ સમજાય કે કાળે કરી ફળ મળશે. અર્થાત્ કાળક્રમે કાર્ય સિદ્ધ થાય, અને એથી માણસ કાર્યમાં ઉદ્ધમી રહે.

કાળની મર્યાદા ઉલ્લંઘનીય છે, તેમ સ્વભાવની મર્યાદા ઉલ્લંઘનીય નથી, છતાં વ્યવહારદૃષ્ટિએ સ્વભાવનું પણ અતિક્રમણ

થતું જોવાય છે. (વ્યવહારમાં જેને મનુષ્યનો સ્વભાવ કહેવામાં આવે છે તે ખરેખર સ્વભાવ નહિ, પણ વિભાવ છે. અને તેથી તેમાં ફેરફારની શક્યતા હોય છે.) ક્રોધી માણસનો ક્રોધી સ્વભાવ શાન્તાત્મા સંતના સત્સંગીથી ઓછો થઈ જઈ શકે છે, અને સત્સંગસંપાદિત ઉત્તમ ભાવનાઓના સુદૃઢ સંસ્કારબળથી તે નાબૂદ પણ થઈ જાય છે. સત્સંગના બળે દુર્જન પ્રકૃતિ સજ્જન પ્રકૃતિમાં ફેરવાઈ જાય છે. સોબત પ્રમાણે સારા ખરાબ થઈ જાય છે અને ખરાબ સારા. વળી લિપ્તલિપ્ત વસ્તુઓનું મિશ્રણ કરવાથી એ વસ્તુઓના મૂળ સ્વભાવમાં ફેર પડે છે અને અન્ય જ સ્વભાવ પેદા થાય છે. જેમકે પિત્તસ્વભાવવાળી સૂંઠ અને કફસ્વભાવનો ગોળ એ બેનું મિશ્રણ થતાં તેમાં કફ કે પિત્તના સ્વભાવનો દોષ રહેતો નથી.

કર્મમાં-પૂર્વકર્મમાં પણ ફેરફાર થાય છે. એના સ્થિતિ-રસમાં ફેરફાર થાય છે. કોઈ કર્મ વહેલું પણ ઉદયમાં આવે છે. *કર્મનાં ઉપશમ, ઉદ્વર્તન, અપવર્તન, સંક્રમણ થઈ

* ‘કર્મ’ની મુખ્ય અવસ્થાઓનું નિરૂપણ ૩૩૩માં પૃષ્ઠ પર શરૂ થાય છે. એમાં એક ‘ઉપશમના’ અવસ્થા બતાવી છે. કર્મની ઉપશમના દેશ ઉપશમના (આંશિક ઉપશમના) હોતા સંક્રમણ તથા ઉદ્વર્તન-અપવર્તન ક્રિયાઓ (એવા ઉપશાન્ત કર્મ ઉપર) પ્રવર્તી શકે છે, કિન્તુ કર્મના નિબિડીકરણરૂપ ‘નિધત્તિ’ અને ‘નિકાયિત’ ક્રિયા પ્રવર્તી શકતી નથી; પરંતુ જ્યારે કોઈ પણ ક્રિયાની અસર નીચે ન આવી શકે એવી કર્મની સર્વ ઉપશમના (પૂર્ણ ઉપશમના) થાય છે, ત્યારે પણ એ ‘ઉપશાન્ત’ અવસ્થા વધુ વખત ટકતી નથી, થોડી જ વારમાં ઉપશાન્ત કર્મ પાછું ઉદયમાં આવે છે અને એ ‘ઉપશાન્ત’ આત્મા જેમ ચળો હતો તેમ પડવા માંડે છે.

આખરે કર્મનો ‘ક્ષય’ જ પૂર્ણશ્રેય:સાધક થાય છે. કર્મનો ક્ષય,

શકે છે. આત્મબળના ઉત્કર્ષથી કર્મને વિપાકોદયથી ભોગવ્યા વગર નષ્ટ કરી શકાય છે. કર્મથી મળેલ શરીર, ઇન્દ્રિયો વગેરેને જે યોગ્ય રીતે કેળવવામાં ન આવે તો તેમનો વિકાસ થઈ શકતો નથી, માટે કર્મથી મળેલ વસ્તુઓના વિકાસનો લાભ ઉઘમને આભારી છે. જે સારી કેળવણી મેળવી પોતાનાં શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, હૃદયનો યોગ્ય વિકાસ સાધે છે તે પોતાના તે પ્રકાર પ્રશસ્ત ઉઘમ અને પ્રયત્નથી પોતાના જીવનનું હિત સાધવા સાથે પોતાને સુખસમ્પન્ન બનાવે છે.

જેમ કેવળ ભાગ્ય ઉપર આધાર રાખનાર માણસ પુરુષાર્થના અભાવે પોતાના જીવનનો વિકાસ કરી શકતો નથી અને અકર્મણ્યતાના પરિણામે નિઃસત્ત્વ બની પોતાની

જે, કર્મને વિપાકરૂપે ભોગવીને થાય છે તેમાં તો તે કર્મના ક્ષણ સાથે અન્યાન્ય કર્મોનો બન્ધ પણ થવા પામે છે, માટે એ ક્ષય (નિર્જરા) લાંબી મળ્લે પહોંચાડી શકે તેમ નથી; કિન્તુ પવિત્ર ચારિત્ર-તપના સાધનથી કર્મોને બલાત્ ઉદયમાં લાવીને એમનાં વિપાક-ફળ સ્પર્શ્યા વગર જ એમને ખેરવી નાખવાં એ શ્રેયોરૂપ નિર્જરા જ કૈવલ્યસાધક બને છે. આત્મસાધનાનું બળ જોટલું બિન્નત હોય છે, તેટલા વિશાળ પ્રમાણમાં કર્મોની નિર્જરા (ક્ષય) થાય છે.

આમ કર્મોનું ખેરવાવું વિપાકોદયથી થાય છે અને સાધનપ્રયત્નથી પણ. સાધનપ્રયત્નથી થતી નિર્જરામાં કેવલ નીરસ કર્મદલિકોનું વેદન હોય છે, જે ‘પ્રદેશોદય’ કહેવાય છે. ‘સંક્રમણ’ નામની ક્રિયા અગાઉ બતાવી છે, તે વડે અનુદિત કર્મોને ઉદયવતી કર્મપ્રકૃતિઓમાં સંક્રમણને -ભેળવીને તે ઉદયવતી કર્મપ્રકૃતિઓના ફલવિપાકરૂપે ભોગવવામાં આવે છે. મુક્તિગામી આત્મા પોતાના આયુષ્યના અંતિમ ક્ષણે, આમ, સંક્રમણથી પણ કર્મોને વેદી ખેરવી દઈ વિદેહ મુક્તિને પામે છે. આમ, કર્મવિહારણમાં સંક્રમણવિધિ પણ એક છે.

જિંદગીને નિઃસાર બનાવે છે તેમ, જેઓ કર્મને-પૂર્વકર્મને માનતા નથી તેઓ ભયંકર બ્રાન્તિમાં ગોથાં મારતા હોય છે. કર્મવાદની સિદ્ધિ અને ઉપયોગિતા વિષે વિવેચન થઈ ગયું છે. કર્મવાદને અવગણનાર માણસને આત્મા જેવા વિશિષ્ટ તત્ત્વની પ્રતીતિ ન હોવાથી વિપત્તિના વખતે તેને સહવામાં તે સમભાવ રાખી શકતો નથી. પ્રાણિવાત્સલ્યનો વિશદ ભાવ તેને દુર્લભ જેવો બની જવાથી સામાન્ય વિરોધની બાબતમાં પણ તે આકળો બાકળો બની જાય છે. ઉદાત્ત શાંતભાવ તથા પ્રસન્નભાવ તેવાને દુર્લભ રહે છે. કલ્યાણસાધનની મૂળ ભૂમિ-સાચી ભૂમિ અજ્ઞાત અને અપ્રતીત હોતાં પોતાનો સાચો જીવનવિકાસ સાધવો અશક્ય યા દુર્ઘટ બને છે.

‘નિયતિ’નું બળ અદ્ભુત છે. આગળ જણાવ્યું તેમ, અકસ્માત્ લાભ આપનાર કે અંતરાય નાખનાર કર્મને ‘નિયતિ’ તરીકે ગણી શકાય. પુરુષાર્થથી નિવારી શકાય તેમ ન હોવાથી એ વિશેષતાને-નિયતતાને-અંગે નિયતિને પૂર્વકર્મથી પૃથક્ નિર્દિષ્ટ કરાઈ હશે. કેમકે બીજાં પૂર્વકર્મો પુરુષાર્થથી નિવારી શકાય તેમ હોય છે.

ત્રીજા ખંડમાં જણાવ્યું છે તેમ જાણી લેવું જોઈએ કે ‘કર્મ’ના એ સુગૂઠ અને અગમ, અગોચર કારખાનામાં ‘કર્મો’ તરહતગહના પ્રકારનાં હોય છે. બધાંય કર્મો કંઈ ‘નિકાચિત’ (અનિવાર્ય) પ્રકારનાં હોતાં નથી. એવાં કર્મો ખજાનામાં બહુ થોડાં હોય છે. ઘણાં ઘણાં કર્મો અને તજજન્ય વિદ્નો સુયોગ્ય પ્રયત્નથી ભેદી શકાય એવી સ્થિતિનાં હોય છે, માટે કોઈ કાર્ય સિદ્ધ ન થતાં ઝટ એમ ન માની લેવું જોઈએ કે એ કાર્ય મારા નસીબમાં જ નથી. આપણને આપણા કર્મના પડદાઓ તથા તેમની જતોની કશી જ ખબર નથી, તો પછી ઉદમ

કર્તા છતાં કાર્ય સિદ્ધ થયું કે થતું ન હોય તોયે તેને (તે કાર્યને) અનિવાર્ય કર્મથી અવરાયેલું શા માટે માની લેવું જોઈએ ? શા માટે, એમ માની હતાશ થઈ કાર્યપ્રવૃત્તિ મૂકી દેવી જોઈએ ? સંકલ્પબલપૂર્ણ પ્રામાણિક પ્રયત્ન સિદ્ધિને નજીક લાવે છે. તેજસ્વી તપના બળે પોતાનો સંકલ્પ પૂરો પડે છે— પોતાની આકાંક્ષા પાર પડે છે.

આ કાળ વગેરે પરસ્પર સાપેક્ષપણે ભેગાં મળીને કામ કરનાર હોઈ ‘ સમવાચી ’ કારણ કહેવાય છે. આત્માનો મૂળ સ્વભાવ સચ્ચિદાનંદરૂપ હોઈ ઉપસ્થિત કર્મોનાં ફળ સમભાવથી વેદવા સાથે ભવચક્રના મૂળભૂત તૃણાને વિદારવા પ્રયત્નશીલ થવાથી પરમકલ્યાણરૂપ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. કાળ તો જ્યારે ઉત્સાહી બની પ્રયત્નશીલ થઈએ ત્યારે ‘ ના ’ પાડે તેમ નથી. આમ આત્મકલ્યાણ—સાધનમાં આ કારણોનો યોગ જોઈ શકાય છે.

વાદભૂમિના બખેડા વખોડી તેના સૌષ્ઠવ પર પ્રકાશ ફેંકતો નીચેનો ઉલ્લેખ કેટલો સરસ છે—

“ Disagreement is refreshing when two men lovingly desire to compare their views to find out truth. Controversy is wretched when it is only an attempt to prove another wrong. ”

—F. W. Robertson

અર્થાત્—મતભેદ વા વાદચર્ચા ત્યારે સારી સરસ લાગે છે, જ્યારે સત્ય શોધવા માટે બે માણસો પરસ્પર મૈત્રીભાવથી પોતાના વિચારોની તુલનાત્મક આલોચના કરવા ચાહતા હોય છે; પણ જ્યારે મતભિન્નતા વા ચર્ચા બીજાને ખોટો પુરવાર કરવાના જ પ્રયત્નરૂપ હોય છે ત્યારે તે ધિક્કારવા લાયક હોય છે.

હવે જ્ઞાન—ક્રિયા વિષેનો સમન્વય જોઈએ.

કોઈ પણ કાર્યની-મોક્ષની પણ-સિદ્ધિ જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બન્ને ઉપર અવલંબે છે. એકલું જ્ઞાન અપંગ છે અને એકલી ક્રિયા અન્ધ છે, એટલે ક્રિયા વિનાના એકલા જ્ઞાનથી અથવા જ્ઞાન વિનાની એકલી ક્રિયાથી ધાયું પરિણામ આણી શકાતું નથી. દાખલા તરીકે, કવીનાઇન મેલેરિયા તાવ ઉપર રામબાણ ઈલાજ છે એવું જ્ઞાન હોવા છતાં જો તેને દવા તરીકે રીતસર યોગ્ય પ્રમાણમાં લેવામાં ન આવે, એટલે કે સદરહુ જ્ઞાનને આચરણમાં મૂકવામાં ન આવે તો તાવ જતો નથી; તેમજ, તાવ શાથી જાય છે તે બાબતના જ્ઞાનના અભાવે ભળતી જ કોઈ ચીજને દવા તરીકે લેવામાં આવે તેથી તાવ જતો નથી; તે જ પ્રમાણે વર્તનમાં અનીતિ, અન્યાય, દંભનો ત્યાગ કર્યા સિવાય મોક્ષ પ્રતિ પ્રગતિ કરી શકાતી નથી એવું જ્ઞાન મેળવ્યા છતાં તે મુજબ વર્તન રાખવામાં ન આવે તો મોક્ષ પ્રતિ પ્રગતિ થાય નહિ. ઊલટું તેથી વિરુદ્ધ દિશામાં પીછેહઠ થાય એ જ બને. મતલબ કે જ્ઞાનને ક્રિયામાં [આચરણમાં] મૂક્યા સિવાય એકલું જ્ઞાન વાંઝિયું રહે છે, અર્થાત્ ફલદાયક થતું નથી; તેમજ જ્ઞાનની સાચી દોરવાણી વગરની એકલી ક્રિયા નિષ્ફલ જાય છે અથવા વિપરીત પરિણામ આણે છે.

લોજનને જોવું અને એનાં વખાણ કરવાં એથી ભૂખ્યા માણસની ભૂખ નહિ ભાંગે, એણે પોતાના હાથ ચલાવવા જોઈશે-ખાવું જોઈશે. એ પ્રમાણે મહાપુરુષનો ઉપદેશ સાંભળી લીધાથી નહિ ચાલે, પણ એ સદુપદેશને બરાબર સમજી તેને આચરણમાં મૂકવો પડશે ઇચ્છિત સ્થળના માર્ગની માહિતી હોય, પણ એ માર્ગે ચાલીએ નહિ તો એ સ્થળે કેમ પહોંચાય? અને અજ્ઞાનથી અવળા રસ્તે ચાલીએ તો? તો ઇષ્ટ સ્થળ તો દૂર જ રહે, પણ વધારામાં રખડપટ્ટીની તકલીફ પડે પડે.

જ્ઞાન-ક્રિયાના સુમેળ વિશે વિશેષાવશ્યલાભ્ય ગ્રંથમાં કહે છે કે—

હયં નાણ કિયાહોણ હંયા અન્નાણઓ કિયા ।

પાસતો પંગુલો દડ્ઢો ઘાવમાણો અ અંધઓ ॥૧૧૫૯॥

[વિશેષાવશ્યકલાભ્યગત આવશ્યકનિયુક્તિ]

અર્થાત્—ક્રિયા વગરનું જ્ઞાન હુણાયેલું સમજવું; તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન વગરની ક્રિયા હુણાયેલી સમજવી. ઉદાહરણ તરીકે, દેખવાં છતાં પાંગળો અને દોડવા છતાં આંધળો બંને બળી મૂઆ.

આ ઉદાહરણને નીચેની ગાથા સ્પષ્ટ કરે છે—

સંજોગસિદ્ધિ ફલં વયંતિ ન હુ એગચક્કેણ રહો પયાઈ ।

અંધો ય પંગૂ ય વળે સમિચ્ચા તે સંપઉત્તા નગરં પવિટ્ટા ॥૧૧૬૫॥

[વિશેષાવશ્યકલાભ્યગત આવશ્યકનિયુક્તિ]

અર્થાત્—જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બેના સંજોગથી જ ફલસિદ્ધિ થાય છે. એક ચક્રથી રથ ચાલતો નથી. (વનમાં દાવાનળ ફાટતાં) આંધળો અને પાંગળો એ બંનેએ એક બીજાનો સહયોગ સાધ્યો તો બચીને નગર પહોંચી શક્યા [અન્ધના બાબા ઉપર પંગુ બેઠો અને પંગુના કહ્યા પ્રમાણે અન્ધ ચાલ્યો, આમ એકબીજાનો સહયોગ (પરસ્પર સોબત) કરવાથી એ બંને બચી ગયા. એ બે જણાએ એકબીજાની સોબત કરી ન હોત તો બેઉ મરી જાત. આ પ્રમાણે પંગુસદૃશ જ્ઞાન અને અન્ધસમાન ક્રિયા એ બંને પરસ્પર મળે-સુસંગત બને તો સફલતાની ભૂમિએ પહોંચી શકે. પણ એ બંને અલગ અલગ રહે-સંયુક્ત ન બને તો એ બંને હુતપ્રાય (હુણાયેલાં જેવાં) છે, સિદ્ધિકારક થઈ શકતાં નથી.

હવે નિશ્ચય-વ્યવહાર દષ્ટિ જોઈએ.

જીવ તથા પુદ્ગલ તેમના વ્યાવહારિક સ્વરૂપમાં દષ્ટિગમ્ય થઈ શકે છે. પુદ્ગલ મૂળ સ્વરૂપમાં પરમાણુરૂપ કહેવાય, છતાં જ્યારે તે અનન્તાનન્ત પરમાણુઓના એકત્ર મળવાથી સ્કન્ધરૂપ બને છે ત્યારે આપણા અનુભવમાં આવે છે. જીવ પોતાના શુદ્ધ રૂપમાં ઈન્દ્રિયાતીત હોઈ આપણા અનુભવમાં આવી શકતો નથી, કિન્તુ વ્યાવહારિક રૂપમાં વર્તમાન જીવ પુદ્ગલ સાથે સંયુક્ત થયેલો-ભળેલો હોવાથી આપણને અનુભવમાં આવી શકે છે. જીવ પોતાના હાલના અશુદ્ધ [પુદ્ગલમિશ્રિત] રૂપમાંથી-અશુદ્ધિ ટાળી-શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે એવું જીવ માટે અન્તિમ ધ્યેય મનાયેલું છે. અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જે દષ્ટિ વસ્તુના મૂળ સ્વરૂપને, વસ્તુની તાત્ત્વિક યા શુદ્ધ સ્થિતિને સ્પર્શ કરનારી છે તે નિશ્ચયદષ્ટિ અથવા નિશ્ચય નય કહેવાય અને જે દષ્ટિ વસ્તુની વ્યાવહારિક અવસ્થાને સ્પર્શનારી છે તે વ્યવહારદષ્ટિ અથવા વ્યવહારનય, જે દષ્ટિ જીવને માત્ર શુદ્ધ-ખુદ્ધ-નિરંજન-સમ્યક્દાનન્દ તરીકે ઓળખે છે તે નિશ્ચયદષ્ટિ છે અને જે દષ્ટિ જીવને મોહવાન, અવિદ્યાવાન, ક્રોધલાભાદિકાલુપ્યવાન, દેહાધ્યાસી તરીકે ઓળખે છે તે વ્યવહારદષ્ટિ છે દૂંકમાં, વ્યવહારગામી દષ્ટિ તે વ્યવહારદષ્ટિ અને મૂલતત્ત્વસ્પર્શી દષ્ટિ તે નિશ્ચયદષ્ટિ, જે સર્વ પ્રાણીઓમાં પરમ ચૈતન્યને જોનારી હોઈ વિશ્વપ્રેમી છે.

નિશ્ચયદષ્ટિને હૃદયમાં ધારણ કરીને, અર્થાત્ પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે વિશુદ્ધ મૈત્રીભાવ રાખીને વ્યવહારનું પાલન કરવાનું છે એને જ જ્ઞાનીઓ કલ્યાણવિહાર કહે છે

નિશ્ચયદષ્ટિ [તત્ત્વસ્પર્શી પવિત્ર જ્ઞાનદષ્ટિ] વ્યવહારને તેમાં પેસી જતી અશુદ્ધિઓ હટાવી શુદ્ધ બનાવે છે. જેમ

ભરદ્વરિયામાં રાત્રિના અન્ધકારમાં મુસાફરી કરનાર વહાણને દીવાદાંડીના પ્રકાશની મદદથી સુકાની ખરાબા સાથે અથડાતું બચાવી લઈ નિર્ભય માર્ગે હંકારી જાય છે, તે જ પ્રમાણે નિશ્ચયદષ્ટિ, મોહાન્ધકારને દૂધ કરી વિવેકજ્ઞાનનો પ્રકાશ પાથરી પોતાના સમ્બન્ધના અથવા અન્ય સાથેના ઉચિત વ્યવહારને અંગે કરાતા કોઈ પણ વર્તનને અશુદ્ધતામાં-મલિનતામાં સરકી જતું અટકાવી શુદ્ધ માર્ગે વહાવી મોક્ષમાર્ગને સીધો, સરળ અને કાંટાઝાંખરા વગરનો બનાવે છે. સંસારી અવસ્થામાં સ્વપરહિત (ભૌતિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક હિત)ના અંગે કરાતાં વ્યવહાર-આચરણમાંથી ધૂટી શકાતું નથી. તે કર્તવ્યરૂપે ઉપસ્થિત હોઈ બળવવાનાં હોય છે. શરીર છે ત્યાં સુધી વ્યવહાર છે. કિન્તુ તે નિર્દોષ-પવિત્ર અને શુદ્ધપ્રેમયુક્ત હોતાં મોક્ષપ્રાપ્તિમાં બાધક થતો નથી.

આ પવિત્ર આત્મદષ્ટિરૂપ નિશ્ચયદષ્ટિ જેના મનોમન્દિરમાં પ્રકાશતી હોય તેના બાહ્ય જીવન પર-તેના વર્તનવ્યવહાર પર એ દષ્ટિનું અજવાળું કેવું ચમકી રહે એ કલ્પી શકાય છે. એવો સજ્જન પોતાની પત્નિ અથવા પોતાનો પતિ, પોતાનો નોકર-ચાકર કે પોતાનો શેઠ, પોતાના ઘરાક યા પોતાના સગાસંબંધી, અથવા પોતાના સંપર્કમાં આવનાર કોઈ પણ માણસ સાથે નીતિ અને વાતસલ્યથી સુવાસિત વ્યવહાર રાખશે. અહીં આપણે ખ્યાલ કરી લઈએ કે આવો ઉમદા વ્યવહાર, ચિત્તની ઉચ્ચતા અને ઉદાત્તતા કેટલી સઘાઈ હોય ત્યારે મૂર્તિમન્ત બની શકે. આ સાચી કલ્યાણયાત્રા છે.

નિશ્ચય અને વ્યવહાર બન્નેનો સમુચિત-સુસંગત રીતે અમલ કરવાનો જ્ઞાની મહાત્માઓનો ઉપદેશ એમ ફરમાવે છે કે માણસે પોતાનું અન્તરંગ તથા બાહ્ય (બન્ને) જીવન ઊંચું અને શુદ્ધ રાખવું જોઈએ.

જૈન ‘ આચાર ’ અંગસૂત્રના ચોથા અધ્યયનના બીજા ઉદ્દેશના પ્રારંભમાં અનેકાન્તદષ્ટિનું ઉદ્દ્યોધન કરતું સૂત્ર છે—

“ જે આસવા તે પરિસ્સવા, જે પરિસ્સવા તે આસવા ” ।

અર્થાત્—જે કર્મબન્ધનાં સ્થાન છે તે કર્મનિર્જરાનાં સ્થાન બને છે; અને જે કર્મનિર્જરાનાં સ્થાન છે તે કર્મબન્ધનાં સ્થાન બને છે.

અર્થાત્—જે કાર્ય (પ્રવૃત્તિ) અજ્ઞાની અવિવેકીને કર્મબન્ધક થાય છે તે કાર્ય (પ્રવૃત્તિ) જ્ઞાનીને કર્મનિર્જરા (કર્મનાશ) રૂપ થાય છે. એથી ઊલટું, જે કાર્ય (પ્રવૃત્તિ) જ્ઞાનીને કર્મનિર્જરા (કર્મનાશ) રૂપ થાય છે તે અજ્ઞાની અવિવેકીને કર્મબન્ધક રૂપ થાય છે.

જ્ઞાની જે કોઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે તે પ્રાણિવર્ગના હિત માટે અને તેવી બુદ્ધિથી કરે છે. નથી હોતી તેમાં અહંકારવૃત્તિ, ઉપકારબુદ્ધિ અથવા યશ કે અન્ય બદલાની લાલસા. તે ખાય છે, પીએ છે, સુખસગવડ ભોગવે છે અને આરોગ્ય જાળવી રાખે છે. તે એટલા માટે કે તેનાથી પોતાની આત્મસમાધિ સ્વસ્થ રહેવા સાથે અન્ય પ્રાણીઓનું હિત વધુ ને વધુ સાધી શકાય એવી પોતાની માનસિક તથા શારીરિક કાર્યક્ષમતા ચાલુ રહી શકે. પરાર્થસાધના એ તેનો સ્વભાવ બની જાય છે, અને માણસ જ્યારે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તે છે ત્યારે તેને કશી મુશ્કેલી લાગતી નથી, એટલું જ નહિ, પણ પોતે ખૂબ ખૂબ કરી નાખ્યું છે એવો “ અહોભાવ ” તેના મનમાં આવતો નથી. પરિણામે જ્ઞાનીની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ તેને બંધનકારક થતી નથી.

અજ્ઞાનીની પ્રવૃત્તિ પ્રાણિવર્ગના હિતમાં પરિણમતી હોય, છતાં તેવી હિતબુદ્ધિ તેનામાં હોતી નથી. તેની પ્રવૃત્તિનું

પર્યવસાન પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં થતું હોય છે. ખાવું-પીવું, સુખસગવડો ભોગવવી અને મોટા મોટા બંગલા બંધાવી લાડી-વાડી-ગાડીની મોજમજાહ લૂંટવી અને તે માટે સારા-નરસા ગમે તે ઉપાયે ધનરાશિના ઢગ ભેગા કરી રાખવા એવી તેની બુદ્ધિ અને વૃત્તિ હોય છે. તેની પ્રવૃત્તિથી અન્યનું હિત સધાતું હોય તોપણ તેનામાં તે વખતે અહંકારવૃત્તિ, ઉપકાર-બુદ્ધિ અથવા યશ કે અન્ય બદલાની લાલસા જલતી રહેતી હોય છે. અજ્ઞાની જપ, તપ, ધ્યાન, સ્વાધ્યાય, સેવા (વૈયાવૃત્ય), સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, દેવપૂજન કે ગુરુસેવા આદિ ધાર્મિક ગણાતી પ્રવૃત્તિઓ કરતો હોય છતાં તે બાબતમાં તેનામાં અહંવૃત્તિ (ગર્વ) જાગતી પડેલી હોય છે અને પોતે ખૂબ ખૂબ કર્યા કરે છે એવો અહોભાવ તેનામાં વર્તતો હોય છે. આ કારણથી અજ્ઞાનીની પ્રવૃત્તિઓ, ધાર્મિક ગણાતી પ્રવૃત્તિઓ પણ એને બંધનકારક થાય છે. જ્ઞાનીમાં પરાર્થસાધક બુદ્ધિ અને નિરાભિમાનતા મુખ્યપણે હોય છે, જ્યારે અજ્ઞાનીમાં સ્વાર્થબુદ્ધિ અને અહંકારવૃત્તિ મુખ્યપણે હોય છે.

પ્રસ્તુત વિષયના સંબંધમાં સમજી શકાય છે કે જે કાર્ય કે પ્રવૃત્તિ એની પાછળ રહેલ અજ્ઞાન, મોહ, કષાયને લીધે દુષ્કર્મબંધક થાય છે, તે જ કાર્ય કે પ્રવૃત્તિ એની પાછળ રહેલી ત્રિવેકદષ્ટિ તથા શુદ્ધ ભાવનાને લીધે શ્રેયસ્કર થાય છે. વાઢ-કાપ પાછળ હુત્યારાનો આશય જુદો હોય છે અને કર્તવ્ય-પાલક ડોક્ટરનો આશય જુદો હોય છે. પહેલાનો આશય ફૂર અને હિંસક છે, જ્યારે બીજાનો આશય સામાનું ભલું કરવાનો છે. આમ એક જ ક્રિયા એકને ઘોરપાપરૂપ બને છે, જ્યારે બીજાને પુણ્યરૂપ. સ્ત્રીના અંગનો સ્પર્શ ભક્તિ, વાતસલ્ય યા અનુકમ્પાથી કરાતો નિર્દોષ છે અને કામવાસનાથી કરાતો સદોષ છે.

મિષ્ટાન્ન જમતા બે માણસો પૈકી એક વિષયાસક્તિથી જમે છે અને બીજો જીવન સાધનના ઉદાત્ત હેતુએ અનાસક્તપણે જમે છે. આ બે માણસોની ભોજનપ્રવૃત્તિ એકસરખી છતાં પહેલો અવિવેકી હોઈ મોહરાગના વશે કર્મબન્ધને પોષે છે, જ્યારે બીજો વિવેકશાલી હોઈ અનાસક્તિના ઓજસૂબળે (જમતાં જમતાં પણ) પોતાના અન્તર જીવનને ઉર્ધ્વગામી રાખે છે. એ જ પ્રમાણે, બે માણસો પવિત્ર તીર્થભૂમિ પર વિહરે છે, તેમાં એક સાવધાનીથી (ઉપયોગ-ચતનાથી) તેમજ સદ્વિચારમાં વિહરતો ચાલે છે, જ્યારે બીજો ઉપયોગ-ચતના વગર પ્રમત્તપણે અને મોહમાયાના વિચારોમાં ધૂમતો ચાલે છે. આ પ્રમાણે તીર્થયાત્રા એકને કર્મબન્ધક થાય છે અને બીજાને શ્રેયસ્કર. દેવાલયમાં દેવદર્શન કરનારા બધાના મનો-ભાવ સરખા નથી હોતા, એટલે જેઓ પવિત્ર ભાવનાવાળા હોય છે તેઓ શ્રેય ઉપાજે છે અને મોહ-માયાના વિચાર સેવનારા અથવા ખુરી વૃત્તિવાળા નર્મ અશુભ કર્મો બાંધે છે. આમ, દેવદર્શન એકને શ્રેયસ્કર અને બીજાને પાપબન્ધક બને છે.

આમ, ઉપર્યુક્ત ‘આચાર’ સૂત્રનું વચન સમજી શકાય છે.

બીજી રીતે જોતાં, જ્ઞાની વિવેકી મનુષ્ય સામાન્ય નિયમ તરીકે જણાવેલી વાતોને હરેક પ્રસંગે વિચાર વિના વળગી રહેતો નથી, પણ જે તે પ્રસંગે દેશકાલાદિ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી પોતાને માટે શું કર્તવ્ય છે અને શું અકર્તવ્ય છે તે ઠરાવી તેને અનુસરીને પોતાનું વર્તન ચલાવે છે. ત્યારે અજ્ઞાની અવિવેકી જે તે વખતના સંજોગોને વિચારમાં લીધા વિના, સામાન્ય નિયમ તરીકે જે વાતોને કર્તવ્ય અથવા અકર્તવ્ય તરીકે જણાવવામાં આવી હોય તેને આંખો મીંચીને વળગી રહે છે અને પરિણામે ધર્મ આચરવાની બુદ્ધિ છતાં ધર્મને બદલે અધર્મને આચરી બેસે છે.

અન્ન-જળનો ત્યાગ કરી બેઠેલા તપસ્વીને પાણીની સખ્ત તરસ લાગી, ‘ પાણી ’ ‘ પાણી ’ની ઝંખના કરતો એ ખુરી રીતે તરફડવા લાગ્યો, તે વખતે તેને ધર્મબુદ્ધિએ પાણી ન આપતાં મરવા દેવો એ ધર્મબુદ્ધિ કેવી !

રાત્રે ‘ચોવિહાર’ [ભોજન, જળના ત્યાગ]વાળા માણસના શરીરમાં કોઈ કારણસર જીવલેણ સખ્ત ગરમી વ્યાપી જતાં તે બેભાન હાલતમાં આવી પડતાંય યોગ્ય ધૃતાદિ ખવરાવવારૂપ ઉપચાર ન કરતાં તેને મરવા દેવો એ કેવી ધર્મબુદ્ધિ !

આ પ્રસંગે એક કિસ્સો યાદ આવે છે—

ભોળા ગામડિયાએ શહેરથી આવેલા ભલા શેઠની આતિથ્ય-ભક્તિ કરી. શિયાળાનો વખત, પોષ મહીનો, જમીન પર પાણીનો છંટકાવ કરી શેઠને જમવા બેસાડ્યા, જમણમાં શીખંડ-પુરી, અને ખરફનાં પાણી અને પંજો. ગામડિયો શેઠને કહે છે; તમારા જેવા મોટા માણસની ખરદાસ મારા જેવો શું કરી શકે ? શેઠ કહે છે; ભાઈ તારી ભક્તિ તો ઘણી છે, પણ મારો જીવ કઠણ છે કે શેય નીકળતો નથી !

હવે ઉત્સર્ગ-અપવાદનો વિષય જરા જોઈએ.

ઉત્સર્ગ-અપવાદની વાત એ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની જ દૃષ્ટિ છે. એ દૃષ્ટિ વસ્તુનું સમ્યક્દર્શન થવામાં ઉપયોગી છે, તેમ જ કૃત્ય તથા અકૃત્ય અને તેનાં પરિણામનો વિચાર કરવામાં કાર્યના કર્તવ્યપણા કે અકર્તવ્યપણાનો નિર્ણય કરવામાં ઉપયોગી છે.

સામાન્ય સ્થિતિ સંજોગોમાં વર્તન સંબંધી જે સર્વસાધારણ નિયમો સ્થાપિત થયેલા હોય છે તે ઉત્સર્ગમાર્ગ કહેવાય છે

અને બદલાયેલા સ્થિતિ-સંજોગોમાં જે માર્ગ શ્રદ્ધા કરવાને પ્રાપ્ત થાય છે તે અપવાદમાર્ગ કહેવાય છે.

અમુક પ્રસંગે ઉત્સર્ગમાર્ગ શ્રદ્ધા કરવો કે અપવાદમાર્ગ શ્રદ્ધા કરવો તે ઠરાવવામાં જે તે વખતના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની વિચારણા આવશ્યક બને છે. ‘દ્રવ્ય’ એટલે પાત્ર, ‘ક્ષેત્ર’ એટલે જે તે વખતની સ્થળસંબંધી અનુકૂળતા યા પ્રતિકૂળતા, ‘કાળ’ એટલે જે તે વખતની ઋતુ કે વાતાવરણની અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતા અને ‘ભાવ’ એટલે પાત્રની વર્તમાન કાર્યક્ષમ સ્થિતિ. આ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવમાં સમાયેલા અર્થને ટૂંકામાં વ્યક્ત કરવા માટે સ્થિતિ-સંજોગો અથવા પરિસ્થિતિ એવા શબ્દપ્રયોગનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે નીતિશાસ્ત્રે અથવા ધર્મશાસ્ત્રે સામાન્ય નિયમ તરીકે-ઉત્સર્ગમાર્ગ તરીકે એકપક્ષે અમુક વસ્તુ કરવી જોઈએ અથવા અમુક રીતે વર્તવું જોઈએ, અને અન્યપક્ષે અમુક વસ્તુ ન કરવી જોઈએ અથવા અમુક રીતે ન વર્તવું જોઈએ એમ ઠરાવ્યું હોય, તો પણ તે વિધિવાક્ય અથવા નિષેધવાક્ય હંમેશાને માટે અને બધી પરિસ્થિતિમાં લાગુ પડે છે એમ સમજવું એ એકાન્ત છે અને ભૂલ છે. અમુક વખતે, અમુક સ્થળે અમુક કરવું કે ન કરવું, એ યોગ્ય છે કે અયોગ્ય એ તે તે પ્રસંગના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ (તે તે વખતના સંજોગ, પરિસ્થિતિ) જોઈને નક્કી કરવાનું છે. દેશકાલાદિ અંગે પરિસ્થિતિ બદલાતાં, જે વાતને સામાન્ય નિયમ તરીકે કર્તવ્ય તરીકે જણાવવામાં આવી હોય તે વાત પલટાયેલા સ્થિતિ-સંજોગોમાં અકર્તવ્ય બને છે, અને જે વાતને અકર્તવ્ય તરીકે જણાવવામાં આવી હોય તે વાત પલટાયેલી પરિસ્થિતિમાં કર્તવ્યરૂપ બને છે. આને અપવાદમાર્ગ કહે છે. આમાં નિયમનો

ભંગ થતો નથી, પરંતુ નિયમથી જે ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાનો હોય છે તે જ ઉદ્દેશ, અથવા તેના જેવો અન્ય ઉચ્ચ ઉદ્દેશ, પલટાયેલી પરિસ્થિતિમાં અપવાદમાર્ગનો આશ્રય લઈ પાર પાડવામાં આવે છે. બેશક, નિયમનો માર્ગ નહિ સ્વીકારીને અપવાદનો આશ્રય લેતી વખતે ખૂબ જ સતર્કતા રાખવાની જરૂર છે.

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ યા ઉત્સર્ગ-અપવાદની બાબતમાં નીચેનો શ્લોક દ્રષ્ટવ્ય છે—

ઉત્પદ્યતે હિ સાવસ્થા દેશકાલામયાન્ પ્રતિ ।

યસ્યામકાર્યં કાર્યં સ્યાત્ કર્મ કાર્યં ચ વર્જયેત્ ॥*

અર્થાત્—દેશ, કાલ અને રોગના કારણે એવી અવસ્થા આવી પડે છે કે જ્યારે અકાર્ય કાર્ય બની જાય છે અને કાર્ય અકાર્ય બની જઈ ત્યાગી દેવું પડે છે.

અપવાદ ઔત્સર્ગિક માર્ગનો પોષક જ હોય, ઘાતક નહિ. આપવાદિક વિધાનની મદદથી જ ઔત્સર્ગિક માર્ગ વિકાસ કરી

*હારિભદ્ર સત્તાવીશમા અષ્ટકના પાંચમા શ્લોકની વૃત્તિમાં જિનેશ્વર-સુરિભ્યં આ શ્લોક ઉદ્ધૃત કરેલો છે. હેમચંદ્રાચાર્યની દ્વાત્રિશિકાના ૧૧મા શ્લોક ઉપરની મલ્લિષેણસૂરિની ‘સ્યાદ્વાદમંજરી’ ટીકામાં આ શ્લોકના આધાર પર કહેવામાં આવ્યું છે કે, આયુર્વેદ મુજબ જે રોગને અંગે જે અવસ્થામાં જે વસ્તુ અપથ્ય હોય તે જ વસ્તુ તે જ રોગમાં બીજી અવસ્થા વખતે પથ્ય બને છે. લંઘન અમુક જ્વરની હાલતમાં ઉપયોગી છે, પણ ક્ષીણધાતુની હાલતમાં જ્વરવાળાને એ અયોગ્ય છે. દેશકાલાદિની અપેક્ષાએ જ્વરવાળાને પણ દધિપાન વગેરે સેવ્ય બને છે. મતલબ કે જે અપથ્યનો ત્યાગ એક અવસ્થામાં જે રોગને શામક બને છે, તે અપથ્ય જ બીજી અવસ્થામાં તે જ રોગના શમનમાં અનુકૂલ પડે છે.

શકે છે. એ બન્ને મળીને જ મૂળ ધ્યેયને સિદ્ધ કરી શકે છે. દાખલા તરીકે, ભોજનપાન જીવનની રક્ષા અને પુષ્ટિ માટે જ છે; પણ એ પણ જોવામાં આવે છે કે ક્યારેક ક્યારેક તો ભોજનપાનનો ત્યાગ જ જીવનને બચાવી લે છે, આમ, ઉપર ઉપરથી પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાતા પણ જીવનવ્યવહાર જ્યારે એકલક્ષ્યગામી હોય ત્યારે એ ઉત્સર્ગ-અપવાદની કોટીમાં આવે છે. ઉત્સર્ગને આત્મા કહીએ તો અપવાદને દેહ કહેવો જોઈએ. બન્નેનો સમ્મિલિત ઉદ્દેશ સંવાદી જીવન જીવવું એ છે.

ઉત્સર્ગ અને અપવાદ એ બન્ને માર્ગનું લક્ષ્ય એક જ હોય છે. જે કાર્યને માટે ઉત્સર્ગનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે તે જ કાર્ય માટે અપવાદનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ જે બાબત(હેતુ)ને ઉદ્દેશીને ઉત્સર્ગ પ્રવર્તે છે, અપવાદ પણ તે જ બાબત(હેતુ)ને ઉદ્દેશીને પ્રવર્તે છે. દાખલા તરીકે જેમ મુનિને વિશુદ્ધ આહાર ગ્રહણ કરવાનું ઉત્સર્ગવિધાન સંયમના પરિપાલન માટે છે, તેમ અન્યવિધ પ્રસંગ પર (માંદગી આદિના વખતે બીજો રસ્તો ન હોઈ) અનેષણીય (મુનિને માટે બનાવેલ હોવા જેવા કારણે ન ખપે એવો) આહાર ગ્રહણ કરવાનું અપવાદ-વિધાન પણ સંયમના પરિપાલન માટે જ છે. આમ એ બન્ને-ઉત્સર્ગ તથા અપવાદનો હેતુ એક જ છે.

હુમચંદ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્રના ત્રીજા પ્રકાશના ૮૭મા શ્લોકની વૃત્તિમાં લખે છે કે—

“ કમ્બલસ્ય ચ વર્ષાસુ બર્હિર્નિર્ગતાનાં તાત્કાલિકવૃષ્ટાવપ્કાય-
રક્ષણમુપયોગઃ । બાલ-વૃદ્ધ-ગ્લનનિમિત્ત વર્ષત્યપિ જલધરે ભિક્ષાયૈ
નિઃસરતા કમ્બલાવૃત્તદેહાનાં ન તથાવિધાપ્કાયવિરાધના । ઉચ્ચાર
પ્રસ્ત્રાવણાદિપીડિતાનાં કમ્બલાવૃત્તદેહાનાં ગચ્છતામપિ ન તથાવિધા
વિરાધના । ”

અર્થાત્-વર્ષાઋતુમાં બહાર નીકળેલા મુનિઓને તાત્કાલિક વરસાદ આવતાં અપૂકાય જીવેના રક્ષણમાં કંબલનો ઉપયોગ છે. વરસતા વરસાદમાં પણ બાલ, વૃદ્ધ કે ગ્લાનને માટે ભિક્ષા સાફ નીકળેલા મુનિઓને, જો તેમણે પોતાના શરીરને કંબલથી લપેટ્યું હોય તો અપૂકાયવિરાધના તેટલી થતી નથી. વરસતા વરસાદમાં પેશાબ યા શૌચ માટે બહાર જતાં તેમનાં [મુનિઓનાં] શરીર કંબલથી આચ્છાદિત હોતાં તેમને તેટલી વિરાધના લાગતી નથી.

[પેશાબ યા દસ્ત રોકવાની સખ્ત મનાઈ છે-“ વચ્ચ-મુત્તં ન ઘારણ ” દશવૈકાલિક, ૫-૧૬]

આમ કાયા પાણીનો સ્પર્શ પણ મુનિને માટે જ્યાં નિષિદ્ધ છે, ત્યાં વરસતા વરસાદમાં ઉપરના પ્રયોજને બહાર જવાનું વિધાન પણ છે-અપવાદરૂપે. [અને કંબલનો ફક્ત એ જ ઉપયોગ મુનિને માટે હિમચંદ્રાચાર્યે ઉપરના પાઠમાં બતાવ્યો છે. એ સિવાય બીજા ઉપયોગનો કશો ઉદ્દેશ તેમણે કર્યો નથી.]

ધર્મનું અનુશાસન સત્યવાદી બનવાનું ફરમાવે છે. પણ પશુપ્રાણીને હણવા તેની પાછળ પડેલ ઘાતકી માણસના. એ (પશુપ્રાણી) કઈ તરફ ગયાનું પૂછવા ઉપર, જાણવા છતાં એની રક્ષા માટે, ન છૂટકે, અતથ્ય બોલવું પડે તો તેમ બોલવાનું અપવાદવિધાન પણ ઉત્સર્ગ વિધાનની જેમ અહિંસાની સાધના માટે હોઈ કર્તવ્યરૂપ* થઈ પડે છે. આમ ઉત્સર્ગ અને અપવાદ એ બંનેનું એક જ લક્ષ્ય છે.

* “ યસ્તુ સંયમગુપ્ત્યર્થં ન મયા મૃગા ઉપલબ્ધા इत्यादिकः
स न दोषाय ” ।

(‘ સૂયગડ ’ અંગના ૮મા અધ્યયનની ૧૯મી ગાથાની વૃત્તિમાં)

એ જ પ્રમાણે સ્ત્રીનો સ્પર્શ સાધુને માટે નિષિદ્ધ છતાં કોઈ સ્ત્રી નદી, આગ કે એવી બીજી કોઈ વિકટ આકૃતમાં સપડાઈ પડી હોય તેવા વખતે તેને અડીને પણ બચાવવાનો ધર્મ સાધુને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. સાધુને માટે વિવિધ સ્ત્રીસ્પર્શ નિષેધની પાછળ બ્રહ્મચર્ય સલામત રહે એ દષ્ટિ છે જે, અહિંસાની એક પ્રદેશભૂમિ છે, તેમ એ આપવાદિક સ્પર્શ પણ બ્રહ્મચર્યની વિશાલભૂમિરૂપ અહિંસાના પોષણ માટે છે. આમ સ્પર્શનિષેધ તથા સ્પર્શ બંનેનું એક જ લક્ષ્ય છે.

જં દબ્બલેત્તકાલાહસંગયં ભગવયા અણુદ્દાણ ।

મણિયં ભાવવિસુદ્ધં નિપ્પજ્જહ જલ ફલ તહ ઉ ॥ ૭૭૮ ॥

ન વિ કિંચિ વિ અણુનાત પહિસિદ્ધં વા વિ જિણવરિંદેહિ ।

તિત્થગરાણં આણા કજ્જે સચ્ચેણ હોયઠ્ઠવં ॥ ૭૭૯ ॥

(હરિભદ્રસૂરિ, ઉવએસપય)

અર્થાત્-ભગવાને મનોભાવને શુદ્ધ રાખી દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવને અનુકૂલ કૃત્ય કરવાનું ફરમાવ્યું છે, જે રીતે સ્વપરકલ્યાણ-સાધનરૂપ ફળ નીપજે તે રીતે વર્તવાનું ફરમાવ્યું છે. (૭૭૮)

જિનેન્દ્રભગવાને કોઈ કૃત્ય કરવાનું એકાન્તે ફરમાવ્યું નથી, તેમ જ કોઈ બાબતનો નિષેધ એકાન્તે કર્યો નથી. ભગવાનની આજ્ઞા તો એટલી જ છે કે આત્મકલ્યાણમાર્ગના આરાધનમાં સમ્યાઈથી વર્તવું. (૭૭૯)

એકાન્તવાદની બાબતમાં છેલ્લે એક ચેતવણીરૂપ પણ જોઈ લઈએ—

વસ્તુની એક નહિ, પણ અનેક બાબતો જોવી, તપાસવી અને સંગત થઈ શકતી બાબતોનો યોગ્ય મેળ બેસાડવો એ એકાન્તવાદનો અર્થ છે. પણ જે બાબત ઘટતી ન હોય,

અસંગત હોય તેવી બાબતને ઘટિત તથા સંગત ઠરાવવી એ તો બાલચેષ્ટા કહેવાય. એ રીતે અનેકાન્તવાદ ‘અન્ધાધુન્ધવાદ’ બની જાય.

જે વખતે જે પ્રવૃત્તિના ઔચિત્ય માટે વિવેકદષ્ટિનો ટેકો ન હોય અને જેને વિવેક એકંદરે અયોગ્ય ઠરાવતો હોય તેને અનેકાંતનો ટેકો આપવો કે સ્યાદ્વાદને સંગત કરવા મથવું અને અનેકાન્તના ઓઠા નીચે એને ઉચિત તથા આદરનીય ઠરાવવી એ અનેકાન્તવાદનો દુરુપયોગ છે. અને એની મજાક ઉડાવવા સરખું છે. અનેકાન્તવાદ કંઈ ‘ફેરફુદ્ડીવાદ’ નથી, એ છે ન્યાય્ય સમન્વય-વાદ એ ધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ.

‘ નિક્ષેપ ’

જ્ઞાનનું વાહન ભાષા છે, અમૂર્ત જ્ઞાન ભાષામાં ઊતરી મૂર્તરૂપ બની વ્યવહાર્ય બને છે. ભાષા શબ્દાત્મક છે અને શબ્દનો સામાન્ય અર્થપ્રયોગ ચાર રીતનો જોવામાં આવે છે, જેને ‘નામ’, ‘સ્થાપના’, ‘દ્રવ્ય’ અને ‘ભાવ’ કહેવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ‘રાજા’ લઈએ. ‘રાજા’ કોઈનું નામ હોય ત્યારે તે એ નામથી વ્યવહૃત થાય છે. એ ‘નામ’ માત્રથી રાજા કોઈ નામ-રાજા છે. ‘રાજા’ શબ્દનો આ અર્થ નામનિક્ષેપ કહેવાય. રાજાની મૂર્તિ, છબી કે ચિત્રને પણ રાજા કહેવામાં આવે છે-જેમ ભગવાનની મૂર્તિને ભગવાન કહેવામાં આવે છે તેમ. એ સ્થાપના (ચિત્ર, છબી, મૂર્તિ)ના રૂપે રાજા કોઈ સ્થાપના-રાજા છે. ‘રાજા’ શબ્દનો આ અર્થ સ્થાપનાનિક્ષેપ કહેવાય. મૂળ વસ્તુનો એની મૂર્તિ, છબી કે ચિત્રમાં આરોપ કરવો એ સ્થાપના-નિક્ષેપ કહેવાય. જે ભૂતકાળમાં રાજા હતો અથવા ભવિષ્યમાં રાજા થનાર છે તેને પણ ‘રાજા’ કહેવામાં આવે છે. એ ‘દ્રવ્ય’થી એટલે કે પાત્રપણાની અપેક્ષાએ રાજા

હોઈ દ્રવ્ય-રાજ છે. ‘રાજ’ શબ્દનો આ અર્થ દ્રવ્યનિક્ષેપ કહેવાય. દ્રવ્યનો અર્થ અહીં ‘પાત્ર’ કરવો ઘટે. એની મતલબ એ કે જે ભૂતકાળમાં રાજ હતો અથવા ભવિષ્યમાં રાજ થનાર છે તે માણસ રાજપણાનું અથવા રાજપણાને ‘પાત્ર’ છે, જેમાં વર્તમાનકાળે રાજપણું નથી, પણ ભૂતકાળમાં હતું અથવા ભવિષ્યમાં આવવાનું. જે રાજપણાથી રાજમાન (શોભિત) હોય તે રાજ કહેવાય છે એ જાણીતું જ છે. એ ‘ભાવ’થી એટલે કે યથાર્થપણે રાજ હોઈ ભાવ-રાજ છે. ‘રાજ’ શબ્દનો આ અર્થ ભાવ-નિક્ષેપ કહેવાય. આમ, નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવ એ રીતોથી શબ્દના અર્થવિભાગ કરાય છે.

ભગવાનની ભક્તિ તેમના નામસ્મરણથી, તેમની મૂર્તિદ્વારા અથવા ગુરુભક્તિ મારફત કરી શકાય છે; કારણ કે સાચો ગુરુ એ દ્રવ્યભગવાન ગણી શકાય. આ રીતે નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્ય એ ત્રણ નિક્ષેપ ભાવનિક્ષેપ તરફ દોરી શકે છે.

૫૫૪ ખંડ

જૈનદર્શનની

અસામ્પ્રદાયિકતા અને ઉદારતા

જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોને સ્કુટ કરવા પ્રાચીન મહાન આચાર્યોએ સર્જેલી અન્યસમ્પત્તિ વિશાળ પ્રમાણમાં છે, જેમાં મહાન પુરૂષોએ મધ્યસ્થપણે તત્ત્વનિરૂપણ કરતાં લોકકલ્યાણ તરફ મુખ્ય દષ્ટિ રાખી છે. મૂળ આગમોમાં તેો નિર્મળ સમભાવનાં વિશાળ ઝરણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ; પણ એ પછીનાં સમભાવી મહાન આચાર્યોના રચેલા મહાન અન્યો પણ ઓછા મહત્વના નથી. ઉદાહરણાર્થે ગુઓ આચાર્ય હરિભદ્રનો ‘શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય’ અથ. એ તત્ત્વપૂર્ણ સુંદર અંથમાં એ મહાન અંથકાર સાધુ પુરૂષના ઉમદા સમભાવ અને વાતસલ્યનાં જે દર્શન થાય છે તેનાં અવતરણ આપવાને અહીં સ્થાન નથી, છતાં નમૂનારૂપે કંઈક જોઈએ.

એ અંથમાં ત્રીજા સ્તબકમાં જૈનદર્શનસમ્મત “ઈશ્વર જગત્કર્તા નથી” એ સિદ્ધાન્ત યુક્તિપુરસ્સર સિદ્ધ કર્યા પછી એ સમભાવસાધક અને ગુણપૂજક આચાર્ય લખે છે કે—

તત્ત્વેશ્વરકર્તૃત્વવાદોઽયં યુજ્યતે પરમ્ ।

સમ્યગ્ન્યાયાવિરોધેન યથાઽઽહુઃ શુદ્ધબુદ્ધયઃ ॥ ૧૦ ॥

ઈશ્વરઃ પરમાત્મૈવ તદુક્તવ્રતસેવનાત્ ।

યતો મુક્તિસ્તતસ્તસ્યાઃ કર્તા સ્યાદ્ ગુણભાવતઃ ॥ ૧૧ ॥

તદનાસેવનાદેવ યત્ સંસારોઽપિ તત્ત્વતઃ ।

તેન તસ્યાપિ કર્તૃત્વં કલ્પ્યમાનં ન દુષ્યતિ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—ઈશ્વરકર્તૃત્વનો મત આવી રીતની યુક્તિથી ઘટાવી પણ શકાય છે કે, રાગદ્વેષમોહરહિત પૂર્ણ વીતરાગ પૂર્ણજ્ઞાની પરમાત્મા એ જ ઈશ્વર છે અને તેણે ફરમાવેલ કલ્યાણમાર્ગને આરાધવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે મુક્તિના દેનાર ઈશ્વર છે એમ ઉપચારથી કહી શકાય, અને એ પરમાત્માએ બતાવેલ સદ્ધર્મમાર્ગનું આરાધન નહિ કરવાથી ભવબ્રમણ જે કરવું પડે છે તે પણ ઈશ્વરનો ઉપદેશ નહિ માન્યાનું પરિણામ છે.X

X જેની સલાહથી આપણને લાભ મળે તેને આપણા લાભરૂપ ઉપકારનો કર્તા આપણે કહીએ છીએ, પણ જેની સલાહ પ્રમાણે ન ચાલવાથી, તેથી વિરુદ્ધ ચાલવાથી નુકસાન આવે તો તેના (તે નુકસાનના) કર્તા તેને આપણે નથી કહેતા, વ્યવહારમાં પણ તેમ નથી કહેવાતું એ પ્રમાણે પરમાત્માએ દર્શાવેલા સન્માર્ગ પર ચાલવાથી મુક્તિનો લાભ મળે છે, માટે એ લાભરૂપ ઉપકારના કર્તા અથવા મુક્તિના દાતા પરમાત્માને માની શકાય છે. [ખેશક, એમ માનવું એ ઔપચારિક વ્યવહાર છે, છતાં એ યુક્તિસર અને રમ્ય છે] પણ તેના (પરમાત્માના) બતાવેલા માર્ગે ન ચાલતાં, એથી વિરુદ્ધ ચાલતાં ભવબ્રમણનાં કષ્ટ ઉઠાવવાં પડે તેના કર્તા તરીકે તેને (પરમાત્માને) માનવા એ ઔપચારિક રીતે પણ છાજતું નથી. ઔપચારિક રીતે પણ એવો વાણી—વ્યવહાર ગમે તેવો નથી એથી જ ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીને એ સંબંધમાં ઉપર બતાવેલ બારમા શ્લોકની ટીકામાં કહેવું પડ્યું છે કે—

“ ‘ અહુત્યગ્રે કરિશતમ્ ’ इत्यादिवद् यथाकथाञ्चद् उप-
चारेण व्यवहार निर्वाहात् । ”

અર્થાત્ “ આંગળીના ટેરવા ઉપર સો હાથી ” એવા લૌકિક કથન

‘ ઇશ્વર કર્તા છે ’ એવા વાક્ય પર કેટલાકોનો આદર બંધાયો છે તેમને લનુલક્ષીને (તેમના અનુરોધે) પૂર્વોક્ત પ્રકારની-ઇશ્વરકર્તૃત્વની-દેશના આપવામાં આવી છે એમ આચાર્ય મહારાજ નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે—

કર્તાઽયમિતિ તદ્વાક્યે યતઃ કેષાઞ્ચિદાદરઃ ।

અતસ્તદાનુગુણ્યેન તસ્ય કર્તૃત્વદેશના ॥ ૧૩ ॥

હવે બીજી રીતે, ઉપચાર વગર ઇશ્વરને કર્તા બતાવે છે—

પરમૈશ્વર્યયુક્તત્વાન્મત આત્મેવ વૈશ્વરઃ ।

સ ચ કર્તૃતિ નિર્દોષઃ કર્તૃવાદો વ્યવસ્થિતઃ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—અથવા આત્મા જ ઇશ્વર છે એમ મનાયું છે, કેમકે દરેક આત્મા (જીવ) એના સાચા રૂપમાં પરમ ઐશ્વર્યયુક્ત છે, અને આત્મા (જીવ) તો ચોખ્ખી રીતે કર્તા છે જ. આવી રીતે ઇશ્વરકર્તૃત્વવાદ વ્યવસ્થિત થઈ શકે.

ઉપરનાં પાંચ શ્લોકો પછી એ જ વાતના અનુસન્ધાનમાં ઉપસંહાર કરતાં આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે—

શાસ્ત્રકારા મહાત્માનઃ પ્રાયો વીતસ્પૃહા ભવે ।

સત્ત્વાર્થસમ્પ્રવૃત્તાશ્ચ કથ તેઽયુક્તભાષિણઃ ? ॥ ૧૫ ॥

જેવું આ કથન જે તે ઔપચારિક રીતે નિભાવી લેવાનું.

જૈન દષ્ટિએ ભવસ્થ અને ભવાતીત એમ બે શ્રેણીના પરમાત્મા છે ભવસ્થ પરમાત્મા મન-વાણી-શરીરના ધારક હોઈ હરવું કરવું, બોલવું, વગેરે પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. તેઓ કલ્યાણમાર્ગના-મુક્તિમાર્ગના યોજક, ઉપદેશક અને પ્રચારક છે, તેમજ મુમુક્ષુસંઘના સંગઠનકર્તા છે અને ભવાતીત (સિદ્ધ) પરમાત્મા સંપૂર્ણ વિદેહ હોઈ સ્વકીય જ્ઞાનજ્યોતિમાં જ રમમાણ રહે છે.

અભિપ્રાયસ્તતસ્તેષાં સમ્યગ્ મૃગ્યો હિતૈષિણા ।
ન્યાયશાસ્ત્રાવિરોધેન યથાઽઽહ મનુરપ્યદઃ ॥૧૬ ॥

અર્થાત્-શાસ્ત્ર બનાવનારા ઋષિ-મહાત્માઓ પ્રાયઃ નિઃસ્પૃહ અને લોકોપકારની વૃત્તિવાળા હોય છે, માટે તેઓ અયુક્ત ભાષણ કેમ કરે ? અતઃ તેમનો અભિપ્રાય ન્યાયસંગત થાય તેમ તપાસવો જોઈએ.

એ પછી (એ સ્તબ્ધમાં) કપિલના પ્રકૃતિવાદની સમીક્ષા આવે છે. સાંખ્યમતાનુસારી વિદ્વાનોએ પ્રકૃતિવાદની જે વિવેચના કરી છે તેમાં ઉપસ્થિત થતા દોષો જાહેર કરી પ્રકૃતિવાદનું તાત્પર્ય બતાવી છેવટે આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે—

एवं प्रकृतिवादोऽपि विज्ञेयः सत्य एव हि ।
कपिलोक्तत्वतश्चैव दिव्यो हि स महामुनिः ॥ ४४ ॥

અર્થાત્-એ પ્રમાણે (પ્રકૃતિવાદનું જે રહસ્ય બતાવ્યું તે પ્રમાણે) પ્રકૃતિવાદ પણ યથાર્થ જાણવો. વળી તે કપિલનો ઉપદેશ છે, માટે સત્ય છે, કારણ કે તેઓ દિવ્ય મહામુનિ હતા.

એ પછી છઠ્ઠા સ્તબ્ધમાં ક્ષણિકવાદ, વિજ્ઞાનવાદ અને શૂન્યવાદની ખૂબ આલોચના કરીને અને તે વાદોમાં અનેક ઊભા થતા દોષો બતાવીને છેવટે આચાર્ય મહારાજ વસ્તુસ્થિતિને જાહેર કરે છે કે—

अन्ये त्वभिदधत्येवमेतदास्थानिवृत्तये ।
क्षणिकं सर्वमेवेति बुद्धेनोक्तं न त-त्त्वतः ॥ ५१ ॥

विज्ञानमात्रमप्येवं बाह्यसङ्गनिवृत्तये ।
विनेयान् कांश्चिदाश्रित्य यद्वा तद्देशनार्हतः ॥ ५२ ॥

एवं च शून्यवादोऽपि सद्विनेयानुगुण्यतः ।

अभिप्रायत इत्युक्तो लक्ष्यते त-त्त्ववेदिना ॥ ५३ ॥

અર્થાત્-મધ્યસ્થ પુરૂષોનું એમ કહેવું છે કે ‘બધું’ * ક્ષણિક છે’ એમ બુદ્ધે વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ કહ્યું નથી. કિન્તુ રાગોત્પાદક વિષયવાસનાને દૂર કરવાના વૈરાગ્યોત્પાદક અનિત્યત્વ-ભાવનાને જગાડવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું છે. વિજ્ઞાનવાદ પણ બાહ્યવિષયાસક્તિને દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી યોગ્ય શિષ્યો યા શ્રોતાઓને અનુલક્ષીને કહેવામાં આવ્યો છે. શૂન્યવાદ પણ યોગ્ય શિષ્યોને અનુલક્ષીને વૈરાગ્યની પુષ્ટિ કરવાના આશયથી કહ્યો જણાય છે.

આગળ જઈ, વેદાન્તના અદ્વૈતવાદની વેદાંતાનુયાયી વિદ્વાનોએ જે વિવેચના કરી છે તે પર પ્રાપ્ત થતા દોષો બતાવી છેવટે આઠમા સ્તબકમાં આચાર્ય મહારાજ કહે છે—

अन्ये व्याख्यानयन्स्येवं समभावप्रसिद्धये ।

अद्वैतदेशना शास्त्रे निर्दिष्टा न तु त-त्त्वतः ॥ ८ ॥

અર્થાત્-અન્ય મહર્ષિઓ એમ કહે છે કે અદ્વૈતનો જે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે તે અદ્વૈતની વાસ્તવિકતા બતાવવા માટે નહિ, પણ સમભાવની પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશો કરવામાં આવ્યો છે.

* દ્રવ્ય વગરનો પર્યાય નથી અને પર્યાય વગરનું દ્રવ્ય નથી. ક્ષણે ક્ષણે દરેક વસ્તુ પરિવર્તમાન રહે છે. આપું’ યે આપું’ દ્રવ્ય ક્ષણે ક્ષણે પલટાયા જ કરે છે. આ વાત જૈનોને અને લગભગ બધાઓને સમ્મત છે, અને પ્રતીતિગોચર છે. અતઃ આ દૃષ્ટિએ મહર્ષિ બુદ્ધે વસ્તુને (સમગ્ર જગતને) ક્ષણિક કહ્યાનું ખૂબ જ સંભવે છે. આપું’ જગત્ જ્યાં નજર નાખો ત્યાં ફરતું બદલાતું જ નજરે પડે છે. અતઃ કોઈ પણ ફિલસુફ કે ઋષિ-મુનિના મુખેથી એવો અભિપ્રાય [સાપેક્ષ રીતે પણ) નિકળવો ખૂબ સ્વાભાવિક છે.

મતલબ કે જગત્માં જીવો મોહાધીન થઈ રાગ-દ્વેષ કરે છે એ બધો અવિદ્યાનો વિલાસ છે એમ બતાવીને એ દોષોને રોકવા માટે, શત્રુ-મિત્રને એક દૃષ્ટિથી જોવા માટે એ પ્રકારે સમભાવની સિદ્ધિ માટે “ આત્મૈવેદં સર્વમ્, ” “ સર્વં સ્તિત્વદં બ્રહ્મ ” [બધું આત્મા જ છે. બધું બ્રહ્મ જ છે.] ઇત્યાદિ અદ્વૈત ઉપદેશ છે. અદ્વૈત શાસ્ત્રનો ઉપદેશ સંસારપ્રપંચને અસાર માની સર્વને આત્મદૃષ્ટિથી જોવાનું ફરમાવે છે. [આ વાદોનું તાત્પર્ય ૪૬૩ માં પેજમાં જુઓ.]

આવી રીતે અન્યાન્ય દર્શનોના સિદ્ધાન્તોની તટસ્થ દૃષ્ટિએ પરિક્ષા કરવાની સાથે શુદ્ધ દૃષ્ટિથી તેનો સમન્વય કરવા પણ પ્રયત્ન કરવો એ ચિત્તશુદ્ધિ અને નિસર્ગવત્સલ પ્રકૃતિનું પ્રશંસનીય નિદર્શન છે. અન્ય દર્શનોના ધુરન્ધરોને ‘ મહર્ષિ ’, ‘ મહામુનિ, ’ ‘ જ્ઞાની, ’ ‘ મહામતિ ’ અને એવા બીજા ઊંચા શબ્દોથી સન્માનપૂર્વક પોતાના ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખવા, અને દૂષિત સિદ્ધાન્તવાળાઓના મતોનું ખંડન કરતાં પણ તેમનો હલકા શબ્દોથી વ્યવહાર ન કરવો અને સમ્પૂર્ણ સત્યતા તથા શિષ્ટતા સાથે પ્રસન્ન શૈલીથી સામાને પ્રબુદ્ધ કરવાની પોતાની માયાળુ લાગણી વહેતી રાખવી એ જૈન મહર્ષિઓનું મહદ્ ઔદાર્ય છે. ધાર્મિક કે દાર્શનિક વાદ્યુદ્ધ ચલાવતાં વિરુદ્ધ-દર્શનવાળાઓ તરફ પોતાનો આત્મીયભાવ (સમભાવ) સ્વસ્થ રહે એ કેટલું સાત્ત્વિક હૃદય !

વળી જુઓ ઉદારતાના મનોહર ઉદ્ગાર—

શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યનો

भवबीजाङ्कुरजनना रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।

ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तमै ॥

આ શ્લોક તેમણે પ્રભાસપાટણમાં સોમનાથ મહાદેવની મૂર્તિના સામીપ્યે સ્તુતિ કરતી વખતે ઉચ્ચાર્યો હતો એવી પરંપરાગત આખ્યાયિકા છે.

આ સ્તુતિ શ્લોક કહે છે કે—

ભવ-સંસારના કારણભૂત રાગ, દ્વેષ આદિ સમગ્ર દોષો જેના ક્ષય પામ્યા છે તે આહે બ્રહ્મા, વિશ્ણુ, શંકર અથવા જિન હોય તેને મારો નમસ્કાર છે.

મૂર્તિ એ આપણા વીતરાગતાના ઉચ્ચતમ આદર્શનું (પરમાત્માનું)—વીતરાગતાનો પ્રતિભાસ પાડનારું—પ્રતીક છે. તે પ્રતીકદ્વારા આદર્શ (પરમાત્મા)ની પૂજા-ભક્તિ થઈ શકે છે. દ્રોણાચાર્યે ભિદ્ધ એકલવ્યને ધનુર્વિદ્યા શીખવવા જ્યારે ના પાડી ત્યારે તેણે (એકલવ્યે) દ્રોણાચાર્યનું—પોતાને આવડ્યું એવું—પ્રતીક ગોઠવી તેના ઉપર ગુરુ તરીકે દ્રોણાચાર્યનો આરોપ કરી શ્રદ્ધાપૂર્વક ધનુર્વિદ્યા શીખવાનું શરૂ કર્યું, અને છેવટે દ્રોણાચાર્યના પ્રિયતમ શિષ્ય અર્જુનને પણ ટપી જાય એવી ધનુર્વિદ્યા એ શીખ્યો. આ ઉદાહરણ કેટલું સૂચક છે !

આદર્શને કયા નામથી પૂજવું એ જાણતમાં પણ પ્રસ્તુત શ્લોક સ્પષ્ટ અજવાળું પાડે છે. આદર્શનું પૂજન અને ભક્તિ અમુક જ નામ ઉચ્ચારીને થઈ શકે એવું કંઈ નથી. ગમે તે નામ આપીને અને ઉચ્ચારીને આદર્શને પૂજી શકાય છે. શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ પણ પરમાત્મ-પરચીશીમાં કહે છે કે—

બુદ્ધો જિનો હૃષીકેશઃ શમ્ભૂર્પંથ્યાદિપૂરુષઃ ।

इत्यादिनामभेदेऽपि नार्थतः स विभिद्यते ॥

અર્થાત્—બુદ્ધ, જિન, હૃષીકેશ, શમ્ભુ, બ્રહ્મા, આદિપુરુષ

વગેરે જુદાં જુદાં નામ છતાં એ બધાંનો અર્થ એક જ છે. એક જ પરમાત્મા એ બધાં નામોથી અભિહિત થાય છે.X

તાત્પર્ય એ છે કે તમને ગમે તે મૂર્તિનું અને ગમે તે નામનું આલંબન લો, છતાં જેમની પૂજનીય મૂર્તિનો આકાર-પ્રકાર કે રચનાપ્રકાર ભિન્ન હોય અથવા જેઓ આદર્શ ઓળખાવવા માટે જુદાં નામોનો ઉપયોગ કરતા હોય તેમની સાથે તે કારણે વિરોધ કે તકરાર કરવાનું કંઈ કારણ નથી.

x ‘બુદ્ધ’ એટલે પૂર્ણ શુદ્ધ બુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલ, અથવા પરમ-તત્ત્વનો પૂર્ણ જ્ઞાતા. ‘જિન’ એટલે રાગાદિ સર્વ દોષોને જીતનાર. ‘હીકેશ’ એટલે [હીક એટલે ઈન્દ્રિયો, અને હશ એટલે સ્વામી એ પ્રમાણે] ઈન્દ્રિયોનો સ્વામી અર્થાત્ પૂર્ણ જિતેન્દ્રિય. ‘શમ્ભુ’ એટલે પરમસુખનું ઉદ્ભવસ્થાન. ‘બ્રહ્મા’ એટલે પવિત્ર જ્ઞાનમૂર્તિ. ‘આદિ-પુરુષ’ એટલે સર્વોત્તમ પુરુષ. એ જ પ્રમાણે ‘વિષ્ણુ’ એટલે પોતાના ઉચ્ચ જ્ઞાનથી વિશ્વને વ્યાપનાર આત્મા. ‘શંકર’ એટલે સુખકારક, અથવા સુખકારક માર્ગ બતાવનાર. ‘હરિ’ અને ‘હર’ એટલે પ્રાણીઓનાં હૃદયોને હરનાર. ‘મહાદેવ’ એટલે પૂર્ણ પ્રકાશથી દેદીપ્ય-માન ‘અર્હન્’ એટલે પૂજ્યતાનું પરમ ધામ.

રાગાદિજેતા ભગવન્ ! જિનોડસિ
બુદ્ધોડસિ બુદ્ધિ પરમામુપેતઃ ।
કૈવલ્યચિદ્વ્યાપિતયાડસિ વિષ્ણુઃ
શિવોડસિ કલ્યાણવિભૂતિપૂર્ણઃ ॥

[લેખકની અનેકાંતવિભૂતિ—દ્વાત્રિંશિકા]

અર્થાત્ હે પ્રભુ ! તું રાગાદિદોષોનો જેતા હોવાથી જિન છે, પરમબુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલ હોઈ બુદ્ધ છે. કૈવલ્યજ્ઞાનથી વ્યાપક હોવાથી વિષ્ણુ છે અને કલ્યાણવિભૂતિપૂર્ણ હોવાથી શિવ છે.

એટલું જ નહિ, તેની બાબતોને લઈ તેમના પ્રત્યેના આયણા મૈત્રીશાલી વ્યવહારમાં ફરક ન આવવો જોઈએ.

વીતરાગતા એ પ્રત્યેક માણસનું અન્તિમ સાધ્ય હોવું જોઈએ એ મુખ્ય મુદ્દો ચૂક્યા સિવાય જૈનધર્મ અન્યસમ્પ્રદાયોની તત્ત્વવિષયક માન્યતા અને આચારપદ્ધતિ અથવા ક્રિયાકાંડ પ્રત્યે આદર ધરાવે છે એ નીચેના શ્લોક ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે—

જિતેન્દ્રિયા જિતક્રોધા દાન્તાત્માનઃ શુભાશયાઃ ।

પરમાત્મગતિં યાન્તિ વિભિન્નૈરપિ વર્ત્મભિઃ ॥

[યશોવિજયજી, પરમાત્મપચ્ચીશી]

અર્થ : જિતેન્દ્રિય, ક્રોધાદિકપાયરહિત, શાન્તમના, શુભ-આશયવાળા સજ્જનો ગુદાગુદા માર્ગથી પણ પરમાત્મદશાએ પહોંચી શકે છે.

તે પરમ આદર્શનો અનુયાયી, પછી તે કોઈ સંપ્રદાયવાળો હોઈ ગમે તે નામથી ઓળખાતો હોય તો પણ તેનો આત્મા જો સમભાવભાવિત હોય તો મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે એમાં કશો સંદેહ નથી એ વાત નીચેનો શ્લોક રજૂ કરે છે—

સેયંબરો ય આસંબરો બુદ્ધો ય અહવ બન્નો વા

સમભાવભાવિઅપ્પા લહર્હ મુવ્વં ન સંદેહો ॥૨॥

[જયશેખરસૂરિની સમ્મોહસત્તરિ]

અર્થ : શ્વેતામ્બર, દ્વિગમ્બર, ખૌદ્ર યા અન્ય કોઈ પણ જો સમભાવભાવિત હોય તો અવશ્ય મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

કોઈ પણ માણસ ગમે તે નામથી ઓળખાય એની કશી ફરકત નથી, પરંતુ તે જો એમ માની જેસે કે દ્વિગમ્બરત્વમાં

(નમ્ર રહેવામાં) જ મુક્તિ છે અથવા શ્વેતામ્બરત્વમાં (શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરવામાં યા વસ્ત્ર-ધારણમાં) જ મુક્તિ છે, અથવા તત્ત્વવાદ કે તર્કવાદમાં મુક્તિ છે, અથવા માત્ર પોતાના પક્ષની સેવા કરવામાં (સાંપ્રદાયિક “ વાડા ”માં) મુક્તિ છે તો એ પ્રકારની માન્યતાઓ ખોટી છે, કિંતુ કષાયો (રાગ-દ્વેષ-મોહ)થી મુક્તિ એ જ સાચી [આધ્યાત્મિક] મુક્તિ છે—એ પ્રકારનો ઉપદેશ નીચેના શ્લોકથી મળે છે—

નાશામ્બરત્વે ન સિતામ્બરત્વે ન તર્કવાદે ન ચ તત્ત્વવાદે ।
ન પક્ષસેવાઽઽશ્રયણેન મુક્તિઃ કષાયમુક્તિઃ કિલ મુક્તિરેવ ॥

દેશના (જ્ઞાનોપદેશ અથવા ધર્મોપદેશ) કેવી દેવી જોઈએ તે સમ્બન્ધમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિ કહે છે—

ચિત્રા તુ દેશના તેષાં સ્યાદ્ વિનેયાનુગુણ્યતઃ ।
યસ્માદેતે મહાત્માનો ભવવ્યાધિ-મિષગ્વરા ॥

[યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, ૧૩૨]

અર્થ : એ [કપિલ, સુગત (બુદ્ધ) વગેરે] મહાત્માઓની દેશના (જ્ઞાનોપદેશ યા ધર્મોપદેશ) ભિન્ન ભિન્ન શ્રેણીના શિષ્યોની યોગ્યતાને અનુસરીને ગુઢા ગુઢા પ્રકારની હોય છે, કેમકે તેઓ ભવરોગના મહાન વૈદ્યો છે.

તાત્પર્ય કે શ્રોતાજનોના અધિકાર મુજબ તેમને પચી શકે તેમનાથી અમલમાં મૂકી શકાય—એવા પ્રકારની દેશના ગુઢા ગુઢા માણસો માટે જુદી જુદી હોય છે. કારણ કે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ એકદમ સાધી શકાતી નથી, કિંતુ તે ક્રમિક હોઈ એક પછી એક પગથિયે તેમાં આગળ વધી શકાય છે. કૂદકો મારવા જતાં પગ ભાંગી જવાનો મોટો ભય છે અને ઘણાય પગ ભાંગી બેઠા છે એવા અનુભવો થયા છે. જેમ કુશલ વૈદ્ય પોતાના

દર્દીઓના જુદા જુદા રોગોની પરીક્ષા કરી તે તે રોગને અનુસરીને જુદી જુદી દવા આપે છે અને અનુપાનો સૂચવે છે, તેમ જ પથ્યાપથ્ય સમ્બન્ધમાં સૂચના કરે છે. તેમ ભવરોગના મહાન્ વૈદો પણ પોતાના શ્રોતાઓની પરીક્ષા કરી તેમની યોગ્યતા અને અધિકારને અનુસરીને તેમને ઉચિત જુદી જુદી દેશના આપે છે.

હરિભદ્રાચાર્યના આ શ્લોક ઉપરની તેમની ટીકા જણાવે છે કે “ સર્વજ્ઞ કપિલ, સુગત (બુદ્ધ) વગેરેની દેશના જે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની છે તે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના શિષ્યો કે શ્રોતાઓને લઈને. કેમકે એ (કપિલ, સુગત વગેરે) સર્વજ્ઞ મહાત્માઓ ભવરોગના મહાન્ વૈદો છે. ”

એ જ કારણ છે કે એ મહાત્માઓની વચ્ચે દાર્શનિક-તત્ત્વભેદ માલૂમ પડે છે, જે ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિકોણને લીધે છે; વાસ્તવિક ભેદ કશો નથી કેમકે એ ભવવ્યાધિના મોટા વૈદોએ પ્રાણીઓનો ભવરોગ મટે એવો સદુપદેશ કર્યો છે. X આ શ્લોકની આસપાસનો હરિભદ્રનો વાણીપ્રવાહ દ્રષ્ટવ્ય છે.

X હેય, હેયહેતુ, હાન અને હાનોપાય એ યોગદર્શનનું વર્ગીકરણ છે. હેય દુઃખ છે, એનું કારણ [હેયહેતુ] અવિદ્યા છે, દુઃખનો સમૂહનાશ એ હાન છે અને તેનો ઉપાય [હાનોપાય] વિવેકજ્ઞાતિ છે. દુઃખ, દુઃખસમુદય, દુઃખનિરોધ અને માર્ગ એ બુદ્ધનું ચતુર્વ્યૂહ છે. દુઃખનું કારણ તૃષ્ણા છે, જે ‘ દુઃખસમુદય ’ શબ્દથી વિવક્ષિત છે. દુઃખનિરોધનો અર્થાત્ દુઃખન શનો માર્ગ તૃષ્ણાનો નાશ છે. જે માર્ગથી તૃષ્ણાનો નાશ સધાય તે માર્ગ પણ દુઃખનાશનો માર્ગ કહી શકાય. ન્યાય-વૈશષિક દર્શનોમાં સંસાર, મિથ્યાજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન તથા અપવર્ગ એ પ્રકારે અને વૈદાન્ત દર્શનમાં સંસાર, અવિદ્યા, બ્રહ્મભાવના તથા બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર એ રીતે ચતુર્વર્ગ જતાવેલ છે. જૈન પરિભાષામાં ‘ બન્ધ ’ હેય છે, એ હેયનો હેતુ ‘ આસ્રવ ’ છે. ‘ સંવર, ’ ‘ નિર્જરા ’ અને મોક્ષ એ હાન છે અને મનોવાકકાયગુપ્તિ, સત્ય, સંયમ, તપ, લાગ વગેરે એ હાનના ઉપાય છે.

જૈનધર્મની પ્રકૃતિનો પરિચય કરતાં માલુમ પડી શકે છે કે તે વસ્તુતઃ વાડારૂપ સંપ્રદાય નથી, કિન્તુ એ જીવન છે- જીવનવિધિ અથવા જીવનચર્યા છે. યદ્યપિ તીર્થંકર દેવે ચતુર્વિધ (સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા એ પ્રકારના) સંઘની સ્થાપના કરી છે અને આચાર-ક્રિયા-પદ્ધતિ પણ પ્રદર્શિત કરી છે; અને વ્યવહારમાર્ગના હેતુએ, જનસમુદાયને માર્ગદર્શન મળે એ કલ્યાણરૂપ હેતુએ સંઘનું બંધારણ તથા આચારક્રિયાપ્રણાલીની રજૂઆત જનતા આગળ કરવાં પડે જ, તથાપિ એનો અર્થ એ નથી જ કે જે એ સંઘમાં હોય અથવા એ પ્રકારની આચાર-ક્રિયાપ્રણાલીને પાળતો હોય તે જ જૈન કહેવાય. જે એ સંઘમાં ન હોય અને એ આચારક્રિયાપ્રણાલી ન પાળતો હોય તે પણ (તે ચાહે તે દેશ-જાતિ-કુલ-વંશ-સંપ્રદાયનો હોય) જે સત્ય-અહિંસાના સન્માર્ગે ચાલતો હોય તો જૈન છે-અવશ્ય જૈન છે અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે એમ જૈનધર્મ કહે છે, તીર્થંકર દેવ અને તેમનું શાસન કહે છે. આ બાબતનું નિરૂપણ આ ચોપડીમાં થઈ ગયું છે.

જીવનના બે અંશો : વિચાર અને આચાર. એ બન્નેને સુધારવા બે ઔષધિઓ જિનેન્દ્ર ભગવાન્ મહાવીર દેવે જગતને આપી : અનેકાન્તદષ્ટિ અને અહિંસા. પહેલી વિચારદષ્ટિને શુદ્ધ કરી તેને સમ્યક્દષ્ટિ બનાવે છે; અને બીજી આચારને શુદ્ધ તથા મૈત્રીપૂત બનાવે છે.

શ્રી મહાવીર દેવના શાસનની ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી વિશેષતાઓ ત્રણ છે : અનેકાન્ત, અહિંસા અને અપરિગ્રહ.*

* તીર્થંકર પાર્શ્વનાથનો ચાઉજ્જમ (તુર્યામ) ધર્મ છે, જેનો ઉલ્લેખ બૌદ્ધ ત્રિપિટક ગ્રંથોમાં આવે છે અને જે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં ૨૩મા અધ્યયનની ૨૩મી ગાથામાં જણાવવામાં આવેલ છે, તેનો અર્થ ચાર યામો-યમો [અહિંસા-સત્ય-અસ્તેય-અપરિગ્રહ]. એટલે

અનેકાન્તદષ્ટિનું વિવેચન થઈ ગયું છે. ત્યાં જણાવ્યું છે કે માનવવર્ગમાં પરસ્પર સૌમનસ્ય સધાવાનો માર્ગ અનેકાન્ત-દષ્ટિના યોગે સરળ થાય છે. અહિંસામાંથી અનેકાન્તદષ્ટિ સ્કુરે છે

જિનભગવાન્ પાર્શ્વનાથની સંસ્થામાં સ્વીકૃત મહાવ્રતોમાં અહમચર્યનો અલગ ઉલ્લેખ નહોતો. તે વિષે એમ જણાવવામાં આવે છે કે તે (અહમચર્ય) અપરિગ્રહમાં અન્તર્ગત હતું—

નો અપરિગ્રહિયાએ હત્યોએ જેણ હોઈ પરિગ્રહો ।

તા તત્ત્વિરર્દેએ ત્ત્ત્વિ અવંભવિરર્દત્તિ પળ્લાણં ॥

અર્થાત્—અપરિગૃહીત સ્ત્રીનો ભોગ થાય નહિ, અર્થાત્ સ્ત્રીના ભોગમાં જ સ્ત્રી પરિગૃહીત થઈ જાય છે, માટે પરિગ્રહની વિરતિમાં અહમચર્યની વિરતિ આવી જાય છે.

આ બાબતમાં જરા વધુ વિચાર કરતાં જોઈ શકાય છે કે જૂના વખતમાં ‘પરિગ્રહ’ શબ્દનો એવો વિશાળ અર્થ હતો અથવા એ શબ્દ એવો અનેકાર્થક હતો કે જેમાં પત્નીનો પણ સમાવેશ થતો. એટલું જ નહિ, સંસ્કૃત શબ્દકોષો તથા મહાકવિઓનાં કાવ્યોમાં પણ ‘પરિગ્રહ’ શબ્દ પત્નીના વાચક તરીકે પ્રયુક્ત થયેલો છે. જેમકે—

અમરકોષ નાનાર્થ વર્ગમાં—

“ પસ્ત્રોપરિજનાદાનમૂલશાપાઃ પરિગ્રહાઃ ” ॥ ૨૩૭ ॥

“ પરિગ્રહઃ કલત્રે ચ X X ”—અજય

હૈમ અભિધાનચિંતામણિ, ૩ કાંડમાં—

“ X X જાયા પરિગ્રહઃ ॥ ૨૭૬ ॥

હૈમ અનેકાર્થસંગ્રહ, ૪ કાંડમાં—

“ પરિગ્રહઃ પરિજને પત્ન્યાં ” ॥ ૩૫૩ ॥

કાલિદાસના રઘુવંશમાં—

“ કા ત્વં શુભે ! કસ્ય પરિગ્રહો વા ? ” [૧૬-૮]

[તું કોણ છે ? કોની પત્ની છે ?]

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે પ્રભુ પાર્શ્વનાથની સંસ્થામાં સ્વીકૃત

અને અનેકાન્તદૃષ્ટિના ચોગે અહિંસા જાત્રા થાય છે. આમ એ બન્નેનું પરસ્પર ઘનિષ્ટ સંગપણ છે. હિંસામાં અસત્ય, ચોરી વગેરે બધા દોષો અને બધી ખુરાઈઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે હિંસા, જૂઠ, ચોરી, લુચ્ચાઈ વગેરે બધા દોષો પરિશ્રદ્ધના આવેશમાંથી જન્મે છે, એ જ સમાજમાં વિષમતા આણે છે અને વર્ગવિશ્રદ્ધ જગાડી ધાંધલ અને ધિંગાણું મચાવરાવે છે. બધાં પાપો અને સ્વચ્છન્દતા તથા વિલાસોન્માદોનું મૂળ એ છે. અહિંસાની સાધના પરિશ્રદ્ધના સમુચિત નિયંત્રણ વગર અશક્ય હોઈ પરિશ્રદ્ધનિયમન જીવનહિતની અને સમાજ હિતની પ્રથમ ભૂમિ બને છે, માટે ગૃહસ્થવર્ગના તેમજ સમગ્ર સમાજના લલા માટે એ મહાત્માએ પરિશ્રદ્ધપરિમાણ (પરિમિત પરિશ્રદ્ધ), જેના વગર સમાજમાં કે જનતામાં મૈત્રી તથા સુખ-શાન્તિ સ્થપાઈ શકતી નથી, તેના ઉપર ખૂબ જ ભાર આપ્યો છે અને એ રીતે લોકોનું વ્યવહારુ જીવન ઊજળું તથા સુખશાંતિવાળું બને એ દિશામાં એ સંતપુરુષનો ઉપદેશપ્રચાર વ્યાપક બનેલો છે. આજે સામ્યવાદ અને સમાજવાદનું આંદોલન જગત્ ઉપર ફરી વળ્યું છે, પણ સામ્યવાદનો વિશુદ્ધ રૂપનો પ્રચાર પરિશ્રદ્ધપરિમાણ અને લોકમૈત્રીનો વિશાલ નાદ ગળવી અઢી હજાર વર્ષ ઉપર સર્વ પ્રથમ શ્રેષ્ઠ રીતે મહાવીરે કરેલો એ ઐતિહાસિક સત્ય છે.

એ તપોનિધિ મુનીશ્વરે પોતાના સમયમાં પથરાયેલી દાસ-દાસીની ખુરી પ્રથાઓ હટાવવા તીવ્ર તપશ્ચર્યા કરી લોકોને સમાનતાના પાઠ ભણાવ્યા છે. ધર્મને નામે સ્વર્ગાદિના

ચાર યમો (મહાવ્રતો) પૈકી પરિશ્રદ્ધવિરતિથી દ્રવ્યાદિ તેમજ પત્ની (મૈથુન) ઉભયનો ત્યાગ જે ગૃહીત હતો તે દ્રવ્યાદિ તેમજ પત્ની એમ બેઉ અર્થ ‘પરિશ્રદ્ધ’ શબ્દના સીધી રીતના હોવાથી સીધી રીતે જ ગૃહીત હતો.

પ્રલોભન પર પથરાયેલ અજ્ઞાન કર્મકાંડ શાસ્ત્રવ્યામોહ અને ઈશ્વરવિષયક ગેરસમજ સામે સુસંગત તત્ત્વજ્ઞાન રજુ કરી લોકોની વિચારબુદ્ધિને પરિષ્કૃત કરી છે. એ અહિંસામૂર્તિ ધર્માચાર્યે યાગાદિ કર્મોમાં ધર્મને નામે ફેલાયેલ ભયંકર પશુહિંસા સામે પોતાના તપ અને ચારિત્રના અસાધારણ બળે તેમ જ વાત્સલ્યપૂર્ણ પ્રવચનો તથા ઉપદેશોથી સાત્ત્વિક સામનો કરી જબરદસ્ત કાંતિ કરી છે, જેના પરિણામે હિંસાના રોગચાળા ઉપર જબર ફટકો પડી અહિંસાની ભાવના પ્રચાર પામી છે* આ દિશામાં તેમનાં સમસમયી મહર્ષિ બુદ્ધનું પ્રચારકાર્ય પણ ખૂબ પ્રશંસનીય છે.

* વીરો યદાજાયત, ભારતસ્ય

સ્થિતિર્વિચિત્રા સમભૂત તદાનીમ્ ।

મૂઢક્રિયાકાળવિમોહજાલે

નિબઘ્યમાના જનતા યદાઽઽસીત્ ॥ ૨૮ ॥

મહાવીર જન્મ્યા તે વખતની ભારતવર્ષની સ્થિતિ વિચિત્ર હતી, જે વખતે જનતા અજ્ઞાન કર્મકાંડની મોહબળમાં ફસાવાતી હતી;

“ ધર્માગ્રિણીમિ ” શ્ર જનો યદાઽન્વ—

શ્રદ્ધાવટેઽભૂત પરિપાત્યમાનઃ ।

ઉચ્ચબ્રુવા નીચપદેઽવગમ્ય

પરાન્ યદાન્તલ્પમદ્દન્ત્રંચ ॥ ૨૯ ॥

અને જે વખતે ધર્મના “ ઠેકેદારો ” લોકોને અંધશ્રદ્ધાના ખાડામાં પટકી રહ્યા હતા અને, જે વખતે પોતાને ‘ ઉચ્ચ ’ માનનારાઓ બીજાઓને “ નીચ ” સમજી બહુ સતાવી રહ્યા હતા;

યદાપજહુર્મહિલાધિકારા—

નન્યાયતઃ પૌરુષગર્વમત્તાઃ ।

એ મહાપુરુષે લોકોને કહ્યું—

કમ્મુણા બંમણો હોઈ કમ્મુણા હોઈ સત્તિઓ ।

વહસ્સો કમ્મુણા હોઈ સુદો હવઈ કમ્મુણા ॥ ૩૨ ॥

(ઉત્તરાધ્યયન, પચીશમું અધ્યયન)

અર્થાત્—કર્મથી પ્રાદ્ધાણ છે, કર્મથી ક્ષત્રિય છે, કર્મથી વૈશ્ય છે અને કર્મથી શૂદ્ર છે.

આમ, મહાવીરે (અને બુદ્ધે) “ કર્મણા વર્ણઃ ”ના સિદ્ધાંત ઉપર જ જોર આપ્યું છે. આ જ સિદ્ધાંત ઉત્તમ અવસ્થાકારક છે. એને ન માનવાથી, એની જગ્યાએ “ જન્મના વર્ણઃ ”ના અપસિદ્ધાંતને સ્થાપિત કરી દેવાથી ભારતીય જનતાની દુર્દશા થઈ છે.

ધર્માય યજ્ઞાદિષુ ભૂરિહિંસા—

પાપાનલઃ પ્રજ્વલિતો યદાઽસીત્ ॥ ૩૦ ॥

અને, જે વખતે પૌરુષ-મદ્દથી છટી ગયેલા પુરૂષો અન્યાયથી સ્ત્રીજાતિના હક્કો છીનવી રહ્યા હતા; અને જે વખતે ધર્મના નામે યજ્ઞાદિમાં પશુવધનો પાપાનલ ભયંકર ધમધમી રહ્યો હતો;

એતાદૃશે ભારત-દૌસ્થ્યકાલે,

દેવાર્યદેવો વિષયે ‘ વિદેહે ’ ।

હ્યાતે પુરે ‘ ક્ષત્રિયકુળં ’ નામ્નિ,

પ્રાજાયત ક્ષત્રિયરાજગેહે ॥ ૩૧ ॥

(ચતુર્મિઃ કલાર્પકમ્)

એવા-દેશની દુર્દશાના-વખતમાં ‘ દેવાર્ય ’ દેવ [વર્ધમાન અથવા મહાવીર] તે વખતના જાણીતા (હાલની બિહારભૂમિમાં આવેલ) ‘ ક્ષત્રિયકુળં ’ નગરમાં ક્ષત્રિય રાજાના રાજમહાલયમાં અવતરે છે.

[આ શ્લોકો લેખકના “ વીરવિભૂતિ ” કાવ્યમાંથી]

ઉચ્ચનીચભાવની સંકુચિત વૃત્તિ એટલી કટ્ટર અને કઠોર તે વખતે પથરાયેલી હતી કે બીચારા-નીચ અને હલકા ગણાતા-માણસો ઉપર અતિનિર્ઘૃણ સીતમ ગુજારાતા,^x અને ધર્મના દ્વાર તેમને માટે સખ્ત બંધ હતાં, જેની સામે એ મહાત્માએ—

उच्चो गुणे कर्मणि यः स उच्चो,

नीचो गुणे कर्मणि यः स नीचः ।

शूद्रोऽपि चेत् सच्चरितः स उच्चो,

द्विजोऽपि चेद् दुश्चरितः स नीचः ॥

[જે, ગુણ-કર્મમાં ઉચ્ચ છે તે ઉચ્ચ છે અને જે, ગુણ-કર્મમાં નીચ છે તે નીચ છે. કહેવાતો શૂદ્ર પણ સચ્ચરિત હોય તો ઉચ્ચ છે અને કહેવાતો બ્રાહ્મણ પણ દુશ્ચરિત હોય તો નીચ છે.]

આ પ્રકારે ઉદ્બોધન કરી વિચાર અને વર્તનના સુસંસ્કાર પર ઉચ્ચપણું પ્રતિષ્ઠિત હોવાનું લોકોને સમજાવ્યું. માત્ર વાણીથી જ ન સમજાવ્યું, પણ નીચ, દલિત કે અસ્પૃશ્ય ગણાતાઓને

× “ अथ हास्य वेदमुपशृण्वतस्तपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम्, उदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेदः । (गौतमधर्मसूत्र)

અર્થ-વેદ સાંભળનાર શૂદ્રના કાનમાં સીસું અને લાખ ભરી દેવી; એ વેદનું ઉચ્ચારણ કરે તો જીભ કાપી નાખવી; અને યાદ કરી લે તો એનું શરીર કાપી નાખવું.

“ न शूद्राय मतिं दद्यान्तोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।

न चास्योपदिशेद् धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥ ”

(વાસિષ્ઠધર્મસૂત્ર)

અર્થ-શૂદ્રને બુદ્ધિ ન આપવી, એને યજ્ઞનો પ્રસાદ ન દેવો અને એને ધર્મનો ઉપદેશ તથા વ્રતનો આદેશ ન આપવો.

માટે પણ પોતાનાં ધર્મસંસ્થાનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરી દીધાં જૈન. દીક્ષાને પામી ઋષિ-મહર્ષિ-મહાત્મા બનેલા એવા માણસોનાં ચરિત ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં બારમા, તેરમા અધ્યયનમાં ગવાયાં છે. તે જમાનામાં સ્ત્રીનું સ્થાન કેટલું હીન કોટીએ મૂકી દેવામાં આવ્યું હતું, અને વૈદિક ધર્મની તે વખતની પ્રણાલિકાએ સ્ત્રીને કેટલી તિરસ્કારી દીધી હતી, ત્યારે અહીં મહાવીરે જગતની આગળ સ્ત્રીને પુરૂષની સમકક્ષ બહુર કરી અને ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પુરૂષના સરખે દરજ્જે ચડાવી તેને સંન્યાસદીક્ષામાં પણ સ્વીકારી* લીધી. શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનું ધર્મચક્ર તે વખતે વ્યાપકરૂપે ક્રાન્તિકારક બન્યું હતું, જેણે પ્રકાશ અથવા વિકાસમાં આણેલ ધર્મમાર્ગને એના સાચા રૂપમાં આપણે માનવધર્મ કહી શકીએ, જે બધા (જગતના સઘળા માણસો) પ્રત્યે ન્યાય અને સમાનતાની દૃષ્ટિવાળો હોઈ જગતનો કોઈ પણ માણસ પોતાના સ્થિતિ-સંજોગ પ્રમાણે એને (એ ધર્મને) અનુસરી શકે છે, પાળી શકે છે. એ માર્ગ જિનેX પ્રકાશ કે પ્રચારમાં આણેલ હોવાના કારણે જ “જૈન” ધર્મ કહેવાય છે, બાકી એની વાસ્તવિકતા અને વ્યાપકતા જોતાં એ સર્વજન-સ્પર્શી અને સર્વજનહિતાવહમાર્ગદર્શક ધર્મ ‘જનધર્મ’ કહી શકાય.

વિશ્વબન્ધુ મહાવીરે નામધારી કે ઢીલાપોચા શ્રમણો,

* મહાવીરે દાસીપણમાં સપડાઈ પડેલી રાજકુમારી ‘ચંદનબાળા’ને સંન્યાસિની બનાવી (સર્વવિરતિચારિત્રદીક્ષા આપી) એ આર્ય મહિલાથી સાધ્વીસંસ્થાનો પ્રારંભ કર્યો છે.

X અને “જિન” કોઈ એક વ્યક્તિનું નામ નથી, પણ કોઈ પણ પૂર્ણદ્રષ્ટા-વીતરાગ-જ્ઞાનીનું નામ છે.

બ્રાહ્મણો, મુનિઓ અને તાપસો એ બધાની પણ બખર લીધી છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના પચીશમા અધ્યયનમાં કહે છે—

ન વિ મુંડિણ સમણો ન ઓંકારેણ બંધણો ।

ન મુળી રણવાસેણ કુસચીરેણ ન તાવસો ॥ ૩૦ ॥

અર્થ :-માથું મુંડાવા માત્રથી કોઈ શ્રમણ થતો નથી, ઓંકારના જાપ કે આહવાપ માત્રથી કોઈ બ્રાહ્મણ થતો નથી, નિર્જન વનમાં રહેવા માત્રથી કોઈ મુનિ થતો નથી અને ઘાસનું ચીવર કે વસ્ત્ર ધારણ કરવા માત્રથી કોઈ તાપસ થતો નથી.

કોઈ પણ માણસના આન્તરિક જીવનનો યોગ્ય રીતે પરિચય કેળવ્યા સિવાય કેવળ બાહ્યવેષ, બાહ્યદેખાવ અથવા બાહ્યાક્રિયા કે ચેષ્ટાઓથી દોરવાઈ જઈ તે માણસમાં તે તે વેષ, દેખાવ અને ક્રિયા-ચેષ્ટા-પ્રવૃત્તિઓથી સૂચિત ગુણો પણ અવશ્ય અસ્તિત્વ ધરાવે છે એવું અવિચારીપણે માની લેવામાં ઠગાવાનો જે ભય રહેલો છે તેની સામે આ શ્લોક લાલખતો ધરે છે. અને એની પછીનો શ્લોક એ બાબતમાં વિશદ પ્રકાશ પાડતો આ છે—

સમયાણ સમણો હોઈ બંધચેરેણ બંધણો ।

નાળેણ ય મુળી હોઈ તવેણ હોઈ તાવસો ॥ ૩૧ ॥

અર્થ :-સમતાથી શ્રમણ થવાય છે, બ્રહ્મચર્યથી બ્રાહ્મણ થવાય છે, જ્ઞાન(વિવેકજ્ઞાન)થી મુનિ થવાય છે અને તપથી (વિવેકયુક્ત, નિષ્કામ તથા સ્વપરહિતસાધક તપથી) તાપસ થવાય છે.

[સમતા એટલે સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમાનતાનો ભાવ કેળવી આત્મીયતા ધરાવવી તે, તેમ જ સુખ-દુઃખ, લાભ-હાનિ,

જય-પરાજયના પ્રસંગોમાં મનનું સમતોલપણું ન ગુમાવતાં એનું સ્થૈર્ય જાળવી રાખવું તે.

બ્રહ્મચર્ય એટલે પૌદ્ગલિક સુખોપભોગમાં લુપ્થ ન થતાં મનને નિરોધ કરી બ્રહ્મમાં (પરમાત્મામાં અથવા પરમાત્મપદે પહોંચાડનાર કલ્યાણ માર્ગમાં) વિચરવું-વિહરવું-રમમાણ થવું તે.]

અનુભવે જણાય છે કે જૈનદર્શન આધ્યાત્મિક દર્શન છે. એના દાશનિક તત્ત્વજ્ઞાનને પણ ઝોક પૂર્ણ રીતે આધ્યાત્મિક શ્રેયશ્ચર્યા ઉપર છે એના વિવિધવિષયક સમગ્ર વાઙ્મયનો એક માત્ર ઉદ્દેશ વીતરાગતાની પ્રાપ્તિના માર્ગ પર ચડાવવાનો છે. કેમકે એનું ચોખ્ખું અને ભાર દઈને અને પુનઃ પુનઃ કહેવું છે કે યથાર્થ કલ્યાણની પૂર્ણતા વીતરાગતા પર અવલંબિત છે. એની મુખ્ય શીખ છે કે—

જે જે રીતે રાગ-દ્વેષ ઓછા થાય, નષ્ટ થાય તે રીતે વર્તો ! પ્રવર્તો ! *

એના સમગ્ર વાઙ્મયનો ચરમ અને પરમ સાર રજૂ કરતી આ એની શીખ સ્પષ્ટ જણાવે છે કે જે કોઈ વાદથી [દ્વૈત કે અદ્વૈત, ઇશ્વરકર્તૃત્વ કે પ્રાકૃતિક કર્તૃત્વ એવા જાત-જાતના વાદોમાંથી જે કોઈ પણ વાદનો સહારો લેવાથી] અને જે કોઈ ક્રિયાપદ્ધતિ અથવા આચારમાર્ગથી સત્યચારિત્ર સધાતું હોય, એ સધાવામાં અનુકૂલતા પડતી હોય અને વીતરાગતાની તરફ પ્રગતિ થઈ શકતી હોય તે રીતે ચારિત્ર સાધો અને વીતરાગતાની દિશામાં પ્રગતિ કરો—“ મિત્તિ મે સઘ્વભૂણસુ ” ને

* કિં बहुणा ? इह जह जह रागदोषा लहुं विच्छिज्जन्ति ।

तह तह पयट्ठिअव्वं एसा भाणा जिणिदाणं ॥

(યશોવિજયજી, અધ્યાત્મમતપરીક્ષાની છેલ્લી ગાથા)

જીવનનો મન્ત્ર બનાવીને, અર્થાત્ સર્વભૂતમૈત્રીના સદ્ગુણને ખીલવતા રહીને.

ઉપસંહાર

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, બન્ધ, નિર્જરા, મોક્ષ એ નવ તત્ત્વો, જીવાસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, કાલ એ ષડ્દ્રવ્યો, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રના સહયોગરૂપ મોક્ષ-માર્ગ, ગુણસ્થાન, અધ્યાત્મ, ગૃહસ્થધર્મ, ન્યાય, સ્વાદ્વાદ અને નય એટલી મુખ્ય બાબતોનું યથાશક્તિ વિવેચન આ પુસ્તકમાં થઈ શક્યું છે. ત્રીજો ખંડ “પ્રકીર્ણક” અને ચોથો ખંડ ‘કર્મવિચાર’ મૂકવામાં આવ્યા છે. એ બન્ને ખંડોમાં વિવિધ વિચારધારા રજૂ કરવામાં આવી છે. હવે મારું કથન સમાપ્ત થાય છે. માત્ર એક ઇચ્છાને છેવટે પ્રદર્શિત કરી લઉં અને તે એ કે આ પુસ્તકના વાચનના પરિણામે વાંચનારને ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી અનેકાનેક જિજ્ઞાસાઓ જાગરિત થાય અને એથી તેઓ મહાન્ પુરૂષોના મહાન્ ગ્રંથો અવલોકવાને ઉત્સુક બને.

ૐ શાન્તિ: !

સ મ અ પ્ત

ન્યાયવિશારદ-ન્યાયતીર્થ મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજી મ.ની રચનાઓ

સંસ્કૃત

નામ	શ્લોક સંખ્યા	નામ	શ્લોક સંખ્યા
અધ્યાત્મ-ત્વાલોક:		ભક્તભારતી	
ગુજરાતી અર્થયુક્ત	૫૦૦	ગુજરાતી અર્થયુક્ત	૫૦
મહાત્મવિભૂતિ:	„ ૧૦૮	વિદ્યાર્થીજીવનરશ્મિ	„ ૧૬
જીવનામૃતમ્	„ ૩૨	આશ્વાસનમ્	„ ૧૫
જીવનહિતમ્	„ „	આત્મહિતોપદેશ:	„ ૧૭
જીવનભૂમિ:	„ „	ઉપદેશસાર:	„ ૧૬
અનેકાંતવિભૂતિ:	„ „	ન્યાયકુસુમાંજલિ:	૧૮૫
દીનાક્રન્દનમ્	„ „	આત્મત-ત્વપ્રકાશ:	
ભક્તગીતમ્	„ „	(કેવલ ગદ્યસંસ્કૃત)	—
વિજયધર્મસૂરિ		આર્તનાદ:	
શ્લોકાઞ્જલિ:	„ „	ગુજરાતી અર્થયુક્ત	૩૨
મહામાનવ-મહાવીર	„ ૧૧૩	શ્યાયાલકાશ:	
કલ્યાણભાવના	„ ૩૨	(સંસ્કૃત ટીકા)	—
કલ્યાણમાર્ગમીમાંસા	„ „	કલ્યાણભારતી	
વીરવિભૂતિ:	„ ૧૦૨	ગુજરાતી અર્થયુક્ત	૪૦૦
જીવનપાઠોપનિષદ્	„ „		

પ્રાકૃત

અજ્ઞાતતત્તાલોઓ

....

...

... ૫૦૦

ગુજરાતી

જૈનદર્શન
કલ્યાણસાધનદિશા
ધર્મની સમજ
શ્રીકૃષ્ણ
ગીતાના પ્રારભ પર એક
સમીક્ષમાણુ દષ્ટિ
ગીતાનું નિષ્કામ ક્રમ
પ્રકાશની હડફેટમાં અન્ધકાર
તપોવનવિહાર
સ્ત્રીજીવનની વિકાસદિશા
વાણીવિહાર

પૃ. ૬૦૦

પવિત્ર સન્દેશ
ઉપદેશમૌક્તિમાલા
મહાવીરદેવનો ગૃહસ્થાશ્રમ
(અનુવાદ)
ઉપદેશસરિતા
જીવનનું ઊર્ધ્વીકરણ
આત્મભાવદિગ્દર્શન
ગાંધીજી
ઉપદેશ સરિતા
(અગ્રેજી અનુવાદયુક્ત)

હિન્દી

ધર્મશિક્ષા
ન્યાયશિક્ષા
જૈનસિદ્ધાંતદિગ્દર્શન

કલ્યાણભાવના
કલ્યાણમાર્ગમોમાંસા
વિદ્યાર્થીજીવનરશ્મિ

English

The Nectar of Life
The Salutary Instruction
The Devotional Song
The Reflections on the Auspicious path
The Good Contemplations
A Ray to the Student Life
The Homage to the Memory of the great saint
Vijayadharma Suri
A Cry before God
The Auspicious Discourse
Lord Mahavira

